

Πανεπιστήμιο
Κύπρου

ΤΜΗΜΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ο ΗΓΕΤΗΣ ΣΤΟΝ ΣΟΦΟΚΛΗ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΟΥΓΙΟΥΡΟΥ

2018

**Πανεπιστήμιο
Κύπρου**

ΤΜΗΜΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ο ΗΓΕΤΗΣ ΣΤΟΝ ΣΟΦΟΚΛΗ

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΟΥΓΙΟΥΡΟΥ

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση διδακτορικού
τίτλου σπουδών στο Πανεπιστήμιο Κύπρου**

Απρίλιος 2018

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΧΡΗΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΟΥΓΙΟΥΡΟΥ

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Υποψήφιος Διδάκτορας: Καλλιόπη Χριστοφόρου Πούγιουρου

Τίτλος Διατριβής: Ο ηγέτης στον Σοφοκλή

*Η παρούσα Διδακτορική Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για απόκτηση Διδακτορικού Διπλώματος στο **Τμήμα Κλασικών Σπουδών και Φιλοσοφίας** και εγκρίθηκε στις **23 Απριλίου 2018** από τα μέλη της **Εξεταστικής Επιτροπής**.*

Εξεταστική Επιτροπή:

**Ερευνητικός
Σύμβουλος:**

Αναπληρωτής Καθηγητής Αντώνης Τσακμάκης

Μέλος Επιτροπής:

Καθηγήτρια Άννα Παναγιώτου, Πρόεδρος

Μέλος Επιτροπής:

Αναπληρωτής Καθηγητής Γεώργιος Ξενής

Μέλος Επιτροπής:

Καθηγητής Χαρίδημος Τσούκας, Τμήμα ΔΕΔ

Μέλος Επιτροπής:

Καθηγητής Σταύρος Τσιτσιρίδης, Πανεπιστήμιο Πατρών

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ ΥΠΟΨΗΦΙΟΥ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ

Η παρούσα διατριβή υποβάλλεται προς συμπλήρωση των απαιτήσεων για απονομή Διδακτορικού Τίτλου του Πανεπιστημίου Κύπρου. Είναι προϊόν πρωτότυπης εργασίας αποκλειστικά δικής μου, εκτός των περιπτώσεων που ρητώς αναφέρονται μέσω βιβλιογραφικών αναφορών, σημειώσεων ή και άλλων δηλώσεων.

Καλλιόπη Χριστοφόρου Πούγιουρου

.....

ΚΑΛΙΟΠΗ ΧΡΗΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΟΥΓΙΟΥΡΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διατριβή εξετάζει το φαινόμενο της ηγεσίας, όπως αυτό παρουσιάζεται στα σωζόμενα έργα του Σοφοκλή. Θέτει και διερευνά το βασικό ερώτημα «ποιος είναι και πώς ενεργεί ο ηγέτης στα έργα του Σοφοκλή». Η προσέγγιση αυτή αντιμετωπίζει την πολιτική κρίση κάθε τραγωδίας ως περίπτωση εν δυνάμει πραγματικής πολιτικής κρίσης, για τον χειρισμό της οποίας απαιτείται από τον ηγέτη αφενός η αξιολόγηση διαφόρων παραγόντων (όπως οι συνθήκες της συγκεκριμένης κατάστασης, τα ιδιαίτερα γνωρίσματα και ο στόχος του, η σχέση του με τους αρχομένους) και αφετέρου η εφαρμογή συγκεκριμένης διαδικασίας επίλυσης του προβλήματος. Η διατριβή αυτή συνιστά μία πρώτη προσπάθεια να εστιάσει κανείς στον ηγέτη της τραγωδίας του Σοφοκλή και να εξετάσει τους παράγοντες που επηρεάζουν και καθορίζουν την ηγετική του συμπεριφορά.

Η διαθεματική φύση της παρούσας μελέτης υπαγορεύει τη σύζευξη των επιστημονικών πεδίων της τραγωδίας και της ηγεσίας. Η μελέτη βασίζεται αφενός στο πρωτότυπο κείμενο και στην ευρύτατη βιβλιογραφία για την τραγωδία γενικά και για το έργο του Σοφοκλή ειδικότερα και αφετέρου σε βασικές απόψεις και θεωρίες περί ηγεσίας από τον χώρο των Πολιτικών Επιστημών και των Επιστημών Διοίκησης. Οι θέσεις αυτές είναι καίριες τόσο στον καθορισμό της οπτικής γωνίας υπό την οποία εξετάζονται οι τραγωδίες του Σοφοκλή όσο και στην τεκμηρίωση επιμέρους στοιχείων της προτεινόμενης ερμηνείας.

Η μελέτη αποτελείται από έξι κεφάλαια, το καθένα από τα οποία εξετάζει διαφορετική πτυχή του θέματος του ηγέτη και της ηγεσίας στον Σοφοκλή. Στο πρώτο κεφάλαιο προσδιορίζονται οι έννοιες *ηγέτης* και *ηγεσία* βάσει των θεωρητικών αρχών σύγχρονων επιστημών που μελετούν το φαινόμενο, ενώ στο δεύτερο εξετάζεται η ορολογία που χρησιμοποιείται από τον Σοφοκλή για τον ηγέτη και την ηγεσία. Στο τρίτο κεφάλαιο διερευνάται το θέμα της νομιμοποίησης και της αμφισβήτησης του ηγέτη. Εξετάζονται τα χαρακτηριστικά που καθορίζουν τη βασιλική εξουσία και διαδοχή, καθορίζονται τα στοιχεία που τη νομιμοποιούν και αναλύονται οι περιπτώσεις στις οποίες εκδηλώνεται αμφισβήτησή της. Ακολούθως, στο τέταρτο κεφάλαιο, εξετάζεται η ρητορική την οποία αναπτύσσουν οι ηγέτες στις τραγωδίες του Σοφοκλή. Αναλύεται η μορφή και το περιεχόμενο των λόγων τους σε συνάρτηση με τον επιδιωκόμενο στόχο, αξιολογείται η αποτελεσματικότητά τους και διερευνάται ο ρόλος της ρητορικής ως μέσου άσκησης της εξουσίας. Εν συνεχεία (Κεφάλαιο 5), αναλύονται οι περιπτώσεις των τραγωδιών του Σοφοκλή στις οποίες εκδηλώνεται πολιτική κρίση και διερευνάται ο τρόπος άσκησης της

εξουσίας. Η ανάλυση αυτή οδηγεί και στη γενικότερη αποτίμηση της αποτελεσματικότητας των ηγετών του Σοφοκλή καθώς και στη διερεύνηση των ηγετικών εκείνων γνωρισμάτων που επηρεάζουν ή/και καθορίζουν τη συμπεριφορά τους. Τέλος, στο έκτο κεφάλαιο, διερευνάται ο βαθμός ηγετικής συνείδησης των ηγετών της σοφοκλείας τραγωδίας. Πώς, δηλαδή, αντιλαμβάνεται ο ίδιος ο ηγέτης τον ρόλο που διαδραματίζει, πώς εκφράζεται για αυτόν και κατά πόσο, εν τέλει, ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του ρόλου του.

Μέσα από την εν λόγω διατριβή γίνεται φανερό ότι ο ηγέτης των έργων του Σοφοκλή αποτελεί μία μορφή, η οποία αναπτύσσει δυναμική σχέση με το περιβάλλον της. Ενεργεί ως ηγετική μορφή που αλληλεπιδρά τόσο με τους αρχομένους όσο και με την κατάσταση που αντιμετωπίζει. Ο Σοφοκλής παρουσιάζει διαφορετικές ηγετικές προσεγγίσεις, σκιαγραφεί διαφορετικούς ηγετικούς τύπους, «προτείνει» διαφορετικά ηγετικά μοντέλα όχι ως λύσεις των προβλημάτων που αναφύονται σε μία οργανωμένη κοινωνία, αλλά ως προτάσεις για σκέψη και προβληματισμό. Η παρούσα μελέτη αναλύει τα επιμέρους στοιχεία της ηγεσίας στο έργο του Σοφοκλή και καταδεικνύει, πιστεύουμε, αυτή τη διεισδυτική ματιά του ποιητή.

SUMMARY

The thesis examines the phenomenon of leadership as it appears in the remained tragedies of Sophocles. It answers the basic question “who is and how a leader acts in Sophocles’ plays”. This approach considers the political crisis of every tragedy as a potentially real political crisis, for the handling of which it is required by the leader the evaluation of specific factors (such as the situation, his characteristics and target, the relation to his followers) and the implementing of specific problem solving procedure. The thesis is a first attempt at focusing on the leader in tragedies and investigating and determining the behavior of leaders.

The transitive approach of this study imposes the conjunction of the academic fields of tragedy and leadership as well. The study is based on the one hand on the ancient texts and on extensive bibliography on tragedy –mainly Sophocles’ work– and, on the other hand, this study is also supported by basic attitudes and theories from the field of leadership. The leadership theories are crucial for the clear-cut view under which Sophocles’ tragedies are studied as well as for the documentation of individual elements of the proposed interpretation.

The graduation thesis is composed of six chapters, each of them dealing with different aspect of leader and leadership in Sophocles. In the first chapter we define the idea of a leader and leadership based on the theories of current sciences studying the phenomenon while in the second one we investigate the terminology being used by Sophocles for a leader and leadership. In the third chapter we look at the legalization and challenges of a leader. We investigate the characteristics of royal authority and consecution, we estimate the elements, which legitimate it and we analyze cases that question it. In the fourth chapter we study the evolving rhetoric of the leaders of Sophocles’ tragedies. We examine the *what* and *how* of the speeches in correspondence with the intended target, evaluating their effectiveness and investigating the role of rhetoric as an exercise of power. Continuously (chapter 5), we analyze cases in Sophocles’ tragedies where political act is being provided and we explore the manner of exercising authority. The analysis leads to a general estimation of the effectiveness of the leaders in Sophocles’ tragedies and the investigation of the leader characteristics which influence and/or determine his behavior. Finally, in the sixth chapter, the degree of leader consciousness in the tragedies

of Sophocles is investigated. That is how the specific leader recognizes his crucial role, how he expresses his role and, finally, how he responds to the demands of his position.

In conclusion, through the present thesis it is obvious that the leader in the tragedies of Sophocles is a person acting dynamically within his environment. He acts as a leader interacting with his followers and encountering specific situations. Sophocles presents different leadership approaches, outlines different leader types, proposes different leadership models, not as solutions to problems which arise in an organized society, but as proposals for thinking and questioning. This study analyzes the elements of leadership in the tragedies of Sophocles and demonstrates, as we believe, the penetrating view of the poet.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ θερμά τον Ερευνητικό μου Σύμβουλο, Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Αντώνη Τσακμάκη, ο οποίος πρόθυμα ανέλαβε την επίβλεψη της διατριβής. Ο κ. Τσακμάκης, με το ανοικτό πνεύμα και την ευρεία επιστημονική κατάρτιση που τον διακρίνει, ήταν ο πλέον αρμόδιος να ενθαρρύνει και να στηρίζει τη διαθεματική προσέγγιση αυτής της διατριβής. Τον ευχαριστώ, επίσης, επειδή μέσα από τον θεσμό του Colloquium του Τμήματος Κλασικών Σπουδών, μού έδωσε την ευκαιρία αφενός να παρακολουθήσω την τρέχουσα έρευνα στις κλασικές σπουδές και αφετέρου να δοκιμαστώ παρουσιάζοντας θέματα από τη δική μου εργασία.

Ευχαριστίες οφείλω και στα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής, καθώς με τις εισηγήσεις και υποδείξεις τους συνέβαλαν αποτελεσματικά στη βελτίωση της παρούσας διατριβής.

Ευχαριστώ, επίσης, όλους τους λειτουργούς του Πανεπιστημίου Κύπρου που με την άψογη συνεργασία τους σε όλα τα στάδια της διεξαγωγής της μελέτης, διευκόλυναν την ολοκλήρωσή της.

Κυρίως, όμως, ευχαριστώ τον σύζυγο και τα πέντε μου παιδιά, οι οποίοι με ποικίλους τρόπους και σταθερά κατά την οκταετή διάρκεια εκπόνησης αυτής της διατριβής, ήταν οι ηθικοί υποστηρικτές και εμπνευστές μου. Χωρίς αυτούς τίποτα δεν θα είχε επιτευχθεί. Τους την αφιερώνω...

Στην οικογένειά μου

ΚΑΛΙΟΠΗ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΟΥΓΓΟΥΡΟΥ

Πίνακας Περιεχομένων

Εισαγωγή	1
Μεθοδολογία	15
Κεφάλαιο 1. Ηγεσία - Θεωρητικό πλαίσιο	18
1.1 Θεωρίες ηγεσίας	21
1.2 Ηγεσία και ψυχολογία	27
1.3 Ηγετικό στυλ	31
1.4 Άρχοντες και αρχόμενοι	34
1.5 Καλοί και κακοί ηγέτες – Καλή και κακή ηγεσία	36
1.6 Οι θεωρίες ηγεσίας και η ηγεσία στον Σοφοκλή	40
Κεφάλαιο 2. Ο ηγέτης και η ηγεσία στις τραγωδίες του Σοφοκλή	44
2.1 Η ορολογία για τον ηγέτη	44
2.2 Η ορολογία για την ηγεσία	62
2.3 Η ορολογία στα σωζόμενα αποσπάσματα του Σοφοκλή	64
2.4 Συμπεράσματα	65
Κεφάλαιο 3. Νομιμοποίηση και αμφισβήτηση του ηγέτη	67
3.1 Η φύση της εξουσίας και η βασιλική διαδοχή	67
3.2 Η βασιλική εξουσία και διαδοχή στον Σοφοκλή	75
3.3 Τα όρια της πόλεως	80
3.4 Νομιμοποίηση και αμφισβήτηση του ηγέτη	83
3.4.1 <i>Αίας</i>	86
3.4.2 <i>Αντιγόνη</i>	89
3.4.3 <i>Οιδίπους Τύραννος</i>	96
3.4.4 <i>Ηλέκτρα</i>	104
3.4.5 <i>Οιδίπους επί Κολωνώ</i>	109
3.5 Συμπεράσματα	111
Κεφάλαιο 4. Η ρητορική του ηγέτη	114
4.1 Η ρητορική	114
4.2 Η γλώσσα και το ύφος του Σοφοκλή	122
4.3 Λόγοι πειθούς των ηγετών στον Σοφοκλή	130
4.3.1 <i>Αίας</i>	135
4.3.2 <i>Οιδίπους Τύραννος</i>	143
4.3.3 <i>Αντιγόνη</i>	152
4.3.4 <i>Φιλοκτήτης</i>	170

4.3.5 <i>Ηλέκτρα</i>	176
4.3.6 <i>Οιδίπους επί Κολωνώ</i>	181
4.4 Συμπεράσματα	186
Κεφάλαιο 5. Η άσκηση και η αποτελεσματικότητα της εξουσίας στον	
Σοφοκλή	189
5.1 <i>Φιλοκτήτης</i>	190
5.2 <i>Αίας</i>	198
5.3 <i>Αντιγόνη</i>	209
5.4 <i>Ηλέκτρα</i>	229
5.5 <i>Οιδίπους επί Κολωνώ</i>	235
5.6 <i>Οιδίπους Τύραννος</i>	240
5.7 Αρετές και πάθη του ηγέτη	250
5.8 Συμπεράσματα	260
Κεφάλαιο 6. Ηγετική συνείδηση	267
6.1 <i>Αντιγόνη</i>	271
6.2 <i>Αίας</i>	280
6.3 <i>Οιδίπους Τύραννος</i>	286
6.4 <i>Οιδίπους επί Κολωνώ</i>	293
6.5 Συμπεράσματα	296
Γενικά συμπεράσματα	302
Βιβλιογραφία	309
Παραρτήματα	
Παράρτημα 1. Ορολογία για τον ηγέτη και την ηγεσία ανά τραγωδία	336
Παράρτημα 2. Ορολογία για τον ηγέτη	341
Παράρτημα 3. Ορολογία για την ηγεσία	346
Παράρτημα 4. Η ρητορική του ηγέτη – Κείμενα	348

Εισαγωγή

Όταν ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* αναφέρει ότι οι καλύτερες τραγωδίες πλέκονται γύρω από λίγους οίκους [...] που έπαθαν ή έπραξαν φοβερά πράγματα (*πρῶτον μὲν γὰρ οἱ ποιηταὶ τοὺς τυχόντας μύθους ἀπηρίθμουν, νῦν δὲ περὶ ὀλίγας οἰκίας αἱ κάλλιστα τραγωδία συντίθενται, οἷον περὶ Ἀλκμέωνα καὶ Οἰδίπουν καὶ Ὀρέστην καὶ Μελέαγρον καὶ Θυέστην καὶ Τήλεφον καὶ ὅσοις ἄλλοις συμβέβηκεν ἢ παθεῖν δεινὰ ἢ ποιῆσαι*),¹ αναδεικνύει πρωτίστως ένα εξέχον χαρακτηριστικό του τραγικού μύθου: ότι ο μύθος στην κλασική τραγωδία πλέκεται ως επί το πλείστον γύρω από πρόσωπα που ασκούν πολιτική εξουσία και το περιβάλλον τους – βασιλείς και βασιλικές οικογένειες. Ο βασιλιάς της τραγωδίας είναι οπωσδήποτε ένα δραματικό πρόσωπο, το οποίο, ωστόσο, προσδιορίζεται κυρίως ως πολιτικός άρχων, συνηθέστερα ως ηγέτης μιας πόλεως. Καλείται να χειριστεί κρίσεις, να κυβερνήσει την πόλη του, να προασπιστεί το κοινό καλό και τα συμφέροντα των πολιτών, να διασφαλίσει την ασφάλεια και την ευημερία της πόλης του. Με ποια χαρακτηριστικά, όμως, παρουσιάζεται και πώς ενεργεί ο ηγέτης στην τραγωδία; Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να απαντήσει στο ερώτημα αυτό προσεγγίζοντας τους βασιλείς των έργων του Σοφοκλή μέσα από την οπτική γωνία του ηγέτη και εξετάζοντας τη συμπεριφορά τους κατά την άσκηση της εξουσίας τους.

Παρόλο που το φαινόμενο της ηγεσίας απασχόλησε τον άνθρωπο ήδη από την αρχαιότητα, με την ανάπτυξη των Επιστημών της Διοίκησης και των Πολιτικών Επιστημών η σχετική έρευνα για την ηγεσία συστηματοποιήθηκε περαιτέρω. Η συστηματική παρατήρηση και μελέτη περιπτώσεων, η ανάπτυξη ερευνητικών μεθόδων καθώς και η εξαγωγή στατιστικών στοιχείων διευκόλυναν την ανάπτυξη νέων θεωρητικών προσεγγίσεων.² Στην προσπάθεια να γίνει κατανοητό το φαινόμενο της ηγεσίας γενικά και να εξεταστεί ο ηγέτης της τραγωδίας του Σοφοκλή ειδικότερα, η μελέτη αυτή βασίζεται σε απόψεις και πορίσματα των επιστημονικών αυτών περιοχών. Αναλύονται και ερμηνεύονται οι περιπτώσεις άσκησης της εξουσίας στα έργα του Σοφοκλή εφαρμόζοντας θέσεις της σύγχρονης

1 *Περὶ ποιητικῆς* 1453a. «Ενώ, δηλαδή, στην αρχή οι ποιητές έπαιρναν και δούλευαν αδιακρίτως οποιονδήποτε μύθο, σήμερα οι ωραιότερες τραγωδίες πλέκονται γύρω από λίγες οικογένειες, όπως π.χ. γύρω από τον Αλκμέωνα, τον Οιδίποδα, τον Ορέστη, τον Μελέαγρο, τον Θυέστη, τον Τήλεφο και όλους τους άλλους στους οποίους συνέβη να πάθουν ή να πράξουν φοβερά πράγματα», μετάφρ. Δ. Λυπουρλή.

2 Ο Κουσκουβέλης (1997) 34, 37 παρατηρεί ότι «στην Πολιτική Επιστήμη χρησιμοποιούνται τεχνικές με τη λογική των αντίστοιχων των θετικών επιστημών χωρίς όμως το αποτέλεσμα να χαρακτηρίζεται από το ίδιο ποσοστό βεβαιότητας και ακρίβειας όπως στις θετικές επιστήμες, των οποίων το αντικείμενο προσφέρεται για πειραματικές επαληθεύσεις». Αυτή η αβεβαιότητα, παρατηρεί, εξηγεί την ποικιλία των προσεγγίσεων και την ύπαρξη πολλών και διαφορετικών απόψεων.

επιστήμης, καθώς οι περιπτώσεις αυτές εξετάζονται ως εν δυνάμει πραγματικές περιπτώσεις άσκησης ηγεσίας. Η τραγωδία θέτει ένα συγκεκριμένο τοπικό και χρονικό πλαίσιο εντός του οποίου αναφύεται μία περίπτωση κρίσης, αντιμετωπίζεται με τους χειρισμούς του ηγέτη και, τελικά, οδηγείται σε εκτόνωση. Κατά συνέπεια, η τραγωδία προσφέρει κατάλληλο και επαρκές πλαίσιο, ώστε να εξεταστεί ο ηγέτης και ο τρόπος άσκησης της εξουσίας του. Ιδιαίτερος θα μας απασχολήσει η ηγετική συμπεριφορά και οι παράγοντες εκείνοι που την επηρεάζουν. Θα εξεταστούν οι στόχοι που θέτει ο ηγέτης, οι αποφάσεις που λαμβάνει, τα μέσα που χρησιμοποιεί για την υλοποίηση των στόχων του καθώς και οι συνέπειες των ενεργειών του.

Ωστόσο, εύλογα μπορεί να διερωτηθεί κανείς κατά πόσον η πολιτική προβληματική αποτελεί κεντρικό ζήτημα της σοφόκλειας τραγωδίας και κατά πόσον είναι εφικτή η μεταφορά καταστάσεων από τον λογοτεχνικό μύθο στην πραγματικότητα χωρίς να υποπέσουμε στο σφάλμα επιφανειακών ταυτίσεων αλλά και χωρίς να περιοριζόμαστε στο απολύτως προφανές. Τα ερωτήματα αυτά επί της ουσίας αφορούν τη γενικότερη σχέση της τραγωδίας με τη σύγχρονή της πραγματικότητα.

Το γεγονός ότι το δράμα αναπτύχθηκε στη δημοκρατική Αθήνα αλλά στο επίκεντρό του βρίσκονται θέματα τα οποία αντιμετωπίζουν και χειρίζονται μυθικοί βασιλείς, δεν προκαλεί αντίφαση ή δυσκολία στην προσέγγισή τους. Αυτό συμβαίνει επειδή τα θέματα που εγείρει η τραγωδία αφορούν τη ζωή του ανθρώπου, τα ηθικά και πολιτικά του διλήμματα, τους βαθύτερους, εν τέλει, προβληματισμούς του. Η χρονική απόσταση (μυθικό παρελθόν) δεν συνιστούσε δυσκολία ούτε και για τον αρχαίο θεατή. Αντιθέτως, ευνοούσε την αποστασιοποίησή του από όσα παρακολουθούσε, και, μέσω αυτής της αποστασιοποίησης, καθίστατο δυνατή η κριτική στάση απέναντι σε γενικότερα ζητήματα και προβληματισμούς που εγείρονταν από την τραγωδία. Κατά τον P. Euben, ο συνδυασμός της απόστασης και της εγγύτητας σημαίνει ότι σύγχρονα πολιτικά και πολιτιστικά θέματα παρουσιάζονται στη σκηνή, της οποίας το ιστορικό υπόβαθρο ήταν διαφορετικό από το δραματικό. Αυτή η διπλή φύση των πραγμάτων που εμπερικλείει απόσταση και εγγύτητα, σημαίνει ότι τα πράγματα αναγνωρίζονται και ταυτόχρονα γενικεύονται.³ Η απόσταση μεταξύ των Αθηναίων και του μυθικού και ηρωικού παρελθόντος καθιστά την τραγωδία όχημα για τη μεταφορά και ανάδειξη σύγχρονων προς

---

3 Euben (2007a) 20.

τους ποιητές και το κοινό πολιτικών ζητημάτων. Η απόσταση αυτή δίνει τη δυνατότητα υπέρβασης του συγκεκριμένου, αναγωγής του σε θεωρητικό επίπεδο και, τελικά, δίνει τη δυνατότητα προβληματισμού πάνω σε καθολικά ζητήματα που απασχολούν τον άνθρωπο. Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι J. Ober και B. Strauss,⁴ οι οποίοι τονίζουν, επίσης, ότι, παρά την απόσταση χώρου και χρόνου με τους μυθικούς ήρωες, οι τραγικοί ποιητές ασχολούνται με θέματα που αφορούν τη ζωή της πόλης.

Ο D. M. Carter επισημαίνει ότι παρόλο που το δράμα αντλεί τα θέματά του από τον μύθο, όπου το πολίτευμα που επικρατεί είναι η μοναρχία, οι τραγικοί ποιητές αναφέρονται στη σύγχρονή τους πόλη.⁵ Υποστηρίζει, μάλιστα, ότι η τραγωδία αφορά γενικότερα την πόλιν και δεν περιορίζεται μόνο στη δημοκρατική Αθήνα.⁶ Την ίδια άποψη υποστηρίζουν οι J. Griffin και R. J. Rhodes.⁷ Η S. Ferrario, επίσης, παρατηρεί ότι στον Σοφοκλή μπορούμε να αναγνωρίσουμε ιστορικά και πολιτιστικά φαινόμενα της Αθήνας, αλλά και πολύ σοβαρά θέματα που δεν περιορίζονται ούτε μόνο στην Αθήνα ούτε μόνο στη δημοκρατία. Πρόκειται για θέματα της δημόσιας ζωής, τα οποία θα μπορούσαν να διαδραματιστούν οπουδήποτε.⁸ Τα θέματα αυτά προκαλούν τον προβληματισμό του θεατή καθώς, όπως σημειώνει ο K. Raaflaub, η τραγωδία δεν δίνει άμεσα μαθήματα και οδηγίες

---

4 Ober και Strauss (1990) 237.

5 Carter (2007) 64 κ.ε., ο οποίος αναφέρει σχετικά παραδείγματα για αναφορές της τραγωδίας στο παρόν: το λεξιλόγιο (π.χ. *στρατηγός* στην *Αντιγόνη*), η οργάνωση του οίκου που αντανακλά αυτήν του 5^{ου} αιώνα (ο πατέρας κεφαλή του οίκου, ο γιος διάδοχος, η θέση της γυναίκας, οι δούλοι), οι θεσμοί που έχουν τη μορφή της σύγχρονης Αθήνας και όχι του μύθου (για παράδειγμα στον *Οιδίποδα επί Κολωνών*, στίχοι 86-88, γίνονται δηλώσεις για τη δημοκρατία).

6 Carter (2007) 43. Ο Carter, επίσης, αρνείται να δεχθεί τον περιορισμό του όρου «πολιτικός» σε γεγονότα μεγάλης σημασίας ή σε φημισμένα πολιτικά πρόσωπα της αθηναϊκής ιστορίας, θεωρώντας ότι με την ιστορική θεώρηση της τραγωδίας χάνεται η πολυπλοκότητα στις σχέσεις ανδρών-γυναικών, πολιτών-μετοίκων και δούλων, τα ηθικά ερωτήματα κ.λπ. Ο ίδιος (2004) επισημαίνει ότι μόλις τέσσερις από τις τριάντα μία σωζόμενες τραγωδίες έχουν ως θέμα τους τη δημοκρατία. Πρόκειται για τις *Ευμενίδες* και τις *Ικέτιδες* του Αισχύλου, τις *Ικέτιδες* και τον *Ορέστη* του Ευριπίδη. Άλλες δύο τραγωδίες, οι *Πέρσες* του Αισχύλου και οι *Ηρακλείδες* του Ευριπίδη, προάγουν τη δημοκρατική ιδεολογία. Η δημοκρατία απουσιάζει από τον Σοφοκλή.

7 Griffin (1998), Rhodes (2003). Ο Rhodes απαντά στα επιχειρήματα όσων θεωρούν ότι η τραγωδία εκφράζει τη δημοκρατική Αθήνα. Σημειώνει ότι υπάρχουν φαινόμενα, τα οποία εμφανίζονται τόσο στη δημοκρατική Αθήνα όσο και σε άλλες πόλεις. Το γεγονός ότι τα περισσότερα στοιχεία που διαθέτουμε προέρχονται από την Αθήνα είναι ιδιαιτέρως περιοριστικό και δεν πρέπει να μας παρασύρει. Ο Rhodes παραθέτει στοιχεία, τα οποία δεν είναι αποκλειστικά δημοκρατικά, αλλά της *πόλεως*. Μεταξύ άλλων αναφέρει ότι τα Μεγάλα Διονύσια ως το θεσμικό πλαίσιο εντός του οποίου παρουσιάζονταν τα δράματα καθώς και η πρώτη δραματική παράσταση ανάγονται στον 6^ο αιώνα και τον τύραννο Πεισίστρατο· η χορηγία πήρε συγκεκριμένη μορφή στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα, αλλά αποτελούσε πρακτική με ευρύτερη εφαρμογή· η επιλογή των κριτών με κλήρο ήταν επίσης παλαιότερη πρακτική και όχι μόνο δημοκρατική, αρκεί να σκεφτεί κανείς ότι και οι Ελλαοδικές επιλέγονταν με ανάλογο τρόπο· όσον αφορά τα θεωρικά, υποστηρίζει ότι τα στοιχεία που συνδέουν τη χορηγία αυτή με τον Περικλή δεν είναι πειστικά, και πιθανόν να αποτελεί πρακτική που εφαρμόστηκε γύρω στο 350 π.Χ.

8 Ferrario (2012) 449.

συμπεριφοράς, αλλά ωθεί το κοινό να σκεφτεί τι θα κάνει ενόψει κάποιου διλήμματος.⁹

Εξετάζοντας την άσκηση της εξουσίας στο πλαίσιο της πόλεως είναι σημαντικό να τονισθεί ότι δεν θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε στα δραματικά κείμενα υπαινιγμούς σε συγκεκριμένα ιστορικά πρόσωπα ή γεγονότα. Κάτι τέτοιο θα ήταν ιδιαίτερος επισφαλές και οι ενδεχόμενοι συσχετισμοί προσώπων και γεγονότων της τραγωδίας με ιστορικά πρόσωπα ή γεγονότα θα μπορούσαν εύκολα να αμφισβητηθούν. Μέσα από τη συνολική θεώρηση του ηγέτη και της ηγεσίας που παρουσιάζεται στη μελέτη αυτή, δεν επιχειρούμε να ανασυνθέσουμε το ιστορικό παρελθόν. Η προσέγγιση που ακολουθείται εδώ δεν είναι ιστορική και, ως εκ τούτου, δεν επιχειρείται οποιαδήποτε σύνδεση μυθικών ηρώων και καταστάσεων με ιστορικά πρόσωπα και καταστάσεις.

Η Ε. Hall, συγκρίνοντας την παλαιότερη με τη σύγχρονη ερμηνευτική προσέγγιση αναφέρεται σε παλαιότερες «περιοριστικές αλληγορικές ερμηνείες», οι οποίες ταύτιζαν χαρακτήρες της τραγωδίας με πολιτικούς της εποχής. Αντιθέτως όμως, επισημαίνει, στις σύγχρονες προσεγγίσεις τονίζεται ότι «η τραγωδία δεν αποφέρει απλώς μια αντανάκλαση των κοινωνικών διεργασιών της Αθήνας: τις μετασηματίζει, καθώς τις αφομοιώνει στο δικό της μέσο έκφρασης» και ότι αυτό που μας ενδιαφέρει τώρα δεν είναι τόσο «οι ιδιαιτερότητες της αθηναϊκής ιστορίας, όσο οι ευρύτερες κοινωνικές εντάσεις, στη βάση των οποίων στηριζόταν η ζωή στην Αθήνα».¹⁰ Οι τραγικοί ποιητές, ως μέλη της κοινότητάς τους, εμπνέονται από τα προβλήματα της εποχής τους, χωρίς όμως να περιορίζουν την εμβέλεια των έργων τους, να απλουστεύουν ή ευτελίζουν το σύνθετο υλικό τους και να στοχεύουν σε απευθείας υπαινιγμούς και σχολιασμό σύγχρονων θεμάτων.

Η S. Saïd επισημαίνει ότι στις δεκαετίες του 1950 και 1960 οι μελετητές προσπαθούσαν να ταυτίσουν την τραγωδία με ιστορικά γεγονότα, τάση που τις τελευταίες δεκαετίες έχει εγκαταλειφθεί. Οι συνδέσεις με πρόσωπα και γεγονότα δεν μπορούν να αποδειχθούν, καθώς η χρονολόγηση των τραγωδιών δεν είναι βέβαιη. Η τραγωδία, παρατηρεί η Saïd, δεν είναι καθρέφτης της κοινωνίας, δεν την αντανakλά άμεσα.¹¹ Ο S. Salkever, επίσης, θεωρεί ότι πρέπει να απορρίψουμε και τον στενό ιστορικισμό που υποβιβάζει το κείμενο

---

9 Raaflaub (2012) 475.

10 Hall (2012) 139.

11 Saïd (1998) 278-279.

σε περιεχόμενο και την ανιστορική προσέγγιση που χειρίζεται τους συγγραφείς σαν να είναι σύγχρονοί μας.¹²

Επιπρόσθετα, η εξέταση του φαινομένου του ηγέτη και της ηγεσίας στην παρούσα εργασία δεν αποσκοπεί ούτε στην εξακρίβωση των πολιτικών απόψεων του ποιητή ούτε στην ανακατασκευή κάποιας θεωρίας του Σοφοκλή αναφορικά με τον ηγέτη και την ηγεσία. Ένα τέτοιο εγχείρημα θα ήταν, επίσης, ιδιαίτερος επισφαλές. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο R. Osborne,¹³ «όποιος προτίθεται να γράψει για τη σχέση του Σοφοκλή με τη σύγχρονη του πολιτική, έχει κάθε λόγο να τρέμει». Και εξηγεί αναφέροντας ότι, αν οι σύγχρονοι του ποιητή δεν μπόρεσαν σε κάποιες περιπτώσεις να ερμηνεύσουν τη συμπεριφορά του, πώς μπορούμε εμείς να ερμηνεύσουμε λόγια και πράξεις που παραστάθηκαν στο θέατρο; Δύο μέλη του αθηναϊκού κοινού που παρακολουθούσαν την ίδια παράσταση δεν άκουγαν το ίδιο έργο. Επιπλέον, παρατηρεί ο Osborne, κανένα έργο του Σοφοκλή δεν συνδέεται άμεσα με κάποιο συγκεκριμένο πολιτικό θέμα της εποχής. Ο Σοφοκλής είχε εμπλοκή στην πολιτική και τα θέματα που θίγει είναι πολιτικά, αλλά δεν αφορούν την πολιτική της καθημερινότητας (συγκεκριμένα πρόσωπα και αποφάσεις) ούτε προσφέρουν συμβουλές για συγκεκριμένους πολιτικούς και τη στάση απέναντί τους. Εξάλλου, η αδυναμία ακριβούς χρονολόγησης των έργων δεν μας επιτρέπει να κάνουμε τέτοιες συνδέσεις. Η ανάγνωση του κειμένου με την προσέγγιση ότι αυτό συνιστά γρίφο για συγκεκριμένες πολιτικές στιγμές και πολιτικούς, το αποδυναμώνει. Στα έργα του Σοφοκλή, συνεχίζει ο Osborne, βλέπουμε πώς τα προσωπικά θέματα διαδραματίζονται σε ένα πολιτικό σκηνικό και ότι τα ηθικά και θρησκευτικά θέματα δεν μπορούν να διαχωριστούν από θέματα που αφορούν στην πολιτική δύναμη και εξουσία. Στις τραγωδίες του Σοφοκλή δεν τίθενται ερωτήματα ειδικά για τη ζωή στη δημοκρατία, αλλά εγείρεται προβληματισμός για θέματα της κοινωνίας και κυρίως για το πώς κατανέμεται και ελέγχεται η πολιτική δύναμη. Αυτά είναι θέματα διηνεκή και συγχρόνως επίκαιρα στις

---

12 Salkever (2009) 4.

13 Osborne (2012) 270-271, 275-276, 283-284. Ο Osborne αναφέρεται σε τρία ανέκδοτα που παραδίδει ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική* και καταδεικνύουν ότι η συμπεριφορά του Σοφοκλή δεν έγινε κατανοητή από τους συγχρόνους του. Πρόκειται για το περιστατικό στο οποίο ο κατηγορός του τον κατηγόρησε ότι τρέμει για να φανεί γέρος, ενώ, όπως υποστήριξε ο ίδιος, έτρεμε επειδή ήταν ογδόντα χρονών (*Ρητ.* 1416a13-17). Το δεύτερο αφορά την εξήγηση που έδωσε ο Σοφοκλής στον Πείσανδρο αναφορικά με την εμπλοκή του στο σώμα των προβούλων (*Ρητ.* 1419a26-31) και το τρίτο την υπόθεση του Ευκτήμονα, τον οποίο ο Σοφοκλής υπερασπίστηκε στο δικαστήριο (*Ρητ.* 1374b36-1375a2). Αναφορικά με την αδυναμία ανίχνευσης των σκέψεων του συγγραφέα, ανάλογη είναι και η παρατήρηση του Ober (2006) 140 για τον Θουκυδίδη. Ο μελετητής σημειώνει ότι δεν ξέρουμε τις ακριβείς σκέψεις του Θουκυδίδη και ούτε χρειάζεται.

τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αιώνα. Ο E. R. Dodds, επίσης, παρατηρεί ότι είναι πάντα επικίνδυνο να χρησιμοποιεί κανείς τα δραματικά έργα ως μέσα με τα οποία θα ανιχνεύσει τις απόψεις του συγγραφέα.¹⁴

Εκείνο, λοιπόν, που ερευνάται σε αυτή τη μελέτη είναι οι πολιτικές πρακτικές των ηγετών, οι θέσεις και απόψεις τους, όπως αυτές παρουσιάζονται σε κάθε έργο του Σοφοκλή. Καθώς οι πρωταγωνιστές των τραγωδιών είναι βασιλείς, ασκούν εξουσία ή ανήκουν στη βασιλική οικογένεια και τα προβλήματα ή διλήμματα που αναφύονται απαιτούν την παρέμβασή τους, υπάρχει σε κάθε έργο η δυνατότητα εξέτασης τόσο της συμπεριφοράς του ηγέτη όσο και του τρόπου άσκησης της ηγεσίας του. Σκοπός μας είναι να μελετήσουμε αυτές τις περιπτώσεις και να εντοπίσουμε πώς ενεργεί κάθε φορά ο ηγέτης. Η προσεκτική μελέτη των έργων του Σοφοκλή θα καταδείξει ότι οι βασιλείς των τραγωδιών, αν και δρουν στα συμβατικά και ίσως κάποτε περιοριστικά πλαίσια που υπαγορεύει ο μύθος, αποτελούν σύνθετα ηγετικά πρόσωπα, τα οποία κινούνται και ενεργούν όχι μέσα σε ένα παγιωμένο και συμβατικό πλαίσιο, αλλά σε ένα δυναμικό πλαίσιο με το οποίο μάλιστα αλληλεπιδρούν. Έτσι, ο ηγέτης του Σοφοκλή, ενώ απ' τη μια τηρεί τις συμβάσεις που του υπαγορεύει ο μύθος, απ' την άλλη ενσωματώνει δυναμικές αλληλεπίδρασης με την κοινωνία.

Εξυπακούεται ότι κάθε τραγωδία εγείρει πολλά θέματα και προβληματισμούς. Σύμφωνα με τον K. A. Raaflaub οι τραγωδίες είναι ιδιαίτερος εκλεπτυσμένα έργα τέχνης¹⁵ και ως τέτοια είναι πολυεπίπεδα. Η πολιτική είναι ένα από τα πολλά επίπεδα, συνιστά μία μόνο διάσταση των τραγωδιών, η οποία δεν είναι πάντα η πιο σημαντική. Οπωσδήποτε, ο ηγέτης και η ηγεσία δεν είναι ούτε το μόνο ούτε το ένα και κρισιμότερο θέμα κάθε τραγωδίας. Σε καμιά περίπτωση, όμως, δεν είναι ένα ασήμαντο πεδίο διερεύνησης. Αντιθέτως, στις μέρες μας έχει επισημανθεί ότι ενώ οι Πολιτικές Επιστήμες μπορούν να φωτίσουν το φαινόμενο της ηγεσίας, όπως αυτό παρουσιάζεται στην αρχαία ελληνική τραγωδία, η πορεία μπορεί να είναι και αντίστροφη. Σύγχρονοι πολιτικοί επιστήμονες ή άλλοι (οικονομολόγοι, κοινωνιολόγοι κ.λπ.), οι οποίοι μελετούν το θέμα της ηγεσίας, επιδεικνύουν αξιοσημείωτο ενδιαφέρον για την τραγωδία και γενικότερα για την αρχαία ελληνική γραμματεία, και επισημαίνουν την αξία της ως εφελθρίου πολιτικού

---

14 Dodds (1966). Ο Dodds αναφέρεται στον *Οιδίποδα Τύραννο* και επισημαίνει ότι το έργο δεν μεταφέρει τις απόψεις του Σοφοκλή για τους θεούς. Θεωρεί επικίνδυνο να αναζητούνται στο δραματικό έργο οι απόψεις του ποιητή, ιδιαίτερος οι θρησκευτικές.

15 Raaflaub (2012) 471, όπου χαρακτηρίζει τις τραγωδίες ως «highly sophisticated works of art».

προβληματισμού.¹⁶ Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να συμβάλει προς αυτή την κατεύθυνση και να καταστεί αφορμή για περαιτέρω διερεύνηση του θέματος του ηγέτη στην τραγωδία.

Στο πρώτο κεφάλαιο (*Ηγεσία – Θεωρητικό πλαίσιο*) διασαφηνίζεται η έννοια της ηγεσίας και γίνεται περιεκτική παρουσίαση σύγχρονων, βασικών θεωρητικών προσεγγίσεων του θέματος. Η παρουσίαση εστιάζει καταρχήν στις *θεωρίες των ηγετικών γνωρισμάτων* και στη συνέχεια στις *ενδεχομενικές θεωρίες ηγεσίας*. Οι θεωρίες των *ηγετικών γνωρισμάτων* (ωθούμενες από τη θεωρία του *Σπουδαίου Ανδρός*, η οποία υποστήριξε ότι οι μεγάλες ηγετικές προσωπικότητες ανεξαρτήτως εποχής και συνθηκών ήταν αυτές που καθόρισαν την πορεία της ιστορίας) εστίασαν στα ιδιαίτερα εκείνα γνωρίσματα που διακρίνουν τον ηγέτη. Αρχικά υποστηρίχθηκε η θέση ότι τα ηγετικά γνωρίσματα κληρονομούνται και στη συνέχεια ότι είναι μεν γενετικά, αλλά όχι κληρονομικά. Ωστόσο, έγινε κατανοητό ότι μόνο η εξέταση των γνωρισμάτων του ηγέτη δεν ήταν επαρκής, ώστε να ερμηνευθεί το φαινόμενο της ηγεσίας.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι *ενδεχομενικές θεωρίες*, οι οποίες ασχολήθηκαν με την εξέταση των περιστάσεων εντός των οποίων δρα ο ηγέτης. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύχθηκαν οι *θεωρίες της συμπεριφοράς*, οι οποίες επικεντρώθηκαν στα γνωρίσματα των ηγετών σε σχέση με τις συνθήκες άσκησης της εξουσίας. Τα πανεπιστήμια του Ohio και του Michigan εξέτασαν τη σχέση του ηγέτη αφενός με το *έργο* και τον προς επίτευξη στόχο και αφετέρου με τον *άνθρωπο* και τις ανάγκες του χωρίς, ωστόσο, να καταλήξουν σε ακριβή συμπεράσματα. Ο Fiedler ανέπτυξε το *ενδεχομενικό μοντέλο*, σύμφωνα με το οποίο εξετάζεται η εικόνα του κατάλληλου για την κάθε περίπτωση ηγέτη ανάλογα με τον προσανατολισμό του στο καθήκον (*έργο*) ή στους ανθρώπους (*σχέσεις*). Ο προσανατολισμός αυτός αποτιμάται αριθμητικά βάσει μίας ειδικής κλίμακας που

---

16 Ο Peter Euben, καθηγητής Πολιτικών Επιστημών στο Duke University, έχει να επιδείξει μεγάλο συγγραφικό έργο, στο οποίο μελετά την τραγωδία και γενικότερα την αρχαία ελληνική γραμματεία. Επισημαίνει ότι η τραγωδία βοηθά στην κατανόηση σύγχρονων ζητημάτων των διεθνών σχέσεων, όχι κυρίως επειδή διερευνά ηθικά και πολιτικά διλήμματα, αλλά επειδή παρέχει ένα αξιολογικό συγκείμενο για να μελετήσει κανείς τον Θουκυδίδη με την πολιτική και λογοτεχνική οξύνοια που απαιτείται [Euben (2007a)15]. Ο Chr. Brown, καθηγητής Διεθνών Σχέσεων στο London School of Economics, επισημαίνει επίσης την ώθηση που θα έδινε η μελέτη της αρχαίας τραγωδίας στους θεωρητικούς των διεθνών σχέσεων και αναφέρει: “It is easy to see why this conception of tragedy should have such an appeal to classical realist theorists of international relations. The notion that the search for security can actually lead to insecurity can be expressed as a sort of tragic dilemma. ... Other realists have recently taken to looking to the classical world for inspiration, and in particular to the Peloponnesian War – see, for example, Richard Ned Lebow’s *The Tragic Vision of Politics* – and it is easy to see how this orientation would feed an interest in ‘tragic visions’ [βλ. Brown (2007) 6]. Επίσης, ο B. Sarachek, καθηγητής Οικονομικών στο University of Missouri στο Kansas City, μελετά τη φύση της ηγεσίας στον Όμηρο και τους τραγικούς ποιητές [βλ. Sarachek (1968)].

διαμόρφωσε ο Fiedler. Ακολούθησαν οι *θεωρίες των περιστάσεων*, οι οποίες εξέτασαν όχι μεμονωμένα γνωρίσματα του ηγέτη, αλλά συνδυασμό γνωρισμάτων σε σχέση με τις περιστάσεις στις οποίες αυτός ενεργεί. Ο προβληματισμός που προέκυψε αναφορικά με το ποιο από τα δύο στοιχεία υπερτερεί, τα γνωρίσματα του ηγέτη ή οι περιστάσεις, κατέδειξαν την πολυπλοκότητα και την πολυμορφία του φαινομένου της ηγεσίας. Ο E. P. Hollander ανέπτυξε το *διαδραστικό πλαίσιο*, το οποίο έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην αλληλεπίδραση μεταξύ τριών παραγόντων: *ηγέτη - αρχομένων*¹⁷- *περίστασης*. Ο Hollander κατέδειξε τη μεγάλη σημασία της συνεξέτασης των τριών παραγόντων αντί της εξέτασης καθενός ξεχωριστά.

Ακολούθως, το φαινόμενο της ηγεσίας προσεγγίζεται μέσα από την οπτική της επιστήμης της ψυχολογίας και παρουσιάζονται οι θεωρίες της *συναισθηματικής νοημοσύνης* και το συστημικό μοντέλο *σοφία, δημιουργικότητα, ευφυΐα*. Ο εισηγητής της θεωρίας της *συναισθηματικής νοημοσύνης* Daniel Goleman υποστήριξε ότι η συναισθηματική νοημοσύνη αποτελεί έναν από τους βασικότερους παράγοντες αποτελεσματικής ηγεσίας. Ο Goleman ανέλυσε τους πέντε παράγοντες της συναισθηματικής νοημοσύνης (*αυτογνωσία, αυτορρύθμιση, παρώθηση, κοινωνική ευαισθησία, διαχείριση σχέσεων*) σύμφωνα με τους οποίους ρυθμίζεται η συμπεριφορά του ηγέτη αναλόγως της περίπτωσης που αντιμετωπίζει κάθε φορά και υποστήριξε ότι η συμπεριφορά του ηγέτη επηρεάζει τη σχέση του με τους αρχομένους και, τελικά, την επιτυχία ή όχι στην άσκηση της ηγεσίας του. Παρεμφερές αλλά πιο διευρυμένο είναι και το συστημικό μοντέλο *σοφία, δημιουργικότητα, ευφυΐα* (*WICS: Synthesis of Wisdom, Creativity, and Intelligence*) του R. J. Sternberg, ο οποίος θεωρεί ότι οι τρεις αυτοί παράγοντες συνθέτουν την αποτελεσματική ηγεσία. Με τη *δημιουργικότητα* ο ηγέτης είναι σε θέση να αναλύσει την πραγματική φύση του προβλήματος που αντιμετωπίζει συνδυάζοντας όλα τα δεδομένα, παλαιότερα και πρόσφατα, και να πείσει για τη θέση του. Η *ευφυΐα* προσλαμβάνει τόσο ακαδημαϊκή όσο και πρακτική διάσταση. Η πρακτική ευφυΐα αναφέρεται στην ικανότητα κάποιου να χειρίζεται και να αντιμετωπίζει καθημερινές καταστάσεις αξιοποιώντας επιτυχώς την εμπειρία του. Τέλος, η *σοφία* αφορά την ικανότητα κάποιου να χρησιμοποιεί την *ευφυΐα* και τη *δημιουργικότητά* του για το κοινό καλό.

---

17 Στη σχετική βιβλιογραφία περί ηγεσίας χρησιμοποιείται ο αγγλικός όρος *follower*, του οποίου η ακριβής απόδοση στα Ελληνικά, σύμφωνα με το Oxford English-Greek Learner's Dictionary, είναι *οπαδός, ακόλουθος, διώκτης*. Στην παρούσα μελέτη, ωστόσο, κρίνεται καταλληλότερος και χρησιμοποιείται κυρίως ο όρος *αρχόμενος*, προκειμένου να αποδοθεί ο αγγλικός όρος *follower*.

Στη συνέχεια, παρουσιάζονται τα τρία είδη ηγεσίας του B. Burns, τα οποία διαμορφώνονται ανάλογα με τις στρατηγικές και τον τρόπο συμπεριφοράς του ηγέτη. Πρόκειται για την *ηγεσία laissez-faire*, τη *συναλλακτική ηγεσία* και τη *μετασχηματιστική ηγεσία*. Η *ηγεσία laissez-faire* χαρακτηρίζεται από την εκχώρηση ευθυνών του ηγέτη σε υφισταμένους του λόγω της απροθυμίας του να ασχοληθεί με διοικητικά ή λιγότερο σημαντικά θέματα. Η *συναλλακτική ηγεσία* προωθεί ένα μοντέλο περισσότερο παρεμβατικής ηγεσίας, η οποία στηρίζεται στην παρακίνηση των αρχομένων μέσω επιβραβεύσεων και τιμοριών. Ο ηγέτης αναπτύσσει, δηλαδή, μία σχέση συναλλαγής με τους αρχομένους, η οποία στηρίζεται στα εξωτερικά κίνητρα. Η *συναλλακτική ηγεσία* δεν στοχεύει στην αλλαγή του υπάρχοντος συστήματος και η προσέγγισή της είναι περισσότερο πραγματιστική. Αντιθέτως, η *μετασχηματιστική ηγεσία* εμπνέεται από όραμα, για τον καθορισμό και επίτευξη του οποίου ηγεσία και αρχόμενοι βρίσκονται σε αλληλεπίδραση. Ο ηγέτης εμπνέει τους αρχομένους και τα κίνητρα που καλλιεργεί είναι εσωτερικά.

Στη συνέχεια του κεφαλαίου αυτού, παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο αναφορικά με τη σχέση αρχόντων – αρχομένων και η σημασία αυτής της σχέσης τόσο στην εξέλιξη του ίδιου του ηγέτη όσο και στην άσκηση της ηγεσίας. Το ζητούμενο για μία ηγεσία είναι η αποτελεσματικότητά της. Επειδή, όμως, η ηγεσία δεν είναι αυτονόητα «καλή», κρίνεται σκόπιμο να διευκρινισθούν οι όροι «καλός» και «κακός» ηγέτης, «καλή» και «κακή» ηγεσία. *Καλός ηγέτης* θεωρείται αυτός που αφενός είναι αποτελεσματικός και αφετέρου χρησιμοποιεί κατά την άσκηση της εξουσίας του μέσα που ανταποκρίνονται στο κοινό περί ηθικής αίσθημα. Δεν υπάρχει (και δεν θα μπορούσε να υπάρχει) μία καθολικά αποδεκτή πρόταση για το ποιος είναι ο *καλός ηγέτης*. Αντιθέτως, επικρατεί η πεποίθηση ότι η μεγαλύτερη ικανότητα του ηγέτη είναι να προσαρμόζεται κάθε φορά στα δεδομένα που αντιμετωπίζει και να αξιοποιεί κάθε φορά εκείνες τις δυνατότητες (ψυχικές, νοητικές κ.λπ.) που θα τον οδηγήσουν στην επιτυχία. *Κακός ηγέτης* θεωρείται αυτός που κατά την άσκηση της ηγεσίας του αποδεικνύεται αναποτελεσματικός ή/και ανήθικος. Καταφεύγει, δηλαδή, σε ηθικώς μη αποδεκτά μέσα προκειμένου να επιτύχει τον στόχο του. Παρόλο που η ανθρώπινη συμπεριφορά δύσκολα μπορεί να ενταχθεί σε κάποια τυπολογία, προτείνονται επτά τύποι *κακού ηγέτη*, αναλόγως της συμπεριφοράς που αυτός εκδηλώνει.

Με την ολοκλήρωση της παρουσίασης των διαφόρων θεωρητικών τάσεων, γίνεται διασύνδεσή τους με τις τραγωδίες του Σοφοκλή και επισημαίνονται τα στοιχεία εκείνα που

αξιοποιούνται κατά την ανάλυση των έργων στα επιμέρους κεφάλαια της παρούσας μελέτης. Μέσα από την παρουσίαση βασικών θεωρητικών προσεγγίσεων στο θέμα της ηγεσίας καθίσταται σαφής η μεγάλη ευρύτητα του θέματος αλλά και οι πολλαπλές προσεγγίσεις που μπορούν να αναπτυχθούν. Οποσδήποτε, σκοπός της παρούσας εργασίας δεν είναι να εξαντλήσει όλες τις θεωρητικές προσεγγίσεις που ανέπτυξε διαχρονικά η Πολιτική Επιστήμη, οι Επιστήμες Διοίκησης ή άλλες επιστήμες που μελέτησαν το θέμα της ηγεσίας, αλλά να αντλήσει από αυτές βασικές και καθολικές απόψεις, τις οποίες θα πρέπει να έχει υπόψη του ο μελετητής του αρχαίου δράματος, όταν αυτός εστιάζει στο θέμα του ηγέτη και της ηγεσίας. Η πολυπλοκότητα του θέματος και οι ποικίλες προσεγγίσεις στο θέμα της ηγεσίας πηγάζουν από το γεγονός ότι ο ηγέτης δεν λειτουργεί αυτόνομα και ανεξάρτητα, αλλά ενταγμένος σε ένα πλαίσιο αλληλεξάρτησης που καθορίζεται από τον ίδιο, τους αρχομένους και την περίσταση που αντιμετωπίζει. Οι σχέσεις αυτές δεν είναι ποτέ μονοσήμαντες και δεν είναι ποτέ ίδιες. Μεταβάλλονται καθώς αλληλεπιδρούν και από τη δυναμική που αναπτύσσεται μεταξύ τους εξαρτάται η ηγετική συμπεριφορά καθώς και η επιτυχία ή όχι του ηγέτη.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (*Ο ηγέτης και η ηγεσία στις τραγωδίες του Σοφοκλή*) η μελέτη επικεντρώνεται στην παρουσίαση του ηγέτη και της ηγεσίας πρωτίστως μέσα από τα ακέραια σωζόμενα έργα του Σοφοκλή, αλλά επίσης και μέσα από τα αποσπάσματα των έργων του. Γίνεται εκτενής και αναλυτική καταγραφή της ορολογίας που χρησιμοποιείται στα έργα προκειμένου να χαρακτηριστεί ο ηγέτης και η ηγεσία. Καταγράφονται όλες οι σχετικές αναφορές όρων δηλωτικών του ηγέτη και της ηγεσίας, παρουσιάζεται το πλαίσιο εντός του οποίου γίνονται αυτές και, κατά περίπτωση, εξετάζεται η λειτουργία της συγκεκριμένης επιλογής του ποιητή. Η σχολαστική αυτή καταγραφή καταδεικνύει ότι, πέρα από τον τυπικό όρο του *βασιλέως* που προσδιορίζει το ηγετικό αξίωμα, χρησιμοποιούνται από τον ποιητή και άλλοι σχετικοί όροι. Εντούτοις, καθίσταται σαφές ότι οι διάφοροι όροι δεν χρησιμοποιούνται αδιακρίτως. Σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, η ορολογία που επιλέγει ο ποιητής είναι καθοριστική στον ακριβή προσδιορισμό του ρόλου του ηγέτη και της ηγεσίας του.

Στο τρίτο κεφάλαιο (*Νομιμοποίηση και αμφισβήτηση του ηγέτη*) εξετάζεται η φύση της εξουσίας: ποιους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας αφορά, μέσα από ποιες διαδικασίες νομιμοποιείται η εξουσία και τι συμβαίνει στις περιπτώσεις κατά τις οποίες ο ηγέτης αμφισβητείται. Ύστερα από επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας για τη φύση

της εξουσίας και ειδικότερα για την ιστορική διάσταση της βασιλείας και της τυραννίας, η μελέτη στρέφεται στα έργα του Σοφοκλή. Όπως προκύπτει από τη σχετική μελέτη, ο βασιλιάς στα έργα του Σοφοκλή έχει πολιτικές, στρατιωτικές και δικαστικές αρμοδιότητες που περιορίζονται αυστηρά εντός των ορίων της πόλεώς του. Η διαδοχή του βασιλικού θρόνου δεν είναι μόνο κληρονομική, αλλά –στις περισσότερες μάλιστα περιπτώσεις των έργων του Σοφοκλή– η ανάθεση του βασιλικού αξιώματος αποτελεί καθήκον και δικαίωμα της πόλεως. Φαίνεται ότι η βασιλική εξουσία στη σοφόκλεια τραγωδία εδράζεται εν πολλοίς στη λαϊκή βούληση. Η βασιλική εξουσία που εκχωρείται από τον λαό πρέπει να ασκείται προς όφελός του. Ο λαός, λοιπόν, ελέγχει διαρκώς την αποτελεσματικότητα του ηγέτη, αφού η εξουσία που του έχει παραχωρηθεί δεν είναι ούτε απόλυτη ούτε ισόβια. Οι κρίσεις και τα διλήμματα που παρουσιάζονται στα τραγικά έργα εμπλέκουν πάντοτε τον ηγέτη της πόλης και, τις περισσότερες φορές, ενέχουν το στοιχείο της αμφισβήτησης προς αυτόν. Η αμφισβήτηση δεν έχει στόχο την εξουσία αυτήν καθ' εαυτήν, αλλά τον εξουσιαστή. Στις τραγωδίες του Σοφοκλή δεν αμφισβητείται η εξουσία γενικά, αλλά οι αποφάσεις και η αποτελεσματικότητα συγκεκριμένου κάθε φορά ηγέτη. Η νομιμοποίηση και η αμφισβήτηση του ηγέτη εκφράζεται με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο και εγείρει διαφορετικά ερωτήματα, αναλόγως των ιδιαίτερων συνθηκών που διαμορφώνονται σε κάθε τραγικό έργο. Οι ιδιαιτερότητες κάθε περίπτωσης αναλύονται στη βάση του κειμενικού τους πλαισίου καθώς το θέμα διερευνάται μέσα από πέντε έργα, τον *Αίαντα*, την *Αντιγόνη*, τον *Οιδίποδα Τύραννο*, την *Ηλέκτρα* και τον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (*Η ρητορική του ηγέτη*), αφού παρουσιαστεί το θεωρητικό πλαίσιο αναφορικά με την ανάπτυξη της ρητορικής και τη συστηματοποίηση της μελέτης της από τον Αριστοτέλη, η μελέτη στρέφεται και πάλι στα σωζόμενα έργα του Σοφοκλή. Γίνεται ανασκόπηση της βασικής βιβλιογραφίας για τη γλώσσα και το ύφος του Σοφοκλή και στη συνέχεια επιχειρείται ανάλυση των λόγων που εκφωνούνται δημόσια από τους βασιλείς των τραγωδιών του Σοφοκλή, εστιάζοντας στα μέσα που χρησιμοποιούν προκειμένου να πείσουν τους συνομιλητές τους. Έχουν επιλεγεί δεκατρείς λόγοι πειθούς,¹⁸ λόγοι δηλαδή που εκφωνούνται από τους βασιλείς με κύριο σκοπό να πείσουν για κάποια άποψη, θέση ή απόφασή τους. Οποσδήποτε οι λόγοι αυτοί μπορούν να διαβαστούν και να ερμηνευθούν μέσα από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Στη μελέτη αυτή επικεντρωνόμαστε στην ανάλυση των λόγων στο πλαίσιο της διερεύνησης του τρόπου άσκησης της εξουσίας. Εξετάζουμε,

---

18 Οι λόγοι προέρχονται από τα έργα: *Αίας*, *Οιδίπους Τύραννος*, *Αντιγόνη*, *Φιλοκτήτης*, *Ηλέκτρα*, *Οιδίπους επί Κολωνώ*.

δηλαδή, πώς οι λόγοι αυτοί προάγουν και υλοποιούν την άσκηση της πολιτικής εξουσίας, πώς ο ηγέτης αξιοποιεί τα πλεονεκτήματα της ρητορικής, ώστε να πείσει για τις θέσεις του. Αυτοί οι δημόσιοι λόγοι εκφωνούνται κάτω από πολύ συγκεκριμένες συνθήκες, καθώς σε όλες τις περιπτώσεις η πόλη αντιμετωπίζει μία κρίσιμη κατάσταση και ο ηγέτης καλείται να την αντιμετωπίσει αποτελεσματικά. Προσπαθεί, επομένως, να πείσει για τις θέσεις του και να εξασφαλίσει την κοινωνική συνοχή και την υπακοή προς την εξουσία του. Η μελέτη των λόγων των ηγετών δεν αποσκοπεί στο να καταδείξει τις θεωρητικές απόψεις του Σοφοκλή (ή γενικότερα των Αθηναίων) για τη ρητορική και την πειθώ. Κάτι τέτοιο θα ήταν εντελώς αδύνατο αφού τα τραγικά έργα είναι έργα λογοτεχνικά και όχι φιλοσοφικές πραγματείες. Οι λόγοι αυτοί δείχνουν πώς μια όψη της ανθρώπινης εμπειρίας γίνεται αντιληπτή με όρους του δράματος.¹⁹

Στο πέμπτο κεφάλαιο (*Η άσκηση και η αποτελεσματικότητα της εξουσίας στον Σοφοκλή*) μελετάται ο τρόπος άσκησης της εξουσίας και ελέγχεται η αποτελεσματικότητά της. Η προσέγγιση αυτή επιχειρεί να ερμηνεύσει τις αποφάσεις και ενέργειες των ηγετών βάσει των διαφόρων θεωριών ηγεσίας, όπως αυτές παρουσιάστηκαν στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Για τον σκοπό αυτό εξετάζεται η κάθε περίπτωση άσκησης της εξουσίας στο πλαίσιο των συμφραζομένων της. Πώς, δηλαδή, οι ηγέτες των τραγωδιών του Σοφοκλή έρχονται αντιμέτωποι με την κρίση που προκύπτει, πώς τη χειρίζονται και ποιο, τελικά, αποτέλεσμα επιφέρουν οι χειρισμοί τους. Αυτή η κατά περίπτωση μελέτη καταδεικνύει, για παράδειγμα, ότι ο Οδυσσεύς ως ηγέτης είναι πολύ διαφορετικός στον *Αίαντα* από ό,τι στον *Φιλοκτήτη*. Το πλαίσιο δράσης του ηγέτη το διαμορφώνουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ιδίου, οι ιδιαίτερες συνθήκες που αντιμετωπίζει και ο ρόλος που διαδραματίζουν οι αρχόμενοι. Ως αρχόμενοι, στην περίπτωση της τραγωδίας, θεωρούνται ο Χορός, ο οποίος λειτουργεί ως η συλλογική φωνή της πόλης, άλλα πρόσωπα του δράματος που συμφωνούν ή συγκρούονται με τον ηγέτη και, συνεπώς, ως ένα βαθμό τον επηρεάζουν και, τέλος, οι ίδιοι οι πολίτες, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες αναφέρονται οι απόψεις ή αντιδράσεις τους.

Επιπλέον, η τραγωδία μάς δίνει και τη δυνατότητα αξιολόγησης του ηγέτη. Μπορούμε να αξιολογήσουμε τόσο τα μέσα που χρησιμοποιεί κάθε φορά όσο και την αποτελεσματικότητά του. Κατά πόσο, δηλαδή, τα μέσα που μετέρχεται ο ηγέτης

---

19 Βλ. ανάλογη προσέγγιση Buxton (2010) 3.

ανταποκρίνονται στο κοινό αίσθημα της ηθικής και κατά πόσο ο ηγέτης είναι «καλός» ή «κακός», σύμφωνα με την προσέγγιση της σύγχρονης Πολιτικής Επιστήμης. Οι τραγωδίες που υποστηρίζουν αυτή τη διερεύνηση είναι οι εξής: *Φιλοκτήτης*, *Αίας*, *Αντιγόνη*, *Ηλέκτρα*, *Οιδίπους επί Κολωνώ* και *Οιδίπους Τύραννος*.

Στο τελευταίο κεφάλαιο (*Ηγετική συνείδηση*) διερευνάται η αντίληψη των ίδιων των ηγετών για τον ηγετικό τους ρόλο και την ηγεσία που ασκούν. Πρόκειται για μία προσέγγιση που δεν έχει εντοπιστεί ούτε στη βιβλιογραφία των επιστημών διοίκησης ούτε σε αυτή των πολιτικών επιστημών. Συνιστά, επομένως, μία εντελώς πρωτότυπη προσέγγιση στο επιστημονικό πεδίο τόσο της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας όσο και της ηγεσίας γενικότερα. Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται η αυτοεικόνα των ηγετών και η ηγετική συνείδηση που έχουν αναπτύξει. Διερευνάται, δηλαδή, σε ποιο βαθμό και με ποιον τρόπο αντιλαμβάνονται οι ηγέτες τη θέση, τον ρόλο και τις ενέργειες στις οποίες προβαίνουν. Γίνεται μία προσπάθεια να ανιχνευθεί ο βαθμός ηγετικής συνείδησης που αναπτύσσουν οι ηγέτες των τραγωδιών του Σοφοκλή, όπως αυτός συνάγεται αφενός μέσα από τις θεωρητικές τους τοποθετήσεις για τον ρόλο του ηγέτη και αφετέρου μέσα από την έμπρακτη άσκηση της εξουσίας τους. Τα θέματα που καλύπτονται επικεντρώνονται στους ακόλουθους άξονες:

1. Πώς ο ίδιος ο ηγέτης αντιλαμβάνεται τη θέση και τον ρόλο του, τα καθήκοντα και τις ευθύνες που απορρέουν από αυτά;
2. Πώς αντιλαμβάνεται τις ενέργειες στις οποίες προβαίνει κατά την άσκηση της εξουσίας του;
3. Πώς αξιολογεί την άσκηση της ηγεσίας του και σε ποιες, ενδεχομένως, διορθωτικές κινήσεις προβαίνει;

Καθένα από τα έξι κεφάλαια συμπληρώνεται με τα ειδικά συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτό. Η μελέτη ολοκληρώνεται με την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων, την παράθεση βιβλιογραφίας και τέσσερα παραρτήματα. Πρόκειται για τρία παραρτήματα στα οποία καταγράφονται η ορολογία για τον ηγέτη και την ηγεσία στη σοφοκλεία τραγωδία και ένα παράρτημα κειμένων. Στο πρώτο παράρτημα της ορολογίας καταγράφονται αλφαβητικά οι όροι που αναφέρονται στον ηγέτη και την ηγεσία ανά τραγωδία. Στα άλλα δύο παραρτήματα καταγράφονται και πάλι αλφαβητικά οι όροι που αφορούν τον ηγέτη (δεύτερο παράρτημα) και την ηγεσία (τρίτο παράρτημα) στο σύνολο αυτή τη φορά του έργου του Σοφοκλή, στις επτά δηλαδή σωζόμενες τραγωδίες. Σε όλα τα παραρτήματα

καταγράφονται επίσης τα σχετικά χωρία, στο πλαίσιο των οποίων χρησιμοποιείται η ορολογία. Στο τέταρτο παράρτημα περιλαμβάνονται κείμενα. Πρόκειται για τους λόγους πειθούς των ηγετών, οι οποίοι εξετάζονται στο τέταρτο κεφάλαιο (*Η ρητορική του ηγέτη*). Οι λόγοι παρουσιάζονται σε δίστηλο πίνακα στον οποίο τη μία στήλη κατέχει το κείμενο και την άλλη η σχηματική παρουσίαση της δομής του.

ΚΑΛΙΟΠΗ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΟΥΓΓΙΟΥΡΟΥ

Μεθοδολογία

Το θέμα του ηγέτη και της ηγεσίας στα σωζόμενα έργα του Σοφοκλή (αλλά και γενικότερα στην τραγωδία) συνιστά μία παράμετρο που μέχρι τώρα δεν έχει μελετηθεί επαρκώς και αυτόν ακριβώς τον χώρο φιλοδοξεί να καλύψει η παρούσα μελέτη. Ενώ, δηλαδή, υπάρχουν μελέτες για τη λειτουργία του πολιτεύματος, για τη δημοκρατία, την πόλη, την πολιτική λειτουργία της τραγωδίας κ.ά., δεν υπάρχει μέχρι τώρα κάποια ολοκληρωμένη προσέγγιση, η οποία να εστιάζει στον ηγέτη και τον τρόπο άσκησης της εξουσίας του. Το θέμα, με τη συγκεκριμένη οπτική που τίθεται εδώ, προσφέρει πλούσιο πεδίο έρευνας.

Η εξέταση του θέματος του ηγέτη στο έργο του Σοφοκλή απαιτεί την εφαρμογή μεθόδου που να συνδυάζει τις επιστημονικές περιοχές της τραγωδίας και της ηγεσίας. Η διαθεματική φύση της παρούσας μελέτης υπαγορεύει τη σύζευξη των επιστημονικών κατακτήσεων της επιστήμης της φιλολογίας με αυτές των πολιτικών επιστημών και των επιστημών διοίκησης. Για τη μελέτη, λοιπόν, των περιπτώσεων άσκησης της ηγεσίας στις τραγωδίες του Σοφοκλή, εξετάζεται το πρωτότυπο κείμενο και αξιοποιείται η ευρύτατη φιλολογική και ερμηνευτική προσέγγιση που το πλαισιώνει. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται ότι η σοφοκλεία τραγωδία δεν θα ερμηνευθεί με δεδομένα που δεν ανταποκρίνονται στο είδος αυτό και ότι η παρούσα προσέγγιση δεν θα καταστεί αυθαίρετη. Επιπλέον, η φιλολογική ερμηνευτική προσέγγιση των τραγικών έργων συνδυάζεται γόνιμα με τα πορίσματα των επιστημών διοίκησης και των πολιτικών επιστημών αναφορικά με τη μελέτη του φαινομένου της ηγεσίας, με τρόπο που όχι μόνο να μην προδίδεται το πρωτότυπο κείμενο και τα νοήματά του, αλλά να αναδεικνύονται νέες πτυχές του και να προβάλλεται η διεισδυτική ματιά και θεώρηση του Σοφοκλή σε θέματα ηγεσίας. Αυτός ο τρόπος εργασίας προϋποθέτει αναλυτική και συνθετική ικανότητα, κριτική και συνδυαστική θεώρηση των πραγμάτων, έτσι ώστε να επιτυχθεί η συνεξέταση και η σύζευξη των δύο επιστημονικών πεδίων, της αρχαίας τραγωδίας και της ηγεσίας.

Κατά την εξέταση των επιμέρους πτυχών του θέματος τηρήθηκε η βασική αρχή της αυτόνομης εξέτασης των έργων. Σε κάθε κεφάλαιο τέθηκε αρχικά το γενικό πλαίσιο και τα δεδομένα προσέγγισης του θέματος, όμως κατά την ανάλυση, κάθε τραγικό έργο εξετάστηκε ξεχωριστά. Αυτό υπέβαλε η αυτονομία και η αυτοτέλεια κάθε έργου καθώς και η ανάγκη εξέτασης της συγκεκριμένης κάθε φορά περίπτωσης άσκησης της εξουσίας, την οποία καθορίζουν τα ιδιαίτερα δεδομένα της. Με τον τρόπο αυτό, εξετάστηκαν

συγκεκριμένοι ηγέτες και συγκεκριμένες περιπτώσεις άσκησης της εξουσίας, που αναλύθηκαν και ερμηνεύθηκαν αυστηρά εντός του δικού τους κειμενικού πλαισίου. Κάθε ηγέτης και κάθε ηγετική πρακτική εξετάστηκαν στο πλαίσιο της αυτοτέλειας του εκάστοτε δραματικού έργου, ενώ η εξαγωγή συμπερασμάτων έγινε με τρόπο που να μην προδίδει τα ιδιαίτερα στοιχεία της κάθε περίπτωσης και να μην οδηγεί σε επιφανειακές γενικεύσεις και απλουστεύσεις που δεν θα συνάδουν με το έργο του Σοφοκλή.

Η μελέτη τόσο της άσκησης της ηγεσίας όσο και της συμπεριφοράς και δράσης του ηγέτη προϋποθέτει τη μελέτη ολοκληρωμένων περιπτώσεων, πράγμα που προσφέρεται μέσα από τα ακέραια σωζόμενα έργα. Ωστόσο, για σκοπούς πληρότητας, μελετήθηκαν και τα αποσπάσματα των τραγικών έργων του Σοφοκλή. Εντοπίστηκε σε αυτά η ορολογία που χρησιμοποιείται από τον ποιητή για τον ηγέτη και την ηγεσία, και παρατίθεται στο σχετικό κεφάλαιο (Κεφάλαιο 2). Η αποσπασματικότητα, ωστόσο, των έργων και τα ελλιπή στοιχεία γύρω από τον ηγέτη και τη δράση του σε καθένα από τα έργα αυτά, δεν προσφέρουν τη δυνατότητα περαιτέρω εξέτασης του ηγέτη με την οπτική που ακολουθείται στην παρούσα μελέτη.

Όπως έχει επισημανθεί, η βιβλιογραφική υποστήριξη του θέματος του ηγέτη στον Σοφοκλή είναι πολύ μικρή. Γίνονται βέβαια παραπομπές στη διεθνή βιβλιογραφία που αφορά τον Σοφοκλή, όπου αυτές συνάδουν και εξυπηρετούν την οπτική του θέματος. Θα πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για αναφορές οι οποίες έγιναν από τους συγγραφείς τους εντός άλλων συμφραζομένων και εντός άλλου πλαισίου. Πρόκειται δηλαδή για περιστασιακές αναφορές που, ωστόσο, υποστηρίζουν και εξυπηρετούν τη συγκεκριμένη προσέγγιση.

Ειδικά, ωστόσο, για τη γλώσσα και το ύφος του Σοφοκλή (Κεφάλαιο 4, *Η ρητορική του ηγέτη*) θα πρέπει να επισημανθεί ότι πρόκειται για ένα θέμα το οποίο καλύπτεται από πλούσια βιβλιογραφία. Ενώ, όμως, υπάρχουν βασικά έργα αναφοράς για το ύφος του Σοφοκλή, δεν έχει εντοπιστεί μελέτη που να εξετάζει το θέμα του ύφους εντός του επικοινωνιακού πλαισίου που αναπτύσσει ο ηγέτης της τραγωδίας. Η παρούσα εξέταση των λόγων στηρίζεται οπωσδήποτε σε γενικότερες απόψεις των μελετητών του ύφους του Σοφοκλή καθώς και μελετητών του έργου του γενικότερα, οι οποίες αξιοποιούνται για να φωτίσουν το θέμα της ηγεσίας. Και πάλι όμως, οι αναφορές σε θέματα ύφους ή ερμηνείας του κειμένου, στις οποίες η μελέτη αυτή παραπέμπει, είναι τις περισσότερες φορές

σύνομες αναφορές που έγιναν στο πλαίσιο άλλων συμφραζομένων και δεν είχαν την οπτική που ακολουθείται εδώ.

Το τελευταίο κεφάλαιο (*Ηγετική συνείδηση*) συνιστά μία εντελώς πρωτότυπη πτυχή της μελέτης της ηγεσίας και αποτελεί μία πρώτη προσπάθεια προσέγγισης αυτού του θέματος. Ο όρος «ηγετική συνείδηση» δεν απαντά στη βιβλιογραφία (ούτε τη σχετική με την τραγωδία ούτε τη σχετική με την ηγεσία) και δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, προκειμένου να αποδώσει την προσέγγιση που επιχειρείται εδώ. Επειδή το θέμα αυτό δεν ορίζεται και δεν εξετάζεται καθόλου στη διεθνή βιβλιογραφία που αφορά τον Σοφοκλή (ή, όσο ήταν δυνατόν να διερευνηθεί, δεν εξετάζεται ούτε και σε σχέση με τον ηγέτη γενικά), η βιβλιογραφική στήριξη είναι ανύπαρκτη ή προέρχεται (και πάλι) μόνο από έμμεσες ή εντός άλλων συμφραζομένων αναφορές. Αυτό αποτελεί, σίγουρα, μία σοβαρή δυσκολία στην προσπάθεια να εξασφαλισθεί υψηλός βαθμός αποδοχής της ερμηνείας που προτείνεται. Η μελέτη βασίζεται, όπως και σε όλα τα προηγούμενα κεφάλαια, στο πρωτότυπο κείμενο και στις φιλολογικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις που το αφορούν, εισάγει στην τραγωδία την πολιτική θεώρηση των πραγμάτων, όπως αυτή διαμορφώνεται με βάση τις επιστήμες που μελετούν την ηγεσία, και επιχειρεί να «διαβάσει» κριτικά το κείμενο μέσα από τη συγκεκριμένη οπτική.

Ηγεσία - Θεωρητικό πλαίσιο

Παρόλο που η ηγεσία είναι στενά συνυφασμένη με την εδώ και αιώνες οργανωμένη ζωή του ανθρώπου και παρόλο που η άσκησή της επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό και σε καθημερινό επίπεδο τη ζωή όλων, παρόλο που η ηγεσία είναι ένα πάντα επίκαιρο θέμα (και μάλιστα όχι μόνο σε ακαδημαϊκό επίπεδο), οι ειδικοί δεν έχουν καταλήξει σε κοινά αποδεκτό ορισμό αναφορικά με το τι είναι η ηγεσία και πώς ασκείται. Ο B. Bass παρατηρεί ότι η ηγεσία αποτελεί παγκόσμιο φαινόμενο που υπάρχει από την αρχή του πολιτισμού και παίζει σπουδαίο ρόλο, αν όχι τον σπουδαιότερο, σε όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής (οικονομική, εκπαιδευτική, στρατιωτική, κοινωνική). Ο ίδιος τονίζει τη σπουδαιότητα και τη σημασία του ρόλου του ηγέτη παραθέτοντας την άποψη του Ναπολέοντα, ότι, δηλαδή, θα προτιμούσε να έχει ένα στρατό λαγών με αρχηγό το λιοντάρι, παρά ένα στρατό λιονταριών με αρχηγό τον λαγό. Ωστόσο, επισημαίνει ότι δεν υπάρχει γι' αυτήν ένας καθολικά αποδεκτός ορισμός. «Υπάρχουν», σημειώνει, «τόσοι ορισμοί της ηγεσίας, όσοι και οι μελετητές που επεχείρησαν να την ορίσουν».²⁰

Στο πλαίσιο της προσπάθειας διασαφήνισης της έννοιας της ηγεσίας έχουν προταθεί ορισμοί που, αναλόγως της προσέγγισης, επικεντρώνονται σε επιμέρους πτυχές του φαινομένου της ηγεσίας. Έτσι, η ηγεσία εκλαμβάνεται ως συλλογική διαδικασία, ως θέμα που άπτεται της προσωπικότητας, ως υποταγή, επιρροή,²¹ ειδική συμπεριφορά, πειθώ, δύναμη, ως εργαλείο επίτευξης στόχων, ως αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης, ως διαφοροποιημένος ρόλος ή ως συνδυασμός στοιχείων από τα πιο πάνω. Ως ηγεσία ορίζεται, γενικά, η διαδικασία κατά την οποία ένα άτομο, ο ηγέτης, επηρεάζει τις στάσεις και τη συμπεριφορά μιας μικρής ή μεγάλης, τυπικής ή άτυπης ομάδας ανθρώπων με τέτοιο τρόπο, ώστε εθελοντικά και πρόθυμα να προσπαθούν να υλοποιήσουν τους επιθυμητούς στόχους

---

20 Bass (1990) 6 και 11: "There are almost as many different definitions of leadership as there are persons who have attempted to define the concept". Ο Δημητρούλης (2015) 68, παραπέμπει στον Rost, C. J. (1993), Leadership Development in the New Millenium, *Journal of Leadership Studies* 1, 92-110, ο οποίος κατέγραψε 221 ορισμούς της ηγεσίας σε 587 δημοσιεύσεις.

21 Ο Dahl (1979) 55-58, σημειώνει ότι έννοιες όπως «έλεγχος, εξουσία, επιρροή, εξουσιαστική επιβολή, πειθώ, ισχύς, καταπίεση» είναι αμφιλεγόμενες και δεν έχουν απόλυτη σημασία, γι' αυτό παρουσιάζεται και αυτή η ποικιλία στην ορολογία που χρησιμοποιούν οι επιστήμονες.

με τη μεγαλύτερη δυνατή αποτελεσματικότητα.²²

Η ηγεσία συνδέεται με την αλλαγή, το όραμα και τη στρατηγική, σε διάκριση με τη *διοίκηση* που συνδέεται με τη σταθερότητα και την αντιμετώπιση προβλημάτων.²³ Η ηγεσία, σύμφωνα με τον Δ. Δημητρούλη, αναγνωρίζεται κατά κοινή ομολογία ως μία εξαιρετική σύνθεση ιδιοτήτων και χαρακτηριστικών που συναντώνται ή/και καλλιεργούνται σ' ένα άτομο και το καθιστούν υπερέχον, έναντι άλλων ατόμων. Εξετάζοντας τον τρόπο άσκησης της και τα χαρακτηριστικά που συγκεντρώνει ο ηγέτης, ο ίδιος παραθέτει τα εξής:²⁴

Ηγεσία είναι οραματισμός, είναι προβολή της προσωπικότητας και του χαρακτήρα ώστε να εμπνέει ανθρώπους για την επιτυχία του επιθυμητού αποτελέσματος. Δεν υπάρχει συνταγή για την ηγεσία, ούτε προδιαγεγραμμένος τρόπος για τον ηγήτορα. Η ηγεσία είναι ένας συνδυασμός του παραδείγματος, της πειθούς και της παρόρμησης, ανάλογα με την κατάσταση. Θα πρέπει να στοχεύει στην μετάπλαση και να θεμελιώνεται πάνω στις ατομικές ικανότητες και σε μια εφικτή φιλοσοφία. Ο επιτυχημένος ηγέτης είναι ένα άτομο που καταλαβαίνει τους ακολούθους, τον οργανισμό, το περιβάλλον μέσα στο οποίο όλοι λειτουργούν και το προσωπικό, του οποίου έχει το προνόμιο να ηγείται.

Η άσκηση, λοιπόν, της ηγεσίας συνιστά μία πράξη σύνθετη, η οποία δεν μπορεί να έχει προδιαγεγραμμένη πορεία. Δεν υπάρχει, δηλαδή, ένας καθορισμένος τρόπος άσκησης της ηγεσίας, αλλά απαιτείται ευελιξία και προσαρμοστικότητα αναλόγως των ικανοτήτων του ηγέτη και της κατάστασης που αντιμετωπίζει. Η ηγεσία συνιστά συνδυασμό του παραδείγματος, της πειθούς και της παρόρμησης, ανάλογα με την περίπτωση. Εξυπακούεται, επίσης, ότι η αποτελεσματικότητα του ηγέτη δεν μπορεί να είναι διαρκής

---

22 Για την ηγεσία ως «διαδικασία επηρεασμού ενός οργανωμένου συνόλου για την εκπλήρωση των στόχων του» βλ. Stogdill (1950)· Rauch και Behling (1984). Ο E. P. Hollander (1978) 1, ορίζει την ηγεσία ως τη «διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ ενός ηγέτη και εκείνων που τον ακολουθούν» ενώ κατά τον A. Heywood (2006) 26, πολιτική εξουσία είναι «η δυνατότητα να επηρεάζει κανείς τη συμπεριφορά των άλλων με έναν τρόπο που αυτοί δεν επιλέγουν». Γενικότερα για τις σχέσεις εξουσίας βλ. Dahl (1979)· Κουσκουβέλης (1997)· Leftwich (2004b)· Savater (2007). Γενικά για τους ορισμούς της ηγεσίας βλ. επίσης ενδεικτικά: Kellerman (1986) xiii· Heywood (2006)· Vroom και Jago (2007) 17· Bennis (2007).

23 Ο Kotter (2003) και (2011) διακρίνει την *ηγεσία* που συνδέεται με την *αλλαγή από τη διοίκηση* που συνδέεται με τη σταθερότητα. Πρόκειται για δύο διαφορετικές δραστηριότητες που αλληλοσυμπληρώνονται. Η ηγεσία δίνει την κατεύθυνση, το όραμα, τη στρατηγική. Λαμβάνει υπόψη της και αναλύει πληροφορίες, μετρά τα δεδομένα και παίρνει ρίσκο. Η διοίκηση ασχολείται με την πολυπλοκότητα των οργανισμών, την οργάνωσή τους, τη λύση προβλημάτων. Δίνει σταθερότητα και ποιότητα.

24 Ο Δημητρούλης (2015) 69 παραπέμπει στο: Ministry of Defence, The Defence Leadership Center, *Leadership in Defence*, U. K. Shrivenham, 2004, 2.

και μόνιμη, αλλά πρέπει να ανανεώνεται και να συντηρείται συνεχώς.

Ο ηγέτης, επομένως, είναι εκείνος που εμπνέει, εμπυχώνει και καθοδηγεί τον λαό στην εξασφάλιση της ευημερίας του ή, αν μετακινηθούμε στο αρνητικό άκρο της κλίμακας, τον καταδυναστεύει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό. Ανέκαθεν υπήρχε η ανάγκη ορισμού (τυπικά ή άτυπα) του πρώτου μεταξύ των μελών μιας ομάδας. Το ερώτημα «γιατί ο άνθρωπος να υποτάσσεται εκούσια σε κάποιον ηγέτη» έχει δεχθεί ποικίλες απαντήσεις που προέρχονται από τον χώρο των ανθρωπολογικών, κοινωνιολογικών, ψυχολογικών επιστημών. Κατά τους Ball και Guy²⁵ οι άνθρωποι βασίζονται στους κυβερνώντες, επειδή τους εξασφαλίζουν προστασία από τους εχθρούς στο εξωτερικό και από τους εγκληματίες στο εσωτερικό, τους παρέχουν δημόσια αγαθά και διαχειρίζονται την οικονομία. Από τη σχέση άρχοντα-αρχομένου επωφελούνται και οι δύο πλευρές. Ο F. Savater²⁶ θεωρεί ότι η ηγεσία εξασφαλίζει ενότητα και συνεργασία. Οι άνθρωποι γνωρίζουν ότι μαζί, ως ομάδα, επιτυγχάνουν περισσότερα από ό,τι ο καθένας ξεχωριστά. Γι' αυτό και η ηγεσία πρέπει να έχει σταθερότητα και να εγγυάται την εκπλήρωση των υποσχέσεων. Σύμφωνα με την Barbara Kellerman ο άνθρωπος ακολουθεί κάποιον αρχηγό, επειδή θεωρεί ότι από αυτή τη σχέση εξασφαλίζει σημαντικά οφέλη, τόσο ατομικά όσο και συλλογικά. Ο άνθρωπος κερδίζει την ασφάλεια, την τάξη και τη σιγουριά, τη συνοχή, την ταυτότητα, την ευημερία του. Αυτός είναι ο λόγος που οι άνθρωποι ακολουθούν ακόμη κι έναν κακό ηγέτη. Εν τέλει, υποστηρίζει η Kellerman, όλες οι πολιτικές θεωρίες που αναπτύχθηκαν κατά καιρούς εξηγούν γιατί κάποιοι άρχουν και κάποιοι άρχονται. Ο λόγος είναι πολύ απλός, το συμφέρον.²⁷ Το κοινό συμφέρον είναι άλλωστε ο λόγος που σύμφωνα και με τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους²⁸ ώθησε τους ανθρώπους να οργανωθούν σε πολιτική κοινότητα.

---

25 Ball και Guy (2001) 32.

26 Savater (2007) 60-61.

27 Kellerman (2004) 17, 21-25.

28 Βλ. Πλάτωνος *Πρωταγόρας* 322b.

1.1 Θεωρίες ηγεσίας

Η ηγεσία, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί σύνθετη και δυναμική διαδικασία, επειδή αφορά τον άνθρωπο και τις δραστηριότητές του, οι οποίες δεν είναι ποτέ μονοδιάστατες. Επιπλέον, στη ηγεσία εμπλέκονται αφενός η λογική και αφετέρου η συναισθηματική πλευρά του ανθρώπου.²⁹ Οι όποιες αποφάσεις, ενέργειες και δράσεις του ανθρώπου διαμορφώνονται κάτω από την επίδραση τόσο της λογικής όσο και του πάθους, των συναισθημάτων. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι ακόμη και σήμερα δεν υπάρχει συμφωνία για το πώς μπορεί να διακρίνει κανείς τον ηγέτη από τον μη ηγέτη και τον αποτελεσματικό από τον μη αποτελεσματικό ηγέτη, καθώς δεν υπάρχουν γνωρίσματα ή συμπεριφορές που να εμφανίζονται μόνο σε ηγέτες ή μόνο σε αποτελεσματικούς ηγέτες. Ποια είναι, λοιπόν, τα στοιχεία εκείνα που διακρίνουν τον ηγέτη και μάλιστα τον αποτελεσματικό; Την πολυπλοκότητα και τη δυσκολία αυτή προσπάθησαν να υπερβούν πολυάριθμες, σύγχρονες μελέτες, οι οποίες επικεντρώθηκαν στην κατανόηση των στοιχείων και παραγόντων που καθιστούν την ηγεσία επιτυχή και αποτελεσματική.³⁰

Η εξέταση του φαινομένου της ηγεσίας είναι παλιά όσο και ο ίδιος ο άνθρωπος,³¹ αλλά συγχρόνως παραμένει επίκαιρη και διατηρεί αμείωτο το ενδιαφέρον των μελετητών. Στα νεότερα χρόνια αναπτύχθηκαν ποικίλες θεωρίες, με τις οποίες ο άνθρωπος προσπάθησε να κατανοήσει το φαινόμενο της ηγεσίας. Οι μελέτες αυτές στράφηκαν αρχικά στην αναζήτηση των χαρακτηριστικών του ηγέτη (*θεωρίες ηγετικών γνωρισμάτων*) ενώ στη συνέχεια διεύρυναν το πεδίο έρευνάς τους εντάσσοντας σε αυτήν και την εξέταση των παραγόντων εκείνων που επηρεάζουν ή/και καθορίζουν τη συμπεριφορά του ηγέτη

---

29 Hughes κ.ά. (1993) 54.

30 Οι George κ.ά. (2011) παρατηρούν ότι τα τελευταία πενήντα χρόνια έγιναν περισσότερες από χίλιες μελέτες με σκοπό να καθορίσουν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των μεγάλων ηγετών. Καμιά από αυτές δεν κατέληξε στο προφίλ του ιδανικού ηγέτη και, ευτυχώς, επειδή τότε κανείς δεν θα ήταν αυθεντικός, αλλά θα προσπαθούσε να τον μιμηθεί.

31 Σύμφωνα με τον Bass (1990) 3 κ.ε., στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη, στα αρχαία σανσκριτικά κείμενα Upanishads, στους Έλληνες και Λατίνους κλασικούς, στο Βαβυλωνιακό έπος του Gilgamesh, στις Ισλανδικές saga οι ηγέτες ως προφήτες, ιερείς, αρχηγοί και βασιλείς λειτούργησαν ως σύμβολα, ως πρότυπα του λαού. Στην πυραμίδα του Ptahhotep (2300 π.Χ.) αποδίδονται στον Φαραώ τα γνωρίσματα του ηγέτη («Εξουσιαστικό σθένος είναι στο στόμα σου, αντίληψη στην καρδιά σου και η γλώσσα σου είναι ο ναός της δικαιοσύνης»), ενώ οι Κινέζοι ήδη από τον 6^ο αιώνα π.Χ. έδιναν οδηγίες στον ηγέτη της χώρας αναφορικά με τις ευθύνες του απέναντι στον λαό. Η ελληνική αντίληψη για την ηγεσία εκφράστηκε ήδη στην *Ιλιάδα* και στην *Οδύσσεια* μέσα από την παρουσίαση των ηρωικών αρχηγών αλλά επίσης και με τον προβληματισμό γύρω από θέματα πολιτικής φύσεως. Στην *Ιλιάδα*, π.χ. στη ραψωδία Β 48-397, περιγράφεται η διαδικασία λήψης απόφασης, και μάλιστα με χειραγώγηση της κοινής γνώμης. Ο Αγαμέμνων και ο Οδυσσεύς καταστρώνουν και εφαρμόζουν ένα σχέδιο προκειμένου να επηρεάσουν τη γνώμη των στρατιωτών, οι οποίοι μετά την αποχώρηση του Αχιλλέα ζητούν να επιστρέψουν στην πατρίδα. Πραγματικά, το σχέδιο επιτυγχάνει και οι στρατιώτες με ενθουσιασμό ετοιμάζονται για τη μάχη. Για την ιστορία των ηγετικών θεωριών βλ. επίσης Hughes κ.ά. (1993) Ζαβλανός (1998) Heywood (2006) Goffee και Jones (2011).

(ενδεχομενικές θεωρίες ηγεσίας).

Την ώθηση για αναζήτηση των ηγετικών γνωρισμάτων και ανάπτυξη των σχετικών θεωριών έδωσε η θεωρία του *Σπουδαίου Ανδρός* (Great-Man Theory),³² η οποία προσπάθησε να ερμηνεύσει το φαινόμενο της ηγεσίας προβάλλοντας τη σημασία του ατόμου. Ο Thomas Carlyle (1795-1881) υποστήριξε την άποψη ότι ο ηγέτης είναι ένα άτομο με μοναδικές ικανότητες, ο οποίος κυριεύει τη φαντασία των μαζών. Για τον William James (1842-1910) η πρόοδος της ανθρωπότητας οφείλεται στους σπουδαίους άνδρες, οι οποίοι έδωσαν το έναυσμα της εξέλιξης και εμπόδισαν άλλους να οδηγήσουν την κοινωνία σε διαφορετικές κατευθύνσεις. Η θεωρία αυτή, αν και σήμερα έχει πλέον ξεπεραστεί, έθεσε τον προβληματισμό για την αναζήτηση των ιδιαίτερων εκείνων γνωρισμάτων που καθιστούν κάποιον ηγέτη.

Η αναζήτηση αυτή οδήγησε στη διαμόρφωση των πρώτων θεωριών περί ηγεσίας, οι οποίες ήταν *θεωρίες ηγετικών γνωρισμάτων* (Trait Theories). Οι πρώτες *θεωρίες ηγετικών γνωρισμάτων*, οι οποίες αναπτύχθηκαν από το 1930 κ.ε., ήταν *γενετικές*. Προέβλεπαν, δηλαδή, την κληρονομικότητα της ηγετικής ικανότητας, γεγονός που δικαιολογούσε τις κληρονομικές βασιλείες και δυναστείες προηγούμενων αιώνων και συνοψίζονται στη ρήση «ο ηγέτης γεννιέται, δεν γίνεται». Καταρτίστηκαν κατάλογοι ηγετικών γνωρισμάτων βάσει των οποίων η ηγεσία ερμηνευόταν στη βάση γνωρισμάτων της εμφάνισης και του χαρακτήρα (ύψος, βάρος, κοινωνική θέση, κρίση, ευφυΐα, ευφράδεια, δημιουργικότητα, αυτοπεποίθηση, συνεργασία, ευγένεια, αποφασιστικότητα, διαπροσωπικές και διοικητικές ικανότητες κ.ά.). Οι αδυναμίες των θεωριών αυτών ήταν εμφανείς, καθώς η κληρονομικότητα δεν μπορούσε να ερμηνεύσει τα δεδομένα που δημιουργήθηκαν μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση και την ανάληψη της εξουσίας από άτομα που δεν είχαν βασιλική καταγωγή. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι θεωρίες που προέκυψαν εδράζονταν κατά βάση στη *γενετική θεωρία*. Η διαφορά, όμως, με τις προηγούμενες θεωρίες ήταν ότι η μεταφορά των χαρακτηριστικών θεωρούνταν μεν γενετική, αλλά όχι κληρονομική. Η θεωρία αυτή ερμήνευε το γεγονός ότι ο απόγονος ενός ηγέτη μπορούσε να μην έχει ηγετικά χαρακτηριστικά (επειδή δεν κληρονόμησε τα σωστά χαρακτηριστικά), και δεχόταν ότι κάποια ηγετικά χαρακτηριστικά μεταβιβάζονταν γενετικά ενώ άλλα

---

32 Για τη θεωρία του Σπουδαίου Ανδρός βλ. Bass (1990) 37-38. Για τη θεωρία του Σπουδαίου Ανδρός και τη σχέση ηγέτη-περιβάλλοντος βλ. Kellerman (1986) 3-57.

μπορούσαν να αποκτηθούν.³³ Οι προαναφερθείσες θεωρίες των *ηγετικών γνωρισμάτων* βοήθησαν στη μελέτη και τον προσδιορισμό γνωρισμάτων του ηγέτη, τα οποία, ωστόσο, δεν μπορούσαν να θεωρηθούν κατεξοχήν ηγετικά, αφού αυτά παρατηρούνταν και σε μη ηγέτες. Επιπλέον, οι θεωρίες αυτές προσέγγισαν το θέμα της ηγεσίας εξετάζοντας, όμως, τον ηγέτη ανεξαρτήτως των συνθηκών εντός των οποίων δρούσε.

Το κενό αυτό κάλυψαν οι *ενδεχομενικές θεωρίες ηγεσίας (Contingency Theories of Leadership)*, οι οποίες προσπάθησαν να μελετήσουν τις περιστάσεις εντός των οποίων ενεργεί ο ηγέτης. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύχθηκαν οι *θεωρίες της συμπεριφοράς (Behavioural Theories)*. Στα πανεπιστήμια του Ohio και του Michigan ξεκίνησαν το 1950 και το 1960 δύο έρευνες μελέτης της συμπεριφοράς των ηγετών.³⁴ Οι έρευνες αυτές, εκτός από τα γνωρίσματα των ηγετών, συμπεριέλαβαν και τις συνθήκες άσκησης της ηγεσίας. Μελέτησαν την αποτελεσματικότητα της ηγεσίας ως συνάρτηση δύο παραγόντων: της σχέσης του ηγέτη με το *έργο* και τον προς επίτευξη στόχο και της σχέσης του ηγέτη με τον *άνθρωπο* και τις ανάγκες του. Η διαφορά των δύο σχολών ως προς αυτό το σημείο εντοπίζεται στο ότι, σύμφωνα με το Πανεπιστήμιο του Ohio, η ηγετική συμπεριφορά είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των δύο παραγόντων (*έργου-ανθρώπων*), ενώ σύμφωνα με το Πανεπιστήμιο του Michigan, οι δύο άξονες δεν αλληλεπιδρούν και ο ηγέτης προσανατολίζεται είτε προς το *έργο* είτε προς τον *άνθρωπο*. Παρόλο που οι δύο έρευνες δεν κατέληξαν σε ικανοποιητικά αποτελέσματα, βοήθησαν στην περαιτέρω κατανόηση του φαινομένου της ηγεσίας και ειδικά στο ότι η ηγεσία είναι σύνθετη διαδικασία και δεν ερμηνεύεται με τις *θεωρίες των ηγετικών γνωρισμάτων*: η ηγεσία δεν είναι κάτι στατικό, αλλά μεταβάλλεται ανάλογα με τους στόχους, τους ανθρώπους και τις περιστάσεις: δεν υπάρχει ένας τύπος αποτελεσματικής ηγεσίας: η ηγεσία δεν είναι έμφυτη, αλλά διδάσκεται.

Προωθώντας περαιτέρω τη μελέτη της σχέσης του ηγέτη με το *έργο* και τον *άνθρωπο*, ο Fred Fiedler (1960) ανέπτυξε το *ενδεχομενικό μοντέλο (Contingency Model)*.³⁵ Στο πλαίσιο της θεωρίας του,³⁶ ο Fiedler ανέπτυξε ένα εργαλείο το οποίο ονόμασε *κλίμακα του ελάχιστου επιθυμητού συνεργάτη (least preferred co-worker scale – LPC)*. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, ο ηγέτης κατατάσσει σε αυτή την κλίμακα τους συνεργάτες του χαρακτηρίζοντάς τους βάσει μιας σειράς αντιθετικών χαρακτηριστικών (φιλικός-μη

---

33 Heifetz κ.ά. (1989) 539.

34 Βλ. Vroom και Jago (2007) 19.

35 Fiedler (1967) και Fiedler (1978).

36 Βλ. Hughes et al (1993) 400-410.

φιλικός, ανιαρός-ενδιαφέρων κ.λπ.) και στη συνέχεια αυτή η κατάταξη μετατρέπεται σε αριθμητικό αποτέλεσμα. Ενώ οι περισσότεροι θεωρούν ότι η αποτίμηση αυτή αφορά τους εν δυνάμει συνεργάτες του ηγέτη, στην πραγματικότητα δίνει στοιχεία για τον ίδιο τον ηγέτη και όχι για το συγκεκριμένο πρόσωπο που αυτός αξιολόγησε. Καθορίζει, δηλαδή, το ιεραρχικό μοντέλο του ίδιου του ηγέτη. Βάσει των αποτελεσμάτων της κλίμακας, οι ηγέτες κατατάσσονται σε *ηγέτες υψηλού LPC* και *ηγέτες χαμηλού LPC*. Οι τελευταίοι είναι αυτοί που προσανατολίζονται στο έργο, απολαμβάνουν δηλαδή μεγαλύτερη ικανοποίηση από την εκπλήρωση του καθήκοντος. Εάν το έργο ολοκληρωθεί με επιτυχία, οι ηγέτες αυτοί ανέρχονται στο επόμενο επίπεδο, αυτό της διαμόρφωσης και διατήρησης σχέσεων με τους αρχομένους. Άρα οι ηγέτες με χαμηλό LPC θα αναπτύξουν σχέσεις με τους αρχομένους, εφόσον εξασφαλίσουν ότι ο επιδιωκόμενος στόχος έχει επιτευχθεί. Στον βαθμό που ο στόχος δεν έχει επιτευχθεί, οι ηγέτες επανατοποθετούνται απέναντι σε αυτόν και επικεντρώνουν τις δυνάμεις τους στην ολοκλήρωσή του.

Αντιθέτως, οι *ηγέτες με υψηλό LPC* προσανατολίζονται πρώτα στις σχέσεις, δηλαδή στην edraíωση σταθερών διαπροσωπικών σχέσεων, και μετά στο έργο. Εφόσον επιτύχουν αυτή την πρώτη επιδίωξη, οι ηγέτες με υψηλό LPC προσανατολίζονται στην επιτέλεση του καθήκοντος. Στον βαθμό που οι σχέσεις ηγέτη-αρχομένων διατρέχουν κίνδυνο, οι ηγέτες αυτοί συνεχίζουν να εργάζονται για την επίτευξη του στόχου και κατευθύνουν εκ νέου τις προσπάθειές τους στη βελτίωση των σχέσεων με τους αρχομένους.

Ηγέτης με χαμηλό LPC

Ηγέτης με υψηλό LPC

Όπως δηλώνεται σχηματικά,³⁷ ο *ηγέτης χαμηλού LPC* κινείται προς τα «επάνω» προκειμένου να ικανοποιήσει τις ανάγκες των διαπροσωπικών σχέσεων, εφόσον έχει επιτύχει σε ικανοποιητικό βαθμό τον στόχο του. Ο *ηγέτης υψηλού LPC* θα κινηθεί προς τα «επάνω» για να ικανοποιήσει τον στόχο του, εφόσον έχει edraíώσει καλές σχέσεις με τους

³⁷ Τα σχήματα προέρχονται από το Hughes κ.ά. (1993) 403.

αρχομένους.

Ενώ οι περισσότεροι θεωρητικοί εστίαζαν στο πώς μπορεί να προσαρμοστεί καλύτερα το άτομο στις ανάγκες της περίπτωσης, ο Fiedler έδωσε έμφαση στο να εντάξει το άτομο στην περίπτωση στην οποία ταιριάζει καλύτερα. Έτσι, υποστήριξε ότι άτομα που προσανατολίζονται στο έργο θα πρέπει να ηγούνται σε καταστάσεις, οι οποίες είναι στον μέγιστο βαθμό ευνοϊκές ή δυσμενείς για αυτούς, ενώ άτομα που προσανατολίζονται στις σχέσεις θα πρέπει να επιλέγονται για καταστάσεις μεταξύ των δύο προηγούμενων άκρων. Η θεωρία αυτή δέχεται ότι το στυλ του ηγέτη είναι δεδομένο και όχι ότι ο ηγέτης μεταβάλλει το ηγετικό του στυλ για να αντιμετωπίσει τις καταστάσεις. Ο ηγέτης, λοιπόν, είναι αποτελεσματικός, όταν τα χαρακτηριστικά που διαθέτει συνδυάζονται με τις δεδομένες συνθήκες που αντιμετωπίζει.³⁸

Η συνεξέταση των γνωρισμάτων του ηγέτη με τις περιστάσεις εντός των οποίων αυτός ενεργεί ήγειρε τον προβληματισμό αναφορικά με το ποιο είναι υπερέχον μεταξύ των δύο. Η θεωρία των περιστάσεων (*Situational Theory*)³⁹ που αναπτύχθηκε από το 1980 κ.ε., υποστήριξε ότι οι περιστάσεις είναι αυτές που γεννούν τον ηγέτη. Ο μεγάλος, δηλαδή, ηγέτης είναι δημιούργημα του τόπου, του χρόνου και των περιστάσεων εντός των οποίων δρα και όχι των ιδιαίτερων γνωρισμάτων του. Ερευνώντας, ωστόσο, και αναλύοντας περαιτέρω τη σχέση μεταξύ των γνωρισμάτων του ηγέτη και των περιστάσεων, ο Bass υποστήριξε ότι η αντιπαράθεση μεταξύ γνωρισμάτων (που ουσιαστικά παραπέμπει στη θεωρία του σπουδαίου ανδρός) και περιστάσεων είναι ψευδοπρόβλημα. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει αντίθεση μεταξύ των δύο, καθώς άλλοτε επικρατεί το ένα στοιχείο, άλλοτε το άλλο, και άλλοτε γίνεται συνδυασμός τους. Το φαινόμενο της ηγεσίας γίνεται καλύτερα κατανοητό, εάν προσεχθούν ιδιαίτερος τα εξής: 1) τα γνωρίσματα και τα κίνητρα του ηγέτη, 2) οι προσδοκίες των ανθρώπων που τον ακολουθούν, 3) τα χαρακτηριστικά του ρόλου του ηγέτη και 4) το πλαίσιο στο οποίο αυτός και οι αρχόμενοι εμπλέκονται. Η ηγεσία, δηλαδή, πρέπει να θεωρηθεί περισσότερο ως σχέση μεταξύ ατόμων, παρά ως γνωρίσματα μεμονωμένου ατόμου. Αυτή η προσέγγιση που συνδυάζει τα στοιχεία των προσώπων με τις περιστάσεις, έχει επικρατήσει στην εξέταση του φαινομένου της ηγεσίας.⁴⁰

---

38 Bass (1990) 46-47.

39 Για τη θεωρία των περιστάσεων βλ. Hersey και Blanchard (1969)/(1982) Hersey και Blanchard (1977).

40 Bass (1990) 40.

Τη θέση αυτή επεκτείνει περαιτέρω και ο St. J. Zaccaro,⁴¹ ο οποίος υποστηρίζει ότι η ηγεσία αποτελεί σύνθετο μοντέλο συμπεριφοράς, το οποίο μπορεί να εξηγηθεί εν μέρει από τα πολλαπλά γνωρίσματα του ηγέτη. Ο Zaccaro αναφέρεται πλέον όχι σε γνωρίσματα, αλλά σε συνδυασμό γνωρισμάτων του ηγέτη, τα οποία εκτιμώνται σε σχέση με τις συνθήκες στις οποίες εμφανίζονται. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι πρέπει να συνυπολογίζεται και το γεγονός ότι ο ίδιος ηγέτης διαφέρει κατά καιρούς και κατά περίπτωση. Τα γνωρίσματα του ηγέτη μεταβάλλονται και εξελίσσονται στον χρόνο ανάλογα με τις συνθήκες και, επίσης, ο ρόλος της εμπειρίας είναι καθοριστικός στην ανάπτυξη του ηγέτη. Τα γνωρίσματα, επομένως, που αποτελούν τη βάση της ηγετικής αποτελεσματικότητας, σε συνδυασμό με τις συνθήκες, είναι αυτά που καθορίζουν την αποτελεσματικότητα του ηγέτη. Κατά τον Zaccaro, το πιο αποτελεσματικό ηγετικό μοντέλο είναι η σταθερότητα στο να κυβερνά κανείς ανάλογα με τις συνθήκες. Ο ηγέτης, δηλαδή, οφείλει να κατανοήσει ότι πρέπει να κυβερνά ανάλογα με τα δεδομένα της περίπτωσης επιδεικνύοντας ευελιξία. Η συμπεριφορά του ηγέτη, εντέλει, διαμορφώνεται από τον συνδυασμό των ιδιαίτερων γνωρισμάτων του με τις περιστάσεις που αντιμετωπίζει.⁴² Επιπλέον, η προσαρμοστική ικανότητα θεωρείται ως η πλέον σημαντική ιδιότητα ενός ηγέτη,⁴³ ενώ μια τακτική που είναι αποτελεσματική στη μία περίπτωση δεν σημαίνει ότι θα είναι αποτελεσματική και στην άλλη.⁴⁴

Την πολυπλοκότητα του φαινομένου της ηγεσίας καταδεικνύει το *διαδραστικό πλαίσιο (interactional framework)* προσέγγισης της ηγεσίας, το οποίο ανέπτυξε ο E. P. Hollander. Ο Hollander υποστήριξε ότι μπορούμε να κατανοήσουμε την ηγεσία ως μία λειτουργία τριών παραγόντων, *ηγέτη - αρχομένων - περίπτωσης*, και να εξετάσουμε τον κάθε παράγοντα ξεχωριστά.⁴⁵ Παρόλο που η προσέγγιση αυτή θα βοηθήσει πολύ στην κατανόηση της ηγετικής διαδικασίας, τα αποτελέσματα θα είναι πολύ καλύτερα αν εξετάσουμε την αλληλεπίδραση μεταξύ των τριών, όπως σχηματικά παρουσιάζεται στη συνέχεια με τις αλληλεπικαλύψεις των κύκλων.⁴⁶

---

41 Zaccaro (2007) 6-7.

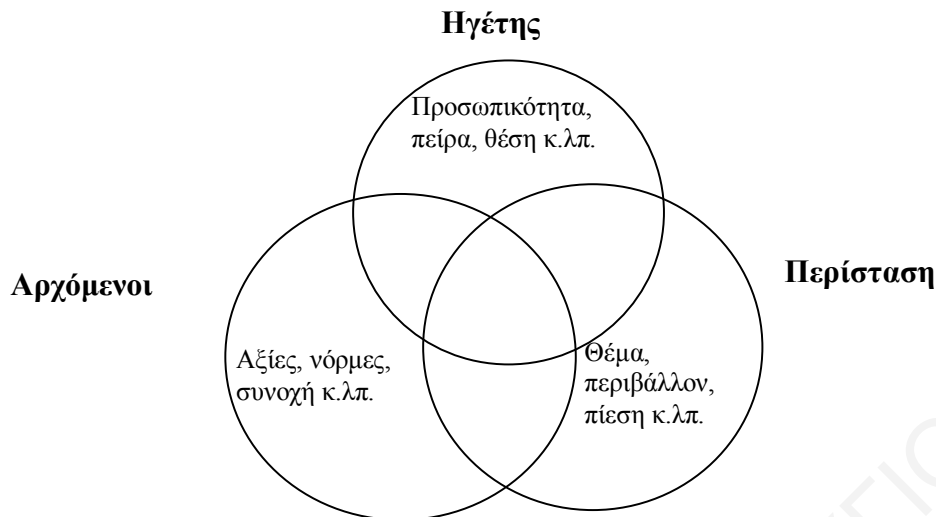
42 Vroom και Jago (2007) 20. Βλ. επίσης Kotter (2001).

43 Bennis (2007) 5.

44 Vroom και Jago (2007) 22-23.

45 Ο F. Fiedler ήταν ο πρώτος που αναγνώρισε τη σημασία της σχέσης μεταξύ του *ηγέτη*, των *αρχομένων* και της *περίστασης* στην ηγετική διαδικασία και χρησιμοποίησε αυτή τη σχέση στη διαμόρφωση της δικής του θεωρίας με διαφορετικό όμως –όπως προαναφέρθηκε– τρόπο.

46 Το σχήμα προέρχεται από το Hughes κ.ά. (1993) 92 και η ορολογία που χρησιμοποιείται είναι: *Leader, Followers, Situation*.

Μπορούμε, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, να κατανοήσουμε την ηγεσία αν εξετάσουμε όχι μόνο τον ηγέτη και τους αρχομένους, αλλά επίσης πώς οι ηγέτες και οι αρχόμενοι αλληλεπιδρούν σε μία ηγετική διαδικασία. Μπορούμε, δηλαδή, να εξετάσουμε μόνο τον ηγέτη, αλλά θα κατανοήσουμε πολύ περισσότερα αν εξετάσουμε πώς η περίσταση περιορίζει ή διευκολύνει τις ενέργειές του και πώς ο ίδιος μπορεί να διαφοροποιήσει τη θεώρησή του απέναντι στα πράγματα προκειμένου να καταστεί αποτελεσματικός. Συνεπώς, η ηγεσία είναι αποτέλεσμα σύνθετης αλληλεπίδρασης μεταξύ ηγέτη - αρχομένων - περιστάσης και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο δεν μπορούν να γίνουν γενικεύσεις αναφορικά με το φαινόμενο της ηγεσίας.

1.2 Ηγεσία και ψυχολογία

Η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι αποτέλεσμα της συνέργειας τόσο της λογικής όσο και των συναισθημάτων του ανθρώπου. Έτσι, εκτός από τις επιστήμες διοίκησης και την πολιτική επιστήμη, το φαινόμενο της ηγεσίας απασχόλησε και άλλους επιστημονικούς χώρους, όπως αυτόν της ψυχολογίας. Στο πλαίσιο αυτό εξετάστηκαν οι ψυχολογικοί παράγοντες που επηρεάζουν την ηγετική συμπεριφορά και διατυπώθηκαν θεωρίες που φωτίζουν αυτή την πτυχή του φαινομένου.

Ο εισηγητής της θεωρίας της συναισθηματικής νοημοσύνης (*Emotional Intelligence*) Daniel Goleman χαρακτηρίζει τη συναισθηματική νοημοσύνη ως έναν από τους βασικότερους παράγοντες αποτελεσματικής ηγεσίας.⁴⁷ Βασιζόμενος σε πορίσματα νευρολογικών και

⁴⁷ Η θεωρία της συναισθηματικής νοημοσύνης έχει αμφισβητηθεί. Οι Matthews κ.ά. (2002), υποστηρίζουν ότι παρά τη διάδοση και ευρεία αποδοχή της θεωρίας αυτής, η έννοια της συναισθηματικής νοημοσύνης

ψυχολογικών ερευνών καθώς και σε έρευνες που έγιναν σε οργανισμούς, υποστηρίζει ότι η διάθεση του ηγέτη μεταδίδεται ακόμη και χωρίς λεκτική έκφραση και επηρεάζει σε καθοριστικό βαθμό τόσο όσους βρίσκονται γύρω του όσο και τις αποφάσεις και ενέργειές τους. Όσο πιο ψηλό δείκτη συναισθηματικής νοημοσύνης έχει ο ηγέτης, τόσο πιο επιτυχημένος είναι.⁴⁸ Η συναισθηματική ηγεσία είναι, υποστηρίζει, η σπίθα που ανάβει τη φλόγα της επιτυχίας ή της αποτυχίας, ενώ συχνά η «τοξική» διάθεση των ηγετών κάνει τους άλλους να υποφέρουν και οδηγεί σε καταστροφή. Οι πιο αποτελεσματικοί ηγέτες, παρατηρεί, επιδεικνύουν εκείνη τη διάθεση και συμπεριφορά που ταιριάζει σε κάθε περίπτωση και τη συνδυάζουν με την κατάλληλη δόση αισιοδοξίας. Αυτού του είδους ο συντονισμός περιλαμβάνει πέντε παράγοντες της συναισθηματικής νοημοσύνης με πρακτική ισχύ: *αυτογνωσία, αυτορρύθμιση, παρώθηση, κοινωνική ευαισθησία, διαχείριση σχέσεων*.⁴⁹

Αυτογνωσία είναι η ικανότητα του ηγέτη να «διαβάζει» σωστά τα συναισθήματά του, να υπολογίζει τη διάθεσή του με ακρίβεια και να γνωρίζει πώς αυτή επηρεάζει τους άλλους. Ο άνθρωπος που έχει αυτογνωσία, αξιολογεί σωστά όχι μόνο τον εαυτό του, αλλά και τις συνθήκες και τους άλλους γύρω του.

Αυτορρύθμιση είναι η ικανότητα του ηγέτη να ελέγχει τα συναισθήματά του και να ενεργεί με τιμιότητα και ακεραιότητα. Ο ηγέτης με αυτορρύθμιση δεν καταβάλλεται από την κακή διάθεση της στιγμής, αλλά διοχετεύει τα συναισθήματά του με τρόπο χρήσιμο. Γνωρίζει την πηγή της προέλευσής τους και τη χειρίζεται αναλόγως. Όπως και η αυτογνωσία έτσι και η αυτορρύθμιση πολλές φορές δεν εκτιμώνται και θεωρούνται ως έλλειψη πάθους. Άνθρωποι με έντονη προσωπικότητα θεωρούνται «κλασικοί» ηγέτες και τα ξεσπάσματά τους εκλαμβάνονται ως χάρισμα και δύναμη. Οι έρευνες του Goleman, όμως, έδειξαν

δεν έχει καθοριστεί επακριβώς και δεν υπάρχει σταθερή επιστημονική βάση ούτε για τη βιολογική της τάση (που υποστηρίζεται από τον D. Goleman) ούτε για τη γνωστική-ψυχολογική της τάση. Τα διάφορα τεστ μέτρησης της συναισθηματικής νοημοσύνης (ακόμη και τα πιο αξιόλογα, όπως τα SSRI, MEIS/MSCIT, EQ-i), παρουσιάζουν μεταξύ τους μεγάλες αποκλίσεις (π.χ. μεταξύ του MEIS/MSCIT και του EQ-i υπάρχουν κοινά στοιχεία σε ποσοστό μόλις 10%), γεγονός που καθιστά τα πορίσματά τους μη αξιόπιστα. Η προγνωστική, επίσης, αξία των μετρήσεων αυτών είναι χαμηλή, καθώς δεν προσφέρουν κάτι καινούριο σε σύγκριση με άλλες αναγνωρισμένες μεθόδους αξιολόγησης. Επιπλέον, η πρακτική αξία της θεωρίας της συναισθηματικής νοημοσύνης τίθεται υπό αμφισβήτηση. Η αντίληψη ότι η συναισθηματική νοημοσύνη είναι ουσιώδης για την επαγγελματική επιτυχία ή ότι μπορεί να είναι ο βασικός παράγοντας που προδιαθέτει την επιτυχία, συνιστά μύθο, καθώς δεν υπάρχουν αποδείξεις που να την υποστηρίζουν. Αυτό που προσφέρει η θεωρία της συναισθηματικής νοημοσύνης είναι κυρίως η ενημέρωση για συναισθηματικά θέματα τόσο των εκπαιδευτών όσο και των ηγετικών στελεχών, έτσι ώστε να λαμβάνουν υπόψη τα συναισθηματικά θέματα πιο σοβαρά. Κατά τους Matthews κ.ά., δεν υπάρχουν στοιχεία που να πείθουν ότι η συναισθηματική νοημοσύνη αποτελεί επιστήμη.

48 Goleman κ.ά. (2001) 29; Goleman (2011) 5.

49 Πιο αναλυτικά βλ. Goleman κ.ά. (2002) 57-73.

ότι οι ακραίες παρουσιάσεις αρνητικών συναισθημάτων ποτέ δεν οδήγησαν σε καλή ηγεσία.

Παρώθηση είναι η επιθυμία των ηγετών να πετύχουν, γιατί ωθούνται όχι από εξωτερικά κίνητρα, αλλά από την ίδια την επιτυχία. Εκφράζεται ως πάθος για την εργασία τους, αναζήτηση νέων προσεγγίσεων, αμείωτη ενέργεια για βελτίωση των πραγμάτων, αισιοδοξία και αυτορρύθμιση στις αποτυχίες.

Η *κοινωνική ευαισθησία* περιλαμβάνει την ικανότητα της ενσυναίσθησης. Οι ηγέτες με κοινωνική ευαισθησία δεν κατανοούν απλώς τα συναισθήματα των άλλων, αλλά νοιάζονται γι' αυτούς. Γνωρίζουν πώς τα λόγια και οι πράξεις τους επηρεάζουν τους άλλους, πώς τους κάνουν να νιώθουν και είναι αρκετά ευαίσθητοι να αλλάξουν, όταν η επίδρασή τους είναι αρνητική.

Η *διαχείριση σχέσεων* περιλαμβάνει την ικανότητα να επικοινωνεί κανείς ξεκάθαρα και πειστικά με τους άλλους, να επιλύει διαφωνίες και να χτίζει γερούς προσωπικούς δεσμούς. Πρόκειται για κοινωνικές δεξιότητες που εκδηλώνονται ως συνεργασία με ομάδες, επικοινωνία με τους άλλους και πειθώ. Δεν πρόκειται απλά για φιλία, αλλά για την οικειότητα εκείνη που καθιστά τον ηγέτη ικανό να σπρώξει τους ανθρώπους στην κατεύθυνση που επιθυμεί. Ο άνθρωπος χειρίζεται τις σχέσεις του, όταν κατανοεί και ελέγχει τα συναισθήματά του (*αυτογνωσία* και *αυτορρύθμιση*), κατανοεί τα συναισθήματα των άλλων (*κοινωνική ευαισθησία*) και έχει κίνητρο (*παρώθηση*).

Ο Goleman παρατηρεί ότι για τη σύγχρονη ηγεσία χρειάζονται και η ευφυΐα και η τεχνογνωσία. Όμως η συναισθηματική νοημοσύνη, η οποία –όπως επισημαίνει– αυξάνεται με τη ηλικία του ανθρώπου καθώς αυτός αποκτά ωριμότητα, είναι απαραίτητη.

Ο R. J. Sternberg,⁵⁰ υποστήριξε ότι η αποτελεσματική ηγεσία αποτελεί σύνθεση τριών χαρακτηριστικών: της *σοφίας*, της *δημιουργικότητα* και της *ευφυΐας*. Πρόκειται για το συστημικό μοντέλο *σοφία, δημιουργικότητα, ευφυΐα* (WICS: *Synthesis of Wisdom, Creativity, and Intelligence*), το οποίο συνιστά μία θεωρία πιο διευρυμένη από αυτήν της *συναισθηματικής νοημοσύνης*, καθώς οι τρεις παράγοντες του αποτελούν σύνθεση επιμέρους γνωρισμάτων και δεξιοτήτων του ανθρώπου, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνεται και η συναισθηματική νοημοσύνη. Οι τρεις παράγοντες αναλύονται ως ακολούθως:

---

50 Sternberg (2007).

Δημιουργικότητα (Creativity). Ο δημιουργικός ηγέτης καθορίζει τη φύση του προβλήματος, το αναλύει και πείθει τους άλλους γύρω του για την αξία της ιδέας του. Είναι πρόθυμος να διακινδυνεύσει την επιτυχία ή την αποτυχία και κινείται από εσωτερικά κίνητρα. Συσχετίζει νέες πληροφορίες με παλιές, αξιοποιεί την παλαιότερη γνώση συνδυάζοντάς την δημιουργικά με τη νέα και αναγνωρίζει ότι η γνώση μπορεί να τον βοηθήσει στην επίλυση ενός προβλήματος, αλλά μπορεί και να εμποδίσει τη δημιουργική σκέψη.

Ευφυΐα (Intelligence). Ο όρος ευφυΐα δεν περιορίζεται μόνο στον δείκτη νοημοσύνης (IQ), αλλά προσλαμβάνει ευρύτερη σημασία. Πρόκειται για την *αποτελεσματική ευφυΐα (Successful Intelligence)*, η οποία περιλαμβάνει την *ακαδημαϊκή ή αναλυτική (Academic or Analytical Intelligence)* και την *πρακτική ευφυΐα (Practical Intelligence)*. Η *ακαδημαϊκή ή αναλυτική ευφυΐα* αναφέρεται στη μνήμη, στις ικανότητες ανάλυσης, εκτίμησης και αξιολόγησης πληροφοριών. Η *πρακτική ευφυΐα* αφορά το σύνολο των δεξιοτήτων και γνωρισμάτων που χρησιμοποιούνται για την επίλυση καθημερινών προβλημάτων. Εμπεριέχει την ικανότητα του ατόμου να χειριστεί και να αλλάξει τον εαυτό του ώστε να ταιριάζει στο περιβάλλον (*προσαρμογή*), να αλλάξει το περιβάλλον ώστε να ταιριάζει στον ίδιο (*διαμόρφωση*) ή να βρει ένα νέο περιβάλλον (*επιλογή*). Για την ικανότητα αυτή απαιτούνται δεξιότητες που επιτρέπουν στο άτομο να μπορεί να χειριστεί τον εαυτό του, τους άλλους και τις καταστάσεις. Μία όψη της *πρακτικής ευφυΐας* είναι και η συναισθηματική νοημοσύνη, ενώ σημαντικό μέρος της αποτελεί η *σιωπηρή γνώση (Tacit knowledge)*, η γνώση, δηλαδή, να αντιμετωπίζει κανείς καθημερινές καταστάσεις. Η *σιωπηρή γνώση* λαμβάνει υπόψη την εμπειρία του καθενός και δεν διδάσκεται στα σχολεία. Αυτή η γνώση μπορεί να χρησιμοποιηθεί για το κοινό ή το ατομικό καλό. Το πώς θα χρησιμοποιηθεί είναι θέμα *σοφίας*.

Σοφία. Είναι η χρήση της *αποτελεσματικής ευφυΐας*, της *δημιουργικότητας* και της *γνώσης* σε συνδυασμό με αξίες για την επίτευξη του κοινού καλού. Πρόκειται για την ικανότητα εξισορρόπησης των συμφερόντων όλων των εμπλεκομένων και επιβεβαίωσης ότι όλες οι ενέργειες στοχεύουν στο κοινό καλό. Εμπεριέχει όχι μόνο δεξιότητες αλλά και τη διάθεση να τις χρησιμοποιήσει κανείς για το κοινό καλό. Ένας ηγέτης χωρίς *σοφία* αποτυγχάνει.⁵¹ Ο ηγέτης χρειάζεται απαραίτητως τη *σοφία*.

---

51 Ο Sternberg αναφέρει ως παράδειγμα τον Στάλιν, ο οποίος ήταν δημιουργικός και ευφυής, αλλά όχι σοφός.

Η καλή ηγεσία, κατά τον Sternberg, απαιτεί σύνθεση όλων των πιο πάνω. Ένας ηγέτης μπορεί να είναι *δημιουργικός* και να διαθέτει *αναλυτική ευφυΐα*, αλλά χωρίς την *πρακτική* δεν καταφέρνει να πείσει τους άλλους. Μπορεί να έχει όλα τα πιο πάνω, αλλά να του λείπει η *σοφία* και να κάνει κάτι μόνο για το δικό του καλό, οπότε η ηγεσία του να μην είναι επιτυχής. Επειδή ένας ηγέτης είναι δύσκολο να διαθέτει όλα αυτά τα γνωρίσματα, γι' αυτό υπάρχει η ανάγκη της ομάδας που θα τον πλαισιώνει.

1.3 Ηγετικό στυλ

Πέρα από την προσπάθεια να εντοπιστούν και να αξιολογηθούν τα στοιχεία εκείνα που, μέσα από την αλληλεπίδρασή τους, διαμορφώνουν το φαινόμενο της ηγεσίας, το ενδιαφέρον των μελετητών στράφηκε επίσης στην εξέταση των διαφορετικών ηγετικών στυλ. Πρόκειται για τα είδη της ηγεσίας, όπως αυτά καθορίζονται με βάση τις στρατηγικές και τον τρόπο συμπεριφοράς που εφαρμόζει ένας ηγέτης προκειμένου να επιτύχει τον στόχο του. Ο B. Burns διέκρινε τρία είδη ηγεσίας: την *ηγεσία laissez-faire*, τη *συναλλακτική ηγεσία (Transactional Theory)* και τη *μετασχηματιστική ηγεσία (Transformational Theory)*.

Η *ηγεσία laissez-faire* χαρακτηρίζεται από την απροθυμία του ηγέτη να επέμβει σε ζητήματα που βρίσκονται εκτός της προσωπικής του ευθύνης.⁵² Η ηγεσία αυτή έχει το πλεονέκτημα ότι εκχωρεί ευθύνες στους υφισταμένους και μπορεί να προωθήσει την ομαδική εργασία επιτρέποντας στον ηγέτη να απαλλαγεί από διοικητικές ευθύνες και να επικεντρωθεί σε σημαντικότερα ζητήματα. Μπορεί, όμως, να οδηγήσει σε κακό συντονισμό της κυβερνητικής πολιτικής, αφού οι επιμέρους αξιωματούχοι μπορεί να προωθήσουν προσωπικά τους συμφέροντα και να αναλάβουν δικές τους πρωτοβουλίες.

Αντιθέτως, η *συναλλακτική ηγεσία* συνιστά μία περισσότερο παρεμβατική μορφή ηγεσίας. Σε αυτήν, ο ηγέτης δρα μέσα στο πλαίσιο του υπάρχοντος συστήματος χωρίς να προσπαθεί να το αλλάξει. Θέτει στόχους και προσφέρει ανταμοιβές στους υπηκόους του ως αντάλλαγμα για τις προσπάθειές τους. Στη *συναλλακτική ηγεσία* ο ηγέτης παρακινεί τους αρχομένους μέσω επιβραβεύσεων και τιμηριών που λειτουργούν ως κίνητρα, θετικά και αποτρεπτικά. Η μεταξύ τους σχέση έχει ως κύρια βάση τη συναλλαγή. Πρόκειται για ένα

---

⁵² Ως παράδειγμα τέτοιας μορφής ηγεσίας ο Heywood (2006) 489 αναφέρει το μικρό ενδιαφέρον του προέδρου Reagan για τις καθημερινές εργασίες της κυβέρνησής του και τη μεταβίβαση ευθυνών στους συμβούλους του από τον G. W. Bush.

είδος συμφωνίας «παροχής υπηρεσιών» των υφισταμένων προς τον ηγέτη τους, προκειμένου να επιτευχθεί ένας κοινός σκοπός. Το συναλλακτικό στυλ ηγεσίας δίνει έμφαση στα εξωτερικά κίνητρα και στις ανάγκες των αρχομένων. Συνεπώς, η συναλλακτική ηγεσία είναι μια διαδικασία ανταλλαγής (αφού οι αρχόμενοι διεκπεραιώνουν τις υποχρεώσεις τους με βάση τους στόχους που έχουν τεθεί από τον ηγέτη) και μια διαδικασία παρακολούθησης και ελέγχου των αποτελεσμάτων τους.⁵³ Οι στόχοι των ηγετών της *συναλλακτικής ηγεσίας* είναι πραγματιστικοί.⁵⁴ Στον σύγχρονο κόσμο, ενδιαφέρονται πρωτίστως για τη διατήρηση της κομματικής ενότητας και της κυβερνητικής συνοχής, για την εδραίωση της λαϊκής υποστήριξης και της εκλογικής αξιοπιστίας. Αυτοί οι ηγέτες λειτουργούν κυρίως ως μεσάζοντες με κύριο στόχο τη συντήρηση του συλλογικού προσώπου της κυβέρνησης. Διαπραγματεύονται συμβιβασμούς και εξισορροπούν αντιμαχόμενα άτομα, ομάδες και συμφέροντα. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα διαχειριστικό μοντέλο ηγεσίας, του οποίου το μεγάλο πλεονέκτημα είναι ότι είναι πρακτικό και αφήνει μεγάλα περιθώρια ευελιξίας, αλλά το μεγαλύτερο μειονέκτημα είναι ότι οι ηγέτες της *συναλλακτικής ηγεσίας* μπορεί να θεωρηθούν καιροσκόποι, χωρίς συγκεκριμένες αρχές ή στέρεες πεποιθήσεις.

Στη *μετασηματιστική ηγεσία*, ο ηγέτης βρίσκεται σε άμεση αλληλεπίδραση με τους αρχομένους προκειμένου να καθορίσουν τις ανάγκες και να διαμορφώσουν το όραμα για το οποίο θα εργαστούν. Ο ηγέτης ασκεί μεγάλη επιρροή στους αρχομένους, τους οποίους εμπνέει, ώστε να υπερβούν το προσωπικό συμφέρον και να εργαστούν για το κοινό καλό. Αναλύοντας περαιτέρω την έννοια της μετασηματιστικής ηγεσίας, ο B. Bass προσδιόρισε τα επιμέρους στοιχεία που τη χαρακτηρίζουν.⁵⁵ Πρόκειται για τη *χαρισματική ηγεσία* (*charismatic leadership*),⁵⁶ που εξασφαλίζει την απόλυτη εμπιστοσύνη στο πρόσωπο του

---

53 Avolio και Bass (1995), Antonakis, Avolio και Sivasubramaniam (2003).

54 Heywood (2006) 490. Ο Heywood συγκαταλέγει στους ηγέτες της *συναλλακτικής ηγεσίας* τους L. Johnson και G. Bush τον πρεσβύτερο στις ΗΠΑ και τους H. Wilson και J. Major στη Μ. Βρετανία. Τεκμηριώνει το στοιχείο του καιροσκοπισμού της συναλλακτικής ηγεσίας αναφέροντας την ομολογία του George Bush το 1992 ότι δεν καταλάβαινε τι είναι «αυτό το πράγμα, το όραμα».

55 Bass (1990) 184-221.

56 Ο όρος *χάρισμα* χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τον M. Weber, αλλά μέχρι τη δεκαετία του 1970 δεν είχε μελετηθεί επαρκώς. Σύμφωνα με τον Weber (1864-1920) τα είδη της εξουσίας ταξινομούνται με βάση το κυρίαρχο κάθε φορά στοιχείο νομιμοποίησης της εξουσίας. Έτσι, κάνει λόγο για τρία είδη αυθεντίας: την *παραδοσιακή*, τη *χαρισματική* και τη *νόμιμη – ορθολογική*. Η *παραδοσιακή* εξουσία θεωρείται νόμιμη επειδή «υπήρχε ανέκαθεν». Χαρακτηριστικό παράδειγμα παραδοσιακής αυθεντίας αποτελεί η πατριαρχία που συνδέεται μάλιστα με την κληρονομική μεταβίβαση προνομίων και εξουσίας. Η *χαρισματική* αυθεντία στηρίζεται στο «χάρισμα» του ηγέτη, στην ιδιαίτερη ικανότητά του «να απευθύνεται άμεσα και προσωπικά στους οπαδούς του, εν είδει ήρωα ή αγίου». Ο χαρισματικός ηγέτης εμπνέει αφοσίωση και η δύναμη της προσωπικότητάς του τον καθιστά αδιαμφισβήτητο. Ασκήθηκε από τον προφήτη (αρχικά) και στη συνέχεια από τον εκλεκτό πολέμαρχο, τον λαοπρόβλητο κυβερνήτη, τον

ηγέτη. Ο χαρισματικός ηγέτης κερδίζει την αποδοχή και τη στήριξη των αρχομένων και τους επηρεάζει στον μεγαλύτερο βαθμό. Ο χαρισματικός ηγέτης διακρίνεται για την αυτοπεποίθηση, τα πιστεύω, τις απόψεις και τις ικανότητές του και διαθέτει όραμα, το οποίο υποστηρίζει με αφοσίωση. Τέτοιου είδους ηγέτες ασπάζονται συχνά την άποψη των ριζικών αλλαγών προκειμένου να δούνε τους στόχους τους να υλοποιούνται και πολλές φορές διακρίνονται από μη συμβατικές συμπεριφορές. Επιπλέον, ο χαρισματικός ηγέτης διαθέτει επικοινωνιακά χαρίσματα και μπορεί να παρακινεί και να υποστηρίζει τους αρχομένους. Ο ηγέτης δημιουργεί στους υπηκόους του το αίσθημα της υπερηφάνειας, την ασφάλεια και την αυτοπεποίθηση ότι μπορούν να αντεπεξέλθουν στις επιδιώξεις του και την αισιόδοξη εικόνα του κοινού οράματος.

Το δεύτερο στοιχείο της μετασχηματιστικής ηγεσίας είναι η *εμπνευσμένη ηγεσία* (*inspirational leadership*), η οποία δημιουργεί υψηλότερες προσδοκίες για τον επιδιωκόμενο στόχο. Η διαφορά από τη *χαρισματική ηγεσία* έγκειται στη δυναμική που αναπτύσσεται μεταξύ ηγέτη και αρχομένων. Αν οι αρχόμενοι ελκύονται από τον στόχο και τις επιδιώξεις αλλά όχι από τον ηγέτη, τότε αναφερόμαστε σε *εμπνευσμένη* και όχι *χαρισματική* ηγεσία. Το τρίτο στοιχείο αφορά τη *διανοητική παρακίνηση* (*intellectual stimulation*), την ώθηση του ηγέτη προς τους υπηκόους του να αντιμετωπίσουν παλιά προβλήματα εφαρμόζοντας νέους τρόπους επίλυσής τους. Ο ηγέτης προάγει ιδέες που δεν έχουν εφαρμοστεί ξανά και δεν διστάζει να μάθει από τους υπηκόους του. Τέλος, το *εξατομικευμένο ενδιαφέρον* (*individualized consideration*) αφορά το προσωπικό ενδιαφέρον του ηγέτη για αυτούς που φαίνονται περιθωριοποιημένοι. Στη *μετασχηματιστική ηγεσία* οι ηγέτες έχουν την ικανότητα να εστιάζουν στις διαφορές των υπηκόων και, όπου κρίνεται απαραίτητο, να λειτουργούν ως μέντορες, προκειμένου να αναπτύξουν τα δυνατά τους σημεία. Για να επιτευχθεί αυτό, ο ηγέτης θα πρέπει να είναι σε θέση να μπορεί να ακούσει τους προβληματισμούς των υπηκόων του προσεκτικά.⁵⁷

Κατά τον Heywood, οι ηγέτες στη *μετασχηματιστική ηγεσία* δεν είναι τόσο συντονιστές ή διοικητές όσο εμπνευστές και οραματιστές. Πέρα από τις ισχυρές ιδεολογικές τους

μεγάλο δημαγωγό ή τον αρχηγό πολιτικού κόμματος. Η τρίτη κατηγορία, η *νόμιμη – ορθολογική* αυθεντία, είναι άμεσα συνυφασμένη με ένα σύνολο λογικά δημιουργημένων κανόνων. Πρόκειται για την πιο τυπική μορφή εξουσίας στα σύγχρονα κράτη, όπου το νομικό πλαίσιο και το σύνταγμα καθορίζουν τα όρια της εξουσίας του κάθε αξιωματούχου. Σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες μορφές, η *νόμιμη – ορθολογική* αυθεντία συνδέεται με το αξίωμα και όχι με το πρόσωπο. Βλ. Weber (1987/1919) 97-98' Ball και Guy (2001) 80' Heywood (2006) 299.

57 Κατά τον Bass (1990) 53, *μετασχηματιστική ηγεσία* άσκησαν οι A. Lincoln, F. Roosevelt και J. F. Kennedy.

πεποιθήσεις έχουν και την απαραίτητη προσωπική αποφασιστικότητα και πολιτική βούληση να τις εφαρμόσουν. Σε αντίθεση με τους ηγέτες της *συναλλακτικής ηγεσίας*, αντί να επιζητούν τον συμβιβασμό και τη συναίνεση, προσπαθούν να εξασφαλίσουν καθολική υποστήριξη προκειμένου να υλοποιήσουν το προσωπικό τους όραμα.⁵⁸ Η *μετασηματιστική ηγεσία* δεν βασίζεται στη συναλλαγή, αλλά επιδρά θετικά στα κίνητρα των ανθρώπων και την προθυμία τους να συνεργαστούν για ένα όραμα.

Όλες οι θεωρίες που αναπτύχθηκαν για να ερμηνεύσουν το φαινόμενο της ηγεσίας θεωρούν δεδομένο ότι αυτή είναι (ή τουλάχιστον πρέπει να είναι) αποτελεσματική και – ακόμη κι αν δεν δηλώνεται ρητώς – αναφέρονται στην «καλή ηγεσία». Όλες ανεξαιρέτως, επίσης, οι κοινωνικές ομάδες και οι πολιτικές οντότητες επιζητούν έναν καλό και αποτελεσματικό ηγέτη, προκειμένου να εξασφαλίσουν την εύρυθμη λειτουργία τους. Οι έννοιες «καλός ηγέτης» και «καλή ηγεσία», θα πρέπει ωστόσο να διευκρινιστούν. Πρώτα, όμως, θα οριστεί η σχέση αρχόντων-αρχομένων.

1.4 Αρχοντες και αρχόμενοι

Οι πολιτικοί επιστήμονες ορίζουν ως αρχόμενο αυτόν που βρίσκεται χαμηλά στην ιεραρχία και έχει λιγότερη δύναμη, εξουσία και επιρροή από ό,τι οι ανώτεροί του. Ιδιαίτερα για τη σχέση των αρχομένων με τον ηγέτη, προβαίνουν σε διαχωρισμό και κατάταξη βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων που θέτουν. Τέτοια κριτήρια μπορεί να είναι ο βαθμός κυριαρχίας του ηγέτη και υποταγής του αρχομένου, ο βαθμός ενεργητικότητας ή παθητικότητας του αρχομένου, ο βαθμός ανεξαρτησίας και δραστηριότητας που επιδεικνύει ο αρχόμενος ή ο βαθμός υποστήριξης ή αμφισβήτησης προς τον ηγέτη.⁵⁹

Η Barbara Kellerman θέτει ως κριτήριο τον βαθμό εμπλοκής των αρχομένων στην άσκηση της εξουσίας, επειδή θεωρεί ότι, ανεξάρτητα από την κάθε περίπτωση, ο βαθμός εμπλοκής είναι αυτός που καθορίζει τη σχέση άρχοντα-αρχομένου. Η κλίμακα περιλαμβάνει τους αρχομένους που η εμπλοκή τους κυμαίνεται από την πλήρη αδιαφορία και αποστασιοποίηση μέχρι την ενεργό εμπλοκή. Με βάση αυτό το κριτήριο κατατάσσει τους αρχομένους σε πέντε κατηγορίες. Πρόκειται για τους *αμέτοχους* (*isolates*), αυτούς που δεν

---

58 Heywood (2006) 490. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ηγέτη *μετασηματιστικής ηγεσίας* αποτελεί κατά τον Heywood ο στρατηγός De Gaulle στη Γαλλία και η M. Thatcher στη Μ. Βρετανία.

59 Για τη σχέση αρχόντων-αρχομένων βλ. Kellerman (2007). Τα κριτήρια αυτά, όπως αναφέρει η Kellerman (2007) 86, έχουν τεθεί από τους καθηγητές του Harvard Abraham Zaleznik (κυριαρχία-υποταγή, ενεργητικότητα-παθητικότητα), Robert Kelley (ανεξαρτησία-δραστηριότητα) και Ira Chaleff (υποστήριξη-αμφισβήτηση).

ενδιαφέρονται για το τι γίνεται γύρω τους, ούτε τι κάνουν οι ηγέτες. Αυτοί, με την παθητική τους στάση, συντηρούν το status quo και ενισχύουν τους ηγέτες. Οι *παθητικοί θεατές* (*bystanders*) είναι αυτοί που παρακολουθούν αλλά δεν συμμετέχουν σε όσα λαμβάνουν χώρα, επιλέγουν να μην εμπλακούν, παρόλο που τους απασχολεί τι συμβαίνει γύρω τους. Με τη στάση τους και αυτοί, επίσης, συντηρούν την κατάσταση. Οι *συμμετέχοντες* (*participants*) είναι αυτοί που κατά κάποιο τρόπο εμπλέκονται. Είτε συμφωνούν είτε διαφωνούν με τον ηγέτη δείχνουν ενδιαφέρον για όσα συμβαίνουν και ενεργούν. Οι *ακτιβιστές* (*activists*) αναπτύσσουν ισχυρή αίσθηση για τα πράγματα και ενεργούν αναλόγως. Είναι ιδιαιτέρως ενεργητικοί και δραστήριοι, είτε για να στηρίξουν είτε για να απορρίψουν τον ηγέτη. Τέλος, οι *ασυμβίβαστοι/αδιάλλακτοι* (*diehards*) είναι απόλυτα αφοσιωμένοι σε ένα πρόσωπο ή μια ιδέα ή και στα δύο. Πρόκειται για την πιο σπάνια κατηγορία πολιτών, οι οποίοι διακινδυνεύουν τη ζωή και την ευημερία τους και ακολουθούν τυφλά διαταγές.

Όπως φαίνεται από την πιο πάνω τυπολογία, στην πρώτη και δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι πολίτες που δεν δρουν. Όμως, παρατηρεί η Kellerman, οποιοσδήποτε δραστηριοποιείται και κάνει κάτι, είναι προτιμότερος από αυτόν που δεν κάνει τίποτα. Οι καλοί αρχόμενοι είναι ενεργοί πολίτες.⁶⁰ Βρίσκονται σε εγρήγορση, αφιερώνουν χρόνο και ενέργεια προκειμένου να διαμορφώσουν την κρίση τους για τον ηγέτη και, τότε, ενεργούν αναλόγως. Στηρίζουν τον καλό ηγέτη και αντιτίθενται στον κακό. Η συμπεριφορά των πολιτών θα έπρεπε να απασχολεί και τον ίδιο τον ηγέτη και να επιδεικνύει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο γι' αυτούς που εκδηλώνουν έντονη υποστήριξη όσο και γι' αυτούς που εκδηλώνουν έντονη αντίθεση προς αυτόν.⁶¹ Η γνώση του άρχοντα για τους αρχομένους τον βοηθά στην άσκηση της εξουσίας του, καθώς η σχέση άρχοντα - αρχομένου είναι δυναμική και επηρεάζει την εξέλιξη του ίδιου του ηγέτη.

---

60 Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* θεωρεί αυτονόητη και δεδομένη την ενεργό εμπλοκή του πολίτη στην άσκηση της εξουσίας: *Πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς.* (1275a22). Κατά τον Πλάτωνα η αποστασιοποίηση των πολιτών και η άρνησή τους να εμπλακούν στην εξουσία τους οδηγεί στη μεγαλύτερη τιμωρία, να άρχονται από τους χειρότερους: *τῆς δὲ ζημίας μεγίστη τὸ ὑπὸ πονηροτέρου ἄρχεσθαι, ἐὰν μὴ αὐτὸς ἐθέλῃ ἄρχειν* (*Πολιτείας* 347c).

61 Όπως επισημαίνει ο Τσακμάκης (2006) 167-168, ο Θουκυδίδης κατανόησε πόσο σημαντικό είναι για τους πολιτικούς να γνωρίζουν τη συμπεριφορά της μάζας. Για τον Θουκυδίδη υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά στην ανθρώπινη ψυχολογία και ο Περικλής ήταν ο πολιτικός που κατανόησε αυτό το στοιχείο.

1.5 Καλοί και κακοί ηγέτες – Καλή και κακή ηγεσία

Το ζητούμενο κάθε απόφασης και κάθε ανθρώπινης ενέργειας είναι η επιτυχία. Ωστόσο, αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι η άσκηση της εξουσίας δεν είναι πάντα επιτυχής και η ηγεσία δεν είναι αυτονόητα «καλή» και επιτυχημένη. Πολλές φορές η ηγεσία αποδεικνύεται «κακή». Τι ακριβώς εννοούμε, όμως, με τους όρους αυτούς και με ποια έννοια ένας ηγέτης μπορεί να χαρακτηριστεί καλός ή κακός;

Η Barbara Kellerman⁶² στο βιβλίο της *Bad Leadership: What it is, How it happens, Why it Matters*, εξετάζει το φαινόμενο της κακής ηγεσίας και του κακού ηγέτη. Δέχεται ότι, σύμφωνα με τους πολιτικούς φιλοσόφους, ο άνθρωπος δεν είναι εκ φύσεως «καλός», γεγονός, βέβαια, που δεν τον καθιστά «κακό». Μάς κάνει, όμως, προσεκτικούς, ώστε να μη θεωρούμε ότι η συμπεριφορά του θα είναι αυτονόητα «καλή» και να μην ταυτίζουμε την «ηγεσία» με την «καλή ηγεσία». Η επικρατούσα άποψη στο θέμα της ηγεσίας, ακόμα και στις διάφορες σχολές σκέψης, είναι ότι μπορεί κανείς να διδάξει, να επιμορφώσει, να εκπαιδεύσει ηγέτες, και εννοείται «καλούς», δηλαδή αποτελεσματικούς ηγέτες.⁶³ Η «βιομηχανία της ηγεσίας» έχει αναπτυχθεί πολύ τις τελευταίες δεκαετίες και όλοι, ακαδημαϊκοί, σύμβουλοι, εκπαιδευτές, προσεγγίζουν το θέμα από την αισιόδοξη πλευρά του: η εκπαίδευση ηγετών είναι εκπαίδευση αξιόλογων ανθρώπινων πόρων.⁶⁴ Αυτή η θετική θεώρηση εξηγείται αν λάβουμε υπόψη μας και τη θέση του D. Goleman, ο οποίος υποστηρίζει ότι «Η συναισθηματική και φυσική μας ευεξία βασίζεται εν μέρει στην έντεχνη άρνηση και ψευδαίσθηση».⁶⁵ Αυτό σημαίνει ότι εμείς οι άνθρωποι επιζητούμε την αισιόδοξη προσέγγιση, επειδή αυτό μας εξυπηρετεί. Όμως η επιστήμη της ηγεσίας αντιμετωπίζει αυτό που η Kellerman αποκαλεί «φάντασμα του Χίτλερ».⁶⁶ Ένας ηγέτης

---

62 Kellerman (2004).

63 Πράγματι, οι διάφορες θεωρίες περί ηγεσίας που παρουσιάστηκαν στην αρχή του κεφαλαίου, προσεγγίζουν το φαινόμενο με την έννοια της «καλής ηγεσίας».

64 Από τη δεκαετία του 1970 ξεκίνησε στις ΗΠΑ μία μεγάλη προσπάθεια εκπαίδευσης στελεχών προκειμένου να βελτιωθούν τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι επιχειρήσεις. Έτσι, δημιουργήθηκαν σειρά από σχολές (American business schools) προκειμένου να προετοιμάσουν ανθρώπους που θα ρύθμιζαν τα οικονομικά και άλλα προβλήματα της χώρας. Στη συνέχεια, έγινε αντιληπτό ότι και η ηγεσία απαιτούσε ανάλογες δεξιότητες με τις επιχειρήσεις, οι οποίες θα μπορούσαν, επίσης, να διδαχθούν. Η εκπαίδευση ηγετών (Schools of leadership) οδήγησε στην ανάπτυξη αυτού που η Kellerman αποκαλεί “leadership industry”, με την προσδοκία και αισιοδοξία ότι η εκπαίδευση ηγετών σημαίνει εκπαίδευση «καλών ηγετών». Για την εκπαίδευση των ηγετών και τις διάφορες τεχνικές που εφαρμόζονται βλ. Bass (1990) 807 κ.ε. Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι η εκπαίδευση ηγετών είναι παλαιότερο φαινόμενο. Στη Γαλλία, ήδη από το 1794, ιδρύθηκε η École Normale Supérieure με σκοπό την εκπαίδευση ανώτερων και ανώτατων στελεχών διοίκησης.

65 Η αναφορά προέρχεται από την Kellerman (2004) 7, η οποία παραπέμπει στον Goleman, D. (1989). What is Negative About Positive Illusions? When Benefits for the Individual Harm the Collective, *Journal of Social and Clinical Psychology* 8, 191.

66 Kellerman (2004) 11.

που προκάλεσε τόσο κακό, αλλά ήταν εξαιρετικός στο να εμπνέει, να κινητοποιεί και να κατευθύνει τους αρχομένους, δεν μπορεί να αγνοηθεί. Κατά την Kellerman, αν δεν παραδεχθούμε το πρόβλημα, δεν μπορούμε ούτε να το λύσουμε. Όπως οι ιατρικές σχολές δεν μπορούν να διδάξουν τη θεραπεία αν δεν διδάξουν και την ασθένεια, το ίδιο και οι σχολές ηγεσίας. Η ηγεσία δεν περιορίζεται στην καλή ηγεσία. Μια τέτοια θεώρηση προκαλεί σύγχυση, είναι παραπλανητική και δεν βοηθά στο να ενισχύσουμε την «καλή» και να περιορίσουμε την «κακή» εκδοχή της.

Πώς ορίζεται, όμως, η «κακή ηγεσία»; Κατά την Kellerman και πάλι, ο όρος έχει διπλή σημασία: χαρακτηρίζει αφενός την αναποτελεσματική και αφετέρου την ανήθικη άσκηση της εξουσίας. Ένας πολιτικός ηγέτης είναι αναποτελεσματικός, όταν δεν επιτυγχάνει τους στόχους του, όταν η άσκηση της εξουσίας του δεν επιφέρει την επιθυμητή αλλαγή (λόγω λανθασμένης στρατηγικής, λανθασμένων χειρισμών, αδυναμιών κ.λπ.). Ένας πολιτικός ηγέτης είναι ανήθικος, όταν τα μέσα που χρησιμοποιεί προκειμένου να επιτύχει τους στόχους του δεν ανταποκρίνονται στο κοινό αίσθημα της ηθικής. Η σχέση ηγεσίας και ηθικής είναι στενή. Η ηγεσία εμπεριέχει αφ' εαυτής το ουσιαστικό στοιχείο της ηθικής καθώς «οι ηθικές αξίες παίρνουν μέρος πάντα στην ηγεσία, ανεξάρτητα από το αν οι ηγέτες έχουν σαφώς επίγνωση του γεγονότος». ⁶⁷ Οι Knapp και Olson υποστηρίζουν ότι «οι άριστοι ηγέτες αναγνωρίζουν την ευθύνη τους ως του κύριου θεματοφύλακα των αξιών της ομάδας τους». ⁶⁸ Η ανήθικη ηγεσία είναι αυτή που δεν διακρίνει το κακό από το καλό και μετέρχεται τα πάντα προκειμένου να επιτύχει τους στόχους της.

Οι δύο έννοιες «αναποτελεσματικός» και «ανήθικος» (όπως και οι αντίθετές τους, «αποτελεσματικός» και «ηθικός») ενδέχεται να συνυπάρχουν στο ίδιο πρόσωπο ή και όχι. Ένας ηγέτης μπορεί να είναι αποτελεσματικός και ηθικός ή αποτελεσματικός και ανήθικος. Μπορεί επίσης ένας ηγέτης να είναι αναποτελεσματικός και ανήθικος ή αναποτελεσματικός αλλά ηθικός.

Γιατί, όμως, ένας ηγέτης είναι κακός; Σύμφωνα πάλι με την Kellerman, ⁶⁹ τα γνωρίσματα του ηγέτη (ευφυΐα, ενεργητικότητα, ευγλωττία, επιμονή, προσαρμοστικότητα κ.ά.), αν και σήμερα δεν τους αποδίδεται η βαρύτητα που τους αποδιδόταν παλαιότερα, κατά ένα

---

67 Δημητρούλης (2015) 71, με αναφορά στον Bass, B. M. (2008), *The Bass Handbook of Leadership*, 202, 4th ed., Free Press.

68 Knapp και Olson (1996), 84-85.

69 Kellerman (2004) 18-21.

βαθμό διαδραματίζουν κάποιο ρόλο. Ωστόσο, κάποιο από τα γνωρίσματα του ηγέτη, για παράδειγμα η απληστία (η σφοδρή επιθυμία για δόξα, πλούτο, δύναμη κ.λπ.), δεν μπορεί να θεωρηθεί γενικά ως αιτία κακής συμπεριφοράς. Μία τέτοιου είδους προσέγγιση των γνωρισμάτων είναι πολύ απλουστευτική και δεν βοηθά να κατανοήσουμε γιατί ένας άνθρωπος συμπεριφέρεται με τον τρόπο που συμπεριφέρεται. Πολύ πιο σημαντικά στοιχεία στην κατανόηση της συμπεριφοράς είναι η εξέταση της συγκεκριμένης περίπτωσης, η φύση του θέματος που αντιμετωπίζεται και, φυσικά, οι αρχόμενοι. Ένας άλλος πολύ βασικός παράγοντας είναι ο χαρακτήρας του ανθρώπου. Ενώ τα γνωρίσματα μπορεί να μεταβάλλονται, ο χαρακτήρας γενικά δεν μεταβάλλεται και δείχνει, τελικά, ποιοι είμαστε. Ο χαρακτήρας του ανθρώπου δείχνει και γιατί συμπεριφέρεται με τον συγκεκριμένο τρόπο.

Προκειμένου να κατανοηθεί καλύτερα το φαινόμενο της κακής ηγεσίας, ώστε αυτή να μελετηθεί και να αποτραπεί ή έστω να περιοριστεί, η Kellerman⁷⁰ προχωρεί στην κωδικοποίηση τύπων κακής ηγεσίας, επισημαίνοντας ωστόσο τη γενικότερη δυσκολία που υπάρχει στο να ενταχθεί σε τύπους η ανθρώπινη συμπεριφορά. Οι τύποι κακού ηγέτη που ορίζονται είναι οι εξής:

Αναποτελεσματικός (Incompetent): Είναι ο ηγέτης ο οποίος δεν δημιουργεί θετική αλλαγή, δεν έχει αποτελεσματική δράση.

Ακαμπτος (Rigid): Είναι ο ηγέτης ο οποίος, αν και μπορεί να είναι αποτελεσματικός, είναι σκληρός, δεν δέχεται νέες ιδέες και νέες πληροφορίες, δεν επιθυμεί αλλαγές.

Μη μετριοπαθής (Intemperate): Πρόκειται για τον ηγέτη που χάνει τον αυτοέλεγχο, παρασύρεται από άλλους.

Ακαρδος και σκληρός (Callous): Είναι ο ηγέτης ο οποίος αγνοεί τις επιθυμίες και ανάγκες των άλλων και ειδικά των πιο αδύναμων.

Διεφθαρμένος (Corrupt): Είναι ο ηγέτης ο οποίος ψεύδεται, εξαπατά, κλέβει ξεπερνώντας κάθε όριο. Στη ηγεσία του η διαφθορά απλώνεται σε όλους τους τομείς.

Αδιάφορος για τους άλλους (Insular): Πρόκειται για τον ηγέτη ο οποίος τηρεί αποστάσεις μεταξύ εκείνου και των αρχομένων ή οποιωνδήποτε άλλων, ελαχιστοποιεί ή αδιαφορεί για την καλή κατάσταση των υπολοίπων.

Δαιμονικός (Evil): Είναι ο ηγέτης ο οποίος διαπράττει ωμότητες, χρησιμοποιεί τον

---

70 Kellerman (2004) 37 κ.ε.

πόνο (φυσικό ή ψυχικό) ως μέσο επιβολής της δύναμής του.

Γιατί, όμως, ένας λαός ακολουθεί έναν κακό ηγέτη, αναποτελεσματικό ή/και ανήθικο; Για την Kellerman αυτό συμβαίνει επειδή, γενικά, οποιαδήποτε μορφή εξουσίας απαιτεί δύο συμβαλλόμενα μέρη, τους άρχοντες και τους αρχομένους, και ασκείται γιατί και τα δύο μέρη θεωρούν ότι ωφελούνται από την άσκησή της. Ο λαός υπακούει, γιατί θεωρεί ότι έχει κάποιο συμφέρον από την άσκηση ηγεσίας (ακόμα και της κακής), εξασφαλίζει για παράδειγμα ασφάλεια, συνοχή, ταυτότητα, καλές συνθήκες διαβίωσης κ.λπ. Οι δύο εμπλεκόμενοι (άρχοντες και αρχόμενοι) μοιράζονται το μερίδιο ευθύνης που τους αναλογεί είτε από την καλή είτε από την κακή ηγεσία. Ούτε η καλή ούτε η κακή ηγεσία μπορεί να ασκηθεί αν δεν στηριχθεί σε αρχομένους. Ο βαθμός στήριξης των αρχομένων προς την κακή ηγεσία μπορεί να κυμαίνεται από την ανοχή ή/και αδιαφορία, μέχρι τη συμφωνία, την πλήρη ταύτιση και την έμπρακτη συμμετοχή στην άσκησή της.⁷¹

Ένας κακός ηγέτης μπορεί να πάψει να είναι κακός μόνο αν έχει συμφέρον. Αν κρίνει ότι το κόστος της κακής ηγεσίας είναι μεγαλύτερο από αυτό της καλής ή ότι τα κέρδη από την καλή ηγεσία είναι μεγαλύτερα σε σύγκριση με αυτά της κακής, τότε θα μεταβάλει την τακτική του. Η κακή ηγεσία υπάρχει όσο υπάρχει και η στήριξη ή/και ανοχή του λαού. Αν σταματήσουν να υπάρχουν κακοί αρχόμενοι, θα σταματήσει να υπάρχει και κακή ηγεσία. Οι αρχόμενοι μπορούν να σταματήσουν την κακή ηγεσία, αν κάποιος μεσολαβήσει έγκαιρα πριν συμβεί ένα κακό, αν υπάρχει κάποιας μορφής αντίδραση. Αυτό, όμως, δεν είναι πάντα εύκολο και προϋποθέτει την ανάληψη κόστους, κάποτε μεγάλου, από αυτόν που αντιδρά.

---

71 Και πάλι χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί για την Kellerman η περίπτωση του Χίτλερ και η στήριξη του λαού προς το πρόσωπό του που κυμαινόταν από τους αδιάφορους μέχρι τα μέλη των SS που διέπρατταν ωμότητες. Η Kellerman υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει κακή ηγεσία χωρίς κακούς αρχομένους και, εν τέλει, οι κακοί αρχόμενοι αντανακλούν κακούς ηγέτες. Κάνει μάλιστα λόγο για «εγκλήματα υπακοής» που μπορεί να διαβαθμίζονται από την άσκηση βίας (για παράδειγμα στην ακραία τους μορφή, η κατ' εντολήν ένοπλη σύγκρουση), μέχρι την ανοχή και, άρα, στήριξη της κακής ηγεσίας. Η ευθύνη βαραίνει ολόκληρη την αλυσίδα, από την ηγεσία μέχρι και τον τελευταίο πολίτη.

1.6 Οι θεωρίες ηγεσίας και η ηγεσία στον Σοφοκλή

Στην παρούσα μελέτη, κατά την εξέταση του φαινομένου της ηγεσίας στο έργο του Σοφοκλή, ως *ηγεσία* ή *πολιτική εξουσία* (ή απλά *εξουσία*) ορίζεται η δυνατότητα ενός ατόμου (κατά κανόνα του *βασιλέως*) να επηρεάζει τη ζωή μιας οργανωμένης κοινότητας (της *πόλεως*, του στρατεύματος), όπως αυτή η δυνατότητα πηγάζει από το θεσμικό πλαίσιο του βασιλικού αξιώματος. Ο βασιλιάς έχει τη *δύναμη* να προκαλεί αλλαγές, έχει την *επιρροή* να επιφέρει αλλαγές στη συμπεριφορά, τις αξίες, τα ιδανικά και τα πιστεύω των ατόμων, μέσα από συγκεκριμένες *τακτικές επιρροές* που σχεδιάζονται και αναλαμβάνονται για τον σκοπό αυτό.⁷² Η ηγεσία ορίζεται ως μία διαδικασία και όχι μία κατάσταση στατική. Είναι μία διαδικασία αλλαγής, στην οποία διαδραματίζουν ρόλο τόσο ο *ηγέτης* όσο και οι *αρχόμενοι* και η *περίσταση* στην οποία λαμβάνει χώρα αυτή η διαδικασία. Όταν αναφερόμαστε σε *αρχομένους* εννοούμε όσους εμπλέκονται ή/και ακολουθούν τις αποφάσεις του ηγέτη, ενώ με τον όρο *περίσταση* αναφερόμαστε στους εξωγενείς παράγοντες που υποχρεώνουν, οδηγούν ή επηρεάζουν τον ηγέτη στη λήψη μιας απόφασης.

Η μελέτη αυτή λαμβάνει υπόψη και αξιοποιεί τις προαναφερθείσες *ενδεχομενικές θεωρίες* περί ηγεσίας. Οι θεωρίες αυτές καθορίζουν την εν γένει οπτική υπό την οποία εξετάζονται τόσο ο ηγέτης όσο και ο τρόπος άσκησης της εξουσίας του. Πιο συγκεκριμένα, κατά την εξέταση του φαινομένου της ηγεσίας στα έργα του Σοφοκλή, λαμβάνεται υπόψιν και συνεξετάζεται η δυναμική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ του *ηγέτη*, των *αρχομένων* και των συγκεκριμένων *συνθηκών* εντός των οποίων ασκείται η εξουσία. Ως επιμέρους στοιχεία άσκησης της εξουσίας θεωρούνται η αντίληψη και η προσέγγιση των ηγετών έναντι όσων συμβαίνουν γύρω τους, ο τρόπος, δηλαδή, αντίληψης και θεώρησης των πραγμάτων, οι πρωτοβουλίες που αναπτύσσουν οι ηγέτες προκειμένου να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα που έχουν ενώπιόν τους, οι συγκεκριμένες δράσεις που αναλαμβάνουν και υλοποιούν καθώς επίσης και οι λόγοι, τους οποίους εκφωνούν δημόσια κοινοποιώντας έτσι τις απόψεις και τις αποφάσεις τους. Κατά την ανάλυση και εξέταση των στοιχείων αυτών, θεωρείται πρωτίστης σημασίας η αλληλεπίδραση μεταξύ *ηγέτη* – *αρχομένων* – *περίστασης*.⁷³ Οι περιπτώσεις των ηγετών της τραγωδίας του Σοφοκλή προσεγγίζονται ως περιπτώσεις διάδρασης μεταξύ αυτών των τριών παραγόντων σε όλα τα στάδια άσκησης

---

72 Βλ. Hughes κ.ά. (1993) 109, όπου ορίζονται τα εξής: *Power*: η ικανότητα/δυνατότητα κάποιου να προκαλεί αλλαγές. *Influence*: Η επίδραση στη συμπεριφορά, τις αξίες, τα ιδανικά, τα πιστεύω των ατόμων. *Influence Tactics*: Η τακτική που εφαρμόζεται για να αλλάξουν οι στάσεις, τα πιστεύω, οι αξίες, οι συμπεριφορές ενός ατόμου.

73 Βλ. *διαδραστικό πλαίσιο* του Hollander.

της εξουσίας: από τον εντοπισμό του προβλήματος, μέχρι τη λήψη απόφασης, την ανάληψη δράσης και την εκτίμηση των συνεπειών που αυτή επιφέρει. Σε όλες, μάλιστα, τις περιπτώσεις, εξετάζονται τα πολλαπλά γνωρίσματα του ηγέτη, ο συνδυασμός δηλαδή των γνωρισμάτων που τον χαρακτηρίζουν σε συνάρτηση με τις συνθήκες που αυτός αντιμετωπίζει και όχι μόνο κάποια μεμονωμένα χαρακτηριστικά του.⁷⁴ Έτσι, καταδεικνύεται η πολυμορφία και πολυπλοκότητα των σχέσεων που επηρεάζουν τον ηγέτη και καθορίζουν, εντέλει, την ηγετική του συμπεριφορά.

Η αλληλεπίδραση των γνωρισμάτων του ηγέτη με τους αρχομένους και τις περιστάσεις που αντιμετωπίζει καταδεικνύουν, επίσης, και την προσαρμοστική ή όχι ικανότητα του ηγέτη στις τραγωδίες του Σοφοκλή. Αποκαλύπτουν ηγέτες άκαμπτους που δεν μετακινούνται από τις αρχικές τους θέσεις, αλλά και ηγέτες που επιδεικνύουν ευελιξία και επιστρατεύουν τις κατάλληλες κάθε φορά ικανότητες και δεξιότητες προκειμένου να επιτύχουν τον στόχο τους, ικανότητα την οποία η σύγχρονες επιστήμες της ηγεσίας θεωρούν απαραίτητη για έναν ηγέτη.

Η μελέτη της άσκησης της εξουσίας του ηγέτη στα έργα του Σοφοκλή επιτρέπει, επίσης, τη διερεύνηση του προσανατολισμού του ηγέτη στο *έργο* ή στον *άνθρωπο*.⁷⁵ Η ανάλυση των στόχων, των επιδιώξεων και των αποφάσεων του ηγέτη καταδεικνύει το ηγετικό του στυλ και επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με ηγέτες που προσανατολίζονται στο *έργο* ή ηγέτες που κατά την άσκηση της ηγεσίας τους συνδυάζουν τον προσανατολισμό τόσο προς τις ανάγκες της περίπτωσης όσο και προς τις ανάγκες των ανθρώπων. Η διάκριση αυτή καθίσταται εμφανής μέσα από την ανάλυση και αξιολόγηση τόσο του δημόσιου λόγου των ηγετών όσο και των αποφάσεων που λαμβάνουν. Το έργο του Σοφοκλή προσφέρει παραδείγματα και για τις δύο περιπτώσεις ηγετών, αυτών που επικεντρώνονται στο *έργο* ή στον *άνθρωπο*.

Η συμπεριφορά των ηγετών στα έργα του Σοφοκλή ερμηνεύεται και αξιολογείται στην παρούσα μελέτη και υπό το πρίσμα των θεωριών της ψυχολογίας, της θεωρίας της *συναισθηματικής νοημοσύνης* καθώς και του *συστημικού μοντέλου σοφία, δημιουργικότητα, ευφυΐα*.⁷⁶ Οι θεωρίες αυτές υποβοηθούν την ανάλυση της ηγετικής δράσης λαμβάνοντας

---

74 Βλ. θεωρία του Zaccaro.

75 Βλ. θεωρία του Fiedler.

76 Βλ. θεωρίες των Golemman και Sternberg.

υπόψη τους ψυχολογικούς παράγοντες που επηρεάζουν τους ηγέτες καθώς και άλλες δεξιότητες (διανοητικές και ψυχικές) που ορισμένοι ηγέτες παρουσιάζουν. Η ψυχολογική και διανοητική κατάσταση των ηγετών είναι σε κάποιες περιπτώσεις καθοριστική για τον βαθμό ευθυκρισίας και την πνευματική διαύγεια υπό την οποία οι ηγέτες κρίνουν και αποφασίζουν για το κοινό καλό. Η προσπάθεια διακρίβωσης και ερμηνείας της ψυχολογικής κατάστασης των ηγετών καθιστά, επίσης, σαφή τα εσωτερικά κίνητρα των ηγετών και την επίδραση των συναισθημάτων στη διαμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, εν προκειμένω της ηγετικής συμπεριφοράς. Για παράδειγμα, αποφάσεις που λαμβάνονται υπό την επίδραση του συναισθήματος του θυμού αποκαλύπτουν ότι τα προσωπικά, εγωιστικά κίνητρα των ηγετών υπερισχύουν έναντι των εξωτερικών κινήτρων για προαγωγή του κοινού καλού και συμφέροντος.

Επιπλέον, η παρούσα μελέτη αξιολογεί τη θεωρία για τα τρία είδη ηγεσίας⁷⁷ και εντοπίζει ότι στα έργα του Σοφοκλή εμφανίζονται περιπτώσεις ηγεσίας, οι οποίες μπορούν να ερμηνευθούν υπό το πρίσμα της θεωρίας της *συναλλακτικής* και της *μετασχηματιστικής ηγεσίας*. Υπάρχουν οι περιπτώσεις των ηγετών οι οποίοι ασκούν την εξουσία τους μέσω ανταμοιβών προς τους αρχομένους (*συναλλακτική ηγεσία*). Οι ηγέτες αυτοί επικεντρώνονται στα εξωτερικά κίνητρα και ασκούν την εξουσία τους δίνοντας υποσχέσεις ανταμοιβής για όσους υπακούν ή απειλώντας με τιμωρία όσους διαφωνούν μαζί τους (πρβλ. ο Κρέων στην *Αντιγόνη*). Αντιθέτως, οι ηγέτες που ασκούν τη *μετασχηματιστική ηγεσία* ενισχύουν τα εσωτερικά κίνητρα των αρχομένων. Οι ηγέτες αυτοί βρίσκονται σε αλληλεπίδραση με τους αρχομένους και διαμορφώνουν από κοινού το όραμα και τον στόχο για τον οποίο θα εργαστούν (πρβλ. Θησεύς στον *Οιδίποδα επί Κολωνά*). Εμπνέουν τον λαό τους και τον ωθούν στην προσπάθεια επίτευξης του κοινού στόχου θυσιάζοντας το ατομικό συμφέρον.

Η συνεκτίμηση όλων των προαναφερθέντων επιμέρους στοιχείων οδηγεί, τελικά, στην αποτίμηση του ηγετικού έργου. Οι ηγέτες των έργων του Σοφοκλή αξιολογούνται για την αποτελεσματικότητά στην άσκηση της εξουσίας τους και κρίνονται ως *καλοί* ή *κακοί ηγέτες*.⁷⁸ Η άσκηση της εξουσίας τους αξιολογείται με κριτήριο αφενός την επίτευξη του στόχου και αφετέρου την εφαρμογή ηθικώς αποδεκτών μέσων. Μέσα από τον δημόσιο λόγο που εκφέρουν, μέσα από τις αποφάσεις και τις πράξεις τους, καθώς επίσης και μέσα

---

77 Βλ. τη διάκριση του Burns.

78 Βλ. Kellerman (2004).

από τις σχέσεις που αναπτύσσουν με τους αρχομένους, οι ηγέτες στα έργα του Σοφοκλή επιτρέπουν, τελικά, τη σκιαγράφιση μιας σφαιρικής και εν πολλοίς πλήρους εικόνας για την ηγετική τους συμπεριφορά. Οι σύγχρονες θεωρίες περί ηγεσίας φωτίζουν και αναδεικνύουν πτυχές της σοφοκλείας τραγωδίας και καταδεικνύουν τη λεπτότητα με την οποία ο αρχαίος ποιητής αφενός αντιλαμβάνονταν και προσλάμβανε ως βιωματική εμπειρία και αφετέρου μετουσίωσε σε λογοτεχνικό έργο την ηγετική πράξη.

ΚΑΛΙΟΠΗ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΟΥΓΙΟΥΡΟΥ

Ο ηγέτης και η ηγεσία στις τραγωδίες του Σοφοκλή

2.1 Η ορολογία για τον ηγέτη

Η ορολογία που χρησιμοποιείται στο έργο του Σοφοκλή για να αποδώσει τόσο το βασιλικό αξίωμα όσο και γενικότερα τον κάτοχο κάποιας μορφής εξουσίας, παρουσιάζει μεγάλη πολυτυπία. Παρατηρείται ευρεία χρήση όρων προκειμένου να εκφραστεί το ηγετικό αξίωμα αλλά και το ίδιο το φαινόμενο της ηγεσίας. Στη συνέχεια καταγράφονται και παρουσιάζονται αναλυτικά όλοι οι σχετικοί όροι που χρησιμοποιούνται τόσο στις ακέραια σωζόμενες τραγωδίες όσο και στα αποσπάσματα των τραγωδιών του Σοφοκλή και –κατά περίπτωση– εξετάζεται η λειτουργία και η ιδιαίτερη σημασία τους στο κειμενικό τους πλαίσιο.

ἄναξ

Ο όρος που αναφέρεται στον ηγέτη της σοφοκλείας τραγωδίας με τη μεγαλύτερη συχνότητα,⁷⁹ είναι το ουσιαστικό ἄναξ. Η δε τραγωδία στην οποία ο όρος χρησιμοποιείται περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη είναι ο *Οιδίπους Τύραννος*. Πρόκειται για λέξη αβέβαιης ετυμολογίας, η οποία (όπως και το βασιλεύς) δεν είναι ελληνική και δηλώνει τίτλο αξιώματος. Μαρτυρείται στη Γραμμική Β' ως Wanaka = Φάναξ και δηλώνει τον ανώτατο άρχοντα των βασιλείων κατά τη μυκηναϊκή περίοδο. Στις πινακίδες της Πύλου και της Κνωσσού χρησιμοποιείται πάντα στον ενικό αριθμό.⁸⁰ Ο όρος ἄναξ διατηρήθηκε ως τιμητικός και ως θρησκευτικός τίτλος κατά την κλασική περίοδο.

Στον *Οιδίποδα Τύραννο* το ἄναξ χρησιμοποιείται για τον Οιδίποδα, ο οποίος είναι ο βασιλιάς της πόλης (103, 276, 286, 617, 650, 690, 697, 746, 770, 834, 852, 1002, 1173), και για τον Κρέοντα, ο οποίος είναι ο τρίτος τη τάξει (85, 1468). Χρησιμοποιείται, ακόμα, μία φορά στον πληθυντικό για να συμπεριλάβει και τους δύο, Οιδίποδα και Κρέοντα (631), ενώ αναφέρεται, επίσης, στον Τειρεσία (284, 304), στον Χορό (911) και στους θεούς Απόλλωνα (96, 203, 284) και Ήλιο (1426).

---

79 Καταγράφονται εξήντα οκτώ συνολικά αναφορές. Βλ. σχετικό παράρτημα.

80 DELG, EDG.

Στον *Αίαντα* ο όρος *ἄναξ* χρησιμοποιείται από την Τέκμησσα (166, 190, 593) και τον Χορό (901) ως προσφώνηση προς τον Αίαντα. Επιπλέον, *ἄναξ* προσφωνείται ο Οδυσσεύς από τον Χορό (1316) και από τον Αγαμέμνονα (1321). Άλλες δύο φορές προσφωνούνται έτσι οι θεοί (698, 703). Στην *Αντιγόνη* ο όρος αναφέρεται πάντοτε στον Κρέοντα: ως προσφώνηση από τον Χορό (278, 724, 766, 1091, 1103, 1257), από τον φύλακα (388, 398), από την Ισμήνη (563) και μία φορά στον πληθυντικό (*Θήβης ἄνακτες* 988) ως προσφώνηση από τον Τειρεσία. Στις *Τραχίνιες* το αρσενικό *ἄναξ* χρησιμοποιείται για τον Ηρακλή (155, 1045) και τον Εύρυτο (364), ενώ από μία φορά ο όρος αναφέρεται στον Άδη (1085) και τον Δία (1087). Ο Χορός χρησιμοποιεί το θηλυκό *ἄνασσα* για τη Δηϊάνειρα (138, 291). Στην *Ηλέκτρα* *ἄναξ* προσφωνείται μία φορά ο Αγαμέμνων (*Ἐλλάνων ἄναξ* 483) και μία φορά η Κλυταιμίστρα με το θηλυκό *ἄνασσα* (666). Στον *Φιλοκτήτη* ο όρος χρησιμοποιείται για τον Οδυσσεά (26, 94, 264), για τον Νεοπτόλεμο πάντα από τον Χορό (150, 507, 510, 963) και μία φορά για τον Ύπνο (830). Τέλος, στον *Οιδίποδα επί Κολωνά* *ἄναξ* αποκαλείται συχνά ο Θησεύς (549, 1130, 1173, 1177, 1476, 1499, 1505, 1630, 1650, 1759). Από μία φορά προσφωνούνται ο Άδης (1558) και ο Δίας (1485), και μία φορά χρησιμοποιείται από τον Χορό ως γενική αναφορά στον ηγέτη (295).

Σχεδόν σε όλες τις προαναφερθείσες περιπτώσεις το όνομα *ἄναξ* χρησιμοποιείται στον τύπο της κλητικής προσφώνησης. Είναι φανερό ότι το *ἄναξ* δεν προσδιορίζει αυστηρά αυτόν που ασκεί την εξουσία στην πόλη ή το στράτευμα, αλλά αναφέρεται γενικότερα σε πρόσωπα ή θεούς (Δία, Απόλλωνα, Άδη, Ύπνο, Ήλιο). Έτσι, δικαιολογείται στον *Οιδίποδα Τύραννο* ακόμα και η τιμητική αναφορά *ἄναξ* από την Ιοκάστη προς τον Χορό, ο οποίος κατέχει υψηλή θέση στην πόλη. Στον *Οιδίποδα Τύραννο* οι προσφωνήσεις *ἄναξ* προς τον Κρέοντα γίνονται και τις δύο φορές από τον Οιδίποδα, που εκ της θέσεώς του είναι ανώτερος από τον Κρέοντα. Η πρώτη αναφορά γίνεται όταν όλοι αναμένουν εναγωνίως την επιστροφή του Κρέοντα από τους Δελφούς, γεγονός που εκφράζεται και με την τριπλή συνεχόμενη προσφώνηση *ἄναξ, ἐμὸν κήδευμα, παῖ Μενοικέως* (85). Στην περίπτωση εκείνη ο ρόλος του Κρέοντα για τη σωτηρία της πόλης είναι καθοριστικός, αφού η πόλη εξαρτάται από τον χρησμό και, κατά συνέπεια, από τον κομιστή του. Η δεύτερη προσφώνηση γίνεται μετά την αυτοτύφλωση του Οιδίποδα, όταν πλέον ο Κρέων έχει αναλάβει την ηγεσία της πόλεως.

Εκτός από «κύριος» και «δεσπότης» ο όρος *ἄναξ* λαμβάνει και τη σημασία

«οικοδεσπότης»⁸¹ και κατά συνέπεια «προστάτης».⁸² Ο κύριος του οίκου είναι υπεύθυνος και για την προστασία του. Η σημασία του «προστάτη» ενυπάρχει στον *Οιδίποδα Τύραννο* σε όλες τις περιπτώσεις που ο Οιδίπους αποκαλείται *ἄναξ*. Ο Οιδίπους είναι αφενός το ισχυρότερο πρόσωπο της Θήβας, ο ανώτατος άρχων, και αφετέρου ο κατεξοχήν προστάτης και σωτήρας⁸³ της πόλεως την κρίσιμη στιγμή του λοιμού. Στον *Αίαντα*, σε όλες τις προσφωνήσεις της Τέκμησας προς τον Αίαντα υπάρχει έντονα η σημασία του «κυρίου» και «προστάτη». Η Τέκμησσα βρίσκεται σε εξαιρετικά ανίσχυρη θέση και, χωρίς την προστασία του Αίαντα, θα περιέλθει σε ακόμη πιο δεινή κατάσταση. Ο Αίας είναι αυτός που παρέχει ασφάλεια και προστασία στη σκλάβια Τέκμησσα και τον γιο της. Ο θάνατός του θα τους αφήσει απροστάτευτους και εκτεθειμένους σε κινδύνους. Επίσης, στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* οι τρεις προσφωνήσεις *ἄναξ* του Οιδίποδα προς τον Θησέα (1130, 1173, 1177) γίνονται τη στιγμή που ο Οιδίπους έχει την απόλυτη ανάγκη του δεύτερου. Ο Θησεύς είναι ο μόνος που μπορεί να προστατεύσει τον ανίσχυρο Οιδίποδα, οπότε υπάρχει εκ μέρους του Οιδίποδα η αναγνώριση του Θησέα ως κυρίου και, υπό τις παρούσες συνθήκες, προστάτη του.

τύραννος

Ο δεύτερος σε συχνότητα όρος στις σωζόμενες τραγωδίες του Σοφοκλή ο οποίος δηλώνει το ηγετικό αξίωμα, είναι ο όρος *τύραννος*. Πρόκειται για προ-ελληνική λέξη, δάνειο από τη Μ. Ασία (όπως τα *βασιλεύς*, *ἄναξ* και *κοίρανος* [το *κοίρανος* με ινδοευρωπαϊκή προέλευση]) που δηλώνει τον απόλυτο άρχοντα, τον μονάρχη, και διακρίνεται από τον *βασιλέα*. Η ετυμολογία του όρου είναι αβέβαιη.⁸⁴

Ο όρος *τύραννος* απαντά σε πέντε μόνο από τις επτά τραγωδίες του Σοφοκλή και η μεγαλύτερη συχνότητα του όρου ή ομόρριζών του παρουσιάζεται στον *Οιδίποδα Τύραννο*. Ο όρος *τύραννος* αναφέρεται από δύο φορές στον Οιδίποδα (από τον Κρέοντα 514 και από τον Κορίνθιο Άγγελο 925) και στον Λάιο (799, 1042), ενώ υπάρχουν και τρεις γενικές αναφορές του όρου (α. *ὔβρις φυτεύει τύραννον* 873, β. από τον άγγελο για το αξίωμα που θα πάρει ο Οιδίπους στην Κόρινθο: *τύραννον αὐτὸν οὐπιχώριοι χθονὸς / τῆς Ἰσθμίας*

81 Βλ. *LSJ*, λήμμα *ἄναξ* III.

82 Για τη σημασία των όρων *ἄναξ* και *βασιλεύς* στον Όμηρο βλ. Yamagata (1997) 6: «Ο *ἄναξ* ως πατριάρχης είναι ο κύριος ή ιδιοκτήτης, και κατά συνέπεια ο προστάτης, των πραγμάτων και των ανθρώπων του».

83 Οι αναφορές στον Οιδίποδα ως σωτήρα της Θήβας είναι πολλές. Βλ. ενδεικτικά τον λόγο του Ιερέως στον Πρόλογο: *ἐξέλυσας ἄστυ Καδμείων* 35, *ὀρθῶσαι* 39, *ἀνὸρθωσον πόλιν* 46, *ἦδε γῆ / σωτήρα κλήζει* 48, *ἀσφαλεία τήνδ' ἀνὸρθωσον πόλιν* 51.

84 *DELG, EDG*.

στήσουσιν 939-940, γ. από τον Χορό για τους ηγέτες του: *τοῖς ἔμοις τυράννοις* 1095). Στις υπόλοιπες τραγωδίες, ο όρος υπάρχει δύο φορές στην *Αντιγόνη* (γενική αναφορά από την Ισμήνη για τις αποφάσεις των τυράννων στον στίχο 60 και από τον Τειρεσία: *τὸ δ' αὖ τυράννων αἰσχροκέρδειαν φιλεῖ* 1056), δύο στις *Τραχίνιες* (μία για τους ηγέτες της Οιχαλίας στον στίχο 316 και μία μεταφορική για τον αυλό στον στίχο 217), δύο στην *Ηλέκτρα* (μία για τον Αίγισθο στον στίχο 661 και μία για την Κλυταιμίστρα στον στίχο 664), ενώ υπάρχει και μία γενική αναφορά στον *Αίαντα* (*τόν τοι τύραννον εὐσεβεῖν οὐ ῥάδιον* 1350). Στον *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῶν*, *τύραννοι* αποκαλούνται από μία φορά ο Κρέων που αυτοπροσδιορίζει έτσι τη θέση του (*καὶ τύραννος ὦν ὅμως* 851), και ο Ετεοκλής, ο οποίος αποκαλείται έτσι από τον Πολυνείκη, όταν ο τελευταίος αναφέρεται στο αξίωμα που τώρα κατέχει ο αδελφός του (*ὁ δ' ἐν δόμοις τύραννος* 1338). Ποια είναι, όμως, η σημασία του όρου και πώς αυτός χρησιμοποιείται από τον Σοφοκλή;

Παρά τον αρνητικό χρωματισμό που πήρε ο όρος *τύραννος*,⁸⁵ έχει επισημανθεί από πολλούς μελετητές ότι η χρήση του στη λογοτεχνία έχει ουδέτερη σημασία. Ακόμα και στην *Ηλέκτρα*, όπου ο Αίγισθος και η Κλυταιμίστρα έχουν σφετεριστεί τον θρόνο, οι δύο αναφορές του όρου στα πρόσωπά τους είναι ουδέτερες, καθώς γίνονται από τον Παιδαγωγό που συζητά με τον Χορό και αναζητά στην πρώτη περίπτωση τα ανάκτορα του τυράννου Αίγισθου και στη δεύτερη τη βασίλισσα (*τοῦ τυράννου δόματ' Αἰγίσθου* 661 και *πρέπει γὰρ ὡς τύραννος εἴσορᾶν* 664).⁸⁶ Ουδέτερη είναι και η σημασία του όρου στην *Αντιγόνη*, τις *Τραχίνιες* και τον *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῶν*, αφού με αυτόν δηλώνεται το πολιτειακό αξίωμα χωρίς αρνητικό χρωματισμό.

Το θέμα του χαρακτηρισμού του Οιδίποδα ως *τυράννου* στην ομώνυμη τραγωδία έχει απασχολήσει πολλούς μελετητές. Κατά κοινή παραδοχή ο Οιδίπους είναι ένας βασιλιάς φιλόπολις και προνοητικός, ο οποίος μεριμνά έμπρακτα για το καλό της πόλης. Χαίρει ιδιαίτερης εκτίμησης από τον λαό, ο οποίος του πρόσφερε εκούσια τα ηνία της πόλης του. Η σύγκρουση με τον Τειρεσία, παρόλο που παρουσιάζει στοιχεία ασέβειας προς τον μάντη, δεν μπορεί να θεωρηθεί ξεκάθαρη εκδήλωση τυραννικής συμπεριφοράς. Ενώ η πόλη υποφέρει και ο Οιδίπους αγωνιά για τη σωτηρία της, ο Τειρεσίας, ο οποίος γνωρίζει τη

85 Για την ιστορική προσέγγιση του θέματος της μοναρχίας και του τυράννου βλ. Κεφ. 3: *Νομιμοποίηση και αμφισβήτηση του ηγέτη*.

86 Η δισημία της λέξης στη συγκεκριμένη περίπτωση έχει ήδη επισημανθεί από τον Sheppard (1918) 86. Βέβαια, ειδικά στην περίπτωση αυτή, ο Αθηναίος θεατής θα μπορούσε να κάνει και άλλους συνειρμούς και να προσδώσει και αρνητική σημασία στη λέξη *τύραννος*. Από τον Χορό, τον συνομιλητή του Παιδαγωγού, όμως, η λέξη δεν μπορεί παρά να προσλαμβάνεται με ουδέτερη χροιά.

λύση, δεν την αποκαλύπτει. Αυτό μοιραία οδηγεί σε σύγκρουση, κατά την οποία κανένας από τους δύο άνδρες δεν μπορεί να συγκρατήσει την οργή του. Η σύγκρουση με τον Κρέοντα που ακολουθεί έρχεται να λειτουργήσει προσθετικά στην προηγούμενη. Ο Οιδίπους ξεκινά από μια βάση που είναι ήδη αρνητική και εξελίσσεται σε καταδικαστική για τον Κρέοντα. Επιδεικνύει όλη τη δύναμη της εξουσίας του, επειδή θεωρεί ότι κινδυνεύει, και μαζί με τον προσωπικό του κίνδυνο θεωρεί ότι διασαλεύεται και η τάξη της πόλης.

Ο Αριστοτέλης αναφερόμενος στην τραγωδία αυτή την ονομάζει απλώς *Οιδίπους*.⁸⁷ Πολύ πιθανόν το *Τύραννος* να αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, λόγω των πολλών αναφορών της λέξης και ομόρριζών της.⁸⁸ Απαντώντας στο ερώτημα «Γιατί ο Οιδίπους αποκαλείται Τύραννος;» ο Β. Κνοχ⁸⁹ διατυπώνει την άποψη ότι ο όρος *τύραννος* δεν έχει αρνητική σημασία (ακόμα και ο πολύ πιο τυραννικός Κρέων στην *Αντιγόνη* δεν χαρακτηρίζεται ως *τύραννος*). Καταρχήν, ο όρος δηλώνει τον ξένο που πήρε την εξουσία και όχι τον κληρονομικό βασιλιά.⁹⁰ Το θέμα της διαδοχής αποτελεί βασική διαφορά των όρων *βασιλεύς* και *τύραννος*. Ο Κνοχ υποστηρίζει τη διαφορά των όρων επικαλούμενος αναφορές του Θουκυδίδη και του Αριστοτέλη, σύμφωνα με τις οποίες ο βασιλιάς κατείχε το αξίωμά του κληρονομικά, ενώ ο τύραννος όχι: *πρότερον δὲ ἦσαν ἐπὶ ῥήτοις γέρασι πατρικαὶ βασιλείαι* (Θουκυδίδου *Ἱστοριῶν* 1.13.1) και *τέταρτον δ' εἶδος μοναρχίας βασιλικῆς αἰ κατὰ τοὺς ἡρωικοὺς χρόνους ἐκούσιαί τε καὶ πάτρια γιγνόμεναι κατὰ νόμον* (Αριστοτέλους *Πολιτικά* 1285b3).⁹¹ Ο Οιδίπους, όμως, αποκαλείται τύραννος, επειδή δέχθηκε την εξουσία ως ξένος και όχι ως κληρονομικός βασιλιάς. Αν σκεφτεί όμως κανείς, υποστηρίζει ο Κνοχ, ότι και ο Λάιος αποκαλείται *τύραννος* και ότι ο όρος στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα δήλωνε αυτόν που ανήλθε και παρέμεινε στην εξουσία με βία, τότε τα πράγματα γίνονται πιο σύνθετα. Επιπλέον, ο στίχος «*ὕβρις φυτεύει τύραννον*» (α' αντιστρ., 872) συνδέει τον όρο με την τρέχουσα για την εποχή σημασία της λέξης. Ο Οιδίπους, όπως έχει

87 Αριστοτέλους *Περὶ Ποιητικῆς* 1452a24, 1453b7 κ.ά.

88 Jebb (1893) 4, σημ. 2.

89 Κνοχ (1954) και (1998).

90 Ο Κνοχ, όπως και άλλοι μελετητές που αναφέρονται στο κεφάλαιο αυτό, κάνουν λόγο για «κληρονομική βασιλεία». Όπως, όμως, θα καταδειχθεί στη συνέχεια της μελέτης αυτής, στις τραγωδίες του Σοφοκλή η βασιλεία δεν θεωρείται μόνο κληρονομική, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις η εκλογή βασιλέως συνιστά δικαίωμα και αρμοδιότητα της πόλης. Οι αναφορές του Θουκυδίδη και του Αριστοτέλη σε «κληρονομική βασιλεία» αφορούν την ηρωική εποχή (βλ. επόμενη υποσημείωση).

91 Θουκυδίδου 1.13.1: «Πρωτότερα (πριν η Ελλάδα αποκτήσει περισσότερο πλούτο και εγκαθιδρυθούν τυραννικά καθεστώτα) υπήρχαν κληρονομικές βασιλείες με καθορισμένα προνόμια» (μετάφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Πόλις, 2001). Αριστοτέλους *Πολιτικά*: «Τέταρτη μορφή βασιλικῆς μοναρχίας είναι οι βασιλείες κατὰ τους ηρωικούς χρόνους, οι οποίες ήταν και νόμιμες, επειδή οι πολίτες τις ήθελαν, και κληρονομικές». Τα δύο αποσπάσματα συζητούνται στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης.

αποκαλυφθεί, έφτασε στη Θήβα αφού διέπραξε φόνο (*κτείνω δὲ τοὺς ζῦμπαντας* 813) και, αν μεταξύ των δολοφονηθέντων ήταν και ο Λάιος, τότε ο Οιδίπους μοιάζει με τον Γύγη της Λυδίας, τον πρώτο στην ελληνική γραμματεία στον οποίο αποδίδεται ο όρος *τύραννος* (Αρχιλόχος, 19W).⁹² Όμως, στη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, παρατηρεί ο Κνωχ, όταν πια δεν υφίστατο θέμα τυραννίδας, δεν μπορεί ο ποιητής να κάνει μια επίθεση εναντίον της. Εξάλλου, ο Οιδίπους δεν συγκεντρώνει χαρακτηριστικά τυράννου: δεν σκοτώνει συνάρχοντές του, μοιράζεται την εξουσία με την Ιοκάστη και τον Κρέοντα, δεν απορρίπτει τους πατροπαράδοτους νόμους, δεν σκοτώνει άλλους χωρίς δίκη, είναι αγαπητός. Ο Οιδίπους, καταλήγει ο Κνωχ, συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά του Αθηναίου πολίτη της εποχής του: ευφυΐα, εμπειρία, τόλμη, ταχύτητα στη λήψη απόφασης και δράση, ελπίδα, προσαρμοστικότητα, πολυπραγμοσύνη κ.λπ. Το αθηναϊκό κοινό που παρακολουθεί την τραγωδία βλέπει σε αυτήν τον εαυτό του. Ο Οιδίπους αποτελεί μικρογραφία της ίδιας της Αθήνας και ταυτίζεται, τελικά, με την Αθήνα-τύραννο της Ελλάδας, «τον λαμπρό μονάρχη ολόκληρου του ελληνικού κόσμου».⁹³

Εξετάζοντας τη σημασία του όρου στον *Οιδίποδα Τύραννο*, ο Μ. Ροπε⁹⁴ σημειώνει ότι οι Αθηναίοι του 5^{ου} αιώνα γνώριζαν πολύ καλά τόσο από τη δική τους ιστορία όσο και από την ιστορία των άλλων πόλεων, τι σήμαινε τύραννος. Επρόκειτο για τον άνθρωπο εκείνο που, χωρίς κληρονομικό έρεισμα, έπαιρνε την απόλυτη εξουσία με κάποιου είδους λαϊκό ή στρατιωτικό «πραξικόπημα». Παρόλο που οι τύραννοι σε κάποιες περιπτώσεις ήταν σωτήρες των πόλεων τους, ο όρος συνδέθηκε στερεότυπα με τον *κακό* και το επίθετο *τυραννικός* χρησιμοποιούνταν πάντοτε αρνητικά. Ωστόσο, παρά την αρνητική σημασία του όρου, ο Σοφοκλής τον χρησιμοποιεί ουδέτερα. Τύραννος αποκαλείται τόσο ο Οιδίπους όσο και ο Λάιος: οι Κορίνθιοι ζητούν από τον Οιδίποδα να γίνει *τύραννος* της Κορίνθου,

92 Η Μ. Nussia-Fantuzzi (2010) 429 αναφέρει, επίσης, το απόσπασμα 19 του Αρχιλόχου ως αυτό που εισάγει στην Ελλάδα τον όρο *τυραννίς*, ο οποίος περιγράφει Ασιάτες δεσπότες όπως τον Γύγη, τον πρωταγωνιστή του αποσπάσματος 19. Ωστόσο, παρατηρεί ότι, όπως δηλώνει το απόσπασμα 348 του Αλκαίου το οποίο αναφέρεται στον Πιττακό, τον τύραννο της Μυτιλήνης, ο όρος *τύραννος* στις αρχές του 6^{ου} αιώνα μπορούσε να χαρακτηρίζει αυτόν που είχε απόλυτη δύναμη σε μία πόλη, αλλά δεν την είχε αποκτήσει με βία ή παρανομία. Εναλλαγή των συνώνυμων όρων *τύραννος* και *βασιλεύς* στον Σιμωνίδη (7.69), τον Ηρόδοτο και τους τραγικούς αποδεικνύει ότι η έννοια της τυραννίας δεν εμπεριέχει τη συνδήλωση της βίας και δε συνεπάγεται αρνητική αξιολόγηση.

93 Αντίθετη άποψη εκφράζει ο Dodds (1966) 26, ο οποίος διαφωνεί τόσο με τον Ehrenberg που υποστήριζε ότι ο Οιδίπους ταυτίζεται με τον Περικλή, όσο και με τον Κνωχ που ταύτιζε τον Οιδίποδα με την Αθήνα. Ο Dodds θεωρεί ότι δεν υπάρχει καμιά τέτοια αλληγορία στην τραγωδία. Ο Σοφοκλής βρήκε την ευκαιρία να πει στους συμπολίτες του πράγματα που θεωρούσε σημαντικά και να στηρίζει την πίστη στους χρησμούς. Στη διάρκεια του Αρχιδάμειου Πολέμου οι Δελφοί ήταν υπέρ της Σπάρτης (γι' αυτό ο Ευριπίδης άσκησε κριτική στον Απόλλωνα). Αν όμως χανόταν η πίστη στους Δελφούς, θα κατέρρεε το σύστημα.

94 Ροπε (1991) 157-160.

ενώ ο Άγγελος ρωτά για το σπίτι του *τυράννου*. Οπωσδήποτε, σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ο όρος δεν μπορεί να έχει αρνητική σημασία. Ο Pope παρατηρεί ότι ο Σοφοκλής πριν χαρακτηρίσει τον Οιδίποδα *τύραννο* φρόντισε να παρουσιάσει τις μη τυραννικές αρετές του: επιδεικνύει ενδιαφέρον για τον λαό και κυβερνά ανοικτά, όχι μυστικά, η εξουσία του προσφέρθηκε χωρίς να τη διεκδικήσει. Με τον τρόπο αυτό ο ποιητής απέφυγε τις αρνητικές συνυποδηλώσεις του όρου *τύραννος*.

Ο E. D. Francis⁹⁵ παρατηρεί ότι, ύστερα από την οδυνηρή εμπειρία των Περσικών Πολέμων, οι Αθηναίοι ενδιαφέρονταν και μάθαιναν για τους Πέρσες. Ο μέσος Αθηναίος καταλάβαινε αρκετές περσικές φράσεις (χωρίς να γίνεται λόγος για ευρεία διγλωσσία των Αθηναίων), οπότε ένας δραματουργός μπορούσε να βασιστεί σε αυτή τη γνώση. Ο Francis ανιχνεύει στο έργο λεξιλόγιο που παραπέμπει σε *αχαιμενίδια* συμφραζόμενα, εντός των οποίων κάποιες λέξεις γίνονται καλύτερα κατανοητές. Τέτοιες είναι, για παράδειγμα, οι λέξεις *μάγος* (387), *ο πιστός* (385), *δοῦλος* (410), *παραστάτης*, *προστάτης*, *τέκνα*, *πατήρ*, οι οποίες προσδίδουν στον Οιδίποδα χαρακτηριστικά Αχαιμενίδη δεσπότη. Ο Francis δεν θεωρεί ότι ο Οιδίπους ταυτίζεται με τον Γύγη ή τον Ξέρξη, αλλά ότι απομακρύνεται από την ελληνική σωφροσύνη και πλησιάζει τους ηγεμόνες της Ανατολής. Σύμφωνα, πάλι, με τον Luraghi,⁹⁶ ο *Οιδίπους Τύραννος* αποτελεί εξέταση του συνδρόμου του τυράννου. Ο όρος *τύραννος* χρησιμοποιήθηκε ως κατηγορία κατά των πολιτικών του 5^{ου} αιώνα, οι οποίοι ακολούθησαν μετά τον Περικλή, και ως μία μεταφορά για την πολιτική δύναμη των Αθηναίων σε σχέση με τους συμμάχους τους.

Οι ερμηνείες του όρου *τύραννος* συνδέονται, επίσης, στενά με την ερμηνεία του β' στασίμου και ειδικά του πολυσυζητημένου στίχου *ὔβρις φυτεύει τύραννον*. Ο Jebb⁹⁷ θεωρεί ότι ο στίχος συνδέεται με τη σύγκρουση Οιδίποδα-Κρέοντα και ότι η *ὔβρις* χαρακτηρίζει τη συμπεριφορά του Οιδίποδα. Η λέξη *τύραννος*, υποστηρίζει, δεν έχει ουδέτερο νόημα, αλλά αρνητικό, αυτό που της προσδίδουμε και σήμερα. Πιστεύει δε ότι και σε άλλα χωρία η λέξη *τύραννος* δεν μπορεί να εκληφθεί με ουδέτερη σημασία. Η ερμηνεία αυτή, ωστόσο, προϋποθέτει τον αρνητικό χρωματισμό της λέξης *τύραννος*, πράγμα που θα ισχύει μόνο για τη συγκεκριμένη περίπτωση, αφού σε όλες τις άλλες αναφορές στην τραγωδία και τη γραμματεία του 5^{ου} αιώνα (με εξαίρεση τον Θέογνι) η

---

95 Francis (1992).

96 Luraghi (2013) 135-139.

97 Jebb (1893) σχόλ. στ. 872.

λέξη χρησιμοποιείται ουδέτερα.

Πρώτος ο Blaydes και ακολούθως άλλοι⁹⁸ διάβασαν τον στίχο ως *ὑβριν φυτεύει τυραννίς*, η τυραννίδα γεννάει την ὑβριν. Ο R. D. Dawe υποστηρίζει αυτή την επιλογή για δύο βασικούς λόγους: α. Η άποψη ότι η τυραννίδα, ή γενικά η εξουσία, φθείρει, αποτελεί κοινό τόπο. Για τον σκοπό αυτό παραθέτει σχετικά αποσπάσματα από τον τραγικό ποιητή Διονύσιο «*ἢ γὰρ τυραννίς ἀδικίας μήτηρ ἔφιν*»,⁹⁹ από τον Ευριπίδη «*ὑβριν τε τίκει πλοῦτος ἢ φειδῶ βίου*»,¹⁰⁰ τον Σόλωνα «*τίκει γὰρ κόρος ὑβριν*»¹⁰¹ και τον Θέογνι «*τίκει τοι κόρος ὑβριν, ὅταν κακῶ ὄλβος ἔπηται / ἀνθρώπῳ καὶ ὅτῳ μὴ νόος ἄρτιος ἦ*» (153-154), η ὑβρις, δηλαδή, είναι τέκνο του κόρου, όταν ο ὄλβος ακολουθεῖ κάποιον του οποίου ο νους δεν είναι ἄρτιος. β. Η θέση ότι η ὑβρις γεννά την τυραννίδα έχει πολύ περιορισμένη ισχύ. Πολύ λίγοι παραβάτες θα είχαν αυτή την αίσθηση και στην περίπτωση του Οιδίποδα που η εξουσία του δόθηκε (*δωρητόν* 384) αυτό δεν ισχύει.

Πολύ ενδιαφέρουσα και πειστική είναι η ερμηνεία της R. Scodel¹⁰² για το συγκεκριμένο χωρίο του β' στασίμου, η οποία συνδέει το χωρίο με όλο το επεισόδιο που προηγήθηκε και όχι μόνο με τη σύγκρουση Οιδίποδα - Κρέοντα. Το επίμαχο ζήτημα που κυριαρχεί στο επεισόδιο είναι το ενδεχόμενο *στάσεως*, όπως εκτιμά ο Οιδίπους. Αυτό, αν αληθεύει, αποτελεί μέγιστο κίνδυνο. Η *ὑβρις* είναι η ὑβρις της πόλεως. Η ιδέα ότι *ὑβρις φυτεύει τύραννον*, είναι κοινός τόπος στην αρχαϊκή και κλασική ελληνική πολιτική θεωρία (βλ. Θέογνι, Σόλωνα, Ηρόδοτο, *Ανώνυμο* του Ιαμβλίχου, όπου παρά τις όποιες διαφορές επισημαίνεται ότι η αναρχία, η κακότης οδηγεί στην τυραννία).¹⁰³ Ο όρος *τύραννος* είναι ουδέτερος και η αναφορά *ὑβρις φυτεύει τύραννον* γίνεται επίσης ουδέτερα, παρατηρεί η Scodel. Επισημαίνεται ως ένα γεγονός, το οποίο ωστόσο ο Χορός φοβάται. Βέβαια, όσα λέει ο Χορός έχοντας στο μυαλό του τον δολοφόνο του Λαΐου, ισχύουν και για τον Οιδίποδα. Το στάσιμο δομείται πάνω στη διπλή σημασία των λέξεων και την ειρωνεία:

98 Blaydes (1859) σχόλ. στ. 873 · Winnington-Ingram (1980) 265-272 · Dawe (1991) σχόλ. στ. 872.

99 *TrGF* Snell, vol. 1, 76 Dionysius 4.

100 *TrGF* Kannicht, vol. 5.1: απ. 438, από το έργο του Ευριπίδη *Ιππόλυτος Α' (Καλυπτόμενος)*.

101 Απ. 6.3-4 West. Σχολιάζοντας το συγκεκριμένο απόσπασμα του Σόλωνα η Nussia-Fantuzzi (2010) 289-293 καταγράφει την αμφιβολία που δημιουργεί ο στίχος αυτός αναφορικά με την ομάδα στην οποία αναφέρεται. Αναφέρεται στην παραδοσιακά πλούσια ηγετική τάξη, στους νέους πλούσιους ή και τους δύο; Θεωρεί πιθανότερο ότι το συγκεκριμένο χωρίο αναφέρεται όχι μόνο στους παραδοσιακούς ηγέτες, αλλά και στον λαό (*δήμος*) που απέκτησε δύναμη και είναι έτοιμος να καταστρέψει την Αθήνα, επειδή είναι *χρήμασι πειθόμενοι*.

102 Scodel (1982). Επίσης, ο Kamerbeek (1967) 20, συνδέει το β' στάσιμο με όλο το επεισόδιο που προηγήθηκε τόσο σε συνάρτηση με τη θρησκεία (έχει εκδηλωθεί περιφρόνηση των χρησμών) όσο και με την ασφάλεια της πόλης.

103 Βλ. Scodel (1982) 216-219, όπου παραθέτει και αναλύει τα σχετικά αποσπάσματα των έργων.

συζητά το πρόβλημα της ύβρεως και αναπαριστά τη μοίρα του Οιδίποδα.

Ο Felix Budelmann¹⁰⁴ επισημαίνει ότι οι ερμηνείες της λέξης *τύραννος* κινούνται σε δύο κατευθύνσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, ο όρος έχει αρνητικές προεκτάσεις, καθώς συνδέεται με τη βία, την ύβριν και τη μη κληρονομική διαδοχή στην εξουσία. Σύμφωνα όμως με τη δεύτερη, ο όρος είναι ουδέτερος και χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του όρου *βασιλεύς*. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η λέξη *τύραννος* δεν μπορεί να ερμηνευθεί με ακρίβεια καθώς έχει πολλές υποδηλώσεις, που μπορεί να συνυπάρχουν ακόμα και στο ίδιο απόσπασμα. Αυτό συμβαίνει και στον *Οιδίποδα Τύραννο*. Ο Budelmann τονίζει μία άλλη όψη της σημασίας της λέξης, η οποία δεν συγκρούεται κατ' ανάγκη με τις δύο που προαναφέρθηκαν. Παραθέτει σχετικό απόσπασμα από τον Αριστοτέλη, στο οποίο συγκρίνονται ο *τύραννος* με τον *βασιλέα* και η διαφορά τους εντοπίζεται στην έμφαση στο προσωπικό συμφέρον ή στο κοινό καλό αντίστοιχα: *ὁ μὲν γὰρ τύραννος τὸ αὐτῶ συμφέρον σκοπεῖ, ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ τῶν ἀρχομένων.*¹⁰⁵ Η λέξη *τύραννος* δεν χρωματίζεται μειωτικά, αλλά τονίζεται διαφορετικά ανάλογα με τον ομιλητή. Ο ίδιος ο *τύραννος* βλέπει τα πλεονεκτήματα του αξιώματος πολύ διαφορετικά από τους υπηκόους του, και αυτή η διαφορετική οπτική εκφράζεται και στη λογοτεχνία, ανάλογα με το ποιος μιλά και χρησιμοποιεί τον όρο.¹⁰⁶ Οι αναφορές του Αρχιλόχου στα πλούτη του Γύγη, τα οποία ο ίδιος προσωπικά απορρίπτει,¹⁰⁷ ή του Σόλωνα στον πλούτο του τυράννου που όμως θα ήθελε μόνο για μια μέρα,¹⁰⁸ δείχνουν ότι ο *τύραννος* ή αυτός που σκέφτεται ότι θα

104 Budelmann (2000) 214-219 με σχετική βιβλιογραφική αναφορά.

105 Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια* 1160a35-b2. Η ίδια άποψη για την άσκηση της εξουσίας κατά το συμφέρον του τυράννου διατυπώνεται και στα *Πολιτικά* 4.1295a 17: *τρίτον δὲ εἶδος τυραννίδος, ἥπερ μάλιστ' εἶναι δοκεῖ τυραννίς, ἀντίστροφος οὖσα τῇ παμβασιλείᾳ. τοιαύτην δ' ἀναγκαῖον εἶναι τυραννίδα τὴν μοναρχίαν ἣτις ἀνυπεύθυνος ἄρχει τῶν ὁμοίων καὶ βελτιόνων πάντων πρὸς τὸ σφέτερον αὐτῆς συμφέρον, ἀλλὰ μὴ πρὸς τὸ τῶν ἀρχομένων.* Ο Θουκυδίδης, επίσης, στην *Ιστορία* του προβάλλει την προώθηση του ατομικού συμφέροντος των τυράννων, όταν αναφέρει ότι οι *τύραννοι* απέβλεπαν στο προσωπικό τους συμφέρον, δηλαδή στην ασφάλειά τους και στην ανάπτυξη του οίκου τους, γεγονός που αποτελούσε τροχοπέδη στην πρόοδο και ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων (*Τύραννοί τε ὅσοι ἦσαν ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς πόλεσι, τὸ ἐφ' ἑαυτῶν μόνον προορώμενοι ἕς τε τὸ σῶμα καὶ ἕς τὸν ἴδιον οἶκον αὖξιν δι' ἀσφαλείας ὅσον ἐδύνατο μάλιστα τὰς πόλεις ᾤκουν, ἐπράχθη δὲ οὐδὲν ἀπ' αὐτῶν ἔργον ἀξιόλογον, εἰ μὴ εἴ τι πρὸς περιοίκους τοὺς αὐτῶν ἐκάστοις* 1.17).

106 Ο Budelmann (2000) 215 παραθέτει σχετικό απόσπασμα από τον W. R. Connor [(1977) «Tyrannis polis», στο D'Arms, J. H και J. W. Eadie (επιμ.), *Ancient and Modern: essays in honor of Gerald F. Else*, 98-99, Ann Arbor], ο οποίος υποστηρίζει ότι ενώ στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο η τυραννία θεωρείται σύστημα διακυβέρνησης που πρέπει να αποφεύγεται, στη λογοτεχνία σε κάποιες περιπτώσεις αποτυπώνεται η οπτική των τυράννων, οπότε η τυραννία μπορεί να εμφανιστεί και με θετική σημασία.

107 Αρχιλόχος 19W: *Οὐ μοι τὰ Γύγεω τοῦ πολυχρύσου μέλει, / οὐδ' εἶλέ πώ με ζῆλος, οὐδ' ἀγαίωμα / θεῶν ἔργα, μεγάλης δ' οὐκ ἐρέω τυραννίδος' / ἀπόπροθεν γάρ ἐστιν ὀφθαλμῶν ἐμῶν.*

108 Σόλων 33.5-7W: *ἤθελον γάρ κεν κρατήσας, πλοῦτον ἄφθονον λαβὼν / καὶ τυραννεύσας Ἀθηνέων μόνον ἡμέρην μίαν, / ἄσκος ὕστερον δεδάρθαι κάπιτετρίφθαι γένος.* Σχολιάζοντας το απόσπασμα αυτό η Nussia-Fantuzzi (2010) 433-443, επισημαίνει ότι στον στ. 5 αποτυπώνεται η άποψη της τυραννίας για απεριόριστο πλούτο, τη στιγμή που ο Σόλων υποστηρίζει τον περιορισμένο πλούτο. Τα πλούτη που

μπορούσε να είναι τύραννος, επικεντρώνεται στον πλούτο, στο προσωπικό του δηλαδή κέρδος, και όχι στο κοινό καλό και συμφέρον. Σε άλλο απόσπασμα, ο Σόλων κάνει ακόμη πιο ξεκάθαρο το θέμα «προσωπικό όφελος του τυράννου έναντι του κοινού καλού» και δείχνει ότι ο όρος *τύραννος* τονίζεται διαφορετικά, ανάλογα με το ποιος τον χρησιμοποιεί. Ο ίδιος απορρίπτει χωρίς ντροπή την τυραννίδα και τα προσωπικά οφέλη που θα εξασφάλιζε από αυτήν, επειδή προκρίνει το κοινό συμφέρον.¹⁰⁹ Ο Budelmann υποστηρίζει ότι, αν και υπάρχουν χωρία που δεν είναι τόσο ξεκάθαρα αναφορικά με τη σημασία της λέξης, ακόμα και τότε, τα αποσπάσματα δεν συγκρούονται με την άποψη του Αριστοτέλη για τα πλεονεκτήματα του τυράννου και την άποψη του W. R. Connor για την οπτική του ομιλητή, που μπορεί να βλέπει αυτά τα πλεονεκτήματα ως επιθυμητά ή ως κατακριτέα. Αυτές οι απόψεις στηρίζονται και από χωρία του Σοφοκλή, στα οποία δίνεται έμφαση στα κέρδη του *τυράννου*. Ο τύραννος συνδέεται με τον πλούτο (*Αντιγόνη*, Άγγελος για Κρέοντα: *πλούτει τε γὰρ κατ' οἶκον, εἰ βούλη, μέγα, / καὶ ζῆ τυράννον σχῆμ' ἔχων* 1168-1169, *Ηλέκτρα*, Παιδαγωγός που κρίνει από την εξωτερική εμφάνιση της Κλυταιμίστρας: *πρέπει γὰρ ὡς τυράννος εἰσορᾶν* 664), την ευχάριστη ζωή (*Αντιγόνη*, Αντιγόνη προς Κρέοντα: *ἀλλ' ἢ τυραννὶς πολλὰ τ' ἄλλ' εὐδαιμονεῖ* 506, *Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῷ*, Πολυνείκης για τον Ετεοκλή: *ὁ δ' ἐν δόμοις τυράννος, ὦ τάλας ἐγώ, / κοινῆ καθ' ἡμῶν ἐγγελῶν ἀβρύνεται*: 1338-1339), το προσωπικό κέρδος (*Αίας*, Αγαμέμνων: *τόν τοι τυράννον εὐσεβεῖν οὐ ῥάδιον* 1350, *Αντιγόνη*, Τειρεσίας προς Κρέοντα: *τὸ δ' αὖ τυράννων αἰσχροκέρδειαν φιλεῖ* 1056). Ο Οιδίπους στον *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῷ* κατακρίνει τους γιους του επειδή προτίμησαν την τυραννίδα αντί τη φροντίδα του πατέρα τους (*Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῷ*: *τοῦμοῦ πόθου προὔθεντο τὴν τυραννίδα*; 419 και *τὸ δ' ἀντὶ τοῦ φύσαντος εἰλέσθην θρόνους / καὶ σκῆπτρα κραίνειν καὶ τυραννεύειν χθονός*. 448-449). Αυτές οι περιπτώσεις δείχνουν ότι, αναλόγως με τον ομιλητή και την οπτική του, η τυραννία παρουσιάζεται ως κάτι επιθυμητό ή αξιόμεμπτο.

Στην περίπτωση του Οιδίποδα στον *Οιδίποδα Τύραννο*, ο Budelmann¹¹⁰ παρατηρεῖ ότι ενώ

χαρίζουν οι θεοί παραμένουν παντοτινά, ενώ η δύναμη και ο πλούτος που επιδιώκει ο άνθρωπος πιθανόν να διατηρηθούν μόνο για μία μέρα και να ακολουθήσει η ολοκληρωτική καταστροφή του ιδίου και της φήμης του.

109 Σόλων 32W: *εἰ δὲ γῆς ἐφεισάμην / πατρίδος, τυραννίδος δὲ καὶ βίης ἀμειλίχου / οὐ καθηψάμην μίνας καὶ κατασχόνας κλέος, / οὐδὲν αἰδέομαι πλεον γὰρ ὄδε νικήσειν δοκέω / πάντας ἀνθρώπους*. Βλ. επίσης Nussia-Fantuzzi (2010), η οποία θεωρεῖ ότι το ρήμα *νικᾶν* αποκτά εδώ νέα σημασία. Δεν αφορά την υπεροχή έναντι του εχθρού, αλλά την απόδειξη της υπεροχής (του Σόλωνα) με την απόρριψη της τυραννίας. Για τον Σόλωνα η νίκη επιτυγχάνεται, όταν το άτομο περιορίζει τις επιθυμίες του και χρησιμοποιεῖ τη δύναμή του με τον καλύτερο τρόπο.

110 Budelmann (2000) 208-214.

το έργο ξεκινά με ταύτιση του κοινού με το προσωπικό καλό και με συμπλοκή της ορολογίας για τον *οίκο* και την *πόλη*, σταδιακά ο Οιδίπους παύει να ενδιαφέρεται για την πόλη. Ενώ αρχικά η πόλις βρίσκεται σε κίνδυνο και ο ίδιος παρουσιάζεται ως ο σωτήρας της, από τη σκηνή του Τειρεσία και εξής το ενδιαφέρον στρέφεται στον ίδιο προσωπικά. Η τελευταία αναφορά της λέξης *πόλις* γίνεται στον στίχο 629 (Οιδ.: *ὦ πόλις πόλις*), πολύ πριν το τέλος του δράματος που αριθμεί 1530 στίχους. Από τη στιγμή που το ενδιαφέρον του Οιδίποδα στρέφεται στον ίδιο προσωπικά και όχι στην πόλη, χρησιμοποιείται και γι' αυτόν ο όρος *τύραννος*. Κανένα από τα πρόσωπα του δράματος, ούτε ο Κρέων, ούτε ο Τειρεσίας, ούτε ο Χορός, ούτε βέβαια ο ίδιος ο Οιδίπους, δεν θεωρούν τον Οιδίποδα κακό άρχοντα και σε κανένα χωρίο δεν χαρακτηρίζεται αρνητικά. Αυτό που κάνουν είναι να επισημαίνουν τη στροφή του από το ενδιαφέρον για τη σωτηρία της πόλης στο ενδιαφέρον για το προσωπικό του όφελος. Αυτό συμβαίνει από τη στιγμή που ο ίδιος ο Οιδίπους παύει να θεωρεί τον εαυτό του σωτήρα της πόλης, φοβάται ότι απειλείται και είναι αβέβαιος για το παρελθόν του.

Ο Peter Burian¹¹¹ επισημαίνει ότι, παρόλο που κατά τον 5^ο αιώνα ο όρος είχε ουδέτερη σημασία, δεν παύει επίσης να συζητείται και η αρνητική του σημασία. Αναφέρει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα τους στίχους 429-437 από τις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη,¹¹² όπου ο τύραννος παρουσιάζεται ως το μεγαλύτερο κακό για την πόλη, αφού κυβερνά χωρίς νόμους. Η χρήση του όρου στον *Οιδίποδα Τύραννο* ενέχει υπερβολή και ειρωνεία. Ο Οιδίπους ενεργεί χωρίς περιορισμούς και κάνει τα πιο φοβερά εγκλήματα (εν αγνοία του) και αγωνίζεται να σώσει την πόλη που κατέστρεψε. Φτάνει, μάλιστα, στο σημείο να ταυτίσει τον εαυτό του με την πόλη στους στίχους 625-630 (κάτι που κάνει και ο Κρέων στην *Αντιγόνη*), στοιχείο που αποτελεί τυραννικό χαρακτηριστικό. Άλλα στοιχεία του

111 Burian (2009) 110-111. Ο O' Neil (1986), επίσης, παρατηρεί ότι από τον 7^ο έως τον 4^ο αιώνα η λέξη χρησιμοποιείται και με ουδέτερη και με αρνητική χροιά. Ο Parker (1998) υποστηρίζει ότι στην τραγωδία η λέξη έχει άλλοτε ουδέτερη και άλλοτε αρνητική χροιά. Στον Αισχύλο χρησιμοποιείται ουδέτερα, αλλά κάποτε με τη σημασία που της προσδίδει ο Σόλων (παράνομα κερδισμένη απόλυτη εξουσία), ενώ στον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη η λέξη *τύραννος* έχει πιο εύκολα συνήθως αρνητική χροιά σε σύγκριση με τις λέξεις *βασιλεύς* και *ἄναξ*.

112 *οὐδὲν τυράννου δυσμενέστερον πόλει,*
ὅπου τὸ μὲν πρῶτιστον οὐκ εἰσὶν νόμοι 430
κοινοί, κρατεῖ δ' εἰς τὸν νόμον κεκτημένος
αὐτὸς παρ' αὐτῷ· καὶ τὸδ' οὐκέτ' ἔστ' ἴσον.
γεγραμμένων δὲ τῶν νόμων ὃ τ' ἀσθενῆς
ὁ πλούσιός τε τὴν δίκην ἴσην ἔχει,
ἔστιν δ' ἐνισπεῖν τοῖσιν ἀσθενεστέροις 435
τὸν εὐτυχοῦντα ταῦθ', ὅταν κλύη κακῶς,
νικᾷ δ' ὁ μείων τὸν μέγαν δίκαι' ἔχων.

τυραννικού *modus operandi*, συνεχίζει ο Burian, είναι η δολοφονία του πρώην βασιλιά, ο γάμος με τη βασίλισσα και η παραβίαση του ταμπού της αιμομιξίας.

Μέσα από όλες τις προαναφερθείσες ερμηνευτικές προσπάθειες, καθίσταται σαφές ότι ο Σοφοκλής, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, χρησιμοποιεί την αμφισημία και τα ανοικτά νοήματα των λέξεων. Χρησιμοποιεί τον όρο *τύραννος* που έχει μεν ουδέτερη σημασία στην ελληνική γραμματεία, έχει, όμως, και αρνητικές συνυποδηλώσεις είτε στην καθημερινή του χρήση είτε κάποτε και στην ίδια τη γραμματεία. Όπως θα διατυπωθεί και στη συνέχεια, στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* ο όρος αυτός αποφεύγεται συνειδητά να αποδοθεί στον Θησέα, ενώ στην ίδια τραγωδία χρησιμοποιείται για τους ηγέτες της Θήβας. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι, παρά την ουδέτερη σημασία της λέξης, δεν αποκλείονταν οι αρνητικοί συνειρμοί. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η λέξη να χρησιμοποιείται και στον *Οιδίποδα Τύραννο* ουδέτερα, επιτρέποντας, όμως, στον θεατή να της προσδώσει και άλλες ερμηνείες, ακριβώς επειδή το σημασιολογικό της εύρος το επιτρέπει. Και ο ίδιος ο Οιδίπους, εξάλλου, συγκεντρώνει στο πρόσωπό του τόσο πολλά ετερόκλητα στοιχεία, που ενισχύουν τις πολλαπλές ερμηνείες του όρου *τύραννος*. Ο Οιδίπους είναι ένας *τύραννος εν αγνοία* του και αυτό αποτελεί τη μεγαλύτερη ειρωνεία. Αναρριχήθηκε στην εξουσία αφού διέπραξε όλες τις βιαιότητες που μπορεί να διαπράξει ένας τύραννος (δολοφονία βασιλιά – πατροκτονία, γάμος με τη βασίλισσα – αιμομιξία), ταύτισε τον εαυτό του με την πόλη, στράφηκε από το συλλογικό στο ατομικό κέρδος και οδηγήθηκε νομοτελειακά στην καταστροφή. Ταυτοχρόνως και κατά έναν ιδιαίτερο ειρωνικό τρόπο όμως, ο Οιδίπους δεν μπορεί να χαρακτηριστεί *τύραννος* με το αρνητικό σημασιολογικό φορτίο της λέξης.

βασιλεύς

Η λέξη *βασιλεύς* δεν είναι ελληνική και έχει αβέβαιη ετυμολογία. Πρόκειται για δάνειο, όπως και τα *κοίρανος*, *τύραννος* και *ἄναξ* (αλλά το *κοίρανος* με ινδοευρωπαϊκή προέλευση). Μαρτυρείται στη μηκυναϊκή γραφή ως qa-si-re-u /g^wasileus. Σε αντίθεση με το *ἄναξ*, το *βασιλεύς* εμφανίζεται πιο συχνά στον πληθυντικό παρά στον ενικό και δεν απαντά στην κλητική. Στον Όμηρο ο όρος χρησιμοποιείται για όλους τους Αχαιούς βασιλείς και όχι μόνο για τον Αγαμέμνονα. Ο όρος δεν χρησιμοποιείται για τους θεούς. Δηλώνει το βασιλικό αξίωμα, όπως και τα *κοίρανος* και *ἄναξ*, όμως είναι μεταγενέστερος σε σύγκριση

με τους άλλους δύο.¹¹³

Ο όρος *βασιλεύς*, αν και αποτελεί τον τυπικό όρο δήλωσης του ηγετικού αξιώματος, δεν είναι ιδιαίτερα συχνός στα έργα του Σοφοκλή. Υπάρχουν μόλις επτά αναφορές σε τέσσερις από τις επτά σωζόμενες τραγωδίες και, σε αντίθεση με το *ἄναξ*, δεν χρησιμοποιείται ποτέ ως κλητική προσφώνηση.¹¹⁴ Δύο αναφορές εντοπίζονται στον *Αίαντα* και αφορούν τους Ατρείδες (*δισσάρχας βασιλῆς* 390, *διπλοῖ βασιλῆς* 959). Από τις δύο χρήσεις του όρου στην *Αντιγόνη* η μία αφορά τον Κρέοντα (155) και η άλλη βρίσκεται στον πληθυντικό ως γενική αναφορά του Χορού (1172). Δύο αναφορές υπάρχουν και στον *Οιδίποδα Τύραννο*, η μία για τον Οιδίποδα (1202) και η δεύτερη για τον Λάιο, ο οποίος μάλιστα χαρακτηρίζεται από τον Οιδίποδα *ἄριστος βασιλεύς* (257). Μία αναφορά γίνεται και στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, όταν ο Ξένος απαντά στο ερώτημα του Οιδίποδα για το ποιος κυβερνά την Αθήνα (67).

Ο Robert Drews¹¹⁵ παρατηρεί ότι ο όρος *βασιλεύς* αρχικά είχε ευρεία σημασία και δεν δήλωνε αποκλειστικά τον κληρονομικό μονάρχη. Στον Όμηρο και τον Ησίοδο ο όρος δήλωνε τον ευγενούς καταγωγής αρχηγό, ο οποίος, όμως, δεν ήταν ένας. Στα τέλη του 6^{ου} αιώνα πλέον, οι Έλληνες, όπως επισημαίνει ο Drews, χρησιμοποιούσαν συχνά τον όρο *βασιλεύς* για να δηλώσουν τον άρχοντα μιας πόλης ή μιας ομάδας. Στα σωζόμενα έργα του Σοφοκλή ο όρος *βασιλεύς* προσδιορίζει αποκλειστικά τον ηγέτη της πόλης (δεν αναφέρεται σε θεούς ή άλλα πρόσωπα όπως το *ἄναξ*) και εκφράζει την αναγνώριση της εξουσίας του. Την ιδιαίτερη πολιτική σημασία του όρου ανιχνεύουμε στην περίπτωση του Κρέοντα στην *Αντιγόνη*, όταν αναγγέλλεται από τον Χορό η άφιξή του: *βασιλευς χώρας, / Κρέων ὁ Μενοικέως* (155-156). Πρόκειται για τη παρουσίαση του νέου προσώπου που εισέρχεται στη σκηνή, ο οποίος είναι συγχρόνως ο νέος πολιτικός ηγέτης της Θήβας, γεγονός που πρέπει να διευκρινιστεί. Ιδιαίτερη πολιτική σημασία έχει, επίσης, η μοναδική αναφορά του όρου στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, όπου ο Χορός, απαντώντας σε σχετική ερώτηση του Οιδίποδα για το ποιος κυβερνά την πόλη, χρησιμοποιεί τον όρο *βασιλεύς* προκειμένου να προσδιορίσει το πολιτικό καθεστώς της Αθήνας (*ἐκ τοῦ κατ' ἄστν βασιλέως τάδ' ἄρχεται* 67).

Ενώ στον *Οιδίποδα Τύραννο* ο πιο συνηθισμένος όρος είναι το *τύραννος* (ή ομόρριζοι

---

113 DELG, EDG

114 Το ίδιο παρατηρεί και ο Yamagata (1997) 9 για τη χρήση των όρων στον Όμηρο.

115 Drews (1983) 100 κ.ε. Βλ. επίσης Luraghi (2013) 132-135.

τύποι), σε δύο μόνο περιπτώσεις επιλέγεται ο όρος *βασιλεύς*. Ο Κνοχ,¹¹⁶ επισημαίνοντας τη βασική διαφορά μεταξύ ιστορικού *τυράννου* και *βασιλέως* (ο *βασιλεύς* κληρονομεί την εξουσία, ενώ ο *τύραννος* είναι ένας ξένος που ανέρχεται στον θρόνο), θεωρεί ότι στα δύο συγκεκριμένα σημεία επιλέγεται ο όρος *βασιλεύς*, ακριβώς για να παραπέμψει στην κληρονομική μεταβίβαση της εξουσίας της Θήβας. Στην πρώτη περίπτωση, όταν ο Οιδίπους παρουσιάζεται ως συνεχιστής του Λαΐου και αναλαμβάνει την εξιχνίαση του φόνου, ο Λάιος προσδιορίζεται από τον Οιδίποδα με τον όρο *βασιλεύς* (*άνδρος γ' άριστου βασιλέως τ' όλωλότος* 257), προκειμένου να τονιστεί η παλαιότερη κληρονομική διαδοχή της εξουσίας, με την οποία, υποστηρίζει ο Κνοχ, ο Οιδίπους θέλει να συνδεθεί. Η δεύτερη αναφορά γίνεται από τον Χορό και συνδέεται με τη σωτηρία της πόλης από τον Οιδίποδα (*έξ οὔ καὶ βασιλεὺς καλῆ / έμός* 1202). Η αναφορά γίνεται, όταν πλέον η αλήθεια και η πραγματική σχέση Οιδίποδα - Λαΐου έχουν αποκαλυφθεί, οπότε ο όρος *βασιλεύς* ισχύει και στην περίπτωση του Οιδίποδα, του κληρονομικού διαδόχου του θρόνου. Για τον Ροπε,¹¹⁷ ο χαρακτηρισμός του Λαΐου ως *άριστου βασιλέως* προσδίδει δραματική ειρωνεία, καθώς ο όρος αναπόφευκτα υπαινίσσεται την κληρονομικότητα, τη στιγμή που ο Λάιος θεωρούνταν άτεκνος. Η αναφορά στον Οιδίποδα εκτιμάται ως έκφραση ενθουσιώδους αφοσίωσης προς τον σωτήρα της πόλης, παρόλο που αυτός δεν ήταν κληρονομικός βασιλιάς της.

Ωστόσο, όπως θα τεκμηριωθεί στη συνέχεια,¹¹⁸ η τραγωδία του Σοφοκλή δεν υποστηρίζει αποκλειστικά την άποψη περί κληρονομικής μεταβίβασης της βασιλείας καθώς οι περισσότερες περιπτώσεις αναφέρονται σε απόφαση της πόλης. Η αναφορά του Θουκυδίδη σε κληρονομική βασιλεία, στην οποία στηρίζεται και ο Κνοχ, αφορά τους ηρωικούς χρόνους. Οι σχετικές αναφορές στα έργα του Σοφοκλή οδηγούν -στις περισσότερες περιπτώσεις- στην κατεύθυνση ότι η πόλη εγκρίνει ή αναθέτει τη βασιλεία σε αυτόν που θεωρεί ως τον ικανότερο, χωρίς να αποκλείεται αυτός να είναι ο γιος του προηγούμενου βασιλιά. Στην ίδια τραγωδία, στον *Οιδίποδα Τύραννο*, οι Κορίνθιοι είναι αυτοί που αποφασίζουν να ορίσουν ως βασιλιά τους τον Οιδίποδα και όχι η θεωρούμενη κληρονομικότητα (*τύραννον αυτόν ούπιχώριοι χθονός / τής Ίσθμίας στήσουσιν, ώς ηὔδατ' έκεῖ*. 939-940). Από το λεκτικό της διατύπωσης αυτής (*στήσουσιν*) καθίσταται φανερή η απόφαση και ενεργός εμπλοκή των πολιτών στη διαδικασία αυτή και όχι η αυτόματη,

116 Κνοχ (1954) 97-98, με αναφορά στον Θουκυδίδη 1.13.1. Βλ. επίσης Ροπε (1991) 147 καθώς και τη σχετική συζήτηση για τον όρο *τύραννος* που προηγήθηκε.

117 Ροπε (1991) 159.

118 Βλ. Κεφάλαιο 3.1: *Η φύση της εξουσίας και η βασιλική διαδοχή*.

κληρονομική διαδοχή.

Έχει, επίσης, επισημανθεί η πολυσημία των λέξεων στον Σοφοκλή, βάσει της οποίας ερμηνεύσαμε και τη χρήση του όρου *τύραννος*. Ενώ η διαδικασία της βασιλικής διαδοχής βρίσκεται στη δικαιοδοσία της πόλεως, το σημασιολογικό φορτίο της λέξης *βασιλεύς* δεν αποκλείεται να εμπεριέχει και έμμεσα να παραπέμπει και στην παλαιότερη πρακτική της κληρονομικής διαδοχής. Ο Οιδίπους, ο οποίος στοχευμένα και συνειδητά αρχίζει τις έρευνες για τον φόνο του Λαΐου σαν να επρόκειτο για τον δικό του πατέρα (*ὡσπερὶ τούμοῦ πατρός* 264), θέλει με κάθε τρόπο να υποβάλει τη σύνδεσή του με τον Λαίο. Σε αυτή την περίπτωση, ο όρος *βασιλεύς* παραπέμπει σε παλαιότερη (απροσδιόριστη χρονικά) ειδική σημασία της λέξης για την κληρονομική διαδοχή. Επιπλέον, η διαδοχή στην εξουσία από συγγενικά πρόσωπα του βασιλέως δεν αποκλειόταν σε έκτακτες και κρίσιμες για την πόλη περιπτώσεις. Ο Κρέων στην *Αντιγόνη* αναλαμβάνει τα ηνία της Θήβας λόγω της συγγενείας του με τον Ετεοκλή και Πολυνείκη (*γένους κατ' ἀρχιστεῖα τῶν ὀλωλότων* 174). Ενδεχομένως, δηλαδή, στο σημείο αυτό ο Οιδίπους να επιθυμεί να συμπεριφέρεται ως απόγονος του Λαΐου, ο οποίος λόγω της κρισιμότητας της κατάστασης που αντιμετώπιζε η πόλη (Σφίγγα, δολοφονία του βασιλιά, φόβος για συνωμοσία) ανήλθε στην εξουσία. Ότι και να ισχύει, είναι γεγονός ότι όλες οι λεκτικές επιλογές του Οιδίποδα καταδεικνύουν την προσπάθειά του να συνδεθεί όσο πιο στενά γίνεται με τον Λαίο και ότι στο συγκεκριμένο έργο συνυπάρχουν οι αναφορές τόσο στην κληρονομική μεταβίβαση της βασιλείας όσο και στη σχετική απόφαση της πόλης.

ταγός

Ο όρος *ταγός*¹¹⁹ χρησιμοποιείται στην *Αντιγόνη*, κατά τη συνομιλία Κρέοντα – Τειρεσία.¹²⁰ Όταν ο μάντης κατηγορεί τους ηγέτες για *αἰσχροκέρδειαν* (1056), ο Κρέων διευκρινίζει ότι η κατηγορία αυτή δεν αγγίζει οποιονδήποτε, αλλά τους *ταγούς* της πόλεως, υπονοώντας ότι πρόκειται για μία ιδιαίτερα βαριά κατηγορία (*ἄρ' οἴσθα ταγούς ὄντας οὖς ψέγεις λέγων;*

119 Όπως σημειώνει ο Χανιώτης, 2003, 15, ο όρος *ταγός* χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει τους ανώτατους άρχοντες στις θεσσαλικές πόλεις. Αρχικά η λέξη δήλωνε αυτόν που παρατάσσει τους άνδρες στη μάχη. Η σύνδεση αρχής και άμυνας ήταν τόσο στενή που οι Θεσσαλοί, χωρισμένοι σε πολλές φυλετικές ομάδες, εξέλεγαν κοινούς στρατιωτικούς ηγέτες μόνο σε περιόδους πολέμου, με αποτέλεσμα η λέξη *ταγία* (δηλαδή η ύπαρξη ταγού) να καταλήξει να σημαίνει τον πόλεμο. Η έκφραση *καὶ ἐν ταγῶ καὶ ἐν ἀταγίᾳ* στις θεσσαλικές επιγραφές ισοδυναμεί με την έκφραση *καὶ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν εἰρήνῃ*.

120 Ο Jebb, επιπλέον, εκδίδει: *βασιλεύς χώρας, / Κρέων ὁ Μενοικέως, ταγός νεοχμός* (155-156). Σύμφωνα με αυτή την έκδοση, ο όρος *ταγός* χρησιμοποιείται από τον Χορό, όταν αυτός αναγγέλλει την είσοδο του Κρέοντα, ο οποίος εισέρχεται για πρώτη φορά στη σκηνή ως ανώτατος άρχων. Το *ταγός* διευκρινίζει και διασαφηνίζει το γενικότερο *βασιλεύς* που προηγείται.

1057). Ο Κρέων αναφέρεται στον εαυτό του, αλλά χρησιμοποιεί έναν όρο δηλωτικό του αξιώματός του, ο οποίος μάλιστα συνήθως απαντά στον πληθυντικό, ώστε η παρατήρησή του να γενικευθεί, να υπερβεί την προσωπική του περίπτωση και να τονιστεί ότι δεν μπορεί κανένας να κατηγορεί τους ηγέτες της πόλεως με τόση ευκολία.

κοίρανος

Ο όρος *κοίρανος* δηλώνει τον αρχηγό, τον κύριο, τον ηγέτη. Είναι ινδοευρωπαϊκής προέλευσης και προέρχεται από το θέμα **koḡ-io-*, το οποίο σημαίνει «στρατός». Η λέξη έπαψε να χρησιμοποιείται λόγω των νέων όρων *άναξ* και *βασιλεύς*, οι οποίες την αντικατέστησαν.¹²¹

Ο όρος απαντά μόνο δύο φορές, στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*. Και οι δύο χρήσεις του όρου αφορούν τον Θησέα (α. Λέγεται από τον Πολυνείκη *ὁ τῆσδε τῆς γῆς κοίρανος* 1287 και β. Λέγεται από την Αντιγόνη σε συνδυασμό με το *άναξ*: *πῶς εἶπας, άναξ, κοίραν' Αθηνῶν* 1759). Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ένας όρος, ο οποίος στον Ευριπίδη καθίσταται συχρός,¹²² στον Σοφοκλή είναι τόσο σπάνιος και χρησιμοποιείται μόνο για τον Θησέα, τον μυθικό βασιλιά και ιδρυτή της Αθήνας.

Ο J. N. Davie επισημαίνει τη στοχευμένη προώθηση του μύθου του Θησέα στην Αθήνα. Θεωρεί ότι η αυξημένη παρουσία του μύθου του Θησέα στην τέχνη και τη λογοτεχνία συνδέεται με την άνοδο της δημοκρατίας. Η λατρεία του Θησέα ως εθνικού ήρωα της Αθήνας ήκμασε από τις αρχές του πέμπτου αιώνα ενώ οι ιδιότητες του έφηβου ήρωα που αγωνίζεται εναντίον των βαρβάρων και υπέρ των αδυνάτων προωθήθηκαν περαιτέρω από τους τραγικούς ποιητές, οι οποίοι παρουσίασαν τον Θησέα ως βασιλιά. Στις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη και στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* του Σοφοκλή, ο Θησεύς είναι ο ανθρώπινος και σαφής εκπρόσωπος της δημοκρατίας. Γενικά, στη λογοτεχνία του πέμπτου αιώνα, ο Θησεύς παρουσιάζεται ως το εξέχον παράδειγμα του περασμένου μεγαλείου. Το πλέον σημαντικό δεδομένο, όμως, είναι ότι ο Θησεύς παρουσιάζεται να έχει κυβερνήσει την Αθήνα ως ένας από τους πρώτους βασιλείς της.¹²³ Η P. Schmitt-Pantel, επίσης, παρατηρεί ότι από το 475 π.Χ. εορτάζονταν στην Αθήνα τα *Θησεία* (ή *Θήσεια*), η επιστροφή, δηλαδή,

---

121 *GEW, DELG, EDG*

122 Η αναφορά στη συχνότητα του όρου στον Ευριπίδη προέρχεται από το *LSJ*.

123 Davie (2009). Και ο Liddel (2009) 135 θεωρεί ότι στις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη ο Θησεύς προβάλλει τις δημοκρατικές αξίες της Αθήνας.

του Θησέα από την Κρήτη στην Αθήνα. Άλλες δύο γιορτές, τα *Οσχοφόρια* (ή *Ωσχοφόρια*) και τα *Πυανέμια*, συνδέονταν επίσης με τον Θησέα. Οι γιορτές αυτές συνδέθηκαν με την ιδεολογία της δημοκρατικής πόλεως στη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, εποχή που η επιβεβαίωση της αθηναϊκής ιστορίας ήταν μεγάλης σημασίας. Αυτές οι γιορτές, επισημαίνει η Schmitt-Pantel, αποτελούν καλό παράδειγμα της επίκλησης της συλλογικής μνήμης για εξυπηρέτηση σύγχρονων σκοπών.¹²⁴

Η επιλεκτική και στοχευμένη χρήση της ηγετικής ορολογίας που αφορά τον Θησέα στον *Οιδίποδα επί Κολωνών* καταδεικνύει, λοιπόν, ότι και ο Σοφοκλής προώθησε μέσα από το έργο του τον μύθο του Θησέα και τον πρόβαλε ως εξιδανικευμένο ηγέτη της Αθήνας. Όπως επισημαίνει η S. Ferrario, ο Θησεύς αποτελεί για πολλούς μελετητές μετωνυμία της Αθήνας. Οι αποφάσεις του για το κοινό καλό είναι σωστές και στον *Οιδίποδα επί Κολωνών* ο ηρωικός ηγέτης γίνεται ηρωικός επισκέπτης στον δήμο του Σοφοκλή.¹²⁵ Φαίνεται, λοιπόν, ότι η πολυτυπία της ορολογίας για τον ηγέτη και την ηγεσία έδωσε στον Σοφοκλή την ευχέρεια να αποτιμήσει θετικά και να προβάλλει τον Θησέα ως ηγέτη-πρότυπο, διακρίνοντάς τον από άλλους.

δεσπότης

Ο όρος *δεσπότης* δηλώνει, ως επί το πλείστον, σχέση αφέντη-δούλου, ανώτερου-κατώτερου, και όχι κατ' ανάγκην ηγετικό αξίωμα. Ακριβώς, όμως, επειδή εκφράζει μία σχέση ανωτερότητας, ο όρος χρησιμοποιείται και για τα πρόσωπα που κατέχουν την εξουσία. Ο όρος *δεσπότης* χρησιμοποιείται από δούλους και αγγελιαφόρους. Στην *Αντιγόνη* αποκαλούν *δεσπότην* τον Κρέοντα ο Άγγελος που διηγείται τι έγινε στη σπηλιά (1208) και ο Εξάγγελος πριν αναγγείλει στον Κρέοντα την αυτοκτονία της Ευρυδίκης (1277). Στον *Οιδίποδα Τύραννο* η Ιοκάστη διατάζει τον δούλο να καλέσει τον *δεσπότην* Οιδίποδα (945), γιατί αυτό υπαγορεύει η σχέση του δούλου με τον Οιδίποδα, και, επιπλέον, με αυτόν τον όρο αποκαλούν τον Οιδίποδα ο Άγγελος (1132) και ο Θεράπων (1149, 1165, 1178). Ο Νεοπτόλεμος στον *Φιλοκτήτη* αποκαλείται από τον Χορό *δεσπότης* (135) ενώ ο Αίας στην ομώνυμη τραγωδία αποκαλείται έτσι από την Τέκμησσα (368, 485, 585). Απαντούν επίσης και τύποι του θηλυκού *δεσπότης*: στις *Τραχίνιες* χρησιμοποιείται από τον Λίχα για τη Δηϊάνειρα (407) και στην *Ηλέκτρα* για την Κλυταιμίστρα (597) από την Ηλέκτρα που την θεωρεί *δεσπότην* μάλλον παρά μητέρα της.

---

124 Schmitt-Pantel (2013) 441.

125 Ferrario (2012) 458.

στρατηγός και άλλοι στρατιωτικοί όροι

Στις τραγωδίες εκείνες που η υπόθεση εκτυλίσσεται σε περίοδο στρατιωτικής εκστρατείας, ο ηγήτορας του στρατεύματος, προσφωνείται και με στρατιωτικούς όρους. Στον *Αίαντα* οι Ατρείδες αποκαλούνται *στρατηγοί* (49, 1116, 1386), ο Αγαμέμνων *στρατηλάτης* (1223) και *ὄς κραίνει στρατοῦ* (1050), ενώ οι υπόλοιποι βασιλείς που συμμετέχουν στην εκστρατεία *στρατηλάται* (58), *στρατηγοί* (1232), *ναύαρχοι* (1232). Στον *Φιλοκτήτη* οι Ατρείδες καλούνται *δισσοὶ στρατηγοί* (264), *διπλοῖ στρατηγοί* (1024), *διπλοῖ στρατηλάται* (793) και *ἀγαθοὶ στρατηλάται* (873), ενώ ο Νεοπτόλεμος αποκαλείται *ναυκράτωρ* (1072). Στην *Ηλέκτρα* χρησιμοποιείται για τον Αγαμέμνονα η μετοχή *στρατηγήσας* (1). Στην *Αντιγόνη*, όπου η πόλη μόλις έχει εξέλθει από εμπόλεμη κατάσταση, ο Κρέων χαρακτηρίζεται από την ομώνυμη ηρωίδα ως *στρατηγός* (8).

κύριος – κραίνων - ἄρχων και άλλα

Άλλοι όροι που χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν τον ηγέτη είναι μεταξύ άλλων τα *κύριος*, *κραίνων*, *ἄρχων*. Στον *Οιδίποδα Τύραννο* ο Οιδίπους χαρακτηρίζεται από τον Χορό ως *κρατύνων Οιδίπους* (14), από τον Κρέοντα *ἄρχων* (629) και από την Ιοκάστη μεταφορικά *κυβερνήτης νεώς* (923). Ο Λάιος χαρακτηρίζεται *ἡγεμών* (103) και *ἀρχηγέτης* (751), ο Πόλυβος *ἐγκρατής* (941), ενώ υπάρχει και μία γενική αναφορά από τον Χορό σε *κρατοῦντες* (530). Οι Ατρείδες αποκαλούνται στον *Αίαντα* *ἄρχοντες* (668) ενώ στον *Φιλοκτήτη* *ἀνάσσοντες* (6). Και πάλι στον *Φιλοκτήτη* ο Ζεὺς χαρακτηρίζεται *κρατῶν* (989). Στις *Τραχίνιες* η Δηιάνειρα αποκαλείται *δέσποινα* (49, 180, 370, 409, 430, 434, 472, 481) και *κρατοῦσα* (405). Στον *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ* ο Θησεύς αποκαλείται *κύριος* (299), *ὅστις ἐστὶν ἡγεμών* (289), *ὁ κραίνων τῆσδε τῆς χώρας* (296), *ὁ κραίνων τῆσδε τῆς γῆς* (862), *κραίνων χθονός* (926), *ὁ κύριος Θησεύς* (από τον Άγγελο 1643). Αξίζει να παρατηρηθεί ότι στον Σοφοκλή το ρήμα *κραίνω* χρησιμοποιείται στον *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ* δύο φορές για τον Θησέα και μία φορά από τον ίδιο τον Θησέα, όταν αυτός, σε έναν υποθετικό συλλογισμό που κάνει, θέλει να εκφράσει τον σεβασμό του προς την εξουσία αυτού που κυβερνά τη Θήβα. Επίσης, το ίδιο ρήμα χρησιμοποιείται μία φορά στον *Αίαντα* για τον Αγαμέμνονα.

2.2 Η ορολογία για την ηγεσία

Στο θέμα της ορολογίας για το πολίτευμα και την άσκηση της ηγεσίας παρατηρούμε ότι χρησιμοποιείται ένα ευρύ φάσμα λέξεων για να εκφράσει παρόμοιες έννοιες. Στον *Οιδίποδα Τύραννο* ως γενικές αναφορές στην εξουσία χρησιμοποιούνται ομόρριζα του *τύραννος*. Ο όρος *τυραννίς* αναφέρεται από τον ίδιο τον Οιδίποδα μία φορά στη δική του εξουσία (535) και μία σε αυτήν του Λαΐου (128) καθώς και σε άλλες δύο γενικές αναφορές (380, 541). Ο Κρέων αναφερόμενος στην απροθυμία του να αναλάβει την ηγεσία χρησιμοποιεί τους όρους *τύραννα δρᾶν* (588) και *τυραννίς* (592). Το ρήμα *τυραννέω* -ῶ χρησιμοποιείται μία φορά από τον Τειρεσία για τον Οιδίποδα (408). Εκτός, όμως, από τα ομόρριζα του *τύραννος*, απαντούν και τα ακόλουθα ρήματα και ουσιαστικά που περιγράφουν τόσο την πολιτική θέση που κατέχει ο Οιδίπους όσο και την άσκηση της πολιτικής του εξουσίας: *κράτος* (586), *κράτη τε καὶ θρόνους νέμω* (237), *ἔχω κράτος* (586), *ἄρχω γῆς* (54, 579), *κρατῶ* (54), *ἀπευθύνω πόλιν* (104), *ἀνάσσω* (1203). Το πρόσωπο του Οιδίποδα συγκεντρώνει τη μεγαλύτερη πολυτυπία αναφορικά με την ορολογία που αναφέρεται στην εξουσία του. Για τον Κρέοντα (εκτός των τύπων του *τύραννος* που προαναφέρθηκαν) χρησιμοποιούνται τα *ἄρχω* (591) και *θρόνοις Κρεοντείσις* (400-401).

Στον *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ*, στη στιχομυθία του Οιδίποδα με τον Ξένο, συμπεκνώνεται σε τρεις στίχους πλούσια ορολογία για το πολίτευμα της Αθήνας:

Οιδίπους
ἄρχει τις αὐτῶν, ἢ ἐπὶ τῷ πλήθει λόγος;
Ξένος
ἐκ τοῦ κατ' ἄστυ βασιλέως τάδ' ἄρχεται.
Οιδίπους
οὗτος δὲ τίς λόγῳ τε καὶ σθένει κρατεῖ; (66-68)

Ο Οιδίπους θεωρεί ότι υπάρχουν δύο δυνατότητες άσκησης της εξουσίας, να ασκείται από έναν (*ἄρχει τις*) ή από τον λαό (*ἐπὶ τῷ πλήθει λόγος*). Ο Ξένος διευκρινίζει ότι υπάρχει βασιλιάς (*βασιλέως*) ο οποίος *κρατεῖ* με τον λόγο και το σθένος του. Σε άλλα σημεία της τραγωδίας αυτής απαντούν οι όροι *ἀρχὴν λαβέσθαι καὶ κράτος τυραννικόν* (373), *ἀρχή* (451), *τυραννίς* (419), *τυραννεύω* (449), *θρόνους / καὶ σκῆπτρα κραίνειν* (448-449), *σκῆπτρα καὶ θρόνους ἔχω* (425, 1354), *θάκημα καὶ θρόνους κρατῶ* (1380).

Αναφερόμενος στην πολυσημία των λέξεων, ο P. Vidal-Naquet εντάσσει την επιλεγμένη χρήση της ορολογίας στη γενικότερη πρόθεση του ποιητή να παρουσιάσει την Αθήνα ως

πόλη-πρότυπο έναντι της αντι-πόλεως Θήβας.¹²⁶ Σημειώνει, επίσης, την παρατήρηση του Κρέοντα ότι δίπλα στον βασιλιά υπάρχει το σοφό συμβούλιο του Αρείου Πάγου (*τοιούτον αὐτοῖς Ἄρεος εὐβουλον πάγον* 947) και ότι πρόκειται για μια πόλη ελεύθερων ανθρώπων και όχι δούλων (*καί μοι πόλιν κένανδρον ἢ δούλην τινά* 917), μια πόλη στην οποία υπάρχει το δικαίωμα του λόγου, το οποίο επικαλείται και ασκεί ο Πολυνείκης (*λέξαι τ' ἀκοῦσαι τ' ἀσφαλεῖ σὸν ἐξόδω* 1288).¹²⁷

Στην *Αντιγόνη*, η Ισμήνη αναφερόμενη γενικά στην εξουσία, χρησιμοποιεί το *ψῆφον τυράννων ἢ κράτη* (60) και *τοῖς ἐν τέλει* (67). Σε άλλο σημείο χρησιμοποιούνται από τον Άγγελο τα *μοναρχία* (1163) και *τύραννον σχῆμα* (1169). Στον *Φιλοκτήτη* απαντά το *οἱ ἐν τέλει* (925).

Στο πλαίσιο αυτών των παρατηρήσεων θα μπορούσε κανείς να επισημάνει, επίσης, όρους που χρησιμοποιούνται από μία έως ελάχιστες φορές στον Σοφοκλή. Πρόκειται για τη μία και μοναδική στα έργα του Σοφοκλή εμφάνιση του όρου *πλήθος* στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*. Ο όρος προσλαμβάνει πολιτική σημασία, επειδή αναφέρεται στον λαό της Αθήνας ως πολιτικό πρόσωπο, το οποίο έχει τη δυνατότητα άσκησης εξουσίας (*ἄρχει τις αὐτῶν ἢ 'πὶ τῷ πλήθει λόγος*; 66). Επίσης, ο όρος *σκῆπτρον*, ως σύμβολο εξουσίας, χρησιμοποιείται δύο φορές στην *Ηλέκτρα* και συνδέεται με τον Αγαμέμνονα (τυπικό στοιχείο που προέρχεται από τον μύθο). Ο όρος δεν εμφανίζεται σε άλλες τραγωδίες του Σοφοκλή και επανεμφανίζεται στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* για την εξουσία της Θήβας. Άλλοι όροι που χρησιμοποιούνται μόνο για έναν ηγέτη ή μία ηγεσία είναι: *ἀρχηγέτης* (στον *Οιδίποδα Τύραννο* για τον Λαίο), *ἀνάσσοντες* (στον *Φιλοκτήτη* για τους Ατρείδες), *ἐγκρατής* (στον *Οιδίποδα Τύραννο* για τον Πόλυβο), *ναύαρχος* (στον *Αίαντα* για τους βασιλείς), *ναυκράτωρ* (στον *Φιλοκτήτη* για τον Νεοπτόλεμο), *στρατηγῆσας* (στην *Ηλέκτρα* για τον Αγαμέμνονα), *ἄνωγα* (στην *Ηλέκτρα* για την εξουσία του Αίγισθου) και *μοναρχία* (στην *Αντιγόνη* για την εξουσία του Κρέοντα).

126 Η πολιτική διαφορά μεταξύ Αθήνας – Θήβας φαίνεται επίσης, και ίσως ακόμη εντονότερα, στις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη. Κατά τον Rhodes (2003) 105, σημ. 9, ο ποιητής υπερασπίζεται τη δημοκρατία και ψέγει όχι την ολιγαρχία αλλά την τυραννία. Στον διάλογο Θησέα – Θηβαίου κήρυκα (στ. 395-462) ο Θησεύς επισημαίνει ότι στη δημοκρατική Αθήνα υπάρχει η κυριαρχία του λαού (*δῆμος δ' ἀνάσσει* 406), η απουσία διάκρισης πλούσιων και φτωχών στην ανάληψη αξιωμάτων, η κυριαρχία των νόμων και η ισότητα των πολιτών απέναντι σε αυτούς. Αντίθετα στην τυραννία, ο τύραννος σκοτώνει τους νέους και ικανούς ανθρώπους, επειδή θεωρεί ότι συνιστούν απειλή για τον ίδιο, καταχράται τον πλούτο των άλλων, παίρνει τις θυγατέρες των πολιτών παρά τη θέλησή τους. Ο G. Zuntz (1955), χρονολογεί το έργο το 424 π.Χ. και θεωρεί ότι σε αυτό παρουσιάζεται η Αθήνα ως υπερασπιστής των νόμων και της τάξης ολόκληρης της Ελλάδας. Ο Kitto (1989) θεωρεί ότι το έργο αυτό αποτελεί εγκώμιο της Αθήνας.

127 Vernant – Vidal-Naquet (1988) τόμ. Β', 224-225.

2.3 Η ορολογία στα σωζόμενα αποσπάσματα του Σοφοκλή

Η ορολογία για τον ηγέτη και την ηγεσία στα σωζόμενα αποσπάσματα των τραγωδιών του Σοφοκλή είναι περιορισμένη. Εκτός από κάποιες απλές αναφορές όρων που εντοπίζονται, τα αποσπάσματα, λόγω της περιορισμένης τους έκτασης, δεν προσφέρονται για περαιτέρω διερεύνηση και εξαγωγή οποιονδήποτε συμπερασμάτων στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Οι πληροφορίες των αποσπασμάτων δεν καθιστούν δυνατή τη διαμόρφωση ολοκληρωμένης εικόνας για τον ηγέτη και την άσκηση της εξουσίας του σε αυτά τα έργα, οπότε και περιοριζόμαστε σε απλή καταγραφή τους. Στα σωζόμενα αποσπάσματα, εντοπίζονται οι ακόλουθοι όροι:

Εύρύπυλος:

απ. 211, 2 *Ίδαϊον βασιλ[ῆα]*

απ. 214, 4 *ἀν]οίξας δεσπότηας*

απ. 221, 22] *ἄναξ ἀνδρῶν Ἀτρείδης* [ς

Ίφιγένεια: απ. 310 (289) *βασίλη*¹²⁸

Κολχίδες: απ. 345 (320) *Γανυμήδης μηροῖς ὑπαίθων τὴν Διὸς τυραννίδα*

Κρέουσα: απ. 354 (328), 1 *καὶ μή τι θαυμάσης με τοῦ κέρδους, ἄναξ / ὧδ' ἀντέχεσθαι*

Νιόβη: απ. 442, 10 *λίσσομαι, δέσποινα(α)*

Τρωίλος: απ. 619 (562) *τὸν ἀνδρόπαιδα δεσπότην* (πρβλ. Τρωίλον) *ἀπώλεσα*

απ. 620 (563) *σκάλη γὰρ ὄρχεις βασιλῆς ἐκτέμνουσ' ἐμούς*

Incertarum Fabularum Fragmenta:

απ. 873 (789) *ὅστις γὰρ ὡς τύραννον ἐμπορεύεται / κείνου ᾽στι δοῦλος, κἂν ἐλεύθερος μόλη.*

απ. 941 (855), 15-18 *Διὸς τυραννεῖ πλευμόνων, ἄνευ δορός, / ἄνευ σιδήρου ᾽ πάντα τοι συντέμνεται / Κύπρις τὰ θνητῶν καὶ θεῶν βουλεύματα.*

128 *TrGF* Radt vol.4, *Ίφιγένεια* απ. 310 (289). *βασίλη: ἡ βασιλεία* Pearson [*Adversaria Hesychiana* 1, Oxonii 1844, 157, 12]. *Σοφοκλῆς Ίφιγενεία* | πρβλ. Στέφανος Βυζάντιος. 13, 4 Meineke (= *Ηρωδιανός* 1, 275, 2 Lentz) *ὡς πρέσβεια πρέσβη καὶ τὸ βασιλεία κατὰ συναλοιφὴν βασίλη, οὕτως Ἀγάμμεια Ἀγάμμη.*

2.4 Συμπεράσματα

Αποτιμώντας συνολικά την ορολογία που έχει χρησιμοποιηθεί για να δηλώσει τον ηγέτη και την άσκηση της εξουσίας του, έχουμε επισημάνει ότι υπάρχει μεγάλη πολυτυπία. Ο τίτλος του βασιλέως συνυπάρχει με ποικιλία παλαιότερων όρων (*ἄναξ, τύραννος, κοίρανος, ταγός* κ.λπ.) που επεβίωσαν και κατά τον 5^ο αιώνα. Η μεγαλύτερη πολυτυπία εμφανίζεται στις δύο τραγωδίες του Οιδίποδα, στον *Οιδίποδα Τύραννο* και στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, στις οποίες τόσο για τους άρχοντες όσο και για την ίδια την εξουσία χρησιμοποιείται μεγάλη ποικιλία όρων, η μεγαλύτερη σε σύγκριση με τις υπόλοιπες, σωζόμενες τραγωδίες του Σοφοκλή. Πλήθος όρων προσδιορίζουν το βασιλικό αξίωμα του Οιδίποδα στον *Οιδίποδα Τύραννο*: *τύραννος, ἄναξ, δεσπότης, βασιλεύς, ἄρχων, ἡγεμών, ἀρχηγέτης* ή ομόρριζά τους.¹²⁹ Όροι που δεν χρησιμοποιούνται για κανέναν άλλο βασιλιά αλλά αναφέρονται αποκλειστικά στον Οιδίποδα και την εξουσία του είναι και πάλι στον *Οιδίποδα Τύραννο* τα: *κρατύνων, κυβερνήτης νεώς, ἀνάσσω, ἀπευθύνειν πόλιν, τυραννεῖς*.

Η χρήση ευρέος φάσματος όρων σε συνδυασμό με την αμφισημία ή πολυσημία κάποιων από αυτούς δίνει στον Σοφοκλή τη δυνατότητα να εκφράσει σύνθετες καταστάσεις και προβληματισμούς για τον ηγέτη και την ηγεσία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιλογή του ιδιαιτέρως πολύσημου όρου *τύραννος*, ο οποίος χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει την πλέον πολύσημη και σύνθετη μορφή της σοφόκλειας τραγωδίας, αυτήν του Οιδίποδα.

Μαζί με τους νεότερους χρησιμοποιούνται και παλαιότεροι, ποιητικοί τύποι, εκεί που υπάρχει ανάγκη να εκφραστεί η θετική αποτίμηση του ποιητή προς τη βασιλική μορφή που παρουσιάζει (π.χ. αυτή του Θησέα), ή επιλέγονται όροι (όπως το *τύραννος* και το *βασιλεύς*), οι οποίοι εξυπηρετούν το δράμα λόγω των συνυποδηλώσεών τους. Στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* χρησιμοποιούνται όροι που δεν εμφανίζονται σε άλλες τραγωδίες του Σοφοκλή και, ειδικά για τον Θησέα, χρησιμοποιούνται όροι που δεν χρησιμοποιούνται για κανένα άλλο πρόσωπο. Τέτοιοι όροι είναι τα ποιητικά *κοίρανος* και *κύριος*. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι για τον Θησέα δεν χρησιμοποιείται ποτέ το *τύραννος* ή ομόρριζά του. Ενώ, δηλαδή στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* συναντούμε δύο φορές τον όρο *τύραννος* και από μία τα *τυραννεύω* και *τυραννίς*, αυτά αφορούν πάντα ηγέτες της Θήβας. Η επιλογή

---

129 Ειδικά για τον Οιδίποδα, χρησιμοποιείται το *ἄναξ* ή ομόρριζά του δεκατέσσερις φορές, *τύραννος* ή ομόρριζά του πέντε φορές, *δεσπότης* πέντε φορές, *βασιλεύς* μία φορά, *ἄρχων* μία φορά, και μία φορά η μεταφορά *κυβερνήτης νεώς*.

αυτή αποκαλύπτει τη σαφή πρόθεση του ποιητή να προβάλει τον μυθικό ιδρυτή της Αθήνας με τον πλέον θετικό τρόπο. Αφενός αποφεύγει να χρησιμοποιήσει όρους με αρνητικούς συνειρμούς και αφετέρου ανατρέχει σε παλαιότερους, ποιητικούς τύπους προκειμένου να αναφερθεί στον Θησέα εξυψώνοντάς τον.

ΚΑΛΙΟΠΗ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΟΥΓΙΟΥΡΟΥ

Νομιμοποίηση και αμφισβήτηση του ηγέτη

3.1 Η φύση της εξουσίας και η βασιλική διαδοχή

Οι πρώτοι ηγέτες προέβαλαν θεϊκή καταγωγή ή θεωρήθηκαν επίγειοι θεοί. Ο ρόλος της θρησκείας και του υπερφυσικού στην πολιτική, κατά τον T. Lewellen, επιβεβαιώνεται με τρεις κυρίως τρόπους: 1. Η εξουσία μπορεί να βασίζεται άμεσα στη θρησκεία, όπως στη θεοκρατία, 2. Η θρησκεία μπορεί να χρησιμοποιείται για να νομιμοποιήσει την κυβερνώσα ελίτ, 3. Η θρησκεία μπορεί να παρέχει τις υποκείμενες δομές, πίστεις και παραδόσεις τις οποίες χειρίζονται όσοι φιλοδοξούν να αποκτήσουν εξουσία.¹³⁰

Στη μυθική αρχαιότητα η εξουσία ξεκινούσε από τους θεούς και, σε αυτό το σύστημα, οι ιερείς ήταν πολύ σημαντικά πρόσωπα. Η θεϊκή προέλευση της εξουσίας μέσω της εγχείρισης του σκήπτρου καταγράφεται από τον Όμηρο, όταν στην *Ιλιάδα* (B 100-108) αναφέρεται ότι το σκήπτρο¹³¹ που κατείχε ο Αγαμέμνων για να κυβερνά σε πολλά νησιά και σε όλο το Άργος δόθηκε από τον ίδιο τον Δία και το είχε ετοιμάσει ο Ήφαιστος (*ἀνὰ δὲ κρείων Ἀγαμέμνων / ἔστη σκῆπτρον ἔχων· τὸ μὲν Ἥφαιστος κάμε τεύχων / Ἥφαιστος μὲν δῶκε Διὶ Κρονίῳνι ἄνακτι, / ... πολλῆσιν νήσοισι καὶ Ἄργεϊ παντὶ ἀνάσσειν*).

130 Lewellen (1992) 70. Ο Lewellen [ο οποίος παραθέτει από τον Janssen, J. (1978), «The Early State in Ancient Egypt», στο H. J. M. Claessen και P. Skalnik (επιμ.), *The Early State*. The Hague, Netherlands: Mouton], υποστηρίζει ότι ακόμη και σε πολιτισμούς όπως οι Ινκας και οι Μάγια, στους οποίους η θρησκεία διαδραμάτιζε πολύ σημαντικό ρόλο, υπήρχε διαχωρισμός θρησκευτικής και κοσμικής γραφειοκρατίας και, ενώ οι ιερείς είχαν πολύ μεγάλη δύναμη, δεν είναι αυτή η δύναμη που συνήθως εφαρμόζοταν στον κοσμικό χειρισμό της διακυβέρνησης. Το ίδιο επισημαίνει ο J. Janssen και για τους αρχαίους Αιγυπτίους, στους οποίους οι Φαραῶ διατηρούσαν την κοσμική τάξη, ήταν παντοδύναμοι, αλλά υπόλογοι στους θεούς.

131 Για διαφορετική ερμηνεία της σύνδεσης της εξουσίας με τους *θεμιστάς* και το *σκήπτρον* βλ. Hammer (2002) 116-121. Όσον αφορά την ετυμολογία και τη χρήση των όρων εξουσίας, ο συγγραφέας παραθέτει τις θέσεις όσων υποστηρίζουν ότι η θεϊκή προέλευση της εξουσίας ήταν αποδεκτή ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια [παραπέμπει στον Mondī, R. (1980), ο οποίος εξετάζοντας το θέμα της θεϊκής προέλευσης της εξουσίας παρατηρεί ότι το σκήπτρο είναι, τελικά, το σύμβολο της βασιλείας και εμπεριέχει και τη δυνατότητα του βασιλιά να τιμωρεί], και επισημαίνει τη σταδιακή –ήδη από τον Όμηρο– μεταβολή της σημασίας όρων που συνδέονται με την εξουσία (όπως: *σκήπτρον, ἄναξ, γέρας, κραίνειν*). Ο Hammer υποστηρίζει μία νέα ερμηνεία αναφορικά με την πηγή άσκησης της εξουσίας. Η ερμηνεία αυτή συνδέεται με τον προσδιορισμό του όρου *θέμις* και στηρίζεται, όχι στην άνωθεν δοσμένη εξουσία, αλλά στην κοινή αναγνώριση της *θέμιδος*, η οποία κάνει δυνατή την άσκηση της εξουσίας. Το *σκήπτρον* αποτελεί το σύμβολο, όχι των προσωπικών προνομίων που πηγάζουν από τον Δία, αλλά της πολιτικής κρίσης που ασκείται δημόσια από τη συγκέντρωση του λαού στο πλαίσιο της *ἀγορᾶς* ή των αριστοκρατών στο πλαίσιο της *βουλῆς*.

Η εξουσία ήταν, επίσης, ανέκαθεν συνδεδεμένη με δύο βασικές αρχές: τη δικαστική και τη στρατιωτική. Στη *Θεογονία* του Ησιόδου ο βασιλιάς συνδέεται με την απονομή δικαιοσύνης και την επίλυση διαφορών μεταξύ των πολιτών. Με το χάρισμα της ευγλωττίας, ο βασιλιάς απονέμει τη δικαιοσύνη και κατευνάζει τα πνεύματα των πολιτών:

ή γὰρ καὶ βασιλεῦσιν ἄμ' αἰδοίοισιν ὅπηδεῖ. 80

ὄντινα τιμήσουσι Διὸς κοῦραι μέγαλοιο

γυινόμενόν τε ἴδωσι διοτρεφέων βασιλῆων,

τῷ μὲν ἐπὶ γλώσση γλυκερὴν χεῖουσιν ἔέρσην,

τοῦ δ' ἔπε' ἐκ στόματος ρεῖ μείλιχα· οἱ δέ νυ λαοὶ

πάντες ἐς αὐτὸν ὀρῶσι διακρίνοντα θέμιστας 85

ἰθειῆσι δίκησιν· ὁ δ' ἀσφαλῶς ἀγορεύων

αἰψά τι καὶ μέγα νεῖκος ἐπισταμένως κατέπαυσε·

τούνεκα γὰρ βασιλῆες ἐχέφρονες, οὔνεκα λαοῖς

βλαπτομένοις ἀγορήφι μετὰτροπα ἔργα τελεῦσι

ρήιδίως, μαλακοῖσι παραιφάμενοι ἐπέεσσιν· 90

[80] Αυτή (η μούσα Καλλιόπη) ακολουθεί, από τους σεβαστούς βασιλιάδες, εκείνον που θα τιμήσουν οι κόρες του μεγάλου Δία και θα τον προσέξουν ανάμεσα στους αναθρεμμένους από τον Δία βασιλιάδες, την ώρα που γεννιέται και θα του στάξουν στη γλώσσα μια γλυκειά δρόνο για να τρέχουν, απ' το στόμα του, μείλιχα τα λόγια. Ο λαός όλος έχει τα μάτια απάνω του καθώς κρίνει δίκες με ορθές αποφάσεις.

[85] Μιλάει σωστά και ξέρει γρήγορα να καταπαύει τις μεγαλύτερες φιλονικίες. Απ' αυτό φαίνονται οι φρόνιμοι βασιλιάδες, αυτοί που ξέρουν εύκολα να δώσουν στους αδικημένους ικανοποίηση στην αγορά με παραινετικά απαλά λόγια.¹³²

Η απονομή της δικαιοσύνης ως βασικού στοιχείου συνοχής της πόλεως και διατήρησης της κοινωνικής ζωής ορίστηκε κατά τον Πλάτωνα από τον ίδιο τον Δία,¹³³ ενώ κατά τον Ηρόδοτο,¹³⁴ οι Μήδοι αναγνωρίζοντας την ανάγκη απονομής της δικαιοσύνης και περιορισμού της ανομίας, όρισαν βασιλιά τους τον Δηϊόκη, που είχε αποκτήσει τη φήμη δίκαιου δικαστή. Ο Α. Χανιώτης διευκρινίζει ότι οι απαρχές της εξουσίας βρίσκονται στην

132 Μετάφραση Σταύρου και Άγγελου Βλάχου (1990).

133 Πλάτωνος *Πρωταγόρας*, 322c: Ζεὺς οὖν δείσας περὶ τῷ γένει ἡμῶν, μὴ ἀπόλοιτο πᾶν, Ἐρμῆν πέμπει ἄγοντα εἰς ἀνθρώπους αἰδῶ τε καὶ δίκην, ἴν' εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί.

134 Ηρόδοτος, Α 96-98.

αναγκαιότητα απονομής της δικαιοσύνης και στη στρατιωτική οργάνωση της κοινωνίας. Το σώμα που αρχικά αποδέχεται και αργότερα εκλέγει τους άρχοντες είναι ο λαός, δηλαδή η συνέλευση των στρατευομένων, ενώ και το πρώτο λεξιλόγιο που χρησιμοποιήθηκε για τους ηγέτες, ήταν στρατιωτικό.¹³⁵

Ο Θουκυδίδης στην *Ιστορία* του (1.13.1) συνδέει την εμφάνιση της τυραννίας με τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των πόλεων και θεωρεί ότι προηγήθηκε το πολίτευμα της κληρονομικής βασιλείας. Αναφέρει ότι, αρκετά χρόνια μετά τα Τρωικά, η Ελλάδα ησύχασε οριστικά και σταμάτησαν οι βίαιες μετακινήσεις. Και συνεχίζει:

δυνατωτέρας δὲ γιγνομένης τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν χρημάτων τὴν κτῆσιν ἔτι μᾶλλον ἢ πρότερον ποιουμένης τὰ πολλὰ τυραννίδες ἐν ταῖς πόλεσι καθίσταντο, τῶν προσόδων μειζόνων γιγνομένων (πρότερον δὲ ἦσαν ἐπὶ ῥητοῖς γέρασι πατρικαὶ βασιλεῖαι).

«Όσο η Ελλάδα γινόταν ισχυρότερη και αποκτούσε περισσότερο πλούτο απ' ό,τι πρωτύτερα, εγκαθιδρύθηκαν στις πόλεις ως επί το πλείστον τυραννικά καθεστώτα καθώς τα δημόσια έσοδα αυξάνονταν (ενώ πρωτύτερα υπήρχαν κληρονομικές βασιλείες με καθορισμένα προνόμια)». ¹³⁶ Σχολιάζοντας ο Drews αυτή την αναφορά σε βασιλείες, παρατηρεί ότι ο Θουκυδίδης αναφέρεται σε μονάρχες του παρελθόντος, οι οποίοι ήταν νόμιμοι βασιλείς και όχι τύραννοι. Δεν προσδιορίζει τη χρονική περίοδο, όμως ο Θουκυδίδης, σημειώνει ο Drews, είχε υπόψη του τους ηρωικούς βασιλείς.¹³⁷

Ο Αριστοτέλης ορίζει με τον πληρέστερο τρόπο τη βασιλεία αναφερόμενος στα τέσσερα είδη της:

βασιλείας μὲν οὖν εἶδη ταῦτα, τέτταρα τὸν ἀριθμὸν, μία μὲν ἢ περὶ τοὺς ἡρωικοὺς χρόνους (αὕτη δ' ἦν ἐκόντων μὲν, ἐπὶ τισὶ δ' ὠρισμένοις: στρατηγός τε γὰρ ἦν καὶ δικαστῆς ὁ βασιλεύς, καὶ τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς κύριος), δευτέρα δ' ἢ βαρβαρική (αὕτη δ' ἐστὶν ἐκ γένους ἀρχὴ δεσποτική κατὰ νόμον), τρίτη δὲ ἦν αἰσύμνητείαν προσαγορεύουσιν (αὕτη δ' ἐστὶν αἰρετὴ τυραννίς), τετάρτη δ' ἢ Λακωνικὴ τούτων (αὕτη δ' ἐστὶν ὡς εἶπεῖν ἀπλῶς στρατηγία κατὰ

135 Βλ. Χανιώτης (2003) 15, ο οποίος παρατηρεί ότι οι λέξεις *σταρτός* (δηλαδή *στρατός*), *κόσμος*, *ταγός*, *λαός/λεώς* προέρχονται από στρατιωτικά συμφραζόμενα και χρησιμοποιήθηκαν για να δηλώσουν σχέσεις εξουσίας.

136 Μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλος (2011).

137 Drews (1983) 8.

γένος αίδιος). (Πολιτῶν 1285b)

Το πρώτο είδος βασιλείας ίσχυε κατά τους ηρωικούς χρόνους και επρόκειτο για μια διακυβέρνηση σε ελεύθερο λαό, με περιορισμένα δικαιώματα: ο βασιλεύς ήταν στρατηγός, δικαστής και ιερατικός άρχων. Το δεύτερο ήταν το είδος που ίσχυε στους βαρβάρους. Επρόκειτο για κληρονομική, δεσποτική διακυβέρνηση που ρυθμιζόταν με νόμους. Το τρίτο είδος, το αισυμνητικό, ήταν αιρετή τυραννίδα, ενώ το τέταρτο, το λακωνικό, ήταν κληρονομική στρατηγία. Τόσο ο Θουκυδίδης όσο και ο Αριστοτέλης, αναφέρονται στη βασιλεία των ηρωικών χρόνων,¹³⁸ η οποία ήταν νόμιμη και είχε την αποδοχή του λαού. Και οι δύο τονίζουν τον περιορισμό των δικαιωμάτων του βασιλιά (*ἐπὶ ῥητοῖς γέρασι, ἐπὶ τισὶ δ' ὀρισμένοις*) ενώ ο Θουκυδίδης θεωρεῖ την εξουσία αυτή κληρονομική (*πατρικαὶ βασιλεῖαι*).

Στο λεξικό της Σούδας η βασιλεία ορίζεται ως εξής:

οὔτε φύσις οὔτε τὸ δίκαιον ἀποδίδουσι τοῖς ἀνθρώποις τὰς βασιλείας, ἀλλὰ τοῖς δυναμένοις ἡγεῖσθαι στρατοπέδου καὶ χειρίζειν τὰ πράγματα νουνεχῶς.

Η ιδιότητα, δηλαδή, του βασιλέως δεν αποδίδεται με βάση το δίκαιο ή την κληρονομικότητα, αλλά με βάση την αποτελεσματικότητα κάποιου σε δύο τομείς, τα στρατιωτικά και τον συνετό χειρισμό των υποθέσεων.

Εξετάζοντας ιστορικά την τυραννίδα στην αρχαία Ελλάδα, ο A. Andrewes¹³⁹ επισημαίνει πως το γεγονός ότι όλες οι λέξεις που αναφέρονται στους βασιλείς έχουν μη ελληνική ρίζα αποδεικνύει ότι αρχικά η μοναρχία στην πιο απόλυτη μορφή της ήταν κάτι ξένο προς το ελληνικό πνεύμα. Οι Έλληνες, υποστηρίζει, βρήκαν και παρέλαβαν από τους προέλληνες την έννοια της μοναρχίας, η οποία επικράτησε σε αυτούς νωρίς και αποδόθηκε με τη λέξη βασιλεύς. Η Cl. Mossé¹⁴⁰ παρατηρεῖ ότι η εξέταση του θέματος της μοναρχίας στην Αρχαία Ελλάδα από ιστορικής απόψεως ενέχει αρκετές δυσκολίες αφενός λόγω του ότι οι κύριες πηγές είναι λογοτεχνικές και αφετέρου λόγω της χρονικής απόστασης των πηγών αυτών από τα γεγονότα στα οποία αναφέρονται. Τα στοιχεία που προκύπτουν από την

---

138 Σχολιάζοντας ο Schütrumpf (1991) το σχετικό χωρίο του Αριστοτέλη, επισημαίνει ότι «ηρωική εποχή» θεωρεῖται είτε η εποχή του Ηρακλή είτε η εποχή του Τρωικού Πολέμου. Επειδή, όμως, κατά τον Τρωικό Πόλεμο η βασιλική εξουσία του Αγαμέμνονα είχε ήδη αποδυναμωθεί (κάτι που παραδίδεται ότι έγινε «αργότερα»), η «ηρωική εποχή» πρέπει να αναφέρεται σε εποχή πριν τα Τρωικά. Ακόμη και τότε, όμως, ο Αριστοτέλης θεωρεῖ ότι η εξουσία είχε περιοριστεί.

139 Andrewes (1958/1992).

140 Mossé (1984/1991).

εξέταση της ομηρικής βασιλείας οδηγούν κάποτε και σε αντιφατικά συμπεράσματα. Η Mossé επισημαίνει ότι στον Όμηρο ο βασιλεύς έχει θεϊκή καταγωγή και ενώ ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά* 1285b, 5-14) αναφερόμενος στη βασιλεία των ηρωικών χρόνων κάνει λόγο για κληρονομική βασιλεία, τα έπη παρουσιάζουν τόσο κληρονομικούς βασιλείς όσο και περιπτώσεις αμφισβήτησης της κληρονομικής μεταβίβασης (πρβλ. οι μνηστήρες στην Ιθάκη). Σύμφωνα με τη Mossé, οι βασιλείς των επών δεν είναι απόλυτοι μονάρχες, αλλά περιορίζονται από το συμβούλιο που υπάρχει (είτε στην πόλη είτε στο στρατόπεδο). Ο ομηρικός βασιλιάς είναι *primus inter pares* και διακρίνεται για τα πλούτη, τη σοφία και το αίσθημα της δίκης που τον διακατέχει, ενώ η εξουσία του είναι στρατιωτική, θρησκευτική και δικαστική. Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Hall, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο όρος *βασιλεύς* εξέφραζε μία σχετική και όχι απόλυτη εξουσία και δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η εξουσία αυτή ήταν κληρονομική. Η εξουσία κερδιζόταν στη βάση του χαρίσματος και της ικανότητας πειθούς και επιδεικνυόταν με το στρατιωτικό θάρρος και τη γενναιοδωρία.¹⁴¹ Ο K. Raaflaub επισημαίνει τον βασικό ρόλο της κοινότητας που έδινε στον βασιλέα τη δυνατότητα να οδηγεί (όχι να εξουσιάζει) και να πείθει (όχι να διατάζει),¹⁴² ενώ ο N. Luraghi τονίζει ότι η μοναρχία ως ιδεολογία ή ως νομιμοποιημένη εξουσία δεν υπήρχε ποτέ στην Αρχαία Ελλάδα. Η μοναρχία, υποστηρίζει, υπήρχε στον φανταστικό κόσμο της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*, αλλά όχι στον κόσμο που ζούσε ο ποιητής και το αρχαϊκό κοινό του.¹⁴³ Ο Andrewes, αντίθετα, θεωρεί τον ομηρικό βασιλιά απόλυτο μονάρχη. Ωστόσο, αναγνωρίζει και την ύπαρξη του συμβουλίου ως αναγκαίου θεσμού με κάποια δύναμη. Σταδιακά, υποστηρίζει ο Andrewes, τα δικαιώματα των βασιλέων περιορίστηκαν και κατά την κλασική περίοδο ο ρόλος τους εξασθένησε. Στην Αθήνα ο όρος *βασιλεύς* επέζησε πλέον ως τίτλος αξιωματούχου.

Η μετάβαση από τη μοναρχία στην αριστοκρατική ολιγαρχία, σημειώνει ο Andrewes, ήταν σταδιακή και δεν μπορούμε να καθορίσουμε την ακριβή εποχή που συνέβη. Τους βασιλείς διαδέχθηκαν ομάδες από μέλη γνωστών οικογενειών, οι οποίοι είχαν το κληρονομικό δικαίωμα να κυβερνούν. Κατά τη διαδικασία δημιουργίας μιας νέας μορφής εσωτερικής διακυβέρνησης τον 7^ο αιώνα, οι πόλεις δοκιμάστηκαν από έντονη κρίση και έδωσαν σε

---

141 Hall (2013) 12.

142 Raaflaub (2013) 82.

143 Luraghi (2013) 131, 134. Και η Sara Forsdyke (2009), υποστηρίζει ότι η ποίηση και η πεζογραφία (Όμηρος, τραγωδία, Ηρόδοτος, Θουκυδίδης) ανακαλούν τους βασιλείς της Εποχής του Χαλκού. Η αναπαράσταση των βασιλέων στη μεταγενέστερη λογοτεχνία αποκαλύπτει περισσότερο για τις εντυπώσεις που υπήρχαν αναφορικά με τη μοναρχία στα μεταγενέστερα χρόνια, παρά για την πραγματικότητα της Εποχής του Χαλκού.

κάποιους την ευκαιρία να γίνουν τύραννοι. Εξετάζοντας τη φύση αυτής της κρίσης, η Mossé¹⁴⁴ επισημαίνει ότι αυτή ήταν οικονομική, στρατιωτική αλλά κυρίως κοινωνική. Η εισαγωγή του σιδήρου και η αύξηση της παραγωγής δημιούργησαν νέα κοινωνικά δεδομένα. Εμφανίστηκαν νέες κοινωνικές ομάδες, οι εξειδικευμένοι τεχνίτες και οι έμποροι, οι οποίοι είχαν τα δικά τους συμφέροντα που διέφεραν από αυτά των αριστοκρατών. Η σύνδεση της εμφάνισης των τυραννικών καθεστώτων με την οικονομική ανάπτυξη των πόλεων γίνεται ήδη από τον Θουκυδίδη (1.31.1), παρατηρεί η Mossé, όταν ο ιστορικός επισημαίνει ότι εγκαθιδρύθηκε τυραννία στις ελληνικές πόλεις ύστερα από την οικονομική τους πρόοδο (... *τὰ πολλὰ τυραννίδες ἐν ταῖς πόλεσι καθίσταντο, τῶν προσόδων μειζόνων γιγνομένων*). Η ανάπτυξη αυτή επέτεινε, ωστόσο, την κοινωνική ανισορροπία, καθώς μία άλλη κοινωνική ομάδα, η αγροτική τάξη, βίωσε τη μεγάλη, αγροτική κρίση του 7^{ου} αιώνα. Οι ελεύθεροι χωρικοί αντιμετώπιζαν ακόμα και τον κίνδυνο στέρησης της ελευθερίας τους. Στον στρατιωτικό τομέα, η αλλαγή της πολεμικής τακτικής και η μετάβαση από την πρακτική της μονομαχίας στην οπλική φάλαγγα, δημιούργησε νέα δεδομένα. Ενώ η αριστοκρατία προτιμούσε τη μονομαχία, οι οπλίτες αγωνίζονταν ως ένα σώμα, συλλογικά. Σταδιακά, οι χωρικοί, παρατηρεί η Mossé, αποτέλεσαν τον στρατό των οπλιτών και το σώμα που άρχισε να καλείται *δήμος*.

Η τυραννίδα, λοιπόν, παρουσιάζεται συνυφασμένη με κοινωνικές μεταβολές: έλλειψη κοινωνικής ισορροπίας, αγροτική κρίση, δυσαρέσκεια του *δήμου* έναντι της παλαιάς αριστοκρατίας, που κατείχε μόνη της, όχι μόνο τα υλικά αγαθά, αλλά και την πολιτική, στρατιωτική και θρησκευτική δύναμη. Οι πρώτοι τύραννοι ήταν προϊόντα αυτής της αστάθειας των καιρών τους και, κατά τον Andrewes, αντιπροσωπεύουν μία επανάσταση ενάντια στην αριστοκρατία. Στα τέλη του 7^{ου} αιώνα, η πόλη που βρίσκεται σε διαρκή κίνδυνο βασιίζεται στους οπλίτες και οι ελεύθεροι χωρικοί είναι πρόθυμοι να ακολουθήσουν τον τύραννο που εναντιώνεται στην κλεισμένη στα προνόμια της αριστοκρατία. Ο τύραννος παρουσιάζεται ως αρχηγός των οπλιτών και ως προστάτης των συμφερόντων των μικρών ελεύθερων χωρικών. Παρόλο που, όπως επισημαίνει η Mossé, κάθε περίπτωση τυραννίδας παρουσιάζει τα δικά της χαρακτηριστικά και ακολουθεί τη δική της πορεία, τα στοιχεία καταδεικνύουν ότι, συνήθως, ο τύραννος εμφανίζεται ως λαϊκός ηγέτης, «δημαγωγός», εχθρικός στην αριστοκρατία, και ανατρέπει το πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς της αριστοκρατίας, χωρίς όμως να οικοδομεί τίποτα και χωρίς να

---

144 Mossé (1969/1989).

δημιουργεί νέους θεσμούς. Από εδώ προκύπτει και ο εφήμερος χαρακτήρας της τυραννίδας. Κάποτε οι τύραννοι ενήργησαν υπέρ του αγροτικού ή αστικού δήμου, συνήθως όμως η δράση τους ήταν αρνητική: τα αριστοκρατικά προνόμια καταργήθηκαν προς όφελος του τυράννου, πράγμα που οδηγούσε στην πτώση του, επειδή ο δήμος που είχε αποκτήσει δύναμη προμηθεύοντας τον τύραννο με τα οικονομικά μέσα και προπάντων με τη στρατιωτική δύναμη της εξουσίας του, έβλεπε επιτέλους να του αναγνωρίζεται νόμιμη ύπαρξη.

Τυραννικά καθεστώτα εμφανίζονται στην Ελλάδα κυρίως από το 650 π.Χ. (άνοδος του Κύψελου στην Κόρινθο) μέχρι το 510 π.Χ. (εκδίωξη των Πεισιστρατιδών από την Αθήνα)· πρόκειται για την κύρια εποχή της τυραννίδας. Η τυραννίδα, κατά τον Andrewes, δεν υπήρξε ποτέ πολίτευμα και ο τύραννος δεν είχε επίσημο αξίωμα ούτε τίτλο. Τον αποκαλούσαν *βασιλιά* ή *τύραννο* χωρίς διαφορά, σε ένδειξη αναγνώρισης της δύναμής του. Η τυραννίδα, συνεχίζει ο Andrewes, είναι μία μεταβατική φάση, η οποία δημιούργησε νέες μορφές πολιτευμάτων προκειμένου να καλυφθούν οι νέες ανάγκες του ελληνικού λαού. Σύμφωνα με τη Mossé,¹⁴⁵ μετά την πτώση των τυράννων εμφανίστηκαν νέοι θεσμοί, διαφορετικοί σε κάθε περίπτωση (ο Κλεισθένης εκμεταλλεύτηκε την πτώση του Πεισίστρατου και έφερε την αθηναϊκή δημοκρατία, αλλού εγκαταστάθηκε ολιγαρχία, διαφορετική από την αριστοκρατία που στηριζόταν σε δεσμούς αίματος.¹⁴⁶ Η ολιγαρχία στηριζόταν στον νόμο. Στην αρχαϊκή φάση, συμπεραίνει η Mossé, η τυραννίδα προετοίμασε και επίσπευσε την καταστροφή της παλαιάς αριστοκρατίας, της στηριγμένης σε δεσμούς αίματος κι επέτρεψε να διαμορφωθεί η πολιτική κοινότητα που, όταν χάθηκε ο τύραννος, πήρε την πολιτική εξουσία ομαδικά. Τόσο η ολιγαρχία όσο και η δημοκρατία που εγκαθιδρύθηκαν στις πόλεις-κράτη, είχαν λύσει το πρόβλημα της δημιουργίας μιας εκτελεστικής εξουσίας, που να είναι αφενός αποτελεσματική και αφετέρου να βρίσκεται υπό τον έλεγχο των πολιτών. Οι μεγάλες πόλεις θεωρούσαν πλέον ότι η τυραννίδα είναι κάτι κακό.

Σχολιάζοντας τη σημασία του όρου *τύραννος*, ο Andrewes επισημαίνει ότι, παρόλο που η

---

145 Mossé (1969/1989), 101.

146 Ο N. Luraghi (2013) 135-139, σημειώνει ότι οι μελετητές σήμερα κάνουν λόγο για αρχαϊκή, κλασική και ελληνιστική φάση της τυραννίδας, αλλά πιο σημαντική στην εξέλιξη της πολιτικής πρακτικής θεωρούν την Αρχαϊκή. Σε αυτήν οι τύραννοι ερμηνεύονται είτε ως «αριστοκρατικοί», αυτοί δηλαδή που προήλθαν από τις τάξεις της αριστοκρατίας, είτε ως «λαϊκοί», αυτοί δηλαδή που παρουσιάστηκαν ως ηγέτες των αποκλεισμένων από την εξουσία και ίσως των φτωχών. Αυτή η δεύτερη μορφή τυραννίδας οδήγησε, θεωρούν, στη δημοκρατία.

λέξη προκαλούσε αισθήματα μίσους, ο τύραννος δεν ήταν κατ' ανάγκην φαύλος κυβερνήτης. Ο όρος *τύραννος* δηλώνει το άτομο εκείνο που έχει απόλυτη εξουσία. Η λέξη χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Αρχίλοχο τον 7^ο αιώνα ως συνώνυμη της λέξης *βασιλεύς*. Ενώ, ωστόσο, η έννοια του τυράννου στην προφορική ομιλία και στον γραπτό πεζό λόγο χρωματίστηκε αρνητικά, στην ποίηση διατήρησε την ουδέτερη σημασία της. Αυτό, κατά τον Andrewes, μπορεί να ερμηνευθεί, επειδή η ποίηση υψηλού ύφους μπορεί να διατηρεί την αρχική και ανώτερη σημασία μιας λέξης, η οποία στον προφορικό λόγο έχει ξεπέσει. Η διάκριση ότι *βασιλεύς* σημαίνει καλός μονάρχης ενώ *τύραννος* κακός, ανήκει στον 4^ο αιώνα. Ο Rosivach, επίσης, σημειώνει ότι η εικόνα του τυράννου συγκέντρωσε όλα τα αρνητικά στοιχεία του μονάρχη, αν και ιστορικά δεν επιβεβαιώνεται, και τον 4^ο αιώνα η αντίθεση καλός βασιλιάς-κακός τύραννος γενικεύτηκε.¹⁴⁷

Ο Barceló¹⁴⁸ ερμηνεύοντας τη σημασιολογική αλλαγή της λέξης τύραννος, υποστηρίζει ότι αυτή οφείλεται στο μίσος για τους τυράννους, το οποίο πηγάζει από την εποχή των περσικών πολέμων και τον μηδισμό του Ιππία. Οι Αθηναίοι συνέδεσαν τον φόβο για τους Πέρσες με την τυραννία, ενώ η άνοδος της Αθήνας ως της μεγαλύτερης δύναμης μείωσε τον φόβο της περσικής απειλής και, κατά συνέπεια, και τον φόβο της τυραννίας. Η αρνητική εικόνα για τους τυράννους, υποστηρίζει και ο G. Anderson,¹⁴⁹ αρχίζει να διαμορφώνεται γύρω στα 520-480 π.Χ. στην Αθήνα κυρίως. Ο Anderson επισημαίνει ως πρώτο παράγοντα το γεγονός ότι οι ελληνικές πόλεις της Μ. Ασίας βρέθηκαν υπό περσική κυριαρχία το 540 π.Χ. Οι τύραννοι έγιναν περισσότερο πράκτορες ή ανδρείκελα του μονάρχη και η εικόνα αυτή στη συνέχεια γενικεύτηκε. Ως δεύτερο παράγοντα επισημαίνει την αλλαγή στις στάσεις και τις αξίες των πόλεων της Ελλάδας γύρω στο 525-480 π.Χ., τότε που ο ατομισμός υποχωρεί έναντι της συλλογικής συνείδησης. Ο μύθος των Τυραννοκτόνων ανέπτυξε τόσο στην Αθήνα όσο και αλλού (π.χ. στην Κόρινθο) τη νέα εικόνα του τυράννου ως καταπιεστή.

Έχοντας υπόψη αυτά τα ιστορικά δεδομένα, στη συνέχεια θα εξετάσουμε την εικόνα του βασιλιά, όπως αυτή συνάγεται μέσα από τα έργα του Σοφοκλή. Οι άξονες που θα διερευνηθούν είναι: η φύση της βασιλικής εξουσίας, η βασιλική διαδοχή, οι δικαιοδοσίες

---

147 Rosivach (1988).

148 Barceló (1990) 413. Ο N. Luraghi (2013) 135-139, επίσης, επισημαίνει ότι ο Ιππίας με τη συμπεριφορά του συνέδεσε τη χρήση του όρου στα ελληνικά με την ακραία συμπεριφορά των πολιτικών ηγετών, την αδικία και τη βία, πράγμα που ήρθε σε αντίθεση με την προηγούμενη σημασία της.

149 Anderson (2005).

και τα όρια των βασιλείων, καθώς επίσης και το μείζον θέμα της νομιμοποίησης και αμφισβήτησης του ηγέτη.

3.2 Η βασιλική εξουσία και διαδοχή στον Σοφοκλή

Στα έργα του Σοφοκλή ο ηγέτης συγκεντρώνει στο πρόσωπό του την πολιτική, δικαστική και στρατιωτική εξουσία. Ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες κάθε δραματικού έργου, η μία ή η άλλη μορφή εξουσίας μπορεί να παρουσιάζεται πιο εμφιατικά. Έτσι, στον *Φιλοκτήτη* και στον *Αίαντα* οι Ατρείδες παρουσιάζονται κυρίως ως στρατιωτικοί ηγέτες,¹⁵⁰ οι οποίοι επιδιώκουν με κάθε τρόπο την επιτυχή έκβαση της τρωικής εκστρατείας. Επιπλέον στον *Αίαντα*, γίνεται αναφορά και στη δικαστική εξουσία, η οποία, σύμφωνα με τον Μενέλαο είναι ανεξάρτητη (*έν τοις δικασταῖς, οὐκ ἐμοί, τόδ' ἐσφάλη* 1136), ενώ σύμφωνα με τον Τεύκρο όχι, αφού κατά την κρίση των όπλων του Αχιλλέα έγιναν παρεμβάσεις της πολιτικής/στρατιωτικής εξουσίας στη δικαστική διαδικασία (*κλέπτῃς γὰρ αὐτοῦ ψηφοποιὸς ἠὲρέθῃς* 1135). Στις *Τραχίνιες* ο Ηρακλής είναι στρατιωτικός ηγέτης που διεξάγει πολέμους, κάποτε μάλιστα από προσωπικό πάθος: σκοτώνει τον Εὐρυτο και κυριεύει την πόλη του προκειμένου να κατακτήσει την Ιόλη.¹⁵¹ Στον *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ* ο βασιλιάς της Αθήνας Θησεύς παρουσιάζεται ως ο πολιτικός και στρατιωτικός άρχοντας της πόλης, που δεν διστάζει να εμπλακεί σε πολεμική σύγκρουση για να προστατεύσει τον ικέτη-Οιδίποδα και, μακροπρόθεσμα, να εξασφαλίσει το καλό της Αθήνας. Η απόφασή του για παραμονή του Οιδίποδα στην πόλη συνιστά πολιτική απόφαση, δεδομένου ότι αυτή επηρεάζει τη ζωή, την ασφάλεια και την ευημερία της. Και στην *Αντιγόνη* ο Κρέων είναι ο πολιτικός ηγέτης που, αναλαμβάνοντας την εξουσία σε μια ταραγμένη για τη Θήβα περίοδο, επιτελεί επίσης ανακριτικό και δικαστικό έργο. Ο Κρέων δεν διστάζει να επιβάλλει τη θανατική ποινή στα συγγενικά του πρόσωπα, θέλοντας να εξασφαλίσει τη σωτηρία της πόλης.¹⁵²

Όσον αφορά το θέμα της βασιλικής διαδοχής, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι, τα έργα του Σοφοκλή, υποστηρίζουν τόσο την κληρονομική μεταβίβαση της εξουσίας όσο και την

---

150 Ενδεικτική είναι και η αυξημένη χρήση στρατιωτικής ορολογίας για τους βασιλείς αυτούς. Βλ. Κεφάλαιο 2: *Ο ηγέτης και η ηγεσία στις τραγωδίες του Σοφοκλή*.

151 *ἀλλ' ἠνίκ' οὐκ ἔπειθε τὸν φυτοσπόρον / τὴν παῖδα δοῦναι, κρύφιον ὡς ἔχοι λέχος, / ἔγκλημα μικρὸν αἰτίαν θ' ἐτοιμάσας / ἐπιστρατεύει πατρίδα τὴν ταύτης, ἐν ἧ' / τὸν Εὐρυτον τόνδ' εἶπε δεσπόζειν θρόνον, / κτείνει τ' ἀνακτα πατέρα τῆσδε καὶ πόλιν / ἔπερσε* (*Τραχίνιαι* 359-365).

152 *ἐγὼ γάρ, ἴστω Ζεὺς ὁ πάνθ' ὀρῶν ἀεὶ, / οὐτ' ἂν σιωπήσαιμι τὴν ἄτην ὀρῶν / στείχουσαν ἀστοῖς ἀντὶ τῆς σωτηρίας* (184-186).

αρμοδιότητα της πόλης να επιλέγει τον ηγέτη της. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι καμιά τραγωδία δεν αποτελεί πολιτική πραγματεία περί βασιλικής διαδοχής ή γενικότερα περί εξουσίας. Δεν μπορούμε, συνεπώς, σε καμιά περίπτωση να αναμένουμε από λογοτεχνικά έργα να παρουσιάζουν πληρότητα των σχετικών πληροφοριών. Οι όποιες πληροφορίες υπάρχουν, προκύπτουν εμμέσως, καθώς στα έργα γίνονται σχετικές αναφορές σε θέματα διαδοχής και άσκησης της εξουσίας στον βαθμό που αυτό εξυπηρετεί την πλοκή τους.

Στον *Οιδίποδα Τύραννο*, παρόλο που ο Κρέων είναι ο πλησιέστερος συγγενής στον θανόντα βασιλιά Λάιο και, θεωρητικά, θα μπορούσε να αναλάβει την άσκηση της εξουσίας (όπως γίνεται στο τέλος του δράματος), αυτή παραχωρείται από την πόλη στον Οιδίποδα (*εἰ τῆσδέ γ' ἀρχῆς οὐνεχ', ἦν ἐμοὶ πόλις / δωρητόν, οὐκ αἰτητόν, εἴσεχειρίσεν* 383-384). Ο Οιδίπους τονίζει ότι η πόλη ήταν αυτή που παραχώρησε την εξουσία σε αυτόν που ήταν ξένος, και μάλιστα χωρίς ο ίδιος να τη διεκδικήσει. Η αναφορά αυτή καθιστά σαφές το δικαίωμα αλλά και τη δυνατότητα της πόλης να επιλέγει και να ορίζει τον βασιλιά της. Είναι, επίσης, χαρακτηριστικό στη συγκεκριμένη τραγωδία, ότι ούτε η Ιοκάστη ούτε ο Κρέων φέρουν ένσταση σε αυτή την επιλογή του λαού. Ο λαός αναγνωρίζεται ως το ανώτατο όργανο για τη λήψη της πιο σημαντικής για την πόλη απόφασης.

Στη συνέχεια του έργου, ο Οιδίπους επισημαίνει ότι, για να πάρει κανείς την εξουσία, χρειάζεται δύο πράγματα: πρώτον, την υποστήριξη του πλήθους και των φίλων και, δεύτερο, χρήματα (*ἄνευ τε πλήθους καὶ φίλων τυραννίδα / θηρᾶν, ὃ πλήθει χρήμασιν θ' ἄλίσκεται*; 541-542).¹⁵³ Άρα, το θεωρητικό σχήμα του Οιδίποδα για την ανάληψη της εξουσίας προϋποθέτει τη στήριξη του λαού και των φίλων προς τον επίδοξο ηγέτη και την οικονομική του ενίσχυση από αυτούς. Είναι φανερό, ότι και οι απόγονοι ενός βασιλιά μπορεί θεωρητικά να διεκδικήσουν τον θρόνο, αλλά εκείνο που απαιτείται για την άνοδο στην εξουσία είναι η στήριξη των πολιτών και όχι κατ' ανάγκην τα κληρονομικά ερείσματα.

Το γεγονός ότι η διαδικασία ανάληψης της βασιλικής εξουσίας απαιτεί τη λαϊκή έγκριση επιβεβαιώνεται στο ίδιο έργο και από την απόφαση του λαού της Κορίνθου. Μετά τον θάνατο του βασιλιά Πόλυβου, ο Οιδίπους καλείται να αναλάβει τον θρόνο της Κορίνθου,

---

153 Για τον πολιτικό ρόλο των φίλων βλ. Connor (1992) 40, όπου ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι συγκεκριμένοι στίχοι απηχούν την πραγματικότητα και δεν είναι φαντασία του ποιητή.

όχι βάσει κάποιου κληρονομικού δικαιώματος, αλλά επειδή αυτό συνιστά απόφαση της πόλης. Ο Άγγελος ανακοινώνει στον Οιδίποδα ότι οι Κορίνθιοι αποφάσισαν να του προσφέρουν τον θρόνο (*τύραννον αὐτὸν οὐπιχώριοι χθονὸς / τῆς Ἰσθμίας στήσουσιν, ὡς ἠύδατ' ἐκεῖ* 939-940). Η κληρονομικότητα, επομένως, από μόνη της δεν αποτελεί προϋπόθεση ανάληψης της εξουσίας. Ο λαός είναι αυτός που αποφασίζει και προσφέρει τον θρόνο (*στήσουσιν*) σε όποιον κρίνει ως τον καταλληλότερο, χωρίς, βέβαια, να αποκλείεται ο γιος του προηγούμενου βασιλιά.

Στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* εντοπίζονται οι περισσότερες αναφορές στο θέμα της διαδοχής και ανάληψης της βασιλικής εξουσίας. Όταν η Ισμήνη εξιστορεί στον Οιδίποδα την άθλια κατάσταση της πόλης, αναφέρει ότι αρχικά ο Ετεοκλής και ο Πολυνείκης είχαν αποφασίσει να παραχωρήσουν τον θρόνο στον Κρέοντα (με ποιον τρόπο κατείχαν ή θα παραχωρούσαν την εξουσία τα δυο αδέλφια δεν διευκρινίζεται στο έργο, αλλά προφανώς επρόκειτο για κληρονομική διαδοχή), γιατί φοβήθηκαν την παλιά κατάρα και το κακό που θα προκαλούσε στην πόλη. Στη συνέχεια όμως άλλαξαν γνώμη και θέλησαν να διεκδικήσουν την εξουσία (*ἀρχῆς λαβέσθαι καὶ κράτους τυραννικοῦ* 373). Και τότε δεν ίσχυσαν τα πρωτοτόκια, αλλά ο νεότερος Ετεοκλής πήρε την εξουσία διώχνοντας από την πόλη τον μεγαλύτερο Πολυνείκη. Το σημείο αυτό το διευκρινίζει στη συνέχεια ο ίδιος ο Πολυνείκης, λέγοντας ότι διεκδικούσε τον θρόνο βασιζόμενος στο δίκαιο του μεγαλύτερου. Όμως ο Ετεοκλής, αν και νεότερος, τον έδιωξε από την πατρίδα όχι γιατί αποδείχθηκε ικανότερος στον λόγο ή ανώτερος στη δύναμη, αλλά γιατί έπεισε την πόλη:

γῆς ἐκ πατρώας ἐξελήλαμαι φυγὰς,

τοῖς σοῖς πάναρχος οὔνεκ' ἐνθακεῖν θρόνοις

γονῆ πεφυκὼς ἠξίουν γεραιτέρῳ.

ἀνθ' ὧν μ' Ἐτεοκλῆς, ὧν φύσει νεώτερος 1295

γῆς ἐξέωσεν, οὔτε νικήσας λόγῳ

οὔτ' εἰς ἔλεγχον χειρὸς οὐδ' ἔργου μολῶν¹⁵⁴

πόλιν δὲ πείσας.

Το απόσπασμα αυτό είναι ιδιαίτερος διαφωτιστικό ως προς τις πληροφορίες για τη

---

154 Σχολιάζοντας τον στίχο 1297, ο Blaydes σημειώνει ότι η λέξη *ἔλεγχος* πιθανόν προέρχεται από το *ἐλεῖν ἔγχος*, επειδή οι περισσότερες διαφωνίες λύνονταν με τα όπλα. Ο Μπάλλας (1994) επισημαίνει ότι ο *ἔλεγχος χειρὸς* αναφέρεται στη δύναμη των χειρῶν η οποία θα δοκιμαζόταν σε μονομαχία, ενώ το *οὐδ' ἔργου* αναφέρεται στη μάχη (*σχῆμα ἐν διὰ δυοῖν*). Το νόημα είναι: χωρίς να με νικήσει ούτε σε μονομαχία ούτε σε μάχη κατά παράταξη.

βασιλική διαδοχή. Γίνεται, δηλαδή, φανερό ότι οι δύο γιοι του τέως βασιλιά είχαν δικαίωμα να διεκδικήσουν τον θρόνο. Μεταξύ των δύο, τα πρωτοτόκια έδιναν προβάδισμα στον μεγαλύτερο, αλλά αυτό δεν ήταν σε καμιά περίπτωση καθοριστικό ή περιοριστικό. Όπως ομολογεί ο Πολυνείκης, τα κριτήρια για την ανάδειξη του βασιλιά ήταν η ικανότητα στον λόγο και στη μάχη. Και ενώ ο ίδιος ισχυρίζεται ότι ο Ετεοκλής δεν ήταν ανώτερός του σε κανένα από αυτά τα δύο, στην πράξη αποδείχθηκε ότι ήταν ανώτερος στον λόγο, αφού κατόρθωσε να πείσει την πόλη να τον ανακηρύξει βασιλιά της. Γίνεται και πάλι φανερό ότι η πόλη είναι αυτή που αποφασίζει και εκχωρεί τον θρόνο στον Ετεοκλή και όχι απ' εαυτής η κληρονομική αξίωση. Τα δύο αδέλφια έχουν κάθε δικαίωμα να διεκδικήσουν τον θρόνο· δεν τον παίρνουν, ωστόσο, βάσει της κληρονομικής διαδοχής, αλλά ως αποτέλεσμα της επιλογής της πόλης. Η πόλη φαίνεται πως αξιολόγησε τις ιδιαίτερες ικανότητες των δύο υποψηφίων βασιλέων και επέλεξε αυτόν που έκρινε καλύτερο.

Στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή η εξουσία βρίσκεται στα χέρια δύο ανθρώπων που την κατέλαβαν βίαια και χωρίς την αποδοχή ή έγκριση της πόλεως. Η Κλυταιμίστρα και ο Αίγισθος, αφού δολοφόνησαν τον νόμιμο βασιλιά και σφετερίστηκαν τον θρόνο, ασκούν τώρα την εξουσία με τρόπο τυραννικό. Απέναντι σε αυτή τη βίαιη εξουσία η μόνη αντίδραση προέρχεται αρχικά από την Ηλέκτρα και στη συνέχεια και από τον Ορέστη. Όλες οι αναφορές που σχετίζονται με την επάνοδο του Ορέστη αφορούν πρωτίστως την εκδίκηση της δολοφονίας του Αγαμέμνονα (ενδεικτικά: 14, 33, 70, 779, 811, 953, 1156) αλλά και την ανάκτηση της πατρικής περιουσίας (72, 960). Τα δύο αυτά στοιχεία, η εκδίκηση του φόνου από τους συγγενείς και η κληρονομική μεταβίβαση της περιουσίας στους απογόνους, ήταν νομικά κατοχυρωμένα. Βάσει αφενός αυτής της υποχρέωσης και αφετέρου αυτού του δικαιώματος ο Ορέστης επιστρέφει ως εκδικητής του φόνου του Αγαμέμνονα και ως διεκδικητής της πατρικής περιουσίας. Παρόλο που σε κανένα σημείο της τραγωδίας δεν αναφέρεται ρητά ότι ο Ορέστης επιστρέφει για να αναλάβει τον θρόνο βάσει κάποιου κληρονομικού δικαιώματος, είναι προφανές ότι αναλαμβάνοντας την κυριαρχία του οίκου θα αναλάβει και τη βασιλική εξουσία. Η διεκδίκηση και ανάκτηση της περιουσίας είναι αυτή που θα σημάνει για τον Ορέστη και την κατάκτηση της εξουσίας.

Στην *Αντιγόνη*, επίσης, φαίνεται να λειτουργεί η κληρονομικότητα στη μεταβίβαση της βασιλικής εξουσίας. Συγκεκριμένα, όταν ο Κρέων καλεί το συμβούλιο της πόλεως και παρουσιάζεται ως ο νέος βασιλιάς, αναφέρει ότι το συμβούλιο των γερόντων έδειχνε

σεβασμό τόσο στη βασιλεία του Οιδίποδα όσο και στα παιδιά του, οπότε αναμένει τη συνέχιση της εκδήλωσης σεβασμού και προς τον ίδιο:

*σέβοντας εἰδῶς εὖ θρόνων ἀεὶ κράτη,
τοῦτ' αὖθις, ἡνίκ' **Οἰδίπους** ὄρθου πόλιν,
κάπει διώλετ', ἀμφὶ τοὺς κείνων ἔτι
παῖδας μένοντας ἐμπέδοις φρονήμασιν.
ὄτ' οὖν ἐκεῖνοι πρὸς διπλῆς μοίρας μίαν 170
καθ' ἡμέραν ὄλοντο παῖσαντές τε καὶ
πληγέντες αὐτόχειρι σὺν μιάσματι,
ἐγὼ κράτη δὴ πάντα καὶ θρόνους ἔχω
γένους κατ' ἀγχιστεῖα τῶν ὀλωλότων.*

Εδώ, φαίνεται να παρουσιάζεται από τον Κρέοντα η μεταβίβαση της εξουσίας από τον Οιδίποδα στα παιδιά του Ετεοκλή και Πολυνείκη και ακολούθως, όταν εκείνοι αλληλοσκοτώθηκαν, στον ίδιο λόγω των συγγενικών τους δεσμών. Ωστόσο, δεν δίνονται διευκρινίσεις ή ακριβή στοιχεία. Η διαδικασία της διαδοχής που ακολουθείται στη συγκεκριμένη περίπτωση ενδεχομένως να αποτελεί λύση ανάγκης λόγω του κινδύνου στον οποίο βρίσκεται η πόλη. Όπως η αγχιστεία ήταν αρχή της αθηναϊκής νομοθεσίας βάση της οποίας λύνονταν κληρονομικές διαφορές,¹⁵⁵ ίσως σε κρίσιμες περιόδους η αρχή αυτή να εφαρμοζόταν για να καλύψει και το κενό εξουσίας.¹⁵⁶ Είναι πάντως σαφές ότι η δήλωση του Κρέοντα για ανάληψη της εξουσίας λόγω συγγενείας γίνεται δημόσια και επειδή δεν συναντά καμιά διαφωνία από την πόλη, εξασφαλίζει την έγκριση και νομιμοποίησή της.

Ο ρόλος της πόλης στην ανάδειξη του βασιλιά δηλώνεται σαφέστερα μέσα από τον λόγο του Κρέοντα προς τον Αίμονα:

*ἀλλ' ὄν πόλις στήσειε, τοῦδε χρὴ κλύειν
καὶ σμικρὰ καὶ δίκαια καὶ τάναντία. (666-667)*

Στην περίπτωση αυτή, προκειμένου ο Κρέων να εξασφαλίσει την υπακοή του Αίμονα

---

155 Carter (2012) 122.

156 Στους *Επτά επί Θήβας* του Αισχύλου το σώμα των *προβούλων* αναλαμβάνει να καλύψει την έκτακτη ανάγκη διακυβέρνησης που προκάλεσε το κενό εξουσίας. Πρόκειται για το συμβούλιο, το οποίο αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της πόλης μετά τον θάνατο του Ετεοκλή και του Πολυνείκη (πώς και μέσα από ποιες διαδικασίες δεν διευκρινίζεται). Το σώμα αυτό, μάλιστα, πήρε την απόφαση για την ταφή του Ετεοκλή και τη μη ταφή του Πολυνείκη (*δοκοῦντα καὶ δόξαντ' ἀπαγγέλλειν με χρὴ / δήμου προβούλοις τῆσδε Καδμείας πόλεως*· 1005-1006, *τοιαῦτ' ἔδοξε τῶδε Καδμείων τέλει* 1025).

αναφέρει ότι οι πολίτες πρέπει να υπακούν απόλυτα στον άρχοντα που θα ορίσει η πόλη, και στα μικρά και στα δίκαια και στα αντίθετά τους. Κατά τον Κρέοντα, η πόλη είναι αυτή που αποφασίζει και ορίζει τον βασιλιά της και, συνεπώς, οφείλει στη συνέχεια να τον υπακούει. Ο Griffith¹⁵⁷ σχολιάζοντας τους συγκεκριμένους στίχους θεωρεί ότι η αναφορά *ὄν πόλις στήσειε* (η οποία παραπέμπει σε αντίστοιχο λεκτικό στον *Οιδίποδα Τύραννο: τύραννον αὐτὸν οὐπιχώριοι χθονὸς / τῆς Ἰσθμίας στήσουσιν* 939-940) θα μπορούσε να αναφέρεται σε δημοκρατική εκλογή ή σε λαϊκή στήριξη προς τον νέο μονάρχη. Στο απροσδιόριστο ιστορικό πλαίσιο της ελληνικής τραγωδίας, τέτοιου είδους αμφισημίες δεν είναι σπάνιες. Η αναφορά αυτή ενισχύει τη θέση ότι η έγκριση και νομιμοποίηση της εξουσίας από την πόλη ήταν εν πάση περιπτώσει απαραίτητη.

3.3 Τα όρια της πόλεως

Από τα έργα του Σοφοκλή καθίσταται σαφές ότι τα όρια της εξουσίας του βασιλιά βρίσκονται εντός των ορίων της πόλεως του. Ο Θησεύς στον *Οιδίποδα επί Κολωνά* απαντώντας στη βίαιη επέμβαση του Κρέοντα στην Αθήνα, επισημαίνει και υποδεικνύει τον σεβασμό που πρέπει να υπάρχει μεταξύ βασιλέων. Υποστηρίζει ότι ο ίδιος προσωπικά δεν θα επενέβαινε ποτέ στα όρια της εξουσίας άλλου βασιλέως και δεν θα αποσπούσε τίποτα χωρίς την έγκρισή του (*οὐκ οὖν ἔγωγ' ἂν σῆς ἐπεμβαίνων χθονός, / οὐδ' εἰ τὰ πάντων εἶχον ἐνδικώτατα, / ἄνευ γε τοῦ κραίνοντος, ὅστις ἦν, χθονός / οὐθ' εἶλκον οὐτ' ἂν ἦγον, ἀλλ' ἠπιστάμην / ξένον παρ' ἀστοῖς ὡς διαιτᾶσθαι χρεῶν* 924-928). Ο Αίας και ο Φιλοκτήτης συζητούν το θέμα των σχέσεων και περιορισμών μεταξύ των βασιλέων. Στον *Αίαντα*, παρά τη συστράτευση όλων υπό την ηγεσία του Αγαμέμνονα, η σύγκρουση Τεύκρου – Ατρείδων φέρνει στο προσκήνιο τον ανταγωνισμό μεταξύ των βασιλέων. Ο Τεύκρος διακηρύσσει την ανεξαρτησία κάθε βασιλιά αλλά και την ανάγκη περιορισμού της εξουσίας καθενός στον δικό του λαό. Ο Αίας, και κατ' επέκταση όλοι οι βασιλείς, ισχυρίζεται ότι συμμετέχοντας στην τρωική εκστρατεία δεν έχουν χάσει την εξουσία τους, αλλά διατηρούν την κυριότητά τους (*αὐτοῦ κρατῶν* 1099). Η δε εξουσία του Μενελάου περιορίζεται στη Σπάρτη και δεν επισκιάζει τους υπόλοιπους βασιλείς (*Σπάρτης ἀνάσσων ἦλθεσ, οὐχ ἡμῶν κρατῶν* 1102). Η συμμετοχή τους στην εκστρατεία δεν είναι δείγμα υποταγής ή υποχρέωσης απέναντι στους Ατρείδες, αλλά υπαγορεύεται από τον ηρωικό κώδικα τιμής: δεσμεύτηκαν με όρκο να υπερασπιστούν την Ελένη και είναι υποχρεωμένοι να τηρήσουν τη δέσμευσή τους (*ἀλλ' οὐνεχχ' ὄρκων οἴσιν ἦν ἐπώμοτος, / σοῦ δ' οὐδέν*

---

157 Griffith (1999) 238.

1113-1114). Ο Τεύκρος, επομένως, διακηρύττει την ισότητα μεταξύ των βασιλέων και την ανεξαρτησία του καθενός και διευκρινίζει ότι η εξουσία του ενός αποτελεί όριο για την εξουσία του άλλου.

Στον *Φιλοκτήτη*, επίσης, γίνεται φανερό ότι η εξουσία των Ατρείδων δεν επισκιάζει τους υπόλοιπους βασιλείς. Οι Ατρείδες δεν μπορούν να επιβάλουν αποφάσεις στους άλλους βασιλείς ούτε να απαιτήσουν την υπακοή τους, εκτός κι αν εκείνοι το επιθυμούν. Έτσι, ο Οδυσσεύς υπακούει στις εντολές τους και γίνεται το εκτελεστικό τους όργανο (*τὸν Μηλιᾶ / Ποίαντος υἱὸν ἐξέθηκ' ἐγὼ ποτε, / ταχθεὶς τὸδ' ἔρδειν τῶν ἀνασσόντων ὑπο* 5-6), επειδή το επιθυμεί ο ίδιος. Εκούσια θέτει τον εαυτό του σε αυτή την υπηρεσία (*Φιλοκτήτης προς Οδυσσέα: γελώμενος πρὸς σοῦ τε καὶ τῶν Ἀτρέως / διπλῶν στρατηγῶν, οἷς σὺ ταῦθ' ὑπηρετεῖς* 1023-4), διότι υπάρχει αμοιβαιότητα και συμφωνία. Ο Οδυσσεύς αποδέχεται και υλοποιεί τις αποφάσεις τους, οι Ατρείδες αποδέχονται και αναγνωρίζουν τις ικανότητές του (δεν υπάρχει ρητή αναφορά σε αυτό εκ μέρους των Ατρείδων, είναι όμως δεδομένο ότι αναθέτουν στον Οδυσσέα το κρισιμότερο καθήκον της μεταφοράς τον Φιλοκτήτη στην Τροία, επειδή είναι σίγουροι ότι είναι ο μόνος που μπορεί να το επιτύχει). Ο Οδυσσεύς συνεργάζεται απόλυτα, αφού θεωρεί ότι αυτό υπαγορεύει το κοινό αλλά και το προσωπικό του όφελος. Υπάρχει, δηλαδή, συνεργασία μεταξύ βασιλέων με εκούσια «υποταγή» του ενός στον άλλο, όταν αυτό εξυπηρετεί αμοιβαία συμφέροντα και επιδιώξεις. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Νεοπτόλεμος σταθμίζει τα δεδομένα (ατομικό και συλλογικό καλό από τη μια, χρήση απάτης από την άλλη) και αποδέχεται να εξυπηρετήσει τα σχέδια του Οδυσσέα (*ἴτω· ποιήσω, πᾶσαν αἰσχύνην ἀφείς* 120)· ο Φιλοκτήτης, αργότερα, συνεργάζεται και προσφέρει την προστασία του στον Νεοπτόλεμο σε περίπτωση που δεχθεί επίθεση από τους Αχαιοούς, ακόμα κι αν αυτό απαιτεί να στραφεί εναντίον τους με τα βέλη του Ηρακλή (*Νε. τί γάρ, ἐὰν πορθῶσι χώραν τὴν ἐμήν; / Φι. ἐγὼ παρών. Νε. τίνα προσωφέλησιν ἔρξεις; / Φι. βέλεσι τοῖς Ἡρακλέοις Νε. πῶς λέγεις; Φι. εἶρξω πελάζειν.* 1405-1407).

Στην περίπτωση της συνεργασίας μεταξύ Οδυσσέα - Νεοπτολέμου είναι χαρακτηριστικό πώς αξιολογεί ο καθένας από τους δύο την προσφορά του άλλου στην υπόθεση που αναλαμβάνουν από κοινού. Ο Οδυσσεύς αναφέρεται σε αυτήν με όρους που εκφράζουν υποταγή του Νεοπτολέμου (*ὑπ-ηρετῶ, ὑπ-ουργῶ*) και του υπαγορεύει πώς πρέπει να ενεργήσει, επειδή τον αντιμετωπίζει ως νέο που μαθητεύει κοντά του και ως απλό εκτελεστικό όργανο (*ἀλλ' ἔργον ἤδη σὸν τὰ λοιφ' ὑπηρετεῖν, / σκοπεῖν θ' ὅπου 'στ' ἐνταῦθα δίστομος πέτρα / ... ἄ μοι προσελθὼν σῖγα σήμαιν' εἴτ' ἔχει / χῶρον τὸν αὐτὸν τόνδ' ἔτ', εἴτ'*

ἄλλη κυρεῖ, / ὡς τὰπίλοιπα τῶν λόγων σὺ μὲν κλύης, / ἐγὼ δὲ φράζω, κοινὰ δ' ἐξ ἄμφοιν ἴη 15-25, ὑπουργεῖν, ὡς ὑπηρέτης πάρει 53, και γίνεται ακόμα πιο επιτακτικός, όταν φοβάται ότι το σχέδιό του καταρρέει: χῶρει σύ· μὴ πρόσλευσσε, γενναῖός περ ὄν, / ἡμῶν ὅπως μὴ τὴν τύχην διαφθερεῖς 1068-9). Ο Οδυσσεύς χρησιμοποιεῖ την ἴδια ακριβῶς ορολογία που χρησιμοποιεῖ και ο Χορός των ναυτῶν (ὑπουργεῖν) για να δηλώσει τη δική του υποταγή στον βασιλιά του (σὲ δ', ὦ τέκνον, τόδ' ἐλήλυθεν / πᾶν κράτος ὠγύγιον· τό μοι ἔννεπε / τί σοι χρεῶν ὑπουργεῖν 141-3). Ο Νεοπτόλεμος, ἀπὸ την ἄλλη, χρησιμοποιεῖ ὀρους που δηλώνουν ἰσότητα (ζυνεργάτης) στη συνεργασία του με τον Οδυσσεά (πεμφθείς γε μέντοι σοὶ ζυνεργάτης ὀκνῶ / προδότης καλεῖσθαι 93-94), επειδὴ βλέπει τον καθοριστικό ρόλο που ἔχει να διαδραματίσει στην υπόθεση της ἄλωσης της Τροίας.

Η υποταγή ενός βασιλιά στον ἄλλο μπορεί να γίνει μόνο εκούσια.¹⁵⁸ Οι Ατρεΐδες δεν μπορούν οὔτε να διατάξουν οὔτε να επιβάλουν τις αποφάσεις τους στον Φιλοκτήτη. Τον εγκατέλειψαν στη Λήμνο την ὥρα της μεγάλης αδυναμίας του και τώρα που τον χρειάζονται δεν τον διατάζουν να πάει στην Τροία, ἀλλὰ προσπαθοῦν να τον ξεγελάσουν. Ξέρουν ὅτι οι επιλογές τους στη συγκεκριμένη περίπτωση εἶναι η βία, η πειθὴ ἢ ο δόλος, ὄχι, ὁμως, η διαταγή.¹⁵⁹ Ἀκόμα και τον Νεοπτόλεμο, τον οποίο χρειάζονται για να πάρουν την Τροία, δεν τον διέταξαν, ἀλλὰ τον «έπεισαν» παρουσιάζοντάς του ὄχι ὄλη, ἀλλὰ μέρος της ἀλήθειας (οὐκ ἄρ' ὁ πέρσων, ὡς ἐφάσκει', εἴμ' ἐγώ; 114). Η συνεργασία και αμοιβαία υποστήριξη μεταξύ βασιλέων εἶναι δεδομένη στον αριστοκρατικό κόσμο, απαιτεῖ ὁμως σεβασμὸ και αυτοπεριορισμὸ του καθενὸς στα ὀριά του. Η ταπείνωση και ο πόνος (ὄχι τόσο ο φυσικός ὄσο ο ψυχικός) που οι Ατρεΐδες προκάλεσαν στον Φιλοκτήτη δεν αφήνει περιθῶρια σε κανενὸς εἶδους συνεργασία και αποκλείει εντελῶς την πειθὴ. Ἐχει σκληρύνει τόσο η στάση του Φιλοκτήτη που προτιμᾶ την καταστροφή των εχθρῶν του ἀκόμα κι αν αυτό σημαίνει καταστροφή τόσο του ελλησικου στρατεύματος ὄσο και δική του.

---

158 Η πρώτη αντίδραση βασιλιά στις διαταγές του Αγαμέμνονα σημειώνεται στο Α της *Ιλιάδας* ἀπὸ τον Αχιλλέα. Ο Αγαμέμνων θεώρησε ὅτι η θέση του του παρείχε το δικαίωμα επιβολής στον Αχιλλέα, ενώ ο τελευταῖος θεώρησε δικαίωμά του να αμφισβητήσει μια τέτοια συμπεριφορά.

159 Θα μπορούσε κανεὶς να υποθέσει ὅτι, αν ετίθετο ως επιλογή η δυνατότητα της διαταγής, οι Ατρεΐδες θα μετέβαιναν οι ἴδιοι (ἢ και οι ἴδιοι) στη Λήμνο. Στον *Αΐαντα*, ὄπου ακριβῶς ὑπάρχει μια τέτοια προσπάθεια επιβολής βασιλέων σε βασιλείς, βλέπουμε πρώτα τον Μενέλαο και στη συνέχεια τον ἴδιο τον Αγαμέμνονα να προσπαθοῦν (ανεπιτυχῶς) να επιβληθοῦν στον Τεύκρο (και τον Αΐαντα).

3.4 Νομιμοποίηση και αμφισβήτηση του ηγέτη

Ακόμη κι αν ο ηγέτης στην τραγωδία ασκεί τη βασιλική εξουσία έχοντας την έγκριση και αποδοχή της πόλεως, η εξουσία του βρίσκεται διαρκώς υπό αίρεση. Ο βασιλιάς θα πρέπει καθ' όλη τη διάρκεια της άσκησης της εξουσίας του να επιβεβαιώνει και να νομιμοποιεί την εξουσία που κατέχει. Όμως, και η λαϊκή έγκριση, επίσης, είναι στοιχείο το οποίο πρέπει να ανανεώνεται διαρκώς.¹⁶⁰ Ανατρέχοντας στην αρχαία ελληνική σκέψη, διαπιστώνει κανείς ότι η εξουσία είναι έννοια που δεν αμφισβητήθηκε ποτέ.¹⁶¹ Οι ηγέτες αμφισβητούνται, αλλά η ηγεσία όχι. Το θέμα της νομιμοποίησης και αμφισβήτησης του ηγέτη εγείρεται ήδη στην *Ιλιάδα*.

Εξετάζοντας το θέμα της εξουσίας στην *Ιλιάδα* ο Dean Hammer παρατηρεί ότι ο Αχιλλεύς θέτει ευθέως το ερώτημα ποιος δικαιούται να εξουσιάζει. Επισημαίνει ότι από τη στιγμή που ο λαός δεν υπακούει πρόθυμα (*πῶς τίς τοι πρόφρων ἔπεσιν πείθηται Ἀχαιῶν* A 150) έχει χαθεί η νομιμοποίηση της εξουσίας του Αγαμέμνονα, ο οποίος ουσιαστικά έχασε την εξουσία του. Η συνεκτική δύναμη της εξουσίας έγκειται στην κοινή δράση, στην εκούσια συνεργασία και όχι στη βία ή την απάτη. Οι Αχαιοί τρέπονται σε φυγή (B 144), γεγονός που προκαλεί την επέμβαση του Οδυσσέα. Και τότε, όμως, όταν ο Οδυσσεύς με το σκήπτρο στο χέρι συμπεριφέρεται σαν να είναι ο μόνος βασιλιάς (B 185-186), δεν αντικαθιστά τον Αγαμέμνονα, γιατί ο λαός συγκρατείται από τη φυγή όχι εκούσια και ως αποτέλεσμα κοινής δράσης, αλλά με την απειλή βίας. Ο Όμηρος εγείρει ένα ουσιώδες θέμα που άπτεται της φύσης της πολιτικής δύναμης: η δύναμη υπάρχει, όταν η ομάδα ενεργεί εκούσια. Τα πλούτη και το σκήπτρο του Αγαμέμνονα υπάρχουν όσο οι Αχαιοί είναι μαζί του και ενεργούν εκούσια. Η ηγεσία, λοιπόν, κινείται στη σφαίρα που εμπλέκει και τους άλλους. Η απάτη ή η βία προκαλούν είτε την αντίδραση είτε τη σιωπή των άλλων. Ποιος ασκεί την πολιτική εξουσία και πότε η άσκησή της είναι επιτυχής; Ο Όμηρος, απαντά ο Hammer, επαναφέρει τις παραδοσιακές απαντήσεις για την κληρονομικότητα, τον πλούτο, την ανδρεία, αλλά θεωρεί ότι η δύναμη του ηγέτη καθορίζεται, τελικά, από την προθυμία του λαού και την ικανότητά του να ενεργεί συλλογικά.¹⁶²

Ο Θουκυδίδης (2.59) εξιστορεί ότι όταν οι Αθηναίοι μετά τη δεύτερη εισβολή των Πελοποννησίων βρέθηκαν σε άσχημη κατάσταση, λόγω των καταστροφών που επέφεραν

160 Δεληκωστόπουλος (1996) 287.

161 Χανιώτης (2003).

162 Hammer (2002) 82-92.

οι Σπαρτιάτες αλλά και λόγω του λοιμού, στράφηκαν εναντίον του Περικλή και άρχισαν να τον κατηγορούν. Άρχισαν, μάλιστα να αναζητούν και συμβιβασμό με τους Λακεδαιμονίους. Ουσιαστικά, δηλαδή, εκδηλώθηκε διάσταση ηγεσίας – λαού, έλλειψη εμπιστοσύνης και κίνδυνος απειθαρχίας. Ο Περικλής τότε συγκάλεσε συνέλευση του λαού και απηύθυνε λόγο προκειμένου να αντιμετωπίσει την κρίση. Αφενός ο Περικλής γνώριζε την επίδραση του λόγου στους συμπολίτες του και αφετέρου γνώριζε ότι χωρίς την εκούσια υπακοή τους, την οποία θα εξασφάλιζε με πειθώ, δεν θα μπορούσε να ασκεί την εξουσία του. Ο ιστορικός παραθέτει τον λόγο του Περικλή και ακολούθως σχολιάζει την επίδραση του λόγου αυτού στους Αθηναίους:

οί δὲ δημοσίᾳ μὲν τοῖς λόγοις ἀνεπειθόντο καὶ οὔτε πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους ἔτι ἔπεμπον ἔς τε τὸν πόλεμον μᾶλλον ὄρμηγντο (2.65).

Οι Αθηναίοι μεταπείσθηκαν και προέβησαν σε έμπρακτη εκδήλωση της μεταστροφής τους υλοποιώντας εκούσια το σχέδιο του Περικλή. Το περιστατικό αυτό, συνεπώς, καθιστά εμφανή την ανάγκη εκούσιας υπακοής του λαού, προκειμένου να εφαρμοστούν οι αποφάσεις της ηγεσίας.

Στη συζήτηση του Περικλή με τον Αλκιβιάδη για το τι είναι νόμος (Ξενοφώντας *Απομνημονεύματα* 1.2.40-46), τίθεται το θέμα της συγγραφής νόμων από τους άρχοντες όλων των πολιτειακών συστημάτων: δημοκρατίας, ολιγαρχίας, τυραννίας. Η συζήτηση καταδεικνύει ότι, ανεξάρτητα από το πολίτευμα, η βασική διάκριση για το πότε μια απόφαση (γραφτή ή μη) αποτελεί νόμο και πότε όχι, έγκειται στην εκούσια ή μη εφαρμογή της από τον λαό. Αν ο ηγέτης αποφασίζει κάτι και πείθει τον λαό να ενεργεί σύμφωνα με αυτό, τότε αυτό αποτελεί νόμο. Αν, όμως, εξαναγκάζει τον λαό να ενεργεί ως προς κάποια απόφασή του, τότε αυτό είναι βία και όχι νόμος (*ὅσα τις μὴ πείσας ἀναγκάζει τινὰ ποιεῖν, εἴτε γράφων εἴτε μὴ, βία μᾶλλον ἢ νόμος εἶναι.* 1.2.45). Ο άρχων πρέπει να παρακινεί τον λαό σε δράση με την πειθώ και όχι με τη βία ή άλλον τρόπο.

Η συζήτηση αυτή και οι απόψεις περί πειθούς που εκφράζονται στα *Απομνημονεύματα* φέρνουν στο προσκήνιο μία βασική αντίληψη της Αθήνας του 5^{ου} αιώνα περί ηγεσίας, ότι, δηλαδή, ο ηγέτης πρέπει να εξασφαλίζει τη στήριξη του λαού προς το πρόσωπό του μέσα από την ελεύθερη και εκούσια βούλησή του να τον ακολουθεί. Η εξουσία είναι νόμιμη αλλά και αποτελεσματική, μόνο αν ο λαός ακολουθεί τον ηγέτη του εκούσια. Και αντίστροφα: αν ο ηγέτης δεν εξασφαλίζει με πειθώ τη σύμφωνο γνώμη του λαού, τότε η εξουσία του δεν μπορεί να νομιμοποιηθεί.

Ο φόβος δεν μπορεί να αποτελεί μέσο άσκησης της εξουσίας, γιατί δεν εξασφαλίζει την εκούσια υπακοή, και όταν εκλείψει ο φόβος, εκλείπει και η υπακοή.¹⁶³ Η σχέση που βασίζεται στη βία είναι η σχέση αφέντη – δούλου και, ειδικότερα για τους αρχαίους Έλληνες που ο φόβος της υποδούλωσης ήταν υπαρκτός λόγω των πολέμων, η καταπίεση με τη βία σήμαινε στέρηση της ελευθερίας και δεν ήταν καλύτερο από το να είναι κανείς δούλος.¹⁶⁴ Επιπλέον, ο ηγέτης που επιβάλλεται με τη βία, στην πραγματικότητα αποδεικνύει την αδυναμία του. Η πραγματική δύναμη του ηγέτη έγκειται στο γεγονός ότι πείθει τους υπόλοιπους να τον ακολουθήσουν πρόθυμα.¹⁶⁵ Μπροστά στη βία, κάποιιοι θα απειθαρχήσουν και τότε η αδυναμία του ηγέτη φαίνεται ακόμη πιο έντονα. Όταν ο ηγέτης δεν πείθει και προσπαθεί να επιβάλει τον νόμο με τη βία, αυτόματα χάνει τη νομιμοποίησή του και προκαλεί αντιδράσεις. Το δίπολο βία-πειθώ είναι, επομένως, η λυδία λίθος της νομιμοποίησης του ηγέτη, είναι στοιχείο που ελέγχει τη νομιμότητα κάθε ηγεσίας, των λίγων, των πολλών, του ενός. Ο A. Heywood¹⁶⁶ υποστηρίζει ότι μία εξουσία μπορεί να θεωρείται νόμιμη υπό τρεις προϋποθέσεις: α) η εξουσία να ασκείται σύμφωνα με κατοχυρωμένους κανόνες (τυπικούς ή άτυπους), β) οι κανόνες να θεμελιώνονται σε κοινές πεποιθήσεις αρχόντων-αρχομένων, και γ) να υπάρχει η συγκατάθεση των αρχομένων. Η αναγνώριση από τους υπηκόους του δικαιώματος του ηγέτη να νομοθετεί θεωρείται απαραίτητη και από τον R. Dahl,¹⁶⁷ ο οποίος σημειώνει ότι μία ηγεσία θεωρείται νομιμοποιημένη, όταν οι αρχόμενοι πιστεύουν ότι αυτή η ηγεσία μπορεί να θεσπίζει υποχρεωτικούς κανόνες συμπεριφοράς.

Η τραγωδία θέτει και συζητά βασικά ζητήματα νομιμοποίησης της εξουσίας αλλά και ανανέωσης αυτής της νομιμοποίησης. Για τη συζήτηση του θέματος θα εξετάσουμε τις τραγωδίες *Αίας*, *Αντιγόνη*, *Οιδίπους Τύραννος*, *Ηλέκτρα* και *Οιδίπους επί Κολωνών*. Σε όλες τις περιπτώσεις εξετάζονται κατ' αρχήν τα στοιχεία που νομιμοποιούν την εξουσία του εκάστοτε βασιλιά, στη συνέχεια παρουσιάζεται η εκδήλωση της αμφισβήτησης της

---

163 Ο Hammer (2002) 80-92, κάνει την ίδια παρατήρηση στο πλαίσιο της *Ιλιάδας*. Ο φόβος δεν είναι υποκατάστατο της εξουσίας, γιατί, όταν εκλείψει, τα άτομα δεν υπακούν. Ενώ ο Αγαμέμνων μπορεί να απειλεί τον Χρύση και να παίρνει με τη βία τη Χρυσήίδα, δεν μπορεί να στείλει τον Αχιλλέα στη μάχη. Η εξουσία που επιβάλλει με φόβο περιορίζεται στους *οὐτιδανούς*, δεν αγγίζει τον Αχιλλέα.

164 Keyt και Miller (2004) 303.

165 Βλ. Κεφάλαιο 1: *Ηγεσία – Θεωρητικό πλαίσιο*, όπου στον καθορισμό της έννοιας της ηγεσίας εμπεριέχεται, όχι η βία, αλλά ο επηρεασμός της συμπεριφοράς των αρχομένων με πειθώ.

166 Heywood (2006) 302, με παραπομπή στον Beetham, D. (1991), *The Legitimation of Power*, Basingstoke: Macmillan.

167 Dahl (1979) 115.

εξουσίας (ποιος, γιατί και με ποιον τρόπο αμφισβητεί τον ηγέτη) και, τέλος, η αντίδραση και οι χειρισμοί του ηγέτη μπροστά σε αυτή την αμφισβήτηση.

3.4.1 Αίας

Η εξουσία του Αγαμέμνονα που πηγάζει από τον ίδιο τον Δία είναι αποδεκτή και πέραν κάθε αμφισβήτησης από θεούς και ανθρώπους. Στους *Δισσοὺς Ἀτρείδας* αναφέρεται η Αθηνά (*δισσαῖς ἦν στρατηγίσιν πύλαις* 49, *δισσοὺς Ἀτρείδας* 57), ο Αίας (*δισσάρχας ὀλέσσας βασιλῆς* 390) και ο Χορός (*δικρατεῖς Ἀτρείδαι* 251, *διπλοῖ βασιλῆς / κλύοντες Ἀτρείδαι* 959-960) αναγνωρίζοντας ὅλοι τη βασιλική εξουσία των Ατρείδων.

Ωστόσο, ο Αίας αμφισβητεί την κρίση του βασιλιά, όταν δεν αποδέχεται την απόφαση για τα ὅπλα του Αχιλλέα και αποφασίζει να εκδικηθεῖ ἔμπρακτα με τον πιο βίαιο τρόπο. Η αμφισβήτηση αυτή εξελίσσεται σε απειθαρχία που προσλαμβάνει σοβαρότατες, πολιτικές διαστάσεις αφού επιτίθεται εναντίον των Ατρείδων, ὅπως νομίζει, και επιχειρεῖ να τους σκοτώσει. Ακολουθῶς, απειθαρχεῖ ο Τεύκρος, ο οποίος αρνείται να υπακούσει στη διαταγή για μη ταφή του ἀδελφοῦ του και αμφισβητεῖ την εξουσία των Ατρείδων ἐπὶ του Αἴαντα και ἐπὶ του ἰδίου. Δηλώνει ρητὰ ὅτι κανένα δικαίωμα δεν επιτρέπει στους Ατρείδες να διατάζουν ἢ να αποφασίζουν για ἄλλους εκτός ἀπὸ αὐτοὺς τους ὁποῖους κυβερνοῦν. Η εξουσία τους περιορίζεται στη Σπάρτη και οὔτε ο Αγαμέμνων οὔτε ο Μενέλαος εἶναι ἀνώτεροι του Αἴαντα (*Σπάρτης ἀνάσσων ἦλθες, οὐχ ἡμῶν κρατῶν / οὐδ' ἔσθ' ὅπου σοὶ τόνδε κοσμησάι πλέον / ἀρχῆς ἔκειτο θεσμός ἢ καὶ τῶδε σέ.* 1102-1104). Καταλήγει μάλιστα να πει ὅτι θα ενεργήσει ἀντίθετα με τη διαταγή χωρίς να φοβάται (*εἰς ταφὰς ἐγὼ / θήσω δικαίως, οὐ τὸ σὸν δείσας στόμα* 1109-1110). Η ευθεία αμφισβήτηση της εξουσίας των Ατρείδων καθιστὰ τον Μενέλαο ἀνίσχυρο μπροστά στον Τεύκρο.

Οι Ατρείδες ἀντιλαμβάνονται τις ευρύτερες διαστάσεις που προσλαμβάνει η απειθαρχία των δύο ἀδελφῶν καθώς και την ἀπόλυτη ἀνάγκη για πειθαρχία στο στράτευμα. Ο Μενέλαος ἀνάγει το συγκεκριμένο πρόβλημα σε θεωρητικό ἐπίπεδο και υποστηρίζει την ἀνάγκη πειθαρχίας των ἀρχομένων στους ἀρχοντες. Υποστηρίζει ὅτι ἀπαραίτητη προϋπόθεση για τη σωστή λειτουργία μιας πόλης εἶναι η εφαρμογή των νόμων, ἀλλὰ αὐτὸ δεν μπορεῖ να επιτευχθεῖ ἀν δεν ὑπάρχει *δέος* (1074) ἀπὸ την πλευρὰ των πολιτῶν. Οὔτε ο στρατὸς ἀρχεται *σωφρόνως* ἀν ἐκλείψουν ο *φόβος* και η *αἰδῶς* (1076). Ο Αίας ἐνήργησε ὡς ο *κακὸς δημότης* (1071) που χωρίς *δέος* καταπάτησε τους νόμους. Ο Αγαμέμνων, ἐπίσης, ἀπαιτεῖ σεβασμὸ στις ἀποφάσεις των δικαστῶν και τονίζει ὅτι η αμφισβήτηση της

δικαιοσύνης σημαίνει ευρύτερα κλονισμό των νόμων. Καταλήγει υποστηρίζοντας την ανάγκη απόλυτης υπακοής στους νόμους:

*ἐκ τῶνδε μέντοι τῶν τρόπων οὐκ ἄν ποτε
κατάστασις γένοιτ' ἄν οὐδενὸς νόμου,
εἰ τοὺς δίκη νικῶντας ἐξωθήσομεν
καὶ τοὺς ὀπισθεν ἐς τὸ πρόσθεν ἄζομεν.
ἀλλ' εἶρκτέον τάδ' ἐστίν·* (1246-1250)

Αν βάζουμε στην άκρη όσους νικούν και φέρνουμε μπροστά όσους βρίσκονται πίσω, παρατηρεῖ ο Αγαμέμνων, δεν θα μπορεί να σταθεῖ κανένας νόμος. Αυτά πρέπει να τα εμποδίσουμε. Ο Αγαμέμνων τεκμηριώνει, συνεπώς, την ανάγκη αποδοχῆς της νομικῆς κρίσης επικαλούμενος βασικές αρχές δικαίου. Όλοι οφείλουν να σεβαστούν τη δικαστική απόφαση και κανένας δεν μπορεί να την αμφισβητήσει και να την αλλάξει, γιατί αυτό θα σήμαινε διασάλευση της τάξης και της νομιμότητας.¹⁶⁸

Το θέμα, πέρα από το συγκεκριμένο περιστατικό και την τιμωρία που επέβαλαν οι Ατρείδες, προσλαμβάνει ευρύτερες ακόμα διαστάσεις καθώς στην ουσία του άπτεται του δικαιώματος του βασιλιά να κρίνει και να αποφασίζει. Αν αμφισβητηθεῖ η κρίση του βασιλιά, αμφισβητεῖται η αποτελεσματικότητά του και, συνεπώς, η εξουσία του. Το διακύβευμα είναι όχι αν θα επιβληθεῖ αυτή καθ' εαυτήν η τιμωρία του Αίαντα, αλλά αν η εξουσία των Ατρείδων θα διατηρήσει τη νομιμοποίησή της. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, πάντως, οι Ατρείδες δεν έχουν χάσει τη στήριξη του συνόλου του στρατεύματος. Στην τραγωδία δηλώνεται ρητά ότι οι στρατιώτες διαφωνούσαν με τον Αίαντα και ότι ήταν έτοιμοι να τιμωρήσουν με λιθοβολισμό τον αδελφό *τοῦ μανέντος κάπιβουλευτοῦ στρατῶ* (726). Αυτή η στήριξη που παρέχουν οι στρατιώτες στον αρχιστράτηγο λειτουργεῖ ως μέσο πίεσης για επιβολή τιμωρίας στους δύο απείθαρχους. Από τη στιγμή που η αμφισβήτηση εκδηλώθηκε δημόσια, ἔστω και από λίγους, το κοινό αἴσθημα απαιτεῖ αποκατάσταση της τάξης και διαφύλαξη του κύρους του βασιλιά.

---

168 Σχολιάζοντας από νομικῆς πλευρᾶς τη θέση αυτή του Αγαμέμνονα, ο Στ. Δεληκωστόπουλος (1996) 372-373, παρατηρεῖ ότι οι στίχοι αυτοί «εγκλείουν και αποδίδουν την πιο σύγχρονη νομική θεωρία για την ισχύ και την αξία του δεδικασμένου», θεμέλιο του οποίου είναι η αρχή ότι «τα κριθέντα αποκλείεται να αμφισβητηθούν πάλι σ' οποιαδήποτε μεταγενέστερη δίκη». Ο Σοφοκλής, υποστηρίζει ο Δεληκωστόπουλος, αντιλαμβάνεται ότι «το δεδικασμένο ἔχει ισχύ *erga omnes*», μιλάει για ισχύ νόμου και σκέπτεται εδῶ «ως ἑνας γνήσιος νομικός». Το δεδικασμένο είναι θεσμός χάρι στον οποίο εξασφαλίζεται η νομική σταθερότητα και η ασφάλεια του δικαίου. Ακόμη κι αν στην περίπτωση αυτή η απόφαση που λήφθηκε εξυπηρετούσε και διευκόλυνε τον Αγαμέμνονα, ακόμη κι αν ήταν μια «λαθρόχειρη δικαστική απόφαση», «ο Σοφοκλής προβάλλει την αναγκαιότητα του σεβασμού της. Λαθρόχειρη, με συμπαιγνία ή με πολιτικό επηρεασμό παρμένη η απόφαση των κριτών, μένει ως δικαστική απόφαση σε ισχύ και δημιουργεῖ δίκαιο».

Οι Ατρείδες αντιμετωπίζουν τον Τεύκρο καταρχήν φραστικά. Στους διαλόγους Τεύκρου-Μενελάου και Τεύκρου-Αγαμέμνονα γίνεται, ωστόσο, φανερό ότι οι δύο βασιλείς δεν κατορθώνουν να πείσουν. Στο ερώτημα του Τεύκρου γιατί να μην ταφεί ο Αίας, ο Μενέλαος δεν προβάλλει κανένα επιχειρήμα. Αναφέρει απλά ότι αυτό αποφάσισαν οι βασιλείς (*δοκοῦντ' ἐμοί, δοκοῦντα δ' ὄς κραίνει στρατοῦ* 1050). Χωρίς επιχειρήματα, όμως, οι δύο ηγέτες επιδεικνύουν αδυναμία στο να τεκμηριώσουν τις θέσεις και τις αποφάσεις τους. Δεν κατορθώνουν να επικρατήσουν με την πειθώ και γι' αυτό καταφεύγουν στην απειλή και τη βία (*καί σοι προφωνῶ τόνδε μὴ θάπτειν, ὅπως/ μὴ τόνδε θάπτων αὐτὸς εἰς ταφὰς πέσης* 1089-1090). Ὅπως ἔχει προαναφερθεί, όμως, ο ηγέτης πρέπει να εξασφαλίζει την εκούσια πειθαρχία των υπηκόων του και να μην την απαιτεί ή να την επιβάλλει με τη βία και την καλλιέργεια φόβου. Αυτό που δεν κατορθώνουν οι Ατρείδες, το επιτυγχάνει τελικά ο Οδυσσεύς, ο οποίος όχι μόνο αντιλαμβάνεται τη σημασία της πειθούς αλλά είναι και ο πλέον ικανός να την επιτύχει και να υπερβεί το αδιέξοδο. Κατορθώνει να γίνει αποδεκτός από τις δυο αντιτιθέμενες πλευρές και να ακυρώσει την αρχική απόφαση του Αγαμέμνονα. Ποια είναι, όμως, η αντίδραση του στρατεύματος που είχε επιζητήσει την τιμωρία των ενόχων;

Η περίπτωση παραπέμπει κατ' αναλογία στο περιστατικό της *Ιλιάδας* με τον Θερσίτη, τον πρώτο εξουσιαζόμενο που αμφισβήτησε τον εξουσιαστή του, «τον πρώτο αντικαθεστωτικό αντάρτη στην ελληνική προϊστορία» κατά τον Δεληκωστόπουλο, η πράξη του οποίου έχει χαρακτηριστεί ως «σπέρμα της ελληνικής δημοκρατίας».¹⁶⁹ Όταν ο Οδυσσεύς επενέβη χτυπώντας τον Θερσίτη, οι στρατιώτες, αυτοί που λίγο πριν πιστεύοντας στα λόγια του Αγαμέμνονα έτρεξαν στα πλοία για να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, αυτοί οι ίδιοι, αντί να συμφωνήσουν και να στηρίξουν τον Θερσίτη, γέλασαν με την τιμωρία του και υπάκουσαν στον Οδυσσέα. Ο Χανιώτης¹⁷⁰ παρατηρεί: «Οι πολεμιστές, που για λίγες στιγμές βίωσαν τον κόσμο ανάποδα, αποδέχονται με ανακούφιση και γέλιο την επιστροφή στην τάξη πραγμάτων». Οι Αχαιοί, παρά τον πόθο της επιστροφής στην πατρίδα, δεν μπορούν να χειριστούν την αμφισβήτηση της εξουσίας του ηγέτη. Αποδέχονται με ανακούφιση την τιμωρία του αμφισβητή, αφού αυτή αποκαθιστά την τάξη.

---

169 Δεληκωστόπουλος (1996) 267, υποσημ. 25 με παραπομπή στον Ehrenberg, V., *Oxford Classical Dictionary*, λήμμα Democracy.

170 Χανιώτης (2003) 7.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στον *Αίαντα*. Το στράτευμα δεν μπορεί να δεχθεί την αμφισβήτηση του ηγέτη, γιατί αυτόματα κλονίζεται η δική του υπόσταση και συνοχή. Για τον λόγο αυτό στρέφεται οργισμένο να τιμωρήσει τον αθώο Τεύκρο αντί του ένοχου Αίαντα. Από τη στιγμή που η μεσολάβηση του Οδυσσέα, αν και αποτρέπει την τιμωρία των ενόχων, δεν διασαλεύει την τάξη, δεν αμφισβητεί και δεν αποκαθλώνει τον Αγαμέμνονα, το στράτευμα δέχεται την αλλαγή της απόφασης του βασιλιά του. Ο Αγαμέμνων εκφράζει σχετικό ενδοιασμό, ότι δηλαδή θα θεωρηθεί από το στράτευμα δειλός (*ἡμᾶς σὺ δειλοὺς τῆδε θῆμέρα φανεῖς* 1362), αλλά ο Οδυσσεύς τον καθησυχάζει λέγοντάς του ότι, αντιθέτως, θα φανεί δίκαιος (*ἄνδρας μὲν οὖν Ἕλλησι πᾶσιν ἐνδίκους* 1363).

Ουσιαστικά, δηλαδή, η παρέμβαση του Οδυσσέα αποκαθιστά το κρίσιμο σημείο για τη νομιμοποίηση του ηγέτη: το δίκαιο. Ο Αγαμέμνων κατηγορήθηκε ως άδικος στην απόδοση των όπλων του Αχιλλέα και γι' αυτό αμφισβητήθηκε. Με τη μεσολάβηση του Οδυσσέα, η εξουσία του Αγαμέμνονα θα αποκατασταθεί όχι γιατί θα επιβληθεί με τη βία που πηγάζει από τη θέση ισχύος του, αλλά με την πειθώ: θα πεισθούν όλοι οι Έλληνες ότι ο Αγαμέμνων είναι δίκαιος. Εκεί, λοιπόν, που η βία αποτυγχάνει, επιτυγχάνει η πειθώ και η εκούσια υπακοή των υπηκόων. Και είναι ανάγκη να επιτύχει, γιατί έτσι εξασφαλίζεται η νομιμοποίηση και η συνέχιση της εξουσίας. Μία νομιμοποίηση που, στη συγκεκριμένη τραγωδία, δεν επιτυγχάνουν οι ίδιοι οι ηγέτες, αλλά ο Οδυσσεύς.

3.4.2 *Αντιγόνη*

Μετά τον θάνατο του Ετεοκλή και του Πολυνείκη, ο Κρέων αναλαμβάνει την εξουσία της πόλης. Η ανάληψη της εξουσίας δεν εγείρει κανένα απολύτως πρόβλημα νομιμοποίησης και γίνεται αποδεκτή από τον λαό. Ο Κρέων, παρατηρεί ο P. Euben, αρχικά παρουσιάζεται μετριοπαθής και λογικός. Ο πατριωτισμός είναι αυτός που τον κινεί να πάρει μέτρα για να σώσει την πόλη από τον εμφύλιο. Επίσης, επιδιώκει τη νομιμοποίηση της εξουσίας όχι μόνο λόγω του κληρονομικού δικαιώματος αλλά και με τις λογικές αρχές της ηγεσίας που εμμένει να διακηρύττει δημόσια (*ψυχή, φρόνημα, γνώμη*).¹⁷¹ Στη συνέχεια ωστόσο, η εξουσία του Κρέοντα αμφισβητείται από την Αντιγόνη, καθώς αυτή αρνείται να υπακούσει και να εφαρμόσει την απόφασή του για απαγόρευση της ταφής του Πολυνείκη. Ο Κρέων

---

171 Euben (1997) 153. Σίγουρα, συνεχίζει ο Euben, τόσο ο λόγος του όσο και ο ίδιος ο Κρέων ήταν αποδεκτοί από την αθηναϊκή κοινωνία, ενώ αντίθετα έκπληξη προκαλεί η απειθαρχία της Αντιγόνης. Το κοινό αίσθημα είναι υπέρ του Κρέοντα μέχρι τη στιγμή της σύγκρουσής του με τον Τειρεσία.

θεωρεί ότι τίθεται θέμα αμφισβήτησης ή ακόμα και κατάργησης του βασιλιά λόγω της στάσης της Αντιγόνης. Αναφέρεται στην *ἀναρχία*,¹⁷² την ανυπακοή δηλαδή, που απειλεί ολόκληρη την πόλη και τονίζει την ανάγκη πειθαρχίας: *ἀναρχίας δὲ μείζον οὐκ ἔστιν κακόν. / αὕτη πόλεις ὄλλυσιν* (672-673) και *σῶζει τὰ πολλὰ σώμαθ' ἢ πειθαρχία* (676). Ο Griffith επισημαίνει ότι στο σημείο αυτό ο Κρέων υπογραμμίζει τα οικογενειακά / πολιτικά / στρατιωτικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα που προκύπτουν από την παρουσία ή απουσία της πειθαρχίας.¹⁷³ Ο Κρέων τεκμηριώνει το σκεπτικό του τονίζοντας ότι, αν και η Αντιγόνη είναι η μόνη από όλη την πόλη που δεν πειθαρχεί (*πόλεως ἀπιστήσασαν ἐκ πάσης μόνην* 656), δεν προτίθεται να αποδειχθεί ψεύτης ενώπιον του λαού, αλλά θα εφαρμόσει τον νόμο (*ψευδῆ γ' ἑμαυτὸν οὐ καταστήσω πόλει, / ἀλλὰ κτενῶ* 657-658). Από τη στιγμή που ἔστω και ένας αρνείται να εφαρμόσει τον νόμο και εκδηλώνει δημόσια την απειθαρχία του,¹⁷⁴ υπάρχει σοβαρό πολιτικό πρόβλημα.

Συνεπώς, ο Κρέων κινείται σε δύο κατευθύνσεις: από τη μία πλευρά απαιτεί πειθαρχία από όλους τους πολίτες για να προστατεύσει την πόλη και από την άλλη τηρεί τις δεσμεύσεις του για να είναι συνεπής σε όσα εξήγγειλε. Η προσήλωσή του σε αυτές τις δύο συνιστώσες (πειθαρχία και συνέπεια) θεωρεί ότι θα νομιμοποιήσει την εξουσία του και θα ανανεώσει το κύρος του. Όταν, όμως, ο Κρέων εγείρει το θέμα της μη τήρησης των νόμων από την Αντιγόνη (*καὶ δῆτ' ἐτόλμας τούσδ' ὑπερβαίνειν νόμους;* 449), εκείνη απαντά χαρακτηρίζοντας την απόφαση του Κρέοντα *κήρυγμα*, δηλαδή διάταγμα, διακήρυξη, και όχι νόμο (*οὐδὲ σθένειν τοσοῦτον ῥόμην τὰ σὰ / κηρύγμαθ'* 453) και αρνείται να υπακούσει. Η περίπτωση αυτή μας στρέφει στις απόψεις που εκφράζονται στα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα μέσα από τη συζήτηση του Περικλή και του Αλκιβιάδη για το τι είναι νόμος. Από τη στιγμή που η απόφαση του Κρέοντα δεν εξασφαλίζει την εκούσια εφαρμογή από τον λαό, δεν είναι νόμος. Από τη στιγμή που ο ηγέτης δεν έχει πείσει τον λαό, αυτό που ασκεί είναι βία και όχι νόμος. Και η βία είναι η σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ αφέντη – δούλου, και όχι μεταξύ ελευθέρων πολιτών.¹⁷⁵ Επιπλέον, η Αντιγόνη ισχυρίζεται ότι δεν

172 Πρόκειται για την πρώτη καταγραφή της λέξης με τη σημασία της «ανυπακοής». Βλ. Long (1968) 54-56. Στο ερμηνευτικό λεξικό του Ellendt η λέξη ερμηνεύεται ως «ανυπακοή στους άρχοντες», ενώ στο LJS ως «έλλειψη αρχής».

173 Griffith (1999) 239.

174 Η Wiltshire (1976) θεωρεί ότι η απειθαρχία της Αντιγόνης διαφέρει από την τυπική μορφή απειθαρχίας ως προς τρία βασικά σημεία: την απομόνωση της ηρωίδας, την α-πολιτική φύση της και την αυτονομία της. Η Αντιγόνη είναι απομονωμένη από την αδελφή της, τον Χορό, την κοινωνία, είναι *ἄπολις* (370) αφού το κίνητρό της δεν είναι το καλό της πόλεως, ζει *αὐτόνομος* (821) και εκείνο που την οδηγεί στην καταστροφή είναι η *αὐτόγνωτος ὄργα* (875).

175 Keyt και Miller (2004) 304.

είναι η μόνη που απειθαρχεί. Οι πολίτες επικροτούν την απόφασή της, αλλά φοβούνται να μιλήσουν (α. *τούτοις τούτο πᾶσιν ἀνδάνειν / λέγοιμ' ἄν, εἰ μὴ γλῶσσαν ἐγκλήοι φόβος* 504-505 και β. Κρέων: *σὺ τοῦτο μούνη τῶνδε Καδμείων ὄραξ. Ἀντιγόνη: ὄρωσι χούτοι, σοὶ δ' ὑπίλλουσιν στόμα* 508-509). Το θέμα της αμφισβήτησης του Κρέοντα από τους πολίτες παίρνει ευρύτερες διαστάσεις, αφού καταδεικνύει ότι, εκτός από την έλλειψη εκούσιας πειθαρχίας του λαού, υπάρχει και ο φόβος που τους κάνει να μην αντιδρούν.

Από την πλευρά του ο Αίμων δεν αρνείται τον νόμο του Κρέοντα, αλλά αμφισβητεί την ορθότητα της κρίσης του τελευταίου. Μάλιστα, ενισχύει τη θέση του αναφέροντας ότι όλη η πόλη συμφωνεί μαζί του (*ὀδύρεται πόλις* 693, *τοιὰδ' ἐρεμνή σῖγ' ἐπέρχεται φάτις* 700) και καλεί τον Κρέοντα να επαναξιολογήσει την απόφασή του (*μή νυν ἐν ἦθος μοῦνον ἐν σαυτῶ φόρει, / ὡς φῆς σύ, κούδὲν ἄλλο, τοῦτ' ὀρθῶς ἔχειν* 705-706), γιατί με τις πράξεις και αποφάσεις του διαπράττει αδικία (*οὐ γὰρ δίκαιά σ' ἐξάμαρτάνονθ' ὀρῶ* 743). Το επιχείρημα του Αίμονα είναι καίριο. Ο Κρέων γνωρίζει καλά ότι η πόλη πρέπει να συμφωνεί με τον βασιλιά για να υπάρχει η βάση της πολιτικής του στήριξης. Σε αυτό το πλαίσιο δικαιολογείται και η υποβάθμιση της απειθαρχίας της Αντιγόνης, την οποία παρουσίασε ως μεμονωμένη περίπτωση (508). Αντίθετα με ό,τι πιστεύει, όμως, η υποστήριξη της πόλεως έχει χαθεί. Ο Αίμων, ενισχύοντας την Αντιγόνη, αναφέρεται στον φόβο των πολιτών (*τὸ γὰρ σὸν ὄμμα δεινὸν ἀνδρὶ δημότῃ / λόγοις τοιούτοις οἷς σὺ μὴ τέρψη κλύων*· 690-691) και τονίζει το ρήγμα απόψεων μεταξύ βασιλιά και πόλεως (Κρέων: *οὐχ ἦδε γὰρ τοιᾶδ' ἐπιίληπται νόσφ;* Αίμων: *οὐ φησι Θήβης τῆσδ' ὀμόπολις λεῶς* 732-733). Όταν ο Αίμων, υποστηρίζει ο P. Euben, λέει ότι και κάποιος άλλος μπορεί να έχει διαφορετική άποψη και ότι ο λαός διαφωνεί και θεωρεί σωστή την πράξη της Αντιγόνης, ο Κρέων το εκλαμβάνει αυτό ως απειλή για την εξουσία του. Δεν καταλαβαίνει ότι η αδυναμία του να ακούσει τους άλλους τον κάνει επικίνδυνο ακόμη και για τον εαυτό του. Για τον Αίμονα η πολιτική γνώση είναι συλλογική, προέρχεται από την υποχώρηση στη φωνή και τη γνώμη των άλλων, κάτι που ο Κρέων θεωρεί ανέφικτο. Ο Κρέων θέλει τα πράγματα μετρήσιμα και απλά, ενώ ο Αίμων εισάγει την πολυπλοκότητα και αβεβαιότητα. Ο Κρέων διαγράφει τον λαό που δεν υπακούει. Εκείνος, όπως υποστηρίζει, κυβερνά, είναι δική του η πόλη. Αναπόφευκτα, λοιπόν, η σύγκρουση Κρέοντα-Αίμονα είναι μεγάλη.¹⁷⁶

Όπως επισημαίνει ο Δεληκωστόπουλος, λόγω του φόβου που επικρατεί, ο λαός έχει

---

176 Euben (1997) 161.

αποκοπεί όχι από την εξουσία αυτήν καθ' εαυτήν, αλλά από τον ίδιο τον Κρέοντα προσωπικά, με αποτέλεσμα κάθε προσπάθεια επιβολής της εξουσίας του να συντρίβεται, όσο κι αν ο ίδιος προσπαθεί να την παρουσιάσει ως δικαιολογημένη.¹⁷⁷ Φαίνεται πως ακόμα και η δήλωση της Ισμήνης για υπακοή στον βασιλιά (*τοῖς ἐν τέλει βεβῶσι πείσομαι* 67) δεν βρίσκει γενικότερη υποστήριξη. Η σχέση βασιλιά-πολιτών δεν είναι πλέον σχέση συμφωνίας, εμπιστοσύνης και εκούσιας υπακοής, αλλά σχέση διαφωνίας και υποχρεωτικής υπακοής λόγω του φόβου. Η διάσταση βασιλιά – πόλεως είναι απόλυτη, καθώς ο βασιλιάς αποφάσισε κάτι το οποίο δεν εγκρίνει και δεν επικυρώνει η πόλη. Ο τρόπος διακυβέρνησης του Κρέοντα έχει καταστεί τυραννικός¹⁷⁸ και το πρόβλημα του Κρέοντα είναι ότι θεωρεί δεδομένη τη λαϊκή στήριξη. Πάντως, σχολιάζοντας την εκδήλωση αμφισβήτησης προς τον Κρέοντα, ο P. Vidal-Naquet παρατηρεί ότι ο Κρέων κάνει τα πάντα προκειμένου να επιβεβαιώσει τη νομιμοποίηση της εξουσίας του (βλ. και το Κεφάλαιο 4: *Ρητορική του ηγέτη*), αλλά αμφισβητείται από αυτούς που είναι οι λιγότερο αρμόδιοι: τη νεαρή Αντιγόνη και τον γιο του Αίμονα. Ακόμα και ο Χορός δεν μπόρεσε να διαλέξει μεταξύ Κρέοντα - Αίμονα που συγκρούστηκαν και κράτησε ίσες αποστάσεις και από τους δύο (*εὖ γὰρ εἴρηται διπλῆ* 725).¹⁷⁹

Ο Χορός αμέσως μετά τη δημόσια εξαγγελία των θέσεων του Κρέοντα εκφράζει επιφυλακτικά και έμμεσα τη συμφωνία του (*σοὶ ταῦτ' ἀρέσκει, παῖ Μενοικέως, ποεῖν* 211). Μετά την πληροφορία, όμως, για ταφή του νεκρού τολμά να εκφράσει διαφορετική άποψη από τον Κρέοντα. Φοβάται, λέει, εδώ και ώρα, μήπως αυτό που έγινε είναι έργο θεόσταλτο (*ἄναξ, ἐμοὶ τοι μὴ τι καὶ θεήλατον / τοῦργον τόδ' ἢ ζύννοια βουλεύει πάλαι* 278-279). Το *πάλαι* που χρησιμοποιεί ο Χορός, φανερώνει έναν ενδιασμό ή και διαφωνία που, αν και υπήρχε, δεν διατυπώθηκε νωρίτερα. Η διαφωνία του θα σταθεροποιηθεί και θα εκφραστεί σαφέστερα πολύ αργότερα, μετά και τη διαφωνία του Αίμονα (*οὐ γὰρ δίκαιά σ' ἐξαμαρτάνονθ' ὀρῶ* 743), ολόκληρης της πόλης (*ὀδύρεται πόλις* 693) και του Τειρεσία (*ἐκ σοῦ βιάζονται τάδε* 1073).

177 Δεληκωστόπουλος (1996) 295.

178 Ο Raaflaub (2012) 481, θεωρεί ότι ο Κρέων αλλάζει σταδιακά. Ενώ αρχικά παρουσιάζεται ως σωτήρας της πόλεως, στην πορεία αναπτύσσει όλο και πιο πολύ χαρακτηριστικά τυράννου. Ο Carter (2012) 122, συγκαταλέγει στα τυραννικά χαρακτηριστικά του Κρέοντα τα εξής: ο Φύλακας φοβάται να του ανακοινώσει την ταφή του Πολυνείκη, ο Κρέων (ενεργώντας έξυπνα) τον καθιστά υπαίτιο μέχρι να βρει τον ένοχο (304-314), η Αντιγόνη αναφέρεται σε σιωπή του Χορού λόγω φόβου (509), ο Αίμων αναφέρεται σε διαφωνία του λαού (690-691), η απόφασή του βασίζεται στην προσωπική του βούληση και όχι στον νόμο (736-738). Ο Κρέων, λοιπόν, συμπεριφέρεται ως τύραννος με μία εξαίρεση: δεν έχει φρουρούς.

179 Vernant – Vidal-Naquet (1988) τόμ. Β', 197.

Η απόφαση του Κρέοντα έχει προκαλέσει τις διαφορετικές αντιδράσεις της Αντιγόνης, της Ισμήνης, του Αίμονα, της πόλεως και του Χορού. Ο Χορός, όπως προαναφέρθηκε, πέρασε από την ανοχή στη διαφωνία, ενώ η Ισμήνη εξέφρασε την παθητική στάση της ανοχής απέναντι σε μια διακυβέρνηση που σταδιακά ανέπτυξε τυραννικά χαρακτηριστικά. Η πόλη σιώπησε, αν και διαφωνούσε με τον ηγέτη της, και σύμφωνα με τη Saxonhouse, η αδυναμία στον λόγο σημαίνει έλλειψη δύναμης.¹⁸⁰ Η Αντιγόνη και ο Αίμων αμφισβήτησαν και συγκρούστηκαν με την εξουσία συνιστώντας, όμως, μεμονωμένες περιπτώσεις αντίδρασης. Ο καθένας αντιμετωπίζει με τον δικό του τρόπο την πρόκληση να απαντήσει στο ερώτημα που προκύπτει αναφορικά με τον τρόπο άσκησης της εξουσίας και να καταδείξει έτσι τις διαφορετικές δυνατότητες πολιτικής δράσης. Αυτό, κατά τον K. Raaflaub,¹⁸¹ δείχνει ότι και πάλι «ο μύθος προσαρμόζεται ώστε να ευαισθητοποιήσει το κοινό για σοβαρά πολιτικά θέματα. Παρουσιάζοντας τις συνθήκες και τις συνέπειες τυπικών αντιδράσεων σε τέτοια προβλήματα, η τραγωδία αυξάνει την ικανότητά τους να χειριστούν τέτοιου είδους προκλήσεις».

Η Αντιγόνη, παρατηρεί ο Στ. Δεληκωστόπουλος, δεν αντιτάχθηκε σε μία παράνομη εξουσία, αλλά στις παράνομες διαταγές μίας νόμιμης εξουσίας. Για πρώτη φορά τίθεται σε αυτή την τραγωδία η σαφής ιεραρχική θέση του θεϊκού και του ανθρώπινου δικαίου, σε μία σχέση ανώτερου προς υποδεέστερο. Οι κανόνες του άγραφου δικαίου είναι ανώτεροι και επικρατούν έναντι των κανόνων του ανθρωπίνου δικαίου και ο Σοφοκλής με το έργο αυτό αναγνωρίζει αυτό που στη σύγχρονη νομική γλώσσα αποκαλείται «δικαίωμα αντίστασης».¹⁸² Συνεπώς, ο βασιλιάς που θα έπρεπε να περιοριστεί στη ρύθμιση των πραγμάτων του πάνω κόσμου και να φροντίσει για την ευημερία της πόλης του, τώρα επεμβαίνει στα πράγματα του κάτω κόσμου, γεγονός που αποτελεί ανεπίτρεπτη υπέρβαση εξουσίας. Ο κάτω κόσμος λειτουργεί με τους δικούς του θεούς και νόμους, όπου κανένας, ούτε καν οι θεοί του πάνω κόσμου, δεν μπορούν να επεμβαίνουν. Ο Κρέων, που ως ηγέτης είναι ταγμένος στο να υπηρετεί το γενικό καλό, με την απόφασή του επιφέρει, τελικά, μεγάλο κακό στην πόλη (*και ταῦτα τῆς σῆς ἐκ φρενὸς νοσεῖ πόλις* 1015).

Ωστόσο, ο Κρέων δεν προσλαμβάνει τα μηνύματα της διάστασής του με την πόλη και της

---

180 Saxonhouse (2009) 48.

181 Raaflaub (2012) 481.

182 Δεληκωστόπουλος (1996) 281.

σύγκρουσης με τον θεϊκό νόμο. Όταν η Ισμήνη επισημαίνει ότι ο Κρέων θα θανατώσει τη μέλλουσα γυναίκα του γιου του Αίμονα και ο Χορός διερωτάται αν πράγματι θα τολμήσει να κάνει κάτι τέτοιο, ο Κρέων απαντά ότι ο Άδης θα σταματήσει αυτόν τον γάμο. Ο Χορός συνειδητοποιεί το τετελεσμένο της απόφασης και επισημαίνει ότι έχει αποφασιστεί η θανάτωση της Αντιγόνης. Στο σημείο αυτό είναι χαρακτηριστικό ότι ο Κρέων απαντά λέγοντας ότι η απόφαση λήφθηκε από κοινού, δηλαδή από τον Χορό και από τον ίδιο (Χορός: *δεδογμέν', ὡς ἔοικε, τήνδε κατθανεῖν* / Κρέων: *καὶ σοί γε κάμοί.* 576-577). Ο Κρέων επιχειρεί στο σημείο αυτό να νομιμοποιήσει την απόφασή του παρουσιάζοντάς την ως κοινή απόφαση βασιλιά–συμβούλων. Από τη στιγμή που εξήγγειλε τις βασικές θεωρητικές του αρχές και αυτές έγιναν αποδεκτές, ο Κρέων θεωρεί ότι και η συγκεκριμένη απόφασή του, η οποία αποτελεί υλοποίηση των διακηρύξεών του, δεν μπορεί παρά να έχει την αποδοχή του συμβουλίου.

Η αναφορά αυτή είναι ενδεικτική της ανάγκης συμφωνίας βασιλιά–συμβουλίου κατά την άσκηση της εξουσίας. Μία απόφαση που προέρχεται από τον βασιλιά και δεν στηρίζεται από το συμβούλιο ή την πόλη, είναι οπωσδήποτε προβληματική και ενδεχομένως άνευ ισχύος. Ο Κρέων το γνωρίζει αυτό και, παρουσιάζοντας την απόφαση ως κοινή από τον ίδιο και τον Χορό, την καλύπτει με τον μανδύα της εγκυρότητας. Ακολούθως, βέβαια, μέσα από τη συνομιλία με τον Αίμονα, αποκαλύπτεται η πλήρης απομόνωση του βασιλιά. Γίνεται ξεκάθαρο ότι η πόλη βρίσκεται σε πλήρη διαφωνία με τις αποφάσεις του Κρέοντα και ότι ο ίδιος θεωρεί πως έχει το δικαίωμα να ελέγχει απόλυτα την πόλη. Ο Αίμων απαντά ότι σε αυτή την περίπτωση η πόλη θα ήταν έρημη (Κρέων: *οὐ τοῦ κρατοῦντος ἢ πόλις νομίζεται;* / Αἴμων: *καλῶς ἐρήμης γ' ἂν σὺ γῆς ἄρχοις μόνος.* 738-739). Η απάντηση του Αίμονα στην πραγματικότητα τονίζει το γεγονός ότι η απόλυτη μοναρχία δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή. Δεν μπορεί να υπάρξει πόλη, η οποία θα ανήκει κατά απόλυτο τρόπο στον ηγέτη της. Μία τέτοια πόλη δεν υφίσταται, ο βασιλιάς κυβερνά μόνος του σε έρημη πόλη.

Ενώ ο Κρέων βλέπει ότι η εξουσία του αμφισβητείται και η αμφισβήτηση δεν προέρχεται μεμονωμένα από την Αντιγόνη αλλά έχει γενικευθεί και ενισχυθεί, αρνείται να δεχθεί την πραγματικότητα και με τους λόγους του δεν κατορθώνει να πείσει κανέναν. Αντιθέτως, στις συνομιλίες του με όλα τα πρόσωπα οδηγείται στη σύγκρουση και εξαπολύει απειλές εναντίον όλων. Η αδυναμία πειθούς έγκειται στο γεγονός ότι στην πραγματικότητα ο Κρέων δεν ακούει κανέναν από τους συνομιλητές του (Αἴμων: *βούλη λέγειν τι καὶ λέγων*

μηδὲν κλύειν; 757), παραμένει πεισματικά προσκολλημένος στις θέσεις του και δεν αναπτύσσει πραγματικό διάλογο.¹⁸³

Στην *Αντιγόνη* τίθενται τρία βασικά θέματα που αφορούν τον ηγέτη και τη νομιμοποίηση της εξουσίας του: πρώτον, η απόφαση-νόμος του ηγέτη και η αρμοδιότητά του να νομοθετεί, δεύτερον, τα νομοθετικά όρια του ηγέτη και, τέλος, η υποχρέωση των πολιτών να υπακούουν. Τα θέματα αυτά είναι αλληλένδετα. Ο ηγέτης έχει το δικαίωμα και την αρμοδιότητα να νομοθετεί και αυτό δεν αμφισβητείται. Οι αποφάσεις του καθίστανται νόμος, τον οποίο πρέπει να εφαρμόζουν όλοι οι πολίτες. Η θέση του Χορού επ' αυτού είναι σαφής: ακόμα και την ώρα που η Αντιγόνη βαδίζει στον θάνατο ο Χορός στηρίζει την εξουσία του Κρέοντα και τονίζει την ανάγκη υποταγής σε αυτήν:

*σέβειν μὲν εὐσέβειά τις,
κράτος δ', ὅτω κράτος μέλει,
παραβατὸν οὐδαμᾶ πέλει. (872-874)*

Ο Χορός αναγνωρίζει την ευσέβεια της Αντιγόνης, αλλά ταυτόχρονα επισημαίνει ότι κανείς δεν μπορεί να αψηφήσει τη δύναμη αυτού που κατέχει την εξουσία. Ο Περικλής, επίσης, στον *Επιτάφιο* επισημαίνει την ανάγκη υπακοής στους άρχοντες και τον νόμο. Τονίζει ότι οι Αθηναίοι σέβονται τους άρχοντες και τηρούν τους νόμους από σεβασμό. Πειθαρχούν στους νόμους, και μάλιστα σε όσους έχουν θεσπιστεί για να προστατεύουν τους αδυνάτους και σε όσους είναι άγραφοι και η παραβίασή τους προκαλεί ντροπή:

*ἀνεπαχθῶς δὲ τὰ ἴδια προσομιλοῦντες τὰ δημόσια διὰ δέος μάλιστα οὐ
παρανομοῦμεν, τῶν αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων, καὶ μάλιστα
αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀδικουμένων κεῖνται καὶ ὅσοι ἄγραφοι ὄντες
αἰσχύνην ὁμολογουμένην φέρουσιν (2.37).*

Το θέμα της υπακοής των πολιτών στον νόμο απαντήθηκε, επίσης, από τον Σωκράτη στον πλατωνικό διάλογο *Κρίτων* (50a-b), όταν ο φιλόσοφος επέλεξε να δεχθεί τη δικαστική απόφαση και να μη δραπετεύσει, με το σκεπτικό ότι η πόλη καταστρέφεται, αν τα άτομα ανατρέπουν τους νόμους (*τούς τε νόμους ἡμᾶς ἀπολέσαι καὶ σύμπασαν τὴν πόλιν* 50b).

Η Αντιγόνη, όμως, εκφράζει εδώ την αντίθετη άποψη: χαρακτηρίζει την απόφαση του Κρέοντα *κήρυγμα* και όχι *νόμον* και δηλώνει ότι αν είναι λάθος, δεν θα υπακούσει. Ωστόσο, αυτή η τοποθέτηση δεν βρήκε ευρύτερη στήριξη. Ο Τειρεσίας προσδιόρισε το θέμα

---

183 Για τη σημασία του λόγου και της σιωπής στην *Αντιγόνη* και πώς η στέρηση του δικαιώματος του λόγου καθιστά τον Κρέοντα τύραννο, βλ. Ober και Strauss (1990) 259-263.

ορθότερα: ο ηγέτης νομοθετεί, αλλά εντός ορίων. Δεν μπορεί να νομοθετεί για τους νεκρούς, για θέματα που αγγίζουν τον θεϊκό νόμο. Ούτε ο βασιλιάς αλλά ούτε και οι θεοί του πάνω κόσμου έχουν λόγο στα των νεκρών (*ὧν οὔτε σοὶ μέτεστιν οὔτε τοῖς ἄνω / θεοῖσιν, ἀλλ' ἐκ σοῦ βιάζονται τάδε.* 1072-1073). Στην περίπτωση κατά την οποία ο ηγέτης πάρει μία λανθασμένη απόφαση ή ο νόμος του είναι αποτέλεσμα λανθασμένων εκτιμήσεων, επειδή αφενός απαιτείται η πειθαρχία των πολιτών και αφετέρου η εκούσια τήρηση των νόμων, ο Αίμων προβάλλει τη δυνατότητα του βασιλιά να αναγνωρίσει το λάθος του και να μεταβάλει την απόφασή του. Κανείς δεν τον εμποδίζει να αλλάξει απόφαση, αν κρίνει ότι έκανε λάθος ή ότι αυτή δεν εξυπηρετεί το συμφέρον της πόλης. Ο Κρέων, όμως, αργεί πολύ να συνειδητοποιήσει το λάθος του. Ομολογεί ότι έσφαλε¹⁸⁴ και τότε, αντί να υπακούει η πόλη στον βασιλιά, υπακούει ο βασιλιάς στον συνετό Χορό, τη συμβουλή του οποίου ζητά: *τί δῆτα χρὴ δρᾶν; φράζε. πείσομαι δ' ἐγώ* (1099).

Η *Αντιγόνη* επιβεβαιώνει ότι η πόλη πρέπει να στηρίζει και να ακολουθεί τον ηγέτη της εκούσια. Η νομιμοποίηση του ηγέτη εξασφαλίζεται μέσα από την υποστήριξη των πολιτών, μέσα από την εκούσια αποδοχή και υπακοή στις αποφάσεις του. Μόνο με αυτή την αμοιβαιότητα διατηρείται η πολιτική σταθερότητα. Ο Κρέων απαιτήσε και προσπάθησε να επιβάλει υπακοή χωρίς να έχει εξασφαλίσει την εκούσια συναίνεση του λαού. Έμεινε τυφλά προσκολλημένος σε μια λανθασμένη απόφαση, για την οποία δεν κατόρθωσε να πείσει. Προσπάθησε να επιβάλει την άποψή του με τη βία και προκάλεσε ανεπανόρθωτο κακό. Η εξουσία του δεν στηρίχθηκε στην πειθώ, έχασε τη νομιμοποίηση που είχε, αμφισβητήθηκε και απέτυχε.

3.4.3 Οιδίπους Τύραννος

Ο Οιδίπους είναι ο μοναδικός ηγέτης τραγωδίας που καταλαμβάνει τον θρόνο χάρη στα ιδιαίτερα πνευματικά του χαρίσματα. Με την ευφυΐα του λύνει το αίνιγμα της Σφίγγας και απελευθερώνει τον λαό της Θήβας από τον βαρύ φόρο. Σε ένδειξη ευγνωμοσύνης η πόλη τού προσφέρει τον θρόνο (*ἦν ἐμοὶ πόλις / δωρητόν, οὐκ αἰτητόν, εἰσεχείρισεν* 383-384) και αυτός τον αποδέχεται. Η εξουσία του δεν υστερεί σε τίποτε από την εξουσία του Λαΐου. Ο Οιδίπους κατέχει όσα ακριβώς και ο προκάτοχός του (*νῦν δ' ἐπεὶ κυρῶ τ' ἐγὼ / ἔχων μὲν ἀρχάς, ἄς ἐκεῖνος εἶχε πρὶν, / ἔχων δὲ λέκτρα καὶ γυναιχ' ὁμόσπορον* 258-60) και μοιράζεται εξίσου την εξουσία με τη βασίλισσα Ιοκάστη (*ἄρχεις δ' ἐκεῖνη ταῦτὰ γῆς ἴσον νέμων;* 579).

---

184 Το γεγονός επισημαίνει στην Έξοδο και ο Χορός: *εἰ θέμις εἰπεῖν, οὐκ ἄλλοτριαν / ἄτην, ἀλλ' αὐτὸς ἁμαρτῶν* (1259-1260).

Ο λαός, πάλι, αναγνωρίζει την υπεροχή και ανωτερότητα του βασιλιά του.¹⁸⁵ Ο Ιερέυς με τη σειρά του προβάλλει αυτήν την υπεροχή του Οιδίποδα, που θεωρεί ότι τεκμηριώνεται μέσα από τα διάφορα περιστατικά της ζωής και τη σχέση του με τους θεούς (*ἀνδρῶν δὲ πρῶτον ἔν τε συμφοραῖς βίου / κρίνοντες ἔν τε δαιμόνων συναλλαγαῖς* 33-4). Αλλά και ο ίδιος ο Οιδίπους έχει πλήρη συναίσθηση αυτής της αναγνώρισης και αποδοχής, όταν αυτοπαρουσιάζεται ως *ὁ πᾶσι κλεινὸς Οἰδίπους καλούμενος* (8).

Πρόκειται για την περίπτωση του χαρισματικού ηγέτη, ο οποίος συγκεντρώνει στο πρόσωπό του μια σειρά από χαρακτηριστικά που εξασφαλίζουν τον θαυμασμό και την εκούσια υπακοή του λαού σε αυτόν. Φιλόπολις, φιλόλαος, προνοητικός, πατέρας για τον λαό του, ευφυής και δραστήριος, ο Οιδίπους είναι ο άνθρωπος που κέρδισε τον θαυμασμό και την αναγνώριση του λαού της Θήβας, γιατί απέδειξε έμπρακτα τις ικανότητές του. Όμως, η χαρισματική ηγεσία, παρατηρούν οι Hughes κ.ά., είναι, κυρίως, η αντίδραση του λαού στον ηγέτη, παρά τα ίδια τα γνωρίσματα του ηγέτη. Το χάρισμα είναι στα μάτια και την καρδιά των αρχομένων, είναι η αντίδρασή τους σε αυτόν λόγω του ότι ταυτίζονται με αυτόν. Οι συναισθηματικές σχέσεις που τους συνδέουν είναι πολύ στενές, οι αρχόμενοι υποτάσσονται εκούσια στον ηγέτη και είναι πρόθυμοι να αναλάβουν οποιαδήποτε δράση για την επίτευξη του κοινού στόχου που έχουν. Ο χαρισματικός ηγέτης, είναι, εν τέλει, το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ των αναγκών των υπηκόων, των γνωρισμάτων του ηγέτη και της κατάστασης κρίσης που υπάρχει.¹⁸⁶ Ο Οιδίπους, στην κρίσιμη για τη Θήβα στιγμή, επέδειξε εκείνα τα χαρίσματα που ανταποκρίνονταν πλήρως στις ανάγκες και προσδοκίες των Θηβαίων και πρόσφερε στην πόλη αυτό που χρειαζόταν, τη σωτηρία της.¹⁸⁷ Ο λαός, σε ένδειξη αναγνώρισης της προσφοράς του, του πρόσφερε τον θρόνο.

Σύμφωνα με την ταξινόμηση της κοινωνικής ισχύος των French και Raven, ένα άτομο επηρεάζει τους άλλους μέσω πέντε πηγών ισχύος: α) *Ισχύς της αυθεντίας*¹⁸⁸ (ή *του ειδήμονα*, Expert Power). Ο ηγέτης λόγω των εξειδικευμένων γνώσεων ή ικανοτήτων του θεωρείται αυθεντία στον τομέα του και με τον τρόπο αυτό επηρεάζει τη συμπεριφορά των

---

185 Είναι ενδεικτικές οι προσφωνήσεις: *ὃ κράτιστον πᾶσιν Οἰδίπου κάρα* 40, *ὃ βροτῶν ἄριστ'* 46, *ὃ φέριστε δεσποτῶν* 1149, *ἰὼ κλεινὸν Οἰδίπου κάρα* 1207.

186 Hughes κ.ά. (1993) 440-442.

187 Για το σχετικό με τη σωτηρία λεξιλόγιο βλ. υποσημείωση 83.

188 Ο Heywood (2006) 23 ορίζει την *αυθεντία* ως τη «νόμιμη εξουσία» και παρατηρεί ότι «Ενώ η εξουσία είναι η δυνατότητα να επηρεάζει κανείς τη συμπεριφορά άλλων, αυθεντία είναι το δικαίωμα να το κάνει. Η αυθεντία συνεπώς βασίζεται σ' ένα αναγνωρισμένο καθήκον υπακοής παρά σε οποιαδήποτε μορφή εξαναγκασμού ή χειραγώγησης. Υπό αυτή την έννοια, η αυθεντία είναι εξουσία περιβεβλημένη με το μανδύα της νομιμοποίησης ή του δικαιώματος».

αρχομένων. β) *Ισχύς της αναφοράς* (ή *ταύτισης*, Referent Power). Ο ηγέτης λειτουργεί ως σημείο αναφοράς, ως πρότυπο για τον αρχόμενο, ο οποίος θεωρεί ότι ταυτίζεται ή τουλάχιστον επιθυμεί να ταυτίζεται μαζί του. Η ισχύς του ηγέτη πηγάζει από τον θαυμασμό και την αφοσίωση που δείχνουν οι αρχόμενοι προς το πρόσωπό του, επειδή αυτός αποτελεί τον απόλυτο εκφραστή των δικών τους αντιλήψεων, πεποιθήσεων, προσδοκιών και επιδιώξεων. γ) *Νόμιμη ισχύς* (Legitimate Power). Η νόμιμη ισχύς βασίζεται στους νόμους που θέσπισε η κοινωνία και εφαρμόζονται από τον ηγέτη, ο οποίος μπορεί να επηρεάζει τη συμπεριφορά των αρχομένων λόγω της εξουσίας που κατέχει. Δίνει οδηγίες, διαταγές, τις οποίες οι υπόλοιποι είναι υποχρεωμένοι να ακολουθούν. δ) *Ισχύς της ανταμοιβής* (ή *επιβράβευσης*, Reward Power). Ο ηγέτης επηρεάζει τους υπηκόους του μέσω ανταμοιβών (υλικών, ηθικών ή άλλων) που τους προσφέρει. ε) *Ισχύς του εξαναγκασμού* (ή *της τιμωρίας*, Coercive Power). Είναι το αντίθετο της ανταμοιβής. Ο ηγέτης ελέγχει τους υπηκόους του με τον φόβο της τιμωρίας ή της στέρησης κεκτημένων.¹⁸⁹

Στην περίπτωση του Οιδίποδα στον *Οιδίποδα Τύραννο*, παρατηρούμε υψηλό βαθμό συγκέντρωσης όλων των πιο πάνω μορφών ισχύος. Ο Οιδίπους παρουσιάζεται και αναγνωρίζεται ως ο ειδικός. Είναι ο μόνος που κατόρθωσε να λύσει το αίνιγμα της Σφίγγας και η ανωτερότητα αυτή του δίνει ισχυρό προβάδισμα έναντι όλων των Θηβαίων. Έχει κερδίσει τον θαυμασμό και την αναγνώριση των Θηβαίων και το δέσιμο άρχοντα-αρχομένων, η δύναμη της αναφοράς, είναι πολύ ισχυρή. Η δύναμη της νομιμότητας είναι εξίσου ισχυρή, αφού η ίδια η πόλη του πρόσφερε τη βασιλική εξουσία. Τέλος, η δύναμη ανταμοιβής και καταναγκασμού είναι επίσης υψηλή για τον Οιδίποδα, ο οποίος μπορεί να χρησιμοποιεί τη μία ή την άλλη, ανάλογα με τις περιστάσεις. Ανταμείβει ηθικά τον Κρέοντα, όταν ο τελευταίος επιστρέφει από το μαντείο φέρνοντας τον πολυαναμενόμενο χρησμό, προσφέρει στον Ιερέα και τον λαό αυτό που ζητούν ικανοποιώντας απόλυτα το αίτημα της ικεσίας τους. Από την άλλη, όμως, έχει την ισχύ του καταναγκασμού, καθώς απειλεί με βία (και όλοι γνωρίζουν ότι μπορεί και να την ασκήσει) τον μάντη Τειρεσία (363) και τον βοσκό (1148, 1152), όταν αυτοί παρουσιάζονται απρόθυμοι να αποκαλύψουν όσα γνωρίζουν.

---

189 French και Raven (1959). Το 1965 ο H. B. Raven πρόσθεσε ακόμη μία πηγή ισχύος, την *ισχύ της πληροφόρησης* (ή *ενημέρωσης*). Το πρόσωπο που έχει έγκυρη και έγκαιρη πρόσβαση στην πληροφόρηση πλεονεκτεί έναντι όσων δεν έχουν αυτή την πρόσβαση και τους ελέγχει, καθώς αυτοί αισθάνονται εξαρτημένοι και εκούσια ή ακούσια παραδίδονται στον έλεγχό του. Αυτή, ωστόσο, η πηγή ισχύος θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εμπεριέχεται στην ισχύ της αυθεντίας, δεδομένου ότι η πληροφορία ενισχύει τη γνώση και δίνει σαφές πλεονέκτημα στο άτομο που την κατέχει.

Παρά την αναγνώριση του χαρισματικού Οιδίποδα και παρά τον υψηλό βαθμό κοινωνικής δύναμης που διαθέτει, διακρίνεται η αγωνία του Οιδίποδα να εδραιώσει τη βασιλεία του συνδέοντάς την με εκείνην του Λαΐου. Ο Οιδίπους που δεν έπαψε να αισθάνεται ξένος στη Θήβα (*ἀγὼ ξένος μὲν τοῦ λόγου τοῦδ' ἐξερῶ, / ξένος δὲ τοῦ πραχθέντος· οὐ γὰρ ἂν μακρὰν / ἴχνευον αὐτό, μὴ οὐκ ἔχων τι σύμβολον, / νῦν δ', ὕστερος γὰρ ἀστὸς εἰς ἀστοὺς τελεῶ*, 219-222), αναζητά τρόπους σύνδεσης με τον Λαίο και την πόλη, γιατί έτσι σταθεροποιεί και την εξουσία του. Η διαδοχή στον θρόνο από κάποιον συγγενή φαίνεται ότι αποτελούσε πρακτική που θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε κρίσιμες για την πόλη περιόδους.¹⁹⁰ Φαίνεται ότι ο Οιδίπους στον *Οιδίποδα Τύραννο* προσπαθεί να υποβάλει τη συγγενική σύνδεση με τον Λαίο, γιατί όσο πιο στενά συνδέεται μαζί του, τόσο περισσότερο ενισχύεται η εξουσία του. Ανακοινώνει, λοιπόν, την εξιχνίαση του φόνου του Λαΐου σαν να επρόκειτο για τον δικό του πατέρα (*ὡσπερὶ τούμοῦ πατρός* 264). Ο R. D. Dawe παρατηρεί ότι σύμφωνα με τον αθηναϊκό νόμο σε περίπτωση φόνου, οι συγγενείς του νεκρού είχαν την υποχρέωση να κινηθούν εναντίον του φονιά. Σε αντίθετη περίπτωση, καταδικάζονταν για αμέλεια καθήκοντος. Ο Οιδίπους αναλαμβάνει αυτήν την υποχρέωση των συγγενών επιχειρώντας να συνάψει τη στενότερη δυνατή σχέση με τον Λαίο, τον οποίο μάλιστα χαρακτηρίζει *ἄριστον βασιλέα*, αν και δεν τον γνώρισε. Σχολιάζοντας, επίσης, τους στίχους 258 κ.ε. (*ἐπεὶ κυρῶ / ἔχων ...*), στους οποίους ο Οιδίπους προσπαθεί να καταστήσει σαφή τη σύνδεση με τον Λαίο, ο Dawe σημειώνει:

Ο Οιδίπους αποδεικνύει το νόμιμο δικαίωμα, το χρέος θα λέγαμε, να ενεργήσει για λογαριασμό του θύματος του φόνου. Δεν είναι (όπως νομίζει) εξ αίματος συγγενής του αποθανόντος, διαθέτει όμως τις ίδιες σχεδόν προϋποθέσεις με έναν εξ αίματος συγγενή, (α) διότι διαδέχθηκε τον Λαίο στα βασιλικά του καθήκοντα, (β) διότι πήρε γυναίκα του τη χήρα του Λαΐου, και (γ) διότι [...] ο Οιδίπους θα εκτελούσε χρέη κηδεμόνα για τα παιδιά του Λαΐου, αν ο Λαίος δεν πέθαινε άκληρος.¹⁹¹

Αναλαμβάνοντας, λοιπόν, τα καθήκοντα που είχαν υποχρέωση να αναλάβουν οι συγγενείς του δολοφονηθέντος, ο Οιδίπους αναπτύσσει μαζί του ιδιαίτερος στενή σχέση (αγνοώντας, όμως, ότι στην πραγματικότητα η σχέση είναι ακόμη στενότερη).

190 Αυτό είναι κάτι που έχει συμβεί και στην περίπτωση του Κρέοντα στην *Αντιγόνη*. Ο Κρέων στην *Αντιγόνη* αναλαμβάνει σε μία κρίσιμη για την πόλη κατάσταση ως ο πλησιέστερος συγγενής (*ἐγὼ κράτη δὴ πάντα καὶ θρόνους ἔχω / γένους κατ' ἀρχιστεῖα τῶν ὀλωλότων* 173-174) και αυτό γίνεται με την αποδοχή της πόλης.

191 Dawe (1991) 135, 159.

Το ερώτημα που τίθεται είναι: γιατί ο Οιδίπους αισθάνεται την ανάγκη να στηρίξει και να εδραιώσει τη βασιλεία του, τη στιγμή που η κοινωνική του ισχύς είναι τόσο αυξημένη και όπως, μάλιστα, αναφέρει ο ίδιος με έμφαση και κανένας δεν το αρνείται, η ίδια η πόλη του πρόσφερε την εξουσία (383-384) και, συνεπώς, δεν αμφισβητείται η νομιμοποίησή της; Υπάρχουν στο έργο στοιχεία, τα οποία εκφράζουν αμφισβήτηση της βασιλείας του Οιδίποδα;

Η αλήθεια είναι ότι κανείς δεν έχει αμφισβητήσει τη νόμιμη ανάληψη της εξουσίας του Οιδίποδα. Εκείνο που αμφισβητείται στο έργο είναι η αποτελεσματικότητα της εξουσίας του. Η εξουσία δεν αρκεί μόνο να αναλαμβάνεται νόμιμα, αλλά η νομιμοποίησή της πρέπει να ανανεώνεται μέσω της αποτελεσματικότητας του ηγέτη. Η αποτελεσματικότητα σε σχέση με το κοινό συμφέρον είναι στοιχείο που μπορεί να θέσει την εξουσία υπό αμφισβήτηση, παρατηρεί ο Χανιώτης.¹⁹² Φαίνεται, λοιπόν, ότι αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση του Οιδίποδα. Ο λαός που διατηρεί το δικαίωμα ελέγχου στην άσκηση της εξουσίας κρίνει και αξιολογεί την αποτελεσματικότητα του βασιλιά. Το γεγονός ότι οι Θηβαίοι κάποτε παραχώρησαν την εξουσία στον Οιδίποδα, δεν τον καθιστά άρχοντα στο διηνεκές.

Ο Ιερέυς, και μέσω αυτού όλος ο λαός, όταν παρουσιάζονται ως ικέτες ενώπιόν του, επισημαίνουν ότι η πόλη υποφέρει. Τονίζοντας την οδυνηρή κατάσταση που επικρατεί υπονοούν ότι ο βασιλιάς δεν έχει προβεί ακόμη στις κατάλληλες ενέργειες προκειμένου να τη σώσει. Συνδέουν άμεσα τη σωτηρία της πόλης με τη βασιλεία του Οιδίποδα, επειδή το βασικό έργο ενός ηγέτη είναι η εξασφάλιση της σωτηρίας και ευημερίας των πολιτών (*ἀρχῆς δὲ τῆς σῆς μηδαμῶς μεμνήμεθα / στάντες τ' ἐς ὀρθὸν καὶ πεσόντες ὕστερον. / ἀλλ' ἀσφαλεία τήνδ' ἀνόρθωσον πόλιν* 49-51). Τον καλούν να αποδείξει εκ νέου την αποτελεσματικότητά του (*τανῶν ἴσος γενοῦ* 53), για να μην καταλήξει να κυβερνά μια πόλη χωρίς ανθρώπους (*ὡς εἶπερ ἄρξεις τῆσδε γῆς, ὥσπερ κρατεῖς, / ζὼν ἀνδράσιν κάλλιον ἢ κενῆς κρατεῖν* 54-55). Η αποτελεσματικότητα του Οιδίποδα στο παρελθόν ήταν ο λόγος για τον οποίο η πόλη τού πρόσφερε την εξουσία. Δικαίως ο λαός απαιτεί από τον βασιλιά του να επιδείξει και στο παρόν την ίδια αποτελεσματικότητα. Ο λαός, λοιπόν, ζητά ανανέωση της νομιμοποίησης του βασιλιά μέσω της ανανέωσης της αποτελεσματικότητάς του.

---

192 Χανιώτης (2003) 21.

Τονίζει ότι ο βασιλιάς πρέπει να συνεχίσει να είναι αποτελεσματικός, όπως ήταν και στο παρελθόν, αν θέλει να διατηρήσει την εξουσία του. Ο λαός, επομένως, εκούσια παραχώρησε την εξουσία στον Οιδίποδα, αλλά δεν του παραχώρησε ούτε απόλυτη¹⁹³ ούτε ισόβια εξουσία.

Εκτός από τους υπαινιγμούς του λαού, ο Οιδίπους προσλαμβάνει και μία δεύτερη, επικίνδυνη για τη βασιλεία του απειλή, από τον Κρέοντα αυτή τη φορά. Με την επιστροφή του από το μαντείο ο Κρέων φέρνει στον βασιλιά σαφείς οδηγίες (*έπιστέλλει σαφῶς* 106) που θα εξασφαλίσουν τη σωτηρία της πόλης: πρέπει να τιμωρήσουν τους αυτουργούς του φόνου του Λαΐου. Ο στεφανωμένος Κρέων εισέρχεται, όπως επισημαίνει ο Kamerbeek, στη σκηνή ως επιτυχημένος απεσταλμένος.¹⁹⁴ Σύμφωνα με τον Josh Beer, η σκηνική παρουσία του στεφανωμένου Κρέοντα συνιστά πολιτική απειλή για τον Οιδίποδα. Η απειλή οπτικοποιείται σαφέστερα, όταν ο Κρέων ρωτά αν πρέπει να μιλήσει ενώπιον όλων ή αφού πρώτα μπου μέσα στο παλάτι, υπονοώντας ότι ο ίδιος προτιμά το δεύτερο. Το ερώτημα του Κρέοντα έχει πολιτικές διαστάσεις καθώς εκφράζει δύο διαφορετικές προσεγγίσεις στον τρόπο διακυβέρνησης. Ο Οιδίπους, ακολουθώντας τη γραμμή της ειλικρίνειας και της διαφάνειας, χωρίς δισταγμό τον καλεί να μιλήσει ενώπιον όλων (*ές πάντας αὔδα* 93).¹⁹⁵ Ο Κρέων, συνεπώς, αποτελεί το πολιτικό αντίβαρο του Οιδίποδα. Κατά τον J. Beer, η επιλογή του Σοφοκλή να αυξήσει τον ρόλο του Κρέοντα και να δημιουργήσει τη σύγκρουση Οιδίποδα-Κρέοντα (όπως αυτή θα εξελιχθεί στη συνέχεια), τη στιγμή που ο μύθος δεν το απαιτούσε, δίνει την πολιτική διάσταση της τραγωδίας αυτής. Ο Κρέων θα κατηγορηθεί ως σφετεριστής του θρόνου και στο τέλος, σε μία σκηνή που αποτελεί καθρέφτη της πρώτης εισόδου του Οιδίποδα, θα εισέλθει ως νέος βασιλιάς της Θήβας.¹⁹⁶

Ο Kamerbeek χαρακτηρίζει αδικαιολόγητη τη στροφή του Οιδίποδα εναντίον του Κρέοντα και θεωρεί ότι αποκαλύπτει τον υποβόσκοντα φόβο του Οιδίποδα για έσωθεν αντίδραση, επειδή νιώθει ξένος.¹⁹⁷ Η στροφή αυτή, όμως, έχει προετοιμαστεί έντεχνα από τον Σοφοκλή, με την σκηνή του στεφανωμένου Κρέοντα. Η υποψία του Οιδίποδα

---

193 Το γεγονός ότι η εξουσία του Οιδίποδα δεν είναι απόλυτη υποδηλώνεται και στους στίχους 555-556, όταν ο Οιδίπους αναφέρει ότι η πρόσκληση του μάντη Τειρεσία δεν ήταν προσωπική του απόφαση, αλλά αποτέλεσμα διαβούλευσης με τον Κρέοντα από τον οποίο μάλιστα πείσθηκε αυτός που ήταν ο βασιλιάς (*ἔπειθες, ἢ οὐκ ἔπειθες, ὡς χρείμ' ἐπὶ / τὸν σεμνόμαντιν ἄνδρα πέμψασθαί τινα;*).

194 Kamerbeek (1967) σχόλια στ. 83.

195 Η συγκεκριμένη πολιτική επιλογή του Οιδίποδα θα συζητηθεί και στο τελευταίο κεφάλαιο.

196 Beer (2012) 97-106.

197 Kamerbeek (1967) σχόλια στ. 378.

μετατρέπεται γρήγορα σε βεβαιότητα και εντοπίζει μάλιστα και την αιτία: ο πλούτος, η εξουσία και η τέχνη¹⁹⁸ που διαθέτει κάποιος, γίνονται αντικείμενο φθόνου (*ὦ πλοῦτε καὶ τυραννὶ καὶ τέχνῃ τέχνης / ὑπερφέρουσα τῷ πολυζήλω βίῳ* 380-381).

Σύμφωνα με τον P. Euben,¹⁹⁹ το διάταγμα του Οιδίποδα είναι ιδιαίτερα αυστηρό, επειδή εκτός από τη σωτηρία της Θήβας συντρέχουν άλλοι δύο λόγοι. Πρώτον, όπως φαίνεται αργότερα, ο Οιδίπους υποψιάζεται τον Κρέοντα και τον θεωρεί απειλή για τον ίδιο και, δεύτερον, επειδή με αυτόν τον τρόπο συνδέει τον εαυτό του με τον χρησμό, παίρνει το μέρος του νεκρού και έτσι ενισχύει τη νομιμότητα του θρόνου του. Σε μία στιγμή ανάγκης, όπως στην προκειμένη περίπτωση αυτή του λοιμού, απαιτείται εδραίωση της θέσης του ηγέτη. Ο λοιμός, παρατηρεί ο Euben, είναι το συλλογικό κακό, το οποίο δοκιμάζει τους πολιτικούς ηγέτες, είτε μυθικούς είτε της Αθήνας. Ο Οιδίπους θεωρεί τον εαυτό του ξένο, ως τη στιγμή αυτή που συνδέεται με τον Λαίο και εντάσσεται στην ιστορία.

Η συνωμοσία αποτελεί την πιο ακραία και σοβαρή εκδοχή της αμφισβήτησης της εξουσίας. Εξετάζοντας την υπόθεση δολοφονίας του Λαΐου ο Οιδίπους υποψιάζεται αμέσως απόπειρα ανατροπής του βασιλιά από οργανωμένο κύκλο πολιτών. Ο Κρέων παραδέχεται ότι η σκέψη για συνωμοσία απασχόλησε και τους Θηβαίους (*δοκοῦντα ταῦτ' ἦν*: 126). Θεωρητικά, επομένως, ο Οιδίπους είχε δίκαιο, δεδομένου ότι πάντα υπήρχε το ενδεχόμενο απόπειρας ανατροπής του βασιλιά.²⁰⁰ Στη συνέχεια, ο Οιδίπους εκτιμά ότι, εφόσον ο δολοφόνος δεν κατόρθωσε τότε να πάρει την εξουσία, θα το επιχειρήσει εκ νέου, και αυτή τη φορά στόχος θα είναι ο ίδιος (*κάμ' ἂν τοιαύτη χειρὶ τιμωρεῖν θέλοι* 140). Η απρόσμενη άρνηση του Τειρεσία να βοηθήσει στην εξιχνίαση του φόνου δίνει λαβή στον Οιδίποδα να

---

198 Σχολιάζοντας το συγκεκριμένο σημείο ο Blaydes (1859) σχόλ. στ. 380, ερμηνεύει το *τέχνη* ως *ασχολία, ενασχόληση*. Αναφέρει επίσης άλλες ερμηνείες της λέξης ως *επιδεξιότητα* –καθώς πλούτος, δύναμη και επιδεξιότητα είναι τα τρία πιο επιθυμητά πράγματα στον άνθρωπο– και *ευφυΐα*, που επέδειξε ο Οιδίπους στη λύση του αινίγματος.

199 Euben (1990) 111, 114.

200 Προφανώς, η ανατροπή του νόμιμου βασιλιά και ο σφετερισμός του θρόνου αποτελούσε υπαρκτό κίνδυνο. Το ενδεχόμενο δόλου καθίσταται και πάλι η πρώτη σκέψη του Οιδίποδα, όταν πληροφορείται τον θάνατο του Πόλυβου (*πότερα δόλοισιν, ἢ νόσου ζυναλλαγῆ;* 960). Ακόμη και ο Τεύκρος στον *Αΐαντα*, μετά την αυτοκτονία του αδελφού του, φοβάται μήπως κατηγορηθεί από τον ίδιο τον πατέρα του ότι από φόβο ή δόλο πρόδωσε τον Αΐαντα, προκειμένου να κερδίσει τον θρόνο και το παλάτι. Ο Τεύκρος φοβάται μία ενδεχόμενη κατηγορία για σφετερισμό του θρόνου:

τὸν δειλίᾳ προδόντα καὶ κακανδρία

σέ, φίλτατ' Αἴας, ἢ δόλοισιν, ὡς τὰ σά

κράτη θανόντος καὶ δόμους νέμοιμι σούς. (1014-1016)

Και ο Πυλάδης στην *Ιφιγένεια εν Ταύροις* του Ευριπίδη εκφράζει τον ίδιο φόβο. Ότι, δηλαδή, αν επιστρέψει μόνος του στην πατρίδα, ενδεχομένως να κατηγορηθεί για δολοφονία του Ορέστη και απόπειρα σφετερισμού του θρόνου (*ἢ καὶ φονεύσας ἐπὶ νοσοῦσι δώμασι / ῥάψαι μόρον σοι σῆς τυραννίδος χάριν* 680-681).

συμπεράνει ότι ο μάντης σε συνεργασία με τον Κρέοντα ήταν οι συνωμότες.

Ο Οιδίπους καθώς αναπτύσσει το θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου, όπως νομίζει, εξυφάνεται η συνωμοσία για ανατροπή του, επί της ουσίας συζητά το θέμα της αποτελεσματικότητας του ηγέτη. Θεωρεί ότι ένας βασιλιάς είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί σε περίπτωση που δείξει *δειλίαν* ή *μωρίαν*²⁰¹ (*φέρ' εἶπε πρὸς θεῶν, δειλίαν ἢ μωρίαν / ἰδὼν τιν' ἔν μοι ταῦτ' ἐβουλεύσω ποεῖν; 536-537*). Από τη στιγμή, δηλαδή, που κάποιος ανέλθει στην εξουσία, θα πρέπει διαρκώς να επιβεβαιώνει την αποτελεσματικότητά της ως προς δύο βασικές αρχές: επιδεικνύοντας γενναιότητα και φρόνηση. Τα αντίθετά τους, δειλία ή μωρία, δίνουν κάθε δικαίωμα αμφισβήτησης και, συνεπώς, ανατροπής του ηγέτη.

Στις συζητήσεις με τον Κρέοντα και τον Τειρεσία, ο Οιδίπους παραμένει με απίστευτη σιγουριά προσκολλημένος στη σκέψη περί συνωμοσίας και στην πραγματικότητα δεν ακούει τους συνομιλητές του. Επειδή δεν μπορεί να τους πείσει, τους απειλεί (401-403, 623) θεωρώντας ότι η βία είναι ένας τρόπος επιβολής της εξουσίας. Απαιτεί απόλυτη υπακοή στις αποφάσεις του, όμως ο Κρέων θέτει μία προϋπόθεση: σε περίπτωση που ο άρχων κάνει λάθος, οι αρχόμενοι έχουν κάθε δικαίωμα να μην πειθαρχήσουν (Οιδίπους: *ἀρκτέον γ' ὅμως. / Κρέων: οὔτοι κακῶς γ' ἄρχοντος 628-629*). Η άποψη που εκφράζει ο Κρέων δεν είναι νέα ή ριζοσπαστική. Ήδη ο *Ὀρκος των Αθηναίων Εφήβων* συμπεριέλαβε αυτή την ασφαλιστική δικλίδα, καθώς άφηγε ανοικτό το ενδεχόμενο απειθαρχίας απέναντι σε μη *ἔμφρονες* ηγέτες: *καὶ εὐηκοήσω τῶν ἀεὶ κραινόντων ἐμφρόνως*.²⁰² Ο Οιδίπους δεν καταφέρνει να χειριστεί σωστά αυτό που θεωρεί ως απειθαρχία και, με την άτεγκτη στάση του, προκαλεί, τελικά, τη σύγκρουση με τον Κρέοντα και τον Τειρεσία.

Εκ των πραγμάτων αποδεικνύεται ότι ο Οιδίπους είχε άδικο για την κατηγορία της συνωμοσίας. Ποτέ δεν υπήρξε συνωμοσία εναντίον του. Η αυστηρή λογική και η υπέρμετρη εμπιστοσύνη στις νοητικές του ικανότητες καθώς και η ταχύτητα με την οποία ενήργησε, τον οδήγησαν σε λάθος συμπεράσματα. Κατά τον W. C. Helmbold, ο Οιδίπους με βιασύνη απορρίπτει όλα τα άτομα του έργου που κατονομάζονται, με βιασύνη τους

---

201 Έχει προαναφερθεί ο ορισμός της βασιλείας σύμφωνα με το λεξικό της Σούδας, σύμφωνα με τον οποίο μπορεί κάποιος να κατέχει το βασιλικό αξίωμα με κριτήριο την αποτελεσματικότητά του στα στρατιωτικά και τον συνετό χειρισμό των υποθέσεων. Άρα, μπορεί να χάσει το αξίωμα αυτό, αν επιδείξει τα αντίθετα, *δειλίαν* ή *μωρίαν*.

202 Λυκούργος, *Κατὰ Λεωκράτους* 1.77. Την ίδια άποψη για υπακοή στον ηγέτη υπό προϋποθέσεις διατυπώνει και Αίμων προς τον Κρέοντα στην *Αντιγόνη*.

κρίνει και τους καταδικάζει, αλλά πολύ αργά συνειδητοποιεί τη δική του κατάσταση.²⁰³ Ο Οιδίπους δεν διερευνά κανένα άλλο ενδεχόμενο, εκτός από αυτό στο οποίο πίστεψε, και διαπράττει λάθος. Ο Χορός είχε επισημάνει αυτό το λάθος, όταν παρότρυνε τον Οιδίποδα να μην θέσει υπό κατηγορία ατιμωτικά τον φίλο που πήρε ιερό όρκο χρησιμοποιώντας μάλιστα λόγια που η αλήθειά τους παραμένει αβέβαιη (*τὸν ἔναγῃ φίλον μήποτε σ' αἰτία/ σὸν ἄφανει λόγων ἄτιμον βαλεῖν* 656-657).²⁰⁴ Δυστυχώς, ο Οιδίπους δεν έλαβε την προειδοποίηση.

Η αμφισβήτηση της εξουσίας του Οιδίποδα δεν προήλθε από κάποια συνωμοσία. Η εξουσία του κρίθηκε από τον λαό ως προς την αποτελεσματικότητά της. Συγκρίνοντας τον επιτυχή χειρισμό στην πρώτη κρίση που αντιμετώπισε η πόλη, την περίπτωση της Σφίγγας, με τον ανεπιτυχή χειρισμό της δεύτερης και παρατεταμένης κρίσης, αυτής του λοιμού, ο λαός διαπιστώνει τη μείωση της αποτελεσματικότητας του ηγέτη του. Ο λαός επιζητεί μια ηγεσία που να μπορεί να του εξασφαλίζει με σταθερότητα την ασφαλή επιβίωσή του και αξιώνει την ανανέωση της αποτελεσματικότητας του ηγέτη.

3.4.4 *Ηλέκτρα*

Η *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή είναι η τραγωδία στην οποία η βασιλική εξουσία του Αγαμέμνονα έχει αμφισβητηθεί με τον πλέον έντονο και σκληρό τρόπο. Ο Αγαμέμνων δολοφονήθηκε από τη σύζυγό του και τον εραστή της, οι οποίοι στη συνέχεια σφετερίστηκαν τον θρόνο, σπατάλησαν την περιουσία προς ίδιον όφελος (Ορέστης: *μήθ' ὡς πατρώαν κτήσιν Αἴγισθος δόμων / ἀντλεῖ, τὰ δ' ἔκχει, τὰ δὲ διασπείρει μάτην* 1290-1291), και έδειξαν σκληρότητα απέναντι στους απογόνους του Αγαμέμνονα. Οδήγησαν τον Ορέστη στην εξορία και στέρησαν από τον γάμο και την απόκτηση απογόνων τις δύο αδελφές, Ηλέκτρα και Χρυσόθεμι. Με αυτό τον τρόπο οι δύο σφετεριστές στέρησαν από όλα τα αδέρφια τη δυνατότητα διεκδίκησης της εξουσίας είτε άμεσα (Ορέστης) είτε μέσω των απογόνων τους (δύο θυγατέρες).

Η Κλυταιμίστρα και ο Αίγισθος επιβλήθηκαν στο Άργος και κυβέρνησαν τυραννικά, με τη βία και με την επιβολή του φόβου.²⁰⁵ Η κατάσταση αυτή είναι εκ των πραγμάτων

---

203 Helmbold (1951) 299.

204 Dawe (1991) 214.

205 Ανάγλυφη η εικόνα του τυράννου παρουσιάζεται μέσα από τη μορφή του Δία στον *Προμηθέα Δεσμώτη* του Αισχύλου. Ο Δίας πήρε την εξουσία ανατρέποντας τον πατέρα του, είναι ιδιαίτερα σκληρός απέναντι στον ευεργέτη του, επιβάλλεται με τη βία και τους σκληρούς του τρόπους. Σύμφωνα με τον Προμηθέα

προβληματική και η εξουσία τους είναι παράνομη: δεν νομιμοποιήθηκε από τον λαό και δεν εξασφαλίστηκε η εκούσια υπακοή του. Η ίδια η Κλυταιμίστρα προσπαθώντας να στηρίξει την εξουσία της και να της προσδώσει κάποιο βαθμό νομιμότητας χαρακτηρίζει την πράξη της ως απόδοση δικαιοσύνης, επικαλούμενη τη θυσία της Ιφιγένειας από τον Αγαμέμνονα (*ή γάρ Δίκη νιν εἶλεν, οὐκ ἐγὼ μόνη* 528, *τὴν σὴν ὄμαιμον μοῦνος Ἑλλήνων ἔτλη / θῦσαι θεοῖσιν* 531-532). Ο W. Watkiss Lloyd, όμως, επισημαίνει ότι ενώ η Κλυταιμίστρα επικαλείται το δίκαιο που αντλεί από τη θυσία της Ιφιγένειας, η συμπεριφορά της απέναντι στα άλλα δύο παιδιά της, τον Ορέστη και την Ηλέκτρα, δείχνει πόσο λίγο τελικά επηρεάστηκε από αυτό και πόσο σημαντικός ήταν για την ίδια ο θρόνος.²⁰⁶ Ο T. M. Woodard χαρακτηρίζει την Κλυταιμίστρα και τον Αίγισθο «εγκληματίες» και υποστηρίζει ότι στο έργο απαιτείται η απόδοση της δικαιοσύνης, η αποκατάσταση του νόμου και της τάξης.²⁰⁷ Η διακυβέρνηση Αίγισθου - Κλυταιμίστρας είναι ένα τυραννικό καθεστώς, το οποίο δεν θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό. Στα τελευταία λόγια του Ορέστη που διατυπώνονται ως γνωμικό, αποτυπώνεται η ανάγκη να τιμωρείται με θάνατο όποιος καταπατεί τον νόμο (*χρῆν δ' εὐθὺς εἶναι τήνδε τοῖς πᾶσιν δίκην, / ὅστις πέρα πράσσειν γε τῶν νόμων θέλοι, / κτείνειν* 1505-1506). Τόσο ο Αίγισθος όσο και η Κλυταιμίστρα καταπάτησαν τον νόμο και πρέπει να τιμωρηθούν. Η πρώτη που αντιδρά και σχεδιάζει την τιμωρία τους είναι η Ηλέκτρα.

Η εξουσία του Αίγισθου και της Κλυταιμίστρας αμφισβητείται ευθέως από την Ηλέκτρα, η οποία δεν διστάζει να διατυπώνει δημόσια τη διαμαρτυρία και καταγγελία της. Θρηνώντας τον πατέρα της η Ηλέκτρα διαμαρτύρεται για τον άδικο θάνατό του και, συνεπώς, για την παρανομία που ακολούθησε. Ο θρήνος της καθίσταται μέσο αμφισβήτησης της εξουσίας, γεγονός που προκαλεί τη δυσαρέσκεια των δύο σφετεριστών (*λυπῶ δὲ τούτους, ὥστε τῶ τεθνηκότι / τιμὰς προσάπτειν, εἴ τις ἔστ' ἐκεῖ χάρις* 355-356). Όπως παρατηρεί η M. Ierulli, ο θρήνος της Ηλέκτρας συνιστά πολιτική πράξη, πολιτική απειθαρχία. Ακολουθως, όταν στον λόγο της (949-989) προσπαθεί να επιτύχει τη συνεργασία της Χρυσοθέμιδος για τη δολοφονία του Αίγισθου, παρουσιάζει την πράξη αυτή ως τυραννοκτονία και τις δύο τους ως τυραννοκτόνους: αναφέρεται σε *κλέος* (985), που ανήκει κατεξοχήν στους άνδρες, φαντάζεται ότι θα γίνει αντικείμενο θαυμασμού των ανδρών, χρησιμοποιεί όρους με καταλήξεις αρσενικού ή ουδετέρου (*τῶ κασιγνήτῳ* 977)

τα όπλα που έχει ο Δίας στη διάθεσή του είναι δύο: τα καλοπιάσματα και οι απειλές.

206 Lloyd (1889) 138 κ.ε. Βλ. ενδεικτικά την προσευχή της Κλυταιμίστρας προς τους θεούς: *ἀλλ' ὤδέ μ' αἰεὶ ζῶσαν ἀβλαβεῖ βίῳ / δόμους Ἀτρειδῶν σκηπτρά τ' ἀμφέπειν τάδε* (650-651).

207 Woodard (1965) 217.

αντί θηλυκού (όπως λ.χ. μόνα 950, ζώσαιν θανούσαιν 985). Η Ηλέκτρα, εν τέλει, παίρνει την ταυτότητα άνδρα ήρωα: θα διασώσει την πατρική κληρονομιά (γεγονός που αποτελεί ανδρικό καθήκον), θα κάνει κάτι μη συγκαταβατικό και θα κερδίσει την επιδοκιμασία των ανδρών. Φαντάζεται μια ελευθερία δράσης που ιστορικά είχαν οι άνδρες. Η Ηλέκτρα σχεδιάζει ως τυραννοκτόνος και κατατάσσει τον εαυτό της όχι στο ανδρικό φύλο, παρατηρεί η Ierulli, αλλά στο ηρωικό status.²⁰⁸

Και η Diane Juffras,²⁰⁹ με ανάλογη ερμηνεία του λόγου της Ηλέκτρας, θεωρεί ότι η ηρωίδα φαντάζεται μία πρόσληψη της ενέργειάς της ταιριαστή όχι σε άντρα ή γυναίκα αλλά σε τυραννοκτόνο. Συνδέει τις υποδηλώσεις του λόγου με τα αγάλματα των δύο τυραννοκτόνων Αρμόδιου και Αριστογείτονα που, τοποθετημένα στο κέντρο της Αγοράς, κυριαρχούσαν στην κοινή σκέψη και φαντασία, και θεωρεί ότι στο έργο οι πολιτικοί συμπλέκονται με τους οικογενειακούς όρους. Η Ηλέκτρα αναφέρεται στην απώλεια της πατρικής κληρονομιάς και της θέσης που κατείχε στην οικογένεια. Ο θρήνος της συντηρεί τη μνήμη του θανάτου του Αγαμέμνονα και την αξίωση των παιδιών του στην εξουσία. Ο Ορέστης επιστρέφει προκειμένου να αποκαταστήσει τον οίκο και να ανακτήσει την περιουσία. Ωστόσο, παρόλο που το έργο εστιάζει στον οίκο, υπάρχουν επαναλαμβανόμενες αναφορές στην πόλη και τη δημόσια δυσαρέσκεια λόγω της τυραννίας (641-642, 1458-1463). Ο Αίγισθος, κατά το κοινό αίσθημα είναι τύραννος: πήρε την εξουσία βίαια και κυβερνά βίαια. Όταν η Ηλέκτρα αναλαμβάνει τον ρόλο του θεωρούμενου νεκρού Ορέστη, φαντάζεται τιμές που οι Αθηναίοι θα απέδιδαν σε τυραννοκτόνο.

Ο P. J. Finglass²¹⁰ θεωρεί ότι η *Ηλέκτρα* αναφέρεται στις διαταραγμένες σχέσεις του οίκου και όχι της πόλεως. Για την Ηλέκτρα ο θρόνος είναι του πατέρα της και όχι του βασιλιά της πόλεως. Ενώ στον Αισχύλο και τον Ευριπίδη η πολιτική είναι εντονότερη, ο Σοφοκλής δίνει μεγαλύτερη έμφαση στα συναισθήματα της ηρωίδας μειώνοντας την έμφαση στην πόλη. Η Ηλέκτρα δεν κινείται από πολιτικά κίνητρα αλλά από γυναικείο συναίσθημα και

---

208 Ierulli (1999). Η Ierulli αντιπαραβάλλοντας την Ηλέκτρα με την Αντιγόνη σημειώνει ότι η Ηλέκτρα συνιστά πολιτική απειλή στην εξουσία της Κλυταιμίστρας και του Αίγισθου, όπως και η Αντιγόνη σε αυτήν του Κρέοντα. Ο Σοφοκλής έκανε παράλληλες και σε άλλα σημεία τις καταστάσεις που βιώνουν οι δύο ηρωίδες: είναι και οι δύο μόνες, απομακρυσμένες από τις αδελφές τους και στερημένες τους αδελφούς τους, βλέπουν τον εαυτό τους σε ρόλο θρηνωδού και καμιά δεν επιτρέπεται να παντρευτεί και να γεννήσει παιδιά υπό την παρούσα εξουσία, η οποία στο τέλος πέφτει. Θρηνούν αδιάλειπτα τον νεκρό, αντιτίθενται στη εξουσία και τιμωρούνται να φυλακιστούν ζωντανές.

209 Juffras (1991).

210 Finglass (2005).

πάθος. Ωστόσο, ο μελετητής παρατηρεί ότι στο έργο υπάρχουν σαφείς αναφορές στην πόλη και μάλιστα σε εμφατικά σημεία του έργου (στα λόγια του Παιδαγωγού, στον λόγο της Ηλέκτρας για τους τυραννοκτόνους 976-985, στην προσφώνηση του Χορού από την Ηλέκτρα *ὦ πολίτιδες* 1227 κ.ά.). Αυτό συμβαίνει επειδή πίσω από τον οίκο βρίσκεται η πόλη και οποιαδήποτε δράση σε αυτόν θα έχει επιπτώσεις και στην πόλη. Η αποκατάσταση του οίκου που επιθυμεί η Ηλέκτρα οδηγεί και στο καλό του Άργους και των Μυκηνών. Η τραγωδία είναι κατά τον Finglass πολυθεματική και δεν μπορεί να μπει σε προκρούστεια κλίνη.

Παρόλο, λοιπόν, που στο έργο υπερτερούν οι αναφορές στον οίκο έναντι των αναφορών στην πόλη, παρόλο που η έμφαση της Ηλέκτρας βρίσκεται στον θάνατο του πατέρα της και όχι του βασιλιά,²¹¹ οι προεκτάσεις και οι συνέπειες των έργων και των λόγων όλων των προσώπων του έργου αφορούν την πόλη και την άσκηση της εξουσίας. Η εξουσία που ασκείται στην πόλη είναι παράνομη και αμφισβητείται, αρχικά από την Ηλέκτρα, στη συνέχεια από τον Ορέστη και τον Παιδαγωγό και, τέλος, από τον Χορό. Πώς αντιδρά, όμως, η Κλυταιμίστρα στην αμφισβήτηση της εξουσίας της;

Η Κλυταιμίστρα, αρχικά, προσπαθεί να πείσει την Ηλέκτρα για το δίκαιο της τιμωρίας που επέβαλε στον Αγαμέμνονα και έτσι, εξασφαλίζοντας την υπακοή της, να νομιμοποιήσει την εξουσία της. Επιχειρηματολογεί για την άδικη θυσία της Ιφιγένειας και καταγγέλλει κακούς χειρισμούς του Αγαμέμνονα (*οὐ ταῦτ' ἀβούλου καὶ κακοῦ γνώμην πατρός;* 546) που δικαιολογούν τη δολοφονία του και άρα νομιμοποιούν, όπως πιστεύει, τη δική της πράξη. Ωστόσο, η επιχειρηματολογία της δεν πείθει την Ηλέκτρα, οπότε η Κλυταιμίστρα προσφεύγει στη βία (*ἀλλ' ἢ βία γὰρ ταῦτ' ἀναγκάζει με δρᾶν* 256, *ἔργ' ἐξαναγκάζει με ταῦτα δρᾶν βία* 620) και τις απειλές (*ἀλλ' οὐ μὰ τὴν δέσποιναν Ἄρτεμιν θράσους / τοῦδ' οὐκ ἀλύξεις, εὔτ' ἂν Αἴγισθος μόλη* 626-627). Επιπλέον, η Κλυταιμίστρα δεν θέλει σε καμιά περίπτωση γενίκευση των αντιδράσεων απέναντι στην εξουσία της και ήδη έχει αρχίσει να φοβάται τις διαδόσεις στην πόλη (*μὴ σὺν φθόνῳ τε καὶ πολυγλώσσῳ βοῇ / σπείρη ματαίαν βάζιν εἰς πᾶσαν πόλιν* 641-642). Γνωρίζει καλά ότι η εξουσία της εδραιώνεται όσο η πόλη σιωπά. Μέχρι στιγμής, ακόμη και ο Χορός που διακρίνει το σωστό από το λάθος, δεν αντιδρά. Αν η αμφισβήτηση γενικευθεί, τότε η αντίδραση θα

---

211 Ο Woodard (1964) υποστηρίζει ότι η δολοφονία του Αγαμέμνονα συνιστά για τον Ορέστη πολιτική πράξη (ο Αγαμέμνων είναι στρατηγός), ενώ για την Ηλέκτρα οικογενειακή (ο Αγαμέμνων είναι πατέρας).

πάρει μεγάλες διαστάσεις και δεν θα μπορεί να ελεγχθεί με τη βία, όπως γίνεται με την ανίσχυρη και μόνη Ηλέκτρα.

Εντούτοις, ο Χορός που αρχικά παρουσιάζεται υποταγμένος, μετά τη δολοφονία της Κλυταιμίστρας αναλαμβάνει ενεργό δράση. Η αντίδραση του Χορού εκδηλώνεται, όταν αποκαλύπτεται η ταυτότητα του Ορέστη-εκδικητή. Η παρουσία του δίνει στον Χορό την δυνατότητα να αποβάλει τον φόβο, να συμβάλει στην επιτυχία του σχεδίου δολοφονίας των δύο σφετεριστών. Αρχικά, ο Χορός δηλώνει ότι δεν μπορεί να κατηγορήσει τον Ορέστη για τη δολοφονία της Κλυταιμίστρας (*φοινία δὲ χεὶρ / στάζει θυηλῆς Ἄρεος, οὐδ' ἔχω ψέγειν* 1422-1423), ενώ στη συνέχεια συμβουλεύει και καθοδηγεί τα δύο αδέλφια για την επιτυχή έκβαση του σχεδίου τους (*παύσασθε· λεύσσω γὰρ Αἴγισθον ἐκ προδῆλου* 1428-1429, *βᾶτε κατ' ἀντιθύρων ὅσον τάχιστα, / νῦν, τὰ πρὶν εἴ θέμενοι, τὰ δ' ὡς πάλιν* 1434-1435, *δι' ὠτὸς ἂν παῦρά γ' ὡς ἠπίως ἐννέπειν / πρὸς ἄνδρα τόνδε συμφέροι, λαθραῖον ὡς / ὀρούση πρὸς δίκας ἀγῶνα* 1439-1441). Τέλος, στην Έξοδό του πανηγυρίζει για την αποκατάσταση της ελευθερίας. Ο David Konstan επισημαίνει ότι τα τελευταία λόγια του Χορού είναι μοναδικά για την τραγωδία:

*ὦ σπέρμ' Ἀτρέως, ὡς πολλὰ παθὸν
δι' ἐλευθερίας μόλις ἐξῆλθες
τῇ νῦν ὀρμῇ τελεωθέν. (1508-1510)*

Το αφηρημένο ουσιαστικό *ἐλευθερία* δεν είναι συνηθισμένο στην τραγωδία και εδώ, εκτός από τη μεταφορική σημασία της ελευθερίας από τις δοκιμασίες, μπορεί εξίσου να προσλάβει πολιτική σημασία και να δηλώνει την ελευθερία από την τυραννία.²¹² Η στάση του Χορού αποδεικνύει ότι, αν και σιωπούσε, δεν ενέκρινε τις αποφάσεις των ηγετών. Ήταν ένα σώμα παραγκωνισμένο από τους δύο σφετεριστές, το οποίο όμως διαφωνούσε με την εξουσία τους και, συνεπώς, δεν παρείχε την απαραίτητη νομιμοποίηση.

212 Ο Konstan (2008) σχολιάζοντας τη σχέση του έργου με την πολιτική κατάσταση της Αθήνας το 410/409 π.Χ., μετά δηλαδή την επιβολή της ολιγαρχικής κυβέρνησης των Τετρακοσίων, διασυνδέει την παράνομη εξουσία του Αίγισθου και της Κλυταιμίστρας με αυτή των Τετρακοσίων και τον διαχωρισμό των πιστών στην νόμιμη κυβέρνηση της πόλης στα δυο. Στη μια πλευρά βρίσκονταν αυτοί που παρέμειναν στην Αθήνα και αντιτάχθηκαν στους νέους ηγέτες: η Ηλέκτρα στον Αίγισθο και τη μητέρα της, οι Αθηναίοι δημοκράτες στους Τετρακοσίους. Στην άλλη πλευρά βρίσκονταν όσοι οδηγήθηκαν σε εξορία: ο Ορέστης στην τραγωδία, οι Αθηναίοι που βρίσκονταν στον στόλο στη Σάμο και αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν τη νέα κυβέρνηση. Η Αθήνα βρέθηκε αντιμέτωπη με τον εμφύλιο, κάτι που συχνά παρουσιαζόταν ως αδελφοκτονία. Ο Σοφοκλής, υποθέτει ο Konstan, επέλεξε έναν μύθο για την επιτυχή αποκατάσταση της εξουσίας από τους κληρονόμους του νόμιμου ηγέτη, και παρουσίασε τη δράση τους με τρόπο θετικό, ανεξάρτητα από το ότι χύθηκε συγγενικό αίμα, ως έναν τρόπο παρουσίασης της αποκατάστασης της δημοκρατίας στην Αθήνα και της ήττας των ολιγαρχικών σφετεριστών.

Ούτε σε αυτή την τραγωδία ο ηγέτης επιτυγχάνει να στηρίξει την εξουσία του και να εξασφαλίσει την εκούσια υπακοή του λαού. Οι σφετεριστές του θρόνου δεν έπεισαν, παρ' όλες τις προσπάθειες, για το δίκαιο των πράξεών τους, και δεν κέρδισαν την νομιμοποίηση της εξουσίας τους από τον λαό. Ειδικά μάλιστα σε αυτή την τραγωδία το τίμημα της παρανομίας, του δόλου και της βίας πληρώνεται σκληρά. Η αμφισβήτηση της παράνομης εξουσίας της Κλυταιμίστρας και του Αίγισθου από την Ηλέκτρα υποστηρίζεται στη συνέχεια από τον Ορέστη, ο οποίος διεκδικεί τα δικαιώματά του, και οδηγεί στη με βίαιο τρόπο αποκατάσταση της τάξης. Για μία ακόμη φορά, φαίνεται ότι στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι ηγέτες καλούνται να στηρίξουν την εξουσία τους με πειθώ και να εξασφαλίσουν την εκούσια πειθαρχία των υπηκόων τους, αδυνατούν να το πράξουν. Πολύ εύκολα στρέφονται στη βία που τους εξασφαλίζει η ισχύς του αξιώματός τους και προσπαθούν να επιβληθούν. Αποδεικνύεται, όμως, ότι η βία δεν είναι ο σωστός τρόπος να κερδίσει κανείς ούτε την εκούσια υπακοή των αρχομένων ούτε τη νομιμοποίηση της εξουσίας του.

3.4.5 Οιδίπους επί Κολωνώ

Εκτός από τις περιπτώσεις αμφισβήτησης του ηγέτη, ο Σοφοκλής παρουσιάζει και το αντίθετο, μία περίπτωση απόλυτης αποδοχής. Η μοναδική περίπτωση κατά την οποία ο βασιλιάς όχι απλώς δεν αμφισβητείται, αλλά βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με την πόλη του, είναι αυτή της Αθήνας και του Θησέα. Η σχέση πόλεως-βασιλέως κρίνεται από τον πρόλογο του έργου, όταν ο Οιδίπους ως ικέτης ζητά να τον δεχθούν στην Αθήνα.

Το αίτημα του Οιδίποδα συζητείται σε τρία διαφορετικά επίπεδα, τα οποία καθιστούν σαφές το αποτελεσματικό πλέγμα σχέσεων που αναπτύσσεται στην πόλη. Όταν ο Οιδίπους καταφθάνει στην Αθήνα και ζητά να τον δεχθούν ως ικέτη, ο Ξένος ο οποίος τον συναντά πρώτος, αναφέρει ότι δεν μπορεί να αποφασίσει μόνος του για την παραμονή ή όχι του ικέτη, αν δεν ρωτήσει πρώτα την πόλη (*Ἄλλ' οὐδ' ἐμόν τοι τοῦξανιστάναι πόλεως / δίχ' ἐστὶ θάρσος, πρὶν γ' ἂν ἐνδείξω τί δρᾶς* 47-48), επειδή οι πολίτες είναι αυτοί που θα αποφασίσουν (*τοῖς ἐνθάδ' αὐτοῦ μὴ κατ' ἄστρῳ δημόταις / λέξω τάδ' ἐλθὼν· οἶδε γὰρ κρινουσί σοι / εἰ χρὴ σε μίμνειν, ἢ πορεύεσθαι πάλιν* 78-80). Στη συνέχεια, ο Χορός, αν και αρχικά φοβούμενος το μίasma διώχνει τον Οιδίποδα και την Αντιγόνη (*Ἐξω πόρσῳ βαίνετε χώρας* 226), ακολούθως δέχεται την άποψη του Οιδίποδα ότι δηλαδή, επειδή το θέμα αφορά το καλό της πόλης, θα πρέπει να το κρίνει ο ηγέτης της (*καὶ φέρων / ὄνησιν ἄστοις τοῖσδ'· ὅταν δ' ὁ κύριος / παρῆ τις, ὑμῶν ὅστις ἐστὶν ἡγεμῶν, / τότε εἰσακούων πάντ'*

έπιστήση 288-290). Ο Θησεύς, τέλος, αξιολογώντας την κατάσταση που του παρουσιάζει ο Οιδίπους αποφασίζει να τον δεχθεί στην Αθήνα (*Ἄγῶ σέβας θεῖς οὔποτ' ἐκβαλῶ χάριν / τὴν τοῦδε, χώρα δ' ἔμπολιν κατοικιῶ* 636-637). Παρατηρούμε, συνεπώς, ότι η λήψη απόφασης μετατίθεται από τους πολίτες στον βασιλιά, αλλά στο μεταξύ έχει συντελεστεί και η αλλαγή της αρχικής στάσης του Χορού. Η απόφαση του Θησέα, επομένως, δεν συγκρούεται με αυτήν του Χορού, αλλά εκφράζει το κοινό αίσθημα και νομιμοποιείται με τη δημόσια ανακοίνωσή της. Η επικύρωση και στήριξη της απόφασης του βασιλιά επιβεβαιώνεται στη συνέχεια από τη στάση του Χορού, ο οποίος υποστηρίζει τον Οιδίποδα και τις θυγατέρες του, σε βαθμό που ο Οιδίπους να τον αποκαλεί *φίλτατον* και να στηρίζεται απόλυτα σ' αυτόν (*ὦ φίλτατοι γέροντες, ἐξ ὑμῶν ἐμοὶ / φαίνοιτ' ἂν ἤδη τέρμα τῆς σωτηρίας* 724-725).

Η υποδειγματική ηγεσία του Θησέα και η αρμονική σχέση με την πόλη του προβάλλονται εντονότερα και διασαφηνίζονται περαιτέρω καθώς έρχονται σε αντιδιαστολή με τη μορφή του Κρέοντα. Μετά τον θάνατο των δύο γιων του Οιδίποδα, ο Κρέων αναλαμβάνει τον θρόνο της Θήβας. Τη στιγμή που εκτυλίσσεται το δράμα, ο Κρέων βρίσκεται στην Αθήνα και δικαιολογεί την εκεί παρουσία του ως αποτέλεσμα της υπακοῆς του προς τη Θήβα. Ισχυρίζεται ότι η πόλη τον έστειλε να επαναφέρει τον Οιδίποδα (*ἀπεστάλην* 735) και ότι υπακούει στην πόλη του (*πατρίδα τε τὴν σὴν καὶ φίλους, ὑφ' ὧν ἐγὼ / ταχθεὶς τάδ' ἔρδω* 850-851). Λέγοντας αυτά ο Κρέων επικεντρώνεται στο να προσδώσει νομιμότητα στις αποφάσεις και ενέργειές του, δεδομένου ότι αυτές δεν μπορεί να προέρχονται μόνο από τον ίδιο, αλλά απαιτούν την αποδοχή και έγκριση της πόλεως. Όμως, ο Κρέων, όσο και να προσπαθεί, δεν κατορθώνει να πείσει και ούτε βέβαια βρίσκεται σε συμφωνία με την πόλη του. Η διάσταση μεταξύ Κρέοντα και Θήβας τονίζεται μέσα από τα λόγια του Θησέα:

*καίτοι σε Θῆβαί γ' οὐκ ἐπαίδευσαν κακόν·
οὐ γὰρ φιλοῦσιν ἄνδρας ἐκδίκους τρέφειν,
οὐδ' ἂν σ' ἐπαινέσειαν, εἰ πυθοῖατο
συλῶντα τὰμὰ καὶ τὰ τῶν θεῶν, βία
ἄγοντα φωτῶν ἀθλίων ἰκτῆρια.* (919-923)

Ο Θησεύς τονίζει το αξιόμιππο της πράξης του Κρέοντα και τη διαφωνία της Θήβας, η οποία σίγουρα δεν μπορεί να επιδοκιμάζει την αρπαγή ικετών. Η Θήβα, λέει ο Θησεύς στον Κρέοντα, δεν συνηθίζει να τρέφει κακούς άνδρες όπως εσένα και σίγουρα δεν θα σε επαινούσε, αν μάθαινε ότι αρπάζεις βίαια τις ικέτιδες που έφτασαν εδώ. Καθίσταται, επομένως, σαφές ότι ο Κρέων λειτουργεί αυθαίρετα, αντίθετα από τις αρχές της πόλης του

και χωρίς την έγκρισή της. Η συγκεκριμένη ενέργεια του Κρέοντα δεν νομιμοποιείται.

Η δυσλειτουργία Κρέοντα-Θήβας τονίζει και καθιστά, τελικά, εναργέστερη την αρμονική σχέση Θησέα-Αθήνας. Μέσα από την αρνητική μορφή του Κρέοντα και τη διάστασή του με τη Θήβα, προβάλλεται ακόμη πιο καθαρά το ηγετικό πρότυπο του Θησέα. Ο Θησεύς κατέχει την νόμιμη εξουσία η οποία, όχι απλώς δεν αμφισβητείται, αλλά υποστηρίζεται πλήρως από τον λαό του. Ο ίδιος παρουσιάζεται να σέβεται τον λαό και να ασκεί την εξουσία του εξασφαλίζοντας την εκούσια πειθαρχία και σεβασμό των αρχομένων. Η αρμονία αυτή διασφαλίζει, τελικά, την ομαλή λειτουργία του πολιτικού συστήματος.

3.5 Συμπεράσματα

Η βασιλική εξουσία στα έργα του Σοφοκλή είναι κυρίως πολιτική –καθώς τα θέματα που εγείρονται και οι αποφάσεις που λαμβάνονται αφορούν πρωτίστως την ασφάλεια και ευημερία της πόλης και των πολιτών–, στρατιωτική (*Αίας, Φιλοκτήτης, Οιδίπους επί Κολωνά*) και δικαστική (*Φιλοκτήτης, Αντιγόνη, Οιδίπους Τύραννος*). Περιορίζεται στα όρια της πόλεως ενώ ρητώς και με έμφαση τονίζεται ότι ο βασιλιάς δεν μπορεί να επεμβαίνει στα των θεών. Στις περιπτώσεις που ο βασιλιάς παίρνει κάποια απόφαση που αφορά τους νεκρούς, η απόφαση αυτή κρίνεται από τον ιερέα ή τον μάντη και η εισχώρηση στα θέματα των θεών θεωρείται υπέρβαση των ορίων της βασιλικής εξουσίας.

Μέσα από όλες τις σωζόμενες τραγωδίες του Σοφοκλή προκύπτει ότι ο βασιλιάς ανέρχεται στην εξουσία είτε βάσει της κληρονομικής διαδοχής είτε ως επιλογή της ίδιας της πόλεως. Στις πλείστες των περιπτώσεων η βασιλική εξουσία εκχωρείται από τον λαό σε αυτόν που κρίνεται ως ο καταλληλότερος να ηγηθεί της πόλεως. Ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες, ωστόσο, που η εξουσία μεταβιβάζεται σε κάποιον κληρονομικά, αυτό γίνεται υπό την προϋπόθεση ότι ο νέος ηγέτης πληροί κάποια κριτήρια και υπάρχει η έγκριση της πόλης.

Η πόλη εκχωρεί τη βασιλική εξουσία σε αυτόν που κρίνει ως τον ικανότερο να εργαστεί για τα συμφέροντά της και να εξασφαλίσει τη σωτηρία της, αλλά συνεχίζει να εποπτεύει την άσκηση της εξουσίας του. Ακόμη και η νομιμοποιημένη εξουσία, ελέγχεται και οφείλει να ανανεώνει μέσα από τις αποφάσεις και τις ενέργειές της αυτήν τη νομιμοποίηση. Βασικό στοιχείο νομιμοποίησης συνιστά η αποτελεσματικότητα του ηγέτη –γιατί μόνο έτσι εξασφαλίζονται στο διηνεκές τα συμφέροντα της πόλης και των πολιτών– και η πειθώ –γιατί μόνο έτσι ο λαός υπακούει εκούσια στον βασιλιά του. Ο βασιλιάς λογοδοτεί

ενώπιον του λαού και ο λαός με τη σειρά του διατηρεί το δικαίωμα να απαιτεί από τον βασιλιά να εκπληρώνει τις υποχρεώσεις του (πρβλ. *Αντιγόνη*). Η εξουσία που έχει εκχωρηθεί στον βασιλιά δεν δόθηκε εν λευκώ. Καθ' όλη τη διάρκεια της άσκησης της εξουσίας, ο βασιλιάς κρίνεται για την κάθε του απόφαση και απαιτείται διαρκώς η επιβεβαίωση και ανανέωση της νομιμοποίησής του. Ο λαός και το συμβούλιο παρουσιάζονται να δρουν καταλυτικά στο θέμα της νομιμοποίησης του ηγέτη και στον περιορισμό ή και ανάσχεση κάθε αυθαιρεσίας και κάθε προσπάθειας απόλυτου ελέγχου που εκδηλώνεται εκ μέρους του βασιλιά.

Επίσης, ο βασιλιάς στα έργα του Σοφοκλή δεν είναι απόλυτος μονάρχης και η εξουσία δεν ασκείται μόνο από αυτόν. Μαζί του ενεργεί ένα συμβούλιο (*Αντιγόνη*, *Οιδίπους επί Κολωνώ*)²¹³ ή και ολόκληρη η πόλη (*Αίας*, *Οιδίπους Τύραννος*, *Ηλέκτρα*). Η δράση του συμβουλίου και της πόλης είναι, ωστόσο, πολύ περιορισμένη όσον αφορά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Όμως, ακόμη κι αν οι αποφάσεις λαμβάνονται από τον βασιλιά, κοινοποιούνται στο συμβούλιο ή στον λαό, γιατί μόνο έτσι θα εξασφαλιστεί η επικύρωση και νομιμοποίησή τους. Ο βασιλιάς δεν έχει απόλυτη εξουσία και σε όλες τις περιπτώσεις απαιτείται η σύμπνοια των τριών: βασιλιά – συμβουλίου – λαού. Στις περιπτώσεις εκείνες που ο βασιλιάς βρίσκεται σε διάσταση με το συμβούλιο και την πόλη (πρβλ. *Αντιγόνη*, *Ηλέκτρα*), αυτό συνιστά εκτροχιασμό και ο βασιλιάς οδηγείται στην καταστροφή.

Παράλληλα, η ομαλότητα του πολιτικού συστήματος απαιτεί την εκούσια υπακοή του λαού. Αυτό επιτυγχάνεται, εάν ο βασιλιάς κατορθώνει να πείθει για την ορθότητα των αποφάσεών του. Σε αντίθετη περίπτωση, εάν ο βασιλιάς προσπαθεί να επιβληθεί με τη βία, χάνεται η νομιμοποίησή του και διασαλεύεται η τάξη. Οι τραγωδίες του Σοφοκλή είναι ιδιαιτέρως διαφωτιστικές ως προς αυτό. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις που εξετάστηκαν, ενώ ο βασιλιάς έχει εξασφαλίσει την κατ' αρχήν νομιμοποίηση της εξουσίας του, στη συνέχεια αυτή αμφισβητείται. Ο βασιλιάς καλείται να πείσει για την ορθότητα των αποφάσεων και των θέσεών του, αλλά, σχεδόν πάντα, αδυνατεί. Μέσα από τη σύγκρουση και τη διάσταση, εγείρονται μεγάλα ερωτήματα και διλήμματα που, τελικά, κρίνουν τους

---

213 Η ύπαρξη συμβουλίου αναφέρεται επίσης στους *Πέρσες* του Αισχύλου (1-7, 173-175, 681-682), όπου, όμως οι αποφάσεις λαμβάνονται από τον βασιλιά, και ο ρόλος του συμβουλίου είναι μόνο τυπικός. Και στον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου, επίσης, παράλληλα με τον βασιλιά λειτουργεί και ένα συμβουλευτικό σώμα, το συμβούλιο, που στο έργο συνιστά τον Χορό. Πρόκειται για ένα τυπικό συμβουλευτικό σώμα, μάλλον αδρανές. Ο Αγαμέμνων διατηρεί καλές και τυπικές σχέσεις μαζί του: μόλις επιστρέφει από την Τροία εξαγγέλλει ότι όλα τα ζητήματα της πολιτείας και των θεών *έν πανηγύρει / βουλευσόμεσθα* (845-846). Ωστόσο, παρά τις δηλώσεις για συμμετοχή του συμβουλίου στην εξουσία, είναι προφανές ότι στην πράξη, ακόμη και για πολύ σημαντικά θέματα, ο Αγαμέμνων παίρνει μόνος του τις αποφάσεις.

ήρωες όχι μόνο ως τραγικά πρόσωπα αλλά και ως ηγέτες. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι ηγέτες καταφεύγουν στη βία και στην ισχύ που τους παρέχει το αξίωμά τους (*Αίας, Αντιγόνη, Οιδίπους Τύραννος, Ηλέκτρα*). Αποδεικνύεται, όμως, ότι η βία δεν είναι το καλύτερο μέσο άσκησης της εξουσίας. Αποτελεσματικός ηγέτης είναι αυτός που εξασφαλίζει την εκούσια υπακοή των αρχομένων με τη δύναμη της πειθούς και όχι αυτός που επιβάλλεται με τον καταναγκασμό, τη βία και τον φόβο.

ΚΑΛΙΟΠΗ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΟΥΓΙΟΥΡΟΥ

Η ρητορική του ηγέτη

4.1 Η ρητορική

Ο Ησίοδος στη *Θεογονία* θεωρεί ότι η ικανότητα στον λόγο αποτελεί θεϊκό δώρο που προσφέρεται στους εκλεκτούς βασιλείς. Με το χάρισμα του γλυκού λόγου ο βασιλιάς κερδίζει τον λαό καθώς οι δικαστικές του αποφάσεις είναι δίκαιες και ο ορθός λόγος του παύει τις έριδες μεταξύ των ανθρώπων.²¹⁴ Ο Όμηρος στα έπη του καθιέρωσε τη μεγάλη αξία του δημόσιου λόγου.²¹⁵ Οι βασιλείς, οι ευγενείς και οι ήρωες έχουν τη δοσμένη από τους θεούς δυνατότητα της πειθούς, η οποία αποτελεί χαρακτηριστικό του ήρωα, όπως η ομορφιά και η ευφυΐα. Η πρωιμότερη, ωστόσο, αναφορά στον δημόσιο λόγο γίνεται από τον Σόλωνα, ο οποίος αναφέρει ότι απευθύνθηκε στους Αθηναίους και εξύμνησε τη Σαλαμίνα με ποίημα και όχι με λόγο, υπονοώντας ότι ο συνηθισμένος τρόπος εξύμνησης θα ήταν ο λόγος: *κόσμον έπεων φώδην άντ' άγορης θέμενος*.²¹⁶ Πρόκειται για την πρώτη διάκριση μεταξύ ποίησης και πεζού λόγου, καθώς στον Όμηρο ο όρος «λόγος» αναφέρεται μόνο στον ποιητικό.²¹⁷

Ο διάλογος και η δημόσια επιχειρηματολογία ως πολιτικές και κοινωνικές δραστηριότητες αποτελούσαν αξίες του ελληνικού πολιτισμού και υπήρχαν σε κάποιες μορφές ήδη από την αρχαϊκή εποχή.²¹⁸ Η ρητορική στην άτυπη μορφή της υπήρχε πριν καταστεί τέχνη, εφόσον εφαρμοζόταν σε όλες τις περιπτώσεις κατά τις οποίες χρειαζόταν πειθώ.²¹⁹ Σύμφωνα με τον R. Buxton, οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν τον πειστικό λόγο με σαφή υπεροχή έναντι

214 Το σχετικό απόσπασμα του Ησίοδου παρατίθεται με μετάφραση στη σελ. 68.

215 Ο Pernot (2005b) 1-7, αναφέρεται στη σημασία του «λόγου» στον Όμηρο και την κριτική στάση του ποιητή απέναντι σ' αυτόν, καθώς «περιγράφει και αξιολογεί τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο μιλούν οι ήρωες» χρησιμοποιώντας την κατάλληλη κάθε φορά λέξη (*έφετημή, βουλή, παραίφασις* κ.λπ.). Παρόλο που τότε δεν υπήρχαν κανόνες ρητορικής, οι θεωρητικοί κάνουν λόγο για «ομηρική ρητορική», υποστηρίζοντας ότι ο Όμηρος την εφάρμοσε πρακτικά και με τρόπο εξαιρετικό. Σήμερα, συνεχίζει ο Pernot, δεν μπορούμε να δεχθούμε αυτού του είδους την αναδρομική ερμηνεία της ρητορικής. Την εποχή του Ομήρου δεν υπήρχαν κωδικοποιημένοι κανόνες ρητορικής και, συνεπώς, ο Όμηρος δεν γνώριζε τέτοιους κανόνες. Ωστόσο, ο Όμηρος είναι αυτός που καθιέρωσε τη μεγάλη σημασία του δημόσιου λόγου.

216 Σόλων, απ. 1 West: *αὐτὸς κήρυξ ἦλθον ἀφ' ἡμερτῆς Σαλαμῖνος, / κόσμον ἐπέων φώιδην ἀντ' ἀγορῆς θέμενος*. «Απ' τη μυριάκριβη εγώ Σαλαμίνα για κήρυκας ήρθα: / δε βγάζω λόγο· στρωτό τώρα τραγοῦδι θα πω». Μετάφραση Θρ. Σταύρου.

217 Nussia-Fantuzzi (2010) 212-213, η οποία σημειώνει πως το γεγονός ότι πρόκειται για μία μορφή έκφρασης που δεν ήταν αναμενόμενη δηλώνεται με το *άντ' (ί)*.

218 Buxton (2010) 5 κ.ε.· Gagarin (2005) 9.

219 Kennedy (1974) 5.

άλλων λαών, αλλά –ως τέχνη– η ρητορική γεννήθηκε στη Σικελία.²²⁰ Ο Κικέρων αποδίδει στον Αριστοτέλη την πληροφορία ότι πρώτοι ο Κόραξ και ο Τεισίας στη Σικελία, μετά την πτώση των τυράννων, έθεσαν κάποιες θεωρητικές αρχές της ρητορικής:

*Itaque, ait Aristoteles, cum sublatis in Sicilia tyrannis res privatae longo intervallo iudiciis repeterentur, tum primum, quod esset acuta illa gens et controversiae nata, artem et praecepta Siculos Coracem et Tisiam conscripsisse —nam antea neminem solitum via nec arte, sed accurate tamen et descripte plerosque dicere—; scriptasque fuisse et paratas a Protagora rerum illustrium disputationes, quae nunc communes appellantur loci.*²²¹

Σύμφωνα, δηλαδή, με τον Αριστοτέλη, μετά την κατάργηση της τυραννίας στη Σικελία, όταν οι δίκες ύστερα από μακρά διακοπή οδηγήθηκαν και πάλι σε κανονικά δικαστήρια, οι Σικελοί Κόραξ και Τεισίας (επειδή γενικά αυτός ο λαός ήταν οξυδερκής και είχε έμφυτο κλίση στη αμφιλογία) συνέθεσαν μία θεωρία της ρητορικής τέχνης. Πριν από αυτούς, κανένας δεν μιλούσε βάσει κανόνων, αν και πολλοί μιλούσαν με ακρίβεια και βάσει κάποιου διαγράμματος. Ο Πρωταγόρας συνέθεσε πραγματείες για σημαντικά θέματα, τα οποία αποκαλούνται κοινοί τόποι.

Η ρητορική καλλιεργήθηκε από τους σοφιστές, οι οποίοι ανέδειξαν τη σημασία της και επεχείρησαν να διατυπώσουν τις θεωρητικές της αρχές.²²² Ο κατεξοχήν, όμως, χώρος ανάπτυξης της ρητορικής ήταν η δημοκρατική Αθήνα, όπου δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες. Οι συνελεύσεις, τα δικαστήρια αλλά και το θέατρο πρόσφεραν γόνιμες προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση και ανάπτυξη του δημόσιου λόγου. Κατά τον S. Goldhill οι θεσμοί αυτοί της αθηναϊκής δημοκρατίας διαμόρφωσαν έναν ιδιαίτερο τύπο «πολιτισμού παραστάσεων». Τα δικαστήρια και η Εκκλησία ήταν για την πόλη χώροι

220 Βλ. Buxton (2010) 8-10, ο οποίος υποστηρίζει ότι, αν και υπό περσική κυριαρχία, οι Έλληνες της Ιωνίας ανέπτυξαν το πνεύμα τους και έδωσαν το έναυσμα για την ανάπτυξη της δημόσιας επιχειρηματολογίας. Το ελεύθερο και ανήσυχο πνεύμα των προσωκρατικών σε συνδυασμό με τη σύνδεση του πολίτη με την πόλη του και τη διεύρυνση των προνομίων από λίγους σε περισσότερους πολίτες, επέφεραν μία σειρά ευρύτερων κοινωνικών αλλαγών. Για παράδειγμα, η περιορισμένη αριστοκρατική τάξη των ιππέων διευρύνεται με τους σπλίτες και την εμπλοκή όλων των πολιτών, η απονομή της δικαιοσύνης περνά από τα χέρια των βασιλέων στην εφαρμογή των γραπτών νόμων, ο τρόπος καθορισμού της κοινωνικής θέσης αλλάζει, επίσης, καθώς από την κατοχή λαφύρων, γαμηλίων δώρων κ.ά. καθιερώνεται η χρήση του νομίσματος. Όλες αυτές οι κοινωνικές αλλαγές επέφεραν και πνευματικές αλλαγές. Οι πολίτες συζητούσαν δημόσια και έλυναν τις διαφορές τους όχι με αναφορά σε κάποια ανώτατη αρχή, αλλά με λογική επιχειρηματολογία. Ο Buxton θεωρεί ότι το έναυσμα του δημόσιου λόγου δόθηκε στην Ιωνία λόγω όλων αυτών των κοινωνικών αλλαγών. Ομολογεί, ωστόσο, ότι αυτή η ώθηση από την Ιωνία δεν μπορεί να εξηγηθεί πλήρως.

221 Cicero, *Brutus* 46, Loeb.

222 Kennedy (1974) 26-27.

συγκρούσεων και συζητήσεων, οι οποίοι «συνεπάγονται μεγάλα ακροατήρια πολιτών, δημόσιες ρητορικές παραστάσεις ομιλητών και ψηφοφορίες, για να επιτευχθεί μια απόφαση και ένα αποτέλεσμα». Βασικό στοιχείο της πρακτικής της δημοκρατίας ήταν ο δημόσιος διάλογος, η συλλογική λήψη αποφάσεων και τα κοινά για όλους καθήκοντα που απέρρεαν από τη συμμετοχική ιδιότητα του πολίτη. Το να είναι κανείς παρών σε ένα ακροατήριο ήταν μια θεμελιώδης πολιτική πράξη και το θέατρο αποτελούσε μείζον πολιτικό γεγονός, με την ευρύτερη έννοια του όρου «πολιτικός», αυτού δηλαδή που αναφέρεται στη δημόσια ζωή της πόλης.²²³

Αναφερόμενος ειδικά στη γλώσσα της τραγωδίας, ο S. Goldhill θεωρεί ότι οι παράγοντες που τη διαμόρφωσαν (εκτός από την ομηρική παράδοση και τον θρησκευτικό κόσμο των τελετουργιών) ήταν αφενός το δημοκρατικό δικαστήριο και η Εκκλησία του Δήμου και αφετέρου η τέχνη της ρητορικής. Το δικαστήριο, η Εκκλησία και το θέατρο, επισημαίνει, είναι «οι τρεις σημαντικοί δημόσιοι χώροι όπου παρουσιάζονται λόγοι –ομιλίες, επιχειρήματα, ο επιδεικτικός λόγος» και παρατηρεί ότι «η νομική και πολιτική γλώσσα είναι διάσπαρτη σε όλες τις τραγωδίες».²²⁴ Η τέχνη της ρητορικής, πάλι, είναι ο παράγοντας εκείνος που κατά τον 5^ο αιώνα επηρεάζει ολοένα και περισσότερο όλους τους τομείς της αθηναϊκής ζωής. Το ενδιαφέρον της πόλης στρέφεται στην τυπική εκμάθηση και τυπική ανάλυση της κατασκευής των λόγων, όπως αυτή προσφέρεται από τους σοφιστές. Αν και οι λόγοι με σκοπό να πείσουν υπάρχουν και στο έπος, η δημοκρατική πόλη τους θέτει σε νέο πλαίσιο. Η επίδραση της διδασκαλίας των τυπικών κανόνων της ρητορικής διακρίνεται έντονα ιδίως στον Ευριπίδη, τόσο στο επίπεδο του λεξιλογίου όσο και στα σχήματα λόγου και στην επιχειρηματολογία.²²⁵ Γιατί, όμως, ο θεατρικός συγγραφέας στρέφεται σε τεχνικές που προέρχονται από τον χώρο της ρητορικής εκπαίδευσης; Ο Goldhill απαντά ότι αυτό δεν γίνεται επειδή ο συγγραφέας θέλει απλά να ευχαριστήσει το κοινό του, το οποίο ήταν συνηθισμένο σε τέτοιου είδους λόγους από τα δικαστήρια, ούτε

223 Goldhill (2012b) 81-82. Για τις ευκαιρίες εκφοράς δημόσιου λόγου βλ. επίσης Samons (2013).

224 Goldhill (2012a) 196.

225 Ο Goldhill (2012a) 200, επεξηγεί τα τρία αυτά επίπεδα στον Ευριπίδη: 1) Λεξιλόγιο που προέρχεται από το εγχειρίδιο των λογογράφων (πρβλ. διάρθρωση επιχειρημάτων ένα προς ένα «πρώτον... δεύτερον...», υποθετική αποδοχή φανταστικών αντίθετων περιπτώσεων «Ας υποθέσουμε..., Τι θα συνέβαινε αν...», δήλωση των αποδείξεων και των τεκμηρίων «Θα αποδείξω..., Είναι σαφές ότι...»). 2) Σχήματα λόγου και φρασεολογία που είναι τυπικά για όσους επιχειρηματολογούν δημόσια (π.χ. «Δώστε μου την ευκαιρία να απαντήσω...» κ.λπ.). 3) Δομές επιχειρηματολογίας των ρήσεων που ακολουθούν τις κατευθύνσεις της νέας ρητορικής (πρβλ. παράδοξα αντίστροφα επιχειρήματα στον Ευριπίδη, π.χ. η Κασσάνδρα στις *Τρωάδες* 365-366 επιχειρεί να αποδείξει -δείξω- ότι οι πολιορκημένοι και ηττημένοι Τρώες είναι σε καλύτερη θέση από τους Έλληνες νικητές). Κατά τον Goldhill, η πλήρης ενσωμάτωση της τυπικής ρητορικής επιχειρηματολογίας γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στους αγώνες (βλ. Σοφοκλής και Ευριπίδης).

είναι δείγμα παρακμής της τραγωδίας (σε σύγκριση με την καθαρότητα του Αισχύλου). Αντιθέτως, τόσο οι τραγικοί ποιητές όσο και οι σοφιστές είχαν από κοινού τον τίτλο του *σοφού*, την αναγνώριση δηλαδή, της αυθεντίας στη γνώση ενός ειδικού αντικειμένου. Και οι δύο «συνανήκουν σε ένα περιβάλλον διανοουμένων», στο οποίο συζητούνται οι αλλαγές που συμβαίνουν στην πόλη, τη δικαιοσύνη, τον ορθολογισμό και προπάντων την ίδια τη γλώσσα: πώς να χρησιμοποιείται, πώς λειτουργεί, τι κινδύνους ενέχει. Τόσο οι τραγικοί ποιητές όσο και οι σοφιστές ασχολούνται με τη σχέση θεών-ανθρώπων, ανθρώπων-πόλεως, τα όρια και την τιμωρία. Στη «δημοκρατική Αθήνα υπάρχει έντονος δημόσιος διάλογος για τον άνθρωπο, τη γλώσσα, την πόλη».²²⁶ Η χρήση της ρητορικής από την τραγωδία αποδεικνύει, επομένως, ότι η τελευταία είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη δημόσια ζωή.

Η συμμετοχή, λοιπόν, των Αθηναίων σε όλες αυτές τις δημόσιες δραστηριότητες τούς βοήθησε να αναπτύξουν μεγάλη εμπειρία στη ρητορική, με αποτέλεσμα ο μέσος Αθηναίος, που ίσως να μην ήξερε και πολλά γράμματα, να θεωρεί τον εαυτό του ικανό να κρίνει τόσο την αξία όσο και τον τρόπο παρουσίασης ενός επιχειρήματος.²²⁷ Ιδιαίτερα για το θέατρο, και ο J. Ober παρατηρεί ότι η θεατρική εμπειρία του αθηναϊκού δήμου ως θεατή ήταν συναφής προς τη ρητορική εμπειρία του ως ακροατή, και ότι η μία εμπειρία επηρέαζε και επηρεαζόταν από την άλλη.²²⁸ Ο Chr. Meier, επίσης, επισημαίνει την «σχετικά υψηλή προσληπτική ικανότητα» του αθηναϊκού κοινού. Επισημαίνει ότι οι Αθηναίοι είχαν «τη φήμη κοινού ασυνήθιστα απαιτητικού» και ήταν «παθιασμένοι ακροατές».²²⁹

Η σημασία και ο ρόλος της ρητορικής καταδεικνύεται και από τη θέση που αυτή κατέχει στο έργο του Σοφοκλή. Ο ποιητής παρουσιάζει τους ήρωές του να διαλέγονται, να επιχειρηματολογούν και να αναπτύσσουν δημόσιο λόγο προκειμένου να πείσουν για τις θέσεις τους. Ιδιαίτερος σημαντικός είναι ο ρόλος της ρητορικής στην άσκηση της εξουσίας καθώς ο δημόσιος λόγος συνιστά τον φορέα έκφρασης της βασιλικής βούλησης. Σε όλες τις υπό εξέταση τραγωδίες οι βασιλείς εκφωνούν λόγους, οι οποίοι έχουν ως στόχο την κοινοποίηση και αποδοχή των αποφάσεών τους από τον λαό. Αξιοποιώντας τη ρητορική, οι βασιλείς προσπαθούν να εξασφαλίσουν την πειθώ και υπακοή των αρχομένων στην εξουσία τους. Εξάλλου, ως έννοιες, η ρητορική και η πειθώ ήταν ανέκαθεν στενά

---

226 Goldhill (2012a) 202.

227 Ober (2003) 250.

228 Ober (2003) 225.

229 Meier (1997) 85.

συνδεδεμένες.

Εξετάζοντας την έννοια της πειθούς ο R. Buxton²³⁰ παρατηρεί ότι η *πειθώ* στην αρχαιότητα προσλάμβανε δύο διαστάσεις: τη θεική και την «κοσμική». Ήταν, δηλαδή, θεά, στην οποία αποδιδόταν και η σχετική λατρεία, αλλά συγχρόνως αποτελούσε και στοιχείο της δημόσιας δράσης, είχε, δηλαδή, την έννοια με την οποία την αντιλαμβανόμαστε κι εμείς σήμερα. Ως θεά παρουσιάζεται να είναι θυγατέρα του Ωκεανού και της Θέτιδας, συνδέεται με τις Χάριτες, αποδίδεται ως επίθετο στην Αφροδίτη ή είναι ανεξάρτητη θεά που ωστόσο έχει στενή σχέση με τον έρωτα και την Αφροδίτη.²³¹ Στην κλασική αρχαιότητα οι έννοιες *Πειθώ* και *πειθώ*, η προσωποποιημένη και η αφηρημένη έννοια, δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτες.²³² Η *πειθώ* αποτελεί ενότητα εντός της οποίας το θεικό και το κοσμικό, το ερωτικό και το μη ερωτικό στοιχείο συνυπάρχουν. Ως θεά, η *Πειθώ* έχει ερωτική δύναμη και σχετίζεται με τη δημόσια ζωή της κοινότητας. Σταδιακά, από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα, η πολιτική διάσταση της πειθούς γίνεται πιο σημαντική. Και ενώ η *πειθώ* επιτυγχάνεται με διάφορα μέσα (π.χ. χρήματα, δώρα κ.ά.), ο λόγος αποτελεί το ισχυρότερο από αυτά. Ο Γοργίας τόνισε αυτή τη δύναμη του λόγου χαρακτηρίζοντάς τον *μέγαν δυνάστην* (*Ἑλένης Ἐγκώμιον* 8).

Η λέξη *πειθώ* προϋπήρχε της λέξης *ρητορική*.²³³ Οι δύο έννοιες, *πειθώ* και *ρητορική* ταυτίστηκαν για πρώτη φορά στον πλατωνικό διάλογο *Γοργίας*, όταν ο σοφιστής Γοργίας όρισε τη *ρητορική* ως *πειθοῦς δημιουργόν* (*Γοργίας* 453a). Το ουσιαστικό *ρητορική* εμφανίζεται σε κείμενα μετά το 390 π.Χ.²³⁴ Η εμφάνιση της λέξης *ρητορική* σε γραπτά

---

230 Buxton (2010) 29-66.

231 Ο Buxton (2010) 31-48, σημειώνει ότι η λατρεία της, αν και οι πληροφορίες δεν είναι πολλές, έχει ερωτικούς συσχετισμούς. Αλλού συνδέεται με τον έρωτα εκτός και αλλού εντός γάμου. Εικαστικά, η *Πειθώ* παριστάνεται σε συνδυασμούς με την Αφροδίτη και τον Έρωτα και ο ιερέας της είχε ιδιαίτερη θέση στο θέατρο του Διονύσου.

232 Ο Buxton (2010) 30, αναφέρει ως παράδειγμα τις *Ικέτιδες* του Αισχύλου. Στον στίχο *πειθῶ δ' ἔποιτο καὶ τύχη πρακτήριος* (523) δεν είναι ξεκάθαρο αν πρόκειται για τη θεά ή για την αφηρημένη έννοια (το ίδιο ισχύει και για την *τύχη*). Οπωσδήποτε, όμως, αυτό δεν αποτελούσε πρόβλημα για τον ποιητή και το κοινό του καθώς οι δύο έννοιες *Πειθώ* και *πειθώ* (όπως επίσης *Τύχη* και *τύχη*) δεν διχοτομοῦνταν απόλυτα, αλλά αποτελούσαν τα δύο άκρα της ίδιας κλίμακας.

233 Kennedy (2000) 24.

234 Σύμφωνα με τον Muir (2001), εκτός από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, το ουσιαστικό *ρητορική* απαντά και στο έργο του Αλκιδάμαντα *Περὶ τῶν τοῦς γραπτῶς λόγους γραφόντων ἢ Περὶ σοφιστῶν*. Το έργο χρονολογείται κατά προσέγγιση γύρω στο 390 π.Χ. [βλ. επίσης Pernot (2005b) 21] και σε αυτό ο Αλκιδάμας προκρίνει την υπεροχή του αυτοσχέδιου λόγου, του κατάλληλα προσαρμοσμένου στις ανάγκες της περίπτωσης και στη διάθεση του ακροατηρίου, έναντι του γραπτού λόγου. Στο κείμενο αυτό, ο όρος *ρητορική* χρησιμοποιείται ως ουσιαστικό: ... καὶ τὸ γράφειν ἐν παρέργῳ τοῦ <λέγειν> μελετᾶν οἰόμενος χρῆναι, καὶ τοῦς ἐπ' αὐτὸ τοῦτο τὸν βίον καταναλίσκοντας ἀπολελεῖσθαι πολὺ καὶ ῥητορικῆς καὶ φιλοσοφίας ὑπειληφώς, καὶ πολὺ δικαιότερον ἂν ποιητὰς ἢ σοφιστὰς προσαγορεύεσθαι νομίζων. [«... επειδή θεωρώ ότι όσοι καταναλώνουν τη ζωή τους σε αυτήν τη συγγραφική δραστηριότητα

κείμενα του 4^{ου} αιώνα, επιτρέπει την υπόθεση ότι αυτή υπήρχε και παλαιότερα. Η απουσία της λέξης από κείμενα του 5^{ου} αιώνα ενδεχομένως να οφείλεται στον ιδιαίτερα τεχνικό και επαγγελματικό χαρακτήρα του όρου, όπως υποδηλώνεται από το επίθεμα *-ικός*.²³⁵

Ποια είναι, όμως, τα τυπικά εκείνα στοιχεία που συγκεντρώνουν οι ρητορικοί λόγοι γενικά και οι λόγοι των ηγετών του Σοφοκλή ειδικότερα; Η τέχνη της ρητορικής μελετήθηκε ιδιαίτερα από τον Αριστοτέλη, ο οποίος την ορίζει ως *δύναμιν περι ἕκαστον τοῦ θεωρηῆσαι τὸ ἐνδεχόμενον πιθανόν*,²³⁶ τέχνη, δηλαδή, που βρίσκει τα επιχειρήματα που μπορούν να πείσουν για ένα θέμα. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιούνται οι αποδείξεις (*πίστεις*), οι οποίες μπορεί να είναι *ἄτεχναι* –πρόκειται για τα αντικειμενικά τεκμήρια που επικαλείται ο ρήτορας και δεν τα δημιουργεί ο ίδιος (π.χ. νόμοι, μαρτυρίες, όρκοι) – ή *ἐντεχναι*, όσες αποδείξεις επινοεί ο ρήτορας (π.χ. συλλογισμοί, παραδείγματα, γνώμες).²³⁷ Ο Αριστοτέλης καθορίζει, επίσης, τους τρεις παράγοντες που καθιστούν έναν ρητορικό λόγο πειστικό. Πρόκειται για το *ἦθος* του ρήτορα, το *πάθος* των ακροατών και τον *λόγον*.²³⁸ Ο πρώτος παράγοντας, το ἦθος του ρήτορα «πέιθει, όταν ο λόγος διατυπώνεται με τρόπο που εμπνέει στο ακροατήριο εμπιστοσύνη προς το ρήτορα».²³⁹ Η εμπιστοσύνη είναι στοιχείο που πρέπει να προκύπτει κυρίως από την αγόρευση και όχι μόνο από την καλή εντύπωση που έχει το ακροατήριο για τον ομιλητή. Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι το ἦθος του ρήτορα αποτελεί σχεδόν τη μεγαλύτερη απόδειξη. Ο δεύτερος παράγοντας που καθιστά τον λόγο πειστικό είναι η «διάθεση των ακροατών»,²⁴⁰ κατά πόσο δηλαδή ο λόγος διεγείρει τα συναισθήματά τους (*πάθος*). Οι αποφάσεις των ανθρώπων επηρεάζονται από τα

απομακρύνονται αρκετά από τη ρητορική και τη φιλοσοφία και εκτιμώ ότι θα ήταν δικαιότερο να τους αποκαλούμε ποιητές ή σοφιστές...». Μετάφραση Ξ. Τσελένη σε Pernot (2005b) 46.] Ο Αλκιδάμας, δηλαδή, θεωρεί ότι ο γραπτός λόγος θα έπρεπε να εκλαμβάνεται ως άπτερο του προφορικού και ότι αυτοί που επιδίδονται στον γραπτό λόγο υστερούν κατά πολύ και στη ρητορική και στη φιλοσοφία και, συνεπώς, θα έπρεπε να αποκαλούνται ποιητές μάλλον παρά σοφιστές.

235 Κατά τον Pernot (2005b) 23, ο Πλάτων στον *Γοργία* χρησιμοποιεί τη λέξη *ρητορική* με ειρωνεία, καθώς αυτή ενέχει την έννοια της απάτης, της αγυρτείας, ενώ αντίθετα ο σοφιστής Αλκιδάμας τη χρησιμοποιεί χωρίς κανέναν ενδοιασμό. Ο Ισοκράτης δεν χρησιμοποιεί ποτέ τον όρο *ρητορική*, επειδή δεν θέλει να υποβαθμίσει το έργο του στο επίπεδο του τεχνίτη, αλλά να το εξυψώσει στο επίπεδο της παιδείας και της φιλοσοφίας. Πρόκειται, δηλαδή, για έναν τεχνικό όρο, ο οποίος, ανάλογα με τον ομιλητή, μπορούσε να εκληφθεί είτε θετικά είτε αρνητικά.

236 Αριστοτέλους *Περί ρητορικής* 1355b.

237 Αριστοτέλους *Περί ρητορικής* 1355b35: *τῶν δὲ πίστεων αἱ μὲν ἄτεχνοί εἰσιν αἱ δ' ἐντεχνοί. ἄτεχνα δὲ λέγω ὅσα μὴ δι' ἡμῶν πεπóρισται ἀλλὰ προῦπηρχεν, οἷον μάρτυρες βάσανοι συγγραφαὶ καὶ ὅσα τοιαῦτα, ἐντεχνα δὲ ὅσα διὰ τῆς μεθόδου καὶ δι' ἡμῶν κατασκευασθῆναι δυνατόν, ὥστε δεῖ τούτων τοῖς μὲν χρῆσασθαι, τὰ δὲ εὐρεῖν.*

238 Αριστοτέλους *Περί ρητορικής* 1356a: *τῶν δὲ διὰ τοῦ λόγου ποριζόμενων πίστεων τρία εἶδη ἔσταν· αἱ μὲν γάρ εἰσιν ἐν τῷ ἦθει τοῦ λέγοντος, αἱ δὲ ἐν τῷ τὸν ἀκροατὴν διαθεῖναι πως, αἱ δὲ ἐν αὐτῷ τῷ λόγῳ διὰ τοῦ δεικνύναι ἢ φαίνεσθαι δεικνύναι.*

239 Αριστοτέλους *Περί ρητορικής* 1356a. Μετάφραση Ηλία Φ. Ηλιού.

240 Έτσι μεταφράζει ο Δ. Λυπουρλής το «τὸν ἀκροατὴν διαθεῖναι πως».

συναισθήματα που βιώνουν (χαρά, λύπη, μίσος κ.λπ.) και ο ρήτορας πρέπει να διεγείρει τα κατάλληλα πάθη, αν θέλει να πείσει. Τέλος, η πειθώ προέρχεται από το περιεχόμενο του λόγου, όταν η αλήθεια ή εκείνο που ο ρήτορας θέλει να εμφανίσει ως αλήθεια, παρουσιάζεται με τεκμήρια.

Τα συστατικά στοιχεία ενός λόγου είναι, κατά τον Αριστοτέλη, ο *ομιλητής*, το *θέμα* για το οποίο μιλά και ο *ακροατής*: «*σύγκειται μὲν γὰρ ἐκ τριῶν ὁ λόγος, ἕκ τε τοῦ λέγοντος καὶ περὶ οὗ λέγει καὶ πρὸς ὃν, καὶ τὸ τέλος πρὸς τοῦτόν ἐστιν, λέγω δὲ τὸν ἀκροατήν*» (*Περὶ Ῥητορικῆς* 1358b). Η επιστήμη της γλωσσολογίας κάνει αντίστοιχα, λόγο για τους τρεις απαραίτητους σε κάθε επικοινωνία παράγοντες: τον πομπό, το μήνυμα και τον δέκτη.²⁴¹

Για να υπάρξει επικοινωνία, γραπτή ή προφορική, το μήνυμα θα πρέπει να κωδικοποιηθεί από τον πομπό (να εκφραστεί με τη μορφή λέξεων με ορισμένη δομή) και να αποκωδικοποιηθεί από τον δέκτη. Αν ο τελευταίος ανταποκριθεί θετικά, τότε η επικοινωνία θεωρείται επιτυχής. Ο πομπός, επομένως, θα πρέπει να επιστρατεύσει όλους τους τρόπους και να χρησιμοποιήσει τα κατάλληλα μέσα προκειμένου να επιτύχει τον επιδιωκόμενο σκοπό του, να γίνει το μήνυμά του αποδεκτό, να πείσει δηλαδή τον δέκτη. Οι λόγοι πειθούς εστιάζουν στο πρόσωπο του δέκτη και επιδιώκουν να τον επηρεάσουν: α) *διανοητικά*, αφού θα πρέπει να δεχθεί μια θέση που πριν δεν δεχόταν ή για την οποία διαφωνούσε, β) *συναισθηματικά*, αφού της διανοητικής θα πρέπει να προηγηθεί η συναισθηματική διάθεση αποδοχής από την πλευρά του δέκτη και γ) να τον οδηγήσουν σε *αλλαγή συμπεριφοράς*, αφού ο δέκτης, όταν πειστεί, οδηγείται και σε συγκεκριμένη δράση.²⁴²

Με βάση τους τρεις παράγοντες επίτευξης της πειθούς που όρισε ο Αριστοτέλης, *ἦθος*, *πάθος*, *λόγος*, γίνεται και σήμερα αναφορά σε διάφορους «τρόπους και μέσα πειθούς».²⁴³ Αντίστοιχα με τον *λόγον* του Αριστοτέλη ορίζονται: α) Η *επίκληση στη λογική*. Ο πομπός με τη χρήση επιχειρημάτων (συλλογισμών, προτάσεων κρίσεως, ερωτηματικών προτάσεων ή ρητορικών ερωτήσεων) και τεκμηρίων (αποδείξεων, παραδειγμάτων, πορισμάτων, εμπειρικών αληθειών, μαρτυριών, γεγονότων κ.λπ.) απευθύνεται στην

---

241 Γεωργακοπούλου και Γούτσος (1999) 177. Ο Μπαμπινιώτης (1991) 30 και (1998) 185 κ.ε. αναφέρει ότι το βασικό τριμερές σχήμα του Karl Bühler πομπός-μήνυμα-δέκτης διευρύνθηκε από τον Roman Jakobson, ο οποίος πρόσθεσε άλλους τρεις παράγοντες επικοινωνίας: πλαίσιο αναφοράς, επικοινωνιακός κώδικας, επαφή, δηλαδή ο διάυλος, το κανάλι επικοινωνίας. Ο κάθε παράγοντας επικοινωνίας ορίζει και την αντίστοιχη λειτουργία της γλώσσας: ο πομπός τη *βιωματική*, το μήνυμα την *ποιητική*, ο δέκτης την *προθετική*, η αναφορά την *αναφορική*, η επαφή την *επαφική/φατική* και ο κώδικας τη *μεταγλωσσική*.

242 Πολίτης (2006).

243 Τσολάκης κ.ά. (2012) 12-46.

κριτική και αντιληπτική ικανότητα του δέκτη και επικαλείται τη λογική του. β) Η *επίκληση στην αυθεντία*. Η αναφορά στα λόγια κάποιου ειδικού, γενικά αποδεκτού και καταξιωμένου προσώπου, η χρήση γνωμικών, αποφθεγμάτων, ρητών και παροιμιών ενισχύουν την προσωπική άποψη του πομπού και καθιστούν το επιχειρήμα του ισχυρότερο. Κατά αναλογία με το *πάθος* του Αριστοτέλη ορίζεται η *επίκληση στο συναίσθημα*. Με τη χρήση συγκινησιακού και μεταφορικού λόγου (συναισθηματικά φορτισμένες λέξεις, ειρωνεία, υπερβολή, μεταφορά, δισημία, λογοπαίγνια κ.λπ.) καθώς και με ρητορικές ερωτήσεις, ο πομπός προσπαθεί να προκαλέσει στον δέκτη εκείνα τα συναίσθημα (οργή, λύπη, φόβο, οίκτο κ.λπ.) που θα τον παρακινήσουν στην προσδοκώμενη απόφαση. Αντίστοιχα, πάλι, με το *ἦθος* του Αριστοτέλη ορίζονται: α) Η *επίκληση στο ἦθος του πομπού*. Ο πομπός καλείται μέσα από τον λόγο του να εμπνεύσει εμπιστοσύνη στον δέκτη, να παρουσιαστεί ως αξιόπιστος και ειλικρινής. Με τη χρήση του πρώτου προσώπου ενικού ή πληθυντικού αριθμού, με την παρουσίαση των αξιών, επιτευγμάτων, απόψεων του πομπού, με τους θετικούς χαρακτηρισμούς που προβάλλουν την ηθική του αρετή, ο πομπός προσπαθεί να παρουσιαστεί ως αξιόπιστος. β) Η *επίκληση στο ἦθος του δέκτη*. Με άμεσο ή λανθάνοντα αξιολογικό χαρακτηρισμό, ο πομπός εξασφαλίζει τη συγκατάνευση του δέκτη και την αποδοχή αυτού που επιδιώκει. γ) Η *επίθεση στο ἦθος του αντιπάλου*. Ο πομπός έχει τη δυνατότητα αντί να ανασκευάσει τα επιχειρήματα του αντιπάλου του, να κάνει επίθεση εναντίον του, ασκώντας κριτική στην προσωπική του ζωή ή στον χαρακτήρα του (αρνητική κριτική στις επιλογές και αποφάσεις του, παρουσίαση των ελαττωμάτων και αρνητικών πτυχών της ιδιωτικής του ζωής κ.λπ.).

Σύμφωνα με τον Jonathan Powell,²⁴⁴ η ρητορική που εφαρμόζεται κάθε φορά εξαρτάται από τον σκοπό, το ευρύτερο πλαίσιο του λόγου, την περίσταση και, πάνω απ' όλα, τον δέκτη. Η ρητορική που στηρίζεται στο *ἦθος* και στο *πάθος* υπάρχει παντού. Αντίθετα, η ρητορική που στηρίζεται στον *λόγον*, η ρητορική των επιχειρημάτων, είναι πιο περιορισμένη. Ωστόσο, όπως επισημαίνει, ακόμα και ο πιο λογικός τρόπος επικοινωνίας άπτεται του *ἦθους*, καθώς ο ομιλητής, συνειδητά ή όχι, παρουσιάζει μια εικόνα του εαυτού του, ένα *ἦθος*, το οποίο το ακροατήριό του καλείται να αναγνωρίσει. Η λογική, δηλαδή, δεν είναι μόνο μέσο επιχειρηματολογίας, αλλά και τρόπος αυτο-παρουσίασης του ομιλητή.

Αναφορικά με τη δομή του ρητορικού λόγου, ο Αριστοτέλης παρατηρεί ότι τα βασικά μέρη

---

244 Powell (2005) 3.

είναι: το *προοίμιον*, η *διήγησις*, η *πίστις* και ο *επίλογος* (*Ρητ.* 1414a35 κ.ε.). Στο *προοίμιον* (*Ρητ.* 1414b) ο ομιλητής ενημερώνει το ακροατήριό του για το θέμα και εξασφαλίζει την εύνοια και προσοχή του (*Ρητ.* 1415b). Στη *διήγησιν* ο ρήτορας εκθέτει τα γεγονότα. Αυτό το μέρος του λόγου είναι ανεξάρτητο από την τέχνη του ρήτορα, επειδή αυτός δεν είναι υπεύθυνος για το ότι τα γεγονότα είναι αυτά που είναι. Η *πίστις*, η απόδειξη, είναι το σημαντικότερο μέρος του λόγου και αυτό που κατεξοχήν εξαρτάται από την τέχνη του ρήτορα (*Ρητ.* 1416b). Οι αποδείξεις πρέπει να είναι πειστικές και να καταρρίπτουν κάθε ενδεχόμενη αμφισβήτηση (*Ρητ.* 1414b). Στο μέρος αυτό του λόγου ανήκουν κατεξοχήν οι άτεχνες και έντεχνες αποδείξεις (*ἄτεχναι* και *έντεχναι πίστεις*), το *ἦθος* του ομιλητή, το *πάθος* του ακροατηρίου. Ο ρόλος, τέλος, του *επίλογου* (*Ρητ.* 1419b) είναι να διαθέσει τον ακροατή ευνοϊκά προς τον ρήτορα, να εξάρει ή να μειώσει τη σημασία κάποιων πραγμάτων, να εξάρει το πάθος στην ψυχή του ακροατή και, εν τέλει, να ξαναθυμίσει γεγονότα που είχαν εκτεθεί στον λόγο.²⁴⁵

Ο G. Kennedy παρατηρεί ότι η δομή ενός ρητορικού λόγου διαμορφώνεται αναλόγως του είδους στο οποίο ανήκει. Έτσι, τα μέρη ενός δικανικού λόγου είναι το *προοίμιον*, η *διήγησις*, η *πίστις* και ο *επίλογος*, του συμβουλευτικού λόγου το *προοίμιον*, η *πίστις* και ο *επίλογος*, ενώ ο επιδεικτικός λόγος έχει ιδιαίτερη δομή.²⁴⁶

4.2 Η γλώσσα και το ύφος του Σοφοκλή

Η γλώσσα του Σοφοκλή έγινε αντικείμενο σχολιασμού και θετικής αποτίμησης ήδη από την αρχαιότητα. Ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς στο έργο του *Περὶ μιμήσεως* (*De imitatione* fr. 31) συγκρίνει τη γλώσσα του Σοφοκλή με αυτήν του Ευριπίδη και επισημαίνει την ακρίβεια που χαρακτηρίζει τον Σοφοκλή: *Σοφοκλῆς μὲν οὐ περιττὸς ἐν τοῖς λόγοις, ἀλλ' ἀναγκαῖος.*²⁴⁷ Στον *Βίο* του Σοφοκλή αναφέρεται ότι ο Σοφοκλής *ἠθοποιεῖ τε καὶ ποικίλλει καὶ τοῖς ἐπινοήμασι τεχνικῶς χρῆται, Ὀμηρικὴν ἔκματτόμενος χάριν* (*Vita Sophoclis* 9). Ο *Βίος*, σύμφωνα με τον S. L. Shein,²⁴⁸ αναγνωρίζει στον Σοφοκλή ομηρικά χαρακτηριστικά

245 Και σήμερα ένα κείμενο/λόγος πειθούς οργανώνεται δομικά με βάση τα εξής μέρη: α) *εισαγωγή*, στο μέρος αυτό παρουσιάζεται το θέμα και η οπτική του πομπού ενώ επίσης επιδιώκεται να εξασφαλιστεί το ενδιαφέρον του δέκτη, β) *αφήγησις*, το μέρος, δηλαδή, στο οποίο παρέχονται οι πληροφορίες που αφορούν το υπό συζήτηση θέμα, γ) *βεβαίωση*, στο μέρος αυτό παρέχεται το αποδεικτικό υλικό υπέρ της θέσης που υποστηρίζει ο πομπός, δ) *ανασκευή*, δηλαδή η απόκρουση των αντίπαλων επιχειρημάτων και ε) *επίλογος*, ο οποίος συνοψίζει όσα προηγήθηκαν και ζητεί εκ νέου την ταύτιση του δέκτη με τη θέση του πομπού. Βλ. Πολίτης (2006).

246 Kennedy (2000) 12-13.

247 Battisti (1997).

248 Schein (2012) 427.

τόσο ως προς το ύφος όσο και ως προς το περιεχόμενο. Ο Πλούταρχος, πάλι, αποδίδει στον ίδιο τον Σοφοκλή τη δήλωση για την εξέλιξή του στο ύφος:

ὥσπερ γὰρ ὁ Σοφοκλῆς ἔλεγε, τὸν Αἰσχύλου διαπεπαιχῶς ὄγκον, εἶτα τὸ πικρὸν καὶ κατὰ τεχνον τῆς αὐτοῦ κατασκευῆς, τρίτον ἤδη τὸ τῆς λέξεως μεταβάλλειν εἶδος, ὅπερ ἠθικώτατόν ἐστι καὶ βέλτιστον.²⁴⁹

Αφού, δηλαδή, πέρασε από τη μεγαλοπρέπεια του Αισχύλου στο δυσάρεστο και τεχνητό ύφος, κατέληξε στο δικό του ύφος, το οποίο αξιολογεί ως *ἠθικώτατον καὶ βέλτιστον*.

Και η νεότερη έρευνα, επίσης, καταδεικνύει και επισημαίνει τις αρετές της γλώσσας του Σοφοκλή. Ο G. M. Kirkwood,²⁵⁰ αναφερόμενος στο ύφος του Σοφοκλή, μελετά τα διάφορα σχήματα που συντελούν στην επιτυχία του δραματικού ύφους του ποιητή. Τέτοια σχήματα είναι η αναφορά, που προσδίδει έμφαση, η παρήχηση, η αντίθεση και οι εικόνες. Ο Kirkwood επισημαίνει, επίσης, τη σημασία και λειτουργία των επαναλαμβανόμενων θεματικών λέξεων στο κάθε έργο (π.χ. στον *Αίαντα* η λέξη *εὐγενής*, στην *Αντιγόνη* και στην *Ηλέκτρα* η *φρόνηση*, στην *Αντιγόνη* ο *νόμος*, στον *Οιδίποδα Τύρανο* η αντίθεση *φωσκότος*, κ.λπ.).

Ο A. A. Long σημειώνει ότι οι παλαιότεροι μελετητές εστίαζαν στην καταγραφή των στοιχείων της γλώσσας του Σοφοκλή, αλλά όχι στη σύνδεσή τους με τη σκέψη και τις ιδέες του ποιητή.²⁵¹ Ο Long εξετάζει τα αφηρημένα ουσιαστικά μέσα στο ευρύτερο κειμενικό τους πλαίσιο και καταδεικνύει πώς η επιλογή των λέξεων επιφέρει συγκεκριμένα αποτελέσματα. Εξετάζει και αναλύει τη χρήση αφηρημένων ουσιαστικών (εις *-σις*, *-τις*, *-μα*, *-ια*, *-εια*), περιφράσεων, προσωποποιήσεων και μετωνυμιών σε σχέση με τις ιδέες που εκφράζουν στο συγκεκριμένο κειμενικό τους πλαίσιο. Και ο R. Goheen,²⁵² παρόλο που δεν το κάνει στον ίδιο βαθμό με τον Long, εστιάζει στη σημασία συγκεκριμένων εικόνων στο έργο συνολικά αλλά και στη σημασία συγκεκριμένων λέξεων καθώς και στη θέση τους στο έργο. Η Helma Nooter,²⁵³ εστιάζει στις λυρικές-θρηνητικές

249 Πλούταρχος *Περὶ παίδων ἀγωγῆς: περὶ ἐπιδόσεως εἰς ἀρετὴν (De profectibus in virtute)* 79b.

250 Kirkwood (1994) 215-246.

251 Long (1968) 2-5. Ως πηγές λεξιλογικού υλικού για τον Σοφοκλή ο Long αναφέρει τα έργα των F. R. Earp (1944). *The Style of Sophocles*, Cambridge, και L. Campbell (1871). *Essay on the Language of Sophocles*. Επισημαίνει ότι στο έργο του Earp γίνονται στατιστικές καταγραφές των λέξεων που χρησιμοποίησε στα έργα του ο Σοφοκλής, τις πηγές του αλλά και ποιοι δανείστηκαν στην συνέχεια από αυτόν. Η καταγραφή, όμως, απομονωμένων λέξεων δεν δίνει πληροφορίες για το ύφος του ποιητή. Σημειώνει, επίσης, ότι ο Campbell στο έργο του δίνει παραδείγματα με σύντομη ερμηνεία της γραμματικής και υφολογικής ποικιλίας στον Σοφοκλή.

252 Goheen (1951).

253 Nooter (2012).

ρήσεις των ηρώων του Σοφοκλή και επισημαίνει ότι με την κατάλληλη χρήση των μέτρων αλλά και άλλων λυρικών στοιχείων (αναφοράς, προσωποποίησης, αποστροφής κ.λπ.), τα οποία συναντούμε και στην αρχαϊκή ποίηση, ο ποιητής κατορθώνει να σκιαγραφήσει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των ηρώων του. Οι ήρωες του Σοφοκλή, επισημαίνει, συνδυάζουν αντιθετικά στοιχεία: βιώνουν από τη μια πλευρά την απόλυτη απελπισία, και από την άλλη την επίτευξη του στόχου τους, την εξύψωση και, σε κάποιες περιπτώσεις, ακόμα και την αποθέωση (όπως ο Ηρακλής στις *Τραχίνιες*, ο Οιδίπους στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*).

Ο T. B. L. Webster²⁵⁴ θεωρεί ότι «κάθε συζήτηση για το ύφος του Σοφοκλή πρέπει να αρχίζει από τη δήλωση του ίδιου του ποιητή για την εξέλιξή του», όπως αυτή διασώζεται από τον Πλούταρχο. Σχολιάζοντας το σχετικό παράθεμα, ο Webster μιλά για τρεις σταθμούς στο ύφος του Σοφοκλή: το αισχύλειο και πομπώδες, το δυσάρεστο και τεχνητό,²⁵⁵ και, τρίτο, το καλύτερο και περισσότερο ήθικόν, με την αριστοτελική σημασία του *προσαρμοσμένου προς το ήθος του επιμέρους λόγου*. Ο Webster μελετά την εξέλιξη του Σοφοκλή από τα πρώιμα στα όψιμα έργα του. Αναφορικά με το λεξιλόγιο παρατηρεί ότι στα πρώιμα έργα, τα αισχύλεια και τα ομηρικά δάνεια ήταν περισσότερα σε σύγκριση με τα όψιμα. Ως προς το ύφος, συγκρίνει τον πρώιμο αντιθετικό διάλογο Κρέοντα - Αίμονα από την *Αντιγόνη* με τον όψιμο διάλογο Κλυταιμίστρας - Ηλέκτρας από την *Ηλέκτρα*, και επισημαίνει ότι από την απλή σκέψη και τη γενική αιτιολογία ο ποιητής περνά στην πιο περίπλοκη σκέψη και πιο εξειδικευμένη αιτιολογία, και από το τεχνητό στο ηθικό λεξιλόγιο. Ενώ στα πρώιμα έργα το επιχείρημα μπορεί να μην ολοκληρώνεται, η πρόταση μπορεί να αρχίζει με ένα στοιχείο και να καταλήγει με κάτι διαφορετικό, στα μεταγενέστερα η πιο προσεκτική και λογική δομή αποδεικνύει τη βελτίωση του ποιητή. Η στιχουργία, επίσης, στα όψιμα έργα γίνεται πιο ελεύθερη και η ανάπτυξη της σκέψης πιο σαφής.

Αναφορικά με την οργάνωση των προτάσεων ο Webster επισημαίνει τρεις τρόπους σύνδεσης: την απαρίθμηση (*πρῶτα – εἶτα – ἔπειτα* με παράδειγμα από την *Ηλέκτρα*), τις λέξεις-κλειδιά (*προφωνῶ – ἀπανδῶ – κατεύχομαι – ἐπεύχομαι – ἐπισκήπτω – εὐχομαι* από τον πρώτο λόγο του Οιδίποδα στον *Οιδίποδα Τύραννο*) και τις προσφωνήσεις (για παράδειγμα, οι επαναλαμβανόμενες επικλήσεις στην ικεσία του Φιλοκτήτη προς τον

254 Webster (1969) 161-181.

255 Ως «τεχνητό» αποδίδεται ο όρος «κατάτεχνον», στην ελληνική μετάφραση του βιβλίου του Webster. Στο αγγλικό κείμενο ο συγγραφέας απέδωσε τὸ πικρὸν καὶ κατὰτεχνον τῆς αὐτοῦ κατασκευῆς ως: «the unpleasantness and artificiality of his own style» Webster (1936) 143.

Νεοπτόλεμο στον *Φιλοκτήτη*). Ο Webster αναφέρεται επίσης στον ρόλο των επαναλαμβανόμενων λέξεων (*σχήμα αναφοράς*) που, ανάλογα με το ευρύτερο κειμενικό πλαίσιο, επιφέρουν διαφορετικά αποτελέσματα (έμφαση, οργή, αγωνία κ.λπ.), ή πρόσθετη συγκινησιακή έμφαση (για παράδειγμα στην ικεσία του Οιδίποδα προς τον Τειρεσία στον *Οιδίποδα Τύραννο* η επανάληψη του *σῶσε*).²⁵⁶ Η επανάληψη, που συντελεί και στην παρήχηση και συνήχηση, μπορεί να γίνεται με την ίδια λέξη στην ίδια ή διαφορετική μορφή ή με τη χρήση διαφορετικής λέξης που έχει όμως την ίδια σημασία. Όταν, πάλι, χρησιμοποιούνται δύο λέξεις της ίδιας ρίζας, αλλά αντίθετης σημασίας τότε υπάρχει *οξύμωρο σχήμα*, το οποίο είναι μία μορφή αντίθεσης. Η αντίθεση χρησιμοποιείται από τον Σοφοκλή για να εκφράσει υψηλή συγκίνηση. Το οξύμωρο, η αντίθεση καθώς και το ασύνδετο έχουν μεγάλη συγκινησιακή ισχύ. Καταληκτικά, ο Webster σημειώνει ότι η αλλαγή ύφους που παρατηρείται στον Σοφοκλή «ανταποκρίνεται προς μια αλλαγή άποψης του συγγραφέα». Από το απαλότερο και πιο χρωματισμένο ύφος, ο Σοφοκλής περνά στο πιο ρεαλιστικό, ενώ όλα τα σχήματα (αντίθεση και επανάληψη, παρήχηση και συνήχηση) δίνουν στον λόγο μια ορισμένη μορφή που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως «έξαρση της συγκίνησης σε ρυθμό».

Ο J.-P. Vernant επεσήμανε την αμφιλογία στο λεξιλόγιο του Σοφοκλή.²⁵⁷ Παρατήρησε ότι οι ίδιες λέξεις εκφραζόμενες από διαφορετικά πρόσωπα της τραγωδίας προσλαμβάνουν διαφορετική ή ακόμα και αντιθετική σημασία. Για παράδειγμα, η λέξη *νόμος* στην *Αντιγόνη*, όταν εκφέρεται από την Αντιγόνη έχει τη σημασία του «θρησκευτικού κανόνα», ενώ όταν εκφέρεται από τον Κρέοντα, σημαίνει «το διάταγμα που εκδίδει ο αρχηγός του κράτους». Αυτή η αμφιλογία επιτρέπεται από το ίδιο το σημασιολογικό πεδίο της λέξης που είναι ιδιαίτερος ευρύ. Στην τραγωδία, παρατηρεί ο J.-P. Vernant, χρησιμοποιείται νομικό λεξιλόγιο, το οποίο δεν είχε ακόμη αποκρυσταλλωθεί, αλλά βρισκόταν υπό διαμόρφωση. Αυτό δημιουργεί ασάφειες στους όρους, αποκλίσεις στα νοήματα, ανακολουθίες και αντιθέσεις, που, ωστόσο, εξυπηρετούν το δράμα. Οι λέξεις, τελικά, αντί

---

256 Η παρατήρηση αυτή έχει γενικότερη ισχύ και ενισχύεται και από την επιστήμη της γλωσσολογίας που ορίζει ως *υποκειμενικότητα* «το φάσμα των εσωτερικευμένων συναισθηματικών καταστάσεων του δημιουργού, των γλωσσικών στρατηγικών με τις οποίες εκφράζονται και των επιδράσεων ή αποτελεσμάτων τους στους αποδέκτες». Η έρευνα έχει αποδείξει ότι η υποκειμενικότητα δεν διαφέρει μόνο από γλώσσα σε γλώσσα, αλλά ακόμα και στην ίδια γλώσσα και επισημαίνεται ότι ο ίδιος γλωσσικός τύπος μπορεί να εκφράσει ποικίλες συναισθηματικές καταστάσεις π.χ. χαρά, θυμό κ.λπ. Συνεπώς, δεν μπορούν να καθοριστούν εκ των προτέρων τυπολογίες στρατηγικών υποκειμενικότητας, αλλά αυτές συναρτώνται πάντοτε με το περιεχόμενο (δηλαδή, το άθροισμα και η αλληλεπίδραση των σχέσεων μεταξύ πομπού, δέκτη, σκοπού, τόπου και χρόνου παραγωγής και πρόσληψης του κειμένου). Βλ. Γεωργακοπούλου και Γούτσος (1999) 178, 54.

257 Vernant – Vidal-Naquet (1988) τόμ. Α', 117-154, 20-42.

να επιτυγχάνουν την «επικοινωνία και τη συμφωνία ανάμεσα στα πρόσωπα, υπογραμμίζουν τα στεγανά του νου, τις δεσμεύσεις των χαρακτήρων». Ο κάθε ήρωας προσδίδει μία μόνο σημασία στη λέξη και αυτή η μονομέρεια συγκρούεται τελικά με τη μονομέρεια του άλλου προσώπου. Ο θεατής, όμως, έχει συνολική εικόνα και βλέποντας τον περιορισμό των προσώπων, κατανοεί το τραγικό νόημα, «συλλαμβάνει την αμφιλογία των λέξεων, των αξιών της ανθρώπινης κατάστασης».

Ο F. Budelmann στην Εισαγωγή του στο βιβλίο *The Language of Sophocles*²⁵⁸ κάνει μία σύντομη επισκόπηση της σύγχρονης έρευνας αναφορικά με το θέμα του ύφους του Σοφοκλή. Επισημαίνει, όπως και ο Long, ότι η παλαιότερη έρευνα εστίαζε κυρίως σε θέματα γλωσσικά, συντακτικού και γραμματικής, και οι μελετητές επικεντρώνονταν σε συγκεκριμένες λέξεις και προτάσεις τις οποίες, ωστόσο, δεν εξέταζαν ενταγμένες στο ευρύτερο κειμενικό τους πλαίσιο. Το αποτέλεσμα ήταν να παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τη γλώσσα του Σοφοκλή, αλλά να μην κατορθώνουν να συλλάβουν τις δυνατότητες των λέξεων ή προτάσεων του ποιητή εντός του συγκεκριμένου τους. Η έρευνα του 20^{ου} αιώνα, παρατηρεί ο Budelmann, στρέφεται όλο και περισσότερο προς αυτή την κατεύθυνση. Μελετητές όπως οι G. Kirkwood, T. B. L. Webster, R. P. Winnington-Ingram και ο B. Knox εξετάζουν τη γλώσσα και το ύφος του Σοφοκλή και εστιάζουν στις επαναλαμβανόμενες, θεματικές λέξεις.²⁵⁹ Από τους πιο πρόσφατους μελετητές ο Charles Segal²⁶⁰ δείχνει ότι οι θεματικές λέξεις διευρύνουν το πεδίο ερμηνείας των έργων καθώς το φωτίζουν από διαφορετικές οπτικές. Ο Budelmann θεωρεί ότι η μελέτη του J.-P. Vernant για το θέμα της αμφιλογίας και της πολυσημίας των λέξεων έδωσε νέα ώθηση στην έρευνα, ενώ στο θέμα της μελέτης της σύνταξης θεωρεί εξαιρετικό το έργο του A. C. Moorhouse *The Syntax of Sophocles*.²⁶¹

Ο F. Budelmann μελετά ιδιαιτέρως την παράμετρο η οποία εξετάζει αυτό που τελικά προσλαμβάνουν οι θεατές και οι αναγνώστες από το έργο του Σοφοκλή. Παρατηρεί ότι οι διαφορετικές προσδοκίες, αξιώσεις και ερμηνείες καθενός που μελετά τα έργα του Σοφοκλή οδηγούν στη διαπίστωση ότι υπάρχουν μάλλον διαφορές παρά κοινά ως προς το τι λέει ο Σοφοκλής. Εκτός από το τι (περιεχόμενο) υπάρχει όμως και το πώς (μορφή) στο

---

258 Budelmann (2000).

259 Webster (1969)· Winnington-Ingram (1980)· Knox (1964) και (1998).

260 Segal, C. P. (1981), *Tragedy and Civilization. An Interpretation of Sophocles* [Martin Classical Lectures 26]. Cambridge / London: Harvard University Press.

261 Moorhouse, A. C. (1982), *The Syntax of Sophocles*, Leiden.

οποίο και πάλι υπάρχουν διαφορετικές προσεγγίσεις. Παρά τις διαφορές, όμως, ο Budelmann σημειώνει ότι όλοι σε κάποιο βαθμό επικοινωνούν με τα έργα. Ενώ, δηλαδή, υπάρχουν διαφορές στην πρόσληψη του νοήματος, υπάρχει ταυτόχρονα και κάτι κοινό στην επικοινωνία του έργου με τους θεατές και τους αναγνώστες, το οποίο σχετίζεται με τον τρόπο που αυτό είναι γραμμένο (αυτό που ο Budelmann αποκαλεί *communality among the different*). Τι υπάρχει, τελικά, στη γλώσσα του Σοφοκλή, στον τρόπο που η γλώσσα αυτή επικοινωνεί, έτσι ώστε να εμπλέκει διαφορετικούς αναγνώστες και θεατές; Αυτό, κατά τον Budelmann, σχετίζεται με το ότι ο Σοφοκλής προσφέρει γνώση κάποιων πραγμάτων και άγνοια κάποιων άλλων. Οι αναγνώστες και θεατές έχουν ένα σημείο στο οποίο μπορούν να βασιστούν αλλά και άλλα τα οποία καλούνται να εξερευνήσουν. Γι' αυτό ακριβώς υπάρχουν διαφορετικές αντιδράσεις και προσεγγίσεις. Οι θεατές, που είναι μεταξύ τους διαφορετικοί, αποτελούν μία ομάδα που παρακολουθεί τη θεατρική παράσταση. Παρόλο που ο καθένας προσλαμβάνει διαφορετικά το έργο, όλοι μαζί αποτελούν μέλη του ίδιου συνόλου. Θεατές με διαφορετικές ηθικές και πολιτικές απόψεις, διαφορετική κοινωνική, πολιτική και γεωγραφική προέλευση παρακολουθούν την ίδια παράσταση. Η συμμετοχή τόσο διαφορετικών ατόμων στο θέατρο αποτελεί συγχρόνως μία κοινή δραστηριότητα, η οποία μάλιστα επιδρά σε αυτούς. Αυτή η επίδραση του θεάτρου στον θεατή επισημάνθηκε ήδη από τον Πλάτωνα στην *Πολιτεία* (x 606b), ο οποίος την επέκρινε λόγω της συναισθηματικής και όχι λογικής αντίδρασης των θεατών σε ό,τι έβλεπαν και άκουγαν. Αντικείμενο, λοιπόν, μελέτης του Budelmann είναι η γλώσσα του Σοφοκλή και πώς αυτή επικοινωνεί με τους θεατές (*communication*), εστιάζοντας όχι σε ατομικές, αλλά κοινές αντιδράσεις των θεατών. Η γλώσσα του Σοφοκλή, επειδή δίνει ένα βαθμό κατανόησης και υποχρεώνει τον θεατή να αγωνιστεί για να βρει περισσότερα, τον εμπλέκει (*involvement*). Έτσι, ο Budelmann αρχικά εξετάζει τις προτάσεις και τη δομή τους, ακολούθως πώς η γλώσσα του Σοφοκλή βοηθά να κατανοήσουμε τους χαρακτήρες, τον μύθο, τους θεούς, και, τέλος, εξετάζει τη γλώσσα του Χορού.

Η Helma Dik²⁶² σημειώνει ότι η ελληνική, σε αντίθεση με την αγγλική και άλλες γλώσσες, αν και έχει κανόνες γραμματικής και συντακτικού, προσφέρει μεγάλη ποικιλία και ελευθερία ως προς τη σειρά των λέξεων στην πρόταση. Αναφορικά με τις τραγωδίες του Σοφοκλή, επισημαίνει ότι συχνά θεωρούνται ως σημεία έμφασης η πρώτη και η τελευταία θέση στον στίχο. Η παρατήρηση, ωστόσο, ότι το τέλος του στίχου λειτουργεί εμφατικά,

---

262 Dik (2007).

δεν μπορεί να τεκμηριωθεί μέσα από τα κείμενα. Εξετάζοντας τη θέση και τη σειρά των λέξεων στον στίχο, παρατηρεί ότι εκείνο που προσδίδει έμφαση στη σημασία μιας λέξης δεν είναι η θέση της στον στίχο, αλλά η θέση της στην πρόταση. Πολλές φορές, επειδή η αρχή του στίχου συμπίπτει με την αρχή πρότασης, φαίνεται ότι η θέση στον στίχο είναι καθοριστική για τη σημασία της λέξης. Η θέση της λέξης στην πρόταση σε συνδυασμό με τη θέση της στον στίχο κάνει τη λέξη εξέχουσα, ιδιαιτέρως αν η αρχή του στίχου συμπίπτει με την αρχή της πρότασης. Ένα άλλο στοιχείο που προσδίδει έμφαση στη λέξη είναι αν αυτή τίθεται πριν από τη λέξη με την οποία συνδέεται (π.χ. το υποκείμενο πριν από το ρήμα, το επίθετο πριν από το ουσιαστικό) ή αν τίθεται πριν από άλλα στοιχεία της πρότασης. Γενικά, ό,τι τίθεται πρώτο είναι εκείνο που παρουσιάζεται ως εξέχον και προσελκύει την προσοχή του κοινού να το επισημάνει και να το επεξεργαστεί ως τέτοιο. Ως παράδειγμα μεταξύ άλλων η H. Dik χρησιμοποιεί τους στίχους 122-123 από τον *Οιδίποδα Τύραννο* με τα λόγια του Κρέοντα προς τον Οιδίποδα:

*ληστάς ἔφασκε συντυχόντας οὐ μιᾶ
ῥώμη κτανεῖν νιν, ἀλλὰ σὸν πλήθει χερῶν.*

Το *ληστάς* λειτουργεί εμφιατικά όχι επειδή είναι πρώτη λέξη του στίχου, αλλά επειδή τίθεται στην αρχή της πρότασης και στην αρχή του στίχου και επειδή προτάσσεται του ρήματος *ἔφασκε*. Το *μιᾶ*, επίσης, τονίζεται όχι επειδή είναι η τελευταία λέξη του στίχου, αλλά επειδή προτάσσεται του ουσιαστικού *ῥώμη* το οποίο προσδιορίζει και επειδή όλη η ονομαστική φράση *μιᾶ ῥώμη* προηγείται του *κτανεῖν*.²⁶³ Επιπλέον, στο *μιᾶ* υπάρχει διασκελισμός, οπότε η σημασία της λέξης εξαιρείται περαιτέρω.²⁶⁴ Αντιστοίχως, τα *ῥώμη* και *χερῶν* δεν προσλαμβάνουν ιδιαίτερη σημασία μόνο και μόνο επειδή τίθενται ως πρώτη και τελευταία λέξη του στίχου 123.

Τη σειρά των λέξεων στην πρόταση εξετάζει, όπως προαναφέρθηκε, και ο F. Budelmann, ο οποίος επισημαίνει ότι οι προτάσεις στον Σοφοκλή δεν είναι προβλέψιμες (όπως για παράδειγμα είναι του Γοργία). Πρόκειται για μία πολυπλοκότητα που έχει επισημανθεί από πολλούς μελετητές, η οποία, ωστόσο, δεν αποτελεί αυτοσκοπό. Η μη προβλέψιμη σειρά των λέξεων στην πρόταση συμβάλλει στη δημιουργία του νοήματος και, επιπλέον, εμπλέκει τους θεατές οι οποίοι δημιουργούν προσδοκίες, ερμηνεύουν τα λόγια των ηρώων και προσπαθούν να κατακτήσουν το νόημα. Ειδικά η πρόληψη (το να προηγείται δηλαδή

---

263 Βλ. Dik (2007) 10, για αναλυτική παρουσίαση των συγκεκριμένων στίχων. Οι στίχοι αυτοί χρησιμοποιούνται, επίσης, ως παράδειγμα και σε άλλα κεφάλαια του βιβλίου.

264 Dik (2007) 173.

μία λέξη) συμβάλλει στην εμπλοκή του θεατή. Κατά την Dik, αυτό δημιουργεί τη μεγαλύτερη έμφαση.

Εξετάζοντας το περιεχόμενο της πρότασης και τον τρόπο με τον οποίο μεταφέρεται το μήνυμα ο F. Budelmann και η H. Dik,²⁶⁵ αναφέρονται στο *θέμα* (Topic) και την *εστίαση* (Focus) της πρότασης. Το *θέμα* είναι αυτό που ο ομιλητής θεωρεί ως κατάλληλη βάση για να στηρίξει το μήνυμά του. Είναι συνήθως ένα στοιχείο της πληροφορίας το οποίο είναι γνωστό στον ακροατή, είναι δεδομένο. Η *εστίαση* είναι εκείνο το στοιχείο της πληροφορίας που ο ομιλητής θεωρεί ως το πιο σημαντικό μέρος του μηνύματος που θέλει να μεταδώσει, είναι το νέο στοιχείο της πληροφόρησης. Για παράδειγμα,²⁶⁶ στους στίχους *νῦν δ' ὡς ἄπεστ' ἐκεῖνος, οὐδὲν ἐντρέπη / ἐμοῦ γε* (Ηλέκτρα 519-520) το *θέμα* είναι η απουσία του Αιγίσθου (γνωστό, δεδομένο στοιχείο) και η *εστίαση* το *οὐδὲν*, το οποίο αποτελεί το νέο στοιχείο και αυτό που η Κλυταιμίστρα θέλει να μεταφέρει στην Ηλέκτρα. Βέβαια, το *θέμα* και η *εστίαση* δεν καθορίζονται πάντα τόσο εύκολα. Συχνά υπάρχει δυσκολία γιατί, ανάλογα με την προσέγγιση, μπορεί να θεωρείται ως *θέμα* το ένα ή το άλλο στοιχείο της πρότασης.

Η H. Dik εξετάζει, επίσης, τον ρόλο του ιαμβικού τριμέτρου στον καθορισμό της θέσης των λέξεων στον στίχο και παρατηρεί ότι ενώ το τρίμετρο θέτει περιορισμούς, συγχρόνως δίνει στον ποιητή και δυνατότητες (π.χ. να ταυτίσει την αρχή του στίχου με την αρχή της πρότασης ή να θέσει την αρχή της πρότασης στη μέση του στίχου). Επαναλαμβάνει ότι, σε αντίθεση με την αρχή του στίχου (που συνήθως είναι και αρχή πρότασης), το τέλος του στίχου δεν προσδίδει έμφαση (βλ. πιο πάνω *Οιδίπους Τύραννος* 123). Το πλούσιο λεξιλόγιο καθώς και οι διαλεκτικοί τύποι που είχε ο Σοφοκλής στη διάθεσή του, του πρόσφεραν ένα ευρύτατο πλαίσιο επιλογής, οπότε οι ανάγκες του τριμέτρου δεν μπορούσαν να περιορίσουν το ύφος του. Είναι λάθος να πιστεύουμε ότι μια λέξη καταλαμβάνει συγκεκριμένη θέση στον στίχο λόγω της μορφής της σε συνάρτηση με τις ανάγκες του μέτρου και γι' αυτό να θεωρούμε ότι η θέση της δεν παίζει ρόλο στη σημασία της. Αντιθέτως, κάθε λέξη είναι σωστά επιλεγμένη και τοποθετημένη στη συγκεκριμένη θέση και γι' αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία. Ανάλογες ήταν και οι παρατηρήσεις του Long για τη

---

265 Budelmann (2000) 30-33 · Dik (2007) 31-37.

266 Η Dik αναλύει το θέμα αυτό μέσα από πολλά παραδείγματα και ποικιλία περιπτώσεων. Για το συγκεκριμένο παράδειγμα βλ. ό.π. 228.

σχέση του μέτρου με τα αφηρημένα ουσιαστικά εις -ία.²⁶⁷ Ο Long σημειώνει ότι το μέτρο έθετε οπωσδήποτε κάποιους περιορισμούς που επηρέαζαν την επιλογή των λέξεων, αλλά ο Σοφοκλής ήταν τόσο μεγάλος δεξιοτέχνης της γλώσσας που δεν αφήνει να φανεί αυτός ο περιορισμός. Λέξεις-κλειδιά του έργου, όπως για παράδειγμα *μοναρχία* ή *πειθαρχία* (*Αντιγόνη* 1163 και 676 αντιστοίχως), οι οποίες είναι καθοριστικές για την ανάπτυξη της πλοκής και των χαρακτήρων, δεν χρησιμοποιούνται επειδή προσαρμόζονται μετρικά στο τέλος του στίχου, αλλά αντίθετα: από τη στιγμή που αυτές πρέπει να χρησιμοποιηθούν, δεν υπάρχουν πολλές επιλογές ως προς τη θέση που θα καταλάβουν. Οπωσδήποτε οι μετρικές ανάγκες επηρέαζαν την επιλογή λέξεων. Όμως, κατά τον Long, όποια κι αν ήταν η πραγματική διαδικασία σύνθεσης που ακολουθούσε ο Σοφοκλής, μπορούμε να σκεφτούμε ότι το μέτρο ήταν σημαντικός παράγοντας στη χρήση αφηρημένων ουσιαστικών, όμως είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε τη σημασία του σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

4.3 Λόγοι πειθούς των ηγετών στον Σοφοκλή

Στην τραγωδία, η ρητορική στην τυπική της μορφή είναι ιδιαίτερα εμφανής στους λόγους πειθούς²⁶⁸ των βασιλέων. Πρόκειται για δημόσιους λόγους, με τους οποίους οι βασιλείς καλούνται, όχι απλά να πληροφορήσουν το ακροατήριό τους ή να εκθέσουν τις θέσεις τους, αλλά να πείσουν γι' αυτές. Η πειθώ συνιστά στοιχείο πολιτισμού και αντιτίθεται στη βία, η οποία αποτελεί στοιχείο απολίτιστης συμπεριφοράς. Η βία, παρατηρεί ο R. Buxton, ήταν χαρακτηριστικό των ζώων και των μη πολιτισμένων κοινωνιών τόσο γεωγραφικά (π.χ. βάρβαροι) όσο και χρονολογικά (η βία υπήρχε πριν την εποχή των νόμων). Ο άνθρωπος, σε αντίθεση με τα ζώα, κατέχει τον λόγο που του επιτρέπει να επικοινωνεί, να δρα πολιτικά, να μαθαίνει, να διδάσκει, να πείθει. Ενώ η βία ασκείται από τον ισχυρότερο και ο δόλος από τον ασθενέστερο, η πειθώ ασκείται μεταξύ ίσων. Η πειθώ συνιστά ανθρώπινη ποιότητα καθώς εξαρτάται από την ηθική και την αξιοπιστία των ανθρώπων που την ασκούν, αλλά συνιστά και πολιτική ποιότητα. Η Αθήνα, για παράδειγμα στον *Οιδίποδα επί Κολωνά*, αν και μπορεί να ασκήσει βία, δίνει προτεραιότητα στον νόμο, τη λογική, την πειθώ.²⁶⁹

---

267 Long (1968) 58-60.

268 Ο Πολίτης (2006) αναφέρεται στα εξής είδη λόγου: λόγος εκφραστικός (αυτοβιογραφίες, σημειώματα, ευχές και κατάρες και γενικά κείμενα αυτοέκφρασης), λόγος πειθούς, πληροφοριακός και λογοτεχνικός λόγος.

269 Buxton (2010). Επισημαίνει ακόμη ότι η Αθήνα του Θησέα είναι η πόλη-πρότυπο. Αν και η Αθήνα του Περικλή έχει καταστραφεί, ο Σοφοκλής διακηρύττει την πίστη του στον ιδανικό χαρακτήρα της.

Οι λόγοι πειθούς των βασιλέων αποτελούν κεντρικό σημείο στην προσέγγιση και κατανόηση της άσκησης της εξουσίας, αφού η αγόρευσή τους συνιστά πολιτική ενέργεια. Ο R. Fagen σημειώνει ότι «μια ενέργεια επικοινωνίας θεωρείται πολιτική από τις συνέπειες πραγματικές ή δυνατές, που έχει στην λειτουργία του πολιτικού συστήματος».²⁷⁰ Ο H. D. Lasswell ορίζει ότι στη μελέτη της επικοινωνίας πρέπει να εξακριβώνεται «Ποιος λέει τι, μέσα από ποιο κανάλι, σε ποιον, με τι αποτέλεσμα».²⁷¹ Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στο *τι* και το *πώς* των λόγων πειθούς. Σε κάθε περίπτωση εξετάζεται το περιεχόμενο (*τι*) και η μορφή (*πώς*) του λόγου και αξιολογείται η αποτελεσματικότητά του, αν, δηλαδή, ο ηγέτης που εκφωνεί τον λόγο επιτυγχάνει να πείσει ή όχι. Ως προς το περιεχόμενο, αναλύονται οι σκέψεις, οι ιδέες, η επιχειρηματολογία του ομιλητή και πώς αυτά εξυπηρετούν τον σκοπό του. Ως προς τη μορφή διερευνώνται οι επιλογές του ομιλητή, με τις οποίες μεταφέρεται και αποδίδεται το συγκεκριμένο περιεχόμενο. Θεωρείται δεδομένο ότι καθετί θα μπορούσε να λεχθεί με διάφορους τρόπους, καθώς η ελληνική γλώσσα με τον πλούτο και την ευελιξία της προσέφερε στον ποιητή πολλές δυνατότητες. Επομένως, ο συγκεκριμένος τρόπος που τελικά χρησιμοποιήθηκε, αποτελεί συνειδητή και σκόπιμη επιλογή του ποιητή –γεγονός που έχει επισημανθεί από πολλούς μελετητές του Σοφοκλή–, που εξυπηρετεί τον λόγο κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο.

Σε αυτή τη μελέτη, σχολιάζονται όχι απλώς οι λεξιλογικές και γραμματικές επιλογές του ομιλητή και τα ρητορικά σχήματα που χρησιμοποιούνται στον λόγο (αντιθέσεις, προλήψεις, επαναλήψεις κ.λπ.), αλλά όλα αυτά σε σχέση με τη λειτουργία τους στο συγκεκριμένο κειμενικό πλαίσιο. Για παράδειγμα, όταν επισημαίνεται η αυξημένη χρήση ρηματικών τύπων πρώτου ενικού προσώπου, η συσσώρευση ρητορικών ερωτήσεων ή η τοποθέτηση κάποιας λέξης σε συγκεκριμένη θέση στην πρόταση, γίνεται και προσπάθεια να ερμηνευθεί η λειτουργία αυτής της επιλογής: ποιον σκοπό εξυπηρετεί και πώς επηρεάζει τη θέση του ομιλητή ή του ακροατή. Επιπρόσθετα, όλα αυτά μελετώνται ενταγμένα στο ευρύτερο πλαίσιο της προσπάθειας του ηγέτη να πείσει.

Επιπλέον, η κάθε επιλογή (λεξιλογική, συντακτική ή άλλη) ερμηνεύεται και με βάση τις απόψεις του Αριστοτέλη αλλά και της σύγχρονης επιστήμης της γλωσσολογίας, ως προς τον τρόπο επικοινωνίας μεταξύ ομιλητή και ακροατή, πομπού και δέκτη, ως προς την

---

270 Fagen (1977) 30.

271 Βλ. Fagen (1977) 13 που παραπέμπει στο Lasswell, H. D. (1948), «The Structure and Function of Communication in Society», στο L. Bryson (επιμ.), *The Communication of Ideas*, 37, New York: Haerrp & Row.

επίδραση του λόγου στον νοητικό και συναισθηματικό κόσμο του ακροατή, αλλά και ως προς την εικόνα που διαμορφώνεται για το ήθος του πομπού. Η πειθώ επιτυγχάνεται ευκολότερα, όταν ο ομιλητής προβάλλει μέσα από τον λόγο του το κατάλληλο ήθος και όταν κατορθώσει να κερδίσει πρώτα συναισθηματικά τον ακροατή του. Ακολουθεί η λογική συγκατάνευση και η αλλαγή συμπεριφοράς του ακροατή. Οι λόγοι πειθούς, επομένως, εξετάζονται και ερμηνεύονται και από την οπτική της επικοινωνιακής προσέγγισης.

Ένα ακόμη στοιχείο που εξετάζεται και αναλύεται είναι η δομή των λόγων πειθούς των βασιλέων. Είτε οι λόγοι ακολουθούν την τυπική δομή των ρητορικών λόγων –όπως αυτή παραδίδεται από τον Αριστοτέλη– είτε όχι, αυτό αποτελεί επιλογή του ομιλητή, η οποία αποδίδει τη συναισθηματική και νοητική του κατάσταση τη δεδομένη στιγμή, και επηρεάζει την αποτελεσματικότητα του λόγου του. Η δομή του λόγου έχει αντίκτυπο, όμως, και στον νοητικό και συναισθηματικό κόσμο του ακροατή. Το πλέγμα αυτών των σχέσεων λειτουργεί καταλυτικά στην επίτευξη πειθούς. Ένας συγκροτημένος και αυστηρά δομημένος λόγος, όπως για παράδειγμα ο πρώτος λόγος του Κρέοντα προς τον Χορό στην *Αντιγόνη* (162-210), υποβάλλει την εικόνα του εξίσου συγκροτημένου και λογικού ομιλητή. Η εικόνα αυτή υποχρεώνει τον ακροατή να εκτιμήσει την κατάσταση του ομιλητή, διαγράφει το *ήθος* του ομιλητή και επηρεάζει την τελική κρίση του ακροατή.

Οπωσδήποτε, καμιά μελέτη και ερμηνεία των τραγωδιών του Σοφοκλή δεν μπορεί να εξασφαλίσει καθολική αποδοχή. Ο Α. Long παρατηρεί ότι το δυσκολότερο για έναν μελετητή της γλώσσας και του ύφους είναι να φτάσει σε αντικειμενικά κριτήρια με τα οποία θα αξιολογεί τις προθέσεις του συγγραφέα. Και πάλι, όμως, είναι δύσκολο να πείσει τους άλλους, γιατί ακόμα και η επιλογή των χωρίων είναι υπό αίρεση.²⁷² Πολλές φορές, οι ερμηνείες που διατυπώνονται από τους μελετητές των έργων του Σοφοκλή είναι από διαφορετικές μέχρι και αλληλοσυγκρουόμενες. Η γλώσσα και το ύφος του είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό αυτά που δημιουργούν αμφισημία και επιτρέπουν την ποικιλία των ερμηνευτικών προσεγγίσεων. Ούτε η παρούσα μελέτη διεκδικεί την πλήρη αποδοχή ή, πολύ περισσότερο, την πληρότητα στις αναλύσεις που προτείνει. Γίνεται, ωστόσο, συνειδητή προσπάθεια να τηρηθούν σταθερά κάποιες βασικές αρχές που θα επιτρέπουν να θεωρηθεί η προσέγγιση αυτή ως μια συμβολή στην ευρύτερη ερμηνευτική προσπάθεια των

---

272 Long (1968) 3.

έργων του Σοφοκλή. Απαρέγκλιτη αρχή συνιστά η προσήλωση στο αρχαίο κείμενο και η μελέτη των λόγων αυστηρά ενταγμένων στο επικοινωνιακό τους πλαίσιο: εξετάζονται λόγοι βασιλέων, οι οποίοι στο πλαίσιο της άσκησης της πολιτικής τους εξουσίας, επιχειρούν να πείσουν για τις αποφάσεις τους.

Όπως θα φανεί στη συνέχεια από την ανάλυσή τους, οι λόγοι πειθούς των βασιλέων επηρεάζουν και καθορίζουν την πολιτική ζωή της πόλης, γι' αυτό και η μελέτη τους είναι ιδιαίτερα σημαντική. Η ανάλυση του περιεχομένου τους καθιστά σαφείς τις προθέσεις του ηγέτη για τις οποίες πρέπει να πείσει τον συνομιλητή του, ενώ η δομή και τα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιούνται κάθε φορά αναδεικνύουν τη ρητορική δεινότητα του ηγέτη και επηρεάζουν την αποτελεσματικότητα του λόγου του. Οι λόγοι πειθούς των ηγετών στις τραγωδίες του Σοφοκλή θα μπορούσαν να ενταχθούν σε δύο κατηγορίες:

α) Λόγοι με έμφαση στον *λόγον*. Πρόκειται για εκείνους τους λόγους που παρουσιάζουν αυστηρή λογική οργάνωση τόσο ως προς το περιεχόμενο, την επιχειρηματολογία τους, όσο και ως προς τη δομή τους (λογική πειθώ). Οι λόγοι αυτοί ακολουθούν τη δομή ενός ρητορικού λόγου σύμφωνα με την τυπολογία του Αριστοτέλη ή, σε κάποιες περιπτώσεις, ακολουθούν μία ιδιαίτερη, δική τους δομή. Εκφέρονται από έναν ομιλητή που χειρίζεται έντεχνα τις ρητορικές πρακτικές, κάνει αυξημένη χρήση λογικών επιχειρημάτων (*λόγος*) αλλά διεγείρει στον συνομιλητή του και τα κατάλληλα *πάθη* καθώς προσπαθεί να τον πείσει απευθυνόμενος στη λογική ή το συναίσθημά του.

β) Λόγοι με έμφαση στο *πάθος*. Πρόκειται για τους λόγους εκείνους που δεν παρουσιάζουν αυστηρή λογική οργάνωση ούτε ως προς την επιχειρηματολογία ούτε ως προς τη δομή. Οι λόγοι αυτοί δεν τηρούν την αριστοτελική δομή ενός ρητορικού λόγου ούτε άλλη αυστηρή τυπολογικά δομή. Εκφράζουν την έντονα φορτισμένη συναισθηματική κατάσταση του ομιλητή, την αδυναμία του να συγκροτήσει και να παρουσιάσει αυστηρά οργανωμένο λόγο και στοχεύουν κυρίως στο να διεγείρουν τα συναισθήματα του δέκτη (*πάθος*), και ειδικότερα τον φόβο, και με αυτό τον τρόπο να επιβληθούν (συναισθηματική πειθώ).

Στη συνέχεια εξετάζονται δεκατρείς λόγοι πειθούς των ηγετών που εκφωνούνται δημόσια. Σε εννέα από αυτούς δίνεται έμφαση στη λογική επιχειρηματολογία και πειθώ ενώ σε τέσσερις η έμφαση δίνεται στη συναισθηματική πειθώ. Από τους εννέα λόγους της πρώτης κατηγορίας, οι τέσσερις παρουσιάζουν την αριστοτελική δομή του ρητορικού λόγου ενώ οι πέντε διαφοροποιούνται. Οι δύο λόγοι του Οδυσσέα προς τον Νεοπτόλεμο και τον

Φιλοκτῆτη στον *Φιλοκτῆτη*, ο λόγος του Οιδίποδα προς την πόλη που ζητά τη βοήθειά του στον *Οιδίποδα Τύραννο*, ο λόγος του Κρέοντα προς τον Αίμονα στην *Αντιγόνη* και του Κρέοντα προς τον Θησέα στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, αν και έχουν λογική οργάνωση και αποτελούν δείγματα της ρητορικής ικανότητας του ομιλητή, δεν εντάσσονται στο αριστοτέλειο σχήμα, αλλά έχουν τη δική τους λογική και δόμηση.

Λόγοι με έμφαση στον <i>λόγον</i>		Λόγοι με έμφαση στο <i>πάθος</i>
Τυπική δομή ρητορικού λόγου	Διαφοροποιημένη δομή	Μη τυπική δομή ρητορικού λόγου
<i>Αίας</i> Λόγος του Μενελάου προς τον Τεύκρο (1052-1090)		<i>Αίας</i> Λόγος του Αγαμέμνονα προς τον Τεύκρο (1226-1263)
	<i>Οιδίπους Τύραννος</i> Λόγος του Οιδίποδα προς την πόλη που ζητά τη βοήθειά του (216-275)	<i>Οιδίπους Τύραννος</i> Λόγος του Οιδίποδα προς τον Τειρεσία (380-403)
<i>Αντιγόνη</i> Α΄ λόγος του Κρέοντα προς τον Χορό των Γερόντων (162-210)	<i>Αντιγόνη</i> Λόγος του Κρέοντα προς τον Αίμονα (639-680)	<i>Αντιγόνη</i> • Β΄ λόγος του Κρέοντα προς τον Χορό των Γερόντων (280-314) • Λόγος του Κρέοντα προς την Αντιγόνη (473-496)
	<i>Φιλοκτῆτης</i> • Λόγος του Οδυσσέα προς τον Νεοπτόλεμο (54-85) • Λόγος του Οδυσσέα προς τον Φιλοκτῆτη (1047-1062)	
<i>Ηλέκτρα</i> Λόγος της Κλυταιμίστρας προς την Ηλέκτρα (516-551)		
<i>Οιδίπους επί Κολωνώ</i> Λόγος του Κρέοντα προς τον λαό της Αθήνας και τον Οιδίποδα (728-760)	<i>Οιδίπους επί Κολωνώ</i> Λόγος του Κρέοντα προς τον Θησέα (939-959)	

4.3.1 Αίας

Στον *Αίαντα* ο λόγος του Μενέλαου προς τον Τεύκρο (1052-1090) χαρακτηρίζεται από αυστηρή δομή και στοχευμένες τεχνικές πειθούς. Ο Μενέλαος μεταφέρει στον Τεύκρο την απόφαση για απαγόρευση της ταφής του Αίαντα. Με δεδομένη την έκρυθμη κατάσταση που επικρατεί στο στρατόπεδο και την ένταση που προηγήθηκε στη συνάντηση Τεύκρου – στρατεύματος (719-730), πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο Μενέλαος έρχεται προετοιμασμένος τόσο για το τι θα πει όσο και για το πώς θα το παρουσιάσει. Ο λόγος του στηρίζεται σε λογικά επιχειρήματα και ακολουθεί την τυπική δομή των ρητορικών λόγων:

Προοίμιον (1052-1054): Η αιτία της τιμωρίας του Αίαντα

Διήγησις (1055-1065): Έκθεση των γεγονότων

Πίστις (1066-1088): Απόδειξη θέσεως

Επίλογος (1089-1090): Αποτροπή του Τεύκρου από την ταφή, απειλή

Στο *προοίμιον* (1052-1054) ο Μενέλαος κάνει μια γενική αναφορά στην αιτία της τιμωρίας του Αίαντα (αποδείχθηκε εχθρός αντί σύμμαχος) και, ακολούθως, στη *διήγησιν* (1055-1065) εκθέτει τα γεγονότα της νυκτερινής επίθεσης του Αίαντα, της σωτήριας επέμβασης των θεών καθώς και την απόφαση των Ατρείδων. Απαντώντας σε σχετική ερώτηση του Τεύκρου, ο Μενέλαος αρχίζει τον λόγο του εμφατικά με τον σύνδεσμο *ὄθούνεκα* (1052), ακριβώς επειδή στοχεύει στο να καταδείξει την αιτία της απόφασης των Ατρείδων, η οποία θα ανακοινωθεί αμέσως μετά. Η ίδια λέξη με το σχήμα του κύκλου επαναλαμβάνεται και στο τέλος της διήγησις (*ὧν οὔνεκ'* 1062), όταν ο ομιλητής, ύστερα από την έκθεση των γεγονότων, συμπερασματικά καταλήγει στην ποινή που επιβλήθηκε στον Αίαντα. Ο ομιλητής επιλέγει να επαναλάβει την ίδια λέξη στην πρώτη και τελευταία περίοδο αυτού του μέρους του λόγου, στην ίδια θέση του στίχου, την ισχυρότερη από πλευράς τονισμού της σημασίας της λέξης (στην αρχή της πρότασης και στην αρχή του στίχου) προκειμένου να τεκμηριώσει τον λόγο του και ειδικότερα να αιτιολογήσει την απόφαση για απαγόρευση της ταφής του Αίαντα. Το *ένεκα* στην πρώτη περίπτωση προκαταλαμβάνει την τεκμηριωμένη επιβολή ποινής και στη δεύτερη σηματοδοτεί την κατάληξη της τεκμηρίωσης που προηγήθηκε.

Η απόφαση τεκμηριώνεται, επίσης, μέσα από το σχήμα της αντίθεσης που στους συγκεκριμένους στίχους χρησιμοποιείται επανειλημμένως: ο Αίας αντί *ζύμμαχος* και *φίλος* (1053) αποδείχθηκε *ἐχθίω Φρυγῶν* (1054), αν και ένας (*ὄστις* 1055) επιβουλεύτηκε τους πολλούς (*στρατῶ ζύμπαντι* 1055), και, αν δεν επενέβαινε ο θεός, οι Ατρείδες αφενός και ο

Αίας αφετέρου (*ἡμεῖς* και *ὄδε* 1058) θα είχαν αντίθετη τύχη. Η αντίθεση, παρατηρεί ο George Kennedy,²⁷³ αποτελεί στοιχείο ύφους των πρώιμων τραγωδιών του Σοφοκλή και είναι ένα από τα συνηθέστερα ρητορικά σχήματα του πέμπτου αιώνα. Γίνεται φανερό ότι μέσω της *διηγήσεως* ο ομιλητής δεν εκθέτει απλά τα γεγονότα, αλλά τα παρουσιάζει με τέτοιο τρόπο, ώστε να επηρεάσει τη γνώμη του συνομιλητή του. Ο Michael Gagarin²⁷⁴ σημειώνει ότι η θεωρία της ρητορικής, παλαιότερη και σύγχρονη, διακρίνει την *διήγησιν* από την *πίστιν*, τα γεγονότα από τα επιχειρήματα. Όμως, καθώς τα γεγονότα παίρνουν την ιδιαίτερη σημασία τους στο πλαίσιο της *διηγήσεως*, αυτά δεν είναι εντελώς αποκομμένα από την επιχειρηματολογία και συχνά τα δύο αυτά συμπλέκονται. Η ίδια η *διήγησις* λειτουργεί ως μέρος της λογικής διαδικασίας και καθίσταται επιχείρημα.

Ακολουθεί το κατεξοχήν αποδεικτικό μέρος του λόγου, η *πίστις* (1066-1088), στο οποίο ο Μενέλαος στηρίζει και αποδεικνύει την αναγκαιότητα λήψης της συγκεκριμένης απόφασης για απαγόρευση της ταφής του Αίαντα. Το μέρος αυτό εισάγεται με μία πρόταση με την οποία ο ομιλητής επιχειρεί να προλάβει την αντίδραση του συνομιλητή του (*πρὸς ταῦτα μηδὲν δεινὸν ἐξάρης μένος* 1066) υποδεικνύοντας τη σωστή ή επιθυμητή αντίδραση. Ο Μενέλαος θέλει να προλάβει ενδεχόμενη έκφραση θυμού εκ μέρους του Τεύκρου και θεωρεί ότι μια τέτοια αντίδραση δεν δικαιολογείται, αφενός επειδή το σκεπτικό της απόφασης των Ατρείδων είναι τεκμηριωμένο και αφετέρου επειδή οι Ατρείδες είναι ισχυρότεροι και μπορούν να επιβληθούν (*κὰν μὴ θέλῃς* 1068). Η πράξη του Αίαντα εξετάζεται στο θεωρητικό πλαίσιο της ανάγκης για πειθαρχία και υποταγή στους άρχοντες μέσα από τον παραλληλισμό του στρατεύματος με την πόλη. Ο συλλογισμός του Μενελάου είναι αυστηρός και αναλογικός: όπως σε μία πόλη είναι απαραίτητη η τήρηση των νόμων, το ίδιο ισχύει και για το στράτευμα. Όπως χωρίς φόβο και αιδώ δεν θα υπήρχαν νόμοι στην πόλη και αυτή θα οδηγούνταν στην καταστροφή, έτσι και στο στράτευμα. Το βασικό επιχείρημα είναι πολιτικό και απευθύνεται στη λογική του συνομιλητή του: προβάλλεται το συμφέρον του στρατεύματος και όλης της επιχείρησης, η ενότητα και η συμπόρευση στον κοινό σκοπό, έναντι της διχόνοιας και της καταστροφής. Ο παραλληλισμός του κατεξοχήν χώρου πειθαρχίας, του στρατοπέδου, με τον κατεξοχήν χώρο της πολιτικής δράσης, την πόλη, αναδεικνύει και τονίζει την πολιτική φύση της

---

273 Kennedy (1974) 33 και (2000) 44. Όπως γίνεται φανερό από τη συχνή χρήση της σύνταξης *μέν ... δέ* και από την αγάπη των Ελλήνων για αντιθετικές φυσιογνωμίες, π.χ. Προμηθέας – Επιμηθέας, το σχήμα της αντίθεσης βρίσκεται βαθιά ριζωμένο στη σκέψη των Ελλήνων και, ως υφολογική επινόηση, αποτελεί το αντίστοιχο του επιχειρήματος για τις δύο πλευρές ενός θέματος (*δισσοὶ λόγοι*), όπως εφαρμόστηκε από τους σοφιστές.

274 Gagarin (2005) 16-17, αναφερόμενος στον πρώτο λόγο του Αντιφώντα *Φαρμακείας κατὰ τῆς μητροῦδος*.

πειθαρχίας.

Η αναφορά του Μενελάου στο θέμα της πειθαρχίας ή της απειθαρχίας και των συνεπειών τους γίνεται με συσσωρευμένο λεξιλόγιο που ανήκει στο σημασιολογικό πεδίο της ηθικής, όπως *ὑβρις*, *δέος*, *αἰσχύνη*, *αἰδώς*, αλλά και της έννοιας της *σωτηρίας*. Ο Μενέλαος τονίζει ότι ο Αίας δεν σεβάστηκε καμιά εξουσία, της οποίας το *δέος* και η *αἰδώς* αποτελούν τη βάση.²⁷⁵ Το βασικό σχήμα που λειτουργεί σε επίπεδο λέξεως και περιεχομένου είναι και πάλι το αντιθετικό: νόμοι και ανομία, πειθαρχία και απειθαρχία, σωτηρία και καταστροφή, *δέος*, *αἰσχύνη*, *αἰδώς* και *ὑβρις*, Ατρείδες και Αίας.²⁷⁶ Ο Μενέλαος συνδέει όλες τις θετικές έννοιες με τον ίδιο (*ἦθος του πομπού*) και όλες τις αρνητικές με τον Αίαντα (*επίθεση στο ἦθος του αντιπάλου*), εντάσσοντας έτσι τον εαυτό του σε ένα ιδιαίτερος θετικό πλαίσιο. Σε αυτό το πλαίσιο, το *ἦθος* του ομιλητή καταδεικνύει την αξία του και αυξάνει την εμπιστοσύνη προς το πρόσωπό του. Στους στίχους 1084-1088 ο Μενέλαος γίνεται σαφέστερος:

*ἀλλ' ἐστάτω μοι καὶ δέος τι καίριον,
καὶ μὴ δοκῶμεν δρῶντες ἂν ἠδόμεθα* 1085
*οὐκ ἀντιτείσειν αὐθις ἂν λυπόμεθα.
ἔρπει παραλλάξ ταῦτα. πρόσθεν οὔτος ἦν
αἴθων ὑβριστής, νῦν δ' ἐγὼ μέγ' αὖ φρονῶ.*

Ύστερα από τη γενική αναφορά στους νόμους και την πειθαρχία, ο Μενέλαος κάνει πιο προσωπικές αναφορές καθώς με τις προσωπικές αντωνυμίες *μοι* και *ἐγώ*, με το *α'* ενικό και *α'* πληθυντικό πρόσωπο που χρησιμοποιεί (*δοκῶμεν*, *ἠδόμεθα*, *λυπόμεθα* [το ομοιοτέλετο και ομόηχο των δύο ρημάτων σε *-όμεθα* κάνει ακόμη πιο έντονη τη νοηματική τους αντίθεση], *φρονῶ*) περιλαμβάνει τον εαυτό του σε όσους οφείλουν να αισθάνονται *δέος* και να προσέχουν πώς ενεργούν. Η συμπερίληψη αυτή προσδίδει

275 Όπως σημειώνει ο Daneš (2012) 56, υποσημ. 31, πρόκειται για *τόπο* της ελληνικής πολιτικής θεωρίας. Η Αθηνά στις *Ευμενίδες* του Αισχύλου εγκαθιδρύει τον Άρειο Πάγο και ορίζει ότι το *σέβας* και ο *φόβος* είναι αυτά που θα συγκρατούν τους πολίτες από την αδικία (*ἐν δὲ τῷ σέβας / ἀστῶν φόβος τε συγγενής τὸ μὴ ἀδικεῖν / σχήσει τόδ', ἡμαρ καὶ κατ' εὐφρόνην ὁμῶς* 690-692). Ο Θουκυδίδης στον *Επιτάφιο* (2.37), υποστηρίζει ότι το *δέος* συγκρατεί τους πολίτες ώστε να μην παρανομοῦν (*τὰ δημόσια διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν, τῶν αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων*), ενώ ο Πλάτων στον *Πρωταγόρα* (322c) ορίζει την *αἰδῶ* και τη *δίκην* ως βάση της ηθικής και της πολιτικής οργάνωσης (*Ἐρμῆν πέμπει ἄγοντα εἰς ἀνθρώπους αἰδῶ τε καὶ δίκην, ἴν' εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί*).

276 Η άποψη ότι το ηθικό λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται εδώ είναι στοιχείο της επιχειρηματολογίας του Μενελάου αναφέρεται και από τον Long (1968) 155-160, ο οποίος ασχολείται με τη μέθοδο της επιχειρηματολογίας. Πολύ συνοπτικά εξετάζει τους λόγους Μενελάου-Τεύκρου στον *Αίαντα*, Κρέοντα-Αίμονα στην *Αντιγόνη*, Κλυταιμίστρας-Ηλέκτρας στην *Ηλέκτρα* και Κρέοντα-Οιδίποδα στον *Οιδίποδα επί Κολωνῶν*. Υπάρχει συμφωνία απόψεων με την παρούσα ανάλυση εκεί όπου σχολιάζονται τα ίδια αποσπάσματα. Ο Finglass (2011) 437 αναφέρει ότι παρά τη χρήση των όρων *αἰδώς*, *δέος*, *σωφροσύνη*, η έμφαση δίνεται στη έννοια του ελέγχου και της υποταγής.

αυθεντικότητα και πειστικότητα στον λόγο, ενισχύει το ήθος του ομιλητή, καθώς τον καθιστά συμπαθή, και υποβάλλει την εικόνα του συνετού, αφού εξυπακούεται ότι ο ίδιος τηρεί όσα αναφέρει. Ο λόγος του Μενελάου ολοκληρώνεται με τον *ἐπίλογον* (1089-1090) στον οποίο υπάρχει αποτροπή του Τεύκρου από την ταφή του Αίαντα (επιτακτικά τίθεται στην αρχή της πρότασης και του στίχου η αποστροφή στον Τεύκρο με το *καί σοι*, το οποίο σηματοδοτεί και την αλλαγή του θέματος - Topic) και τον απειλεί σε περίπτωση ανυπακοής.

Σε αντιδιαστολή με τον αυστηρά δομημένο λόγο του Μενελάου που ακολουθεί τους κανόνες της ρητορικής, βρίσκεται ο λόγος του Αγαμέμνονα προς τον Τεύκρο (1226-1263), ο οποίος διαφοροποιείται ως προς τη δομή και κυριαρχείται από το *πάθος*.

Α' μέρος (1226-1238): Επίθεση στο ήθος του αντιπάλου – κυριαρχία συναισθήματος

Β' μέρος (1239-1258): Η κρίση των όπλων του Αχιλλέα και ο κίνδυνος της απειθαρχίας – κυριαρχία λογικής

Γ' μέρος (1259-1263): Νέα επίθεση στο ήθος του αντιπάλου – κυριαρχία συναισθήματος

Στο πρώτο μέρος (1226-1238) υπάρχει έντονη συναισθηματική φόρτιση του ομιλητή, στο δεύτερο (1239-1258) παρατηρείται αυστηρότερη λογική οργάνωση του λόγου, ενώ στο τρίτο και τελευταίο (1259-1263) κυριαρχεί και πάλι το συναίσθημα. Κατά τον Finglass, ο λόγος του Αγαμέμνονα συνιστά από την πρώτη λέξη (*σέ*) επίθεση κατά του Τεύκρου που στη συνέχεια εκφράζεται με μανία (1226-1228), με χυδαία γλώσσα (1236) και με απειλές (1255-1256).²⁷⁷ Ο Αγαμέμνων συναντά τον Τεύκρο υπό το βάρος αφενός της αποτυχημένης προσπάθειας του Μενελάου και αφετέρου της σθεναρής αντίστασης και αμφισβήτησης της εξουσίας του από τον Τεύκρο. Ξεκινά τον λόγο του τοποθετώντας στην αρχή πρότασης και στίχου την προσωπική ανωνυμία δευτέρου προσώπου σε συνδυασμό με βεβαιωτικό μόριο *σέ δή*, καθορίζοντας έτσι το θέμα του (Topic) που αφορά τον Τεύκρο. Η έμφαση και ο έντονος τονισμός της εκφώνησης αυτής, συνοδευόμενος πιθανόν και από σχετική δεικτική κίνηση του χεριού, στοχεύει στο να επιβληθεί ο Αγαμέμνων εξ αρχής στον συνομιλητή του. Ο τρίτος στίχος του λόγου του (1228) με την επαναφορά του ίδιου εκφραστικού τρόπου (η προσωπική ανωνυμία δευτέρου προσώπου συνδυασμένη πάλι με

---

277 Finglass (2011) 479.

βεβαιωτικό μόριο, *σέ τοι*, αυτή τη φορά), επιτείνει περαιτέρω αυτή την αίσθηση. Επιπλέον, με τις αναφορές στην ταπεινή καταγωγή του Τεύκρου²⁷⁸ ο Αγαμέμνων εκφράζεται μειωτικά και προσβλητικά για τον συνομιλητή του (*επίθεση στο ήθος του αντιπάλου*). Η μείωση αυτή του αντιπάλου γίνεται εμφανής ήδη από τους πρώτους στίχους 1226-1227 με την έμφαση που προσδίδει ο Αγαμέμνων στο επίθετο *δεινά* τοποθετημένο πριν από το ουσιαστικό *ρήματα* το οποίο προσδιορίζει, καθώς και την τοποθέτηση του εμπρόθετου προσδιορισμού *καθ' ἡμῶν* πριν από το απαρέμφατο *χανεῖν* από το οποίο εξαρτάται. Το νόημα είναι: πώς τόλμησες εσύ ο ανάξιος, ο τιποτένιος, να ξεστομίσεις τόσο φοβερά λόγια, ενάντια μάλιστα σε εμάς που είμαστε ανώτεροί σου!

Με τις αντιθέσεις *σε - ἡμῶν, αἰχμαλωτίδος - εὐγενοῦς* (1228, 1229) ο Αγαμέμνων επιχειρεί από την αρχή του λόγου του να καταβάλει τον αντίπαλό του. Προσπαθεί να κάμψει το φρόνημα με το οποίο ο Τεύκρος μίλησε στον Μενέλαο και υποβιβάζοντάς τον θεωρεί ότι θα εκμηδενίσει και την αντίστασή του. Η αντίσταση του Τεύκρου απέναντι στον Μενέλαο και η άρνησή του να υπακούσει στους βασιλείς έχει προκαλέσει την οργή του Αγαμέμνονα και την έντονη συναισθηματική του φόρτιση. Ο λόγος του βρίθει στοιχείων ενδεικτικών της αναστάτωσης και του θυμού που τον έχει κυριεύσει. Στους στίχους 1235-1238 συσσωρεύονται τέσσερις συνεχόμενες ρητορικές ερωτήσεις καθώς ο Αγαμέμνων προσπαθεί να υποβάλει την επιθυμητή απάντηση αλλά και να εμπλέξει τον συνομιλητή του στο σκεπτικό του. Για τον Αγαμέμνονα ο Τεύκρος είναι ο δούλος που μιλά βαριά στον αφέντη του (1235) και μιλά υπερήφανα για κάποιον που δεν το αξίζει (1236). Οι επόμενες δύο ερωτήσεις λειτουργούν για τον Αγαμέμνονα ως απόδειξη του ότι ο Αίας δεν αξίζει την υποστήριξη του αδελφού του: δεν ήταν καλύτερος ούτε από τον ίδιο τον Αγαμέμνονα ούτε από τους υπόλοιπους Αχαιούς. Η κλιμακούμενη αυτή σύγκριση πρώτα με τον Αγαμέμνονα και ακολούθως με όλους τους Αχαιούς έχει ως σκοπό αφενός την αποκατάσταση του γοήτρου του βασιλέως και αφετέρου την καλλιέργεια ευνοϊκού για τον Αγαμέμνονα κλίματος μεταξύ των στρατιωτών, οι οποίοι βλέπουν ότι ο αρχιστράτηγός τους τους εξυψώνει, τη στιγμή που ο Αίας και ο Τεύκρος τους υποτίμησαν. Η χρήση ρητορικών ερωτήσεων στοχεύει στο να εμπλέξει όσους παρακολουθούν τον διάλογο διεγείροντας τα συναισθήματα και προκαλώντας τις αντιδράσεις τους. Εξάλλου, όπως παρατηρεί ο Δημήτριος (*Περὶ ἑρμηνείας* 279), η χρήση ερωτήσεων αντί της κατηγορηματικής διατύπωσης προσδίδει στον λόγο δεινότητα.

---

278 Αναφορές που θα επαναληφθούν και στη συνέχεια. Βλ. ενδεικτικά: *οὐδὲν ὦν τοῦ μηδὲν ἀντέστης ὑπερ* 1231, *πρὸς δούλων* 1235.

Ακολουθεί το δεύτερο και πιο αυστηρά δομημένο μέρος του λόγου (1239-1258). Στους στίχους 1239-1245 ο Αγαμέμνων αναφέρεται στο γεγονός της κρίσης των όπλων του Αχιλλέα και στην άρνηση του Τεύκρου να δεχθεί την ήττα του Αίαντα. Η αμφισβήτηση της κρίσης των όπλων έχει λειτουργήσει αρνητικά για τους Ατρείδες. Ο χαρακτηρισμός *πικρούς* ως πρώτη λέξη πρότασης και στίχου και, λόγω του υπερβατού, προτασσίμενη και απομακρυσμένη από το ουσιαστικό *ἀγῶνας* που προσδιορίζει, τονίζεται ιδιαίτερα, γιατί αυτή εκφράζει τη συνέπεια της συμπεριφοράς του Αίαντα και του Τεύκρου εις βάρος των Ατρείδων. Ο Αγαμέμνων συνεχίζει με τη γενικότερη αποτίμηση της κατάστασης αφιερώνοντας τέσσερις στίχους στο θέμα της απειθαρχίας. Η βασική του σκέψη συμφωνεί με το πολιτικό επιχείρημα που διατύπωσε νωρίτερα ο Μενέλαος: χωρίς την τήρηση των νόμων δεν μπορεί να σταθεί τίποτε. Η άποψή του για το πιο αποτελεσματικό γνώρισμα στη ζωή του ανθρώπου, τη δύναμη ή τη φρόνηση, διατυπώνεται μάλιστα με τη μορφή *γνώμης* (*οὐ γὰρ οἱ πλατεῖς / οὐδ' εὐρύνωτοι φῶτες ἀσφαλέστατοι, / ἀλλ' οἱ φρονοῦντες εὖ κρατοῦσι πανταχοῦ* 1250-1252) και ενισχύεται από τη χρήση δύο σχημάτων μεταφοράς: ακόμα και το μεγάλο βόδι μπαίνει στον σωστό δρόμο με ένα μικρό μαστίγιο (1253-1254) και το μαστίγιο θα λειτουργήσει ως *φάρμακον* στην περίπτωση του Τεύκρου, όπως λειτούργησε και σε άλλες περιπτώσεις (1255-1256). Η χρήση γνωμικών θεωρείται από τον Αριστοτέλη θετικό στοιχείο για έναν ρήτορα (*Ρητ.* 1395b), γιατί αφενός προκαλούν ευχαρίστηση στους ακροατές και αφετέρου δίνουν ηθικό περιεχόμενο στον λόγο. Οι μεταφορές, επίσης, κατά τον Δημήτριο (*Περὶ ἑρμηνείας* 78) προσδίδουν στον λόγο μεγαλοπρέπεια. Εδώ, η πρώτη μεταφορά λειτουργεί ως όχημα της δεύτερης, καθώς ο Αγαμέμνων τις συνδέει αριστοτεχνικά και συμπλέκει τις δύο εικόνες (βόδι – μαστίγιο, μαστίγιο – φάρμακο).

Το τρίτο μέρος του λόγου (1259-1263) εισάγεται με δύο νέες ρητορικές ερωτήσεις που επαναφέρουν το θέμα της ταπεινής καταγωγής του Τεύκρου. Ο Αγαμέμνων καλεί τον Τεύκρο να δείξει φρόνηση, να συνειδητοποιήσει την ταπεινή του καταγωγή και να φέρει κάποιον άλλον που δεν θα είναι σκλάβος (*ἄνδρα ἐλεύθερον* 1260) για να μιλήσει στη θέση του. Ο λόγος κλείνει με μία νέα σύγκριση–αντίθεση ανάμεσα στο *σύ* του Τεύκρου και το *ἐγώ* του Αγαμέμνονα (*σοῦ γὰρ λέγοντος οὐκέτ' ἂν μάθοιμ' ἐγώ* 1262), όπως έγινε και στο πρώτο μέρος, και μία νέα προσβλητική αναφορά στη *βάρβαρον γλῶσσαν* του Τεύκρου (1263). Το τελευταίο μέρος του λόγου ολοκληρώνεται χωρίς επιχειρήματα, αλλά με μειωτικές αναφορές που εκφράζουν τα αρνητικά συναισθήματα του Αγαμέμνονα για τον

Τεύκρο και καλλιεργούν στο στράτευμα τα ίδια αρνητικά συναισθήματα εις βάρος του Τεύκρου. Ενώ ο λόγος του Μενελάου στόχευε στη λογική (*λόγος*), ο λόγος του Αγαμέμνονα στοχεύει στο συναίσθημα (*πάθος*). Αποσκοπεί στη μείωση και εξουθένωση του αντιπάλου (*επίθεση στο ήθος του αντιπάλου*) και στην ενίσχυση της υποτιμημένης από τον Αίαντα και τον Τεύκρο εικόνας του βασιλιά και του στρατεύματος (*ήθος του πομπού*).

Εξετάζοντας τον ρόλο των *παθών* στη ρητορική, ο Αριστοτέλης παρατηρεί ότι τα πάθη «μεταβάλλουν την ψυχική μας κατάσταση, προκαλούν διαφορά στις κρίσεις μας και συνοδεύονται από δυσάρεστο ή ευχάριστο συναίσθημα».²⁷⁹ Η οργή εκδηλώνεται εναντίον ενός συγκεκριμένου προσώπου που έκανε ή πρόκειται να κάνει κακό σε κάποιον άλλο. Η οργή εμπεριέχει τη λύπη, την επιθυμία της εκδίκησης και την ηδονή που προκαλείται από την αίσθηση ότι εκείνο που επιθυμεί ο οργισμένος μπορεί να το επιτύχει. Ο θυμωμένος αναπαριστά στο μυαλό του την εκδίκηση και αυτό του προκαλεί ηδονή. Ο άνθρωπος που υπερέχει στην καταγωγή, τον πλούτο, την αρετή θεωρεί ότι πρέπει να τον τιμούν οι κατώτεροί του. Σε αντίθετη περίπτωση αισθάνεται μεγάλη αγανάκτηση. Θυμώνει, όμως, και αυτός που στερείται κάποιο πράγμα, αυτός που τον περιγελούν, τον κοροϊδεύουν ή τον γελοιοποιούν, τού προκαλούν βλάβη που περιέχει προσβολή, περιφρονούν τα πρόσωπα που θα ήταν ντροπή του να μην τα υποστηρίζει, παραδείγματος χάριν τους γονείς, τα παιδιά του κ.λπ. Ο ρήτορας, καταλήγει ο Αριστοτέλης, πρέπει να φέρνει το ακροατήριό του στην ψυχική κατάσταση των θυμωμένων ανθρώπων και να παρουσιάζει τους αντιπάλους του σαν πρόσωπα που προκαλούν την οργή ή σαν ενόχους πράξεων που επίσης προκαλούν την οργή (*Ρητ.* 1380a).

Πώς χρησιμοποιεί ο Σοφοκλής το θέμα της οργής στον λόγο του Αγαμέμνονα και ποιο ακροατήριο φέρνει στην ψυχική κατάσταση των θυμωμένων ανθρώπων; Ο θυμωμένος Αγαμέμνων διεκδικεί την αναγνώριση που του πρέπει λόγω του αξιώματός του, ενώ ο θυμωμένος Τεύκρος δεν ανέχεται τις προσβολές προς το πρόσωπό του και δεν μπορεί να ανεχθεί την προσβολή στο νεκρό σώμα του αδελφού του. Μέσα από την παρουσίαση της οργής των δύο προσώπων, ο ποιητής διαμορφώνει το πλαίσιο του έργου εντός του οποίου τίθεται το θέμα της απαγόρευσης της ταφής του νεκρού. Οι ακροατές του Αγαμέμνονα (το στράτευμα αλλά και οι θεατές της παράστασης) καλούνται νοερά να πάρουν θέση απέναντι στο πρόβλημα που εγείρεται. Η οργή του Αγαμέμνονα απέναντι στον Τεύκρο

---

279 Αριστοτέλους *Περί ρητορικής* 1378a (μετάφραση Η. Φ. Ηλιού).

είναι άδικη, αφού ο πραγματικός αποδέκτης αυτής της οργής θα έπρεπε να είναι ο Αίας. Το άδικο της απόφασης του Αγαμέμνονα αντιλαμβάνεται ο Οδυσσεύς, ο οποίος θα διαφωνήσει και θα εισηγηθεί την ταφή του νεκρού καλώντας τον Αγαμέμνονα να μην νικηθεί από την οργή του και να μην καταπατήσει το δίκαιο (*μηδ' ή βία σε μηδαμῶς νικησάτω / τοςόνδε μισεῖν ὄστε τήν δίκην πατεῖν* 1334-1335). Παρουσιάζοντας ο Σοφοκλής τον Αγαμέμνονα να συμπεριφέρεται υποτιμητικά, περιφρονητικά και άδικα απέναντι στον Τεύκρο εγείρει, επίσης, στους θεατές το αίσθημα της οργής προς τον Αγαμέμνονα και της συμπάθειας προς τον Τεύκρο. Η άδικη οργή του Αγαμέμνονα προκαλεί την οργή των θεατών απέναντί του, ενώ η δικαιολογημένη οργή του Τεύκρου προκαλεί τη συμπάθεια προς το πρόσωπό του. Έτσι, ο ποιητής διαμορφώνει τη νέα κατάσταση εντός της οποίας θα δοθεί από τον Οδυσσεά η λύση στο αδιέξοδο. Ο Οδυσσεύς, ως κριτής, θα πάρει τελικά το μέρος του Τεύκρου και θα αποκηρύξει τη συγκρουσιακή τακτική του Αγαμέμνονα.

Τόσο ο δομημένος λόγος του Μενελάου όσο και ο συναισθηματικά φορτισμένος λόγος του Αγαμέμνονα δεν κατορθώνουν να πείσουν ή να κάμψουν τον Τεύκρο. Οι δύο λόγοι ήταν τόσο διαφορετικοί ως προς την οργάνωση και την επιχειρηματολογία, επειδή διατυπώθηκαν κάτω από διαφορετικές συνθήκες. Στην πρώτη περίπτωση, ο Μενέλαος ψύχραιμος και προετοιμασμένος προσπάθησε με την ορθολογική του προσέγγιση να στερήσει από τον Τεύκρο κάθε δυνατότητα απάντησης και να τον οδηγήσει στην πειθώ, αλλά απέτυχε. Ο Αγαμέμνων, όταν πλέον είχε εκφραστεί και τεκμηριωθεί δημόσια η διαφωνία του Τεύκρου, υπό την πίεση της αμφισβήτησης, δρα χωρίς ψυχραιμία και νηφαλιότητα και επιχειρεί να πλήξει τον αντίπαλό του με συνεχείς επιθέσεις μειωτικού χαρακτήρα, οι οποίες, όμως, οδηγούν και πάλι στην αποτυχία.

Οι δύο ηγέτες προέβαλαν και πολιτικά επιχειρήματα (ανάγκη πειθαρχίας), αλλά πίσω από αυτά κρυβόταν το προσωπικό συμφέρον. Ο Αγαμέμνων δεν ήθελε να φανεί *δειλός* (1362) και ομολόγησε ότι, όπως ισχύει για όλους, ενδιαφέρεται για το προσωπικό του συμφέρον (*πᾶς ἀνὴρ ἀντῶ πονεῖ* 1366). Ο λόγος των Ατρειδών χρησιμοποιήθηκε ως μέσο επίδειξης και επιβολής της ισχύος τους και όχι ως μέσο πειθούς. Προσπάθησαν να εξουθενώσουν τον αντίπαλό τους, τον διέταξαν, τον απείλησαν. Το αίσθημα της αδικίας που βίωσε ο Αίας και η πληγωμένη τιμή του απ' τη μια, η υπεροψία, ο αυταρχισμός και η απαίτηση των Ατρειδών για υποταγή από την άλλη, προκάλεσαν την περαιτέρω οργή του Τεύκρου και του έδωσαν τη δύναμη να αντιταχθεί στην εξουσία των Ατρειδών. Μία δύναμη που πηγάζει από την απουσία φόβου ακόμα και μπροστά στον θάνατο, είναι δύναμη

ακατάβλητη. Αυτό ακριβώς είναι που καθιστά τους ηγέτες παντελώς ανίσχυρους, αφού η απειλή του θανάτου, το μεγαλύτερο όπλο τους, δεν φοβίζει τον Τεύκρο. Οι Ατρείδες αποδεικνύονται αναποτελεσματικοί, γιατί δεν έδειξαν πραγματική διάθεση να ακούσουν και να κατανοήσουν το σκεπτικό του αντιπάλου τους. Επέλεξαν τη ρητορική του μίσους και της σύγκρουσης αντί αυτήν της πειθούς και της συναίνεσης, χωρίς επιτυχές αποτέλεσμα.

4.3.2 Οιδίπους Τύραννος

Η περίπτωση του Οιδίποδα στον *Οιδίποδα Τύραννο* αποτελεί μία χαρακτηριστική περίπτωση βασιλιά που με διαφορά εκατό περίπου στίχων εκφέρει ο ίδιος στην πρώτη περίπτωση έναν λόγο-υπόδειγμα από την άποψη της δομής και λογικής οργάνωσης και στη δεύτερη έναν λόγο κυριαρχούμενο από έντονο πάθος. Ο πρώτος, ο λόγος-απάντηση στην πόλη που ικετεύει και ζητά τη βοήθεια του Οιδίποδα (226-275), είναι αυστηρά συγκροτημένος και προσεκτικά διατυπωμένος, ενώ αντίθετα στον λόγο προς τον Τειρεσία (380-403) κυριαρχεί το συναίσθημα του θυμού.

Ο Ιερέας και οι ικέτες ζητώντας τη βοήθεια του Οιδίποδα και εξαρτώντας άμεσα από αυτόν τη σωτηρία της πόλης εγείρουν το θέμα της αποτελεσματικότητας του βασιλιά τους. Του ζητούν να αποδειχθεί για δεύτερη φορά σωτήρας της πόλης, να επιβεβαιώσει, δηλαδή, ότι παραμένει εξίσου ικανός όπως και στο παρελθόν (*τανῦν ἴσος γενοῦ* 53), επειδή, αν θα συνεχίσει να κυβερνά (η υπόθεση, αναλόγως του τόνου με τον οποίο διατυπώνεται, επιτρέπει ενδεχομένως να αιωρείται και η περίπτωση να μην συνεχίσει να κυβερνά ο Οιδίπους), είναι καλύτερα να κυβερνά μια πόλη γεμάτη από τους κατοίκους της παρά άδεια (*ὡς εἶπερ ἄρξεις τῆσδε γῆς, ὥσπερ κρατεῖς, / ζῦν ἀνδράσιν κάλλιον ἢ κενῆς κρατεῖν* 54-55). Η επάνοδος του Κρέοντα από το μαντείο των Δελφών με τον τρόπο που αυτή παρουσιάζεται και η έκφραση διαφορετικής προσέγγισης στον τρόπο διακυβέρνησης (*εἰ τῶνδε χρήξεις πλησιαζόντων κλύειν, / ἑτοῖμος εἰπεῖν, εἴτε καὶ στείχειν ἔσω* 91-92), συνιστούν επίσης μία έμμεση και συγκεκαλυμμένη (όπως την προσλαμβάνει ο Οιδίπους) πολιτική απειλή.²⁸⁰ Μέσα, λοιπόν, σε ένα κλίμα αιωρούμενης αμφισβήτησης του Οιδίποδα από την πόλη, με την ανάγκη επαναβεβαίωσης της αποτελεσματικότητάς του ώστε να συνεχίσει να ασκεί την εξουσία και με την υποψία πολιτικής απειλής εκ μέρους του Κρέοντα, ο Οιδίπους παίρνει τις αποφάσεις του και εμφανίζεται στη σκηνή για να τις

---

280 Το θέμα αυτό έχει συζητηθεί στο Κεφάλαιο 3: *Νομιμοποίηση και αμφισβήτηση του ηγέτη*.

ανακοινώσει επίσημα. Ο λόγος του (226-275) είναι κρίσιμος, καθώς μέσα από αυτόν πρέπει να παρουσιαστεί ως ο αποφασιστικός και αποτελεσματικός ηγέτης, στον οποίο προσβλέπει όλη η πόλη. Με τον λόγο του θα απαντήσει στην αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητάς του και θα αποδείξει ότι είναι σε θέση να σώσει την πόλη για δεύτερη φορά.

Ο λόγος του Οιδίποδα προς τον Ιερέα και τους ικέτες είναι λογικά οργανωμένος και αυστηρά δομημένος, ακόμη και σε επίπεδο αριθμού στίχων με ισορροπημένη αναλογία για κάθε μέρος:

Δομή	Αριθμός στίχων
Προοίμιον (216-223): Διαβεβαίωση για βοήθεια	8
A' μέρος (224-251): Εξαγγελία θέσεων	28
• Εκκλήσεις (224-235) 12 • Απαγορεύσεις (236-245) 10 • Κατάρεις (246-251) 6 ○ Για τον δράστη (246-248) (3+3) ○ Για τον Οιδίποδα (245-251)	
B' μέρος (252-268): Τεκμηρίωση θέσεων	17
• Η υποχρέωση της πόλεως (252-258) 6 ½ • Η υποχρέωση του Οιδίποδα (258-268) 10 ½	
Επίλογος (269-276)	8

Στο προοίμιον του λόγου του (216-223) ο Οιδίπους διαβεβαιώνει τον Χορό ότι μπορεί να του εξασφαλίσει τη βοήθεια που ζητά. Το *αίτεις* είναι η μοναδική λέξη της πρώτης πρότασης του Οιδίποδα. Αποτελεί εμφατικά την πρώτη λέξη στίχου και πρότασης και αυτό επειδή αφενός το αίτημα των ικετών κατέχει κεντρική θέση στα ζητήματα που απασχολούν τον ηγέτη και αφετέρου επειδή ο ίδιος θα εξαγγείλει ευθύς αμέσως τη δράση που θα αναλάβει προκειμένου να το ικανοποιήσει. Μέσα από την επανάληψη του *αίτεις* (216) και την αντίθεση *αίτεις – λάβοις ἂν* (216-217), ο Οιδίπους εκφράζει την άμεση ανταπόκρισή του στον αίτημα των ικετών. Ακολουθώντας, κάνει μια μικρή παρέκβαση για να υπενθυμίσει ότι ο ίδιος είναι ξένος προς την πόλη και τα δεινά που την βρήκαν, ωστόσο όμως είναι σε θέση να σώσει τη Θήβα. Η λέξη *ξένος* επαναλαμβάνεται ακόμη μια φορά, ενώ η παρήχηση του *ξε-* μέσα από τα *ξένος – ἐξερῶ – ξένος* (219-220) είναι έντονη και συμβάλλει στην

συναισθηματική ισχύ της σκηνής. Η παρέκβαση αυτή καταδεικνύει περαιτέρω την πρόθεση του Οιδίποδα να σώσει την πόλη και να εδραιώσει τη βασιλεία του, γιατί τονίζει και προβάλλει εμφατικά τις ιδιαίτερες ικανότητες που καθιστούν αυτόν, αν και ξένον και ὕστερον, τον μοναδικό σωτήρα της πόλης.

Ακολουθεί το κύριο μέρος του λόγου (224-268), που δομείται πάνω σε δύο άξονες: αυτόν της εξαγγελίας των θέσεων του Οιδίποδα για την τιμωρία του ενόχου μέσα από εκκλήσεις, απαγορεύσεις και κατάρεις, και αυτόν της τεκμηρίωσης και στοιχειοθέτησης των θέσεων αυτών. Ο Οιδίπους, δηλαδή, εκτός από την πληροφόρηση και ενημέρωση της πόλεως, επιχειρεί επίσης να στηρίξει τη θέση του στο βασιλικό αξίωμα τεκμηριώνοντας τόσο την αναγκαιότητα και ορθότητα των αποφάσεών του όσο και τη δική του εμπλοκή στην αναζήτηση του δολοφόνου του Λαΐου. Με το ὅστις που τοποθετείται με έμφαση ως πρώτη λέξη πρότασης και στίχου στην αρχή των εκκλήσεων (224-235), ο λόγος απευθύνεται σε κάθε Θηβαίο προσωπικά και κάνει τον καθένα να σκεφτεί, συνειδητά ή όχι, ενδεχόμενη εμπλοκή του σε όσα εξαγγέλλονται. Το ύφος είναι επιτακτικό, έντονο και δεσμευτικό. Ο δολοφόνος του Λαΐου που αποτελεί το κεντρικό πρόσωπο στην έρευνα που θα διεξαχθεί, τίθεται επίσης σε εξέχουσα θέση καθώς το *άνδρός* προτάσσεται του *έκ τίνος* (225). Αξίζει να προσεχθεί ότι στον λόγο αυτό όλες οι αναφορές στον δολοφόνο του Λαΐου γίνονται με πολύ συγκεκριμένο και ακριβές λεξιλόγιο. Έτσι, ο Οιδίπους αναφέρεται στον δολοφόνο ως εξής: *άνδρος έκ τίνος διώλετο* (225), *τόν αυτόχειρα* (231), *τόν δεδρακότα* (246), *τόν αυτόχειρα τοῦ φόνου* (266).²⁸¹

Ο στίχος *τοῦτον κελεύω πάντα σημαίνει ἐμοί* (226), με την πρόταξη της δεικτικής αντωνυμίας, την οριστική του ρήματος *κελεύω*, την καίρια τοποθέτηση του *πάντα* πριν από το απαρέμφοτο *σημαίνει*, δημιουργούν ένα πλέγμα που αποκλείει το ενδεχόμενο διαφυγής του ενόχου ή όποιου τον γνωρίζει. Τα δύο *εἰ δ' αὖ* στην αρχή των στίχων 230 και 233 (αρχή πρότασης και στίχου) τονίζουν την αυστηρή λογική οργάνωση του λόγου του Οιδίποδα, ο οποίος δεν αποκλείει κανένα απολύτως ενδεχόμενο. Με τον λόγο του ο Οιδίπους έχει καλύψει κάθε δυνατή περίπτωση: ο δολοφόνος να είναι Θηβαίος και να ομολογήσει ή όχι· κάποιος να γνωρίζει τον Θηβαίο δολοφόνο· κάποιος να γνωρίζει ότι ο

---

281 Σε αντιδιαστολή με αυτήν την ορολογία ο Carawan (1999) 213-214, επισημαίνει ότι όταν ο Τειρεσίας αποκαλύπτει στον Οιδίποδα την αλήθεια χρησιμοποιεί τη λέξη *φονεύς*: *φονέα σε φημι τάνδρος οὔ ζητεῖς κυρεῖν* (362). Το *φονεύς* δεν σημαίνει μόνο τον *αυτόχειρα* ή τον *δεδρακότα*, αλλά και «ένοχος που δεν πήρε κατ' ανάγκη μέρος στην πράξη». Το δράμα «παίζει» για μια ακόμη φορά με την αμφισημία της λέξης.

δολοφόνος είναι ξένος.²⁸² Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ο Οιδίπους καλεί τους πολίτες να αποκαλύψουν την αλήθεια στον ίδιο προσωπικά. Το ενδεχόμενο να μην ομολογήσει κανείς ούτε για τον εαυτό του ούτε για κάποιον φίλο του, οδηγεί στο επόμενο μέρος του λόγου, στις απαγορεύσεις.

Ο πρώτος στίχος των απαγορεύσεων (236-245) *τὸν ἄνδρ' ἀπαυδῶ τοῦτον, ὅστις ἐστί, γῆς* (236) περιλαμβάνει τρεις λεκτικές αναφορές στο πρόσωπο του δράστη: *τὸν ἄνδρ(α), τοῦτον, ὅστις*. Η τριπλή αναφορά στο πρόσωπο του δράστη τονίζει τη σοβαρότητα της κατάστασης και εκφράζει την αποφασιστικότητα του Οιδίποδα να ανακαλύψει τον ένοχο, όποιος κι αν είναι αυτός. Η δήλωση αυτή λειτουργεί στο παρόν στάδιο με τον πλέον απόλυτο και κατηγορηματικό τρόπο για τον δολοφόνο, στην πορεία των ερευνών όμως θα λειτουργήσει άκρως δεσμευτικά για τον ίδιο τον Οιδίποδα. Εξίσου απόλυτα παρουσιάζονται και οι απαγορεύσεις που αφορούν τον δολοφόνο του Λαΐου. Τα πέντε *μήτε* στην αρχή και στο μέσο των στίχων 238-240 καθιστούν τις πέντε απαγορεύσεις (*μήτ' ἐσδέχεσθαι μήτε προσφωνεῖν, μήτ' [ενν. ποιεῖσθαι] μήτε ποιεῖσθαι, μήτε νέμειν*) απόλυτες και αναπόφευκτες. Η σταθερή επανάληψη του ίδιου συνδέσμου, παρατηρεί ο Δημήτριος (*Περὶ ἑρμηνείας* 63), δίνει την εντύπωση ότι πρόκειται για αναφορά αναρίθμητου πλήθους πραγμάτων, εδώ ποινών. Ο Οιδίπους μέσα από την έμφαση και το μέγεθος της τιμωρίας, επιθυμεί να εξαναγκάσει τον δολοφόνο ή όποιον τον γνωρίζει να ομολογήσει. Στον λόγο υπάρχει ζωντάνια και ένταση, στοιχεία που επιτυγχάνονται με την παρατακτική σύνδεση των όρων (αποφατική συμπλοκή με τον σύνδεσμο *μήτε*).

Διατυπώνοντας στη συνέχεια τις κατάρεις (246-251), ο Οιδίπους φροντίζει, όπως και στις εκκλήσεις, να μην του διαφύγει καμιά περίπτωση: είτε ο δράστης είναι ένας είτε πολλοί εύχεται να έχουν κακό τέλος. Το επαναλαμβανόμενο *εἴτε – εἴτε* και η αντίθεση *εἷς – πλειόνων* (246-247) επιτυγχάνουν αυτό το αποτέλεσμα. Δεν αποκλείει, όμως, ούτε και τον εαυτό του, πράγμα που τονίζεται με την επανάληψη της κτητικής αντωνυμίας πρώτου προσώπου *ἐμοῖς* και *ἐμοῦ* (250). Τοποθετώντας σε καίριες θέσεις τα σχετικά με την κατάρα ρήματα, ο Οιδίπους οργανώνει το τμήμα αυτό του λόγου σε δύο ίσα μέρη. Το *κατεύχομαι*

---

282 Ο Carawan (1999) παρατηρεί ότι στην Αθήνα υπήρχε η ίδια ποινή τόσο για τον δράστη του εγκλήματος όσο και για τον ηθικό αυτουργό. Η κάλυψη του εγκλήματος ισοδυναμούσε με συνενοχή και το 440 π.Χ. υπήρχε στην Αθήνα νόμος για επιβολή ποινής πέντε ταλάντων σε όποιον δεν αποκάλυπτε τον δολοφόνο. Οι Αθηναίοι δέχονταν την αρχή της συλλογικής ευθύνης (πρβλ. η πόλη υποφέρει από τον λοιμό) και τιμωρούσαν το σύνολο, όταν δεν έβρισκαν τον δολοφόνο. Το κοινό, επομένως, που άκουγε τις εξαγγελίες του Οιδίποδα ήταν εξοικειωμένο με το εύρος της ποινής προς όσους καθ' οιονδήποτε τρόπο σχετίζονταν με τον δράστη. Στη συγκεκριμένη τραγωδία ο Οιδίπους αντί να θέσει το καθήκον της εξιχνίασης του εγκλήματος στην κοινωνία, το αναλαμβάνει ο ίδιος.

στην αρχή της πρότασης και του στίχου 246 και το *ἐπεύχομαι* στην αρχή της πρότασης και του στίχου 249 μοιράζουν τους έξι στίχους σε δύο συστοιχίες των τριών, από τους οποίους οι πρώτοι αφιερώνονται στον ή στους δράστες και οι επόμενοι τρεις στον ίδιο προσωπικά.²⁸³ Το γεγονός ότι αφιερώνει στον εαυτό του ισάριθμους στίχους με όσους αφιερώνει σε όλους τους υπόλοιπους, φανερώνει την αποφασιστικότητα του ηγέτη και τη θέλησή του να μην αποκλείσει κανέναν από την έρευνα και την τιμωρία που θα επιβληθεί (και επιτείνει βέβαια την τραγική ειρωνεία). Εάν οι στίχοι που αφορούν τον ίδιο είναι όσοι και οι στίχοι που αφορούν όλους τους πολίτες, ο λαός βλέποντας την αυστηρή αυτοδέσμευση του ηγέτη του συνειδητοποιεί την αμετακίνητη αποφασιστικότητά του στην ανακάλυψη του δράστη και κατά συνέπεια στη σωτηρία της πόλεως. Οι στίχοι αυτοί ενισχύουν το *ἦθος* του ομιλητή, αφού αυξάνουν τον βαθμό εμπιστοσύνης προς το πρόσωπό του και, κατά συνέπεια, τον βαθμό πειστικότητάς του (*Πητ.* 1356a). Οι έξι στίχοι που άνοιξαν με το *κατεύχομαι* (246) με το σχήμα του κύκλου οδηγούν στο ρήμα *ἠρασάμην* (251) που επαναλαμβάνει πως όσα προηγήθηκαν ήταν κατάρες.

Η τεκμηρίωση (*πίστις*) που ακολουθεί (252-268) περιλαμβάνει δύο μέρη. Στο πρώτο (252-258) ο Οιδίπους αναφέρει τους λόγους για τους οποίους πρέπει όλη η πόλη να συνεργαστεί στην ανεύρεση του δολοφόνου. Η υποχρέωση της πόλης να υπακούσει τονίζεται με το *ὄμῖν* στην πρώτη θέση της πρότασης και του στίχου 252 (αλλαγή θέματος -Topic) και με την πρόταξή του ως προς το ρήμα *ἐπισκίπτω*. Όλοι πρέπει να ενεργήσουν σύμφωνα με τις εξαγγελίες του Οιδίποδα, χάριν του ιδίου προσωπικά, χάριν του θεού του οποίου ο χρησμός πρέπει να εκτελεστεί, χάριν της πόλεως που φθείρεται και επειδή αυτός που χάθηκε ήταν *βασιλεὺς ἄριστος* (257). Η ένταση του αιτήματος μεταδίδεται με την παράταξη, την τριπλή επανάληψη του συμπλεκτικού συνδέσμου *τε* στον ίδιο στίχο (*ὕπερ τ' ἔμαντοῦ τοῦ θεοῦ τε, τῆσδέ τε γῆς* 253) και την παρήχηση του *τ*. Το δεύτερο μέρος της τεκμηρίωσης (258-268), καταλαμβάνει μεγαλύτερο αριθμό στίχων από το πρώτο και επιχειρεί να δικαιολογήσει την προσωπική εμπλοκή του Οιδίποδα στην αναζήτηση του δολοφόνου του Λαΐου. Το γεγονός ότι η πόλη λίγο νωρίτερα είχε ζητήσει τη βοήθεια του βασιλιά και ο χρησμός του μαντείου ζητούσε την αποπομπή του μιάσματος από την πόλη, στην πραγματικότητα καθιστούν τους στίχους αυτούς αδικαιολόγητους. Με βάση όσα προηγήθηκαν προκύπτει φυσικά και αβίαστα ότι ο Οιδίπους θα έπρεπε να αναλάβει την εξιχνίαση του φόνου. Γιατί, λοιπόν, χρειάζεται να δικαιολογήσει και να τεκμηριώσει την

---

283 Το συγκεκριμένο χωρίο χρησιμοποιείται από τον Webster (1969) 176, ως παράδειγμα οργάνωσης του λόγου με βάση τις λέξεις-κλειδιά.

εμπλοκή του στην υπόθεση αυτή, αφιερώνοντας μάλιστα σχεδόν διπλάσιο αριθμό στίχων από πριν;

Ο Οιδίπους εκμεταλλεύεται την ευκαιρία που του δίνεται αφενός για να εδραιώσει τη βασιλεία του και αφετέρου για να αυξήσει και να τονώσει τη συμπάθεια του λαού προς το πρόσωπό του. Οι προηγούμενες αναφορές του Ιερέα ότι ο Οιδίπους πρέπει να αποδειχθεί και πάλι σωτήρας της πόλης, αν θέλει να την κυβερνά γεμάτη από τους ανθρώπους της, ουσιαστικά αμφισβήτησαν την αποτελεσματικότητά του. Αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας σημαίνει αμφισβήτηση της βασιλικής εξουσίας του Οιδίποδα. Επιπλέον, η είσοδος του στεφανωμένου Κρέοντα που εγείρει το πολιτικό θέμα για τον τρόπο άσκησης της εξουσίας ενώπιον όλων ή όχι, πρέπει να οδήγησε τον Οιδίποδα σε εγρήγορση ως προς την κατοχή και διατήρηση του αξιώματός του. Ο Οιδίπους επιχειρεί να εδραιώσει την εξουσία του συνδέοντάς την στενά με αυτήν του Λαΐου. Αποκαλεί τον Λαίο *βασιλέα ἄριστον* και καταγράφει όλα όσα κατέχει, τα οποία κληρονόμησε από αυτόν: την εξουσία, το συζυγικό κρεβάτι, τη σύζυγο που του χάρισε παιδιά (*ἔχων μὲν ἀρχάς, ἅς ἐκεῖνος εἶχε πρὶν, / ἔχων δὲ λέκτρα καὶ γυναῖχ' ὁμόσπορον*, 259-260). Επιπλέον, δηλώνει ότι θα αναζητήσει τους δολοφόνους του Λαΐου σαν να επρόκειτο για τον δικό του πατέρα. Με όλα τα μέσα ο Οιδίπους προσπαθεί να συνδέσει τη βασιλεία του με αυτήν του προκατόχου του. Ταυτόχρονα, με αυτή την τόσο έντονη και προσωπική εμπλοκή του στην υπόθεση του Λαΐου, ο Οιδίπους κερδίζει τη συμπάθεια του λαού (ενισχύεται το *ἦθος* του ομιλητή). Η έντονη προσωπική εμπλοκή του Οιδίποδα σε όσα εξαγγέλλει τονίζεται και με τη μεγάλη συχνότητα τύπων της προσωπικής αντωνυμίας πρώτου προσώπου και ρηματικών τύπων στο πρώτο ενικό πρόσωπο. Συνολικά στους στίχους 216-275 μπορούν να καταμετρηθούν δεκαπέντε τύποι των αντωνυμιών *ἐγώ, ἐμοῦ, ἐμαντοῦ, αὐτός* και είκοσι δύο ρηματικοί τύποι στο πρώτο ενικό πρόσωπο ή μετοχές με υποκείμενο τον Οιδίποδα.

Ο Οιδίπους παρουσιάζεται τόσο αφοσιωμένος και απόλυτα δοσμένος στην αναζήτηση του δολοφόνου και κατ' επέκταση στη σωτηρία της πόλης, που καθίσταται αδιαμφισβήτητα ένας φιλόπολις ηγέτης, ο οποίος κάνει το παν για τη σωτηρία και το καλό όλων. Η δική του προσφορά προς τον λαό θα λειτουργήσει αμφίδρομα και θα εξασφαλίσει την αντίστοιχη προσφορά του λαού προς τον ίδιο. Κερδίζοντας τη συμπάθεια του λαού και επιδεικνύοντας απόλυτη προσήλωση στο κοινό καλό, θα διασκεδάσει κάθε αμφισβήτηση και θα σταθεροποιήσει την εξουσία του. Ο Δ. Δημητρούλης παρατηρεί ότι ένας ηγέτης κερδίζει την εμπιστοσύνη των αρχομένων όταν χειρίζεται αποτελεσματικά τρεις

παράγοντες: α) Την ενημέρωση που τους παρέχει, το πόσο «ανοικτός» είναι και σε ποιο βαθμό μοιράζεται μαζί τους την πληροφόρηση που έχει. β) Τον τρόπο που επιχειρεί να έρθει σε επαφή μαζί τους. Πόσο, δηλαδή, ειλικρινής και αυθεντική είναι η συμπεριφορά του απέναντί τους. γ) Τον τρόπο που ασκεί τον έλεγχο επ' αυτών. Σε ποιο βαθμό, δηλαδή, σέβεται τους αρχομένους, ανησυχεί και φροντίζει για τα προβλήματά τους.²⁸⁴ Είναι φανερό ότι ο Οιδίπους κερδίζει την εμπιστοσύνη και αποδοχή του λαού, επειδή παρέχει δημόσια πληροφόρηση αναφορικά με τον χρησμό που έφερε ο Κρέων, είναι απόλυτα ειλικρινής και αντιμετωπίζει με γνήσια ανησυχία και μέριμνα τα προβλήματά τους. Η όλη του συμπεριφορά λειτουργεί καθησυχαστικά προς τον λαό και ενισχύει την εμπιστοσύνη προς τον ηγέτη του.

Με τον *επίλογο* (269-276), το τελευταίο μέρος του λόγου, επιδιώκεται η ανακεφαλαίωση των βασικών θέσεων του ομιλητή και η προτροπή σε ή η αποτροπή από κάποια δράση. Ο Οιδίπους επιλέγει την υπόμνηση της κατάρας που διατύπωσε πριν για όσους δεν πράξουν όσα εξήγγειλε (269-272) και την ευχή για κάθε καλό από τους θεούς σε όσους συμφωνούν μαζί του. Έμμεσα, δηλαδή, αποτρέπει τους Θηβαίους από την κάλυψη των ενόχων, και τους προτρέπει να συνεργήσουν μαζί του στην εξιχνίαση του φόνου. Η αναφορά των θεών ως τιμωρών ή επιβραβευτών των ανθρώπων αποτελεί ένα ακόμα μέσο πειθούς.

Η οργάνωση του λόγου συνδέεται άμεσα με την αναγνωρισμένη ευφυΐα του Οιδίποδα. Η αυστηρή λογική και η αυτοπεποίθηση που τον χαρακτηρίζει αποτυπώνονται στον εξίσου αυστηρά δομημένο και όλο σιγουριά λόγο που εκφέρει. Ταυτόχρονα, ο λόγος αυτός αυξάνει και σταθεροποιεί την εμπιστοσύνη του λαού προς το πρόσωπό του, καθώς ο Οιδίπους έχει αποδείξει και έχει τεκμηριώσει ότι είναι ο πλέον κατάλληλος για να αντιμετωπίσει την κρίση αποτελεσματικά και έχει συνδέσει τη λύση του προβλήματος με την προσωπική του συμμετοχή. Ο λόγος έχει μεγάλη επίδραση στον Χορό, ο οποίος αισθάνεται δεμένος από τις κατάρες του Οιδίποδα (*ὥσπερ μ' ἀραῖον εἶλες* 277) και σπεύδει να ομολογήσει την αθωότητά του.

Όσο ισχυρή είναι, όμως, η λογική του Οιδίποδα τόσο ισχυρή είναι και η οργή που τον κυριεύει λίγο αργότερα. Το παρορμητικό και ασυγκράτητο του χαρακτήρα του τον οδήγησε στη δολοφονία του Λαΐου (*παῖο δι' ὀργῆς* 807) και, όπως παρατηρεί ο Χορός, τον

---

²⁸⁴ Δημητρούλης (2015) 162-163.

οδήγησε στο να μιλήσει με ασέβεια στον μάντη Τειρεσία (*ὄργῃ λελέχθαι* 405) και να κατηγορήσει τον Κρέοντα (*ὄργῃ βιασθέν* 524). Η έντονη συναισθηματική φόρτιση έχει ως αποτέλεσμα την αδυναμία εκφοράς αυστηρά δομημένου λόγου και την κυριαρχία εκφραστικών τρόπων και ρητορικών σχημάτων που εξωτερικεύουν την ασταθή συναισθηματική κατάσταση του ομιλητή. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί ο σύντομος λόγος του Οιδίποδα προς τον μάντη Τειρεσία (380-403), ο οποίος διατυπώνεται λίγα μόλις λεπτά (όσο διαρκούν εκατό περίπου στίχοι) μετά τον αυστηρά δομημένο και απόλυτα συγκρατημένο λόγο προς την πόλη.

Ο Οιδίπους σίγουρος για τη σκευωρία και το σχέδιο ανατροπής του, εκφράζει σε είκοσι τρεις μόλις στίχους την οργή και την αγανάκτησή του. Απολύτως βέβαιος για την ενοχή του μάντη Τειρεσία και του Κρέοντα, ο Οιδίπους διατυπώνει τα κίνητρα της δήθεν δολοπλοκίας: *πλοῦτος, τυραννίς και τέχνη* (380). Ειρωνεύεται τον Κρέοντα (*Κρέων ὁ πιστός, οὐξ ἀρχῆς φίλος* 385), διατυπώνει μειωτικούς χαρακτηρισμούς για τον μάντη (*ὕφεις μάγον τοιόνδε μηχανορράφον, / δόλιον ἀγύρτην* 387-388) και σε έντονο ύφος στρέφεται στον μάντη προσωπικά (*ἐπεὶ, φέρ' εἰπέ* 390) και του απευθύνει δύο συνεχόμενες ερωτήσεις για τη μαντική του ικανότητα (390-392) μέσω των οποίων, όμως, έχει ήδη υποβάλει και την απάντηση. Με τις ερωτήσεις του στην πραγματικότητα λέει στον Τειρεσία: «δεν μπορείς να αρνηθείς ότι δεν είσαι γνήσιος μάντης, δεν έλυσες το αίνιγμα της Σφίγγας».

Οι αντιθέσεις που χρησιμοποιούνται στο συγκεκριμένο χωρίο και λειτουργούν καταλυτικά στο να δικαιολογήσουν την οργή και το ξέσπασμα του Οιδίποδα είναι πολλές. Αντιθέσεις ανάμεσα στο *ἐγώ* και το *σύ*, τον *ἐπιόντα* και *μηδὲν εἰδότα* Οιδίποδα απ' τη μια, τον μάντη που όφειλε να είναι *σαφής* από την άλλη, τον Οιδίποδα που βασίστηκε στη λογική και όχι τους οιωμούς όπως ο Τειρεσίας. Επιπλέον, οι αντιθέσεις έχουν βαρύνουσα σημασία στον σύντομο αυτό λόγο λόγω της θέσης και της έκτασής τους: βρίσκονται στο κέντρο του λόγου και καταλαμβάνουν τους εννέα από τους είκοσι τρεις στίχους (390-398). Η συναισθηματική φόρτιση του Οιδίποδα φαίνεται να εκτονώνεται προς το τέλος καθώς ο λόγος κλείνει με την απειλή για χρήση βίας εις βάρος του μάντη και την έκφραση της μεγαλοψυχίας του Οιδίποδα που, λόγω των γηρατειών του μάντη,²⁸⁵ κάνει την παραχώρηση και δεν του επιβάλλει σωματική τιμωρία.

---

285 Επικαλούμενος το ίδιο επιχείρημα, τα γηρατεία, και ο Πενθέας στις *Βάκχες* του Ευριπίδη, αποφεύγει να τιμωρήσει τον Κάδμο: *εἰ μή σε γῆρας πολίων ἐξερρύετο, / καθῆσ' ἂν ἐν βάκχαισι δέσμιος μέσαις* (258-259).

Με τα ίδια εκφραστικά μέσα αποδίδεται η συναισθηματική ταραχή και η έντονη ανησυχία του Οιδίποδα και σε άλλα, μη ρητορικά σημεία του έργου. Όταν η εξιστόρηση του βίου του προς την Ιοκάστη (404-833) τον οδηγεί στην υποψία ότι αυτός ο ίδιος είναι ο δολοφόνος του βασιλιά Λαΐου, η ήρεμη αφήγηση των γεγονότων διαταράσσεται. Στους στίχους 814-829 ο Οιδίπους διατυπώνει πέντε ρητορικές ερωτήσεις²⁸⁶ για να εκφράσει την αθλιότητα της κατάστασής του. Αν ο γέροντας τον οποίο σκότωσε είναι ο Λάιος, ποιος είναι αθλιότερος ή πιο θεομίσητος από αυτόν, τον οποίο κανένας δεν θα δέχεται στο σπίτι του, ούτε θα του μιλά; Το χειρότερο μάλιστα, συνεχίζει, είναι το γεγονός ότι ο ίδιος έβαλε αυτές τις κατάρες στον εαυτό του. Δεν είναι, επομένως, πέρα για πέρα κακός και άναγνος; Στην προσπάθειά του, μάλιστα, να αποφύγει την ταύτιση του εαυτού του με τον φονιά του Λαΐου και να απομακρύνει το ενδεχόμενο να είναι ο ίδιος ένοχος, χρησιμοποιεί το τρίτο αντί του πρώτου ενικού προσώπου. Ο Οιδίπους αναφέρεται στον δολοφόνο του Λαΐου σαν να είναι κάποιο τρίτο, άγνωστο ακόμη πρόσωπο. Αναφέρεται στον εαυτό του χρησιμοποιώντας τα *τοῦδε ἀνδρὸς ἀθλιώτερος* και *τίς ἐχθροδαίμων γένοιτ' ἀνήρ*, αντί των *ἐμοῦ ἀθλιώτερος* και *ἐχθροδαίμων γενοίμην* αντίστοιχα. Στους αμέσως επόμενους στίχους το πρώτο πρόσωπο κυριαρχεί μέσα από τύπους των αντωνυμιών (*ἐγώ*, *ἐμαυτῶ*, *ἐμαῖν*, *με*, *μοι*, *ἐμούς*), δηλώνοντας πλέον ξεκάθαρα την αναστάτωση και τον φόβο του Οιδίποδα για την προσωπική του εμπλοκή στον φόνο του Λαΐου.

Οι ρητορικές ερωτήσεις γίνονται πολύ συχνές και μετά την αυτοτύφλωση του Οιδίποδα. Η ψυχική ταραχή και η συντριβή του ήρωα αποτυπώνονται με τη μορφή ερωτήσεων στους στίχους 1371-1415.²⁸⁷ Ερωτήσεις όπως *ὦ Κιθαιρῶν, τί μ' ἐδέχου; τί μ' οὐ λαβῶν / ἔκτεινας εὐθύς, ὡς ἔδειξα μήποτε / ἐμαυτὸν ἀνθρώποισιν ἔνθεν ἦ γεγώς;* (1391-1393) αποτυπώνουν τον πόνο και τη συναισθηματική αναστάτωση του ήρωα. Με ρητορικές ερωτήσεις αποτυπώνεται η ψυχική οδύνη και στους στίχους 1478-1502 (με έμφαση στους στίχους 1492-1500, όπου συγκεντρώνονται τέσσερις ερωτήσεις). Στους στίχους αυτούς η τραγικότητα του ήρωα έχει κορυφωθεί και καθώς αποκαλύπτει όσα φοβερά διέπραξε στη ζωή του, ταυτόχρονα αποστασιοποιείται από αυτά χρησιμοποιώντας το τρίτο αντί του συχνότατου στους λόγους του Οιδίποδα πρώτου ενικού προσώπου. Έτσι, αναφερόμενος

286 *εἰ δὲ τῶ ζένω*
τούτω προσήκει Λαῖω τι συγγενές,
τίς τοῦδε γ' ἀνδρὸς νῦν ἂν ἀθλιώτερος,
τίς ἐχθροδαίμων μᾶλλον ἂν γένοιτ' ἀνήρ (814-816)
ἄρ' ἔφην κακός;
ἄρ' οὐχὶ πᾶς ἄναγνος; εἴ με χρὴ φυγεῖν (822-823).

287 Βλ. πιο συγκεκριμένα τους στίχους 1376, 1385, 1391-1393, 1403.

στον εαυτό του λέει:

*τί γὰρ κακῶν ἄπεστι; τὸν πατέρα πατῆρ
ὕμῶν ἔπεφνε· τὴν τεκοῦσαν ἤροσεν,
ὄθεν περ αὐτὸς ἐσπάρη, κὰκ τῶν ἴσων
ἐκτίσαθ' ὑμᾶς, ὧνπερ αὐτὸς ἐξέφυ. (1496-1499)*

Τα ρήματα *ἔπεφνε*, *ἤροσεν*, *ἐκτίσατο*, *ἐξέφυ* παρουσιάζουν τα φοβερά τα οποία έπραξε ο ίδιος, αλλά, για να μπορέσει να αντέξει το βάρος των απεχθών πράξεων, αποστασιοποιείται από αυτές και τις αφηγείται σε τρίτο ενικό πρόσωπο. Αμέσως μετά, στους στίχους 1503-1513, ο λόγος γίνεται και πάλι νηφάλιος και ήρεμος, αν και η σκηνή είναι ιδιαίτερος φορτισμένη, καθώς ο Οιδίπους στρέφεται στον Κρέοντα και ζητά την προστασία των δύο θυγατέρων του. Εδώ, ο λόγος του Οιδίποδα στηρίζεται στη χρήση συναισθηματικά φορτισμένων επιθέτων (*πτωχὰς ἀνάδρους* 1506, *πάντων ἐρήμους* 1509) που προκαλούν τον οίκτο και τη συμπόνοια για τα δύο άτυχα κορίτσια, στις προτροπές ή αποτροπές προς τον Κρέοντα που εκφράζουν όλη τη φροντίδα του άτυχου πατέρα απέναντι στα αδύναμα παιδιά του (*μή σφε, πάτερ, ἴδης* 1505, *μηδ' ἐξιώσης* 1507, *οἴκτισον* 1508, *ζύννευσον* 1510) καθώς και στην παραδοχή της κακής του μοίρας (*τοῖς ἐμοῖς κακοῖς* 1507, *τοῦ βίου δὲ λῶονος / ὑμᾶς κυρῆσαι τοῦ φυτεύσαντος πατρός* 1513-1514). Ο λόγος κλείνει με έντονη επίκληση στα συναισθήματα του δέκτη-Κρέοντα, προκειμένου ο Οιδίπους να τον πείσει και να εξασφαλίσει την προστασία των θυγατέρων του.

4.3.3 Αντιγόνη

Ανάλογη περίπτωση με αυτήν του Οιδίποδα στον *Οιδίποδα Τύραννο*, ίσως μάλιστα ακόμα πιο χαρακτηριστική, αποτελεί η περίπτωση της ρητορικής του Κρέοντα στην *Αντιγόνη*. Και ο Κρέων εκφωνεί λόγους άριστα οργανωμένους και συγκροτημένους κατά το πρότυπο των ρητορικών λόγων του Αριστοτέλη αλλά και λόγους που φανερώνουν την έντονη συναισθηματική φόρτιση και ψυχική ταραχή του ομιλητή. Στην πρώτη κατηγορία ανήκει ο πρώτος λόγος του προς τον Χορό και ο λόγος προς τον Αίμονα, ενώ στη δεύτερη ο δεύτερος λόγος προς τον Χορό και ο λόγος προς την Αντιγόνη.

Όταν ο Κρέων πρωτοεμφανίζεται στη σκηνή, καλείται να εκθέσει και να τεκμηριώσει την απόφαση που πήρε για τον Ετεοκλή και τον Πολυνείκη. Ο λόγος αυτός (162-210) είναι κρίσιμος καθώς ο Κρέων είναι νέος βασιλιάς (*νεοχμός* 156) και η συγκεκριμένη αποτελεί την πρώτη του απόφαση για την πόλη. Το επίθετο *νεοχμός* δεν αναφέρεται στην ηλικία του Κρέοντα, αλλά στο γεγονός ότι μόλις τώρα –και μάλιστα απρόσμενα– ανέλαβε την

εξουσία, πράγμα που συνεπάγεται ή υπονοεί έλλειψη γνώσης και εμπειρίας.²⁸⁸ Η πόλη βρίσκεται σε ιδιαίτερα κρίσιμη κατάσταση και ο νέος βασιλιάς καλείται να αποκαταστήσει σε αυτήν την τάξη και την ασφάλεια. Στην πρώτη του παρουσία ενώπιον της πόλεως ο Κρέων θα πρέπει να αποδείξει μέσα από τον λόγο του ότι τα μέτρα που λαμβάνει είναι τα ενδεικνυόμενα για την περίσταση. Αν θέλει να κερδίσει την αποδοχή και νομιμοποίηση της εξουσίας του, θα πρέπει, επομένως, να πείσει. Η Α. Saxonhouse θεωρεί ότι ο Κρέων στην *Αντιγόνη* βασίζει την πολιτική του σταθερότητα στη δύναμη του λόγου. Η ικανότητα του ανθρώπου να μιλά, είναι γι' αυτόν η πηγή της πολιτικής σταθερότητας. Στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει αυτή τη σταθερότητα στην πόλη διακηρύσσει την απόφασή του για τον Πολυνείκη.²⁸⁹ Ο λόγος του είναι σύντομος, μεστός, αυστηρά δομημένος, και, κατά τον Griffith,²⁹⁰ αποπνέει αυτοπεποίθηση και σιγουριά:

Προοίμιον (162-174): Η κατάσταση της πόλης – Ο Κρέων ως νέος βασιλεύς

Πίστις (175-206): Πολιτικές εξαγγελίες και τεκμηρίωση

Επίλογος (207-210): Ανακεφαλαίωση

Στο *Προοίμιον* (162-169) ο Κρέων φροντίζει να κερδίσει την εύνοια του ακροατηρίου του. Εισάγει τον λόγο του με μία μεταφορά, που, σύμφωνα με τη Nancy Worman, αποτελεί λογοτεχνικό και πολιτικό κλισέ: την πόλη-καράβι που σώθηκε από την τρικυμία (*σάλω σείσαντες* 163).²⁹¹ Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικές οι εμφάσεις που δημιουργεί ο Κρέων σε αυτούς τους δύο πρώτους στίχους του λόγου του με την κατάλληλη σειρά των λέξεων. Τοποθετεί την υπόθεση της πόλεως (*τὰ μὲν δὴ πόλεως*), το *ἀσφαλῶς* και το υποκείμενο *θεοί* εμφατικά πολύ πριν από το *ᾠρθωσαν* από το οποίο εξαρτώνται. Όπως έχει ήδη προαναφερθεί, κατά την Η. Dik, όσο πιο νωρίς τίθεται ένας όρος, τόσο πιο αυξημένη είναι η έμφαση σε αυτόν. Επίσης, πριν από το *ᾠρθωσαν*, τίθεται και το *πολλῶ σάλω σείσαντες*, και πάλι με εσωτερική διαβάθμιση των όρων του ως προς τον βαθμό σημασίας που τους προσδίδεται (το *πολλῶ* τονίζεται περισσότερο από το *σάλω* και αυτό περισσότερο από το *σείσαντες*).

---

288 Σύμφωνα με το ερμηνευτικό λεξικό του Ellendt *νεοχμός* σημαίνει νέος, αναπάντεχος. Ο Κρέων ανέλαβε απρόσμενα την εξουσία, ύστερα από τον αλληλοσκοτωμό του Ετεοκλή και του Πολυνείκη. Το επίθετο χρησιμοποιείται και στον *Προμηθέα Δεσμώτη* του Αισχύλου, για να αναφερθεί στη νέα εξουσία του Δία (*νεοχμοῖς δὲ δὴ νόμοις* 150), η οποία χαρακτηρίζεται από έλλειψη γνώσης και επίδειξη ιδιαίτερης σκληρότητας.

289 Saxonhouse (2009) 47.

290 Griffith (1999) 155.

291 Η Worman (2012) 332, σημειώνει, επίσης, ότι η μεταφορά αυτή είναι εικόνα οικεία από τη λυρική ποίηση και ιδιαίτερα τον Αλκαίο.

Το δεύτερο θέμα του λόγου του Κρέοντα αφορά την πρόσκληση των Γερόντων και γι' αυτό η πρόταση και ο στίχος 164 εισάγεται με το *ὕμᾱς*, emphaticά στην πρώτη θέση (αλλαγή θέματος -Topic). Με το να αποδώσει τη σωτηρία της πόλεως στους θεούς και να τονίσει ιδιαίτερα ότι κάλεσε τη σύγκλητο των Γερόντων *πομποῖσιν ἐκ πάντων δίχα* (164) (*εστίαση* - Focus), επειδή αναγνωρίζει τον σεβασμό που διαχρονικά έτρεφαν προς τους βασιλείς της πόλεως (*τὰ Λαΐου / σέβοντας εἰδῶς εὔ θρόνω ἀεὶ κράτη* 166), ο Κρέων επιδιώκει να κερδίσει την εκτίμηση και τη συμπάθειά τους. Ο ίδιος παρουσιάζεται ως ευσεβής και άξιος συνεχιστής των προκατόχων του και υποβάλλει στους Γέροντες ότι, όπως ο ίδιος τους αναγνωρίζει καλώντας τους ξεχωριστά από όλους, έτσι πρέπει να τον αναγνωρίσουν και αυτοί. Όπως ανέκαθεν σέβονταν τη βασιλική εξουσία της Θήβας, το ίδιο θα πρέπει να συνεχίσουν να πράττουν και τώρα επί της δικής του βασιλείας.²⁹² Ο ομιλητής επικαλείται το ήθος του πομπού ενισχύοντας τη θετική αυτοπροβολή του και, ακολούθως, επικαλείται το ήθος του δέκτη, υποβάλλοντάς του ότι είναι και πρέπει να παραμείνει πιστός στον βασιλιά του. Ακολούθως, στους στίχους 170-174, ο Κρέων εκθέτει τα γεγονότα και την κατάσταση της πόλης μέχρι αυτή τη στιγμή, ενώ τεκμηριώνει και τη δική του άνοδο στον θρόνο λόγω της συγγένειας με τους δύο διαδόχους που χάθηκαν (*γένους κατ' ἀγχιστεῖα τῶν ὀλωλότων* 174). Το *ἐγώ* (173), emphaticά τοποθετημένο στην αρχή στίχου και πρότασης, αντιπαραβάλλεται με το *κράτη πάντα*, το οποίο με τη σειρά του τονίζεται με την παρεμβολή του *δή*.²⁹³ Με το *προοίμιον* ο Κρέων κατορθώνει να παρουσιάσει εν συντομία τα γεγονότα, να κινήσει την προσοχή και το ενδιαφέρον των ακροατών του για όσα πρόκειται να ακολουθήσουν την κρίσιμη αυτή στιγμή και, κυρίως, να αυτοπαρουσιαστεί ως ευσεβής και άξιος εμπιστοσύνης. Προβάλλει το κατάλληλο *ἦθος* ώστε, στο εξής, όπως γνωρίζει και ο ίδιος καλά, να μπορεί να πείσει το ακροατήριό του ευκολότερα.²⁹⁴

292 Ο Webster (1969) 172 χρησιμοποιεί τους συγκεκριμένους στίχους ως παράδειγμα λογικής διαταραχής του λόγου. Αντί ο Κρέων να πει «Σας κάλεσα επειδή ήξερα ότι εσείς ήσασταν πιστοί. Γι' αυτό έκρινα σκόπιμο να εξηγήσω και να δικαιολογήσω την πολιτική μου σ' εσάς» εξηγεί ένα πράγμα και στη συνέχεια τελειώνει λέγοντας κάτι άλλο. Αυτή η αδυναμία επισημαίνεται από τον μελετητή ως χαρακτηριστικό του πρώιμου ύφους του Σοφοκλή.

293 Griffith (1999) 157.

294 Ο Ober (2006), ερμηνεύοντας τη σχέση πειθούς-εμπιστοσύνης προς τον ομιλητή, επισημαίνει ότι την εποχή του Περικλή ο κόσμος αποδεχόταν τις προτάσεις που προέρχονταν από αυτόν που εμπιστευόταν. Ο κόσμος, όμως, έπρεπε να καταλάβει γιατί η πρόταση που ψήφισε με εμπιστοσύνη ήταν η καλύτερη. Οι λόγοι του Περικλή βοήθησαν τον λαό να αντιληφθεί πώς λειτουργούσε το σύστημα. Οι διάδοχοί του, όμως, είτε δεν κατανοούσαν το σύστημα (π.χ. Κλέων) είτε δεν κατανοούσαν τη σύνδεση ατομικού-κοινού οφέλους (π.χ. Αλκιβιάδης) είτε δεν είχαν ρητορικές ικανότητες να πείσουν (π.χ. Νικίας). Χωρίς τον Περικλή το σύστημα έχασε την ισορροπία του, ο εγωισμός αποσύνδεσε το ατομικό καλό από τη συλλογική δράση, λήφθηκαν λανθασμένες αποφάσεις με αποτέλεσμα τα καταστροφικά λάθη και την ήττα.

Ακολουθούν οι πολιτικές εξαγγελίες του Κρέοντα και η στοιχειοθέτησή τους στους στίχους 175-206 (*πίστις*). Πρόκειται για το εκτενέστερο μέρος του λόγου στο οποίο παρουσιάζονται αφενός η πολιτική φιλοσοφία του Κρέοντα και αφετέρου οι αποφάσεις που απορρέουν από αυτήν για τη συγκεκριμένη περίπτωση των δύο αδελφών, Ετεοκλή και Πολυνείκη. Η *πίστις* σε αυτόν τον λόγο του Κρέοντα περιλαμβάνει τα ακόλουθα μέρη:

I. Γενικές τοποθετήσεις του Κρέοντα (175-190)

- α) Οι γενικές θέσεις του Κρέοντα για τον ηγέτη (175-177)
- β) Η τεκμηρίωση των πιο πάνω θέσεων (178-183)
- γ) Η εφαρμογή των γενικών θέσεων στην περίπτωση του Κρέοντα (184-190)

II. Η απόφαση για τη συγκεκριμένη περίπτωση των Ετεοκλή και Πολυνείκη (191-206)

- α) Μετάβαση από τις γενικές θέσεις στην περίπτωση των δύο αδελφών (191-193)
- β) Απόφαση και τεκμηρίωση για τον Ετεοκλή (194-197)
- γ) Απόφαση και τεκμηρίωση για τον Πολυνείκη (198-206)

Στις γενικές τοποθετήσεις του ο Κρέων επισημαίνει ότι ο καλός ηγέτης αποδεικνύεται στην πράξη, όταν δοκιμάζεται στην εξουσία και τους νόμους (177). Η εμφατική τοποθέτηση της λέξης *ἀμήχανον* (αρχή πρότασης και στίχου) προλαμβάνει και προκαταλαμβάνει κάθε ενδεχόμενη αρνητική στάση απέναντι στον νέο βασιλιά. Αν δεν δοκιμαστεί κανείς στην πράξη, δεν μπορεί ούτε και να κριθεί. Η εικόνα παρουσιάζεται με το χαρακτηριστικό επίθετο *ἐντριβής* (177), το οποίο αποτελεί μεταφορά της λυδίας λίθου στην οποία δοκιμάζεται ο χρυσός και, κατά τη Worman, πρόκειται για στερεότυπο.²⁹⁵ Η τεκμηρίωση της πιο πάνω θέσης εστιάζεται στους αμέσως επόμενους στίχους 178-183 και εισάγεται με το *ἐμοὶ γάρ*. Δύο είναι τα τεκμήρια για τον ικανό ηγέτη: οι άριστες αποφάσεις (*ἀρίστων βουλευμάτων* 179) που διατυπώνονται χωρίς φόβο και η προτίμηση της πατρίδος έναντι των φίλων (182-183). Στους στίχους αυτούς υπάρχει σειρά αντιθέσεων σε επίπεδο λέξεων και νοημάτων: *ἀρίστων-κάκιστος*, *νῦν-πάλαι*, *μειζον-οὐδαμοῦ*, ενώ η τεκμηρίωση ανοίγει και κλείνει με το πρώτο ενικό πρόσωπο που αναφέρεται στον Κρέοντα, *ἐμοὶ* στον στίχο 178 και *λέγω* στον στίχο 183. Σε απόλυτη αντιστοιχία με την τεκμηρίωση των γενικών θέσεων του Κρέοντα βρίσκεται η παρουσίαση της εφαρμογής τους (184-190). Το μέρος αυτό ξεκινά εμφατικά με το *ἐγὼ γάρ* (184), όπως και η τεκμηρίωση ξεκίνησε με το

---

295 Βλ. Worman (2012) 332 και λήμμα *LSJ*. Ο Griffith (1999) 158 θεωρεί ότι ο Κρέων στο σημείο αυτό εννοεί ότι η πραγματική αξία ενός ανθρώπου αποκαλύπτεται, όταν αυτός δοκιμαστεί στο αξίωμα που αναλαμβάνει και στη θέσπιση νόμων. Όμως, τα λόγια του σημαίνουν επίσης και ότι «κανενός δεν αποκαλύπτεται ο πραγματικός χαρακτήρας, μέχρι αυτός να συγκρουστεί με τους άρχοντες και τους νόμους».

έμοι γάρ, και τονίζει ότι ο ίδιος ούτε σιωπά (όπως ο *κάκιστος* του στίχου 181 που από φόβο κλείνει το στόμα), όταν βλέπει ότι η πατρίδα του κινδυνεύει, ούτε βάζει υπεράνω της πατρίδας του οποιονδήποτε *φίλον*. Το επιχείρημα του Κρέοντα είναι καθαρά πολιτικό και απευθύνεται στη λογική του ακροατηρίου του: για να ευημερεί κανείς και να έχει τους φίλους του, πρέπει πρώτα να εξασφαλίζεται η σωτηρία της πατρίδας (*ἢδ' ἐστὶν ἡ σφύζουσα καὶ ταύτης ἔπι / πλέοντες ὀρθῆς τοὺς φίλους ποιούμεθα* 189-190). Το επιχείρημα αυτό δίνεται με τη μορφή γνωμικού, οπότε αποκτά ιδιαίτερη ισχύ και εντυπώνεται στους ακροατές με τρόπο πειστικό. Σχολιάζοντας ο Griffith²⁹⁶ τους συγκεκριμένους στίχους σημειώνει ότι οι θέσεις που εκφράζει ο Κρέων πρέπει να χαρακτηρίζονταν από τους περισσότερους Αθηναίους θετικά. Η απόρριψη, όμως, ή ο επαναπροσδιορισμός της φιλίας (184-191) είναι ριζοσπαστικός και η χρήση αντιδημοκρατικών ὀρων όπως *θρόνος* (166, 173), *κράτη πάντα* (173) και *σέβοντας* (166), οι οποίοι αναφέρονται στην εξουσία του, δημιουργούν παραφωνία.

Ο λόγος του Κρέοντα χαρακτηρίζεται από ένταση. Τα δύο *οὐτ' ἄν* (185 και 187) τοποθετημένα με έμφαση στην ίδια θέση (την πρώτη) των στίχων, οι αντιθέσεις *ἄτην - σωτηρίας*, *φίλον - ἄνδρα δυσμενῆ*, οι μεταφορές της *ἄτης* να βαδίζει εναντίον της πόλεως (*στείχουσαν* 186) και των πολιτών να πλέουν στην πόλη-καράβι (*πλέοντες* 190) – μια μεταφορά που θυμίζει το *σάλω σείσαντες* του στίχου 163– εγείρουν στο ακροατήριο συναισθήματα φόβου και ανασφάλειας, ενώ ταυτόχρονα υποβάλλουν ότι ο μόνος σωτήρας από όλη αυτή τη δεινή κατάσταση είναι ο Κρέων, ο οποίος έλαβε τη σωστή απόφαση. Ο Κρέων απευθύνεται άλλοτε στη λογική και άλλοτε στο συναίσθημα του συνομιλητή του, ανάλογα με το ποιο από τα δύο εξυπηρετεί καλύτερα την προσπάθειά του να πείσει για την ορθότητα της απόφασής του. Επικαλείται τη λογική αλλά χειρίζεται κατάλληλα και τα συναισθήματα του Χορού, ώστε ο συνδυασμός των δύο να επιφέρει την ισχυρότερη επίδραση.

Έχοντας προετοιμάσει κατάλληλα το έδαφος, ο Κρέων περνά στην ανακοίνωση της απόφασής του για τα δύο αδέλφια. Οι στίχοι 191-193 λειτουργούν μεταβατικά καθώς συνδέουν το γενικό πλαίσιο που παρουσίασε ο Κρέων με τις συγκεκριμένες αποφάσεις που πρόκειται να εξαγγείλει. Στους στίχους αυτούς κυριαρχεί το πρώτο ενικό πρόσωπο (*ἐγώ, αὖζω, κηρύζας ἔχω*) και η έμφαση στο καλό της πόλεως. Ακολουθεί η εξαγγελία.

---

296 Griffith (1999) 156.

Αφιερώνονται τέσσερις στίχοι για να καλυφθεί η περίπτωση του Ετεοκλή, ο οποίος θα ταφεί ως *ἄριστος νεκρός* (197), γιατί υπερασπίστηκε την πόλη και πέθανε γι' αυτήν αφού αρίστευσε στη μάχη (*ὑπερμαχῶν, ὄλωλε, ἀριστεύσας*). Σε αντίθεση με τον Ετεοκλή, το όνομα του οποίου έχει προταχθεί ως αρχή πρότασης και στίχου (194), ο Πολυνείκης προσδιορίζεται όχι ως ανεξάρτητο άτομο, αλλά σε σχέση με τον αδελφό του (*τὸν δ' αὖ ζύναιμον τοῦδε* 198), και το όνομά του αναφέρεται αργά, στο τέλος του στίχου, ως διευκρίνιση του προσδιορισμού που προηγήθηκε (*Πολυνείκη λέγω*). Η υποβάθμιση του Πολυνείκη είναι εμφανής. Αντί των τεσσάρων στίχων που αφιερώθηκαν στον Ετεοκλή, ο Κρέων χρειάζεται εννέα για να εξηγήσει και να τεκμηριώσει το μέγεθος της εγκληματικής προς την πόλη συμπεριφοράς του Πολυνείκη. Με έμφαση τοποθετούνται σε δύο συνεχόμενους στίχους και στην ίδια ακριβώς θέση μετά την τομή τα δύο *ἠθέλησε μὲν – ἠθέλησε δέ* (200 και 201) για να παρουσιαστούν οι ανόσιες πράξεις του Πολυνείκη: επεχείρησε να κατακάψει την πατρίδα και τους θεούς της, να σκοτώσει και να σκλαβώσει τους κατοίκους της (τα αντικείμενα του *πρῆσαι, «γῆν πατρῶαν καὶ θεοὺς τοὺς ἐγγενεῖς»*, εμφατικά τοποθετημένα πολύ πριν το απαρέμφατο από το οποίο εξαρτώνται). Γι' αυτόν, λοιπόν, η ποινή είναι η απαγόρευση θρήνου και ταφής, και η έκθεσή του, ώστε να γίνει βορά των ζώων. Ο μεγάλος αριθμός συμπλεκτικών συνδέσμων σε τρεις στίχους (204-206) δημιουργεί δύο αποφαιτικές συμπλοκές (*μήτε – μήτε*) και τέσσερις καταφατικές (*δέ – καί – καί – τε*) τονίζοντας την ποινή και, κατά συνέπεια, το μέγεθος του παραπτώματος. Η σύνταξη σε αυτό το σημείο, παρατηρεί ο Griffith, αποδίδει τη σταδιακά αυξανόμενη βιαιότητα του Κρέοντα.²⁹⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ σε όλο τον λόγο του Κρέοντα κυριαρχούσε το πρώτο ενικό πρόσωπο, στην ανακοίνωση της τιμωρίας του Πολυνείκη χρησιμοποιείται η παθητική σύνταξη και το τρίτο ενικό (*ἐκκεκήρυκται* 203). Η αποσιώπηση του υποκειμένου δηλώνει αποστασιοποίηση του Κρέοντα από τη σκληρή απόφαση και υπαγωγή της στις γενικές θέσεις και εξαγγελίες που προηγήθηκαν. Η τιμωρία του Πολυνείκη παρουσιάζεται όχι ως προσωπική απόφαση του Κρέοντα, αλλά ως συνέπεια των γενικών αρχών που τέθηκαν πριν: η σωτηρία της πατρίδας είναι αναντίλεκτη αναγκαιότητα και ο σωστός ηγέτης δεν πρέπει να σιωπά, όταν βλέπει τη συμφορά να έρχεται, ούτε να βάζει τους φίλους και τους συγγενείς πάνω από την πατρίδα (184-190).

Ο σύντομος *επίλογος* (207-210) επαναφέρει έντονα το «εγώ» του Κρέοντα (*ἐμόν, ἐμοῦ, ἐμοῦ*)²⁹⁸ και ανάγει τις αποφάσεις του σε ένα γενικότερο πλαίσιο. Στους στίχους αυτούς

---

297 Griffith (1999) 160.

298 Και ο Griffith (1999) 156 επισημαίνει τις συχνές αυτές αναφορές του Κρέοντα στο πρόσωπό του (εννέα

ουσιαστικά ο Κρέων ανακεφαλαιώνει και συμπυκνώνει την πολιτική του φιλοσοφία. Γι' αυτόν προέχει το καλό της πόλης. Όποιος το υπηρετεί θα τον τιμά, ενώ όποιος το καταστρατηγεί δεν θα απολαμβάνει καμιά τιμή. Το χιαστό σχήμα που συνδέει τις έννοιες *κακοί - θανών* και *ένδίκων - εΰνους*²⁹⁹ υποβάλλει την τύχη του καθενός από τις δύο κατηγορίες: θάνατος για τους κακούς, εύνοια για τους δικαίους. Συγχρόνως, οι έννοιες αυτές συμπλέκονται μεταξύ τους και αντιθετικά. Οι αντιθέσεις *κακοί – ένδίκων* και *εΰνους, θανών – ζών* παρουσιάζουν και πάλι τους δύο πόλους στους οποίους κινείται η σκέψη του, ενώ το *οὔποτε* (207) τονίζει τον απόλυτο χαρακτήρα των αποφάσεών του.

Ο λόγος του Κρέοντα είναι σφιχτοδεμένος τόσο ως προς τη δομή όσο και ως προς τις εσωτερικές συνδέσεις λέξεων και νοημάτων (γραμματικές επιλογές, σχήματα λόγου), γεγονός που συμβάλλει στη διαμόρφωση της δημόσιας εικόνας του. Η άριστη οργάνωση του λόγου αντανακλά στην εικόνα του άριστου και ικανού ηγέτη (*ἥθος* του ομιλητή), την οποία ο Κρέων θέλει να παρουσιάσει στην πρώτη του δημόσια εμφάνιση, ώστε να κατορθώσει να εδραιώσει τη θέση του και να πείσει για την ορθότητα των αποφάσεών του. Η περίπτωση του Κρέοντα ως ηγέτη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ιδανική για την πόλη που δοκιμάστηκε σκληρά, βρέθηκε στο επίκεντρο της διεκδίκησης των δύο αδελφών και μόλις ξέφυγε από τον κίνδυνο του πολέμου και της υποδούλωσης. Αυτή η πόλη χρειάζεται έναν αποφασιστικό και ικανό ηγέτη που, ανεπηρέαστος από προσωπικά συμφέροντα, θα κυβερνήσει με αξίες και αρχές. Ο Κρέων φαίνεται να πληροί αυτά τα κριτήρια και να έχει τα εχέγγυα μιας σωστής και επιτυχημένης διακυβέρνησης: προηγούμενες επιτυχίες, πίστη στους θεούς, σύνεση, αφοσίωση στην πόλη.

Ενώ, όμως, οι προγραμματικές του δηλώσεις παρουσιάζουν έναν ηγέτη με θετικά στοιχεία και αποκαλύπτουν την αποφασιστικότητά του να εργαστεί για το καλό της πατρίδας, ταυτόχρονα προβάλλουν την υπερβολική πίστη στον εαυτό του. Όπως παρατηρεί ο Kirkwood,³⁰⁰ ο λόγος του Κρέοντα δεν έχει τίποτα αρνητικό –ειδικά αν τον κρίνουμε αυτόνομα, σαν να μην έχουμε παρακολουθήσει το υπόλοιπο επεισόδιο–, όμως δείχνει την υπεροψία του. Πιστεύει ότι έχει δίκαιο και ότι η απόφασή του είναι σύμφωνη με το θέλημα των θεών, ότι η τιμωρία του Πολυνείκη γίνεται για το καλό της πόλης. Το λάθος του έγκειται στο πώς προσδιορίζει αυτό το καλό της πόλης.

αναφορές σε 49 στίχους), γεγονός που χαρακτηρίζει ως ενοχλητικό.

299 *τιμὴν προέξουσ' οἱ κακοὶ τῶν ένδίκων
ἀλλ' ὅσσις εΰνους τῆδε τῆ πόλει θανών* (208-209).

300 Kirkwood (1994) 121.

Πράγματι, με τον λόγο αυτό ο Κρέων φαίνεται να εξασφαλίζει την υπακοή του Χορού, ο οποίος αναγνωρίζει το δικαίωμα του βασιλιά να εφαρμόζει σε ζωντανούς και νεκρούς οποιονδήποτε νόμο. Ο Χορός, ωστόσο, είναι ιδιαίτερα προσεκτικός στη διατύπωση της άποψής του: δεν εκφράζει συμφωνία ή διαφωνία με το περιεχόμενο του λόγου του Κρέοντα, δεν προβαίνει σε καμιά αξιολογική κρίση, και αναγνωρίζει το δικαίωμα του βασιλιά να εφαρμόζει τον νόμο που θέλει:

*σοὶ ταῦτ' ἀρέσκει, παῖ Μενοικέως, ποεῖν
τὸν τῆδε δύσνον καὶ τὸν εὐμενῆ πόλει·
νόμῳ δὲ χρῆσθαι παντί, τοῦτ' ἔνεστί σοι
καὶ τῶν θανόντων χῶπόσοι ζῶμεν πέρι. (211-214)*

Η τοποθέτηση του σοί στην πρώτη θέση της πρότασης και του στίχου 211 τονίζει ότι αυτά επιθυμεί ο Κρέων και, συνεπώς, αυτά θα ακολουθήσει και ο Χορός. Με την επίσης εμφατική τοποθέτηση του νόμῳ στην αρχή της πρότασης και του στίχου 213, ο Χορός αναγνωρίζει το δικαίωμα του βασιλιά να νομοθετεί για τους νεκρούς και τους ζωντανούς. Ο Griffith³⁰¹ επισημαίνει ότι ενώ ο Χορός αποδέχεται την απόφαση του Κρέοντα, αποφεύγει να την επιδοκιμάσει, παρά την ισχυρή του πίστη στη νομιμότητα και παρά τον φόβο του. Χαρακτηρίζει αντιδημοκρατική τη θέση ότι οποιαδήποτε απόφαση (213) εμπίπτει στις αρμοδιότητες του Κρέοντα. Ο Χορός παραμένει προσεκτικός και επιφυλακτικός και στη συνέχεια, όταν με εύσχημο τρόπο αρνείται να αναλάβει την επιτήρηση όσων έχουν κηρυχθεί (216). Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο ιδιαίτερα μελετημένος λόγος του Κρέοντα εξασφάλισε την υποταγή, αλλά όχι και τη σύμφωνο γνώμη του Χορού. Η διαφωνία που υποφώσκει εκδηλώνεται, όταν αμέσως μετά την αγγελία του Φύλακα για ταφή του νεκρού, ο Χορός τολμά να εκφράσει τη σκέψη του: μήπως η ταφή του νεκρού ήταν έργο θεόσταλτο (*ἄναξ, ἐμοί τοι μή τι καὶ θεήλατον / τοῦργον τόδ' ἢ ζύννοια βουλεύει πάλαι* 278-279), πράγμα που σημαίνει ότι και οι θεοί διαφωνούν με την απόφαση του Κρέοντα;

Εβδομήντα μόλις στίχους μετά τον αριστοτεχνικά δομημένο λόγο του Κρέοντα προς τον Χορό των Γερόντων, ο ίδιος ομιλητής διατυπώνει προς το ίδιο ακροατήριο έναν εκ διαμέτρου αντίθετο λόγο (280-314)³⁰² με την εξής δομή:

301 Griffith (1999) 163.

302 Ο Griffith (1999) 172 θεωρεί ότι οι στ. 280-289 απευθύνονται στον Χορό, επειδή αναφέρθηκε σε θεϊκή παρέμβαση για την ταφή του νεκρού, οι στ. 289-292 αναφέρονται στη στασιαστική ενέργεια με τη

A' μέρος (280-288): Απειλές

B' μέρος (289-303): Τεκμηρίωση

Γ' μέρος (304-314): Απειλές

Ο λόγος αυτή τη φορά εκφράζει την έντονη οργή, ταραχή και αναστάτωση του Κρέοντα, ο οποίος αισθάνεται πως δεν ελέγχει απόλυτα την κατάσταση στην πόλη αφού εκδηλώθηκε απειθαρχία. Ξεκινά με τη διαταγή προς τον Χορό να σιωπήσει (η προστακτική *παῦσαι* τοποθετείται εμφαιτικά και απόλυτα ως πρώτη λέξη της πρότασης και του στίχου 280), καθώς επίσης και με απειλές (*α' μέρος*, στίχοι 280-288). Ακολουθούν ρητορικές ερωτήσεις, ενδεικτικές της ψυχολογικής φόρτισης του ομιλητή. Είναι δυνατόν οι θεοί να τίμησαν αυτόν που ήρθε να κάνει τα ιερά τους ή μήπως οι θεοί τιμούν τους κακούς; (284-288). Παρόλο που η απάντηση εξυπακούεται, τη διατυπώνει έντονα (αρχή πρότασης και στίχου) και ο ίδιος ο Κρέων (*οὐκ ἔστιν* 289) και την τεκμηριώνει. Η τεκμηρίωση (*β' μέρος*, στίχοι 289-303) επικεντρώνεται στο γεγονός ότι από παλιά (*καὶ πάλαι* 289)³⁰³ κάποιιοι απειθαρχούσαν στον βασιλιά και σίγουρα αυτοί εξαγόρασαν άλλους για να θάψουν τον νεκρό (294). Το πρώτο στοιχείο του επιχειρήματος προέρχεται από εμπειρικά δεδομένα (*ἐξεπίσταμαι καλῶς* 293), ενώ το δεύτερο, η εξαγορά κάποιων λόγω της δύναμης του χρήματος, είναι το εύλογο και προφανές (*εἰκόσ*) για τον Κρέοντα. Ο Κρέων ισχυρίζεται ότι γνωρίζει καλά (*ἐξεπίσταμαι καλῶς* 293) πως κάποιιοι άνδρες δεν ανέχονταν τη βασιλεία του και αντιδρούσαν κρυφά (*ἐρρόθουν ἔμοι κρυφῆ, κάρα σείοντες, οὐδ' ὑπὸ ζυγόν* 290-291). Προκειμένου να στηρίξει την άποψή του για την καταστροφική δύναμη του χρήματος, ο Κρέων χρησιμοποιεί στον λόγο του ένα γνωμικό συνδυασμένο με μεταφορά: στους ανθρώπους δεν βλάστησε μεγαλύτερο κακό από το χρήμα. Αυτό κυριεύει πόλεις, διώχνει τους ανθρώπους απ' τα σπίτια τους, παρασύρει στο κακό και σε κάθε πανουργία (295-301). Το χρήμα, προσωποποιημένο από τον Κρέοντα, αποκτά μεγάλες δυνάμεις και προκαλεί κάθε κακό στους ανθρώπους. Επτά από τους τριάντα τέσσερις στίχους του λόγου του Κρέοντα, το ένα πέμπτο του λόγου, αφιερώνεται στη δύναμη του χρήματος, το βασικό επιχείρημα του Κρέοντα για το ότι δεν είναι οι θεοί, αλλά κάποιος Θηβαίος που εκδήλωσε απειθαρχία απέναντι στον βασιλιά και έθαψε τον νεκρό αψηφώντας τη διαταγή του.

Το τελευταίο μέρος του λόγου του (*γ' μέρος*, 304-314) είναι ιδιαίτερα απειλητικό,

---

δωροδοκία των φυλάκων, ενώ οι στ. 293-314 αναφέρονται στους ίδιους τους φύλακες, τους οποίους ο Κρέων απειλεί με βασανιστήρια και θάνατο, εάν δεν συλλάβουν τον ένοχο.

303 Ο Griffith (1999) 173 θεωρεί ως πιθανότερη ερμηνεία του *πάλαι* την αναφορά του Κρέοντα σε μία περίοδο κατά την οποία κυβερνούσε ως επίτροπος των ανήλικων παιδιών του Οιδίποδα.

ενδεικτικό του γεγονότος ότι ο Κρέων νιώθει ότι χάνει τον έλεγχο της κατάστασης και μόνο με τη βία μπορεί πλέον να επιβληθεί. Η προστακτική *ἐπίστασο* (305), ο όρκος στον Δία, ο κατηγορηματικός τόνος του υποθετικού λόγου «αν δεν φανερώσετε τον αυτόχειρα, θα σας κρεμάσω ζωντανούς προκειμένου να αποκαλύψετε αυτή την ύβριν», η γνωμικού χαρακτήρα κατάληξη «τα αισχρά κέρδη καταστρέφουν παρά ωφελούν» (313-314) με την έντονη αντίθεση και ομοιοτέλετο συγχρόνως *ἀτωμένους ἢ σεσωσμένους* ως πρώτη και τελευταία λέξη του καταληκτικού στίχου 314, μετατρέπουν τον λόγο του σε ένα ξέσπασμα απειλών, ενδεικτικό του ότι ο βασιλιάς που πριν λίγο μιλούσε προσεκτικά και τεκμηριωμένα, τώρα, προκειμένου να ελέγξει την κατάσταση, προσπαθεί να επιβληθεί προκαλώντας φόβο. Παρά την επίδειξη ισχύος που προσπάθησε να κάνει ο Κρέων, η αδυναμία του καθίσταται έκδηλη από την απάντηση του Φύλακα, ο οποίος φαίνεται ότι, παρόλα όσα άκουσε, δεν έχει θορυβηθεί και απλώς ζητά να πάρει τον λόγο: *εἰπεῖν τι δώσεις, ἢ στραφεῖς οὕτως ἴω;* (315).

Ενώ ο πρώτος λόγος του Κρέοντα προς τον Χορό αποτελούσε έναν λόγο πειθούς, ο οποίος ακολουθούσε συγκεκριμένη δομή και εκφραστικά σχήματα που συναντούμε και σε άλλους λόγους, έκανε επίκληση στο ήθος, τη λογική και το συναίσθημα του ακροατή του, ο δεύτερος λόγος διαφοροποιείται. Στηρίζει την πειστική του λειτουργία, πρώτον στις απειλές (α' και γ' μέρος του λόγου), επειδή με αυτές ο ομιλητής θεωρεί ότι μπορεί να εκφοβίσει τον συνομιλητή του και να εξασφαλίσει την υπακοή του, και δεύτερον στην τεκμηρίωση (β' μέρος του λόγου), η οποία συνδυάζει εμπειρικά δεδομένα με *εἰκότα*, που οδηγούν, όμως, σε εσφαλμένα συμπεράσματα.

Ανάλογα χαρακτηριστικά με τον δεύτερο λόγο προς τον Χορό παρουσιάζει και ο σύντομος λόγος του Κρέοντα προς την Αντιγόνη (473-496). Ο Κρέων ξεκινά τον λόγο του προσπαθώντας να επιβληθεί με τη δύναμη που του παρέχει η καθολική αποδοχή ενός γνωμικού (*τὰ σκλήρ' ἄγαν φρονήματα / πίπτειν μάλιστα* 473-474) συνδυασμένη με εικόνες υποταγής ακόμα και αυτών που θεωρούνται άκαμπτα, του σιδήρου και του ατίθασου αλόγου. Οι εικόνες αυτές υποβάλλουν την υποταγή της Αντιγόνης, επειδή ο Κρέων δηλώνει βέβαιος για το αποτέλεσμα (*οἶδα*):

καὶ τὸν ἐγκρατέστατον

σίδηρον ὀπτὸν ἐκ πυρὸς περισκελῆ

θραυσθέντα καὶ ραγέντα πλεῖστ' ἂν εἰσίδοις.

σμικρῶ χαλινῶ δ' οἶδα τοὺς θυμουμένους

ἵππους καταρτυθέντας: (474 – 478)

Ο συνδυασμός όλων αυτών των στοιχείων που τοποθετούνται μάλιστα στην αρχή του λόγου του Κρέοντα, στοχεύει στο να κάμψει το ηθικό της Αντιγόνης και να της προκαλέσει το αίσθημα του φόβου. Η πράξη της χαρακτηρίζεται ως ύβρις (*ὕβριζιν* 480, *ὕβρις* 482), επειδή καταπάτησε τους νόμους (*νόμους ὑπερβαίνουσα* 481). Παρόλο που το επιχείρημα της καταπάτησης των νόμων θα μπορούσε να αξιοποιηθεί πιο αποτελεσματικά από τον Κρέοντα, το εγκαταλείπει αμέσως (ενδεικτικό της αναστάτωσης που βιώνει και του ότι δεν ελέγχει απόλυτα τις σκέψεις και τα συναισθήματά του) και δίνει στη σύγκρουση έντονα προσωπικό χαρακτήρα. Την παρουσιάζει ως σύγκρουση άνδρα-γυναίκας, την οποία ο ίδιος δεν μπορεί να ανεχθεί:

*ἢ νῦν ἐγὼ μὲν οὐκ ἀνήρ, αὕτη δ' ἀνήρ,
εἰ ταῦτ' ἀνατεῖ τῆδε κείσεται κράτη.* (485-486)

Η κατάσταση ξεφεύγει από τον έλεγχο του, όταν στο δεύτερο μισό του λόγου του κατηγορεί χωρίς στοιχεία την Ισμήνη και την καταδικάζει σε θάνατο (486-496). Ο λόγος του Κρέοντα αποτελεί απλά και μόνο ένα ξέσπασμα εναντίον της Αντιγόνης και της Ισμήνης, το οποίο τον βοηθά να εκτονωθεί και του παρέχει την ικανοποίηση να θεωρεί ότι ανακάλυψε του ενόχους και επέβαλε την τιμωρία τους.³⁰⁴ Χωρίς, όμως, αποδείξεις, χωρίς πολιτικά επιχειρήματα, με σχήματα λόγου που διεγείρουν συναισθήματα και δημιουργούν εντυπώσεις, ο Κρέων αποτυγχάνει να πείσει.

Εντελώς ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο λόγος του Κρέοντα προς τον Αίμονα (639-680). Πρόκειται για έναν λόγο που αντικατοπτρίζει την πολυεπίπεδη σχέση μεταξύ των δύο προσώπων, τη σχέση «πατέρα–γιου» αλλά και «άρχοντα–αρχομένου». Η απόφαση του Κρέοντα να τιμωρήσει με θάνατο την Αντιγόνη επηρεάζει τον Αίμονα στον βαθμό που επηρεάζει και όλη την πόλη. Επιπλέον, όμως –και ίσως πολύ πιο έντονα– τον επηρεάζει σε προσωπικό επίπεδο, αφού πρόκειται για τη μέλλουσα σύζυγό του. Ο λόγος εκφράζει αυτά τα δύο επίπεδα καθώς ο ομιλητής χρησιμοποιεί τεχνικές που αρμόζουν στην οικογενειακή και τεχνικές που αρμόζουν στην πολιτική σχέση των δύο προσώπων. Όποτε ο Κρέων μιλά ως πατέρας, είναι έντονη η έκφραση συναισθημάτων, ενώ όποτε μιλά ως ηγέτης γίνεται προσπάθεια να φανεί πιο έντονα ο ορθολογισμός του. Το πλαίσιο του διαλόγου

304 Πρβλ. 4.3.1 *Αίας*, για τον ρόλο της οργής σύμφωνα με τον Αριστοτέλη.

διαμορφώνεται από την προκαταρκτική συζήτηση των δύο προσώπων στους στίχους 631-638, η οποία προηγείται της ρήσης του Κρέοντα. Ο ίδιος ο Κρέων από την πρώτη αποστροφή του προς τον Αίμονα συμπλέκει τα δύο επίπεδα. Απευθύνεται στον Αίμονα και τον ρωτά αν είναι οργισμένος με την αμετάκλητη απόφαση, όχι του βασιλιά της Θήβας, αλλά του πατέρα του (*πατρί λυσσαίνων* 633). Επιπλέον, ρωτά –και εμμέσως υποβάλλει ότι αυτό θα έπρεπε να ισχύει– αν ό,τι και να κάνει θα έχει πάντα δεδομένη την αγάπη του γιου του (634). Ο Αίμων αναγνωρίζει την αξία της καθοδήγησης που παίρνει από τον πατέρα του και καταλήγει λέγοντας ότι δεν θα βάλει κανέναν γάμο πάνω από τον πατέρα του, του οποίου, ωστόσο, την κρίση με εύσχημο τρόπο θέτει υπό αίρεση. Η φράση του Αίμονα *σοῦ καλῶς ἠγουμένου* (638) θέτει την υπακοή στον πατέρα του κάτω από την προϋπόθεση ότι οι υποδείξεις του θα είναι σωστές.³⁰⁵

Το πλαίσιο που προετοιμάζει τον λόγο του Κρέοντα έχει διαμορφωθεί. Η επικοινωνία Κρέοντα και Αίμονα είναι πρωτίστως επικοινωνία που υπαγορεύεται από τη συγγενική τους σχέση. Ο Κρέων αρχίζει τον λόγο του έχοντας κατά νου ότι μπορεί ο γιος του να είναι πληγωμένος από τη θανατική ποινή της Αντιγόνης, όμως είναι ένας γιος πιστός στον πατέρα του. Επομένως, ο λόγος του θα στοχεύει στο να καταπραΰνει τον θυμό του Αίμονα και να επιχειρηματολογήσει υπέρ της απόφασής του, ώστε να έχει σταθερά με το μέρος του τον γιο του. Το πρώτο (ο θυμός του Αίμονα) του υπαγορεύει να μιλήσει ως πατέρας, το δεύτερο (η στήριξη της απόφασής του) του υπαγορεύει να μιλήσει ως ηγέτης της Θήβας. Ο Κρέων προσαρμόζει τον λόγο του στις ανάγκες της συγκεκριμένης περίπτωσης και δομεί τον λόγο του αναλόγως:

A' μέρος: Οίκος (639-654)

Επιμέρους ενότητες:

α) Η οφειλόμενη υπακοή των παιδιών προς τους γονείς (639-647)

β) Η οφειλόμενη υπακοή του Αίμονα προς τον πατέρα του (648-654)

B' μέρος: Πόλις (655-676)

Επιμέρους ενότητες:

α) Απειθαρχία της Αντιγόνης προς την πόλη (665-662)

β) - Άρχοντες και αρχόμενοι (663-671)

- Αναρχία και πειθαρχία (672-676)

Γ' μέρος: Επίλογος – Υπεράσπιση του νόμου και της τάξης (677-680)

---

305 Την ίδια άποψη για υπακοή στον ηγέτη υπό προϋποθέσεις διατυπώνει και ο Κρέων προς τον Οιδίποδα στον *Οιδίποδα Τύραννο* (*οὔτοι κακῶς γ' ἄρχοντος* 629).

Το Α΄ μέρος του λόγου (639-654) αναπτύσσεται σε δύο επιμέρους ενότητες. Στην πρώτη ο Κρέων αναπτύσσει σε θεωρητικό επίπεδο τη σχέση των παιδιών με τον πατέρα τους και εξηγεί πώς αυτή η σχέση επηρεάζει καθοριστικά την ευτυχία του οίκου. Ξεκινώντας με το *οὔτω* (πρώτη λέξη στην αρχή της πρώτης πρότασης και του πρώτου στίχου) δεν τονίζει απλά τον συμβουλευτικό τόνο του λόγου του, αλλά επιβάλλει την αποδοχή και εφαρμογή όσων θα ακολουθήσουν. Μιλά πρωτίστως με όρους οικογενειακούς (*γνώμης πατρός, γονάς, ἐν δόμοις, πατρί, φιλύει τέκνα, φῦσαι*) θέτοντας το θέμα της υπακοής –την οποία απαιτεί– στο ευρύτερο πλαίσιο του οίκου: οι άνθρωποι επιθυμούν να έχουν υπάκουα παιδιά (*γονὰς κατηκόους* 642), ώστε και τον εχθρό να τιμωρούν και τον φίλο να τιμούν. Το θεωρητικό αυτό πλαίσιο ενισχύεται από μία ρητορική ερώτηση, η οποία διατυπωμένη στο δεύτερο ενικό πρόσωπο (*ἂν εἴποις* 646) εμπλέκει τον συνομιλητή του, τον Αίμονα, και του υποβάλλει την ανάγκη να συμφωνήσει με το θέμα της πειθαρχίας. Το κύριο επιχείρημα του Κρέοντα έγκειται στη βασική αρχή της αρχαιοελληνικής σκέψης για «τιμωρία του εχθρού και ευεργεσία του φίλου»³⁰⁶ και χρησιμοποιείται δύο φορές. Η πρώτη μέσα από την αντίθεση *ἐχθρὸν ἀνταμώνονται - τὸν φίλον τιμῶσιν*, και η δεύτερη, έμμεσα, λέγοντας ότι τα ανώφελα παιδιά εκτός από πόνους προκαλούν γέλιο στους εχθρούς (*πολὺν δὲ τοῖσιν ἐχθροῖσιν γέλων* 647).

Στη δεύτερη ενότητα του πρώτου μέρους του λόγου, ο Κρέων μεταφέρει όσα ανέφερε πριν γενικά, στην περίπτωση του δικού του οίκου και στη σχέση του Αίμονα με αυτόν. Η μετάβαση σηματοδοτείται με το *νῦν* του στίχου 648 (Topic) που συγκεκριμενοποιεί το θέμα της πειθαρχίας, την οποία απαιτεί από τον Αίμονα αναφορικά με την περίπτωση της Αντιγόνης. Στους στίχους 648-654 ο Κρέων προσδίδει έντονα προσωπικό χαρακτήρα που σχετίζεται με τον Αίμονα, αφού τονίζει τον κίνδυνο της κακής γυναίκας στο σπίτι και καλεί τον Αίμονα να μην υποκύψει σε αυτόν παρασυρόμενος από την ηδονή (648-651). Όπως πριν τόνησε τις συνέπειες της συμπεριφοράς του απείθαρχου παιδιού στον οίκο έτσι και τώρα, συνεχίζοντας στο ίδιο μοτίβο σκέψης, αναφέρεται στην κακή γυναίκα την οποία χαρακτηρίζει *ἔλκος μείζον* για τον οίκο (652). Για τον Κρέοντα η Αντιγόνη συγκαταλέγεται οπωσδήποτε και χωρίς αμφισβήτηση σε αυτή την κατηγορία των κακών γυναικών. Έτσι, αβίαστα καταλήγει στη διατύπωση της προτροπής προς τον Αίμονα να την καταφρονήσει (*ἀποπτύσας* 653) και να την αφήσει να πεθάνει (*ἐν Αἴδου τήνδε νυμφεύειν τινί* 654). Οι

---

306 Για το θέμα βλ. Blundell (1989).

τύποι της αποτρεπτικής υποτακτικής *μη ἐκβάλλης* (649) και της προστακτικής *μέθεε* (653), το εμφατικό και απόλυτο στην αρχή της πρότασης και του στίχου *μη νύν ποτ'* (648), καθώς και η υπό μορφή ερώτησης γνωμικού χαρακτήρα διατύπωση *τί γάρ / γένοιτ' ἂν ἔλκος μεῖζον ἢ φίλος κακός;* (651-652) στοχεύουν στο να πιέσουν συναισθηματικά κυρίως τον Αίμονα να αποδεχθεί την καταδίκη της Αντιγόνης. Γενικά, στο πρώτο μέρος του λόγου ο Κρέων απευθύνεται κυρίως στα συναισθήματα του Αίμονα και επιχειρεί να εξασφαλίσει την υπακοή του καλλιεργώντας τις ηθικές υποχρεώσεις του παιδιού απέναντι στην οικογένεια και τον πατέρα του. Η τεκμηρίωση με επιχειρήματα που θα απευθύνονται στη λογική του δέκτη ακολουθεί στους επόμενους στίχους.

Στο δεύτερο μέρος του λόγου του (655-676) ο Κρέων επεκτείνει το θέμα από τον οίκο στην πόλη. Οι αποφάσεις που θα ανακοινώσει επηρεάζουν την πόλη και τον οίκο του, και πηγάζουν από την απειθαρχία της Αντιγόνης απέναντι στην πόλη. Το τμήμα αυτό του λόγου αναπτύσσεται σε δύο επιμέρους ενότητες. Στην πρώτη παρουσιάζεται το παράπτωμα της Αντιγόνης και η ποινή που επισύρει, στη δεύτερη αναπτύσσονται οι σχέσεις αρχόντων – αρχομένων και οι συνέπειες της πειθαρχίας ή της αναρχίας στην πόλη. Το μέρος αυτό του λόγου αναπτύσσεται με λογικά επιχειρήματα καθώς ο κύριος ρόλος του είναι να προσφέρει τεκμηρίωση στις αποφάσεις που πήρε ο Κρέων.

Η έναρξη της τεκμηρίωσης δηλώνεται εμφατικά με τη χρήση του *ἐπει γάρ* στην αρχή της πρότασης και του στίχου 655. Το πρώτο επιχειρήμα που ακολουθεί (655-662) είναι λογικό και πολιτικό: η Αντιγόνη είναι η μόνη από ολόκληρη την πόλη που έδειξε απειθαρχία στους νόμους (*πόλεως ἀπιστήσασαν ἐκ πάσης μόνην* 656) και από τη στιγμή που πιάστηκε *ἐμφανῶς* (655) να τους παραβιάζει, ο Κρέων ως ηγέτης δεν μπορεί να μην τηρήσει όλα εκείνα για τα οποία δεσμεύθηκε ενώπιον της πόλεως. Αν τα παραβιάσει, θα φανεί ψεύτης (*ψευδῆ γ' ἔμαυτὸν οὐ καταστήσω πόλει* 657), πράγμα που θα τον μειώσει και θα κλονίσει την εμπιστοσύνη όλων προς το πρόσωπό του. Το γεγονός, όμως, ότι η Αντιγόνη εκτός από μέλος της πόλεως είναι και συγγενής του, κάνει πιο σύνθετη την κατάσταση, γιατί, όπως ισχυρίζεται ο Κρέων, αν δεν πειθαρχούν οι εντός του οίκου, οι ξένοι θα είναι ακόμα χειρότεροι (659-660).

Η έντονη προσωπική σύνδεση του Κρέοντα με τις καταστάσεις που περιγράφει δηλώνεται με τον μεγάλο αριθμό ρημάτων και προσωπικών αντωνυμιών πρώτου προσώπου (*εἶλον*

ἐγώ, ἐμαυτόν, καταστήσω, κτενῶ, θρέψω), ενώ ο αναλογικός συλλογισμός οίκου–πόλεως³⁰⁷ αποτελεί το βασικό στοιχείο της επιχειρηματολογίας του. Συμπλέκοντας τις δύο έννοιες ο Κρέων συμπλέκει τις δύο ιδιότητές του ως πατέρα και βασιλιά, τις δύο ιδιότητες του Αίμονα και της Αντιγόνης ως συγγενών (γιου και νύφης) και ως πολιτών της Θήβας, τις δύο μορφές πειθαρχίας που πρέπει να υπάρχουν, προς τον οίκον και προς την πόλιν. Ο Κρέων συνδυάζει με τον τρόπο αυτό τα επιχειρήματα από την ιδιωτική με αυτά από την πολιτική σφαίρα και το καταρχάς πολιτικό του επιχείρημα (*πόλεως ἀπιστήσασαν*) παίρνει και ιδιωτική διάσταση. Ο οίκος παρουσιάζεται ως μικρογραφία της πόλεως. Όπως τα παιδιά οφείλουν να πειθαρχούν στον πατέρα τους, έτσι και οι πολίτες στον βασιλιά τους.

Το επιχείρημα αυτό κλείνει με μία γενίκευση η οποία προσδίδει καθολική διάσταση σε όσα προηγήθηκαν και είχαν έντονο το προσωπικό στοιχείο. Το προσωπικό/ιδιωτικό επιχείρημα διασυνδέεται με το πολιτικό, ο οίκος με την πόλιν, καθώς με ουδέτερη γλώσσα, σε τρίτο ενικό και υπό τύπον γνωμικού, ο Κρέων διατυπώνει την άποψη ότι όποιος κυβερνά καλά το σπίτι του κυβερνά καλά και την πόλη (*ἐν τοῖς γὰρ οἰκείοισιν ὅστις ἔστ' ἀνὴρ / χρηστός, φανεῖται κὰν πόλει δίκαιος ὢν* 661-662). Συνεπώς, ο βασιλιάς που ως πατέρας αποδεικνύεται ικανός στη διοίκηση του οίκου του, αποδεικνύεται ικανός και στη διοίκηση της πόλης του.

Στη συνέχεια (663-676), ο Κρέων απευθυνόμενος στην κριτική και αντιληπτική ικανότητα του δέκτη-Αίμονα, ανάγει τη συμπεριφορά της Αντιγόνης σε γενικότερο πλαίσιο και χρησιμοποιεί στον λόγο του καθολικά αποδεκτές κρίσεις. Η χρήση τρίτου προσώπου στα ρήματα και οι αναφορικές και δεικτικές αντωνυμίες αρσενικού γένους (*ὅστις δ' ὑπερβάς, βιάζεται, νοεῖ, τοῦτον, ὃν πόλις στήσειε, τοῦτον ἂν τὸν ἄνδρα*) δημιουργούν την κατάλληλη αποστασιοποίηση που επιτρέπει τη θεωρητική συζήτηση του θέματος. Η πειθαρχία δεν αφορά μόνο τον Κρέοντα και τους συγγενείς του αλλά είναι θέμα ευρύτερο και, εκτός από τον οίκο, αφορά την ασφάλεια και εν τέλει την ύπαρξη της ίδιας της πόλεως.

Το μέρος αυτό του λόγου χωρίζεται σε δύο υποενότητες: α) αρχόμενοι και άρχοντες (663-671) και β) αναρχία και πειθαρχία (στ. 672-676). Η έμφαση, όσον αφορά τον αριθμό των στίχων, δίνεται στα δύο θέματα που τοποθετούνται στο κέντρο της υποενότητας, στους

---

307 Η ιδέα ότι η βασιλεία επί της πόλεως μοιάζει με τη διαχείριση του οίκου εκφράζεται και στα *Πολιτικά* (1285b31) του Αριστοτέλη. Αναλύοντας τα είδη της βασιλείας, ο Αριστοτέλης παραλληλίζει τη διαχείριση του οίκου με τη βασιλεία: *ὥσπερ γὰρ ἡ οἰκονομικὴ βασιλεία τις οἰκίας ἐστίν, οὕτως ἡ βασιλεία πόλεως καὶ ἔθνους ἐνὸς ἢ πλειόνων οἰκονομία.*

άρχοντες και την αναρχία. Ο Κρέων αφιερώνει τρεις στίχους στο θέμα των αρχομένων και έναν μόνο στο θέμα της πειθαρχίας, γιατί αυτά προφανώς τα θεωρεί δεδομένα και ως τέτοια δεν χρειάζονται μεγαλύτερη ανάπτυξη ή τεκμηρίωση. Ο αρχόμενος που δεν υπακούει στους νόμους δεν θα τιμηθεί από τον βασιλιά (663-665), ενώ η πειθαρχία σώζει όσους υπακούν (678). Το θέμα, όμως, του άρχοντα, το οποίο αφορά προσωπικά τον ίδιο αφού στο θεωρητικό πλαίσιο που αναπτύσσει θα στηρίζει τον τρόπο της δικής του διακυβέρνησης, καθώς και το θέμα της αναρχίας, με το οποίο συνδέεται η πράξη της Αντιγόνης και η δική του απόφαση για την τιμωρία της, αναπτύσσονται σε έξι και τέσσερις στίχους αντίστοιχα.

Η προσέγγιση στο σημείο αυτό του λόγου γίνεται με πολιτικό λεξιλόγιο και πολιτικά επιχειρήματα που απευθύνονται στη λογική του ακροατή. Ο A. Long³⁰⁸ εξετάζοντας τα αφηρημένα ουσιαστικά στον Σοφοκλή αναφέρεται και στο πολιτικό λεξιλόγιο. Καταγράφει τη συγκεκριμένη ως την πρώτη γνωστή περίπτωση που η λέξη *ἀναρχία* σημαίνει ανυπακοή, ενώ στους περισσότερους συγγραφείς του 5^{ου} αιώνα η σημασία είναι «έλλειψη αρχής». Η υπακοή στους άρχοντες που ορίζει η πόλη πρέπει να θεωρείται δεδομένη, αν θέλει κανείς η πόλη του να παραμένει όρθια. Η αναρχία οδηγεί την πόλη στην καταστροφή, αναστατώνει τους οίκους, σκορπίζει τους συμμάχους. Ως αντίθετο στην *ἀναρχία* ορίζεται η *πειθαρχία*, μία όχι συχνή αυτή την εποχή λέξη, παρατηρεί ο Long, ο οποίος επισημαίνει επίσης ότι η προσωποποίηση των δύο εννοιών προσδίδει στον λόγο αποφθεγματική διάσταση που ενισχύει τη θέση του Κρέοντα. Το πρώτο γνωμικό *καλῶς μὲν ἄρχειν, εὖ δ' ἂν ἄρχεσθαι θέλειν* (669) παραπέμπει στην αυθεντία της ρήσης *Ἄρχεσθαι μαθὼν ἄρχειν ἐπιστήσει*, η οποία αποδίδεται στον Σόλωνα, για να ενισχύσει τη δική του θέση ως καλού άρχοντα και αρχομένου. Ακολουθώντας οι δύο προσωποποιήσεις και συγχρόνως γνωμικά για την αναρχία και την πειθαρχία (*ἀναρχίας δὲ μείζον οὐκ ἔστιν κακόν* 672 και *σώζει τὰ πολλὰ σώμαθ' ἢ πειθαρχία* 678) χρησιμοποιούνται για να στηλιτεύσουν την απειθαρχία της Αντιγόνης και να εξάρουν τη σημασία της πειθαρχίας που πρεσβεύει ο Κρέων, με τρόπο που δεν μπορούν να αμφισβητηθούν, αφού τα λεγόμενά του αποκτούν καθολική ισχύ.

Ενδεικτικό του λογικού σχεδιασμού της επιχειρηματολογίας σε αυτό το μέρος του λόγου (663-676) είναι το γεγονός ότι εδώ συσσωρεύονται και τα περισσότερα σχήματα λόγου. Πολυσύνδετο σχήμα με συνδέσμους διαζευκτικούς (*ἢ νόμους βιάζεται ἢ ... νοεῖ*),

---

308 Long (1968) 54-56. Βλ. επίσης Κεφάλαιο 3.4.2: *Νομιμοποίηση και αμφισβήτηση του ηγέτη - Αντιγόνη.*

συμπλεκτικούς (*καὶ σμικρὰ καὶ δίκαια καὶ τάναντία, καὶ τοῦτον ἂν – δορός τ' ἂν ἐν χειμῶνι*), αντιθετικούς (*καλῶς μὲν ἄρχειν, εὖ δ' ἂν ἄρχεσθαι*), ασύνδετο σχῆμα το οποίο δίνει ένταση και γοργότητα στον λόγο (*αὕτη πόλεις ὄλλυσιν, ἥδ' ἀναστάτους / οἴκους τίθησιν, ἥδε συμμάχου δορός / τροπὰς καταρρήγνυσι*), αντιθέσεις (*σμικρὰ καὶ δίκαια καὶ τάναντία*), συνώνυμα (*καλῶς μὲν – εὖ δέ*), ομοιοτέλετο (*πόλεις ὄλλυσιν - οἴκους τίθησιν - τροπὰς καταρρήγνυσι*), μεταφορά (*δορός τ' ἂν ἐν χειμῶνι προστεταγμένον*).

Το επιλογικό μέρος του λόγου (677-680) καταλήγει στο θέμα της υπεράσπισης του νόμου και της τάξης με ένα, όμως, επιχείρημα και μια αιτιολογία που δεν προαναφέρθηκε στον λόγο προς τον Αίμονα. Ο Κρέων, παρά τα όσα σε θεωρητικό επίπεδο υποστήριξε πριν, δηλώνει ότι θα υπερασπιστεί τον θρόνο του για να μην νικηθεί από μια γυναίκα. Μάλιστα, κλείνοντας με το ρήμα στο πρώτο πληθυντικό πρόσωπο (*κούκ ἂν γυναικῶν ἥσσονες καλοίμεθ' ἂν* 680), συμπεριλαμβάνει και τον Αίμονα. Η σκέψη ότι αν υποχωρήσει θα ηττηθεί από μια γυναίκα αποτελεί νέο στοιχείο για τον λόγο αυτόν (προϋπήρχε, ωστόσο, στην σκέψη του Κρέοντα και αναφέρθηκε στον λόγο του προς την Αντιγόνη στους στίχους 485-486). Ο Κρέων προσπαθεί, απευθυνόμενος στο συναίσθημα του Αίμονα αυτή τη φορά, να προκαλέσει την αντίδρασή του μπροστά στο ενδεχόμενο να νικηθεί από μια γυναίκα, γεγονός ταπεινωτικό. Παραδέχεται το ενδεχόμενο να χάσει, αλλά αυτό θα πρέπει τουλάχιστον να γίνει από άνδρα (*κρεῖσσον γάρ, εἶπερ δεῖ, πρὸς ἀνδρὸς ἐκπεσεῖν* 679).

Η προσπάθεια του Κρέοντα να πείσει τον Αίμονα είναι διπλή, λόγω και της διπλής σχέσης των δύο προσώπων. Εκεί που ο Κρέων μιλά προς τον Αίμονα ως πατέρας του, δίνει στον λόγο του συμβουλευτικό τόνο και απευθύνεται κυρίως στα συναισθήματα του γιου του. Ασκεί πάνω του ψυχολογική πίεση που σχετίζεται με την ευημερία του οίκου και την αυτοπραγμάτωση ενός πατέρα που έχει καλά και υπάκουα τέκνα. Ο προσωπικός χαρακτήρας του λόγου δηλώνεται με τη χρήση ρημάτων και αντωνυμιών πρώτου προσώπου, ρητορικές ερωτήσεις που εμπλέκουν ή υποβάλλουν στον Αίμονα την επιθυμητή απάντηση. Στην περίπτωση κατά την οποία ο Κρέων μιλά ως ηγέτης της Θήβας, ο λόγος παίρνει την αυστηρή λογική οργάνωση των ρητορικών λόγων, τα επιχειρήματα γίνονται πολιτικά και συνδέονται με την ασφάλεια και την ύπαρξη, εντέλει, της πόλεως. Τα σχήματα λόγου πληθαίνουν, η χρήση τρίτου προσώπου και γνωμικών αποστασιοποιεί τον ομιλητή και δίνει καθολική ισχύ στον λόγο του, ενώ ταυτόχρονα «υποχρεώνει» τον ακροατή σε συμφωνία μαζί του. Οι δύο τεχνικές συνυπάρχουν στον ίδιο λόγο, όπως και οι δύο ιδιότητες συνυπάρχουν στα ίδια πρόσωπα (πατέρας-άρχων, γιος-αρχόμενος). Ο Κρέων,

ωστόσο, σύμφωνα με τη M. Blundell, βλέπει μια χρηστική όψη της πατρότητας, όπου ο γιος δεν αγαπιέται και δεν εκτιμάται για αυτό που είναι. Το συναίσθημα απουσιάζει και από το θέμα του γάμου του, αφού ο Κρέων τον βλέπει μόνο ως μέσο αναπαραγωγής.³⁰⁹

Παρά την προσπάθεια, ο λόγος του Κρέοντα δεν πείθει τον Αίμονα και οι δυο τους συγκρούονται. Η E. Hall σημειώνει ότι «ο Κρέων αποτυγχάνει και ως πατέρας και ως πολιτικός ηγέτης, και οι δύο αποτυχίες του είναι αλληλένδετες». Η ιδιωτική και η δημόσια ζωή του ατόμου συνδέονται, γιατί η πρώτη λειτουργεί ως ένδειξη του πώς θα ασκεί κανείς την πολιτική εξουσία.³¹⁰ Ο Κρέων αποτυγχάνει στην ιδιωτική, αποτυγχάνει και στη δημόσια ζωή του.³¹¹

Η στιχομυθία μεταξύ των δύο προσώπων που ακολουθεί πιστοποιεί ότι ο Κρέων στην πραγματικότητα αγωνίζεται για την προσωπική του εξουσία. Αυτό είναι κάτι που ο Αίμων δεν μπορεί να δεχθεί και επέρχεται η ρήξη των δύο προσώπων.³¹² Παρόλο που ο Κρέων στον λόγο του προσπάθησε να επηρεάσει συναισθηματικά τον Αίμονα και προέταξε την πατρική σχέση, ήταν φανερό η προσπάθεια επιβολής του. Ουσιαστικά ζήτησε την απόλυτη υποταγή του Αίμονα και χρησιμοποίησε τον λόγο ως μέσο επίδειξης της ισχύος του, πατρικής και βασιλικής. Η αντίσταση που συνάντησε προκάλεσε την οργή του. Ο θυμός του Κρέοντα, παρατηρεί ο G. M. Kirkwood, αποκάλυψε στην πραγματικότητα την ανασφάλειά του και τον οδήγησε στη «ρητή τυραννία», όταν στην στιχομυθία του με τον Αίμονα έφτασε να ταυτίσει την εξουσία του με την πόλη (*οὐ τοῦ κρατοῦντος ἢ πόλις νομίζεται*; 738).³¹³ Παρά, λοιπόν, τις εξαιρετικές προγραμματικές του δηλώσεις, ο Κρέων αποκαλύπτει έναν χαρακτήρα εγωκεντρικό και ανίσχυρο, και αποτυγχάνει να πείσει ακόμη

---

309 Blundell (1989) 738.

310 Hall (2012) 155. Η Hall παραθέτει και απόσπασμα από τον Αισχίνη (3.77), στο οποίο ο ρήτορας κατηγορεί τον Δημοσθένη επειδή μόλις μία εβδομάδα μετά τον θάνατο της κόρης του φορούσε λευκά ρούχα και συμμετείχε σε δημόσιες τελετές. Κατά τον Αισχίνη αυτός που στην ιδιωτική του ζωή και στις σχέσεις του με τους οικείους του είναι κακός, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί αξιόπιστος ούτε στα δημόσια πράγματα (*οὐδὲ ὁ ἴδια πονηρὸς ἂν ποτε γένοιτο δημοσία χρηστός*).

311 Η παράλληλη πορεία του οικογενειακού/ιδιωτικού με τον πολιτικό/δημόσιο βίο, όπου αποτυχία στην οικογενειακή σημαίνει και αποτυχία στη πολιτική ζωή, παρατηρείται επίσης στο πρόσωπο της Κλυταιμίστρας στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή και στην *Ορέστεια* του Αισχύλου.

312 Ο Goldhill (2012c) 58, αναφέρεται στη στιχομυθία Κρέοντα-Αίμονα, η οποία θεωρεί ότι καταδεικνύει τη σημασία του πολιτικού αυτοπροσδιορισμού των ηρώων. Ο Κρέων εκφέρει λόγο για την κοινωνική και οικογενειακή τάξη και ο Αίμων απαντά για το πόσο σημαντική είναι η ευελιξία στη διακυβέρνηση. Όσα λέει ο Κρέων για την τάξη γίνονται απαιτήσεις προσωπικής εξουσίας, ενώ όσα λέει ο Αίμων για ευελιξία καταλήγουν στην αυτοκτονία του. Μέσα σε είκοσι στίχους επαναλαμβάνεται εννέα φορές το *γάρ*, κάτι μοναδικό στην τραγωδία. Το *γάρ* εισάγει τη λογική σύνδεση μιας πρότασης με την προηγούμενη της. Στη συγκεκριμένη περίπτωση σημαίνει *διότι*. Ο κάθε ομιλητής παίρνει την πρόταση του προηγούμενου και τη στρέφει εκεί όπου τον ευνοεί. Η ρήξη των δύο που επέρχεται είναι απόλυτη.

313 Kirkwood (1994) 124.

και τους οικείους του.

4.3.4 Φιλοκτήτης

Στον *Φιλοκτήτη* υπάρχει ένας συγκεκριμένος σκοπός, ο οποίος πρέπει να επιτευχθεί: ο Φιλοκτήτης και τα όπλα του Ηρακλή πρέπει να μεταφερθούν στην Τροία, γιατί μόνο έτσι οι Έλληνες θα μπορέσουν να την καταλάβουν. Το έργο, μεταξύ άλλων, εξετάζει τα μέσα εκείνα που χρησιμοποιούνται για την επίτευξη του σκοπού αυτού, την πειθώ, τον δόλο και τη βία, και δομείται στη βάση της εφαρμογής τους.³¹⁴ Ο Knox παρατηρεί ότι, ενώ γενικά στον Σοφοκλή η μέθοδος που χρησιμοποιείται είναι δευτερεύουσας σημασίας και εξυπηρετεί στο να καταδείξει την αδιαλλαξία του ήρωα, στον Φιλοκτήτη είναι εξαιρετικής σημασίας. Η επιλογή της μεθόδου είναι βασική, επειδή υπάρχουν σωστές και λανθασμένες μέθοδοι και υπάρχει ανάγκη να βρεθεί το σωστό.³¹⁵ Ο δόλος εφαρμόζεται από αυτόν που βρίσκεται σε κατώτερη ή μειονεκτικότερη θέση προς αυτόν που βρίσκεται σε θέση υπεροχής, και είναι το όπλο του πιο αδύνατου.³¹⁶ Η βία εφαρμόζεται από τον ανώτερο προς τον κατώτερο, ενώ η πειθώ μεταξύ ίσων. Ο Φιλοκτήτης, επειδή βρίσκεται εκτός κοινωνίας και είναι *άπηγριωμένος* (226), είναι κατώτερος από τον Οδυσσέα και τους υπόλοιπους Αχαιούς. Απ' την άλλη, όμως, επειδή είναι ανώτερος σε δύναμη λόγω των ανίκητων όπλων που κατέχει, ο μόνος δρόμος που απομένει στους διώκτες του είναι αυτός του δόλου. Σύμφωνα με τον R. Osborne, ο *Φιλοκτήτης* είναι η τραγωδία της πειθούς και το θέμα είναι πώς οι ήρωες θα κατορθώσουν να πείσουν.³¹⁷ Ο S. Goldhill παρατηρεί ότι το έργο παρουσιάζει επί σκηνης παραλλαγές του θέματος της πειθούς: ο Οδυσσεύς πείθει τον Νεοπτόλεμο, ο Νεοπτόλεμος προσπαθεί να πείσει με δόλο τον Φιλοκτήτη και, ενώ πείθει με τους λόγους του πείθεται από τον πόνο και τα συναισθήματα του Φιλοκτήτη, ο Φιλοκτήτης πείθεται από τον Ηρακλή. Το έργο συζητά το θέμα της απάτης, της πειθούς καθώς και το ερώτημα αν οι τρόποι με τους οποίους χρησιμοποιείται η γλώσσα είναι ηθικά

---

314 Buxton (2010) 118· Easterling (1978) 31, η οποία παραθέτει από Garvie, A. F. (1972). Deceit, violence, and persuasion in the *Philoctetes*, *Studi Classici in Onore di Quintino Cataudella* 1, 213-226, και δέχεται ότι ο *πρόλογος* (στ. 101-103) παρουσιάζει τα τρία μέσα -δόλο, βία, πειθώ- και το έργο στο σύνολό του ενεργοποιεί το καθένα από αυτά. Τα τρία μέσα κατά την εφαρμογή τους συμπλέκονται, αλλά μπορούμε να τα εντοπίσουμε καθαρά. Πρώτα αποτυγχάνει ο δόλος, επειδή ο Νεοπτόλεμος δεν μπορεί να τον φέρει εις πέρας, δεύτερον η βία, επειδή ο Οδυσσεύς που την ασκεί δεν γίνεται ποτέ κάτοχος των τόξων του Ηρακλή, και τρίτον η πειθώ, η οποία αποτυγχάνει επειδή απαιτεί τη βούληση του Φιλοκτήτη. Ο Garvie θεωρεί την πειθώ από τον Ηρακλή ως ξεχωριστό μέρος, ενώ η Easterling ως την έσχατη και απρόσμενη επιτυχία της πειθούς. Η δομή αυτή συνδέεται με το βασικό θέμα του έργου, την επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων.

315 Knox (1964) 119.

316 Buxton (2010) 131· Blundell (1989) 83, ο δόλος είναι όπλο του πιο αδύνατου και κυρίως της γυναίκας.

317 Osborne (2012).

αποδεκτοί.³¹⁸

Η υπόθεση της εξαπάτησης του Φιλοκτήτη έχει ανατεθεί στον πανούργο Οδυσσέα,³¹⁹ ο οποίος μεταφέρει και υλοποιεί την απόφαση των Ατρείδων, λειτουργώντας στο έργο ως εκφραστής της ηγεσίας τους. Το δράμα ξεκινά με την άφιξη του Οδυσσέα και του Νεοπτόλεμου στη Λήμνο. Εκεί, ο Οδυσσεύς δίνει τις αναγκαίες διευκρινίσεις σχετικά με την εγκατάλειψη του Φιλοκτήτη και μαζί με τον Νεοπτόλεμο εντοπίζουν τη σπηλιά του. Προκειμένου να επιτύχει τον απώτερο στόχο του, ο Οδυσσεύς πρέπει πρώτα να πείσει τον Νεοπτόλεμο να εφαρμόσει τον δόλο. Σε αυτή του, λοιπόν, την προσπάθεια εκφέρει λόγο (54-85) κρίσιμης σημασίας για την έκβαση της υπόθεσης. Ο λόγος χωρίζεται σε δύο ίσα μέρη:

A' μέρος (54-69): Οδηγίες εξαπάτησης

B' μέρος (70-85): Τεκμηρίωση

Στο πρώτο μέρος (54-69) ο Οδυσσεύς δίνει σαφείς και πολύ συγκεκριμένες οδηγίες για την εξαπάτηση του Φιλοκτήτη και επισημαίνει τις συνέπειες πιθανής άρνησης του Νεοπτόλεμου να συνεργαστεί. Στο δεύτερο μέρος (70-85) τεκμηριώνει, γιατί ο Νεοπτόλεμος και όχι ο ίδιος είναι ο μόνος που μπορεί να επιτύχει το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Ο Οδυσσεύς ξεκινά τον λόγο του τονίζοντας στην αρχή του πρώτου στίχου και πρότασης ότι το θέμα αφορά τον Φιλοκτήτη. Όμως, η πρώτη του φράση με το υπερβατό και τον διασκελισμό (*τὴν Φιλοκτῆτου σε δεῖ / ψυχὴν*) αφήνει για λίγο σε εκκρεμότητα το συμπλήρωμα του άρθρου *τὴν*, δημιουργώντας έτσι προσδοκίες στους θεατές, οι οποίοι δίνουν τις δικές τους ερμηνείες και αναμένουν τη διάψευση ή επιβεβαίωσή τους (εμπλοκή των θεατών κατά τον Budelmann). Η πρόταξη, επίσης, της δοτικής *δόλοισιν* σε σχέση με το ρήμα με το οποίο συνδέεται, ορίζει εμφατικά το μέσο που πρέπει να χρησιμοποιηθεί. Ξεκινώντας με την πρόταση *τὴν Φιλοκτῆτου σε δεῖ / ψυχὴν ὅπως δόλοισιν ἐκκλέψεις λέγων* (54-55) ο Οδυσσεύς επιχειρεί ευθέως μέσα από την ισχυρή αυτή δήλωση που ανατρέπει τον αξιακό κόσμο του Νεοπτόλεμου να επιφέρει τέτοια αναστάτωση στα πιστεύω και τις αξίες του³²⁰ που θα κάμψει την αντίστασή του και θα του υπαγορεύσει μια νέα στάση

---

318 Goldhill (2012b) 211.

319 «Ο δόλος είναι όρος που συνδέεται έντονα με τον Οδυσσέα ως ήρωα της *Οδύσσειας*», σημειώνει ο Goldhill (2012a) 213.

320 Podlecki (1966a) 237. Ο Goldhill (2012a) 213, επισημαίνει την αντίθεση Αχιλλέα-Οδυσσέα και παραπέμπει στην *Ιλιάδα*, όπου ο ευθύς Αχιλλεύς απαξιώνει τον δόλιο Οδυσσέα λέγοντας ότι είναι εχθρός

ζωής· αυτήν που δεν διστάζει να εφαρμόσει δόλο και απάτη προκειμένου να φτάσει στον στόχο της. Οι λεπτομερείς οδηγίες δίνονται καταιγιστικά: να αποκαλύψεις την αληθινή σου ταυτότητα, αλλά να πεις πως πλέεις για την πατρίδα εγκαταλείποντας με έχθρα το στρατόπεδο των Αχαιών, οι οποίοι έδωσαν στον Οδυσσέα και όχι σε εσένα τα όπλα του πατέρα σου. Σχολιάζοντας ο Schein³²¹ τη συγκεκριμένη αναφορά του Οδυσσέα στο όνομά του, επισημαίνει ότι ο Οδυσσεύς γνωρίζει ότι αυτή θα εξάψει τον θυμό του Φιλοκτήτη, αλλά θα βοηθήσει τον Νεοπτόλεμο να κερδίσει την εμπιστοσύνη του. Για να γίνεις πιστευτός, συνεχίζει ο Οδυσσεύς, πες όσα θέλεις εναντίον μου (*καθ' ἡμῶν* 65: πληθυντικός ευγενείας) και κατηγορήσε με (το πολύπρωτο *ἔσχατ' ἐσχάτων* 65, αυξάνει στον υπέρτατο βαθμό την αναγκαιότητα αυτή της συμπεριφοράς). Μετά από τους ένδεκα εντονότατους αυτούς στίχους, ακολουθούν τρεις στίχοι με τους οποίους ο Οδυσσεύς επιχειρεί να κάμψει πλήρως τον Νεοπτόλεμο. Εφαρμόζει την εκ του αντιθέτου επιχειρηματολογία: αν δεν τα κάνεις αυτά, θα προκαλέσεις λύπη σε όλους του Αχαιούς, επειδή χωρίς τα τόξα του Φιλοκτήτη δεν θα καταλάβουν την Τροία. Στοχεύοντας στη δημιουργία εντυπώσεων και προσπαθώντας να κάμψει το φρόνημα του Νεοπτόλεμου, ο Οδυσσεύς παρουσιάζει την πράξη ως αναπόφευκτη, επειδή θα έχει συνέπειες σε προσωπικό για τον Νεοπτόλεμο επίπεδο (θα γίνεις αιτία να λυπηθεί όλο το στράτευμα), αλλά και σε συλλογικό (θα επέλθει η αποτυχία της εκστρατείας).

Ακολουθεί στο δεύτερο μέρος του λόγου η απάντηση στο ερώτημα που εύλογα θα προέκυπε από τον Νεοπτόλεμο «γιατί εγώ κι όχι εσύ;». Θέτοντάς το ο ίδιος ο Οδυσσεύς και προλαμβάνοντας τον Νεοπτόλεμο, ουσιαστικά του στερεί κάθε δικαίωμα αντίστασης και εξουδετερώνει την πιθανή διαφωνία, πριν ακόμα εκδηλωθεί. Το ερώτημα απαιτεί λογική τεκμηρίωση και ο Οδυσσεύς επιχειρηματολογεί (70-78). Ο Νεοπτόλεμος δεν δεσμεύτηκε με όρκο και δεν πήρε μέρος στην πρώτη εκστρατεία, όπως ο Οδυσσεύς. Τυχόν αποκάλυψη του Οδυσσέα θα οδηγούσε στον θάνατο τόσο του ίδιου όσο και του Νεοπτολέμου. Μέσα από τις αντιθέσεις (*έμοι - σοί, σὺ μὲν - έμοι δέ*), το πολυσύνδετο σχήμα (*οὐτ' ἔνορκος - οὐτ' ἐξ ἀνάγκης - οὐτε τοῦ πρώτου στόλου*), το σχήμα λιτότητας (*οὐδὲν ἀρνήσιμον* 74) ο Οδυσσεύς επιχειρεί να πείσει τον συνομιλητή του απευθυνόμενος στη λογική του. Με ένα σχήμα λογικής αναγκαιότητας ο Οδυσσεύς καταλήγει στο

του, σαν τις πύλες του Άδη, εκείνος που άλλο κρύβει στο μυαλό του και άλλο λέει: *ἐχθρὸς γάρ μοι κείνος ὁμῶς Αἴδαο πύλησιν / ὅς χ' ἕτερον μὲν κεύθη ἐνὶ φρεσίν, ἄλλο δὲ εἶπη* (I 312-313). Παρατηρεῖ (ό.π. 215) ότι στον *Φιλοκτήτη* «η μορφή του Οδυσσέα αντλεί στοιχεία τόσο από την ομηρική αναπαράστασή του ως πολυμήχανου ήρωα-απατεώνα, όσο και από πρότυπα σοφιστικού πραγματισμού στο επίπεδο του λόγου.»

321 Schein (2013) 131.

συμπέρασμα ότι ο Νεοπτόλεμος πρέπει να αποσπάσει από τον Φιλοκτήτη τα ανίκητα όπλα. Η φράση του *κλοπεὺς / ὅπως γενήσῃ τῶν ἀνικητῶν ὄπλων* (77-78) θυμίζει και παραπέμπει στην προηγούμενη διατύπωση *τὴν ψυχὴν ὅπως δόλοισιν ἐκκλέψεις* (55), όπου η κλοπή της ψυχῆς αποτελεί την προϋπόθεση για την κλοπή των όπλων, γεγονός που συνιστά τον απώτερο στόχο.

Στους επόμενους στίχους (79-85) το ύφος του λόγου αλλάζει εντελώς. Ο Οδυσσεύς έχει πλήρη συναίσθηση ότι ὅσα προανέφερε προκάλεσαν μεγάλη αναστάτωση στον Νεοπτόλεμο, καθώς έρχονται σε άμεση σύγκρουση με τον τρόπο ανατροφῆς του. Ομολογώντας και αναγνωρίζοντας δημόσια ο ίδιος αυτή τη σύγκρουση (*ἔξοιδα, παῖ, φύσει σε μὴ πεφυκότα / τοιαῦτα φωνεῖν μηδὲ τεχνᾶσθαι κακά*: 79-80) προλαμβάνει και πάλι την αντίδραση του Νεοπτολέμου, απαντά στην αναμενόμενη ένστασή του και, έτσι, μειώνει (πάλι) το ενδεχόμενο ἄρνησῆς του. Με την αυξημένη χρήση ρηματικῶν τύπων της προστακτικῆς που αναγκάζουν τον Νεοπτόλεμο να εμπλακεί στον συλλογισμό του Οδυσσέα και να αποβάλει την ατολμία (*τόλμα* 82, *δός* 84, *κέκλησο* 85), με την προσεκτικὴ ἐπιλογή του λεξιλογίου που σχετίζεται με ηθικές αξίες και κώδικες ζωῆς (*τόλμα, δίκαιοι, εὐσεβέστατος*), με την προβολή του κέρδους που θα αποκομίσει ο Νεοπτόλεμος (*ἡδὺ γάρ τι κτήμα τῆς νίκης λαβεῖν* 81), επιδιώκει να κάμψει τις αντιστάσεις του και να εμπνεύσει στον Νεοπτόλεμο εμπιστοσύνη, ὡστε να κερδίσει τη σύμπραξή του. Ο Οδυσσεύς, κατά τον Podlecki, είναι η προσωποποίηση του σοφίσματος.³²² Αν και μιλά λιγότερο από τους άλλους ἥρωες στο έργο, ασκεί μεγάλη επίδραση, ειδικά σε αυτή τη σκηνή που κατορθώνει να πείσει τον Νεοπτόλεμο. Στη σκηνή αυτή, ο Οδυσσεύς εξασκεί την πειθῶ και υπερασπίζεται τον δόλο³²³, χρησιμοποιεῖ κάθε μέσο προκειμένου να επιτύχει τον στόχο του. Μεταξύ άλλων, ο Οδυσσεύς εκμεταλλεύεται τη δισημία των λέξεων. Ὅπως επισημαίνει ο J. Biancalana, λέξεις ὅπως *δίκη, συμφέρον, ἀγαθός, σοφός, αἰσχρός, σωθῆναι*, προσδιορίζονται σημασιολογικά ἀνάλογα με το πρόσωπο που τις χρησιμοποιεῖ. Η δισημία δείχνει, τελικά, και τον τρόπο ζωῆς του ἀνθρώπου, και ο τρόπος ζωῆς υπαγορεύει και τη σημασία των λέξεων.³²⁴

Ο Goldhill παρατηρεῖ ότι, στη στιχομυθία Οδυσσέα-Νεοπτολέμου που ακολουθεῖ, ο Οδυσσεύς διακηρύσσει την ἀπόλυτη προτεραιότητα του λόγου. Η γλώσσα ελέγχει τα

---

322 Podlecki (1966a) 238.

323 Buxton (2010) 126.

324 Biancalana (2005) 157.

πάντα και ο ίδιος υπερασπίζεται αυτή τη θέση την οποία διδάχθηκε με τη μέθοδο της «δοκιμής και της απόδειξης». Η εμπειρία τον δίδαξε ότι η γλώσσα είναι πιο αποτελεσματική από τα έργα:

*ἔσθλοῦ πατρὸς παῖ, καὐτὸς ὦν νέος ποτὲ
γλῶσσαν μὲν ἀργόν, χεῖρα δ' εἶχον ἐργάτιν·
νῦν δ' εἰς ἔλεγχον ἐξίων ὀρῶ βροτοῖς
τὴν γλῶσσαν, οὐχὶ τᾶργα, πάνθ' ἠγουμενήν. (96-99)*

Δέχεται τη χρήση ψεύδους, αν αυτό εξασφαλίζει τη σωτηρία (*οὐκ, εἰ τὸ σωθῆναί γε τὸ ψεῦδος φέρει* 109), ενώ στη συνέχεια, όταν ο Νεοπτόλεμος τον ρωτά πώς μπορεί κανείς να λείψει ψέματα κοιτάζοντας τον άλλο στο πρόσωπο, ο Οδυσσεύς εισάγει την έννοια του κέρδους (*ὅταν τι δρᾷς εἰς κέρδος, οὐκ ὀκνεῖν πρέπει* 111) και με αυτό το επιδέξιο παράδοξο κάμπτεται τον ηθικό ενδοιασμό του Νεοπτόλεμου.³²⁵

Σύντομος αλλά αποδεικτικός της ρητορικής ικανότητας του Οδυσσέα είναι και ο λόγος που απευθύνει στον Φιλοκτήτη, όταν εκείνος, αν και στερημένος από τα όπλα του και εντελώς απογοητευμένος από τον Νεοπτόλεμο, εμμένει στις θέσεις του και αρνείται να ακολουθήσει τους Αχαιοούς στην Τροία (1047-1062). Ο Οδυσσεύς, αφού στους στίχους που προηγήθηκαν χρησιμοποιεί τη βία (*βία στελοῦσί σε* 983) –τόρα κατέχει αυτός τα όπλα του Ηρακλή, οπότε βρίσκεται σε ισχυρότερη θέση από τον Φιλοκτήτη– αλλάζει τακτική και κάνει ακόμα μία προσπάθεια να μεταπείσει τον Φιλοκτήτη. Μετά τον εκτενή λόγο του Φιλοκτήτη στον οποίο εκφράζει το παράπονό του για την αδικία προς το πρόσωπό του (1004-1044), ο Οδυσσεύς απαντά με δεκαέξι μόνο στίχους. Στην αρχή (1047-1053) δηλώνει ότι δεν θα ασχοληθεί με όσα ανέφερε πριν ο Φιλοκτήτης και έτσι προσπερνά και αποδυναμώνει τα επιχειρήματα καθώς και τον πόνο που εξέφρασε ο συνομιλητής του.³²⁶ Με φοβερή αυτοπεποίθηση και σιγουριά δηλώνει πως ό,τι θέλει το πετυχαίνει, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση θα υποχωρήσει εκούσια. Παραδεχόμενος την ήττα του από τον Φιλοκτήτη, ο Οδυσσεύς μειώνει το μέγεθος της νίκης του Φιλοκτήτη. Ακολούθως στρέφεται στους ναύτες που κρατούσαν τον Φιλοκτήτη για να τον αποτρέψουν να πέσει από τον βράχο και τους καλεί να τον αφήσουν ελεύθερο.

325 Βλ. Goldhill (2012a) 213-214, όπου επίσης σημειώνει ότι η έννοια του «κέρδους» που διατυπώνεται στον στίχο 111 αποτελεί μια διαφορετική οικονομική αντίληψη της έννοιας της «αυτοσυντήρησης» και πρόκειται για ένα από τα θέματα που απασχολούσαν και τους σοφιστές.

326 Και ο Σθενελαΐδας στο πρώτο συνέδριο των Πελοποννησίων στην Σπάρτη (1.86), προσπερνά τον μακρύ και λεπτομερή λόγο των Αθηναίων και, με έναν ιδιαίτερος σύντομο λόγο που δεν απαντά στα επιχειρήματα του αντιπάλου του αλλά είναι συναισθηματικά φορτισμένος, επιτυγχάνει το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Οι στίχοι 1055-1062 βρίθουν από αποστροφές στον Φιλοκτήτη και χρήση προσωπικών αντωνυμιών και ρημάτων δευτέρου προσώπου (*σοῦ* τρεις φορές, *χαῖρε*, *σόν*, *σέ*) που αποσκοπούν στο να καταδείξουν ότι οι Έλληνες δεν έχουν απολύτως καμιά ανάγκη από τη φυσική του παρουσία, αφού και άλλοι, ο Τεύκρος και ο ίδιος ο Οδυσσεύς, μπορούν να χειριστούν τα τόξα του Ηρακλή. Η σύγκριση μεταξύ Οδυσσέα και Φιλοκτήτη (*ἐγὼ θ' - σοῦ κάκιον* 1058), η επανάληψη του *οὐδὲ σοῦ προσχρήζομεν* (1055) με τη μορφή ρητορικής ερώτησης αυτή τη φορά (*τί δῆτα σοῦ δεῖ;* 1060), και η ισχυρότατη σύγκριση του Οδυσσέα που θα απολαύσει τη δόξα αντί του Φιλοκτήτη στον οποίο δικαιωματικά ανήκει (*τιμὴν ἐμοὶ νείμειεν, ἦν σέ χρῆν ἔχειν* 1062) αποτελούν τεχνάσματα του Οδυσσέα που στόχο έχουν να οδηγήσουν τον Φιλοκτήτη στην απελπισία και να τον ωθήσουν σε υποχώρηση. Συνδυάζει επιχειρήματα που έχουν λογική βάση (π.χ. δεν σε χρειαζόμαστε αφού έχουμε τον Τεύκρο) με επιχειρήματα που απευθύνονται στο συναίσθημα του δέκτη και θέλουν να τον κάμψουν (π.χ. θα κερδίσω εγώ ο εχθρός σου –λέει ο Οδυσσεύς– τη δόξα που αξίζει σε εσένα). Εξάπτει και εγείρει τον θυμό του Φιλοκτήτη προς το πρόσωπό του ελπίζοντας πως, έστω με αυτό το κίνητρο, θα τον μεταπείσει. Η τακτική του Οδυσσέα συνιστά παρακινδυνευμένη ενέργεια, επειδή γνωρίζει πολύ καλά ότι εκτός από τα όπλα χρειάζεται και τη φυσική παρουσία του Φιλοκτήτη. Μιλά ωσάν να μην τον έχει ανάγκη, υποτιμά και υποβαθμίζει τη σημασία της παρουσίας του στην Τροία, γιατί γνωρίζει ότι αυτή η τακτική αποτελεί την τελευταία του ελπίδα. Η προσπάθεια του Νεοπτολέμου απέτυχε, οι απειλές του Οδυσσέα το ίδιο. Ο Φιλοκτήτης δεν μπορεί να πειστεί με κανέναν τρόπο.

Ωστόσο, ούτε το τελευταίο τέχνασμα του Οδυσσέα επιτυγχάνει. Ο Φιλοκτήτης, αν και βρίσκεται σε αδιέξοδο και η κατάστασή του είναι πλέον απελπιστική, δεν θα πεισθεί από κανέναν και με κανέναν τρόπο, εκτός από τον Ηρακλή. Όλες οι τακτικές που εφάρμοσε ο Οδυσσεύς –τόσο ο ίδιος προσωπικά όσο και μέσω του Νεοπτολέμου– αποτυγχάνουν, γιατί έχει κλονιστεί σε όλες τις περιπτώσεις η βασική προϋπόθεση της πειθούς: η εμπιστοσύνη μεταξύ των συνομιλητών. Ο Φιλοκτήτης θα το προβάλει εμφατικά στον Νεοπτόλεμο: από τη στιγμή που τον ξεγέλασε με δόλο, χάθηκε η καλή πρόθεση, η εύνοια και χωρίς αυτήν δεν μπορεί πλέον να τον πείσει (*οὐ γάρ ποτ' εὖνοον τὴν ἐμὴν κτήση φρένα / ὅστις γ' ἐμοῦ δόλοισι τὸν βίον λαβὼν / ἀπεστέρηκας* 1281-1283). Αν δεν υπάρχει καλή πρόθεση, αναιρείται η δυνατότητα να λειτουργήσουν η εμπιστοσύνη και η πειθώ.³²⁷

327 Goldhill (2012a) 215. Και ο Hawthorne (2006) 250 συνδέει την *εὖνοιαν* με τη *φιλίαν* και υποστηρίζει ότι η έλλειψη *εὖνοιας* συνιστά πολιτική κρίση. Υποστηρίζει ότι εδώ ο Σοφοκλής θίγει την έλλειψη

Παρόλο που ο Ηρακλής δεν λέει τίποτε διαφορετικό από όσα είχε πει προηγουμένως ο Νεοπτόλεμος, ο λόγος του βρίσκει την αποδοχή από τον Φιλοκτήτη.³²⁸ Κατά την Tausiani η ανθρώπινη πειθώ είναι αδύνατη. Το τέλος του έργου αποκαθιστά την πειθώ στη σφαίρα του Ηρακλή, ο οποίος ταλαντεύεται μεταξύ θεών και ανθρώπων, και εγείρει ερωτηματικά για την ανθρώπινη επικοινωνία. Οι ανθρώπινες σχέσεις, η επικοινωνία, οι συνθήκες του πειστικού λόγου μένουν σε αμφιβολία και δεν αποκαθίστανται.³²⁹ Η αυθεντία της θεϊκής φωνής «υποχρεώνει» τον ήρωα σε υπακοή (*οὐκ ἀπιθήσω τοῖς σοῖς μύθοις* 1447), κάτι που δεν κατόρθωσαν το ψέμα και η απάτη. Οι αδυναμίες των ανθρώπων, σημειώνει ο Buxton,³³⁰ πλήττουν την πειθώ. Όμως, όπως παρατηρεί η Easterling, η πειθώ του Νεοπτολέμου από τον Φιλοκτήτη να τον μεταφέρει στην πατρίδα του και η πειθώ του Φιλοκτήτη από τον Ηρακλή συνδέονται και δείχνουν ότι, ακόμα και σε μια κοινωνία που δεν έδειξε τον καλύτερο εαυτό της, η εμπιστοσύνη και η φιλία μεταξύ των ανθρώπων είναι δυνατή και είναι αυτή που καθορίζει τον τρόπο συμπεριφοράς τους.³³¹ Αν η πειθώ βασίζεται στην εμπιστοσύνη, μπορεί να μαλακώσει και την πιο σκληρή καρδιά.

4.3.5 Ηλέκτρα

Μετά τη δολοφονία του Αγαμέμνονα, η βασιλεία του Άργους ασκείται από την Κλυταιμίστρα και τον Αίγισθο. Όλα τα βασιλικά σύμβολα, ο θρόνος, το σκήπτρο, τα βασιλικά ενδύματα, έχουν περιέλθει στα χέρια του Αίγισθου. Αυτός τελεί τις εφέστιες θυσίες και μοιράζεται με την Κλυταιμίστρα το συζυγικό κρεβάτι του Αγαμέμνονα.³³² Ο Αίγισθος ξοδεύει άσκοπα τον πλούτο του Αγαμέμνονα (*μήθ' ὡς πατρῶαν κτήσιν Αἴγισθος δόμων / ἀντλεῖ, τὰ δ' ἐκχεῖ, τὰ δὲ διασπείρει μάτην·* 1290-1291) και έχει στερήσει από τις δύο αδελφές το δικαίωμα να αποκτήσουν απογόνους-εκδικητές, καθώς έχει απαγορεύσει τον γάμο τους (*οὐ γὰρ ᾧδ' ἄβουλός ἐστ' ἀνήρ / Αἴγισθος ὥστε σόν ποτ' ἢ κάμὸν γένος /*

εμπιστοσύνης που υπάρχει μεταξύ ομάδων πολιτών της Αθήνας, με αποτέλεσμα να μην συμμετέχουν σε θεσμούς της πόλεως.

328 Podlecki (1966a) 245.

329 Tausiani (2011) 444.

330 Buxton (2010) 131-132.

331 Easterling (1978) 35.

332 *ἔπειτα ποίας ἡμέρας δοκεῖς μ' ἄγειν,
ὅταν θρόνοις Αἴγισθον ἐνθακοῦντ' ἴδω
τοῖσιν πατρώοις, εἰσίδω δ' ἐσθήματα
φοροῦντ' ἐκείνῳ ταῦτά, καὶ παρεστίους
σπένδοντα λαιβᾶς ἔνθ' ἐκείνον ὤλεσεν,
ἴδω δὲ τούτων τὴν τελευταίαν ὕβριν,
τὸν αὐτοέντην ἡμῖν ἐν κοίτῃ πατρὸς
ζῆν τῇ ταλαίηνῃ μητρὶ* (266-273).

βλαστεῖν ἔῃσαι, πημονὴν αὐτῷ σαφῆ 964-966).³³³ Και η Κλυταιμῆστρα, ὁμως, ενεργεῖ εἰς βάρος των νόμιμων απογόνων της και υπέρ των παιδιῶν που απέκτησε με τον σφετεριστή του θρόνου (καὶ παιδοποιεῖς, τοὺς δὲ πρόσθεν εὐσεβεῖς / κάξ εὐσεβῶν βλαστόντας ἐκβαλοῦσ' ἔχεις 589-590).

Η εξουσία βρίσκεται στα χέρια των δύο σφετεριστῶν, γεγονός που εκφράζεται και μέσα από ουδέτερες αναφορές (από την Ηλέκτρα: τοῖς φονεῦσι τοῦ πατρὸς / ζύνειμι, **κάκ τῶνδ' ἄρχομαι** 263-264 και από τον Παιδαγωγό: εἰ τοῦ **τυράννου** δῶματ' Αἰγίσθου τάδε; 661 ἦ καὶ δάμαρτα τήνδ' ἐπεικάζων κυρῶ / κείνου; πρέπει γὰρ ὡς **τύραννος** εἰσορᾶν. 663-664). Η ἴδια η Κλυταιμῆστρα χαρακτηρίζεται ως σκληρή στην ἄσκηση της εξουσίας της (ἐξείπας ὡς **θρασεῖα** καὶ **πέρα δίκης** / ἄρχω, **καθυβρίζουσα** καὶ σὲ καὶ τὰ σά· 521-522). Κατά την απουσία του Αἰγίσθου, ὅπως συμβαίνει στην αρχή του έργου, την εξουσία αναλαμβάνει η Κλυταιμῆστρα. Σχολιάζοντας το ρῆμα ἄρχω του στίχου 522, ο J. H. Kells³³⁴ σημειώνει ὅτι η Κλυταιμῆστρα, ως σύζυγος του Αἰγίσθου, μοιράζεται μαζί του de facto την εξουσία.³³⁵

Στο ἔργο τονίζεται το γεγονός της απουσίας του Αἰγίσθου, γιατί ἔτσι δικαιολογεῖται το ὅτι η Ηλέκτρα κυκλοφορεῖ ελεύθερα εκτός σπιτιοῦ. Επισημαίνεται, ὁμως, ο μεγαλύτερος φόβος που προκαλεῖ ο Αἰγίσθος ως ηγέτης, ὅταν η Κλυταιμῆστρα αναφέρει ὅτι στην παρουσία του η Ηλέκτρα δεν θα τολμούσε να κινεῖται ελεύθερα, να κατηγορεῖ την ἴδια και να θρηνεῖ τον πατέρα της (ἀνειμένη μὲν, ὡς ἔοικας, αὖ στρέφη. / οὐ γὰρ πάρεστ' Αἰγίσθος, ὅς σ' ἐπεῖχ' ἀεὶ / μὴ τοι θυραῖαν γ' οὔσαν αἰσχύνειν φίλους· / νῦν δ' ὡς ἄπεστ' ἐκεῖνος, οὐδὲν ἐντρέπη 516-519 και ἄλλ' οὐ μὰ τὴν δέσποιναν Ἄρτεμιν θράσους / τοῦδ' οὐκ ἀλύξεις, εὔτ' ἂν Αἰγίσθος μόλη. 626-627). Η σκληρότητα του Αἰγίσθου κατά την ἄσκηση της εξουσίας και η ἀπόλυτη υποταγή που απαιτεῖ εκφράζονται και μέσα από την εικόνα για τη χαλιναγώγηση των ἀλόγων-πολιτῶν που χρησιμοποιεῖ ο ἴδιος στον λόγο του (στόμια δέχεται τὰμά, μηδὲ πρὸς βίαν / ἐμοῦ κολαστοῦ προστυχῶν φύση φρένας 1462-1463). Ο

333 Το θέμα της στέρησης των απογόνων-εκδικητῶν απαντᾶ και ἀλλοῦ. Ο Λύκος στον *Ηρακλή μαινόμενο* του Ευριπίδη, εκμεταλλεύεται την αστάθεια της Θήβας, σκοτώνει τον βασιλιά Κρέοντα και παίρνει τον θρόνο. Ακολουθῶς θέλει να σκοτώσει και ὅλη την οικογένεια του Ηρακλή, ὥστε να μην ὑπάρχει κανένας που θα πάρει εκδίκηση (Αμφιτρυῶν: κτείνει Κρέοντα καὶ κτανῶν ἄρχεο χθονός, / στάσει νοσοῦσαν τήνδ' ἐπεπεσῶν πόλιν 33-34). Ὅπως ἀποκαλύπτεται, ο λαός δεν ἀντιδρᾶ στον σφετερισμό. Διχάζεται και -λόγω του χρήματος- κάποιον υποστηρίζουν τον Λύκο (588-594). Ο Ηρακλῆς ἐπιστρέφει ἀπὸ τη μακρόχρονη απουσία του στον Ἄδη και σκοτώνει τον Λύκο με δόλο.

334 Kells (1973) 121.

335 Κατ' ἀνάλογο τρόπο, στον *Οιδίποδα Τύραννο* η Ιοκάστη θεωρητικᾶ εἶναι η δεύτερη στην κλίμακα της εξουσίας, αν και -παρόντος του Οιδίποδα- δεν αναλαμβάνει καμιά πολιτικῆ πρωτοβουλία. Αναφορά στην εξουσία της Ιοκάστης κάνει ο Κρέων στον διάλογό του με τον Οιδίποδα: ἄρχεις δ' ἐκείνη ταῦτὰ γῆς ἴσον νέμων; (579) και οὐκουν ἰσοῦμαι σφῶν ἐγὼ δυοῖν τρίτος; (581)

Αίγισθος, σχολιάζει η Jenny March³³⁶, είναι πιο απειλητικός από την Κλυταιμίστρα. Η Κλυταιμίστρα μπορεί να είναι φαύλη, αλλά ο Αίγισθος είναι αυτός που έχει τη δύναμη να καταπιέζει.

Η απουσία του Αίγισθου στη συγκεκριμένη τραγωδία, δίνει την ευκαιρία στην Ηλέκτρα να ενεργήσει με μεγαλύτερη ελευθερία αλλά και να συγκρουστεί με την Κλυταιμίστρα. Η Κλυταιμίστρα συμμετέχει στην εξουσία και κατά τη δεδομένη στιγμή –αν και δεν ελέγχει πλήρως την Ηλέκτρα– εκπροσωπεί ολόκληρη την εξουσία. Μέσα από τον λόγο της προς την Ηλέκτρα εκφράζει τις θέσεις της ηγεσίας και στηρίζει τις αποφάσεις της (όπως και στον *Φιλοκτήτη* ο Οδυσσεύς είναι αυτός που μεταφέρει και εκφράζει τις θέσεις των Ατρείδων).

Ο λόγος της Κλυταιμίστρας προς την Ηλέκτρα (516-551) αποτελεί υπεράσπιση και δικαιολόγηση των πράξεών της. Η Ηλέκτρα κατηγορεί την Κλυταιμίστρα για τη δολοφονία του Αγαμέμνονα και αρνείται να δεχθεί τη νομιμοποίηση της βασιλείας Αίγισθου-Κλυταιμίστρας. Θρηνεί και εκδηλώνει δημόσια τη διαφωνία της, γεγονός που σημαίνει ευθεία αμφισβήτηση της εξουσίας.³³⁷ Στον λόγο αυτό η Κλυταιμίστρα προσπαθεί να πείσει την Ηλέκτρα για την ορθότητα των πράξεών της και να αποδείξει την αδικία που διέπραξε ο Αγαμέμνων. Ο λόγος της χαρακτηρίζεται από την τυπική δομή των ρητορικών λόγων:

Προοίμιον (516-529): Παρουσίαση του προβλήματος - Παραδοχή της δολοφονίας

Πίστις (530-548): Δικαιολόγηση της πράξης της

Επίλογος (549-551): Συνόψιση θέσεων - Έκκληση στην Ηλέκτρα για αυτοέλεγχο

Το *προοίμιον* (516-529) ξεκινά με την εμφατική τοποθέτηση (αρχή πρότασης και στίχου) της σπάνιας σε αυτή τη θέση μετοχής *άνειμένη*³³⁸. Η Dik θεωρεί ότι το *αὐ* προσδιορίζει το *άνειμένη* και όχι το *στρέφη*, γιατί αυτή είναι η λέξη που τονίζεται εδώ περισσότερο. Η Κλυταιμίστρα, δηλαδή, τονίζει το γεγονός ότι η Ηλέκτρα και πάλι ελεύθερα και ανεξέλεγκτα πηγαίνει όπου θέλει, εκμεταλλευόμενη την απουσία του Αίγισθου. Η ανεξέλεγκτη συμπεριφορά της ντροπιάζει την οικογένειά της. Οι λέξεις *θυραίαν* (που

---

336 March (2001) 174.

337 Για την πολιτική διάσταση του θρήνου στην τραγωδία βλ. Foley (1993). Επίσης, ειδικά για το συγκεκριμένο σημείο, βλ. Κεφάλαιο 3: *Νομιμοποίηση και αμφισβήτηση του ηγέτη*.

338 Οι στίχοι 516-527 της *Ηλέκτρας* αναλύονται από την Dik (2007) 226-230, από την οποία αξιοποιούνται εδώ επιμέρους παρατηρήσεις.

προτάσσεται της μετοχής *οὔσαν*) και *αἰσχύνειν* (518) έχουν ξεχωριστή σημασία στον στίχο. Το πολύπλοκο *πολλὰ πρὸς πολλούς* (520) που προτάσσεται του ρήματος *ἐξεῖπας* (στο οποίο υπάρχει διασκελισμός) τονίζει το μέγεθος της άσχημης συμπεριφοράς της Ηλέκτρας, και αυτό παρουσιάζεται με κάθε τρόπο: λεξιλογικό, ρητορικό, μετρικό. Η Ηλέκτρα, συνεχίζει η Κλυταιμίστρα, την κατηγορεί δημόσια για άσχημη συμπεριφορά και για *θρασεῖα* και άδικη εξουσία (*ἐξεῖπας ὡς θρασεῖα καὶ πέρα δίκης / ἄρχω* 521), επειδή συμπεριφέρεται με ὕβριν προς την ίδια και ὅ,τι την αφορά (εμφατικά η επανάληψη και παρήχηση *καὶ σὲ καὶ τὰ σά* 522). Η αλήθεια, όμως, σύμφωνα με την Κλυταιμίστρα, είναι ὅτι αυτό που κάνει είναι να απαντά στις κατηγορίες της Ηλέκτρας. Η μετάβαση σε ὅ,τι αφορά τη δική της συμπεριφορά γίνεται με την τοποθέτηση του *ἐγώ* ως πρώτης λέξης πρότασης και στίχου (523). Η Κλυταιμίστρα τονίζει ὅτι το *κακῶς λέγειν* είναι συνέπεια του *κακῶς κλύειν* (523-524). Η έμφαση δίνεται με την επανάληψη του επιρρήματος *κακῶς*, την πρόταξή του τόσο πριν από το ρήμα *λέγω* ὅσο και πριν από τη μετοχή *κλύουσα*, και με την αντίθεση *λέγω – κλύω*.

Ακολουθῶς (525-527), η Κλυταιμίστρα μεταφέρει το θέμα στον Αγαμέμνονα (το *πατήρ γάρ* καταλαμβάνει την πρώτη θέση στην πρόταση και τον στίχο 525 και τονίζεται περαιτέρω με το *οὐδὲν ἄλλο*) και εκθέτει με συντομία την κατηγορία: κατηγορεῖται ὅτι σκότωσε τον Αγαμέμνονα πράγμα που δεν αρνείται (*ἐξ ἔμοῦ τέθνηκεν. ἐξ ἔμοῦ· καλῶς / ἔξοιδα· τῶνδ' ἄρνησις οὐκ ἔνεστί μοι* 526-527). Η προσωπική σύγκρουση των δύο γυναικῶν και η προσωπική εμπλοκή της Κλυταιμίστρας στα πράγματα εκφράζεται με τη συσσώρευση προσωπικῶν αντωνυμιῶν και ρηματικῶν τύπων πρώτου προσώπου ἢ τύπων με υποκείμενο την Κλυταιμίστρα (*ἐμοῦ, με, ἄρχω, καθυβρίζουσα, ἐγώ, οὐκ ἔχω, λέγω, θαμά, ἐξ ἔμοῦ, ἐξ ἔμοῦ, ἔξοιδα, μοι, οὐκ ἐγώ*). Με εμφατικές επαναλήψεις *καὶ σὲ καὶ τὰ σά* (522), *κακῶς - κακῶς* (523, 524), *ἐξ ἔμοῦ - ἐξ ἔμοῦ* (526), με το ομοιοτέλετο *ὕβριν μὲν οὐκ ἔχω, κακῶς δέ σε λέγω* (523-524), με την παρήχηση του -ξ στα *ἐξ ἔμοῦ, ἐξ ἔμοῦ, ἔξοιδα* (526-527), με την αντιδιαστολή *ἢ γὰρ Δίκη – οὐκ ἐγώ*, η Κλυταιμίστρα εκφράζει την έντονα φορτισμένη συναισθηματική της κατάσταση λόγω της πίεσης που δέχεται από τις κατηγορίες της Ηλέκτρας. Ανάγει, μάλιστα την πράξη της σε έργο δικαιοσύνης (*ἢ γὰρ Δίκη νιν εἶλεν* 528) και θεωρεῖ ὅτι σε αυτό ὀφείλε να συμμετάσχει και η Ηλέκτρα (529).

Έχοντας εκθέσει την κατάσταση και έχοντας αποδεχθεῖ την κατηγορία της δολοφονίας του Αγαμέμνονα, η Κλυταιμίστρα επιχειρεῖ στην *πίστιν* (530-548) να δικαιολογήσει την πράξη της. Εδώ ο λόγος εισάγεται (αρχή πρότασης και στίχου) με τον αιτιολογικό σύνδεσμο *ἐπεὶ*

(530). Το κύριο επιχείρημα της Κλυταιμίστρα είναι ότι η δολοφονία του Αγαμέμνονα ήταν πράξη δικαιοσύνης, επειδή ο Αγαμέμνων τόλμησε μόνος από όλους τους Έλληνες να θυσιάσει την Ιφιγένεια. Η αναφορά στην αδικοχαμένη Ιφιγένεια με τη χρήση του συγγενικού δεσμού που τη συνδέει με την Ηλέκτρα (*τήν σὴν ὄμαιμον* 531 αντί του ονόματός της) αποσκοπεί στο να προκαλέσει στην Ηλέκτρα τα κατάλληλα αισθήματα (*ἦθος του δέκτη*) ευαισθητοποιώντας την υπέρ της αδελφής της που θυσιάστηκε και εναντίον του πατέρα της που τη θυσίασε. Οι αντιθέσεις μεταξύ Αγαμέμνονα και Κλυταιμίστρας είναι πολλές: η Κλυταιμίστρα δεν σκότωσε μόνη (*οὐκ ἐγὼ μόνη* 528), ενώ ο Αγαμέμνων θυσίασε μόνος (*μοῦνος Ἑλλήνων ἔτλη* 531), ο πόνος του Αγαμέμνονα και της Κλυταιμίστρας για την Ιφιγένεια δεν ήταν ίσος (*οὐκ ἴσον* 532). Η αναφορά στη θυσία της Ιφιγένειας και τη λύπη που προκάλεσε στην Κλυταιμίστρα εγείρει έντονα συναισθήματα στην ομιλούσα που εκφράζονται με τη χρήση ἑξι συνεχόμενων ρητορικών ερωτήσεων (534-546) που καταλαμβάνουν δεκατρείς από τους τριάντα ἑξι στίχους του λόγου, δηλαδή το ένα τρίτο.³³⁹ Με τις ερωτήσεις και την προστακτική που προτάσσει (*δίδαξον* 534) η Κλυταιμίστρα επιχειρεί να εμπλέξει την Ηλέκτρα στη δική της συναισθηματική κατάσταση. Για χάρη ποιου Αργείου θυσίασε την Ιφιγένεια; Για τον Μενέλαο; Δεν ἔπρεπε να θυσιαστούν τα παιδιά εκείνου, για χάρη του οποίου γινόταν η εκστρατεία; Υπάρχει περίπτωση ο Ἄδης να επιθύμησε περισσότερο το παιδί της Κλυταιμίστρας παρά του Μενέλαου; (εμφανής και η ειρωνεία). Όλα αυτά δεν αποδεικνύουν ότι ο Αγαμέμνων ἦταν απερίσκεπτος και κακόγνωμος; (*οὐ ταῦτ' ἀβούλου καὶ κακοῦ γνώμην πατρός;* 546). Με τις ερωτήσεις αυτές η Κλυταιμίστρα επιχειρεί να επιρρίψει ευθύνες στον Αγαμέμνονα. Τον κατηγορεί για λάθος κρίση, απερισκεψία και μεγάλη σκληρότητα προς την ίδια και το παιδί της, δίνοντας ἔτσι ελαφρυντικά στη δική της πράξη. Στον *ἐπίλογον* (549-551) η Κλυταιμίστρα επανέρχεται στην κατηγορία που αφορά την ίδια (*ἐγὼ* ως πρώτη λέξη στον στίχο 549), και συνοψίζει και επαναλαμβάνει ότι δεν τη βαραίνει η πράξη της. Παράλληλα, καλεί την Ηλέκτρα να ελέγξει πρώτα τη δική της ἄποψη αν είναι δίκαιη και ὕστερα να κατηγορεί τους ἄλλους.

Παρόλο που η Κλυταιμίστρα υπερασπιζόμενη την πράξη της υπερασπίζεται τη βασιλεία που κατέχει, και παρόλο που η κατηγορία εναντίον του Αγαμέμνονα για *ἀβουλίαν καὶ κακὴν γνώμην* (546) θα μπορούσε να πάρει και πολιτικές προεκτάσεις, περιορίζει τα

---

339 Ο Finglass (2011) 259 επισημαίνει το σχῆμα υποφοράς που χρησιμοποιεί ἐδὼ η Κλυταιμίστρα και θεωρεῖ ότι πρόκειται για *δικανική υποφορά*, μία μέθοδο που αναπτύχθηκε ἀπὸ τους Ελεάτες και τον Γοργία. Ο στόχος της Κλυταιμίστρας είναι να καταδείξει την παράνομη πράξη του Αγαμέμνονα (θυσία της Ιφιγένειας).

επιχειρήματά της στο προσωπικό επίπεδο. Ο Αγαμέμνων ήταν ο πατέρας, ο οποίος δεν έκρινε σωστά για το παιδί του και την ίδια, οπότε η εκδίκησή της συνιστά απονομή δικαιοσύνης. Ο λόγος και τα επιχειρήματα της Κλυταιμίστρας που συνδυάζουν τη λογική με το συναίσθημα, δεν γίνονται δεκτά από την Ηλέκτρα, η οποία δεν πείθεται και δεν μετακινείται καθόλου από τις αρχικές της θέσεις. Τελικά, ο λόγος της Κλυταιμίστρας όχι μόνο δεν πείθει την Ηλέκτρα, αλλά κάνει ακόμη πιο έντονο το χάσμα που τις χωρίζει και εδραιώνει την αντίσταση της Ηλέκτρας.

4.3.6 Οιδίπους επί Κολωνώ

Στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* ο Σοφοκλής εξετάζει (μεταξύ άλλων) και πάλι τους τρόπους τους οποίους χρησιμοποιούν οι άνθρωποι προκειμένου να φτάσουν στον στόχο τους: τη βία, τον δόλο και την πειθώ.³⁴⁰ Ο R. Buxton παρατηρεί ότι τόσο στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* όσο και στον *Φιλοκτήτη* προϋπάρχει ένας χρησμός και οι ήρωες επιδιώκουν την υλοποίηση ενός στόχου. Το ερώτημα που τίθεται είναι «με ποιον τρόπο θα επιτευχθεί ο στόχος τους; Με βία, πειθώ ή δόλο;». Στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* επιδιώκεται η εξασφάλιση της φιλίας του Οιδίποδα, στον *Φιλοκτήτη* η εξασφάλιση του Φιλοκτήτη και των τόξων του Ηρακλή. Ενώ, ωστόσο, στον *Φιλοκτήτη* η βία, η πειθώ και ο δόλος διαπλέκονται σε όλο το έργο, στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* ο δόλος υπάρχει σε μια μόνο σκηνή, αυτήν του Κρέοντα. Στο υπόλοιπο μέρος κυριαρχεί το δίπολο πειθώ (που εκφράζεται από τον Θησέα) – βία (που εκφράζεται από τον Κρέοντα). Και στις δύο τραγωδίες, τα άτομα που έχουν αποκοπεί από την κοινωνία (Φιλοκτήτης: εξόριστος, μόνος, Οιδίπους: εξόριστος, τυφλός) επανεντάσσονται, τελικά, σε αυτήν με την πειθώ.

Ο Κρέων στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* έρχεται στην Αθήνα αποφασισμένος να πάρει μαζί του τον Οιδίποδα. Στην πρώτη του επαφή με τον λαό της Αθήνας και τον Οιδίποδα κάνει έντεχνη χρήση του λόγου ως μέσου πειθούς. Ο σύντομος λόγος του (728-760) αξιοποιεί τόσο τη λογική όσο και το συναίσθημα του δέκτη.

Προοίμιον (728-739): Ο σκοπός της άφιξης του Κρέοντα στην Αθήνα – Διασκέδαση των φόβων των Αθηναίων

Πίστις (740-754): Τεκμηρίωση της ανάγκης επιστροφής του Οιδίποδα στη Θήβα

Επίλογος (755-760): Νέα έκκληση προς τον Οιδίποδα

---

340 Buxton (2010) 133-134.

Στο *προοίμιον* (728-739) ο Κρέων απευθύνεται στον λαό της Αθήνας και αποπειράται αφενός να ενημερώσει για τον σκοπό της άφιξής του, αφετέρου να διασκεδάσει κάθε φόβο προς το πρόσωπό του και να πείσει για τις καλές του προθέσεις. Η προσφώνησή του προς τους κατοίκους της Αθήνας ως *εὐγενεῖς οἰκίτορες* (728) και η αναγνώριση ότι η πόλη τους είναι *σθένουσα μέγα* (734) επικαλείται το ήθος του δέκτη και υποβάλλει την ευνοϊκή και θετική του διάθεση απέναντι στην Αθήνα και τους πολίτες της. Με τον τρόπο αυτό ζητά ούτε να τον φοβούνται ούτε να τον κακολογήσουν (730). Απ' την άλλη, ο Κρέων εσκεμμένα και έντεχνα υποβιβάζει τις δικές του δυνατότητες και επιχειρεί να προκαλέσει οίκτο ή έστω να διασκεδάσει οποιαδήποτε υπόνοια απειλής, παρουσιάζοντας τον εαυτό του ως *γέροντα* σε αντίθεση με τη *σθένουσαν πόλιν* στην οποία έφτασε (733-734). Εκθέτοντας τον σκοπό της άφιξής του επιχειρεί και πάλι να προκαταλάβει τους δέκτες θετικά με τη χρήση του κατάλληλου λεξιλογίου:

*ἀλλ' ἄνδρα τόνδε τηλικόσδ' ἀπεστάλην
πείσων ἔπεσθαι πρὸς τὸ Καδμείων πέδον,
οὐκ ἔξ ἑνὸς στείλαντος, ἀλλ' ἀστῶν ὑπὸ
πάντων κελευσθεῖς* (735-738).

Η προσεκτική επιλογή των ρηματικών τύπων *ἀπεστάλην*, *πείσων*, *ὑπὸ πάντων κελευσθεῖς* εκφράζει απ' τη μια πλευρά τη νομιμοφροσύνη του Κρέοντα και την απόλυτη σύμπνοιά του με τον λαό της Θήβας και απ' την άλλη τη φιλική του διάθεση προς τον Οιδίποδα, αφού επιθυμεί να τον πείσει και όχι να ασκήσει βία ή εξαναγκασμό.

Στο κύριο μέρος του λόγου του (740-754), που αντιστοιχεί στην *πίστιν*, ο Κρέων στρέφεται στον Οιδίποδα και χρησιμοποιεί ποικίλα μέσα προκειμένου να τον πείσει να τον ακολουθήσει στη Θήβα. Η μετάβαση σηματοδοτείται με το *ἀλλ'* (740). Τοποθετεί εμφατικά στην αρχή της πρότασης στο δεύτερο μισό του στίχου 741 το *πᾶς*, για να τονίσει ότι είναι αίτημα όλου του θηβαϊκού λαού η επιστροφή του στην πόλη, και εξαίρει την προσωπική του έκκληση με το *μάλιστ' ἐγώ* (742). Διατυπώνει τη συμπάθειά του προς τον Οιδίποδα αποκαλώντας τον *ταλαίπωρ' Οιδίπου* (740) και εκφράζοντας τον προσωπικό του πόνο μπροστά στο δράμα του (*ἀλγῶ, δύστηνον, ξένον, ἀλήτην* 744-746). Το κύριο επιχείρημα, ωστόσο, του Κρέοντα αφορά όχι τον ίδιο τον Οιδίποδα και τα πάθη του, αλλά την Αντιγόνη. Ενώ αφιερώνει δύομισι στίχους στην άθλια κατάσταση του Οιδίποδα (*γέρον, δύστηνον, ξένον, ἀλήτην* 744-746), στη συνέχεια αφιερώνει τριπλάσια έκταση για να αναφερθεί στην Αντιγόνη και στις συνέπειες που θα έχει στην ίδια η φυγή του Οιδίποδα από τη Θήβα. Στους στίχους 746-754 ο Κρέων ασκεί έντονη συναισθηματική πίεση στον

Οιδίποδα καθώς, παρουσιάζοντας τη δεινή θέση της θυγατέρας του, θίγει το θέμα των πατρικών του καθηκόντων. Η Αντιγόνη συνοδεύει έναν τυφλό, είναι φτωχή, μικρή στην ηλικία, ανύπανδρη, εκτεθειμένη σε κάθε κίνδυνο. Η κατάσταση αυτή προκαλεί *ἄθλιον ὄνειδος* (753) σε όλη την οικογένεια. Στον *ἐπίλογον* του λόγου του (755-760) (η μετάβαση γίνεται όπως και στην *πίστιν* με το *ἄλλ'* 755) ο Κρέων καλεί τον Οιδίποδα να τον ακολουθήσει στη Θήβα εκούσια, έχοντας πεισθεί για τις θέσεις του. Η πίεση είναι και πάλι συναισθηματική, καθώς ο Κρέων αναφέρεται στη πατρική γη του Οιδίποδα και του υπενθυμίζει το χρέος του προς την πατρίδα που τον έθρεψε (759-760). Η αντιδιαστολή της φιλικής Αθήνας με την πατρική Θήβα γίνεται έντεχνα και υποβάλλει στον Οιδίποδα ποιαν από τις δύο πόλεις οφείλει να επιλέξει.

Η επιλογή των λέξεων του Κρέοντα έγινε προσεκτικά. Παρουσίασε τον εαυτό του ως ηγέτη που εκφράζει και εφαρμόζει τη βούληση του λαού του, ως άρχοντα που ενδιαφέρεται για το καλό της πόλης του αλλά ταυτόχρονα σέβεται και αναγνωρίζει το μεγαλείο της Αθήνας, ως υπερασπιστή του καλού της Αντιγόνης και του ίδιου του Οιδίποδα (*ἦθος του πομπού*). Προσπάθησε να προδιαθέσει τους ακροατές του ευνοϊκά προς το πρόσωπό του, να κερδίσει τη συμπάθειά τους και έτσι να επιτύχει τον στόχο του. Η επιχειρηματολογία του εστίασε σε δύο ευαίσθητα για τον Οιδίποδα σημεία, τη θυγατέρα και την πόλη του, στοχεύοντας στη διέγερση των αισθημάτων χρέους προς την οικογένεια και την πόλη. Ωστόσο, ο Κρέων αποτυγχάνει να πείσει τον Οιδίποδα, ο οποίος γνωρίζοντας όσα προηγήθηκαν (η άφιξη της Ισμήνης και οι πληροφορίες που έδωσε στον Οιδίποδα [στίχοι 396κ.ε.] προετοίμασαν και τον ίδιο αλλά και το κοινό, ώστε να αντιληφθεί την πραγματικότητα) και μη έχοντας εμπιστοσύνη στον Κρέοντα χαρακτηρίζει τα λόγια του *λόγου δικαίου μηχανήμα ποικίλον* (762), ενώ στη συνέχεια θα αναφερθεί στη ρητορική ικανότητα του Κρέοντα (*Γλώσση σὺ δεινός* 806). Ο Κρέων προσπάθησε να πείσει χρησιμοποιώντας δόλο.³⁴¹ Η συνέχεια επιβεβαιώνει τον Οιδίποδα, καθώς ο Κρέων εκδηλώνει τον πραγματικό του εαυτό. Προκειμένου να υποχρεώσει τον Οιδίποδα να τον ακολουθήσει στη Θήβα, ο Κρέων απειλεί και παίρνει βίαια τις δύο θυγατέρες του. Έχοντας αποτύχει με την πειθώ και τον δόλο ο Κρέων καταφεύγει στη βία, αλλά και πάλι ανεπιτυχώς.

Ύστερα από τη νέα αποτυχία του, ο Κρέων αλλάζει τακτική, απευθύνει τον λόγο στον

---

341 Buxton (2010) 138.

Θησεά (939-959) και προσπαθεί να τον πείσει. Η επιλογή των λέξεων γίνεται και πάλι πολύ προσεκτικά και τα επιχειρήματά του στηρίζονται στη λογική. Η επιχειρηματολογία του αναπτύσσεται σε τρεις ενότητες:

A' μέρος (939-943): Αποκατάσταση της σχέσης με την Αθήνα

B' μέρος (944-950): Παράδοξο: η δίκαιη Αθήνα δέχεται τον άναγνο Οιδίποδα

Γ' μέρος (951-959): Δικαιολόγηση της συμπεριφοράς του Κρέοντα

Στο πρώτο μέρος (939-943) ο Κρέων προσπαθεί να αποκαταστήσει τη σχέση του με την Αθήνα εκφράζοντας την εκτίμησή του προς την πόλη (*οὗτ' ἄνανδρον* 939) και συνδέοντάς την με τη δική του πράξη που δεν είναι προϊόν απεισκευσίας (*οὗτ' ἄβουλον* 940). Η επανάληψη *οὔτε – οὔτε* και η επιλογή δύο ισοσύλλαβων και σχεδόν ομόηχων λέξεων (*ἄνανδρον* 939, *ἄβουλον* 940) τονίζει με έμφαση αφενός την εκ μέρους του αναγνώριση της Αθήνας και αφετέρου τις συνετές του προθέσεις. Ταυτόχρονα, όμως, ο Κρέων είναι διεκδικητικός. Προβάλλει τις αξιώσεις και τα δικαιώματά του και έμμεσα κατηγορεί την Αθήνα ότι με βία κρατά αυτόν που δικαιωματικά του ανήκει: ο Οιδίπους είναι δικός του και ο Θησεύς τον πήρε παρά τη θέληση του Κρέοντα (*οὐδείς ποτ' αὐτοῖς τῶν ἐμῶν ἂν ἐμπέσοι / ζῆλος ζυναίμων, ὥστ' ἐμοῦ τρέφειν βία.* 942-943).

Στο δεύτερο μέρος του λόγου του (944-950) ο Κρέων εκθέτει το παράδοξο για τον ίδιο φαινόμενο: η πόλη με το σωστό και δίκαιο δικαστήριο του Αρείου Πάγου (*Ἄρειος εὔβουλον πάγον* 947) να δέχεται έναν *πατροκτόνον, ἄναγνον* και αιμομείκτη (944-946). Ο Κρέων παρουσιάζει την αντίφαση και το πρόβλημα που δημιουργείται στην Αθήνα, αν ο Θησεύς δεχθεί τον Οιδίποδα και τις θυγατέρες του, επιδιώκοντας με εύσχημο τρόπο να προκαλέσει πρόβλημα και ενδεχομένως διχογνωμία στους Αθηναίους.

Το τρίτο μέρος του λόγου (951-955) αποσκοπεί στη δικαιολόγηση της συμπεριφοράς του Κρέοντα, εφόσον αυτή παρουσιάζεται ως αντίδραση στις κατάρεις που εκστόμισε εναντίον του ο Οιδίπους (*καὶ ταῦτ' ἂν οὐκ ἔπρασσον, εἰ μή μοι πικρὰς / αὐτῶ τ' ἄρας ἤρᾱτο καὶ τῶμῶ γένει.* 951-952). Ο λόγος κλείνει με το πλέον «εξωφρενικό ρητορικό κτύπημα», όπως το χαρακτηρίζει ο Buxton³⁴², την αναφορά στα γηρατεία του (τη στιγμή που ο ίδιος συμπεριφέρεται ανάρμοστα σε έναν άλλο γέροντα, τον Οιδίποδα): αν με αγγίξεις, παρόλο που είμαι γέρος, θα αντισταθῶ (*καὶ τηλικόσδ' ὢν, ἀντιδρᾶν πειράσομαι.* 959). Παρόλο που

---

342 Buxton (2010) 140.

ο Κρέων ανέφερε ότι η απόφαση θα ληφθεί από τον Θησέα (*πρὸς ταῦτα πράξεις οἷον ἂν θέλῃς* 956), επικαλείται το δίκαιο και την ηλικία (*κεῖ δίκαι' ὅμως λέγω* 957. *καὶ τηλικόσδ' ὦν* 959) υποβάλλοντας έτσι στον Θησέα ότι πρέπει να είναι πολύ προσεκτικός στις ενέργειές του. Ο ίδιος, δηλώνει, ότι δεν θα δεχθεί οποιαδήποτε απόφαση, αλλά, αν και γέρος, θα αντιδράσει. Αφενός, δηλαδή επικαλείται τα γηρατειά του για να υποβάλει ότι δεν συμπεριφέρεται κανείς βίαια και ανάρμοστα σε έναν γέροντα, αφετέρου όμως εκφράζει και την ετοιμότητά του να αντισταθεί. Ας σημειωθεί ότι το ίδιο θέμα των γηρατειών του Κρέοντα ενώπιον της ισχυρῆς πόλης της Αθήνας χρησιμοποιήθηκε στον πρώτο του λόγο προς τους Αθηναίους με την τεχνική της υποτίμησης για να εκφράσει ακριβῶς το αντίθετο (*ἤκω γὰρ οὐχ ὡς δρᾶν τι βουληθεῖς, ἐπεὶ /γέρων μὲν εἰμι, πρὸς πόλιν δ' ἐπίσταμαι / σθένουσαν ἤκων*, 732-734).

Ο λόγος του Κρέοντα, αν και χρησιμοποιεῖ την πειθῶ, υλοποιεῖ τον δόλο (ὅπως και ο λόγος του Οδυσσεύα στον *Φιλοκτήτη*). Τα επιχειρήματά του στην πραγματικότητα εἶναι σοφίσματα και τα καταρρίπτει ο Οιδίπους στην εκτενῆ απάντηση που ακολουθεῖ (960-1013). Ο Θησεύς με τη σειρά του (1019-1035) κάνει λόγο για δόλο και αδικία του Κρέοντα (*τὰ γὰρ δόλω / τῷ μὴ δικαίῳ κτήματ' οὐχὶ σφίζεται*. 1026-1027), για υπέρμετρο θράσος (*ἐς τοσήνδ' ὕβριν / ἤκοντα τόλμης* 1029-1030) και δηλώνει ξεκάθαρα ότι οι ενέργειες του Κρέοντα ἦταν προϊόν τεχνάσματος (*χῶτε ταῦτ' ἐμμηχανῶ*; 1035). Ο Κρέων δεν πείθει κανέναν. Αποτυγχάνει και εγκαταλείπει την Αθήνα άπραγος.

4.4 Συμπεράσματα

Η εμπλοκή του Αθηναίου πολίτη στη δημόσια ζωή (εκκλησία, δικαστήρια, θέατρο, δημόσιες συζητήσεις) τού έδωσε τη δυνατότητα να αναπτύξει μεγάλη πολιτική εμπειρία αλλά και εμπειρία στη ρητορική. Το γεγονός ότι ο Σοφοκλής στις τραγωδίες του παρουσιάζει εξαιρετικά δείγματα δημόσιων λόγων καταδεικνύει αφενός τη συγγραφική δεινότητα του ποιητή και την ένταξή του σε ένα ευρύτερο περιβάλλον διανόησης του 5^{ου} αιώνα, αφετέρου όμως καταδεικνύει και τις δυνατότητες του αθηναϊκού κοινού (παρά τις όποιες ατομικές διαφοροποιήσεις) να παρακολουθεί, να κρίνει και να αξιολογεί τους λόγους πειθούς των ηγετών της τραγωδίας.

Αφενός, οι βασιλείς των τραγωδιών είναι σε θέση να εφαρμόσουν μία τυπική δομή ρητορικών λόγων, να χρησιμοποιήσουν λογικά επιχειρήματα αλλά και όλα εκείνα τα σχήματα λόγου και ύφους που θα κάνουν τον λόγο τους αποτελεσματικό. Γνωρίζουν πώς να αυτοπαρουσιάζονται και να κερδίζουν την εύνοια του συνομιλητή τους, να απευθύνονται στο συναίσθημα και τη λογική του, να διεγείρουν τα πάθη εκείνα που θα τον καθιστούν θετικό απέναντί τους, ώστε να επιτύχουν τη συναισθηματική και λογική πειθώ. Αφετέρου, το κοινό, όπως και στην πραγματική του ζωή, ήταν σε θέση να παρακολουθήσει και στο θέατρο (όπως στην Εκκλησία ή τα δικαστήρια) τη δομή ενός λόγου, να αξιολογήσει τα επιχειρήματα και τα υφολογικά στοιχεία που χρησιμοποιούσε ο ομιλητής, να βιώσει τα πάθη που προκαλούσε και να κρίνει το *ἦθος* που εξέπεμπε.³⁴³ Ο ποιητής ως πομπός και οι θεατές ως δέκτες κωδικοποιούσαν και αποκωδικοποιούσαν το μήνυμα εντός του συγκεκριμένου πλαισίου αναφοράς, καθιστώντας δυνατή και επιτυχή τη μεταξύ τους επικοινωνία.

Όλοι οι λόγοι που εκφωνούνται στις τραγωδίες του Σοφοκλή υπαγορεύονται από την ανάγκη που δημιουργεί κάποια πολιτική κρίση. Οπωσδήποτε ο μύθος ήταν καθοριστικός στην εξέλιξη του δράματος, αφού ο ποιητής δεν μπορούσε να ανατρέψει τα βασικά του στοιχεία. Ο Οιδίπους, για παράδειγμα, στον *Οιδίποδα Τύραννο* δεν μπορούσε παρά να οδηγηθεί στην αποκάλυψη της αλήθειας, ο Κρέων στην *Αντιγόνη* ήταν δεδομένο ότι θα λάμβανε την απόφαση ταφής του Ετεοκλή και μη ταφής του Πολυνείκη και ότι θα προκαλούσε τον θάνατο των προσφιλών του προσώπων. Οι συγκεκριμένοι, ωστόσο, λόγοι

---

343 Οι Αθηναίοι πολίτες στις διάφορες εκφάνσεις του δημόσιου βίου τους, λειτουργούσαν ως ακροατές, ομιλητές και κριτές: στα δικαστήρια, στην Εκκλησία, αλλά και στο θέατρο, όπου στο τέλος, κάποιιοι από αυτούς, ψήφισαν για την ανάδειξη της καλύτερης τριλογίας.

πειθούς που εκφώνησαν οι βασιλείς, τα επιχειρήματα που ανέπτυξαν, οι ιδέες και οι απόψεις, οι εμφάσεις ή αποσιωπήσεις με τις οποίες τεκμηρίωσαν τις αποφάσεις τους, ήταν θέμα επιλογής των ιδίων (δηλαδή του ποιητή).

Η ανάλυση των λόγων κατέδειξε, επίσης, ότι οι ηγέτες στις τραγωδίες του Σοφοκλή δρουν και αντιδρούν ανάλογα με τις συνθήκες των συγκεκριμένων περιστάσεων που αντιμετωπίζουν και ανάλογα με τον εκάστοτε συνομιλητή τους. Αυτοί οι παράγοντες τούς επηρεάζουν και τούς υποχρεώνουν να προσαρμόζουν κατάλληλα κάθε φορά τους λόγους τους. Ο Κρέων, όπως είδαμε, μίλησε στο ίδιο ακροατήριο, τον Χορό, μέσα σε λίγα μόλις λεπτά με εκ διαμέτρου αντίθετο τρόπο. Από όλους τους λόγους που μελετήθηκαν φάνηκε ότι ο ηγέτης αξιολογούσε τα δεδομένα της κάθε στιγμής, τα στάθμιζε και αντιδρούσε σε αυτά με κριτήριο την επίτευξη του στόχου του (όπως τον αντιλαμβανόταν). Πέρα από τα δεδομένα του μύθου και τις συμβάσεις του δράματος, ο ηγέτης αξιοποιούσε τις εκάστοτε συνθήκες, προσάρμοζε ανάλογα τον λόγο του, ανέπτυξε και εφάρμοζε (επιτυχώς ή ανεπιτυχώς) τρόπους πειθούς.

Οι βασιλείς των τραγωδιών του Σοφοκλή χρησιμοποιούν τον λόγο ως μέσο πειθούς αλλά και ως μέσο επιβολής της εξουσίας τους. Κάποτε, μάλιστα, καθοδηγούνται από το προσωπικό στοιχείο σε μεγαλύτερο βαθμό παρά από το πολιτικό και το δημόσιο. Οι περισσότερες προσπάθειες πειθούς στα έργα του Σοφοκλή αποτυγχάνουν. Στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι βασιλείς συναντούν αντίσταση και βλέπουν ότι, παρά τον προσεκτικά οργανωμένο και διατυπωμένο λόγο, δεν πείθουν τον συνομιλητή τους, προσπαθούν με τη δύναμη του λόγου (στην ακραία της μορφή με τις απειλές) να πιέσουν τον συνομιλητή τους και να επιβάλουν τη θέλησή τους. Ακόμη και τότε όμως, αποτυγχάνουν. Αποδεικνύεται, λοιπόν, ότι η ρητορική δεν είναι (ή δεν πρέπει να είναι) μέσο επιβολής του ισχυρού. Η μοναδική περίπτωση που ο ομιλητής ικανοποιεί πλήρως και πείθει το ακροατήριο/συνομιλητή του είναι αυτή του Οιδίποδα, όταν με τον εξαίρετο λόγο του ανταποκρίνεται στο αίτημα του Ιερέα και των ικετών. Η περίπτωση, όμως, αυτή είναι τέτοια που δεν θέτει θέμα διαφωνίας μεταξύ των συνομιλητών. Οι ικέτες ζητούν και παίρνουν αυτό που θέλουν, τη δέσμευση του Οιδίποδα να βοηθήσει την πόλη, οπότε αποχωρούν ικανοποιημένοι. Ο Οιδίπους, βέβαια, εκμεταλλεύεται την περίσταση για να σταθεροποιήσει την εξουσία του. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, ο βασιλιάς δεν κατορθώνει να πείσει τον συνομιλητή του και ακολουθεί σύγκρουση. Για να λειτουργήσει η πειθώ πρέπει να υπάρχουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις. Οι πιο σημαντικές από αυτές

είναι τα ανοικτά κανάλια επικοινωνίας και η αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ των συνομιλητών. Ο Μενέλαος και ο Αγαμέμνων στον *Αίαντα* δεν επικοινωνούν πραγματικά με τον Τεύκρο και απαιτούν την υποταγή του. Το ίδιο πράττουν ο Κρέων στην *Αντιγόνη* και στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, ο Οιδίπους στον *Οιδίποδα Τύρανο*, ο Οδυσσεύς στον *Φιλοκτήτη*, η Κλυταιμίστρα στην *Ηλέκτρα*. Είναι, λοιπόν, αδύνατη η πειθώ και αναποτελεσματική η ρητορική;

Ενώ οι περισσότερες προσπάθειες πειθούς αποτυγχάνουν, ο Σοφοκλής παρουσιάζει και τρεις επιτυχημένες περιπτώσεις. Ο Οδυσσεύς στον *Αίαντα* πείθει τον Αγαμέμνονα να επιτρέψει την ταφή του Αίαντα, ο Φιλοκτήτης στην ομώνυμη τραγωδία πείθει τον Νεοπτόλεμο να τον οδηγήσει στην πατρίδα του και ο Ηρακλής πείθει τον Φιλοκτήτη να πλεύσει στην Τροία. Στις περιπτώσεις αυτές υπάρχει πραγματική επικοινωνία και εμπιστοσύνη μεταξύ των συνομιλητών. Ο Οδυσσεύς επικαλείται επιτυχώς τη φιλία προκειμένου να μεταπείσει τον Αγαμέμνονα (*ἀλλ' εὖ λέγουσι τοῖς φίλοις τιμὰς νέμειν* 1351). Ο Αγαμέμνων υποχωρεί και επιτρέπει την ταφή του Αίαντα χάριν της φιλίας που τον ενώνει με τον Οδυσσεύα (*φίλον σ' ἐγὼ μέγιστον Ἀργείων νέμω* 1331), ενώ το ίδιο αίτημα εκφρασμένο από τον Τεύκρο είχε απορριφθεί. Ο Νεοπτόλεμος, έχοντας μετανιώσει για το γεγονός ότι χρησιμοποίησε δόλο για να κερδίσει την εμπιστοσύνη του Φιλοκτήτη και ενώ πλέον έχει καταστεί φίλος του ήρωα (*σοί που, φίλος γ' ὦν* 1385), παρά την προηγούμενη διαφωνία του, δέχεται να τον οδηγήσει στην πατρίδα του αντί στην Τροία. Ο ίδιος ο Φιλοκτήτης, όταν ακούει τα λόγια του Ηρακλή, που δεν διαφέρουν από όσα προηγουμένως είχε πει ο Νεοπτόλεμος, πείθεται άμεσα (*οὐκ ἀπιθήσω τοῖς σοῖς μύθοις* 1447), γιατί το επιτρέπει η σχέση του με τον Ηρακλή. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις το κατάλληλο κλίμα, η φιλία και η εμπιστοσύνη μεταξύ των προσώπων τούς καθιστά δεκτικούς, ώστε να ακούσουν και να αποδεχθούν την πρόταση που τους γίνεται, ώστε, εν τέλει, να λειτουργήσει η πειθώ.

Η άσκηση και η αποτελεσματικότητα της εξουσίας στον Σοφοκλή

Η άσκηση της εξουσίας προϋποθέτει την αντιμετώπιση προβλημάτων και συνδέεται πρωτίστως με τη λήψη και εφαρμογή αποφάσεων. Αναλύοντας τα στάδια χάραξης και άσκησης της πολιτικής ο A. Heywood³⁴⁴ υποστηρίζει ότι το πρώτο στάδιο αφορά «την απόφαση να ληφθεί μια απόφαση». Ο ηγέτης, δηλαδή, αναγνωρίζει καταρχήν την ανάγκη λήψης μίας απόφασης, ότι «πρέπει να γίνει κάτι». Στη συνέχεια λαμβάνει αποφάσεις «που αφορούν το *τι ακριβώς πρέπει να γίνει, το πώς και το πότε πρέπει να γίνει*». Ακόμη, όμως, και όταν οι αποφάσεις τίθενται σε εφαρμογή, αναφύονται νέα ζητήματα, τα οποία με τη σειρά τους απαιτούν νέες αποφάσεις. Αυτές οι αποφάσεις σχετίζονται με την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων για τη συνάφειά τους με τις προθέσεις της εξουσίας καθώς επίσης και με τη δυνατότητα μελλοντικής τους βελτίωσης. Η χάραξη επομένως της πολιτικής αναλύεται σε τέσσερα διακριτά στάδια: *πρωτοβουλία, διατύπωση, εφαρμογή και αξιολόγηση*.

«Όλες οι αθηναϊκές τραγωδίες», παρατηρεί η E. Hall, «αναπαριστούν την έκρηξη και τη λύση μιας κρίσης, η οποία προκαλείται από επικείμενα ή παρόντα γεγονότα, θάνατο, μοιχεία, εξορία, εκκλήσεις για παραχώρηση ασύλου, πόλεμο ή παράβαση των νόμων».³⁴⁵ Είναι προφανές ότι για να φθάσουμε από την έκρηξη στη λύση απαιτούνται αποφάσεις των βασιλέων, οι οποίες διέρχονται από τα τέσσερα στάδια χάραξης της πολιτικής. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις, το πρόβλημα που αναφύεται συνδέεται με την πόλη και ο βασιλεύς καλείται να αναλάβει την *πρωτοβουλία* επίλυσής του. *Διατυπώνει και εφαρμόζει* την απόφασή του, η οποία σταδιακά οδηγεί σε εκτόνωση της κατάστασης. Οποσδήποτε, κατά τη διάρκεια της εφαρμογής προκύπτουν νέα ζητήματα και ο βασιλεύς καλείται να τα χειριστεί *αξιολογώντας* κάθε φορά τα νέα δεδομένα. Γίνεται φανερό ότι σε όλα τα στάδια αυτής της διαδικασίας είναι σημαντική η σχέση και η αλληλεπίδραση μεταξύ των εμπλεκόμενων ανθρώπων, η σχέση αρχόντων και αρχομένων. Ο ηγέτης της τραγωδίας δεν ενεργεί σε κενό και απροσδιόριστο χώρο, αλλά ενεργεί εξυπηρετώντας –θεωρητικά τουλάχιστον– το συμφέρον του λαού. Υπάρχει, επομένως, σχέση αλληλεπίδρασης, η

---

344 Heywood (2006) 560.

345 Hall (2012) 139.

οποία επηρεάζει αυτήν καθ' εαυτήν τη διαδικασία λήψης και εφαρμογής αποφάσεων.

Η τραγωδία προσφέρει κάθε φορά μία ολοκληρωμένη περίπτωση πολιτικής δράσης, στην οποία μπορούμε να μελετήσουμε τα αίτια του προβλήματος, τα δεδομένα που έχει ο ηγέτης προκειμένου να λάβει τις αποφάσεις του, τα μέσα που χρησιμοποιεί, τις αντιδράσεις ή/και την εμπλοκή των αρχομένων και, τέλος, τα αποτελέσματα των ενεργειών του. Πρόκειται, δηλαδή, για μία μικρογραφία πολιτικής διακυβέρνησης, μία ολοκληρωμένη περίπτωση πολιτικής πράξης με την αρχή, τη μέση και το τέλος της. Εξετάζοντας κάθε περίπτωση άσκησης της εξουσίας στα έργα του Σοφοκλή, θα εστιάσουμε στη στρατηγική και τον τρόπο συμπεριφοράς του ηγέτη και θα αξιολογήσουμε την αποτελεσματικότητά του, την «καλή» ή «κακή» άσκηση της ηγεσίας του. Το θέμα αυτό θα διερευνηθεί μέσα από τα έργα: *Φιλοκτήτης*, *Αίας*, *Αντιγόνη*, *Ηλέκτρα*, *Οιδίπους επί Κολωνώ* και *Οιδίπους Τύραννος*.

5.1 Φιλοκτήτης

Στον *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή οι ηγέτες, οι Ατρείδες και κυρίως ο Οδυσσεύς ως κύριος εκφραστής τους, κρίνονται για την αποτελεσματικότητα ή μη της ηγεσίας τους. Οι Ατρείδες έχουν θέσει έναν σαφή στρατιωτικό και πολιτικό στόχο: την κατάληψη της Τροίας και την επιτυχή έκβαση της τρωικής εκστρατείας. Η δράση της τραγωδίας τοποθετείται σε ένα σημείο καμπής: η τρωική εκστρατεία αντιμετωπίζει τον κίνδυνο της αποτυχίας, πράγμα που, αν συμβεί, θα καταδείξει την αδυναμία της ηγεσίας, θα απογοητεύσει τόσο τα στρατεύματα και τους βασιλείς που συντάχθηκαν με τους Ατρείδες όσο και ολόκληρη την Ελλάδα. Το εγχείρημα είναι τόσο μεγάλο που τυχόν αποτυχία θα ισοδυναμεί με πανωλεθρία. Αντίθετα, ενδεχόμενη επιτυχής έκβαση των πραγμάτων θα ισχυροποιούσε τους Ατρείδες, θα ικανοποιούσε τα στρατεύματα και θα εξύψωνε το γόητρο της Ελλάδος. Η επιτυχία, επομένως, αποτελεί για τους ηγέτες μονόδρομο.

Στο όνομα αυτής της επιτυχίας οι Ατρείδες φαίνονται αποφασισμένοι να κάνουν τα πάντα (ο Οδυσσεύς εκφράζει αυτή την αποφασιστικότητα λέγοντας *νικᾶν γε μέντοι πανταχοῦ κρήζων ἔφον* 1052). Είναι απόλυτα συνεπείς απέναντι στον στόχο τους και γι' αυτό αξιολογούν την κατάσταση ανά πάσα στιγμή και προβαίνουν στη λήψη ρυθμιστικών αποφάσεων. Όταν οι κραυγές του Φιλοκτήτη από τους αφόρητους πόνους προκαλούν τη δυσαρέσκεια του στρατού και στέκονται εμπόδιο στην εκστρατεία, οι Ατρείδες δεν διστάζουν να τον εγκαταλείψουν στη Λήμνο μόνο και αβοήθητο. Όταν ύστερα από

πολύχρονη πολιορκία βλέπουν ότι δεν μπορούν να καταλάβουν την Τροία, αναζητούν τη λύση που θα τους βγάλει από το αδιέξοδο και ακούν τον μάντη Έλενο, ο οποίος μιλά για ανάκληση του Φιλοκτήτη. Όταν γίνεται σαφές ότι η Τροία θα πέσει με τη συνέργεια Φιλοκτήτη και Νεοπτόλεμου, χρησιμοποιούν την απάτη προκειμένου να τους οδηγήσουν στην Τροία.³⁴⁶ Οι Ατρείδες, ως ηγέτες, χαρακτηρίζονται από σταθερότητα και προσήλωση στον πολιτικό τους στόχο. Δεν φαίνεται να υπάρχει τίποτε που να τους αποσπά από αυτόν ή να τους κάνει να τον αναθεωρήσουν. Αντιθέτως, προσαρμόζονται στα δεδομένα κάθε στιγμής και προβαίνουν σε κάθε είδους πράξη που κρίνουν σκόπιμη και κατάλληλη για την επιτυχία του έργου που έχουν αναλάβει. Ωστόσο, δεν επιτυγχάνουν το επιθυμητό αποτέλεσμα και η ηγεσία τους κινδυνεύει να θεωρηθεί «κακή» τόσο με τη σημασία της αναποτελεσματικής όσο και της ανήθικης ηγεσίας.

Η πρώτη σημαντική απόφαση των Ατρείδων σχετικά με την υλοποίηση της ανάκλησης του Φιλοκτήτη είναι να αναθέσουν το έργο αυτό στον Οδυσσέα. Η επιλογή δεν είναι, βέβαια, τυχαία. Ο Οδυσσεύς ήταν αυτός που είχε επιλεγεί και για την εγκατάλειψη του ήρωα στο νησί (*Ποίαντος υἱὸν ἐξέθηκ' ἐγὼ ποτε, / ταχθεὶς τόδ' ἔρδειν τῶν ἀνασσόντων ὑπο* 5-6. *δισσοὶ στρατηγοὶ χῶ Κεφαλλήνων ἀναξ / ἔρριψαν αἰσχρῶς ᾧδ' ἐρῆμον* 264-265. *τοιαῦτ' Ἀτρεΐδαί μ' ἦ τ' Ὀδυσσεὺς βία, / ᾧ παῖ, δεδράκασ'* 314-315) και είναι ο πλέον κατάλληλος να φέρει εις πέρας μια πανουργία και απάτη (εξισώνεται με τον Θερσίτη: *ἀναξίου μὲν φωτὸς ἐξερήσομαι, / γλώσση δὲ δεινοῦ καὶ σοφοῦ* 439-440, και χαρακτηρίζεται δόλιος από τον Έμπορο: *δόλιος Ὀδυσσεύς* 608). Στο εξής, ο Οδυσσεύς αναλαμβάνει να χειριστεί την κατάσταση και στο έργο είναι αυτός που παρουσιάζεται να δρα ενώπιόν μας εκ μέρους της ηγεσίας, ενώ οι Ατρείδες βρίσκονται σε δεύτερο πλάνο. Ο G. Norwood παρατηρεί ότι ο Οδυσσεύς είναι η προσωποποίηση της πολιτείας. Ενεργεί ως εκπρόσωπος της πολιτείας και των θεών (συνεργεί με τη θέληση του Δία, όπως φαίνεται στους στίχους 999-1000). Συνεπώς, είναι εύκολο αλλά λάθος να τον θεωρήσουμε ως «τον κακό» της υπόθεσης.³⁴⁷ Η

³⁴⁶ Με το ίδιο θέμα είχαν ασχοληθεί πριν τον Σοφοκλή και ο Αισχύλος και ο Ευριπίδης. Ο τελευταίος συμπεριέλαβε το έργο στην τετραλογία του 431π.Χ., όταν παραστάθηκε και η *Μήδεια*. Ο Δίων Χρυσόστομος στον λόγο του *Περὶ Αἰσχύλου καὶ Σοφοκλέους καὶ Εὐριπίδου* (Oratio 35) συγκρίνει τα τρία έργα. Ο Daneš (2012) 68-69, καταγράφει τις καινοτομίες του Σοφοκλή στο συγκεκριμένο έργο. Το νησί της Λήμνου είναι έρημο· ο Χορός αποτελείται από ναύτες του Νεοπτόλεμου και όχι κατοίκους της Λήμνου· ο Οδυσσεύς δεν έρχεται μόνος ούτε συνοδεύεται από τον Διομήδη, αλλά έρχεται μαζί με τον Νεοπτόλεμο· σε αντίθεση με τον Αισχύλο και τον Ευριπίδη, ο Οδυσσεύς δεν διαπραγματεύεται απευθείας με τον Φιλοκτήτη, αλλά μέσω του Νεοπτόλεμου· ο Φιλοκτήτης δεν εκτέθηκε στη Λήμνο λόγω της δυσσομίας της πληγής του, αλλά επειδή λόγω των κραυγών του ήταν αδύνατο να προσφερθούν στους θεούς οι θυσίες. Ο Σοφοκλής, τέλος, συμπλέκει τον μύθο του Φιλοκτήτη με τη σχέση του ήρωα με τον Ηρακλή, τον οποίο εισάγει ως *ἀπό μηχανής θεό*.

³⁴⁷ Norwood (1948) 162.

εντολή που παίρνει (αν και δεν δηλώνεται ρητά στην τραγωδία) είναι σαφής: πρέπει με κάθε μέσο να φέρει τον Φιλοκτήτη στην Τροία. Εναπόκειται στον ίδιο ποιον ακριβώς τρόπο θα χρησιμοποιήσει, αλλά είναι δεδομένο ότι έχει επιλεγεί για την πανουργία του. Όπως εξηγεί ο ίδιος ο Οδυσσεύς στον Νεοπτόλεμο, ο δόλος είναι ο μοναδικός τρόπος που μπορεί να εφαρμοστεί στην περίπτωση του Φιλοκτήτη, γιατί ούτε η βία ούτε η πειθώ μπορούν να αποδώσουν (*λέγω σ' ἐγὼ δόλω Φιλοκτῆτην λαβεῖν* 101, *οὐ μὴ πίθηται· πρὸς βίαν δ' οὐκ ἂν λάβοις* 103). Ο Χορός, παρατηρεί η M. Blundell, λέει ότι ο Οδυσσεύς ενήργησε με διαταγές. Όμως κανείς δεν του είπε να εφαρμόσει δόλο και, συνεπώς, δεν απαλλάσσεται από τις ευθύνες.³⁴⁸

Μπορεί, ωστόσο, η πολιτική συμπεριφορά των ηγετών στον *Φιλοκτήτη* να χαρακτηριστεί ως ανήθικη; Ήταν ανήθικη η εγκατάλειψη του Φιλοκτήτη τη στιγμή που οι φωνές του εμπόδιζαν την πραγματοποίηση των θυσιών και προκαλούσαν τη δυσφορία του στρατεύματος (*ὄτ' οὔτε λοιβῆς ἡμῖν οὔτε θυμάτων / παρῆν ἐκῆλοις προσθηγεῖν, ἀλλ' ἀγρίαις / κατεῖχ' ἀεὶ πᾶν στρατόπεδον δυσφημίαις, / βοῶν, ἰύζων* 8-11), ή ήταν ανήθικη η χρήση δόλου τη στιγμή που δεν υπήρχε άλλη δυνατότητα;

Η τραγωδία δεν εξετάζει και δεν θέτει κανέναν προβληματισμό για την απόφαση έκθεσης και εγκατάλειψης του Φιλοκτήτη στη Λήμνο, αφού αυτό το στοιχείο ανήκει στα δεδομένα του παρελθόντος. Το πρώτο ερώτημα, επομένως, για την έκθεση του Φιλοκτήτη στη Λήμνο δεν απασχολεί τη συγκεκριμένη τραγωδία και, συνεπώς, δεν υφίσταται. Ο J. C. Stephens υποστηρίζει ότι το έργο δεν κρίνει τον Οδυσσέα ως καλό ή κακό, επειδή αυτός ενεργεί με γνώμονα την αναγκαιότητα της περίπτωσης. Κανείς στο έργο δεν κατηγορεί τον Οδυσσέα και τους Ατρείδες, επειδή στο πλαίσιο της εκστρατείας που εκπονούσαν δεν είχαν άλλη επιλογή. Η εγκατάλειψη του Φιλοκτήτη συνιστούσε υποχρεωτική απόφαση των αρχηγών και όχι σκληρότητα.³⁴⁹ Η τραγωδία εστιάζει στον τρόπο υλοποίησης της ανάκλησης του Φιλοκτήτη και όχι σε παλαιότερα στοιχεία του μύθου. Έτσι, ο Νεοπτόλεμος δεν προβληματίζεται ούτε για την πρώτη ούτε για τη δεύτερη απόφαση των Ατρείδων αναφορικά με τον Φιλοκτήτη, δηλαδή ούτε για την έκθεση ούτε για την ανάκλησή του, γιατί αντιλαμβάνεται ότι, αν αυτό απαιτούσε η επίτευξη του κοινού στόχου και οι λατρευτικές ανάγκες, αυτό έπρεπε να γίνει. Έχει, όμως, ένσταση αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο θα υλοποιηθεί η ανάκληση του Φιλοκτήτη, και αυτό αφορά το δεύτερο

348 Blundell (1989) 209.

349 Stephens (1995) 161-164.

ερώτημα που τέθηκε, κατά πόσο, δηλαδή, τα μέσα που χρησιμοποιεί ο Οδυσσεύς είναι ηθικώς αποδεκτά ή όχι, κατά πόσο η εξουσία είναι ηθική ή όχι.

Όταν ο Οδυσσεύς παρουσιάζει στον Νεοπτόλεμο τον τρόπο με τον οποίο θα ενεργήσουν, κάνει λόγο για κλοπή και απάτη, στοιχεία που αναγνωρίζει ότι συγκρούονται με την ευγενική φύση του Νεοπτόλεμου (*ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο δεῖ σοφισθῆναι, κλοπεὺς / ὅπως γενήσῃ τῶν ἀνικητῶν ὄπλων. / ἔξοιδα, παῖ, φύσει σε μὴ πεφυκότα / τοιαῦτα φωνεῖν μηδὲ τεχνᾶσθαι κακά*· 77-80), και ο ίδιος ο Νεοπτόλεμος ακούγοντάς τα αισθάνεται ἄλγος (*ἐγὼ μὲν οὖς ἂν τῶν λόγων ἄλγῳ κλύων* 86). Ο Νεοπτόλεμος χαρακτηρίζει, επομένως, αρνητικά τη χρήση απάτης εν ονόματι της επιτυχίας. Λόγω της ευγενούς φύσης που κληρονόμησε από τον πατέρα του, αρνείται να συνεργήσει σε μία *τέχνην κακὴν* και είναι έτοιμος να ασκήσει βία αντί δόλου (*ἔφυν γὰρ οὐδὲν ἐκ τέχνης πράσσειν κακῆς, / οὐτ' αὐτὸς οὔθ', ὡς φασιν, οὐκφύσας ἐμέ. ἀλλ' εἴμ' ἐτοῖμος πρὸς βίαν τὸν ἄνδρ' ἄγειν / καὶ μὴ δόλοισιν*· 88-91). Όταν, πάλι, ο Οδυσσεύς υποστηρίζει την πολιτική της επιτυχίας ακόμα και με τη χρήση ψεύδους, αν αυτό οδηγεί στη σωτηρία, ο Νεοπτόλεμος το χαρακτηρίζει *αἰσχρὸν* (Νεοπτόλεμος: *οὐκ αἰσχρὸν ἡγήθη δῆτα τὸ ψευδῆ λέγειν; / Ὀδυσσεύς: οὐκ, εἰ τὸ σωθῆναι γε τὸ ψεῦδος φέρει*. 108-109). Παρόλο που ο Νεοπτόλεμος διαφωνεί με τη χρήση ψεύδους και δόλου και προκρίνει την ευθύτητα και τη βία, στη συνέχεια κάμπτεται και υποχωρεί μπροστά στο προσωπικό συμφέρον και το κέρδος που θα αποκομίσει (*κέρδος δ' ἐμοὶ τί τοῦτον ἐς Τροίαν μολεῖν; 112, ὡς τοῦτό γ' ἔρξας δύο φέρη δωρήματα* (117), *σοφός τ' ἂν αὐτὸς κάγαθὸς κεκλή' ἄμα* 119). Παρόλο που η επιθυμία για δόξα υπερισχύει, ο Νεοπτόλεμος, σημειώνει ο Schein, διατηρεί κάποια στοιχεία ντροπής, τα οποία, ωστόσο, πρέπει να αφήσει κατά μέρος (*ἴτω· ποιήσω, πᾶσαν αἰσχύνην ἀφείς* 120).³⁵⁰ Ουσιαστικά ο Νεοπτόλεμος, αναφερόμενος στην *αἰσχύνην*, επαναλαμβάνει και ομολογεί ότι ο τρόπος δράσης τους δεν είναι ηθικά σωστός.³⁵¹

Ενδοιασμοί ως προς την ορθότητα του τρόπου δράσης των ηγετών εκφράζονται στην τραγωδία και από τον Φιλοκτήτη, ο οποίος χαρακτηρίζει αρνητικά την τακτική της απάτης. Αναφερόμενος στον Οδυσσεά χαρακτηρίζει τον λόγο του *κακόν* και *πανοῦργον* και τον συνδέει με την ἔλλειψη δικαίου (*ἔξοιδα γὰρ νιν παντὸς ἂν λόγου κακοῦ / γλώσση θιγόντα καὶ πανουργίας, ἀφ' ἧς / μηδὲν δίκαιον ἐς τέλος μέλλοι ποεῖν* 407-409). Ο Φιλοκτήτης

350 Schein (2013) 143.

351 Ο Jameson (1956) 221 σημειώνει ότι ο έργο παρουσιάζει την εσωτερική μάχη του Νεοπτόλεμου. Το θέμα της ευγένειας, της κληρονομιάς, της ηθικής είναι πολύ βασικό. Το έργο δεν παρουσιάζει απλώς τη μάχη ενός νέου ανθρώπου, αλλά τη μάχη ενός νέου ηγέτη, στον οποίο οι άλλοι (πρβλ. Χορός) προσβλέπουν για καθοδήγηση.

θεωρεί ότι ο Οδυσσεύς, η ενσάρκωση της πανουργίας και του δόλου, διαπράττει αδικία. Όταν στη συνέχεια ο Νεοπτόλεμος βιώνει τον πόνο του Φιλοκτήτη, συγκλονίζεται από το πάθος του και καθίσταται *οίκτου πλέως* (1074), αποκαλεί τον εαυτό του *κακόν* και *αίσχρόν*, γιατί μεταχειρίστηκε ψέμα και δόλο (*αίσχρὸς φανοῦμαι· τοῦτ' ἀνιῶμαι πάλαι* 906, *ὦ Ζεῦ, τί δράσω; δεύτερον ληφθῶ κακός* 908). Και πάλι ο Φιλοκτήτης, προσπαθώντας να μεταπείσει τον Νεοπτόλεμο, αναφέρεται στην καλή και ευγενική του φύση και παιδεία που, όπως παρατηρεί, δεν συνάδουν με τη χρήση κακίας (*οὐκ εἶ κακὸς σὺ· πρὸς κακῶν δ' ἀνδρῶν μαθὼν / ἔοικας ἤκειν αἰσχρά. νῦν δ' ἄλλοισι δοῦς / οἷς εἰκὸς ἔκπλει, τᾶμ' ἐμοὶ μεθεῖς ὄπλα* 971-973). Θεωρεί ότι δεν ταιριάζει στην ευγενική φύση του Νεοπτόλεμου η κακία, την οποία έμαθε από κακούς άνδρες, και κατηγορεί τον Οδυσσεά που με την κακή του φύση παρέσυρε τον Νεοπτόλεμο (*ἀλλ' ἡ κακὴ σὴ διὰ μυχῶν βλέπουσ' ἀεὶ / ψυχὴ νιν ἀφῦᾶ τ' ὄντα κού θέλονθ' ὅμως / εὖ προῦδίδαξεν ἐν κακοῖς εἶναι σοφόν* 1013-1015). Τέλος, όταν πλέον ο Φιλοκτήτης χάνει την εμπιστοσύνη προς τον Νεοπτόλεμο, τον χαρακτηρίζει *ἔχθιστον*, επειδή συνήργησε με τον πανούργο Οδυσσεά και χρησιμοποίησε δόλο (*ἀρίστου πατρὸς ἔχθιστος* γεγώς 1284). Για τον Φιλοκτήτη η χρήση δόλου δεν ταιριάζει στην ευγενική καταγωγή, αποκλείεται από παλιούς ήρωες (όπως τον Αχιλλέα και τον Αίαντα) και είναι στοιχείο της νεότερης εποχής (που εκφράζεται από τον Οδυσσεά). Το επίθετο *αίσχρὸς* που χρησιμοποιείται στις περισσότερες από τις περιπτώσεις που σχολιάζουμε για να χαρακτηρίσει τη χρήση δόλου και απάτης, ενέχει ηθική σημασία, καθώς αναφέρεται στον κακό, αυτόν που προκαλεί αίσχυνή, ντροπή.

Ενώ, λοιπόν, η χρήση δόλου μπορεί να γίνεται αποδεκτή, όταν ασκείται προς τους εχθρούς (χαρακτηριστικό παράδειγμα η απάτη που χρησιμοποιεί ο Ορέστης στην *Ηλέκτρα*) δεν γίνεται αυτονόητα αποδεκτή, όταν ασκείται προς τους φίλους και συμμάχους. Επιλέγεται από τον Οδυσσεά, επειδή θεωρείται η μόνη αποτελεσματική λύση, αλλά αξιολογείται αρνητικά τόσο από τον Νεοπτόλεμο όσο και από τον Φιλοκτήτη. Συνεπώς, εκείνο που στη συγκεκριμένη περίπτωση κρίνει την ηγεσία ως καλή ή κακή δεν είναι ο στόχος (σε ποιον βαθμό είναι ηθικά αποδεκτός), αλλά ο τρόπος και τα μέσα της υλοποίησής του (σε ποιον βαθμό οι πολιτικές πρακτικές που εφαρμόζονται είναι ηθικά αποδεκτές).³⁵² Οι Ατρείδες

---

352 Σύμφωνα με τον Biancalana (2005) 161-163, Οδυσσεύς ως εκπρόσωπος του στρατού των Αχαιών ενεργεί για το κοινό καλό και εκπροσωπεί τις δημοκρατικές αξίες. Ωστόσο, αδυνατεί να κατανοήσει το λάθος της εγκατάλειψης του Φιλοκτήτη, τη στιγμή μάλιστα που η μεταμέλειά του θα εξασφάλιζε την πειθώ. Ο Οδυσσεύς επιχειρηματολογεί σαν σοφιστής και καταρρίπτει την παραδοσιακή αριστοκρατική ηθική του αρίστου. Ο μελετητής εντοπίζει ως θέμα του έργου το πώς η αριστοκρατική ηθική του Φιλοκτήτη θα συνδυαστεί με τη νέα, δημοκρατική ηθική του Οδυσσεά.

κλήθηκαν να αποφασίσουν πρώτα την έκθεση και ακολούθως την ανάκληση του Φιλοκτήτη από τη Λήμνο. Αυτό στην πραγματικότητα υπέβαλλε μία επιλογή μεταξύ του φίλου και συμμάχου απ' τη μια και της κοινής υπόθεσης από την άλλη. Δεν υπάρχει καμιά ένδειξη στο έργο ότι οι Ατρείδες αντιμετώπισαν τις επιλογές αυτές ως δίλημμα. Η προσήλωση στον κοινό στόχο και η επιδίωξή του με κάθε μέσο ήταν γι' αυτούς πάντοτε ξεκάθαρη. Η πολιτική πρακτική των Ατρείδων είναι σταθερά προσηλωμένη στον στόχο (έργο) και όχι στον άνθρωπο και τις ανάγκες του. Με δεδομένη την προσήλωση των ηγετών στον στόχο και τη λήψη αποφάσεων για τις οποίες, στην πραγματικότητα δεν υπήρχε άλλη επιλογή, κατά πόσο η ηγεσία των Ατρείδων (και του εκφραστή της Οδυσσέα) μπορεί, τελικά, να χαρακτηριστεί ως «καλή» ή «κακή», με τη διπλή σημασία των όρων: αποτελεσματική και ηθική, αναποτελεσματική ή/και ανήθικη;

Παρά τις αποφάσεις και ενέργειες της ηγεσίας, το εγχείρημα αποτυγχάνει. Ο Νεοπτόλεμος παύει να συνεργάζεται με τον Οδυσσέα και ο Φιλοκτήτης δεν τους ακολουθεί στην Τροία ούτε με βία ούτε με πειθώ ούτε με δόλο. Εν τέλει, όλο το σχέδιο στέφεται με απόλυτη αποτυχία και οι ηγέτες αποδεικνύονται αναποτελεσματικοί τόσο γιατί δεν επέφεραν την επιθυμητή αλλαγή όσο και γιατί τα μέσα που χρησιμοποίησαν (ο δόλος) ήταν ανήθικα. Κατά την A. Tausiani ο Οδυσσεύς δεν είναι πολύτροπος και ευέλικτος, όπως στο έπος. Έχει εγωκεντρική στάση και δεν κατανοεί την ψυχολογία του άλλου. Είναι αποτελεσματικός με τον Νεοπτόλεμο, αλλά του διαφεύγει ότι ο τελευταίος θα μπορούσε να δει τον Φιλοκτήτη αλλιώς και όχι ως εμπόδιο που πρέπει να ξεπεράσουν. Δεν σκέφτεται εναλλακτικές λύσεις και σε καμιά περίπτωση δεν σκέφτεται το ενδεχόμενο αποτυχίας. Ο Σοφοκλής, υποστηρίζει, δημιουργεί μια καρικατούρα του Οδυσσέα, του οποίου το μυαλό αντικατέστησε η αυτοεκτίμηση. Αυτή η εμμονή καταδικάζει, τελικά, την επιχείρηση σε αποτυχία.³⁵³ Σύμφωνα με τον R. Osborne, στον *Φιλοκτήτη* παρακολουθούμε την κατάρρευση της πολιτικής διαδικασίας. Αυτό συμβαίνει επειδή το σχέδιο δόλου του Οδυσσέα αποτυγχάνει και επειδή ο μεν Φιλοκτήτης σημαδεύεται έντονα από την παλιά ιστορία ο δε Νεοπτόλεμος δεν θέλει να θυσιάσει την προσωπική του φήμη. Άρα, το θέμα του έργου είναι πώς υποφέρει η κοινωνία, όταν οι πολιτικοί παράγοντες βάζουν τα προσωπικά τους συμφέροντα πάνω από το σύνολο. Εκείνο που κυρίως δοκιμάζεται στο έργο είναι η εμπιστοσύνη.³⁵⁴

---

353 Tausiani (2011) 441.

354 Osborne (2012) 281. Ο Osborne σημειώνει επίσης ότι η κατάρρευση της εμπιστοσύνης παρουσιάζεται και στον Θουκυδίδη στην περίπτωση της Κέρκυρας (3.82-4) και στην επιτυχία των Τετρακοσίων το 411

Τη στιγμή της αποτυχίας, όμως, επεμβαίνει ο Ηρακλής, ο οποίος επιτυγχάνει την επιστροφή του Φιλοκτήτη και του Νεοπτόλεμου στην Τροία. Η σύγκρουση του Οδυσσέα με τον Φιλοκτήτη ήταν μεγάλη και δεν επήλθε συμβιβασμός. Στο τέλος, όμως, με την παρουσία του Ηρακλή, ο Φιλοκτήτης υποχωρεί και αναθεωρεί την απόφασή του. Ο Ch. Segal επισημαίνει ότι παρά την υποχώρηση του Φιλοκτήτη, το χάσμα με τους Ατρείδες παραμένει. Ο Φιλοκτήτης δεν συγχωρεί ούτε τους Ατρείδες, ούτε τον Οδυσσέα. Υποχωρεί όχι στη διαταγή των αρχηγών, όχι στην πειθώ των ανθρώπων, αλλά στον θεό και φίλο από το παρελθόν Ηρακλή. Παρόλο που το έργο τείνει στη συμφιλίωση, το χάσμα μεταξύ θεών και ανθρώπων, μεταξύ ταπεινών ανθρώπων και ευγενών ηρώων τους οποίους έβλαψαν, παραμένει.³⁵⁵ Η προβληματική, σύμφωνα με τον Tessitore, ελπίδα του Φιλοκτήτη στους θεούς για απόδοση δικαιοσύνης (που γι' αυτόν σημαίνει να πάθουν και οι εχθροί του τα ίδια που έπαθε κι αυτός) και η αποκλειστική προσήλωση του Οδυσσέα στην πολιτική οδήγησαν στην αποτυχία του σχεδίου του Οδυσσέα, αλλά στην επιτυχία του τελικού σκοπού. Το ατομικό και το κοινό καλό ενώνονται τελικά από τον Δία. Δεν υπερισχύει ούτε ο Οδυσσεύς ούτε ο Φιλοκτήτης και η λύση δίνεται από τον από μηχανής θεό: ο Φιλοκτήτης πρέπει να πάει στην Τροία. Η πολιτική ανάγκη είναι υπεράνω του δικαίου και στην πολιτική η επιτυχία είναι βασική. Η παρέμβαση του Ηρακλή δικαιώνει τον σκοπό του Οδυσσέα.³⁵⁶

Η παρέμβαση του Ηρακλή αποδεικνύει ότι ο στόχος των ηγετών ήταν σωστός. Ο Φιλοκτήτης και ο Νεοπτόλεμος έπρεπε να οδηγηθούν στην Τροία και –συνεπώς– οι ηγέτες είχαν θέσει τον σωστό στόχο. Τα μέσα και ο τρόπος, όμως, που χρησιμοποίησαν ήταν λανθασμένα, επειδή δεν έλαβαν καθόλου υπόψη τους τους ανθρώπους που εμπλέκονταν (Φιλοκτήτης, Νεοπτόλεμος). Ο δόλος, που θεωρήθηκε ως η μοναδική και πλέον ενδεδειγμένη λύση, αποδείχθηκε λάθος επιλογή. Ο Οδυσσεύς συνειδητά επέλεξε μια τακτική που γνώριζε ότι θα ερχόταν σε σύγκρουση με τον κόσμο του Νεοπτόλεμου και συνειδητά, επίσης, διακήρυξε την με κάθε τρόπο, ηθικό ή ανήθικο, προσήλωση στην

π.Χ. (8.66). Ο Θουκυδίδης παρουσιάζει επίσης την ευφυΐα των ολιγαρχικών του 411 και τη δημόσια υποψία προς τον εξυπνότερό τους, τον Αντιφώντα (8.68). Ο Osborne συνδέει τον *Φιλοκτήτη* με τη γενικότερη κατάσταση στην Αθήνα και παρατηρεί ότι και στις δύο περιπτώσεις η πολιτική επιτυχία απαιτεί και προϋποθέτει τη συνεργασία. Δεν υπάρχει διάκριση δημοκρατίας ή ολιγαρχίας, γιατί η συνεργασία απαιτείται και στα δύο πολιτικά σώματα. Στον *Φιλοκτήτη* ο Ηρακλής επιμένει ότι η Τροία θα πέσει με τη συνεργασία Φιλοκτήτη-Νεοπτόλεμου ενώ στην Αθήνα του 409 είχε απήχηση η θέση ότι χρειάζεται συνεργασία για να νικήσουν στον πόλεμο.

355 Segal (1977) 158.

356 Tessitore (2003) 77-87.

πολιτική επιτυχία. Έναν τρόπο, όμως, που δεν λάμβανε υπόψιν τα συναισθήματα και τη θέση του Φιλοκτήτη. Η ηγεσία στον *Φιλοκτήτη* αποδείχθηκε «κακή» τόσο γιατί ήταν αναποτελεσματική (την επιθυμητή αλλαγή επέφερε ο Ηρακλής και όχι οι ηγέτες) όσο και γιατί τα μέσα που χρησιμοποίησε ήταν ανήθικα.

Η πιο πάνω ανάλυση καταδεικνύει ότι οι ηγέτες στον *Φιλοκτήτη*, σύμφωνα με τη θεωρία του Fiedler, προσανατολίστηκαν στο έργο και όχι στον άνθρωπο.³⁵⁷ Έθεσαν ως πολιτικό και στρατιωτικό τους στόχο την κατάληψη της Τροίας και προέβησαν σε κάθε ενέργεια προκειμένου να τον επιτύχουν. Στην πορεία αυτή, όμως, δεν έλαβαν υπόψη τους τους ανθρώπους, οι οποίοι καλούνταν να συμβάλουν με τρόπο καθοριστικό στην επίτευξη του στόχου. Τόσο οι Ατρείδες όσο και ο Οδυσσεύς δεν προσμέτρησαν τις ανάγκες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ούτε του Νεοπτόλεμου ούτε του Φιλοκτήτη.

Η ηγεσία τους, επίσης, θα μπορούσε, ακολουθώντας την κατάταξη του Heywood, να χαρακτηριστεί ως *συναλλακτική*. Οι ηγέτες επικεντρώθηκαν στην υλοποίηση του στόχου και ενέπλεξαν τους αρχομένους μέσω της τακτικής της επιβράβευσης/τιμωρίας. Τα κίνητρα που προσπάθησαν να καλλιεργήσουν ήταν εξωτερικά. Υποσχέθηκαν ότι τόσο ο Νεοπτόλεμος όσο και ο Φιλοκτήτης θα επωφεληθούν προσωπικά, αν ακολουθήσουν τις οδηγίες τους. Ο μεν Νεοπτόλεμος θα κερδίσει τη φήμη του σοφού και γενναίου (*δύο φέρη δωρήματα* 118, *σοφός τ' ἂν αὐτὸς κάγαθὸς κεκλή' ἄμα* 119), ο δε Φιλοκτήτης την απαλλαγή του από τη σκληρή ασθένεια και αθάνατη δόξα (*νόσου μαλαχθῆς τῆσδε* 1334, *κλέος ὑπέρτατον λαβεῖν* 1347). Τα εξωτερικά κίνητρα, ωστόσο, δεν κατόρθωσαν να εμπνεύσουν και να συνδέσουν στενά τα δύο πρόσωπα με τον επιδιωκόμενο στόχο. Παρά την αρχική του υποχώρηση, ο Νεοπτόλεμος αρνείται να συνεργαστεί έως το τέλος. Ο Φιλοκτήτης, πάλι, είναι άκαμπτος απέναντι σε ανθρώπους που ενδιαφέρονται μόνο για τον στόχο τους και όχι ειλικρινώς και ουσιαστικώς για τον ίδιο.

Η τακτική αυτή, η οποία δεν έλαβε υπόψη τον παράγοντα «άνθρωπος» απέτυχε. Χρησιμοποίησε θεμιτά και αθέμιτα μέσα, γεγονός που οδήγησε στην απώλεια της εμπιστοσύνης μεταξύ των εμπλεκομένων. Εξετάζοντας τους χειρισμούς που αναλήφθηκαν και κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, γίνεται φανερό ότι επρόκειτο για μία «κακή» ηγεσία. Ο τελικός στόχος βρέθηκε σε ιδιαίτερος κρίσιμο και επισφαλές σημείο και, αν δεν

---

357 Βλ. Κεφάλαιο 1.1: *Θεωρίες ηγεσίας*.

επενέβαινε ο Ηρακλής, θα κατέρρευε.

5.2 Αίας

Η κατάσταση που αντιμετωπίζουν οι Ατρείδες στον Αίαντα κρίνεται ως ιδιαίτερα κρίσιμη. Στο στράτευμα έχει εκδηλωθεί απειθαρχία και έγινε απόπειρα δολοφονίας των αρχιστρατήγων. Ο Αίας θεωρεί ότι η τιμή του έχει προσβληθεί εξαιτίας του αποτελέσματος της κρίσης των όπλων του Αχιλλέα, καταλογίζει ευθύνες στους Ατρείδες και τον Οδυσσέα (*νῦν δ' αὐτ' Ατρεΐδαι φωτὶ παντουργῶ φρένας / ἔπραξαν, ἀνδρὸς τοῦδ' ἀπόσαντες κράτη* 445-6) και θεωρεί ὕβριν τη συμπεριφορά τους απέναντί του (*ὄσσην κατ' αὐτῶν ὕβριν ἐκτείσαιτ' ἰών* 304). Αμφισβητεί το αποτέλεσμα της κρίσης και, σε κατάσταση τρέλας, επιτίθεται εναντίον των Ατρειδῶν, στην πραγματικότητα όμως εναντίον των ζώων. Η αποτυχία του να τιμωρήσει αυτούς που θεωρεί υπαίτιους της ατιμίας του, πλήττει ανεπανόρθωτα πλέον την τιμή του και τον οδηγεί στην αυτοκτονία.³⁵⁸

Η τραγωδία αυτή αποτελεί τη μοναδική περίπτωση κατά την οποία παρακολουθούμε τον χειρισμό ενός προβλήματος με δύο διαφορετικούς, και μάλιστα αντίθετους, τρόπους. Αρχικά, παρακολουθούμε την άσκηση της εξουσίας από τους Ατρείδες και την αποτυχία τους να αντιμετωπίσουν και να χειριστούν το πρόβλημα επιτυχώς και, ακολούθως, την αντιμετώπιση που προτείνει ο Οδυσσεύς και την επιτυχία του. Η παρουσίαση των δύο διαφορετικών τρόπων άσκησης της εξουσίας, οι δύο αντίθετες προσεγγίσεις και τακτικές που εφαρμόζονται καθώς και τα αποτελέσματά τους, παρέχουν τη δυνατότητα σύγκρισης και οδηγούν στην ασφαλέστερη εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με την «καλή» και «κακή» άσκηση της εξουσίας.

Σύμφωνα με την επίσημη κατηγορία που διατυπώνει ο Μενέλαος, ο Αίας ήθελε να σκοτώσει όλο τον στρατό και μάλιστα νύκτα (*ὄστις στρατῶ ζῦμπαντι βουλευσας φόνον / νύκτωρ ἐπεστράτευσεν* 1055-1056). Το ίδιο το στράτευμα κρίνει ως αξιόμημπη την πράξη του Αίαντα και επιζητεί την τιμωρία του. Ο αγγελιαφόρος περιγράφει τη στιγμή που ο Τεύκρος έφτασε στο στρατόπεδο και οι στρατιώτες ήταν ιδιαίτερα εχθρικοί απέναντί του: *ἀρχισαν ὅλοι ανεξαιρέτως να τον βρίζουν (εἶτ' ὀνειδέσιν / ἤρασσον ἔνθεν κᾶνθεν οὔτις ἔσθ' ὄς οὔ* 724-725), γιατί ήταν ο αδελφός τοῦ μανέντος κάπιβουλευτοῦ στρατῶ (726) που θα

358 *ἀλλά με συνδάϊζον* (361), *οἴμοι γέλωτος· οἶον ὑβρίσθην ἄρα* (367), *ἔλεσθ' ἔλεσθέ μ' οἰκήτορα, / ἔλεσθέ μ'·* (396-397), *πᾶς δὲ στρατὸς δίπαλτος ἄν / με χειρὶ φονεύοι* (408-409), *τανῦν δ' ἄτι-/μος ὧδε πρόκειμαι* (426-427), *ἄτιμος Ἀργείοισιν ὧδ' ἀπόλλυμαι* (440), *πῶς με τλήσεται ποτ' εἰσιδεῖν / γυμνὸν φανέντα τῶν ἀριστείων ἄτερ, / ὧν αὐτὸς ἔσχε στέφανον εὐκλείας μέγαν; / οὐκ ἔστι τοῦργον τλητόν* (463-466).

του άξιζε λιθοβολισμός (*ὄς τ' οὐκ ἀρκέσοι / τὸ μὴ οὐ πέτροισι πᾶς καταξανθεὶς θανεῖν* 727-728). Τράβηξαν μάλιστα και τα ξίφη τους και, αν δεν επενέβαιναν οι γεροντότεροι να τους σταματήσουν, ο Τεύκρος θα ήταν νεκρός (*ὄστ' ἐς τοσοῦτον ἦλθον ὥστε και χεροῖν / κολεῶν ἐρυστὰ διεπεραιώθη ξίφη. / λήγει δ' ἔρις δραμοῦσα τοῦ προσωτάτω / ἀνδρῶν γερόντων ἐν ξυναλλαγῇ λόγου* 729-732). Η σκηνή αυτή παρουσιάζει την έκρυθμη κατάσταση που επικρατεῖ στο στρατόπεδο. Ο στρατός φαίνεται να εἶναι με το μέρος του βασιλιά του και να εἶναι έτοιμος να επιβάλει την τιμωρία, έστω στον αδελφό του ενόχου.

Οι Ατρείδες συνειδητοποιούν και ομολογούν ότι απέτυχαν να ελέγξουν τον Αίαντα όσο βρισκόταν στη ζωή και αυτό κάνει ακόμα πιο επιτακτική την ανάγκη να ασκήσουν τον έλεγχο έστω τώρα που εἶναι νεκρός (*εἰ γὰρ βλέποντος μὴ ἄδυνήθημεν κρατεῖν, / πάντως θανόντος γ' ἄρξομεν* 1067-1068). Η ηγεσία έχει θέσει ως στόχο τη διατήρηση της υπακοῆς και της τάξης εντός του στρατεύματος, έτσι ώστε να μην τεθεί σε κίνδυνο ο ευρύτερος στόχος που εἶναι η επιτυχία της τρωικής εκστρατείας. Οφείλει, συνεπώς, να χειριστεί με τον δέοντα τρόπο το πρόβλημα που έχει δημιουργηθεί, προκειμένου να μην μείνει η παραμικρή σκιά αμφισβήτησης της ηγεσίας και να μην οδηγηθούν σε γενικότερη αποτυχία. Εἶναι σαφές ότι τη στιγμή αυτή κρίνεται το γόητρο των ηγετών και η αποτελεσματικότητα της ηγεσίας τους. Για τους Ατρείδες η επιβολή τιμωρίας αποτελεί τον μοναδικό τρόπο αντιμετώπισης του προβλήματος, γιατί αυτή θα λειτουργήσει αφενός αποτρεπτικά για όποιον τυχόν συμφωνεῖ με τον Αίαντα και αφετέρου συνεκτικά για το στράτευμα. Επειδή η απειθαρχία έχει ήδη συντελεστεί και ο Αίας εἶναι πλέον νεκρός, οι Ατρείδες κρίνουν ότι η μόνη τιμωρία που μπορεί να του επιβληθεί εἶναι η στέρηση της ταφής.

Η απόφαση αυτή, που έχει τη στήριξη και αποδοχή του στρατεύματος, βρίσκει αντίσταση στον Τεύκρο. Ο Μενέλαος αναλαμβάνει να του μεταφέρει και να επιβάλει την απόφαση των ηγετών. Εἶναι τέτοια, όμως, η σταθερότητα και η αφοβία που επιδεικνύει ο Τεύκρος απέναντί του (*οὐ γὰρ ἠξίου τοὺς μηδένας. / πρὸς ταῦτα πλείους δεῦρο κήρυκας λαβῶν / και τὸν στρατηγὸν ἤκε· τοῦ δὲ σοῦ ψόφου / οὐκ ἂν στραφεῖην, ἕως ἂν ἦς οἶός περ εἶ* 1114-1117), που αναγκάζουν τον Μενέλαο να χρησιμοποιήσει απειλές και εκφοβισμό, και πάλι όμως χωρίς αποτέλεσμα. Ο Μενέλαος, παρά τον προετοιμασμένο και μελετημένο λόγο που εκφωνεῖ, δεν κατορθώνει να πείσει τον συνομιλητή του. Όπως σημειώνει ο J. Daneš, ο Μενέλαος υπερβαίνει τα όρια της εξουσίας του. Ενώ κάνει λόγο για *φόβο* και *αἰδῶ* (1076) και για υπακοή στους νόμους, εννοεῖ την υπακοή στην πολιτική εξουσία. Δεν λαμβάνει υπόψη του την ισότητα μεταξύ των βασιλέων (το επισημαίνει στη συνέχεια και ο Τεύκρος

1099-1102) και αναφέρεται στον Αίαντα ωσάν να πρόκειται για έναν απλό πολίτη (*ἀνδρὸς ὄντα δημότην* 1071).³⁵⁹ Απαιτεί υποταγή και απειλεί με θάνατο ακόμη και τον Τεύκρο (1090), γεγονός που ο Χορός χαρακτηρίζει *ὑβριν* (*ἐν θανοῦσιν ὑβριστῆς γένη* 1092).³⁶⁰ Η αδυναμία της ηγεσίας είναι έκδηλη. Εκτός του ότι δεν περιορίσε τον Αίαντα εν ζωή, δεν καταφέρνει ούτε και τώρα να ασκήσει τον έλεγχο που επιθυμεί και να περιορίσει τον Τεύκρο.

Ο Μενέλαος αποχωρεί άπραγος και στη συνέχεια εμφανίζεται ο ίδιος ο Αγαμέμνων, θιγμένος για την αμφισβήτηση της εξουσίας του. Θεωρεί ότι ο Τεύκρος *ὑβρίζει κάζελευθεροστομεῖ* (1258) και ότι η συμπεριφορά του συνιστά τόλμη (*σὲ δὴ τὰ δεινὰ ῥήματ' ἀγγέλλουσί μοι / τλήναι καθ' ἡμῶν* 1226-1227). Η σθεναρή αντίδραση του Τεύκρου, η σταθερότητά του στην ειλημμένη απόφαση να θάψει τον νεκρό *πρὸς βίαν* του Αγαμέμνονα (1327) ακόμα και με κίνδυνο να χάσει ο ίδιος τη ζωή του (*ἐπεὶ καλὸν μοι τοῦδ' ὑπερπονουμένῳ / θανεῖν προδήλως* 1310-1311) ουσιαστικά αποδυναμώνουν τον Ατρείδη. Παρόλο που αυτός είναι ο αρχιστράτηγος και η απόπειρα δολοφονίας αυτόν είχε ως στόχο –και άρα θα μπορούσε να έχει πολλά ελαφρυντικά η όποια απόφασή του–, εκδηλώνει μεγάλη αναποτελεσματικότητα καθώς παρουσιάζεται ταυτόχρονα αλαζονικός και αδύναμος. Αποκαλεί τον Τεύκρο *δοῦλον* (*ταῦτ' οὐκ ἀκούειν μεγάλα πρὸς δούλων κακά;* 1235) και θεωρεί ότι η βία είναι μέσο επιβολής της εξουσίας (*μέγας δὲ πλευρὰ βοῦς ὑπὸ σμικρᾶς ὄμως / μάστιγος ὀρθὸς εἰς ὁδὸν πορεύεται* 1253-1254). Η χρήση βίας, όμως, αποκαλύπτει την πραγματική αδυναμία της εξουσίας. Η αποτελεσματική εξουσία ασκείται με την εκούσια υπακοή των αρχομένων, ενώ η βία φέρνει φόβο, που με τη σειρά του προκαλεί είτε την αντίσταση είτε τη σιωπή των άλλων.³⁶¹ Όσο ο Αγαμέμνων σκληραίνει τη στάση του και απαιτεί υποταγή, τόσο πιο πολύ προκαλεί την αντίδραση του Τεύκρου και αποκαλύπτει την αδυναμία του ηγέτη.³⁶²

Αναφερόμενος ειδικά στον στρατιωτικό ηγέτη ο Δ. Δημητρούλης³⁶³ υποστηρίζει ότι, για

---

359 Ο Finglass (2011) 441 επισημαίνει ότι η λέξη *δημότης* στην τραγωδία σημαίνει πάντοτε «απλός πολίτης».

360 Daneš (2012) 55-57.

361 Αυτή η άποψη εκφέρεται και από τον Νέστορα στο I της *Ιλιάδας* (*τὼ σε χρὴ περὶ μὲν φάσθαι ἔπος ἠδ' ἐπακοῦσαι, / κρηῆναι δὲ και ἄλλω, ὅτ' ἂν τινα θυμὸς ἀνώγη / εἰπεῖν εἰς ἀγαθόν· σὲο δ' ἔξεται ὅτι κεν ἄρχη* I 100-102), όταν προσπαθεῖ να συμβιβάσει τις εγωιστικές αξιώσεις του Αγαμέμνονα με το κοινό καλό. Ο Νέστωρ ισχυρίζεται ότι το κριτήριο της καλής ηγεσίας δεν είναι η σιωπή των άλλων, αλλά η δυνατότητα να εκφράζουν ακόμη και αντίθετες απόψεις.

362 Και ο Hammer (2002) 86, παρατηρεῖ αναλόγως για τον Αγαμέμνονα στην *Ιλιάδα* ότι όσο ασκεί την εξουσία του, τόσο μειώνεται η δύναμή του.

363 Δημητρούλης (2015) 74-76.

να επιτύχει την αποστολή του, πρέπει να πείσει τους υφισταμένους του ότι αξίζει να τον ακολουθήσουν κάτω από τις πλέον αντίξοες συνθήκες. Αυτό, ωστόσο, είναι έργο απαιτητικό και ιδιαίτερα δύσκολο. Ένα από τα πλέον «τοξικά» συναισθήματα ιδιαίτερα για τον ηγέτη, είναι η οργή, ο θυμός. Ο στρατιωτικός ηγέτης, προσθέτει ο Δημητρούλης, οφείλει να ελέγχει αυτό το συναίσθημα απόλυτα. Σύμφωνα και με τον Αριστοτέλη³⁶⁴ η οργή θεωρείται *πάθος* και πρέπει να επαινείται αυτός που γνωρίζει για ποια πράγματα, με ποιον τρόπο, πότε και για πόσο διάστημα πρέπει να οργίζεται. Οι Ατρείδες, όμως, φαίνεται να μην είναι σε θέση να ελέγξουν τον θυμό τους με αποτέλεσμα, όχι απλά να μην κατορθώνουν να πείσουν, αλλά να επιτείνουν το πρόβλημα της απειθαρχίας του Τεύκρου.

Η απειθαρχία του Τεύκρου δεν αποτελεί αντίδραση της στιγμής, όπως ήταν αυτή του Αίαντα που ενήργησε σε κατάσταση μανίας, αλλά είναι προϊόν σκέψης. Ανάγει, μάλιστα, τις θέσεις του σε θεωρητικό επίπεδο και στηρίζει με επιχειρήματα την αντίστασή του στην εξουσία και την απειθαρχία του. Ο Τεύκρος υποστηρίζει ότι οι Ατρείδες έχουν υπερβεί τα όρια της εξουσίας τους. Η απαγόρευση ταφής του νεκρού συνιστά κατάχρηση της εξουσίας τους, περιφρόνηση των θεϊκών νόμων (Με.: *ἐγὼ γὰρ ἂν ψέξαιμι δαιμόνων νόμους;* / Τεύ.: *εἰ τοὺς θανόντας οὐκ ἔῤῃς θάπτειν παρών* 1130-1131) και τους καλεί να μην προσβάλλουν τους θεούς (*μὴ νῦν ἀτίμα θεοῦς* 1129). Διακηρύττει ότι ο βασιλιάς δεν έχει κανένα δικαίωμα να επεμβαίνει στα των θεῶν και ζητά την αναίρεση της απόφασής του. Ανάλογη ήταν και η άποψη που υποστήριξε ο Χορός. Ο Χορός (που γενικά εκφράζει μετριοπάθεια και προσπαθεί να συγκρατήσει και τις δύο πλευρές, όταν η συμπεριφορά ή τα λόγια τους ξεφεύγουν) διακρίνει την υπερβολή της απόφασης των Ατρείδων και ζητά από τον Μενέλαο να μη γίνει *ἐν θανοῦσιν ὕβριστής* (1092). Αυτή η φωνή της αυτοσυγκράτησης, όμως, δεν γίνεται δεκτή από την ηγεσία, η οποία σταδιακά οδηγείται στα άκρα. Η κατάχρηση της εξουσίας των Ατρείδων εντοπίζεται και επισημαίνεται για τρίτη φορά από τον Οδυσσέα, ο οποίος κάνει λόγο για καταπάτηση του δικαίου και προσβολή του νεκρού (*μηδ' ἢ βία σε μηδαμῶς νικησάτω / τοσόνδε μισεῖν ὥστε τὴν δίκην πατεῖν* 1334-1335 και *ὥστ' οὐκ ἂν ἐνδίκως γ' ἀτιμάζοιτό σοι* 1342). Ο Οδυσσεύς, μάλιστα, κάνει ένα βήμα ακόμα πιο πέρα για να πει ότι μετά θάνατον δεν πρέπει να συντηρείται η έχθρα απέναντι σε κανέναν. Είναι άδικο να κάνει κανείς κακό σε έναν νεκρό, ακόμη και αν τον μισεί:

ἄνδρα δ' οὐ δίκαιον, εἰ θάνοι,

364 *Ηθικά Νικομάχεια* 1125b.30: *ὁ μὲν οὖν ἐφ' οἷς δεῖ καὶ οἷς δεῖ ὀργιζόμενος, ἔτι δὲ καὶ ὡς δεῖ καὶ ὅτε καὶ ὅσον χρόνον, ἐπαινείται.*

Τα λόγια του Οδυσσέα θέτουν τα όρια της εξουσίας και εισάγουν μια νέα ηθική αντίληψη που καταρρίπτει την παλαιά. Το να μισεί κανείς τον εχθρό και να ευεργετεί τον φίλο ήταν βαθύτατα ριζωμένο στη ζωή και τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων. Οι θεοί, εξάλλου, το εφάρμοσαν πρώτοι (*τοὺς δὲ σώφρονας / θεοὶ φιλοῦσι καὶ στυγοῦσι τοὺς κακοὺς* 132-133). Η Αθηνά στον *Αίαντα* χαίρεται με την κατάσταση του Αίαντα και καλεί τον Οδυσσέα να χαρεί κι εκείνος για το κακό που έπληξε τον ήρωα (*οὐκουν γέλωσ ἤδιστος εἰς ἐχθροὺς γελᾶν*; 79). Σύμφωνα, όμως, με τη νέα ηθική που προτείνει ο Οδυσσεύς, το σωστό είναι οι πρώην εχθροί να συμφιλιώνονται μετά θάνατον. Ο Οδυσσεύς αποκηρύσσει το μίσος και καταδεικνύει έμπρακτα ότι ο πρώην εχθρός –ακόμα και ο χειρότερος– μπορεί να γίνει φίλος και αυτό σε καμιά περίπτωση δεν αποτελεί ένδειξη αδυναμίας και δειλίας. Αν και είδε με τα μάτια του το θανάσιμο μίσος που έτρεφε γι' αυτόν ο Αίας (105-117), νιώθει οίκτο για τον εχθρό του (*ἐποικτίρω* 121) τη στιγμή που άλλοι θα χαίρονταν (*καὶ πᾶς ὁ κλύων / τοῦ λέξαντος χαίρει μᾶλλον / τοῖς σοῖς ἄχεσιν καθυβρίζων* 151-153) και αυτός, ο πρώην εχθρός (Οδυσσεύς για Αίαντα: *ἐχθρός γε τῷδε τάνδρῃ καὶ τανῦν ἔτι* 78), γίνεται φίλος. Φιλοσοφεί τη ζωή, βλέπει το ευμετάβλητο της ανθρώπινης μοίρας και εκτιμά ότι το μέλλον είναι αβέβαιο και για τον ίδιο (*ὀρῶ γὰρ ἡμᾶς οὐδὲν ὄντας ἄλλο πλὴν / εἶδωλ' ὅσοιπερ ζῶμεν ἢ κούφην σκιάν.* 125-126). Ο Οδυσσεύς παύει να βλέπει μόνο τον στόχο που πρέπει να υλοποιηθεί και με έναν ιδιαίτερα ριζοσπαστικό τρόπο εισάγει στη θεώρηση των πραγμάτων τον παράγοντα «άνθρωπος».

Ο Οδυσσεύς εκπροσωπεί έναν νέο τύπο ηγέτη που δεν αντιμετωπίζει τον εχθρό με βία και μίσος, ούτε χαίρεται με τη συμφορά του.³⁶⁵ Ανατρέπει τις καθιερωμένες απόψεις και αποδεικνύει ότι το συμφέρον και η ενίσχυση της θέσης του ηγέτη είναι η απόρριψη του μίσους και η επίδειξη μεγαλοψυχίας και όχι η αυταρχική επίδειξη ισχύος με απειλές και επιβολή ποινών.³⁶⁶ Η προσέγγισή του είναι αυτή της συμφιλιώσης και αναλαμβάνει ρόλο

365 Όπως παρατηρεί ο Daneš (2012) 45-50, ο Οδυσσεύς δεν είναι πρωταγωνιστής σε καμιά από τις τραγωδίες στις οποίες παρουσιάζεται (*Αίας* και *Φιλοκτήτης* του Σοφοκλή, *Εκάβη* του Ευριπίδη). Όποτε, όμως, εμφανίζεται συμβάλλει καίρια στην πλοκή του έργου. Ο ρόλος του θα μπορούσε να αποδοθεί με τους όρους «σωφροσύνη» στον *Αίαντα*, και «δόλος» στον *Φιλοκτήτη* και στην *Εκάβη*. Ο ρόλος του Οδυσσέα στον *Αίαντα* αποτελεί καινοτομία του Σοφοκλή. Είναι σίγουρο ότι το αθηναϊκό κοινό δεν περίμενε ότι στο τέλος εκείνος που θα συνέβαλλε στην ταφή του Αίαντα θα ήταν ο μεγαλύτερός του εχθρός, ο Οδυσσεύς.

366 Ο Meier (1997) 216 κ.ε. θεωρεί ότι με την υπέρβαση της αντιπαλότητας και των αντιθέσεων μεταξύ Αγαμέμνονα και Τεύκρου, ο Οδυσσεύς εκπροσωπεί κάτι εντελώς διαφορετικό και καινούριο, υποδεικνύει έναν τρίτο δρόμο ως εναλλακτική λύση. Ο Woodard (1964) 170-172, υποστηρίζει ότι κατά τον 5^ο αιώνα ο Οδυσσεύς αποτελούσε αρχέτυπο που συνδύαζε τον λόγο με το έργο και εξισοροπούσε

δαιτητή μεταξύ Αγαμέμνονα και Τεύκρου (1322 κ.ε.). Η σοφία του είναι αναγνωρισμένη (*ὄστις σ', Ὀδυσσεῦ, μὴ λέγει γνώμη σοφὸν / φῶναι, τοιοῦτον ὄντα, μῶρός ἐστ' ἀνὴρ*. 1374-1375) και γίνεται αποδεκτός ως μεσολαβητής. Τα μέσα του ήταν η συμπάθεια και ο διάλογος, η διαλλακτικότητα και η σοφία, η φιλοσοφημένη στάση απέναντι στη ζωή και η προοπτική της αποκήρυξης του μίσους που, εκτός από το ατομικό, εξυπηρετεί το συλλογικό συμφέρον. Ενώ η επιθετική τακτική του Αγαμέμνονα οδήγησε στην πόλωση και την αποτυχία, η συμβιβαστική τακτική του Οδυσσέα με όπλο την πειθώ (*καὶ σφόδρα πείθει* 150) αποδεικνύεται επιτυχής. Αποδεικνύεται ότι η στάση αυτή δεν κλονίζει την οργάνωση της κοινωνίας, δεν συγκρούεται με τους νόμους, αλλά, αντιθέτως, επιλύει προβλήματα και μπορεί να γίνει αποδεκτή από το σύνολο. Το μεγάλο κέρδος είναι η αποκατάσταση της τάξης και της αρμονίας στην οργανωμένη κοινωνία (πόλη ή στρατό) αλλά και στις διαπροσωπικές σχέσεις. Η άποψη του Οδυσσέα είναι ξεκάθαρη: *κρατεῖς τοι τῶν φίλων νικώμενος* (1353). Ο Αγαμέμνων οφείλει να «νικηθεί» από τους φίλους, αν θέλει να είναι ο «νικητής». Ο Οδυσσεύς, παρατηρεί η Blundell, μεταπείθει τον Αγαμέμνονα, επειδή βασίζεται στη φιλία.³⁶⁷ Ο Οδυσσεύς είναι ο αποτελεσματικός ηγέτης που είχε την ευφυΐα και την ικανότητα να δει βαθύτερα, στην ουσία των πραγμάτων, να αντιληφθεί την ανάγκη για αλλαγή και να προσαρμόσει με ευελιξία τη συμπεριφορά του. Έβγαλε την κατάσταση από το αδιέξοδο, διαφύλαξε την ευσέβεια προς τους θεούς περιορίζοντας την άσκηση της εξουσίας στα όριά της και εξασφάλισε τη συνοχή του στρατεύματος.³⁶⁸ Ο Τεύκρος αποτιμώντας στο τέλος τους δύο χειριστές της κρίσης χαρακτηρίζει τον Οδυσσέα *ἄριστον* (*ἄριστ' Ὀδυσσεῦ* 1381) και τον Αγαμέμνονα *ἐπιβρόντητον* (*ὁ στρατηγὸς οὐπιβρόντητος* 1386).

Γιατί, όμως, απέτυχε ο Αγαμέμνων, τη στιγμή μάλιστα που ήταν ισχυρότερος από τον Τεύκρο και είχε την υποστήριξη του στρατού; Η απάντηση προκύπτει από τα λόγια του Οδυσσέα. Για τον Οδυσσέα η απόφαση του Αγαμέμνονα είναι εσφαλμένη και με παρρησία

αντιθέσεις.

367 Blundell (1989) κυρίως 95-105. Αντιθέτως, σημειώνει η Blundell, στην περίπτωση της Αντιγόνης ο Κρέων έχει κατατάξει την ηρωίδα στους εχθρούς. Δεν κατανοεί το πραγματικό νόημα της φιλίας και απαιτεί από τους άλλους υποταγή στον νόμο του ενός. Η αποτυχία του στη φιλία τον εμποδίζει να επανορθώσει.

368 Ο Raaflaub (2013) 77, αναφερόμενος στην *Ιλιάδα* παρατηρεί ότι ένας από τους πολιτικούς φόβους που την διατρέχει είναι αφενός τα αρχικά λάθη και η τελική επιτυχία του Αγαμέμνονα και αφετέρου η αρχική υπεροχή και τελική πτώση του Έκτορα. Ο ποιητής καθιστά το κοινό ικανό να διακρίνει την καλή και κακή ηγεσία και τις συνέπειές τους. Ο Αγαμέμνων εξυψώνεται στο τέλος επειδή έφτασε σε υψηλό επίπεδο δικαιοσύνης (*Ιλ.* 19.181). Είναι δεδομένο ότι κάθε ηγέτης κάνει λάθη. Η κοινωνία ανταμείβει εκείνον που τα ξεπερνά και αποκαθιστά την ενότητα ως συνθήκη κοινής επιτυχίας. Ο ηγέτης και η κοινωνία εξαρτώνται ο ένας από τον άλλο. Αλληλεπιδρούν πολιτικά στη συνέλευση και στο συμβούλιο και ο βασιλιάς δεν μπορεί να αγνοήσει τη λαϊκή βούληση, παρόλο που ο λαός δεν ψηφίζει.

διατυπώνει ξεκάθαρα και κατηγορηματικά τη διαφωνία του: ο Αγαμέμνων διαπράττει λάθος, επειδή τολμά με κάθε αναληθσία να αφήσει άταφο τον νεκρό και επιτρέπει στο μίσος του προς τον Αίαντα να υπερισχύσει του δικαίου παραβιάζοντας ακόμα και τους θεϊκούς νόμους:

ἄκουέ νυν. τὸν ἄνδρα τόνδε πρὸς θεῶν

μὴ τλήῃς ἄθραπτον ὧδ' ἀναλήγτως βαλεῖν·

μηδ' ἡ βία σε μηδαμῶς νικησάτω

τοσόνδε μισεῖν ὥστε τὴν δίκην πατεῖν (1332-1335)

και αμέσως μετά:

οὐ γάρ τι τοῦτον, ἀλλὰ τοὺς θεῶν νόμους / φθείροις ἄν (1343-1344).

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι η κριτική προς τον Αγαμέμνονα ασκείται δημόσια από τον καλύτερο, όπως έχει παραδεχθεί ο ίδιος ο Αγαμέμνων, φίλο του (*φίλον σ' ἐγὼ μέγιστον Ἀργείων νέμω* 1331).³⁶⁹ Έτσι, ο Οδυσσεύς αποκαλύπτει πως ο αρχιστράτηγος στη συγκεκριμένη δύσκολη στιγμή δεν έκρινε με βάση το λογικό και το δίκαιο, αλλά παρακινημένος από προσωπικά πάθη. Πήρε μια απόφαση που κατ' επίφαση εξυπηρετούσε τα συμφέροντα του στρατού και της εκστρατείας, στην πραγματικότητα όμως του πρόσφερε προσωπική ικανοποίηση και χαρά για την τιμωρία του εχθρού του. Η τιμωρία του Αίαντα θα σήμαινε από τη μια ενίσχυση της θέσης και εξουσίας του Αγαμέμνονα και από την άλλη υποβάθμιση και υποτίμηση του Αίαντα, αφού η τιμή ή ατιμία του νεκρού συνοδεύει τη φήμη του και ενισχύει ή αποδυναμώνει την εικόνα του στη μνήμη των ανθρώπων. Εκμεταλλεύτηκε αφενός το λάθος του Αίαντα και αφετέρου τη στήριξη που είχε από τον στρατό, για να ασκήσει τη βασιλική του εξουσία και να τιμωρήσει τον προσωπικό του εχθρό. Ο πραγματικός ηγέτης, σημειώνει ο Δ. Δημητρούλης αναφερόμενος ειδικά στον στρατιωτικό ηγέτη, πρέπει να δείχνει κατανόηση στα προβλήματα των υφισταμένων του, όχι από υποχρέωση αλλά από πραγματικό ενδιαφέρον. Η άκρα αυστηρότητα (που μπορεί κάποτε να επιβάλλεται για περιορισμένο χρόνο) οδηγεί σε αντίθετα αποτελέσματα και δεν βοηθά στην ανάπτυξη των κατάλληλων σχέσεων μεταξύ του ηγέτη και των υφισταμένων του, γεγονός που συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία της αποστολής. Αναφερόμενος στο θέμα της λήψης αποφάσεων από τον στρατιωτικό ηγέτη ο Δ. Δημητρούλης παρατηρεί επί λέξει:

Ο ηγέτης πρέπει να εθιστεί στη λήψη ηθικών, νόμιμων και δίκαιων

---

³⁶⁹ Μάλιστα ο Αγαμέμνων εκφράζει έκπληξη, όταν ο Οδυσσεύς τηρεί αυτή τη στάση: *σὺ ταῦτ', Ὀδυσσεῦ, τοῦδ' ὑπερμαχεῖς ἐμοί;* (1346).

αποφάσεων και αυτή η ικανότητα είναι που θα τον επιβάλει στους υφισταμένους του και θα τον ακολουθήσουν χωρίς δισταγμό προσφέροντας, αν απαιτηθεί, ακόμα και τη ζωή τους στο πεδίο της μάχης.³⁷⁰

Ο Αγαμέμνων δεν δείχνει αυτή τη γνήσια κατανόηση στις θέσεις του Τεύκρου και η αυταρχικότητά του οδηγεί στα αντίθετα αποτελέσματα. Η απόφαση του Αγαμέμνονα, όπως την ανέλυσε ο Οδυσσεύς, δεν ήταν ούτε ηθική ούτε νόμιμη ούτε δίκαιη.

Αυτή η βαθιά ανάλυση των εσωτερικών και εξωτερικών κινήτρων του Αγαμέμνονα από τον Οδυσσέα, δεν του επιτρέπει να αντιτάξει οποιοδήποτε επιχείρημα για μη ταφή του νεκρού. Ομολογεί ότι πρώτος αυτός μίλησε προσβλητικά στον Τεύκρο (*ἤκουσεν αἰσχρά· δρῶν γὰρ ἦν τοιαῦτά με. 1324*), ότι εξουσία και ευσέβεια δύσκολα συνδυάζονται (*τόν τοι τύραννον εὐσεβεῖν οὐ ῥάδιον 1350*) και διατυπώνει το τελευταίο του επιχείρημα, το οποίο αφορά τον ίδιο και τη φήμη του: η μη τιμωρία του νεκρού θα θεωρηθεί δειλία³⁷¹ (*ἡμᾶς σὺ δειλοὺς τῆδε θῆμέρα φανεῖς 1362*). Στην απάντηση του Οδυσσέα ότι η ταφή του νεκρού θα τον καταστήσει δίκαιο και όχι δειλό στα μάτια των Ελλήνων, εννοώντας δηλαδή ότι το δίκαιο απαιτεί την ταφή του νεκρού (*ἄνδρας μὲν οὖν Ἑλλησι πᾶσιν ἐνδίκους 1363*) ο Αγαμέμνων ανακαλεί την απόφασή του. Είναι φανερό ότι δεν έχει πεισθεί από τον Οδυσσέα, αλλά δεν έχει ούτε ισχυρά επιχειρήματα για να τον αντικρούσει. Επιπλέον, από τη στιγμή που τον αποδέχθηκε ως μεσολαβητή, οφείλει να αποδεχθεί και την κρίση του. Και πάλι όμως διαχωρίζει τη θέση του, εκφράζει τη διαφωνία του (*σὸν ἄρα τοῦργον, οὐκ ἐμὸν κεκλήσεται 1368*) και ξεκαθαρίζει στον Οδυσσέα ότι με την ανάκληση της απόφασης κάνει προσωπική χάρη στον ίδιο, και παραμένει αμετανόητος εχθρός του Αίαντα (*σοὶ μὲν νέμοιμ' ἂν τῆσδε καὶ μείζω χάριν, / οὗτος δὲ κάκει κἀνθάδ' ὧν ἔμοιγ' ὁμῶς / ἔχθιστος ἔσται 1370-1373*).

Η επικίνδυνη για το στράτευμα και την εκστρατεία συμπεριφορά του Αίαντα αντιμετωπίστηκε από τους Ατρείδες και τον Οδυσσέα με πολύ διαφορετικό τρόπο, γεγονός που έφερε στην επιφάνεια ηγετικές ικανότητες και αδυναμίες. Η μεγαλύτερη, ίσως, αδυναμία των Ατρείδων ήταν η παντελής απουσία ευελιξίας. Οι Ατρείδες δεν αξιολογούσαν την κατάσταση σωστά και ως εκ τούτου δεν προέβαιναν στις πιο κατάλληλες για την περίπτωση ρυθμιστικές αποφάσεις. Παρέμειναν άκαμπτοι και δεν

370 Δημητρούλης (2015) 76-77.

371 Με το ίδιο ακριβώς επιχείρημα είχε εκφράσει δισταγμό στην ανάκληση της απόφασής του και ο Κρέων στην *Αντιγόνη*. Τα κοινά στοιχεία μεταξύ Αγαμέμνονα και Κρέοντα είναι εξάλλου πολλά (άρνηση ταφής του νεκρού, αυταρχικότητα, σύγκρουση, απειλή κ.ά.).

προσπάθησαν σε κανένα σημείο να κατανοήσουν τον «αντίπαλό» τους και να τον χειριστούν αναλόγως. Ο Αγαμέμνων (όπως και ο Μενέλαος) συμπεριφέρθηκε με εμπάθεια, αυταρχισμό και βία. Καταδίκασε την απειθαρχία του Αίαντα και του Τεύκρου, αλλά δεν προβληματίστηκε για τα βαθύτερα αίτια της. Έβλεπε το μέρος και όχι το όλον. Μια συνολική θεώρηση και αξιολόγηση της κατάστασης θα απαιτούσε εκ μέρους του Αγαμέμνονα (και του Μενέλαου) διάθεση αυτοκριτικής, την οποία δεν επέδειξε. Δεν προβληματίστηκε για τα βαθύτερα κίνητρα που ώθησαν τον ίδιο στη λήψη της απόφασής του και δεν διέκρινε την αυταρχικότητα που χαρακτήριζε τις αποφάσεις του. Ξεπέρασε τα όρια της εξουσίας του επεμβαίνοντας στον χώρο των θεών και προσπάθησε να επιβάλει την απόφασή του με την απειλή του θανάτου. Εκδήλωσε την ανασφάλειά του μπροστά στη σταθερότητα που αντέταξε ο Τεύκρος καθώς και μπροστά στον φόβο μήπως ο στρατός τον θεωρήσει δειλό. Συνάντησε αντίσταση ακόμα και από τον φίλο και σύμμαχό του Οδυσσέα, οπότε αναγκάστηκε να ανακαλέσει την απόφασή του και προσπάθησε να διαφυλάξει το κύρος του διαχωρίζοντας τη θέση του από αυτήν του Οδυσσέα. Κάλυψε την αδυναμία στήριξης της θέσης του και δικαιολόγησε την αλλαγή απόφασης επικαλούμενος τη δύναμη της φιλίας και την προσωπική χάρη προς τον Οδυσσέα. Ξεκίνησε διακηρύσσοντας προσήλωση στην τήρηση των νόμων για το καλό της πόλης και του στρατού, είδε να οδηγείται σε αδιέξοδο, και χωρίς να το αναμένει βρέθηκε δεσμευμένος απέναντι στον φίλον Οδυσσέα. Ο Οδυσσεύς επικαλείται τη φιλία του με τον Αγαμέμνονα, πράγμα που σημαίνει στήριξη στην εκστρατεία αλλά και πολιτική στήριξη στον Αγαμέμνονα τη στιγμή της κρίσης. Οι καλές προθέσεις και η σοφία του Οδυσσέα υποχρεώνουν, τελικά, τον Αγαμέμνονα να ανακαλέσει την αρχική του απόφαση και να υποχωρήσει.

Ο Αγαμέμνων σε αυτή την τραγωδία συμπεριφέρθηκε ως ηγέτης που επικεντρώνεται στο έργο, τον απώτερο στόχο που είναι η επιτυχία της εκστρατείας, παραγνωρίζοντας τους ανθρώπους και τις ανάγκες τους (σύμφωνα με τη θεωρία του Fiedler). Δεν έλαβε υπόψη του ούτε τις ανάγκες του Αίαντα εν ζωή ούτε την ανάγκη του Τεύκρου να τιμήσει τον νεκρό αδελφό του με ταφή. Η μονομερής αυτή προσέγγιση σε συνδυασμό με τα πάθη του (θυμό, εγωισμό) τον κατέστησε αυταρχικό και, τελικά, ανεπιτυχή ηγέτη. Εφάρμοσε ένα συναλλακτικό, διαχειριστικό μοντέλο ηγεσίας στο οποίο ως ηγέτης παρακινούσε τους αρχομένους με επιβράβευση ή τιμωρία. Δεν καλλιέργησε σε αυτούς εσωτερικά κίνητρα, τα οποία θα τους ωθούσαν στην υπακοή και θα εξασφάλιζαν την προσήλωσή τους στον κοινό στόχο, γεγονός που οδήγησε στην εκδήλωση της απειθαρχίας. Ο Αγαμέμνων άσκησε την εξουσία του καιροσκοπικά. Μετέβαλε τις αποφάσεις του υπό την πίεση του Οδυσσέα και

αποδείχθηκε ηγέτης χωρίς συγκεκριμένες αρχές και στέρεες πεποιθήσεις.

Ο αναποτελεσματικός ηγέτης αποκαλύπτεται καλύτερα, αν δούμε τι θα έκανε στην ίδια περίπτωση ο αποτελεσματικός ηγέτης.³⁷² Εκεί που, λόγω αδυναμιών, έλλειψης κατάλληλων χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων, λάθος χειρισμών και στρατηγικής ο αναποτελεσματικός ηγέτης αποτυγχάνει, ο αποτελεσματικός ηγέτης, λόγω της ευφυΐας, της επιμονής, της ευελιξίας, της καλύτερης επικοινωνίας, της συνεργασίας και των καλύτερων αποφάσεων που λαμβάνει, επιτυγχάνει. Ο *Αίας* αποτελεί μια εξαιρετική περίπτωση που καθιστά δυνατή τη σύγκριση αναποτελεσματικού και αποτελεσματικού ηγέτη. Η κρίσιμη και επικίνδυνη κατάσταση έτυχε των χειρισμών της ηγεσίας και όχι απλά απέτυχε αλλά προκάλεσε μεγαλύτερη εμπλοκή, όξυνση και πόλωση. Ο αυταρχισμός των Ατρείδων, η αδυναμία τους να ακούσουν και να κατανοήσουν την άλλη πλευρά, η προσκόλλησή τους στον ένα και μοναδικό τρόπο επιβολής της εξουσίας που γνώριζαν, τη βία, αποδείχθηκε αναποτελεσματικός. Οι Ατρείδες δεν ήταν σε θέση να δεχθούν τη διαφορετική προσέγγιση του Τεύκρου, επειδή ήταν εχθρός τους, όμως δεν άκουσαν ούτε την άποψη και τη νουθεσία του Χορού, που ήταν σύμμαχός τους. Είχαν τη στήριξη του στρατού, ο οποίος είχε εκδηλωθεί εναντίον του Τεύκρου. Η «κακή ηγεσία» στηρίχθηκε στους «κακούς» αρχομένους. Οι Ατρείδες ήταν εκφραστές του συνόλου στο οποίο έδιναν υπόσταση και από το οποίο αντλούσαν δύναμη. Εξασφάλιζαν τη συνοχή του στρατεύματος, του πρόσφεραν ασφάλεια και καθοδήγηση και το στράτευμα με τη σειρά του, με την αποδοχή και υπακοή που επεδείκνυε, στήριζε την εξουσία τους (συναλλακτική ηγεσία). Και οι δύο πλευρές, άρχοντες και αρχόμενοι, είχαν αμοιβαίο κέρδος από αυτή τη σχέση εξουσίας και, συνεπώς, δεν υπήρχε λόγος για καμιά από τις δύο πλευρές να μεταβάλλει τη στάση της.

Η ηγεσία των Ατρείδων στη συγκεκριμένη περίπτωση αποδεικνύεται «κακή», αναποτελεσματική και ανήθικη (προσβάλλει τον νεκρό και τους θεούς). Στον *Αίαντα*, ωστόσο, ακούμε τη φωνή της αντίδρασης απέναντι στην κακή ηγεσία, που επεμβαίνει την κατάλληλη στιγμή και αποτρέπει το μεγάλο κακό. Καταρχήν την ακούμε από τον Τεύκρο, που όμως θεωρείται εχθρός, και ακολούθως από τον Χορό, ο οποίος όμως δεν έχει μεγάλη δύναμη. Η τρίτη και ισχυρότερη φωνή αντίδρασης είναι αυτή του Οδυσσέα. Ενώ, θεωρητικά, ο Οδυσσεύς θα έπρεπε να είναι ιδιαίτερα πικραμένος από τον Αίαντα και να θέλει το κακό του (είχε και τη στήριξη της Αθηνάς σε αυτό), ενώ οι Ατρείδες έχουν ήδη

---

372 Kellerman (2004) 33.

εκφράσει την άποψή τους με τρόπο μάλιστα που τους δέσμευε απόλυτα, ενώ το στράτευμα τους υποστηρίζει, ο Οδυσσεύς διαφοροποιείται από όλους και τολμά να εκφράσει την αντίθεσή του. Η απόφασή του είναι απολύτως συνειδητή και γνωρίζει ότι μπορεί να υποστεί συνέπειες. Εξασφαλίζει, όμως, πρώτα τη δέσμευση του Αγαμέμνονα ότι μπορεί να πει την αλήθεια χωρίς να κινδυνεύει (*ἔξεστιν οὖν εἰπόντι τάληθῆ φίλω / σοὶ μηδὲν ἦσσον ἢ πάρος ζυνηρετεῖν*; 1328-1329) και λειτουργεί με ευελιξία.³⁷³

Οι χειρισμοί του Οδυσσέα αποδεικνύονται επιτυχείς σε όλα τα επίπεδα: ικανοποιεί τον Τεύκρο και εκτονώνει την κατάσταση δίνοντας τέλος στη δεύτερη και σοβαρότερη απειθαρχία, αποδίδει τιμές στον νεκρό και αποφεύγει την προσβολή των θεών. Ακόμα και αν δεν πείθει τον Αγαμέμνονα για την ορθότητα της άποψής του, επιτυγχάνει την αλλαγή της απόφασής του. Με τους λεπτούς χειρισμούς του εξασφαλίζει χωρίς προσωπικό ή άλλο κόστος την ταφή του νεκρού. Επιπλέον, διατηρεί τη συνοχή και την πειθαρχία του στρατεύματος, γιατί η αλλαγή της απόφασης του Αγαμέμνονα γίνεται στη βάση επιχειρηματολογίας.

Οι ενέργειες του Οδυσσέα κατέδειξαν ότι η συγκεκριμένη περίπτωση κρίσης απαιτούσε έναν ηγέτη με προσανατολισμό τόσο στον στόχο όσο και στους ανθρώπους. Απαιτούσε συνεκτίμηση όλων των παραγόντων και οπωσδήποτε προσανατολισμό στον άνθρωπο και τις ανάγκες του, ώστε η άσκηση της εξουσίας να είναι αποτελεσματική. Η παρέμβαση του

---

373 Ο Knox (1964) 122, θεωρεί ότι ο Οδυσσεύς στον *Αίαντα* δέχεται τη μεταβλητότητα των πραγμάτων, γεγονός που συνιστά έκφραση του νέου δημοκρατικού ιδεώδους. Ο Sarachek (1968) υποστηρίζει ότι ο Σοφοκλής τόσο στον *Αίαντα* όσο και στον *Φιλοκτήτη* εξετάζει την πανουργία και τη γενναιότητα ως ποιότητες των ηρώων, σταθερές δηλαδή και αμετάβλητες αξίες: η πληγωμένη γενναιότητα του Αίαντα συγκρούεται με την πονηριά του Οδυσσέα. Ο Σοφοκλής θεωρεί ότι μεγαλύτερη τιμή αξίζει η πονηριά παρά η γενναιότητα, όταν βάζει στο στόμα του Αγαμέμνονα την άποψη ότι δεν παρέχουν μεγαλύτερη ασφάλεια όσοι έχουν φαρδιές πλάτες, αλλά οι συνετοί, και ένα μικρό μαστίγιο κάνει τον μεγάλο ταύρο να προχωρεί σωστά (*οὐ γὰρ οἱ πλατεῖς / οὐδ' εὐρύνοιτο φῶτες ἀσφαλέστατοι, / ἄλλ' οἱ φρονοῦντες εὖ κρατοῦσι πανταχοῦ. / μέγας δὲ πλευρὰ βοῦς ὑπὸ σμικρᾶς ὄμων / μάστιγος ὀρθὸς εἰς ὄδον πορεύεται*. 1250-1254). Η πονηριά του Οδυσσέα δεν υπερεκτιμάται, αλλά περιορίζεται σε αυτό που μπορεί να πετύχει και αυτό που απαιτείται να γίνει. Ενώ οι Αχαιοί αρχικά αποφάσισαν να μην ταφεί ο Αίας, τελικά υποχωρούν στον πανούργο Οδυσσέα. Για τον Sarachek, ὅλοι οι ἥρωες, ο Αίας, ο Αγαμέμνων, ο Οδυσσεύς είναι σταθεροί χαρακτήρες με τις ομηρικές τους ιδιότητες. Ο Οδυσσεύς είναι σταθερά πανούργος και με την πανουργία του επιφέρει το απρόσμενο, το διαφορετικό. Άρα, αυτό που προκρίνεται από τον ποιητή δεν είναι η προσαρμοστικότητα του Οδυσσέα, αλλά η φύση του, η πανουργία του. Αντιθέτως, ο Bowra (1970), υποστηρίζει ότι ο Οδυσσεύς ήταν μέρος του μύθου και ο Σοφοκλής δεν μπορούσε να τον αγνοήσει. Ο τρόπος, ὅμως, που τον παρουσιάζει είναι δικός του. Έτσι, ο Οδυσσεύς είναι μεν προστατευόμενος της Αθηνάς, αλλά εδώ δεν είναι ο πονηρός, ο πανούργος ἥρωας. Η σχέση του με τη θεά ἔρχεται κοντά στα δεδομένα της εποχής του ποιητή. Ο Οδυσσεύς είναι το αντίθετο του Αίαντα. Ο Αίας εκφράζει την υπερηφάνεια, την τρέλα, την καταστροφή, ενώ ο Οδυσσεύς τη μετριοπάθεια, το αίσιο τέλος. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Σοφοκλής προτιμούσε ή θεωρούσε ανώτερο τον Οδυσσέα. Παρουσιάζει έναν τρόπο ζωής που ταιριάζει καλύτερα στους ανθρώπους και οδηγεί στην ευτυχία. Ο Αίας είναι ανώτερος και ευγενέστερος από τον Οδυσσέα, αλλά αυτές οι υψηλές αρετές ἔχουν και μεγάλα λάθη. Η σύγκρουση στη φύση του Αίαντα αντιπαραβάλλεται με την αρμονία του Οδυσσέα.

Οδυσσέα αποδεικνύει, επίσης, τη δύναμη της αντίστασης απέναντι στον «κακό ηγέτη», η οποία εργάζεται για το κοινό καλό αποτρέποντας το μεγαλύτερο κακό. Ο Οδυσσεύς απέδειξε ότι το άτομο πρέπει να θεωρεί τον εαυτό του μέρος του συνόλου και να εργάζεται γι' αυτό. Η απομόνωση και ο αυταρχισμός δημιουργούν δυσκολίες και προβλήματα. Κατά τον Chr. Meier είναι η πρώτη φορά που συναντούμε στη λογοτεχνία τόσο ολοκληρωμένα αυτές τις αρετές: ο άνθρωπος πρέπει να νοείται ως τμήμα του συνόλου, ενώ η αξία του ανθρώπου εξαρτάται από τη σκέψη και τη δράση και όχι την καταγωγή του. Στον *Αίαντα* προβάλλεται το άτομο που εργάζεται στα πλαίσια της κοινότητας για το συλλογικό καλό. Όπως στις *Ευμενίδες* η Αθηνά μεσολάβησε και εκτόνωσε την κατάσταση, έτσι τώρα ο Οδυσσεύς.³⁷⁴

5.3 Αντιγόνη

Ο Κρέων αναλαμβάνει την εξουσία της Θήβας σε μία ιδιαίτερος κρίσιμη για την πόλη στιγμή. Ο εχθρικός στρατός των Αργείων μόλις έχει αποχωρήσει (*ἐπει δὲ φροῦδός ἐστιν Ἀργείων στρατός / ἐν νυκτὶ τῇ νῦν* 15-16) και οι δύο διεκδικητές του θρόνου είναι νεκροί. Ο ένας σκοτώθηκε επιτιθέμενος στην πόλη και ο άλλος υπερασπιζόμενος την. Ο Κρέων αναλαμβάνει την εξουσία ως ο στενότερος συγγενής και από την πρώτη μέρα της βασιλείας του βρίσκεται αντιμέτωπος με σοβαρά ζητήματα που αφορούν την ασφάλεια της πόλης. Στην πρώτη του δημόσια εμφάνιση καθορίζει τον άξονα της πολιτικής του τακτικής: πάνω από όλα και όλους, ακόμα και τους συγγενείς ή/και φίλους (η λέξη *φίλος* επαναλαμβάνεται εμφατικά) θέτει τη σωτηρία και ενίσχυση της πόλης (*οὔτ' ἂν σιωπήσαιμι τὴν ἄτην ὀρῶν / στείχουσιν ἄστοις ἀντὶ τῆς σωτηρίας* 185-186 και *ἤδ' ἐστὶν ἡ σφύζουσα καὶ ταύτης ἔπι / πλέοντες ὀρθῆς τοὺς φίλους ποιούμεθα. / τοιοῖσδ' ἐγὼ νόμοισι τήνδ' αὔξω πόλιν* 189-191).³⁷⁵

Η άποψη που διατυπώνει ο Κρέων στους στίχους 189-190 ότι, δηλαδή, η πόλη εξασφαλίζει

374 Meier (1997) 219.

Και γενικότερα, επίσης, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι, όπως ο Σοφοκλής στον *Αίαντα*, έτσι και ο Αισχύλος είχε προβάλει την αναγκαιότητα της συμφιλίωσης. Ο Αισχύλος, ο οποίος βίωσε τη μετάβαση στη νέα εποχή και έζησε τους κλυδωνισμούς των μεταρρυθμίσεων της εποχής του, τόσο στην *Ορέστεια* όσο και στον *Προμηθέα* (ειδικά αν δεχθούμε ότι στη συνέχεια της τριλογίας επέρχεται πράγματι η συμφιλίωση μεταξύ Δία και Προμηθέα) είναι υποστηρικτής της συμφιλίωσης των αντιτιθέμενων πλευρών. Στην *Ορέστεια* ο ποιητής δεν θέλει απλή ανακωχή ή συμφωνία μεταξύ των διαφωνούντων, αλλά πραγματική ένωση με αφοσίωση στην πόλη και την ευημερία του συνόλου. Ο Αισχύλος δεν είναι ούτε αριστοκράτης, ούτε δημοκράτης. Δεν επιδιώκει θρίαμβο των δημοκρατικών και αποδέχεται τον αριστοκρατικό Άρειο Πάγο. Αυτή είναι η πραγματική ένωση που επιθυμεί. Ο Αισχύλος προβλέπει την ιδανική πολιτεία του Πλάτωνα. Βλ. Smertenko, C. M. (1932), *The Political Sympathies of Aeschylus*, *Journal of Hellenic Studies* 52, 233-235.

375 Για την ανάλυση του λόγου βλ. Κεφάλαιο 4: *Η ρητορική του ηγέτη*.

τη σωτηρία των πολιτών και μόνο αν αυτή πλέει ορθή μπορούν οι πολίτες να εξασφαλίσουν τους φίλους και γενικότερα την ευημερία τους, εκφράζεται και από τον Περικλή στον λόγο του προς τους Αθηναίους, όταν αυτοί, μετά τη δεύτερη εισβολή των Πελοποννησίων και τις απώλειες λόγω του λοιμού, άρχισαν να δυσανασχετούν. Στην περίπτωση εκείνη, ο Περικλής τονίζει ότι το ατομικό καλό του πολίτη εξασφαλίζεται στα πλαίσια του συλλογικού καλού της πόλης, επειδή, αν η πόλη καταστραφεί, καταστρέφεται μαζί της και ο πολίτης.³⁷⁶ Τόσο ο Κρέων όσο και ο Περικλής εκφράζουν την προτεραιότητα της πόλεως έναντι του ατόμου, άποψη που απηχεί ευρύτερες, ελληνικές πολιτικές αξίες.³⁷⁷ Η ίδια άποψη εκφράζεται και από τον Αριστοτέλη στα *Πολιτικά*, όταν ισχυρίζεται ότι το όλον προέχει του μέρους. Κατά τον Schütrumpf,³⁷⁸ ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η ανθρώπινη υπόσταση ολοκληρώνεται μόνο εντός της πόλεως. Έξω από αυτή, είναι μόνο κατ' όνομα άνθρωπος (όπως και τα μέρη του σώματος, τα οποία αποκομμένα από αυτό δεν λειτουργούν και μόνο κατ' όνομα είναι «πόδι» ή «χέρι»). Ο άνθρωπος έχει μία συγκεκριμένη αποστολή (που δεν είναι απλώς η φυσική του ύπαρξη), την οποία μόνο εντός της πόλεως μπορεί να εκπληρώσει. Συνεπώς, η άποψη του Κρέοντα για την προτεραιότητα της πόλης έναντι του ατόμου ήταν οικεία και αποδεκτή στον αρχαίο κόσμο. Επιπλέον, λαμβάνοντας υπόψη την κρισιμότητα της κατάστασης της πόλης και ότι ο κίνδυνος πιθανόν να μην είχε εκλείψει εντελώς, η προτεραιότητα του ηγέτη στο έργο έναντι των ανθρώπων, ενδεχομένως να αποτελούσε την ορθότερη επιλογή. Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν η άποψη αυτή σήμαινε κατ' ανάγκην σύγκρουση του δημοσίου με το ιδιωτικό συμφέρον ή αν παρείχε τη δυνατότητα εξεύρεσης άλλης λύσης, αφενός συμβιβαστικής μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού συμφέροντος και αφετέρου αποτελεσματικής για το πρόβλημα που αντιμετώπιζε η πόλη.

Δηλώνοντας ρητά την προσήλωσή του στο καλό της πατρίδας, ο Κρέων παίρνει την πρώτη

---

376 Θουκυδίδης 2.60: *ἐγὼ γὰρ ἠγοῦμαι πόλιν πλείω ζύμπασαν ὀρθομένην ὠφελεῖν τοὺς ἰδιώτας ἢ καθ' ἕκαστον τῶν πολιτῶν εὐπραγοῦσαν, ἀθρόαν δὲ σφαλλομένην. καλῶς μὲν γὰρ φερόμενος ἀνὴρ τὸ καθ' ἑαυτὸν διαφθειρομένης τῆς πατρίδος οὐδὲν ἤσπον ζυναπόλλυται, κακοτυχῶν δὲ ἐν εὐτυχούσῃ πολλῶ μᾶλλον διασώζεται.* «Εγώ δηλαδή πιστεύω ότι μια πολιτεία, ἄμα ως σύνολο στέκεται γερά, αποβαίνει χρησιμότερη για τους πολίτες παρά εάν ένας-ένας οι πολίτες χωριστά ευημερούν, και η ίδια ως σύνολο καταρρέει. Διότι ένας άνθρωπος που ως άτομο ευδοκίμει ενώ η πατρίδα καταστρέφεται χάνεται κι αυτός μαζί της, αντιθέτως εάν κακοτυχεί σε πατρίδα ευτυχισμένη έχει πάρα πολλές ελπίδες να σωθεί», μετάφραση Σκουτερόπουλος (2011), 285. Ο Ober (2006) 151, επισημαίνει ότι ο Περικλής ήταν αδιάφορος. Ποτέ δεν έβαζε το προσωπικό πάνω από το κοινό συμφέρον και γ' αυτό οι παρεμβάσεις του ήταν αποτελεσματικές και αποδοτικές για το δημόσιο. Όπως δείχνουν οι τρεις λόγοι του, δεν υπήρχε σύγκρουση μεταξύ ατομικού και δημόσιου καλού καθώς ο ίδιος έβλεπε ότι το ατομικό καλό εξασφαλίζεται εντός της δυνατής και ακμαίας κοινωνίας.

377 Carter (2012) 117-118.

378 *Πολιτικά* 1253a20: *Τὸ γὰρ ὅλον πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους· ἀναιρουμένου γὰρ τοῦ ὅλου οὐκ ἔσται πὸς οὐδὲ χεῖρ.* Βλ. Schütrumpf (1991).

του πολιτική απόφαση που αφορά την τύχη των δύο νεκρών. Ο ένας θα τιμηθεί όπως του αξίζει, και ο άλλος θα παραμείνει άταφος και άκλαυτος πάλι όπως του αξίζει (κατά τον Κρέοντα). Η απόφαση είναι πολιτική, καθώς οι δύο νεκροί συνδέθηκαν με την πόλη ο ένας ως υπερασπιστής και ο άλλος ως προδότης. Ο ένας, επομένως, εργάστηκε για τη σωτηρία της –όπως θεωρεί ότι κάνει και ο ίδιος ο Κρέων–, ενώ ο άλλος όχι. Η κατηγορία που βαραίνει τον Πολυνείκη είναι βαριά: πρόδωσε την πόλη του, αποπειράθηκε να καταπατήσει την πατρική γη και τα ιερά της, να κάψει, να σκοτώσει και να υποδουλώσει τους κατοίκους της.³⁷⁹ Παρόλο που στην προκειμένη περίπτωση ο εχθρός είναι συγγενής, η απόφαση του Κρέοντα είναι συντονισμένη στο πνεύμα της πολιτικής του σκέψης και διακήρυξης και δεν μεταβάλλεται χάριν συγγενών και φίλων: ο εχθρός της πόλης, όποιος κι αν είναι αυτός, θα τιμωρηθεί. Η απόφαση, μάλιστα, του Κρέοντα έχει, σύμφωνα με τον Χορό, ισχύ νόμου (*νόμῳ δὲ χρῆσθαι παντί, τοῦτ' ἔνεστί σοι / καὶ τῶν θανόντων χῶπόσοι ζῶμεν περὶ* 213-214).

Επιπλέον, η διάσταση και σύγκρουση των δύο αδελφών αφήνει το ενδεχόμενο η σύγκρουση αυτή να προσλαμβάνει ευρύτερες διαστάσεις εντός της πόλεως, όπου πιθανόν να υπήρχαν υποστηρικτές τους. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε περαιτέρω αποσταθεροποίηση της πολιτικής κατάστασης. Ο Κρέων προνοεί για αυτό το ενδεχόμενο και εξαγγέλλει προληπτικά μια δεύτερη παράμετρο στην απόφασή του, η οποία θα λειτουργήσει αποτρεπτικά για όσους δεν πειθαρχούν. Δηλώνει ότι ο παραβάτης (*ἀπιστῶν*) της διαταγής του, όποιος δηλαδή τολμήσει να θάψει τον Πολυνείκη, θα τιμωρηθεί με θάνατο (Κρέων: *τὸ μὴ 'πιχωρεῖν τοῖς ἀπιστοῦσιν τάδε*. Χορός: *οὐκ ἔστιν οὕτω μῶρος ὃς θανεῖν ἐρᾷ* 219-220). Ευθύς αμέσως, φθάνει η είδηση της εκδήλωσης απειθαρχίας και πολύ σύντομα ο Κρέων μαθαίνει ότι αυτή έχει συντελεστεί από συγγενικό του πρόσωπο, την Αντιγόνη. Τίθεται, επομένως, θέμα τάξης, υπακοής στους νόμους και στον ηγέτη. Η μη τήρηση των νόμων αποτελεί πηγή αστάθειας για την πόλη, απειλεί την ασφάλειά της και υποδηλώνει αμφισβήτηση του ηγέτη.

Αντικειμενικά, οι επιλογές του Κρέοντα είναι δύο: είτε να φανεί συνεπής σε όσα εξήγγειλε και να τα εφαρμόσει –πράγμα που σημαίνει να παραμείνει άταφος ο νεκρός και να

---

379 *τὸν δ' αὖ ζῦναιμον τοῦδε, Πολυνείκη λέγω,
ὃς γῆν πατρώαν καὶ θεοὺς τοὺς ἐγγενεῖς
φυγὰς κατελθὼν ἠθέλησε μὲν πυρὶ
πρήσαι κατ' ἄκρας, ἠθέλησε δ' αἵματος
κοινοῦ πάσασθαι, τοὺς δὲ δουλώσας ἄγειν.* (198-202)

θανατωθεί ο παραβάτης–, είτε να τροποποιήσει την απόφασή του χάριν του συγγενικού προσώπου –πράγμα που σημαίνει να υποχωρήσει, να φανεί αδύναμος και να αυτοκαταργηθεί από την πρώτη κιόλας μέρα της βασιλείας του. Ο Κρέων επιλέγει το πρώτο και το ερώτημα που τίθεται είναι εάν ο Κρέων εμμένοντας στην απόφασή του ενεργεί σωστά ή όχι.

Η σταθερότητα στις ειλημμένες αποφάσεις είναι, οπωσδήποτε, θετικό για έναν ηγέτη. Αποφάσεις που τροποποιούνται κατά περίπτωση και εφαρμόζονται επιλεκτικά δημιουργούν ασυνέπεια στην πολιτική διακυβέρνηση, αστάθεια στην πόλη και ανασφάλεια μεταξύ των πολιτών. Υπό την προϋπόθεση, βέβαια, οι αποφάσεις να είναι οι σωστές. Είναι, όμως, η συγκεκριμένη απόφαση και ο τρόπος υλοποίησής της τέτοια που να εξασφαλίζουν την επιτυχή αντιμετώπιση της κατάστασης, να καθιστούν την ηγεσία του Κρέοντα αποτελεσματική και τον ίδιο «καλό ηγέτη»; Η απόφαση του Κρέοντα κρίνεται και αξιολογείται αρνητικά από άλλα πρόσωπα του δράματος, στην αρχή με κάποια επιφύλαξη αλλά στη συνέχεια ανοικτά.

Μετά τις προγραμματικές δηλώσεις του Κρέοντα και την ανακοίνωση της απόφασής του, ο Χορός αφενός εκφράζει την απόλυτη υπακοή του στον βασιλιά, αφετέρου κρατά αποστάσεις από την απόφασή του. Τονίζει emphatically ότι η απόφαση είναι αποκλειστικά και μόνο του Κρέοντα, δεν την αξιολογεί θετικά ή αρνητικά και δεν δηλώνει αν συμφωνεί ή διαφωνεί με το περιεχόμενό της (*σοι ταῦτ' ἀρέσκει, παῖ Μενοικέως, ποεῖν* 211). Για τον Χορό αυτή είναι η προσωπική απόφαση του βασιλιά και η επιβολή νόμων σε νεκρούς και ζωντανούς είναι δικαίωμά του. Άρα, ο Χορός δεν θα υπακούσει στον βασιλιά επειδή η απόφαση είναι σωστή, ούτε επειδή ο βασιλιάς έχει δίκαιο, αλλά επειδή αυτό επιβάλλει η θέση του. Για τον Χορό η θέση όλων στο πολιτικό σύστημα της πόλης είναι καθορισμένη: ο βασιλιάς έχει κάθε δικαίωμα να αποφασίζει και οι υπόλοιποι οφείλουν να δείχνουν υπακοή στην εξουσία του, ανεξάρτητα από το αν συμφωνούν ή διαφωνούν με την απόφασή του.

Μια μικρή αίσθηση επιφυλακτικότητας από πλευράς του Χορού εκφράζεται στον στίχο 216, όταν ζητά από τον βασιλιά να μεταφέρει το βάρος της επιτήρησης του νεκρού σε κάποιον νεότερο (*νεωτέρω τω τοῦτο βαστάζειν πρόθεος*). Ο Χορός διακριτικά προσπαθεί για δεύτερη φορά να αποστασιοποιηθεί, όταν ο Κρέων του ζητά να μη φανεί υποχωρητικός σε όποιον τυχόν απειθαρχήσει. Ούτε τότε ο Χορός παίρνει σαφή θέση. Δεν απαντά «ναι» ή

«όχι», αλλά ότι δεν πιστεύει να φανεί κανείς τόσο ανόητος (*οὐκ ἔστιν οὕτω μῶρος ὃς θανεῖν ἐρᾷ* 220). Στη συνέχεια, ο Χορός εκδηλώνεται πιο φανερά. Όταν ο Φύλακας φέρνει την είδηση της πρώτης ταφής του Πολυνείκη, ο Χορός τολμά να εκφράσει τη σκέψη ότι ενδεχομένως αυτό να είναι *ἔργον θεήλατον* (278). Η αναφορά αυτή αποτελεί την πρώτη αμφισβήτηση της κρίσης του βασιλιά ενώ ταυτόχρονα δίνει στον Κρέοντα τη δυνατότητα να ξανασκεφτεί και να τροποποιήσει την απόφασή του, πράγμα όμως που εκείνος δεν εκμεταλλεύεται. Σύμφωνα με τον Knox τα λόγια του Χορού συνιστούν για την περίπτωση αυτή μία πρόταση συμβιβασμού. Η ισχυρή λέξη *θεήλατον* που χρησιμοποιεί ο Χορός εκφράζει αφενός το αδύνατο να αντιταχθεί κανείς στους θεούς και αφετέρου τη δυνατότητα του Κρέοντα να αναθεωρήσει. Ο Κρέων, όμως, το απορρίπτει *ὀργῇ* και βλέπει πολιτικούς εχθρούς.³⁸⁰ Για τον Κρέοντα δεν είναι δυνατόν οι θεοί να τιμούν αυτόν που ήρθε να κάψει τα ιερά τους και να αναστατώσει τη γη και τους νόμους (282-289). Ο Χορός εισπράττει την οργισμένη και απειλητική αντίδραση του Κρέοντα (*παῦσαι, πρὶν ὀργῆς καί με μεστῶσαι λέγων, / μὴ 'φευρεθῆς ἄνους τε καὶ γέρων ἅμα* 280-281) και σιωπά μέχρι το επόμενο στάσιμο.

Κριτική στην απόφαση του Κρέοντα ασκεί και ο Φύλακας.³⁸¹ Ενώ στην αρχή ταλαντεύεται για το αν θα πρέπει να μιλήσει, αφού θεωρεί ότι κινδυνεύει να τιμωρηθεί στην περίπτωση κατά την οποία θα πει πράγματα που δεν είναι αρεστά στον βασιλιά (228-230) και ξεκινά τον λόγο του δηλώνοντας την αθωότητά του (*τὸ γὰρ / πρᾶγμα' οὐτ' ἔδρασ' οὐτ' εἶδον ὅστις ἦν ὁ δρῶν, / οὐδ' ἂν δικαίως ἐς κακὸν πέσοιμί τι* 239-240),³⁸² ωστόσο, ο δειλός Φύλακας έχει το θάρρος να εκφράσει προσωπικές απόψεις που αντιτίθενται στη γνώμη του βασιλιά. Καθώς περιγράφει την πρώτη ταφή του Πολυνείκη αναφέρεται στο *ἄγος* του άταφου νεκρού (*λεπτὴ δ' ἄγος φεύγοντος ὡς ἐπῆν κόνις* 256), θίγοντας έτσι μια πτυχή που ο Κρέων δεν έλαβε υπόψη στην απόφασή του. Από τα λόγια του Χορού

380 Knox (1964) 69.

381 Κριτική από τον Φύλακα ασκείται και στη διακυβέρνηση της Κλυταιμίστρας στον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου, όταν ο πρώτος αναφέρεται στον πόνο που βιώνει καθώς βλέπει ότι η κατάσταση δεν είναι πλέον όπως παλαιότερα: *κλαίω τότ' οἴκου τοῦδε συμφορὰν στένων, / οὐχ ὡς τὰ πρόσθ' ἄριστα διαπονουμένου (Αγαμέμνων 18-19).*

382 Είναι πολύ χαρακτηριστικός ο πανικός όλων των φυλάκων μπροστά στον κίνδυνο να κατηγορηθούν:

<i>λόγοι δ' ἐν ἀλλήλοισιν ἐρρόθουν κακοί,</i>	
<i>φύλαξ ἐλέγχων φύλακα, κὰν ἐγίγνετο</i>	260
<i>πληγὴ τελευτῶσ', οὐδ' ὁ κωλύσων παρῆν.</i>	
<i>εἷς γὰρ τις ἦν ἕκαστος οὐζειργασμένος,</i>	
<i>κούδεις ἐναργής, ἀλλ' ἔφευγε μὴ εἰδέναι.</i>	
<i>ἦμεν δ' ἐτοῖμοι καὶ μύδρους αἴρειν χεροῖν</i>	
<i>καὶ πῦρ διέρπειν, καὶ θεοὺς ὀρκωμοτεῖν</i>	265
<i>τὸ μῆτε δρᾶσαι μῆτε τῷ ζυνειδέναι</i>	
<i>τὸ πρᾶγμα βουλεύσαντι μηδ' εἰργασμένῳ.</i>	

(*θειήλατον*) και του Φύλακα (*ἄγος*), είναι εμφανές ότι ο Κρέων δεν προσμέτρησε μια σημαντική παράμετρο στην απόφασή του, τον θεϊκό νόμο. Η έκθεση του νεκρού αποτελεί μίasma για την πόλη και επιφέρει δεινά. Ενώ ο Κρέων αγωνίζεται για τη σωτηρία της πόλης, η απόφασή του εγκυμονεί κινδύνους γι' αυτήν. Με την επόμενη παρατήρησή του, ότι δηλαδή είναι φοβερό αυτός που κρίνει να κρίνει λανθασμένα (*ἢ δεινόν, ᾧ δοκεῖ γε, καὶ ψευδῆ δοκεῖν* 323), ο Φύλακας ασκεί κριτική στη διακυβέρνηση του Κρέοντα και στην πραγματικότητα εκφράζει ένα βασικότατο στοιχείο της επιτυχούς άσκησης της εξουσίας: τη συναίσθηση του λάθους που πρέπει να διακατέχει τον ηγέτη σε περίπτωση που κρίνει εσφαλμένα. Ο Κρέων, όμως, είναι πεπεισμένος για την ορθότητα της απόφασής του και απορρίπτει το ενδεχόμενο λάθους. Ήταν, όμως, εντελώς αβάσιμη η απόφαση του Κρέοντα για απαγόρευση της ταφής του νεκρού;

Είναι γεγονός ότι το θέμα του προδότη της πατρίδας είχε αντιμετωπισθεί και νομοθετικά κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ. Όλες οι σχετικές μαρτυρίες κάνουν λόγο για απαγόρευση της ταφής του νεκρού προδότη εντός της πόλεως ή για απομάκρυνση των οστών του από την πόλη. Ο Ξενοφών στα *Ἑλληνικά* (1.7.22) αναφέρεται στην περίπτωση ιερόσυλων ή προδοτών και την απαγόρευση της ταφής τους *ἐν τῇ Ἀττικῇ*. Ο Θουκυδίδης (1.138.6) αναφερόμενος στην περίπτωση του Θεμιστοκλή λέει ότι οι συγγενείς μετέφεραν τα οστά του κρυφά στην Αττική, επειδή δεν επιτρεπόταν να ταφεί κάποιος που κατηγορούνταν για προδοσία (*οὐ γὰρ ἐξῆν θάπτειν ὡς ἐπὶ προδοσίᾳ φεύγοντος*), ενώ στο 1.126.12 μιλώντας για τους νεκρούς από το Κυλώνειο Ἄγος αναφέρει ότι τα οστά τους απομακρύνθηκαν από την Αθήνα. Ο Λυκούργος (*Κατὰ Λεωκράτους* 113-115) αναφέρεται στην περίπτωση του Φρύνιχου που, όταν κρίθηκε ένοχος προδοσίας, τα οστά του απομακρύνθηκαν από την Αττική (*τὰ τοῦ προδότου ὀστᾶ ἀνορύζαντες ἐκ τῆς Ἀττικῆς ἐξώρισαν*). Η ποινή της απαγόρευσης της ταφής του νεκρού εντός των ορίων της πόλης φαίνεται να είχε γενικότερη αποδοχή, καθώς αυτήν προνοεί και ο Πλάτων στους *Νόμους* για όποιον σκοτώσει μέλος της οικογένειάς του (*εἰς τὰ τῆς χώρας ὄρια φέροντες ἐκβαλλόντων τῶ νόμῳ ἄταφον* 873).

Μελετώντας το θέμα της μη ταφής των νεκρών ο V. J. Rosivach³⁸³ παρατηρεί ότι κατά τον 5^ο αιώνα οι Αθηναίοι δέχονταν τη μη ταφή προδοτών και ιερόσυλων στο Αττικό έδαφος. Στον Όμηρο η ταπείνωση των νεκρών σωμάτων αποτελούσε συνήθη πρακτική. Ο λόγος

---

383 Rosivach (1983).

ήταν η ανταγωνιστική ηθική του ηρωικού πολεμιστή και η απροθυμία του να επιτρέψει στον εχθρό κάθε πλεονέκτημα ή τιμή ακόμα και μετά θάνατον. Τον 5^ο αιώνα, όμως, αυτή η ταπείνωση των νεκρών δεν ήταν αποδεκτή, αν και περιστασιακά εφαρμοζόταν. Γενικά για τους Έλληνες του 5^{ου} αιώνα ίσχυε ότι οι νικητές στη μάχη δεν είχαν υποχρέωση να θάψουν τους εχθρούς (γεγονός που αποτελούσε υποχρέωση των συγγενών τους), αλλά το πανελλήνιο έθιμο απαιτούσε να επιτρέψουν την αναίρεση. Στην αττική τραγωδία υπάρχουν διάφορες περιπτώσεις έκθεσης του νεκρού. Οι χαρακτήρες αντλούνται από τα ομηρικά έπη και πιθανόν εφαρμόζουν την παλαιότερη πρακτική έκθεσης του νεκρού που, ωστόσο, δεν ήταν αποδεκτή τον 5^ο αιώνα. Ακόμη κι αν η πρακτική αυτή αναγνωρίζεται ως νόμιμη συμπεριφορά, τουλάχιστον σιωπηρά επικρίνεται (βλ. *Ikéτιδες* Ευριπίδη) καθώς συνδέεται με χαρακτήρες στους οποίους το κοινό αντιδρά αρνητικά (Ατρείδες, Κρέων). Ο Rosivach παρατηρεί ότι μεταξύ των Ελλήνων αναπτύχθηκαν τρία βασικά επιχειρήματα για να στηρίξουν το αίσθημα ότι η έκθεση του νεκρού δεν είναι αποδεκτή: η έκθεση ήταν αντίθετη με τη θέληση των θεών, ήταν μη ελληνική και, τέλος, ήταν ανώφελη αφού ο νεκρός δεν υπέφερε και δεν ταπειωνόταν.

Στην *Αντιγόνη*, σημειώνει ο Rosivach, ο Κρέων δεν είναι υποχρεωμένος να θάψει τον Πολυνείκη, αφού αυτός ήταν εχθρός που ηττήθηκε. Η μόνη του υποχρέωση ήταν να επιτρέψει στους Αργείους την αναίρεσή του, όμως η αναίρεση δεν αποτελεί θέμα του έργου. Η απόφαση του Κρέοντα να μην επιτρέψει την ταφή του προδότη (έφερε στρατό εναντίον της χώρας του) και ιερόσυλου (ήρθε να κάψει τα ιερά των θεών: 199, 284), εμπίπτει στην αποδεκτή από τους Αθηναίους πρακτική. Όμως το θέμα δεν είναι τόσο απλό. Ο Rosivach επισημαίνει ότι το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται είναι ομηρικό και ότι ο Σοφοκλής συνδέει τον Κρέοντα με τους ομηρικούς ήρωες, οι οποίοι εκθέτουν τους εχθρούς για ακρωτηριασμό και τιμωρία μετά θάνατον. Αν και η ενέργεια του Κρέοντα γίνεται κατανοητή στη λογοτεχνική παράδοση του 5^{ου} αιώνα, η πράξη του δεν ήταν αποδεκτή και συνδέεται με ένα πρόσωπο που παρουσιάζεται αρνητικά (Κρέων). Επιπλέον, το κίνητρο του Κρέοντα ήταν η πόλη, το δημόσιο συμφέρον, και όχι το ατομικό, όπως στον Όμηρο. Ο Κρέων δεν έχει προσωπική έχθρα με τον Πολυνείκη, αλλά ενεργεί εκ μέρους της πόλης. Ωστόσο, (ανεξάρτητα από τα επιχειρήματα που μπορεί να προταχθούν) μεγαλύτερη σημασία έχει το σύμβολο που χρησιμοποιεί ο Σοφοκλής για να μας δείξει το λάθος του Κρέοντα: τα πουλιά που θα φάνε το σώμα του νεκρού, τώρα μεταφέρουν το κρέας και μολύνουν την πόλη. Το σύμβολο μεταβάλλεται. Ο Κρέων εξέθεσε τον νεκρό για το καλό της πόλης, και τώρα καταστρέφει την πόλη. Το φυσικό μίσημα της πόλης που

γίνεται με τα πουλιά συμβολίζει το πνευματικό μίσημα της πόλης με την ενέργεια του Κρέοντα. Ο Κρέων οδηγείται σε ασέβεια (1039-1041). Συνοψίζοντας, ο Rosivach καταλήγει ότι ο Σοφοκλής θα μπορούσε να παρουσιάσει την έκθεση του Πολυνείκη είτε ως αποδεκτή τιμωρία για δημόσιο έγκλημα, είτε ως μη αποδεκτή τιμωρία για προσωπική εκδίκηση. Αντ' αυτού, τα συνδύασε. Η έκθεση είναι δημόσια τιμωρία, και μάλιστα «επική», για όφελος της πόλης. Το έργο δείχνει ότι οι πράξεις που δεν ήταν αποδεκτές, όταν γίνονταν για το καλό του ατόμου, παραμένουν μη αποδεκτές και όταν γίνονται για το καλό του συνόλου.

Επιπλέον, η Helen Foley³⁸⁴ εξετάζοντας τον ρόλο του θρήνου στην τραγωδία, παρατηρεί ότι οι πηγές από τη νομοθεσία του Σόλωνα μέχρι και τους *Νόμους* του Πλάτωνα αναφέρονται στην προσπάθεια περιορισμού του θρήνου στην ταφή των νεκρών. Ο Σόλων περιόρισε την *πρόθεση* του νεκρού σε μία μέρα και όρισε η *εκφορά* να γίνεται πριν τη δύση του ήλιου. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο,³⁸⁵ ο Σόλων περιόρισε την επίδειξη με την απαγόρευση απόθεσης ακριβών κτερισμάτων, ενώ ο θρήνος περιοριζόταν μόνο στον τάφο και επιτρεπόταν μόνο σε στενούς συγγενείς, τουλάχιστον όσον αφορούσε τις γυναίκες. Απαγόρευσε το ξέσκισμα του προσώπου, το *πεποιημένο* μοιρολόι και τον θρήνο σε τάφους ξένων προσώπων. Οι νομοθετικοί περιορισμοί στα θέματα της ταφής των νεκρών επιβεβαιώνονται και από την αρχαιολογική έρευνα, η οποία δείχνει ότι από τα τέλη του έκτου μέχρι και το τελευταίο τέταρτο του πέμπτου αιώνα υπάρχει αξιοσημείωτη απουσία εξεζητημένων ιδιωτικών μνημείων. Τα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου εμφανίζονται και πάλι ιδιωτικά μνημεία. Ωστόσο, παρατηρεί η Foley, είναι γνωστό ότι η τραγωδία επιτρέπει τη συμπεριφορά, η οποία στην πράξη δεν ήταν αποδεκτή από την κοινωνία που παρήγαγε αυτό το λογοτεχνικό είδος. Στην τραγωδία υπάρχουν σκηνές θρήνου με στοιχεία που η νομοθεσία του Σόλωνα απαγόρευε.³⁸⁶ Παρουσιάζονται γυναίκες να θρηνούν σε μια εποχή που αυτό είχε απαγορευθεί ή περιοριστεί διά νόμου, κάτι που

---

384 Foley (1993) 101-143.

385 Πλούταρχου *Σόλων* 21.4: *ἐπέστησε δὲ καὶ ταῖς ἐξόδοις τῶν γυναικῶν καὶ τοῖς πένθεσι καὶ ταῖς ἑορταῖς νόμον ἀπέργοντα τὸ ἄτακτον καὶ ἀκόλαστον: ἐξίεναι μὲν ἱματίων τριῶν μὴ πλέον ἔχουσας κελεύσας, μὴδὲ βρωτὸν ἢ ποτὸν πλείονος ἢ ὀβολοῦ φερομένην, μὴδὲ κάνητα πηχραίου μείζονα, μὴδὲ νύκτωρ πορεύεσθαι πλὴν ἀμάξῃ κομιζομένην λύχνου προφαίνοντος. Ἀμυχὰς δὲ κοπτομένων καὶ τὸ θρηνεῖν πεποιημένα καὶ τὸ κωκύνειν ἄλλον ἐν ταφαῖς ἑτέρων ἀφείλεν.*

386 Η Foley (ό.π. 107) αναφέρει ως παράδειγμα τις *Χοηφόρους* του Αισχύλου, όπου η Ηλέκτρα και ο Χορός των ξένων γυναικών –άρα μη συγγενών– θρηνούν στον τάφο του Αγαμέμνονα και καλούν τον Ορέστη να επιστρέψει και να πάρει εκδίκηση. Η Αντιγόνη, επίσης, στην ομώνυμη τραγωδία θρηνεύει τον ίδιο τον εαυτό της (839 κ.ε.) και κατορθώνει με αυτό τον τρόπο αφενός να εκθέσει την απόφαση του Κρέοντα να την κλείσει ζωντανή στον τάφο και αφετέρου να κερδίσει τη συμπάθεια του λαού. Ο θρήνος της, τελικά, αποκαλύπτει την επαναστατική δύναμη που ενείχε ο θρήνος των γυναικών στις νεκρώσιμες τελετουργίες (ό.π. 111-113).

οπωσδήποτε δεν αντανακλά την πραγματικότητα της εποχής.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι για το αθηναϊκό κοινό υπήρχε το κατάλληλο πλαίσιο, ώστε να κατανοήσει την κατεύθυνση που πήρε η απόφαση του Κρέοντα για απαγόρευση του θρήνου (*μήτε κωκῦσαί τινα* 204) και της ταφής του Πολυνείκη. Συγχρόνως, όμως, το κοινό μπορούσε να διακρίνει και την αυστηρότητα και απόκλιση της απαγόρευσης ταφής, γιατί πουθενά στις πηγές δεν γίνεται λόγος για απαγόρευση της ταφής εκτός των ορίων της πόλεως. Ο Κρέων, επομένως, ενώ κινείται στην αποδεκτή από την κοινωνία κατεύθυνση για την τιμωρία του προδότη, ταυτόχρονα απομακρύνεται και αποκλίνει από αυτήν.³⁸⁷ Η απαγόρευση της ταφής εντός των ορίων της πόλης είναι μία απόφαση που θα ενέπιπτε στα όρια της εξουσίας του Κρέοντα, αφού θα αφορούσε την πόλη και δεν θα στερούσε τη δυνατότητα ταφής του νεκρού εκτός αυτής. Η απαγόρευση της ταφής γενικά, όμως, προσκρούει στις καθιερωμένες αντιλήψεις για απόδοση τιμών στους νεκρούς και σεβασμό στους θεούς του Κάτω Κόσμου και αποτελεί εισχώρηση της εξουσίας του Κρέοντα στα των θεών. Ο Κρέων εισάγει έναν νόμο που συγκρούεται με τους θεούς και το περί δικαίου αίσθημα της πόλης. Εκδηλώνει απίστευτη αυστηρότητα και εγωισμό, όταν θέλει να έχει λόγο στον κόσμο των νεκρών όπως και στον κόσμο των ζωντανών. Σταδιακά γίνεται απόλυτος, κυριαρχεί το εγώ και οδηγείται στην καταστροφή, σημειώνει ο A. Ferguson.³⁸⁸ Ενώ έχει κάθε δικαίωμα (ή και υποχρέωση) να αποφασίσει για τον νεκρό προδότη, η απόφασή του είναι απόλυτη, δογματική και ξένη προς τα θέσμια της πόλης. Στο εξής ο Κρέων θα καταστεί δέσμιος των δηλώσεων και των αποφάσεών του και θα έρθει αντιμέτωπος με αγαπημένα και σεβαστά πρόσωπα.

Από τη στιγμή που ο Κρέων δεν προβληματίστηκε και δεν τροποποίησε την απόφασή του έγκαιρα (αντιθέτως, αντέδρασε έντονα στις πρώτες φωνές διαφωνίας που ακούστηκαν) η στάση του παγιώνεται και η συμπεριφορά του προς κάθε διαφωνούντα σκληραίνει. Η Αντιγόνη βλέπει ότι ο Κρέων καταπατεί τον θεϊκό νόμο ενώ η ίδια είναι αποφασισμένη να θάψει τον αδελφό της, ακόμα κι αν αυτό σημαίνει τον δικό της θάνατο (*κειῖνον δ' ἐγὼ / θάψω. καλόν μοι τοῦτο ποιούση θανεῖν* 71-72). Για την Αντιγόνη υπάρχουν δύο εξουσίες, η κοσμική και η θεϊκή. Αν πρέπει να επιλέξει ανάμεσά τους, επιλέγει τη δεύτερη (*ἐπεὶ πλείων*

---

387 Ο Carter (2012) 117, επισημαίνοντας την ποικιλία των αντιδράσεων μεταξύ του κοινού σημειώνει ότι ίσως το κοινό έβλεπε στο πρόσωπο του Κρέοντα τον Θηβαίο της ηρωικής εποχής, που, όπως ήταν γνωστό στους Αθηναίους, αρνούσαν τη συλλογή και ταφή των Επτά που σκοτώθηκαν εναντίον της Θήβας.

388 Ferguson (1975) 45.

χρόνος / ὄν δεῖ μ' ἀρέσκειν τοῖς κάτω τῶν ἐνθάδε 74-75). Η ίδια δεν φοβάται κανέναν, συνεπώς ούτε τον Κρέοντα, αφού γνωρίζει ότι κάποια στιγμή θα πεθάνει ανεξάρτητα από την απόφαση του Κρέοντα (*τούτων ἐγὼ οὐκ ἔμελλον, ἀνδρὸς οὐδενὸς / φρόνημα δείσασ', ἐν θεοῖσι τὴν δίκην / δώσειν· θανουμένη γὰρ ἐξήδη, τί δ' οὔ; / κεί μὴ σὺ προῦκήρυξας.* 458-461). Η προσήλωσή της στο σωστό και η απόφασή της να πεθάνει, αν χρειαστεί, αποδυναμώνουν τον Κρέοντα, γιατί του στερούν το μεγαλύτερο όπλο εκφοβισμού που διαθέτει, την απειλή του θανάτου. Η απειλή αποτελεί για έναν ηγέτη πολύ μεγαλύτερο όπλο από την ίδια την τιμωρία. Από τη στιγμή, όμως, που η Αντιγόνη δηλώνει ότι δεν φοβάται και μάλιστα δείχνει να αποζητά τον θάνατο,³⁸⁹ ο Κρέων καθίσταται ανίσχυρος. Όσο, όμως, πιο ανίσχυρος καθίσταται, τόσο πιο σκληρός γίνεται.

Μπροστά στο νέο πρόβλημα που προκύπτει ο Κρέων γίνεται ακόμη πιο απόλυτος. Ενώ, σύμφωνα με τη διαδικασία άσκησης της ηγεσίας που καθορίζει ο Heywood,³⁹⁰ θα ανέμενε κανείς από τον ηγέτη να επανεξετάσει το πρόβλημα, να αξιολογήσει τα νέα δεδομένα και να επαναπροσδιορίσει τη θέση του έναντι της νέας κατάστασης, ο Κρέων παραμένει άκαμπτος και σκληραίνει περαιτέρω τη στάση του. Παρόλο, σημειώνει ο Euben, που η διαταγή είναι μια αξία, ο Κρέων κάνει λάθος όταν την εκτιμά ως υπέρτατη αξία. Θεωρεί ότι, επειδή χρειάζεται ένας βαθμός διαταγής στην πολιτική, όσο περισσότερο διατάζει τόσο περισσότερο εδραιώνει την πολιτική του. Ο Κρέων είναι αντιπολιτικός και αντιδημοκρατικός, κάτι που εύκολα αναγνώρισε το αθηναϊκό κοινό, επειδή διεκδικεί το αποκλειστικό δικαίωμα στον λόγο. Ο Κρέων είναι αντιπολιτικός επειδή αφομοιώνει την πολιτική ως διαταγή και στρατιωτική πειθαρχία, την ιεραρχία της πατριαρχικής οικογένειας με άκαμπτο τρόπο και την εξουσία του ανθρώπου σε εξουσία που επιβάλλεται σε υποζύγια. Όλα αυτά φανερώνουν μία διεστραμμένη επιθυμία για εξουσία.³⁹¹

Ο Κρέων δεν συζητά την ουσία του προβλήματος, την έκθεση του νεκρού και κατά πόσο η απόφασή του είναι ορθή ή όχι, αλλά επικεντρώνεται στην απειθαρχία την Αντιγόνης και δεν δέχεται καμιά αμφισβήτηση της κρίσης του. Δεν ακούει και δεν θέλει να ακούσει την Αντιγόνη (*σὺ δ' εἶπέ μοι μὴ μῆκος, ἀλλὰ συντόμως* 446) και μένει προσκολλημένος στο γεγονός της απειθαρχίας της. Το ίδιο συμβαίνει και στις συνομιλίες του με την Ισμήνη και τον Αίμωνα. Όταν ο Αίμων υπερασπίζεται την Αντιγόνη λέγοντας ότι απέδωσε στον νεκρό

389 Η Blundell (1989) επισημαίνει ότι Αντιγόνη αγαπά τον θάνατο (στ. 220), το αδύνατο (στ. 90) και δεν το αρνείται (στ. 91-94).

390 Heywood (2006) 560.

391 Euben (1997) 156-158.

τις πρέπουσες τιμές, ο Κρέων μετατοπίζει το κέντρο βάρους της συζήτησης εστιάζοντας στην απειθαρχία της. Δεν εξετάζει τον λόγο που προκάλεσε την απειθαρχία, αλλά τον ενδιαφέρει μόνο το ότι αυτή εκδηλώθηκε. Ουσιαστικά δεν ακούει τον Αίμονα (*Αἴμων: βούλη λέγειν τι καὶ λέγων μηδὲν κλύειν; 757*) και το κεντρικό θέμα της συζήτησης είναι πάλι η καταπάτηση του νόμου. Και οι δυο, Αίμων και Ισμήνη, επιμένουν και ζητούν την απαλλαγή της Αντιγόνης, πράγμα που ωθεί τον Κρέοντα στο να καταστεί αδιάλλακτος και ανυποχώρητος.

Το αίτημα για μη τιμωρία της Αντιγόνης προσκρούει στις αρχές του Κρέοντα (*ἀμαρτάνω γὰρ τὰς ἐμὰς ἀρχὰς σέβων; 744*) και στον εγωισμό του. Νιώθει δεσμευμένος από τις εξαγγελίες του και η επιμονή των συνομιλητών του τον εξοργίζει. Ο Κρέων όσο συναντά αντιστάσεις στην αποδοχή της άποψής του τόσο πιο σκληρός και άκαμπτος γίνεται. Χωρίς αποδείξεις και χωρίς τη σχετική διερεύνηση (όπως έκανε στην περίπτωση της Αντιγόνης) καταδικάζει και την Ισμήνη σε θάνατο. Σταδιακά το πολιτικό του προφίλ εξελίσσεται και, παρά τα θετικά στοιχεία που έδωσε στην αρχή, η βασιλεία του μετατρέπεται σε τυραννία.³⁹² Η Αντιγόνη δεν είναι γι' αυτόν παρά *θυμούμενος ἵππος* που θα δαμαστεί (*σμικρῶ χαλινῶ δ' οἶδα τοὺς θυμουμένους / ἵππους καταρτυθέντας 477-478*), δούλη που σηκώνει κεφάλι (*οὐ γὰρ ἐκπέλει / φρονεῖν μέγ' ὅστις δοῦλός ἐστι τῶν πέλας 478-479*). Η εικόνα του δούλου ανακαλεί αυτήν που διατύπωσε ο Κρέων για τους πολίτες που διαφωνούν μαζί του και δεν σκύβουν το κεφάλι (*οὐδ' ὑπὸ ζυγῶ / λόφον δικαίως εἶχον 291-292*). Φαίνεται ότι η εικόνα των δούλων-υπηκόων καθορίζει τον τρόπο σκέψης του Κρέοντα, ο οποίος καταλήγει να διατάξει τη θανάτωση της Αντιγόνης μπροστά στα μάτια του Αίμονα (*παρόντι θνήσκη πλησία τῶ νυμφίῳ 761*).

Το θέμα της απαγόρευσης της ταφής του νεκρού με τις οδυνηρές του συνέπειες για την πόλη (*νοσεῖ πόλις 1015*) θα βρεθεί αργότερα στο επίκεντρο του λόγου του Τειρεσία. Ο μάντης ασκεί έντονη κριτική στον Κρέοντα και καυτηριάζει το λάθος του. Συστήνει φρόνηση και επισημαίνει ότι τα λάθη είναι ανθρώπινα (*ταῦτ' οὖν, τέκνον, φρόνησον. ἀνθρώποισι γὰρ / τοῖς πᾶσι κοινόν ἐστι τοῦζαμαρτεῖν 1023-1024*) δίνοντάς του έτσι τη δυνατότητα –χωρίς πολιτικό κόστος, αφού πρόκειται για υπακοή στον μάντη και κατ' επέκταση στους θεούς– να υποχωρήσει και να τροποποιήσει την απόφασή του. Ο μάντης

---

392 Knox (1964). Ο Podlecki (1966b) 359 σημειώνει ότι στην *Αντιγόνη* παρακολουθούμε τον Κρέοντα να εξελίσσεται σε *τύραννο*. Ο Sarachek (1968) 45, χαρακτηρίζει τον Κρέοντα «σύμβολο της απολυταρχικής τυραννίας», απέναντι στην οποία και οι τρεις τραγικοί ήταν δογματικά αντίθετοι.

είναι κατηγορηματικός, όταν υποστηρίζει ότι τα όρια της εξουσίας του βασιλιά περιορίζονται στον κόσμο των ζωντανών (*ἔχεις δὲ τῶν κάτωθεν ἐνθάδ' αὖ θεῶν / ἄμοιρον, ἀκτέριστον, ἀνόσιον νέκυν. / ὧν οὔτε σοὶ μέτεστιν οὔτε τοῖς ἄνω / θεοῖσιν, ἀλλ' ἐκ σοῦ βιάζονται τάδε* 1070-1073) και ότι το λάθος του Κρέοντα είναι η απόφασή του για τον νεκρό και η πεισματική προσκόλλησή σε αυτήν (*εἶκε τῷ θανόντι* 1029). Ο Χορός, πάλι, αποφασιστικά επισημαίνει στον βασιλιά τη σημασία λήψης ορθῆς απόφασης (*εὐβουλίας δεῖ* 1098) και τονίζει την ἀνάγκη ἐκφρασης ευσέβειας προς τους θεούς (*χρῆ δὲ τά γ' εἰς θεοὺς / μηδὲν ἀσεπεῖν* 1349-50). Ἀς σημειωθεῖ ὅτι και ὁ Ἄγγελος εἶχε προηγουμένως ἀναφερθεῖ στο ἴδιο θέμα ἐπισημαίνοντας ὅτι τὸ μεγαλύτερο κακό για τὸν ἄνδρα εἶναι ἡ ἀβουλία (*τὴν ἀβουλίαν / ὅσῳ μέγιστον ἀνδρὶ πρόσκειται κακόν* 1242-1243).

Ὁ Κρέων, ὡστόσο, θα δηλώσει ὅτι δεν φοβάται οὔτε τὸν Δία (*οὐδ' εἰ θέλουσ', οἱ Ζηνοὺς αἰετοὶ βορὰν / φέρειν νιν ἀρπάζοντες ἐς Διὸς θρόνους· / οὐδ' ὧς μίασμα τοῦτο μὴ τρέσας ἐγὼ / θάπτειν παρήσω κείνον* 1040-1043). Θεωρεῖ ὅτι ἔχει καταστρεῖ στόχος ὅλων (*ὧ πρέσβυ, πάντες ὥστε τοξόται σκοποῦ / τοξεύει' ἀνδρὸς τοῦδε, κοῦδὲ ἴμαντικῆς / ἄπρακτος ὑμῖν εἶμι* 1033-1035), βλέπει παντοῦ συνωμοσίες, ἐπειδὴ για τὸν Κρέοντα ἡ παραμικρὴ διαφωνία συνιστᾶ ἀπειθαρχία και ἡ ἀπειθαρχία εἶναι ἀπειλή για τὴν πόλη και τὸν ἴδιο. Ὁ αὐταρχισμὸς του αὐξάνεται μαζί με τὴν ἀνασφάλεια που αἰσθάνεται. Ἡ Blundell παρατηρεῖ ὅτι ὁ νόμος του Κρέοντα δεν εἶναι ὁ ἀνθρώπινος ἀπέναντι στον θεϊκό, ἀλλὰ εἶναι ὁ νόμος του ἐνός. Ὁ Κρέων ἐρμηνεύει τὸν θεοὺς ὅπως τὸν βολεῦει. Λέει ὅτι οἱ θεοὶ δεν θα τιμήσουν αὐτόν που ἤρθε να καταλύσει τὸν νόμους τὸν, ἀλλὰ ξεχνᾷ ὅτι ὁ ἀταφος μολύνει τὸν θεοὺς (1043). Με τὴ συμπεριφορὰ του υπερβαίνει τὰ ὅρια, καταπατεῖ τὸν νόμους θεῶν και αὐτὸ ἀναπόφευκτα τὸν οδηγεῖ στην καταστροφὴ.³⁹³

Ἡ στάση τὸν πολιτῶν ἀπέναντι στη συγκεκριμένη ἀπόφαση του Κρέοντα μεταφέρεται ἐπὶ σκηνῆς μέσα ἀπὸ τὰ λόγια τῆς Ἀντιγόνης και τὸν Αἴμονα.³⁹⁴ Ἡ Ἀντιγόνη ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ πολῖτες θα συμφωνούσαν μαζί τῆς ἀν ὁ φόβος τῆς ἐξουσίας δεν τὸν ἐκλείνει τὸ στόμα (*εἰ μὴ γλῶσσαν ἐγκλήοι φόβος. / ἀλλ' ἢ τυραννὶς πολλὰ τ' ἄλλ' εὐδαιμονεῖ / κάξεστιν αὐτῇ δρᾶν λέγειν θ' ἂ βούλεται* 505-507). Στον διάλογό του με τὸν Αἴμονα, ὁ Κρέων τονίζει ὅτι ἡ Ἀντιγόνη εἶναι ἡ μόνη ἀπὸ τὸν πολῖτες που ἔδειξε ἀπειθαρχία (*πόλεως ἀπιστήσασαν ἐκ πάσης μόνην* 656). Ὁ Αἴμων διαφωνεῖ, ἐπικαλεῖται και πάλι τὸν φόβο τὸν πολιτῶν ἀπέναντι στον Κρέοντα (*τὸ γὰρ σὸν ὄμμα δεινὸν ἀνδρὶ δημότῃ / λόγοις τοιούτοις οἷς σὺ μὴ*

393 Blundell (1989) 128-129.

394 Ὁ Kirkwood (1994) 123, θεωρεῖ ὅτι ὁ Αἴμων «ἀντιπροσωπεύει τὴ φωνὴ τῆς Θήβας».

τέρψει κλύων 690-691) και αναφέρει όσα λέγονται κρυφά στην πόλη για υποστήριξη της Αντιγόνης.³⁹⁵ οι πολίτες έχουν σαφή άποψη για την απόφαση του Κρέοντα που υποτίμησε την Αντιγόνη θεωρώντας την χειρότερη από όλες τις γυναίκες (*πασῶν γυναικῶν ὡς ἀναξιώτατη* 694), ενώ, αντιθέτως, η πράξη της είναι δοξασμένη (*ἔργων εὐκλεεστάτων* 695). Και παρόλο που η υποστήριξη των πολιτῶν προς την Αντιγόνη είναι έντονη (*ὀδύρεται πόλις* 693, *χρυσῆς ἀξία τιμῆς* 699), δεν τολμοῦν να την εκφράσουν ενώπιον του βασιλιά, επειδή ο Κρέων προκαλεῖ φόβο στους πολίτες (*τὸ γὰρ σὸν ὄμμα δεινὸν, ἀνδρὶ δημότῃ* 690) και δεν είναι καθόλου ευχαριστημένος, όταν ακούει τις αντιδράσεις τους (*οἷς σὺ μὴ τέρψη κλύων* 691). Αυτά εξάλλου έχουν ἤδη επαληθευτεῖ από όσα προηγήθηκαν: ο Φύλακας φοβόταν να μιλήσει ενώ ο Κρέων αντέδρασε με οργή σε όποιον διαφώνησε μαζί του, ακόμη και στον Χορό των Γερόντων.

Η πολιτική πρακτική του Κρέοντα ἦταν προσανατολισμένη στον στόχο, την ασφάλεια της πόλεως, και όχι στους ανθρώπους. Η κρισιμότητα της κατάστασης ἴσως να απαιτούσε αυτόν τον τύπο ηγεσίας και, αν η απόφαση του Κρέοντα δεν συνιστούσε παρέμβαση στα των θεῶν, ενδεχομένως να ἦταν αποτελεσματική. Οι ἀκαμπτοι χειρισμοί του, όμως, η λανθασμένη αξιολόγηση των περιστάσεων και η ἀρνήσή του να ακούσει τους αρχομένους τον οδήγησαν στην αποτυχία. Ο Κρέων δεν κατόρθωσε να αναπτύξει τα εσωτερικά εκείνα κίνητρα που θα οδηγούσαν την πόλη σε εκούσια υπακοή, αλλά απαιτήσε υποταγή με την απειλή της τιμωρίας στους απειθαρχούς. Θέλησε να διαχειριστεί την κατάσταση προκειμένου να εξασφαλίσει την ενότητα και συνοχή της πόλης του, αλλά αυτό το έκανε χωρίς την απαραίτητη ευελιξία, γεγονός που οδήγησε στην πλήρη απομόνωση και αποτυχία του.

Ο Κρέων αποτελεί την περίπτωση εκείνη του «κακού ηγέτη» που, κατά την Kellerman, είναι *ἀκαμπτος* και *σκληρός*. Αρνείται να ακούσει τους άλλους και να δεχτεί αλλαγές, δεν είναι *μετριοπαθής* και συγκρατημένος και πολύ εύκολα χάνει τον αυτοέλεγχο. Ουσιαστικά δεν διαλέγεται με κανέναν και μένει προσκολλημένος στην άποψή του. Εν τέλει, αποδεικνύεται αναποτελεσματικός, γιατί δεν επιτυγχάνει το επιθυμητό αποτέλεσμα. Η

395 *τὴν παῖδα ταύτην οἷ' ὀδύρεται πόλις,
πασῶν γυναικῶν ὡς ἀναξιώτατη
κάκιστ' ἀπ' ἔργων εὐκλεεστάτων φθίνει* 695
*ἦτις τὸν αὐτῆς ἀτάδελφον ἐν φοναῖς
πεπτῶτ' ἄθαπτον μῆθ' ὑπ' ὠμηστῶν κυνῶν
εἷασ' ὀλέσθαι μῆθ' ὑπ' οἰωνῶν τινος
οὐχ ἦδε χρυσῆς ἀξία τιμῆς λαχεῖν;
τοιᾶδ' ἐρεμνὴ σῆγ' ἐπέρχεται φάτις.* 700

αρχική του απόφαση, αντί να αντιμετωπίσει το πρόβλημα, προκάλεσε μεγαλύτερη εμπλοκή, καθώς η αντίδραση της Αντιγόνης και του Αίμονα απέδειξαν την πραγματική του αδυναμία να εφαρμόσει όσα αποφάσισε. Οι απειλές του ήταν ανίσχυρες, γιατί οι δύο αντιδρώντες δεν φοβήθηκαν τον θάνατο, το μεγαλύτερο κακό που μπορούσε να τους προκαλέσει. Η απόφασή του ήταν επίσης ανήθικη, γιατί δεν λάμβανε υπόψη της τον θεϊκό νόμο και το θρησκευτικό αίσθημα της πόλης. Ο Κρέων αποτελεί, επομένως, τον τύπο του «κακού ηγέτη» (του αναποτελεσματικού και ανήθικου) που είναι, *άκαμπος, σκληρός και μη μετριοπαθής*.

Οι πολίτες, πάλι, (με εξαίρεση τον Φύλακα που ασκεί κριτική στον Κρέοντα) με τη σιωπή τους ουσιαστικά στηρίζουν τον Κρέοντα. Το επιχείρημα του Κρέοντα ότι η Αντιγόνη είναι η μόνη που απειθαρχεί (656) είναι χαρακτηριστικό αυτής της στήριξης που προσλαμβάνει ο ίδιος λόγω της σιωπής και της ανοχής των πολιτών. Για την Kellerman, η κακή ηγεσία στηρίζεται σε κακούς πολίτες. Η Saxonhouse, πάλι, επισημαίνει ότι ο κόσμος φοβάται να μιλήσει και η αδυναμία στον λόγο σημαίνει έλλειψη δύναμης.³⁹⁶ Οι πολίτες στην *Αντιγόνη* διακατέχονται από φόβο και ενώ θρηνούν, δεν εκφράζουν ανοικτά τη διαφωνία τους προς τον βασιλιά, με αποτέλεσμα να τον στηρίζουν. Διαφοροποιούνται, ωστόσο, και συγκρούονται με τον Κρέοντα η Αντιγόνη και ο Αίμων –άτομα τα οποία δεν μπορούν να τον επηρεάσουν και να επιφέρουν την αλλαγή– αλλά και ο Χορός που μόνο στο τέλος δρα καταλυτικά.

Ενώ, λοιπόν, ο Κρέων έχει παρουσιάσει ένα πολύ άκαμπο και σκληρό ηγετικό προφίλ, στη συνέχεια παρακολουθούμε τη μεταστροφή του. Ο Κρέων θορυβείται μετά τις αποκαλύψεις του Τειρεσία για επικείμενα κακά και μεταβάλλει την απόφασή του, όχι γιατί καταλαβαίνει το λάθος του, αλλά γιατί φοβάται τα δεινά που θα βρουν τον ίδιο. Ένας «κακός» ηγέτης δεν μεταβάλλει την απόφασή του παρά μόνο αν η νέα απόφαση θα του επιφέρει μεγαλύτερο κέρδος ή, έστω, μικρότερο κόστος.³⁹⁷ Προσμετρώντας τα υπέρ και τα κατά, τα κέρδη και τα οφέλη σε προσωπικό επίπεδο, ο άκαμπο και σκληρός Κρέων συνειδητοποιεί ότι το κόστος από τη θανάτωση της Αντιγόνης είναι πολύ μεγαλύτερο από το κέρδος και αλλάζει την απόφασή του.

Στο σημείο αυτό ο Χορός αναλαμβάνει έναν πολύ διακριτικό, αλλά καθοριστικό ρόλο.

---

396 Saxonhouse (2009) 48.

397 Kellerman (2004) 232.

Ενώ σε όλο το έργο ο Χορός, παρατηρεί ο Carter, παίρνει το μέρος της εξουσίας και δεν κατορθώνει να συμβουλευσει και να επηρεάσει τον Κρέοντα, στο σημείο αυτό το κάνει και, μάλιστα, η συμβουλή του γίνεται αποδεκτή από τον Κρέοντα.³⁹⁸ Ο Χορός έχει γίνει μάρτυρας της επίδρασης των λόγων του Αίμονα στον πατέρα του (και ιδιαίτερα της αναφοράς στη διαφωνία των πολιτών με τον βασιλιά) και ταυτόχρονα γνωρίζει τον εγωισμό και την ισχυρογνωμοσύνη του βασιλιά. Ο Χορός γνωρίζει τι σημαίνει για έναν βασιλιά να έχει χάσει τη στήριξη του λαού του και να ενεργεί αντίθετα με αυτόν. Γνωρίζει ακόμα τον φόβο που βιώνει ο βασιλιάς μπροστά σε ενδεχόμενη εσωτερική αποσταθεροποίηση (ο Κρέων το εξέφρασε ήδη στους στίχους 289 κ.ε.).³⁹⁹ Χρειάζονται δύο ερωτήσεις του Χορού⁴⁰⁰ για να υποχρεώσουν τον Κρέοντα να ξανασκεφτεί και να ανακαλέσει την απόφαση για τιμωρία της Ισμήνης και να τροποποιήσει την ποινή της Αντιγόνης.

Χορός

ἄμφο γὰρ αὐτὰ καὶ κατακτεῖναι νοεῖς; 770

Κρέων

οὐ τὴν γε μὴ θιγοῦσαν· εὗ γὰρ οὖν λέγεις.

Χορός

μόρω δὲ ποίω καὶ σφε βουλευῆ κτανεῖν;

Κρέων

ἄγων ἔρημος ἔνθ' ἂν ἦ βροτῶν στίβος

κρύψω πετρώδει ζῶσαν ἐν κατώρυχι,

φορβῆς τοσοῦτον ὅσον ἄγος φεύγειν προθεῖς, 775

ὅπως μίασμα πᾶσ' ὑπεκφύγη πόλις.

κάκεϊ τὸν Αἰδην, ὃν μόνον σέβει θεῶν,

αἰτουμένη που τεύζεται τὸ μὴ θανεῖν,

398 Carter (2012) 112.

399 *ἀλλὰ ταῦτα καὶ πάλαι πόλεως*
ἄνδρες μόλις φέροντες ἐρρόθουν ἐμοὶ 290

κρυφῆ, κάρα σείοντες, οὐδ' ὑπὸ ζυγῶ
λόφον δικαίως εἶχον, ὡς στέργειν ἐμέ.

ἐκ τῶνδε τούτους ἐξέπισταμαι καλῶς
παρηγμένους μισθοῖσιν εἰργάσθαι τάδε. 295

οὐδὲν γὰρ ἀνθρώποισιν οἶον ἄργυρος
κακὸν νόμισμα ἔβλαστε. τοῦτο καὶ πόλεις
πορθεῖ, τόδ' ἄνδρας ἐξανίστησιν δόμων·

400 O Griffith (1999) 253 παρατηρεί ότι η υποδηλούμενη κριτική, αν και ήπια, είναι πέρα από ό,τι αναμένουμε από τον Χορό. O Markantonatos (2012) 113, παρατηρεί ότι η ερώτηση του Χορού για την Ισμήνη στον στίχο 770 ωθεί τον Κρέοντα να αλλάξει την απόφαση για την Ισμήνη και να διαφοροποιήσει την ποινή της Αντιγόνης.

Ενώ ο Χορός ρωτά τον Κρέοντα αν θα σκοτώσει και τις δύο αδελφές (770), εκείνος απαντά πως δεν θα τιμωρήσει την Ισμήνη (771). Είναι προφανές ότι ο Χορός δεν ανέφερε την παντελώς αδικαιολόγητη τιμωρία της Ισμήνης, αλλά αυτήν υπονοούσε. Ο Κρέων παρουσιάζεται να αποδέχεται τη σωστή κρίση του Χορού, γιατί έχει αντιληφθεί το πραγματικό νόημα της ερώτησης. Η καταδίκη της Ισμήνης είναι εντελώς αστήρικτη και άδικη και γι' αυτό αλλάζει αμέσως. Η δεύτερη ερώτηση του Χορού για την ποινή της Αντιγόνης (772) δίνει και πάλι στον Κρέοντα την ευκαιρία να τροποποιήσει την αρχική του απόφαση για λιθοβολισμό, που θα απαιτούσε τη συμμετοχή των πολιτών που υποστηρίζουν την ηρωίδα και συνεπώς θα προκαλούσε μεγάλη αντίδραση.⁴⁰¹ Με τον εγκλεισμό της σε σπηλιά θεωρεί ότι θα δώσει στην Αντιγόνη τον απαραίτητο χρόνο να συνειδητοποιήσει το λάθος της και ίσως να γλιτώσει τον θάνατο (778-779).

Παρόλο που αμέσως μετά την οργισμένη αναχώρηση του Αίμονα ο Κρέων συνεχίζει τις αυστηρές του δηλώσεις (*δράτω, φρονεῖτω μεῖζον ἢ κατ' ἄνδρ' ἰών· / τὰ δ' οὖν κόρα τάδ' οὐκ ἀπαλλάξει μόρου* 768-769), ο Χορός έχει αντιληφθεί ότι τα λόγια και η συμπεριφορά του Αίμονα επηρέασαν και ανησύχησαν τον βασιλιά. Θεωρεί ότι υπάρχει το περιθώριο να επέμβει και το κάνει πολύ διακριτικά, έτσι ώστε οι νέες αποφάσεις να προέλθουν από τον ίδιο τον βασιλιά. Ενδεχομένως, ο εγωισμός και το πληγωμένο γόητρο του Κρέοντα λόγω των αυστηρότατων και απόλυτων θέσεων που εξέφρασε (*έμοῦ δὲ ζῶντος οὐκ ἄρξει γυνή* 525, *ψευδῆ γ' ἑμαυτὸν οὐ καταστήσω πόλει, / ἀλλὰ κτενῶ. πρὸς ταῦτ' ἐφυμνεῖτω Δία / ζύναιμον. εἰ γὰρ δὴ τά γ' ἐγγενῆ φύσει / ἄκοσμα θρέψω, κάρτα τοὺς ἔξω γένους* 657-660) να μην τον άφηγαν να πάρει την πρωτοβουλία για τροποποίηση των αποφάσεών του. Οι ερωτήσεις, λοιπόν, του Χορού τού δίνουν διέξοδο. Ο Χορός, χωρίς να αμφισβητεί τον βασιλιά και την κρίση του, χωρίς καν να εκφράζει ανοικτά τη δική του άποψη, καταφέρνει να στρέψει τον Κρέοντα σε πιο μετριοπαθή στάση. Με την τακτική αυτή διατηρεί –σε αντίθεση με τον Αίμονα που συγκρούστηκε έντονα μαζί του– ανοικτά κανάλια επικοινωνίας με τον Κρέοντα. Εξάλλου, οι αποφάσεις που λήφθηκαν από τον βασιλιά θα έπρεπε να τροποποιηθούν ή να ανακληθούν μόνο από τον ίδιο.

401 Ο Knox (1964) 72 σημειώνει ότι ο θάνατος της Ισμήνης θα φαινόταν αδικαιολόγητος, ενώ ο λιθοβολισμός της Αντιγόνης θα απαιτούσε τη συμμετοχή των πολιτών. Από δραματικής άποψης, παρατηρεί ο Schein (1999) 255, η επιλογή αυτή δίνει στο θύμα το περιθώριο να αναλάβει κάποια ανεξάρτητη δράση και αυξάνει την αγωνία.

Η ολοκληρωτική, ωστόσο, μεταστροφή στη στάση του Κρέοντα επέρχεται αργότερα, μετά τη συζήτησή του με τον μάντη Τειρεσία. Μετά τις συγκλονιστικές αποκαλύψεις του μάντη για τις επερχόμενες συμφορές, ο Κρέων ταραάζεται και βρίσκεται αντιμέτωπος με το δίλημμα «υποχώρηση ή αντίσταση και καταστροφή»:

ἔγνωκα καὐτὸς καὶ ταραάσσομαι φρένας·

τό τ' εἰκαθεῖν γὰρ δεινόν, ἀντιστάντα δὲ

Ἄτης πατάξαι θυμὸν ἐν λίνῳ πάρα. (1095-1097)

Ο σκληρός και άκαμπτος Κρέων κλονίζεται. Μπροστά στον επικείμενο κίνδυνο παραμερίζει τις αρχές που με τόσο σθένος υποστήριζε και αλλάζει πλήρως. Για τον Κνοχ, ο Κρέων έχει το προσωπείο του ήρωα ενώ στην πραγματικότητα κυριαρχείται από τον φόβο και λυγίζει.⁴⁰² Το πρόβλημα που είχε ενώπιόν του ο Κρέων ήταν εξαιρετικής σημασίας: αφορούσε την ασφάλεια και σταθερότητα της πόλης. Η απόφαση που πήρε προκειμένου να το αντιμετωπίσει είχε δύο παραμέτρους: α) την απόφασή του να μείνει άταφος ο νεκρός (πράγμα που αποτελεί προσβολή των θεών) και β) την απόφασή του να θανατώσει την Αντιγόνη, επειδή έδειξε απειθαρχία. Η απόφασή του, όμως, δεν έλυσε το πρόβλημα. Την κρίσιμη στιγμή του αδιεξόδου του Κρέοντα, η σωστή ηγετική συμπεριφορά εκφράζεται από τον Χορό. Ο Χορός συμβουλεύει ευθέως τον βασιλιά ότι είναι η στιγμή της σύνεσης και της λήψης σωστής απόφασης (*εὐβουλίας δεῖ, παῖ Μενοικέως, †λαβεῖν†* 1098). Μπροστά στον φόβο της συμφοράς η αμηχανία του Κρέοντα είναι μεγάλη και ζητά τη βοήθεια του Χορού: *τί δήτα χρῆ δρᾶν; φράζε. πείσομαι δ' ἐγώ* (1099). Για πρώτη φορά ο βασιλιάς, που μέχρι τώρα αποφάσιζε με σταθερότητα και απόλυτη εμπιστοσύνη στην κρίση του, παρουσιάζεται ανίκανος να πάρει απόφαση την κρίσιμη στιγμή. Και ο Χορός, που πριν υπέβαλε μέσω ερωτήσεων την άποψή του, τώρα καθοδηγεί ανοικτά τον βασιλιά με τις συμβουλές του. Του υποδεικνύει τις ενέργειες και τη σειρά με την οποία πρέπει να γίνουν, να ελευθερώσει την Αντιγόνη και να θάψει τον νεκρό (1100-1101)· τον βοηθά να ξεπεράσει την ανασφάλεια που του δημιουργεί η ανάγκη αναίρεσης των αποφάσεών του λέγοντας ότι οι θεοί τιμωρούν τους μη συνετούς (1102-1103)· μπροστά στην αδυναμία του βασιλιά, γίνεται ο ρυθμιστής της κατάστασης (*ὄσον γ', ἄναξ, τάχιστα·* 1103, *δρᾶ νυν τάδ' ἐλθὼν μηδ' ἐπ' ἄλλοισιν τρέπε* 1107). Ο Χορός δίνει σαφείς οδηγίες και ο βασιλιάς υπακούει (*ὦδ' ὡς ἔχω στείχοιμ' ἄν* 1108), καλύπτει το κενό που δημιουργεί η αδυναμία του Κρέοντα και, ασκώντας κριτική στον βασιλιά,⁴⁰³

402 Κnox (1964) 73.

403 Ο Kirkwood (1994) 126, παρατηρεῖ πως, μετά την αποκάλυψη του Τειρεσία ότι ο νόμος του Κρέοντα

επισημαίνει τη μεγάλη σημασία της φρόνησης (*πολλῶ τὸ φρονεῖν εὐδαιμονίας / πρῶτον ὑπάρχει* 1347-1348). Η οριστική αλλαγή γνώμης του Κρέοντα σημειώνεται στον στίχο 1111 (*δόξα τῆδε ἐπεστράφη*), όταν ο ίδιος αναλαμβάνει να διορθώσει έμπρακτα το κακό που προκάλεσε: *αὐτός τ' ἔδησα καὶ παρῶν ἐκλύσομαι* (1112).

Προφανώς ο Κρέων, όταν λάμβανε την αρχική του απόφαση, πίστευε ότι έκανε το σωστό. Η κρισιμότητα της κατάστασης θα μπορούσε να δικαιολογήσει τον προσανατολισμό του στον στόχο και όχι στους ανθρώπους. Οι επιμέρους χειρισμοί του, όμως, αποδείχθηκαν λανθασμένοι, επειδή ενώ οι ανάγκες των ανθρώπων διατυπώθηκαν με ποικίλους τρόπους (από την Αντιγόνη, τον Χορό, τον Φύλακα, τον Αίμονα) και οι συνθήκες της κρίσης τροποποιήθηκαν, ο Κρέων δεν μπόρεσε να διαφοροποιήσει την ηγετική του τακτική. Το συναλλακτικό του μοντέλο που απαιτούσε από τον λαό υποταγή με αντάλλαγμα την ασφάλεια, δεν λειτούργησε αποτελεσματικά.

Ο Chr. Meier θεωρεί ότι ο Κρέων έχει συνείδηση του ρόλου του, αφού η απαγόρευση της ταφής του Πολυνείκη πηγάζει από την πεποίθησή του ότι «πρέπει να κάνει τα πάντα για το καλό της πόλης».⁴⁰⁴ Στη συνέχεια όμως, είδε την πρώτη του απόφαση να αμφισβητείται και να καταπατείται. Θεώρησε σωστό να επιμείνει στην εφαρμογή της, επειδή η όποια υποχώρηση σε συγγενείς θα σήμαινε αδυναμία διακυβέρνησης (*εἰ γὰρ δὴ τὰ γ' ἐγγενῆ φύσει / ἄκοσμα θρέψω, κάρτα τοὺς ἔξω γένους / ἐν τοῖς γὰρ οἰκείοισιν ὅστις ἔστ' ἀνὴρ / χρηστός, φανεῖται κὰν πόλει δίκαιος ὢν* 659-662). Πίστευε πως μόνο με την απόλυτη υπακοή διοικείται μια πόλη (*ἀλλ' ὃν πόλις στήσειε, τοῦδε χρὴ κλύειν / καὶ σμικρὰ καὶ δίκαια καὶ τάναντία* 666-667), γιατί *ἀναρχίας δὲ μεῖζον οὐκ ἔστιν κακόν* (672), και αυτή την απόλυτη υπακοή απαίτησε από τον λαό και την οικογένειά του. Κατά τον A. R. Ferguson το λάθος δεν έγκειται στα λόγια, αλλά στο πνεύμα του Κρέοντα. Απόδειξη αυτού είναι ότι ούτε ο

δεν είναι αρεστός στους θεούς, ο Χορός στους στίχους 1347-1353 ασκεί κριτική.

Ένας άλλος Χορός που από την αδράνεια και τη σιωπή έφτασε να ασκεί κριτική προς τον βασιλιά, είναι ο Χορός των Γερόντων στον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου. Ο Χορός στον *Αγαμέμνονα* δεν συμμετείχε στη διαδικασία λήψης της σημαντικότερης για την πόλη απόφασης, της απόφασης για πραγματοποίηση της τρωικής εκστρατείας, και παρόλο που διαφωνούσε, δεν εξέφρασε δημόσια τη θέση του. Αναφερόμενος εκ των υστέρων στα γεγονότα εκείνα, ο Χορός πιστεύει ότι στην περίπτωση της θυσίας της Ιφιγένειας ο βασιλιάς δεν επέδειξε σύνεση και σωφροσύνη και τόλμησε το αδιανόητο, να θυσιάσει την ίδια του την κόρη (*τὸ παντότολμον φρονεῖν μετέγνω* 221, *ἔτλα δ' οὖν / θυτῆρ γενέσθαι / θυγατρός* 223-225). Στη συνέχεια, μετά την αναγγελία για την καταστροφή που έπληξε τους Αχαιούς κατά την επιστροφή τους στην Ελλάδα, ο Χορός αποκαλύπτει ότι διαφωνούσε με την εκστρατεία και ασκεί κριτική προς τον Αγαμέμνονα λέγοντας ότι δεν τον θεωρούσε ικανό για την εκστρατεία που προετοίμαζε, αφού σαν άμυαλος δεν έβλεπε την καταστροφή και έδινε θάρρος σε άνδρες που οδηγούνταν στον θάνατο (*κάρτ' ἀπομούσως ἦσθα γεγραμμένος, / οὐδ' εὖ πραπίδων οἶακα νέμων, / < . . . > θάρσος ἐκούσιον / ἀνδράσι θνήσκουσι κομίζων* 801-804).

404 Meier (1997) 231.

Χορός ούτε ο Αίμων του βρίσκουν λάθος.⁴⁰⁵ Στο τέλος, βέβαια, όπως σημειώνει η Saxonhouse, ο Κρέων μαθαίνει ότι δεν μπορεί να βασίζεται στη λογική και τον λόγο, αλλά στα άρρητα και τα αρχαία.⁴⁰⁶

Ο χαρακτήρας του Κρέοντα δεν τον βοήθησε να διακρίνει ότι οι φωνές αντίδρασης που ακούγονταν ζητούσαν έναν ευέλικτο βασιλιά που πάνω από το γόητρό του θα έβαζε το πραγματικό συμφέρον της πόλης και τον σεβασμό στους θεϊκούς νόμους. Ο Meier σημειώνει ότι ο Κρέων δεν αναγνώρισε στους άλλους το δικαίωμα στη διαφορετική γνώμη και εξελίχθηκε σε γνήσιο τύραννο. Ο Κρέων δεν ήταν τύραννος από την αρχή, αλλά στο πρόσωπό του «βλέπουμε πώς ένας ηγέτης που έχει πάρει λανθασμένη απόφαση και δεν έχει μετανιώσει εγκαίρως για αυτήν γίνεται απόλυτος, μέχρι που τελικά φτάνει σε τέλεια ανικανότητα επικοινωνίας».⁴⁰⁷

Όπως εύστοχα παρατηρεί ο P. Euben, στο τέλος ο Κρέων θυμίζει τον Οιδίποδα στον *Οιδίποδα Τύραννο*, αν και χωρίς το μεγαλείο του. Η διαφορά τους έγκειται στον τρόπο που έκαναν το λάθος. Ο Κρέων ήταν λάθος από την αρχή, λάθος γενικά και ειδικά, λάθος στη θεώρηση της πολιτικής και της γλώσσας, στη στρατηγική και στην επιστημολογία. Οδήγησε το πλοίο κατευθείαν στην καταιγίδα. Τον κυριάρχησε το κυνήγι της εξουσίας. Ηττήθηκε εξαιτίας του ότι μετρούσε κάθε παραλλαγή και ποικιλία με ένα και μοναδικό πάντοτε μέτρο. Όσο ευγενικό ή αναγκαίο είναι να επιβάλλει κανείς διαταγές χωρίς συγκρούσεις, δεν υπάρχει ένας τρόπος με τον οποίο οι διαφορές μπορεί να λυθούν, να ξεπεραστούν. Αυτή η δυσαναλογία, αντί να είναι απειλή για την πολιτική, είναι η ουσία της, την οποία, όμως, δεν αντιλήφθηκε ο Κρέων.⁴⁰⁸ Και ο Κνοχ επισημαίνει ότι στο τέλος του έργου ο Κρέων είναι καταρρακωμένος, σε αντίθεση με τον Οιδίποδα στον *Οιδίποδα Τύραννο*, ο οποίος, αν και τυφλός, παραμένει ισχυρή προσωπικότητα. Ο Κρέων καταστρέφεται ως ηγέτης και πατέρας, καταστρέφει την οικογένειά του και την πόλη. Έγινε τύραννος, δεν τον ενδιέφερε το θέλημα των πολιτών, διέκοψε την επικοινωνία με τους θεούς και έθεσε σε νέο κίνδυνο την πόλη. Έκανε λάθος από την αρχή και δεν είχε τον ηρωισμό να το υπομείνει. Στο τέλος έσπασε, λύγισε. Αντιλαμβάνεται το λάθος του, αλλά είναι πλέον αργά. Η τιμωρία του έχει καθοριστεί: θα ζήσει, αλλά χωρίς αυτά που δίνουν

---

405 Ferguson (1975) 46.

406 Saxonhouse (2009) 51.

407 Meier (1997) 232.

408 Euben (1997) 164. Αναφορικά με την Αντιγόνη ο Euben (ό.π. 167) επισημαίνει ότι αναμφίβολα οι Αθηναίοι εξέλαβαν τη συμπεριφορά και τη δράση της ως ανατρεπτική για την πόλη. Το λάθος της Αντιγόνης δεν ήταν η άποψή της, αλλά ο μη γυναικείος τρόπος με τον οποίο έκανε γυναικεία πράγματα.

αξία στη ζωή (οικογένεια, σεβασμό των πολιτών, σεβασμό του Χορού που στο τέλος του μιλά σκληρά).⁴⁰⁹

Ο χειρισμός και η σκληρή στάση του Κρέοντα τον κατέστησαν «κακό ηγέτη», αναποτελεσματικό και ανήθικο. Η ομολογία της αποτυχίας του Κρέοντα έρχεται από τον ίδιο: συνειδητοποιεί ότι καταπάτησε τους *καθεστῶτας νόμους* (1113),⁴¹⁰ ομολογεί την άγνοιά του και ότι έμαθε τώρα, αν και αργά (*ἔχω μαθῶν δειλῆιος* 1272), θεωρεί τον εαυτό του *μηδένα* (1322), εύχεται να πεθάνει (*ὅπως μηκέτ' ἄμαρ ἄλλ' εἰσίδω* 1332) και αυτοχαρακτηρίζεται *μάταιος* (*ἄγοιτ' ἂν μάταιον ἄνδρ' ἐκποδῶν* 1339). Η Blundell επισημαίνει ότι στον πρώτο του λόγο ο Κρέων μιλά με λογική. Ο θυμός του, όμως, καταρρίπτει το αξίωμα ότι ο καλός άνθρωπος ξέρει να άρχει και να άρχεται. Ο ίδιος δεν τηρεί τις αρχές του. Ο θυμός και το πείσμα (280, 718, 765, 1028, 1088), η αδυναμία να δεχθεί κριτική (757) δεν τον αφήνουν να εφαρμόσει τις αρχές του στις συγκεκριμένες καταστάσεις και οδηγείται στην καταστροφή. Όταν υποχωρεί είναι επειδή φοβάται και όχι επειδή πείθεται. Γι' αυτό στο τέλος αναλαμβάνει την ευθύνη των εγκλημάτων του (σκότωσε τον γιο και τη γυναίκα του), επειδή απέρριψε όλες τις προειδοποιήσεις. Αν και μονόπλευρη και αυτόνομος η Αντιγόνη, η στάση της είναι λιγότερο καταστροφική από του Κρέοντα. Εκείνος είναι ηγέτης. Έπρεπε να ισορροπεί αξιώσεις και αρχές, έπρεπε να κάνει συμβιβασμούς (712-717), να σεβαστεί τη φυσική φιλία και να ενισχύσει την πολιτική φιλία με μέτρα που αποδέχεται ο λαός.⁴¹¹ Ο Κρέων αποδεικνύεται, τελικά, ένας «κακός ηγέτης», που, ωστόσο, αν και αργά αναγνώρισε το λάθος και την αποτυχία του.

---

409 Knox (1964) 75-116. Και ο Knox, επίσης, επισημαίνει ότι η τιμωρία του Κρέοντα δεν αθώνει την Αντιγόνη. Ο Τειρεσίας λέει ότι ο Κρέων έκανε λάθος, αλλά δεν λέει ότι η Αντιγόνη έχει δίκαιο. Οι θεοί τιμωρούν τον Κρέοντα, αλλά δεν σώζουν την Αντιγόνη. Αν και η Αντιγόνη είχε δίκαιο, οι θεοί δεν συγχωρούν την αδιαφορία της για την πόλη. Κατά τον Έλιοτ η Αντιγόνη «κάνει το σωστό για λάθος λόγους».

410 Η West (1999) παραλληλίζει αυτή την ομολογία του Κρέοντα με αντίστοιχη του Καμβύση (Ηροδ. 64.3-5), όταν και οι δύο βλέπουν την ανοησία τους να συγκρουστούν με τα θρησκευτικά έθιμα.

411 Blundell (1989) 130-148.

5.4 Ηλέκτρα

Στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή ο Αίγισθος και η Κλυταιμίστρα κατέλαβαν την εξουσία παράνομα και την εδραίωσαν με τη χρήση βίας. Εκτός από τη δολοφονία του Αγαμέμνονα, η Κλυταιμίστρα οδήγησε στην εξορία τον γιο της Ορέστη, αφού πρώτα απέτυχε να τον σκοτώσει. Επιπλέον, οι δύο σφετεριστές συνεχίζουν να στερούν τις δύο αδελφές, Ηλέκτρα και Χρυσοθέμι, από τον πατρικό πλούτο (*πλούτου πατρώου κτήσιν έστερημένη*, 960) και τον γάμο (*ἄτεκνος, / τάλαιν', άνύμφευτος αἰέν οίχνω* 164-165), αφαιρώντας τους έτσι τη δυνατότητα να φέρουν στον κόσμο διεκδικητές της περιουσίας και του θρόνου. Αυτή η απόφαση των δύο ηγετών να εμποδίσουν την απόκτηση απογόνων έχει σοβαρότατες πολιτικές προεκτάσεις, επειδή στηρίζει και παγιώνει την παράνομη εξουσία τους (*ού γάρ ὦδ' ἄβουλόσ έστ' άνήρ / Αἴγισθος ὥστε σόν ποτ' ἠ κάμὸν γένος / βλαστεῖν έἄσαι, πημονήν αὐτῷ σαφή* 964-966, *και παιδοποιεῖς, τοὺς δὲ πρόσθεν εὐσεβεῖς / κάξ εὐσεβῶν βλαστόντας έκβαλοῦσ' έχεις* 589-590). Η Ηλέκτρα κάνει λόγο για θρασεῖα και πέρα από κάθε δικαιοσύνη άσκηση της εξουσίας από την Κλυταιμίστρα (*έξείπας ὡς θρασεῖα και πέρα δίκης / ἄρχω, καθυβρίζουσα και σὲ και τὰ σά* 521-522), για χρήση βίας (*Ηλέκτρα: μήτηρ καλεῖται' μητρί δ' οὐδὲν έξισοῖ. / Όρέστης: τί δρῶσα; πότερα χερσίν, ἠ λύμη βίου; / Ηλέκτρα: και χερσὶ και λύμαισι και πᾶσιν κακοῖς* 1194-1196), απειλών (*ἀλλ' οὐ μὰ τὴν δέσποιναν Ἄρτεμιν θράσους / τοῦδ' οὐκ ἄλύξεις, εὗτ' ἂν Αἴγισθος μόλη* 626-627), για θέσπιση νόμων κατά το δοκούν (*εἰ δ' οὖν, έρῶ γὰρ και τὸ σόν, κείνον θέλων / έπωφελῆσαι ταῦτ' έδρα, τούτου θανεῖν / χρῆν αὐτὸν οὐνεκ' έκ σέθεν; ποίῳ νόμῳ; / ὅρα τιθεῖσα τόνδε τὸν νόμον βροτοῖς / μὴ πῆμα σαυτῆ και μετάγνοιαν τίθης* 577-581) και πρόκληση μεγάλων κακῶν (*ἠ ζῶ βίον μοχθηρόν, έκ τε σοῦ κακοῖς / πολλοῖς ἀεὶ ζυνοῦσα τοῦ τε συννόμου·* 599-600). Πρόκειται, συνεπώς, για μία πέρα για πέρα παράνομη και τυραννική εξουσία, η οποία στερεί την ελευθερία των πολιτών. Όταν η Ηλέκτρα περιγράφει τα θετικά που θα προκύψουν από τη δολοφονία των παράνομων ηγετών, κάνει λόγο για την ελευθερία που θα ανακτήσει η Χρυσόθεμις και, κατ' επέκταση, οι πολίτες (*έπειτα δ', ὡσπερ έξέφυς, έλευθέρα / καλῆ τὸ λοιπόν* 970-971).

Ο Αίγισθος και η Κλυταιμίστρα έθεσαν έναν ηθικά μη ορθό στόχο, την αναρρίχησή τους στην εξουσία που δεν τους ανήκε, και εν μέρει τον πέτυχαν. Αποδείχθηκαν αποτελεσματικοί ως προς την κατάκτηση της εξουσίας, αλλά όχι στη διατήρησή της. Εφάρμοσαν ένα αυταρχικό μοντέλο διακυβέρνησης, το οποίο δεν προωθούσε κανέναν κοινό στόχο ούτε λάμβανε υπόψη τους ανθρώπους και τις ανάγκες τους. Ήταν σαφώς προσανατολισμένο στην ικανοποίηση του προσωπικού τους οφέλους. Εξετάζοντας τα

μέσα που χρησιμοποίησαν διαπιστώνει κανείς ότι ούτε αυτά ήταν σωστά, δίκαια και αποδεκτά. Ήταν ανήθικα. Η περίπτωση, λοιπόν, αυτής της ηγεσίας θα μπορούσε, σύμφωνα με την ορολογία της Kellerman, να χαρακτηριστεί ως αναποτελεσματική και ανήθικη. Οι δύο ηγέτες ήταν *διεφθαρμένοι*, αφού χρησιμοποίησαν δόλο και απάτη προκειμένου να φθάσουν στην εξουσία και άγγιξαν τα όρια του *δαιμονικού*, αφού διέπραξαν ωμότητες: δολοφόνησαν τον Αγαμέμνονα, η Κλυταιμίστρα αποπειράθηκε να σκοτώσει τον ίδιο τον γιο της, χρησιμοποίησαν ως μέσο επιβολής στην Ηλέκτρα τον σωματικό και ψυχικό πόνο. Όλα αυτά προσλαμβάνουν μεγαλύτερο βαθμό σοβαρότητας και ανηθικότητας για την περίπτωση της Κλυταιμίστρας, αφού οι βιαιότητες έχουν ως στόχο τα ίδια τα παιδιά της. Μπροστά σε μια τέτοια κατάσταση, πώς αντιδρούν οι πολίτες και, εάν η ηγεσία είναι «κακή», ποια ερείσματα έχει;

Στην πόλη έχει επικρατήσει ένα καταπιεστικό καθεστώς. Η μόνη, ωστόσο, που αντέδρασε άμεσα και αποτελεσματικά κατά τη δολοφονία του Αγαμέμνονα ήταν η Ηλέκτρα, η οποία τη στιγμή εκείνη επενέβη και έσωσε τον Ορέστη (*καὶ μὴν ἔγωγ' ἔσωσ' ἐκείνον οὐκ ὄκνω* 321). Το ενδεχόμενο να επιστρέψει ο Ορέστης ως εκδικητής προκαλεί φόβο και ανασφάλεια στους δύο ηγέτες (Ηλέκτρα για Κλυταιμίστρα: *πλὴν ὅταν κλύη τινὸς / ἤζοντ' Ὀρέστην· τηνικαῦτα δ' ἐμμανῆς / βοᾷ παραστᾶσ', «οὐ σὺ μοι τῶνδ' αἰτία; / οὐ σὸν τόδ' ἐστὶ τοῦργον, ἦτις ἐκ χερῶν / κλέψασ' Ὀρέστην τῶν ἐμῶν ὑπεξέθου;»* 293-297). Στη συνέχεια, η αναγγελία του (υποτιθέμενου) θανάτου του Ορέστη προκαλεί χαρά στην Κλυταιμίστρα, γιατί την απαλλάσσει από αυτόν τον φόβο (*ὦ Ζεῦ, τί ταῦτα, πότερον εὐτυχῆ λέγω* 766, *φόνους πατρῶους δειν' ἐπηπείλει τελεῖν' / ὥστ' οὔτε νυκτὸς ὕπνον οὔτ' ἐξ ἡμέρας / ἐμὲ στεγάζειν ἠδύν, ἀλλ' ὁ προστατῶν / χρόνος διηγέ μ' αἰὲν ὡς θανουμένην. / νῦν δ' -ἡμέρα γὰρ τῆδ' ἀπήλλαγμαί φόβου / πρὸς τῆσδ' ἐκείνου θ'·* 779-784, Ἡλέκτρα για Κλυταιμίστρα: *ἀλλ' ἐγγελῶσα φροῦδος. ὦ τάλαιν' ἐγὼ* 807).

Η Ηλέκτρα συνεχίζει και στο παρόν να αντιτίθεται στην παράνομη εξουσία. Είναι η μόνη που υποφέρει και θρηνεί δημόσια τον Αγαμέμνονα (*κούδεις τούτων οἶκτος ἀπ' ἄλλης / ἢ μοῦ φέρεται, σοῦ, πάτερ* 100-101), γεγονός που λυπεί τους ηγέτες (*λυπῶ δὲ τούτους, ὥστε τῷ τεθνηκότι / τιμὰς προσάπτειν, εἴ τις ἔστ' ἐκεῖ χάρις* 355-356) προκαλεί την ανησυχία τους και τους κάνει να ετοιμάζουν τη σκληρή τιμωρία της, να τη φυλακίσουν, δηλαδή, μακριά από την πόλη:

*μέλλουσι γάρ σ', εἰ τῶνδε μὴ λήξεις γόων,
ἐνταῦθα πέμψειν ἔνθα μὴ ποθ' ἠλίου*

φέγγος προσόψη, ζῶσα δ' ἐν κατηρεφεῖ

στέγη χθονὸς τῆσδ' ἐκτὸς ὑμνήσεις κακά. (379-382)

Η Κλυταιμίστρα επιθυμεί με κάθε τρόπο την εξουσία και δυσανασχετεί με την αντίδραση της Ηλέκτρας (*ἀλλ' ὄδ' ἐμ' αἰεὶ ζῶσαν ἀβλαβεῖ βίῳ / δόμους Ἄτρειδῶν σκῆπτρά τ' ἀμφέπειν τάδε, / φίλοισί τε ξυνοῦσαν οἷς ζύνειμι νῦν, / εὐήμεροῦσαν καὶ τέκνων ὄσων ἐμοὶ / δύσνοια μὴ πρόσσεστιν ἢ λύπη πικρά 650-654*). Η Ηλέκτρα, απ' την άλλη, βρίσκεται στο χείλος της απόγνωσης (*μόνη γὰρ ἄγειν οὐκέτι σωκῶ / λύπης ἀντίρροπον ἄχθος. 119-120*), δεν περιμένει καμιά εξωτερική βοήθεια (αφού θεωρεί τον Ορέστη νεκρό), δεν έχει καμιά ελπίδα (*ἐς τίν' ἐλπίδων / βλέψασ' ἔτ' ὀρθήν; 958-959*), ούτε τίποτε χειρότερο να περιμένει. Η απόλυτη απελπισία την ωθεί στην ανάληψη δράσης. Αποφασίζει να τιμωρήσει η ίδια τον Αίγισθο. Μάλιστα, περιγράφοντας στη Χρυσόθεμιν το σχέδιό της (*ὅπως τὸν αὐτόχειρα πατρός φόνου / ζῶν τῆδ' ἀδελφῆ μὴ κατοκνήσεις κτανεῖν / Αἴγισθον 955-957*), δίνει πολιτικές προεκτάσεις στο ὄλο εγχείρημα,⁴¹² το οποίο παρουσιάζει ως τυραννοκτονία και αναμένει από τους πολίτες τιμές (975-985). Με την επιστροφή του Ορέστη, τα δεδομένα αλλάζουν. Η Ηλέκτρα δεν διαπράττει μόνη της τη δολοφονία, αλλά συμμετέχει αρχικά στη δολοφονία της Κλυταιμίστρας (*παῖσον, εἰ σθένεις, διπλῆν 1415*) και ακολούθως σε αυτήν του Αίγισθου (*ὡς τάχιστα κτεῖνε 1487*).

Η τόλμη της Ηλέκτρας και το γεγονός ότι δεν διστάζει να καταγγεῖλει δημόσια την παρανομία προκαλεί φόβο στους ηγέτες, επειδή οι διαδόσεις πιθανόν να προκαλέσουν την αντίδραση των πολιτών (Κλυτ.: *μὴ σὺν φθόνῳ τε καὶ πολυγλώσσῳ βοῇ / σπεῖρη ματαίαν βάζιν εἰς πᾶσαν πόλιν 641-642*). Δεν υπάρχουν, ωστόσο, στοιχεία για τη στάση των πολιτών απέναντι στους ηγέτες σε αυτή την τραγωδία, εκτός από αυτή την αναφορά σε ενδεχόμενη αντίδρασή τους, η οποία όμως δεν εκδηλώνεται. Η γενικότερη αντίδραση που επικράτησε στην πόλη και επέτρεψε, τελικά, στους σφετεριστές να επικρατήσουν, ήταν η παθητικότητα και η αδράνεια.⁴¹³ Ακόμα και η ίδια η Ηλέκτρα ομολογεί ότι, αν είχε περισσότερο θάρρος, θα ἔσωζε εκτός από τον Ορέστη και τον Αγαμέμνονα: (*ἀλλ' ἢ φύσιν*

412 Juffras (1991)· Ierulli (1999) 489 κ.ε. Διαφορετική ερμηνεία διατυπώνει ο Griffin (1999b), ο οποίος, διερευνώντας τη δημοκρατική λειτουργία της τραγωδίας, θεωρεί ότι το ἔργο δεν είναι πολιτικό. Η Ηλέκτρα θρηνεῖ τον πατέρα της και ὄχι τον βασιλιά, ἐνῶ τον Αἴγισθο τον βλέπει ὡς δολοφόνου του πατέρα της και ὄχι ὡς σφετεριστὴ του θρόνου.

413 Η ὑπαρξὴ ἀδρανούς λαοῦ, ὁ ὁποῖος διαφωνεῖ με τὸν ηγέτη του, ἀλλὰ δεν ἐκφράζει αὐτὴ του τὴ διαφωνία, παρουσιάζεται και στον *Αγαμέμνονα* του Αἰσχύλου. Ὁ Χορὸς ἀναφέρεται στον λαὸ που ἀντὶ να ὑποδεχτεῖ τα συγγενικά του πρόσωπα που πήραν μέρος στην Τρωικὴ ἐκστρατεία, παραλαμβάνει τὴν τέφρα τους. Αὐτὸς ὁ λαὸς ἀγανακτεῖ, ἀλλὰ σιωπᾷ (*τάδε σῆγά τις βαῦζει 449*), κουβαλά για χρόνια τὴν ὀργή του (*βαρεῖα δ' ἀστῶν φάτις ζῆν κότῳ 456*) ἀλλὰ δεν ξεσπᾷ. Ὁ λαὸς διαφωνεῖ, ἀλλὰ δεν ἐκφράζει τὴ διαφωνία του, ὅπως και ὁ ἴδιος ὁ Χορὸς.

γε, τὸν δὲ νοῦν ἥσσων τότε 1023). Ο φόβος των ηγετών για επιστροφή του Ορέστη ή για προβλήματα λόγω του θρήνου της Ηλέκτρας αποδεικνύει τη δύναμη που κρύβει μέσα της η αντίδραση των πολιτών εν γένει. Η αντίσταση των πολιτών περιορίζει ή και ανατρέπει τις αυθαιρεσίες των ηγετών ενώ η σιωπή και η ανοχή τις ενθαρρύνει.⁴¹⁴ Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η έλλειψη θάρρους οδήγησε την πόλη σε τυραννία και η ατολμία ευνόησε την επικράτηση των παρανόμων.

Η Χρυσόθεμις έχει αποδεχθεί την κατάσταση και έχει υποταχθεί πλήρως. Την υποταγή της την παρουσιάζει ως σωφροσύνη (την οποία –λέει– δεν έχει η Ηλέκτρα). Η φιλοσοφία της είναι σαφής: για να ζει κανείς ελεύθερα, πρέπει να υπακούει στην εξουσία⁴¹⁵ (*εἰ δ' ἐλευθέραν με δεῖ / ζῆν, τῶν κρατούντων ἐστὶ πάντ' ἀκουστέα* 339-340 και *τοῖς κρατοῦσι δ' εἰκαθεῖν* 396). Εντούτοις, στη συνέχεια δέχεται να κάνει προσφορές στον τάφο του Αγαμέμνονα με την προσευχή να επιστρέψει ο Ορέστης (*ἡμῖν ἄρωγόν αὐτὸν εἰς ἐχθροὺς μολεῖν, / καὶ παῖδ' Ὀρέστην ἐξ ὑπερτέρας χερὸς / ἐχθροῖσιν αὐτοῦ ζῶντ' ἐπεμβῆναι ποδὶ* 454-456), παρά τις πιθανές συνέπειες που μπορεί να επιφέρει η παρακοή της προς την Κλυταιμῆστρα (*ὡς εἰ τάδ' ἢ τεκοῦσα πεύσεται, πικρὰν / δοκῶ με πείραν τήνδε τολμήσειν* εἶτι 470-471). Μπροστά, όμως, στο σχέδιο της Ηλέκτρας για δολοφονία του Αίγισθου, ο φόβος

414 Η δύναμη του λαού εκφράζεται και σε άλλες τραγωδίες. Στον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου ο Αγαμέμνων αρχικά αρνείται να βαδίσει στο πορφυρό χαλί, όπως του ζητά η Κλυταιμῆστρα, και όταν αυτή του λέει να μην ντραπεί την κατηγορία του κόσμου, ο Αγαμέμνων απαντά ότι η φωνή του πλήθους έχει τρομερή δύναμη (Κλ.: *μή νυν τὸν ἀνθρώπειον αἰδεσθῆς νόγον. / Αγ.: φήμη γε μέντοι δημόθρους μέγα σθένει* 937-938). Και οι δύο, δηλαδή, ἔμμεσα ή ἄμεσα, αναγνωρίζουν και υπολογίζουν τη δύναμη της αντίδρασης του λαού. Στη συνέχεια, όταν η Κλυταιμῆστρα ομολογεί απερίφραστα τη δολοφονία του Αγαμέμνονα, ο Χορός της λέει ότι τώρα έχει φορτωθεί τις κατάρεις του λαού (*δημοθρούς τ' ἄρας* 1409), θα διωχθεί από την πόλη (*ἀπόπολις δ' ἔσῃ* 1410) και θα είναι μισητή από τον λαό (*μῖσος ὄβριμον ἀστοῖς* 1411). Μπροστά σε αυτά τα λόγια του Χορού, η Κλυταιμῆστρα απαντά ότι ο Χορός την καταδικάζει, ενώ τότε, όταν ο Αγαμέμνων θυσιάζε την Ιφιγένεια δεν του αντιστάθηκε καθόλου (*οὐδὲν τότε ἀνδρὶ πῶδ' ἐναντίον φέρων* 1414). Ο διάλογος αυτός καταδεικνύει και πάλι τη δύναμη του λαού, ο οποίος, εάν αντιδράσει, μπορεί ακόμη και να ανατρέψει αποφάσεις των ηγετών. Η Κλυταιμῆστρα υποστηρίζει ότι η θυσία της Ιφιγένειας θα μπορούσε να αποτραπεί, εάν αντιδρούσε ο λαός. Στην *Εκάβη* του Ευριπίδη, ο Αγαμέμνων κατανοεί το δίκαιο της Εκάβης και προσωπικά θέλει να τη βοηθήσει, αλλά φοβάται την αντίδραση του στρατού. Φοβάται, δηλαδή, μήπως φανεί στον στρατό ότι για χάρη της Κασσάνδρας (*στρατῶ τε μὴ δόξαιμι Κασσάνδρας χάριν* 855) μηχανεύτηκε τον φόνο του βασιλιά της Θράκης, φίλου των Αχαιών, ο οποίος σκότωσε τον Πολύδωρο, τον εχθρό τους. Ο Αγαμέμνων ξεκαθαρίζει ότι μπροστά στον κίνδυνο να κατηγορηθεί από τους Αχαιούς, δεν μπορεί να τη βοηθήσει (*βραδὸν δ' Ἀχαιοῖς εἰ διαβληθήσομαι* 863). Ο Αγαμέμνων, φοβάται, επομένως, τη δύναμη του λαού και προσαρμόζει αναλόγως τις αποφάσεις του. Και η Κλυταιμῆστρα στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη παρουσιάζεται να φοβάται την κατακραυγή της πόλης. Επίσης, όταν ο Ορέστης καταστρώνει το σχέδιο της δολοφονίας και συνομιλεί με τον γέροντα δούλο, αναφέρονται στην Κλυταιμῆστρα, η οποία απέφυγε να παρουσιαστεί με τον Αίγισθο επειδή φοβάται την κατακραυγή του κόσμου (*νόγον τρέμουσα δημοτῶν ἐλείπετο* 643) και δεν έχει τη συμπάθειά της πόλης (*ὑποπτος οὐσα γινώσκει πόλει* 644), η οποία τη μισεί (*μισεῖται γὰρ ἀνόσιος γυνή* 645).

415 Οι τρόποι αντίδρασης απέναντι σε έναν τύραννο προβάλλονται ευκρινώς και στον *Προμηθεά Δεσμώτη* του Αισχύλου. Οι συμπεριφορές που αναπτύσσουν οι άνθρωποι (και οι θεοί) απέναντι σε έναν τύραννο είναι δύο: μπορούν είτε να υποκύψουν και να ταπεινωθούν ενώπιόν του είτε να αντισταθούν, με όποιο κόστος συνεπάγεται αυτό. Υπάρχουν παραδείγματα και για τις δύο στάσεις: από τη μία πλευρά ο Ωκεανός, ο Ήφαιστος, το Κράτος και η Βία (παραδείγματα υποταγής), και από την άλλη ο Προμηθεύς και η Ιώ (παραδείγματα αντίστασης).

της αναπτερώνεται και διστάζει να συνεργήσει. Θεωρεί περιορισμένο τον ρόλο της γυναίκας και ανέφικτο το σχέδιο της Ηλέκτρας (*οὐκ εἰσορᾷς; γυνὴ μὲν οὐδ' ἀνὴρ ἔφυς, / σθένεις δ' ἔλασσον τῶν ἐναντίων χερί. / δαίμων δὲ τοῖς μὲν εὐτυχῆς καθ' ἡμέραν, / ἡμῖν δ' ἀπορρεῖ κάπῃ μηδὲν ἔρχεται* 997-1000).

Ο ρόλος, πάλι, του Χορού είναι ιδιαίτερος. Πρόκειται για γυναίκες πιστές στη βασίλισσά τους, που (παρά το γεγονός ότι βλέπουν το λάθος της Κλυταιμίστρας) δεν φαίνεται να αντιδρούν ή να δυσανασχετούν στη διακυβέρνηση Αίγισθου-Κλυταιμίστρας, αλλά έχουν συμβιβαστεί. Δεν εκδηλώνονται παρά έμμεσα για το θέμα της δολοφονίας του Αγαμέμνονα, όταν αισθάνονται χαρά λόγω του ονείρου της Κλυταιμίστρας και διακρίνουν θέμα δικαιοσύνης, οπότε ουσιαστικά, αναγνωρίζουν και ομολογούν την αδικία που διαπράχθηκε.⁴¹⁶ Εκφράζουν τη συμπάθειά τους προς την Ηλέκτρα, αλλά ταυτόχρονα θεωρούν ακραία τη συμπεριφορά της και προσπαθούν σε όλες τις περιπτώσεις να την συγκρατούν (Χορός για Χρυσόθεμιν και Ηλέκτρα: *πρὸς εὐσέβειαν ἢ κόρη λέγει· σὺ δέ, / εἰ σωφρονήσεις, ὧ φίλη, δράσεις τάδε* 464-465). Ενώ ο Αίγισθος περιορίζει την Ηλέκτρα και η Κλυταιμίστρα την καταπιέζει, ο Χορός σιωπά και συστήνει υποταγή στους δυνατούς.⁴¹⁷

Ωστόσο, η στάση του Χορού αλλάζει αμέσως μετά τη δολοφονία της Κλυταιμίστρας: από την υποταγή περνά στη δράση, αν και περιορισμένη. Συνδέει τον θάνατο της Κλυταιμίστρας με την πόλη (*ὦ πόλις, ὦ γενεὰ τάλαινα, νῦν σοι / μοῖρα καθημερία φθίνει φθίνει* 1413-1414), δεν κατηγορεί τον Ορέστη για μητροκτονία (*καὶ μὴν πάρεισιν οἷδε· φοινία δὲ χεῖρ / στάζει θηληῆς Ἄρεος, οὐδ' ἔχω ψέγειν* 1421-1422) και στη συνέχεια περνά σε πιο ενεργό δράση.⁴¹⁸ Συμβουλεύει τον Ορέστη και τον Πυλάδη να προφυλαχθούν από

---

416 *εἰ μὴ ἴγ' ἀπαράφρων μάντις ἔφυν καὶ
γνώμας λειπομένα σοφᾶς,
εἴσιν ἄ πρόμαντις
Δίκα, δίκαια φερομένα χεροῖν κράτη·
μέτεισιν, ὧ τέκνον, οὐ μακροῦ χρόνου.* (472-476)

417 *φράζου μὴ πρόσω φωνεῖν.
οὐ γνώμαν ἴσχεις ἐξ οἴων
τὰ παρόντ'; οἰκείας εἰς ἄτας* 215
*ἐμπίπτεις οὕτως αἰκῶς;
πολὺ γάρ τι κακῶν ὑπερεκτίσω,
σᾶ δυσθύμῳ τίκτουσ' ἄει
ψυχᾶ πολέμους· τάδε -τοῖς δυνατοῖς
οὐκ ἐριστά-τλάθι.* 220

418 Στην *Ορέστεια* του Αισχύλου, επίσης, παρατηρεῖται η ίδια κλιμάκωση στη συμπεριφορά του λαού (συλλογική έκφραση του οποίου είναι ο Χορός) καθώς σταδιακά κινεῖται από την πλήρη αδράνεια στην κινητοποίηση και ενεργό εμπλοκή. Παρακολουθώντας ως ενιαίο σύνολο την τριλογία βλέπουμε ότι ο λαός στον *Αγαμέμνονα* είναι αδρανής, παθητικός δέκτης ὅσων συμβαίνουν. Διαφωνεῖ με τον βασιλιά για τη θυσία της Ιφιγένειας και για τη σκοπιμότητα της εκστρατείας, αλλά μόνο εκ των υστέρων εκφράζει τη

τον Αίγισθο (*βᾶτε κατ' ἀντιθύρων ὅσον τάχιστα, / νῦν, τὰ πρὶν εὖ θέμενοι, τὰδ' ὡς πάλιν* 1433-1434) και την Ηλέκτρα να τον ξεγελάσει (*δι' ὠτὸς ἂν παῦρά γ' ὡς / ἠπίως ἐννέπειν / πρὸς ἄνδρα τόνδε συμφέροι, λαθραῖον ὡς ὀρούση / πρὸς δίκας ἀγῶνα* 1439-1441), συνεργώντας έτσι στη δολοφονία του σφετεριστή. Ο Χορός εκδηλώνεται πλέον ανοικτά και κάνει λόγο για ελευθερία, η οποία, όσο ζούσαν ο Αίγισθος και η Κλυταιμίστρα, δεν υπήρχε (*ὦ σπέρμ' Ἀτρέως, ὡς πολλὰ παθὸν / δι' ἐλευθερίας μόλις ἐξῆλθες / τῇ νῦν ὀρμῇ τελεωθέν.* 1508-1510). Ο Χορός, λοιπόν, φαίνεται ότι συνειδητοποιούσε και πριν την κατάσταση ανελευθερίας, όμως δεν εξέφραζε την άποψη του.

Η σταθερότητα, η αποφασιστικότητα και η τόλμη της Ηλέκτρας λειτούργησαν καταλυτικά για τη μεταστροφή του Χορού. Η Ηλέκτρα ενήργησε ως το άτομο που αντέδρασε στην «κακή ηγεσία» και μάλιστα έγινε αφορμή να αντιδράσουν και άλλοι, οι οποίοι αρχικά ήταν δειλοί και αδρανείς. Εκφράζει τη μερίδα εκείνη των πολιτών που αποδεικνύουν ότι οι «κακοί ηγέτες» χωρίς την ανοχή ή/και στήριξη των (κακών) πολιτών, δεν μπορούν να υλοποιήσουν τα σχέδιά τους.⁴¹⁹ Βέβαια, οι πολίτες που αντιδρούν πρέπει να είναι έτοιμοι να υποστούν και το κόστος της αντίδρασής τους. Η Χρυσόθεμις φοβήθηκε αυτό το κόστος και παρέμεινε αδρανής και αμέτοχη. Η Ηλέκτρα, όμως, που δεν φοβόταν τίποτα, ούτε τον θάνατο, το μεγαλύτερο κακό που μπορούσαν να της προκαλέσουν, αντιστάθηκε στους παράνομους ηγέτες.

Στην *Ηλέκτρα* παρατηρούμε διάφορα επίπεδα αντίδρασης των πολιτών απέναντι σε «κακούς ηγέτες». Το πρώτο (πρβλ. Χρυσόθεμις) εκπροσωπείται από εκείνους που με τη σιωπή και την ανοχή τους στηρίζουν τους ηγέτες, παρόλο που προς στιγμήν μπορεί να βλέπουν και να αντιλαμβάνονται το άδικο. Η ομάδα αυτή βοηθά το έργο των ηγετών (η Χρυσόθεμις παίρνει στον τάφο του Αγαμέμνονα τις προσφορές που της έδωσε η Κλυταιμίστρα), φοβάται τις συνέπειες που θα έχει πιθανή διαφωνία μαζί τους και αναπτύσσει μάλιστα θεωρητική κάλυψη της αδράνειας και δειλίας, την οποία αποκαλεί «σωφροσύνη». Το δεύτερο επίπεδο (πρβλ. Χορός) είναι αυτό που, αν και ιδεολογικά διαφωνεί, από φόβο συνεργάζεται με τον «κακό ηγέτη». Μόλις, όμως, αισθάνεται κάποια

διαφωνία του και διατυπώνει την κριτική του. Ενώ προβληματίζεται κατά την ώρα της δολοφονίας του Αγαμέμνονα, μένει άπραγος. Στις *Χοηφόρους* ο Χορός διαφοροποιείται: εμψυχώνει την Ηλέκτρα, ωθεί τον Ορέστη στον φόνο, βοηθά με την παρέμβασή του προς την Τροφό, όμως δεν συμπράττει. Στις *Ευμενίδες*, οι πολίτες αναπτύσσουν πλέον ενεργό ρόλο: κρίνουν, ψηφίζουν, δρουν. Η ψηφοφορία σημαίνει άμεση, ενεργό και υπεύθυνη εμπλοκή του λαού. Συνεπώς, ο αδρανής λαός του *Αγαμέμνονα*, εξελίσσεται σε λαό εμψυχωτή και συμπαραστάτη στις *Χοηφόρους* και σε λαό-δρων πρόσωπο στις *Ευμενίδες*.

419 Kellerman (2004) 237-243.

ασφάλεια και βλέπει ότι ο ηγέτης έχει χάσει την προηγούμενη ισχύ του, διαφοροποιεί τη στάση του, και επιδεικνύει έμπρακτα την αντίδρασή του. Το τρίτο επίπεδο (πρβλ. Ηλέκτρα) εκφράζεται από αυτούς που άφοβα αντιδρούν στην «κακή ηγεσία», έχουν το θάρρος να εκφράζουν δημόσια τη διαφωνία τους και να προβαίνουν σε κάθε απαραίτητη ενέργεια προκειμένου να ανατρέψουν το κακό. Δεν υπολογίζουν οποιοδήποτε κόστος από την αντίδρασή τους και με τη σταθερότητά τους εμπνέουν και άλλους. Η ομάδα αυτή μπορεί να κατορθώσει (με βαρύ προσωπικό κόστος)⁴²⁰ να θέσει τέρμα στην «κακή ηγεσία» και να επιφέρει την επιθυμητή αλλαγή.

Για μια ακόμη φορά, η τραγωδία δεν εισηγείται κάποια συγκεκριμένη συμπεριφορά για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Παρουσιάζει τις διαφορετικές προσεγγίσεις, τους διαφορετικούς τρόπους αντίδρασης και τον διαφορετικό βαθμό εμπλοκής των προσώπων στο πρόβλημα. Η τραγωδία προβληματίζει τους θεατές και τους καλεί να σταθούν κριτικά απέναντι στα πρόσωπα και τις θέσεις που εκφράζουν. Τα διαφορετικά επίπεδα αντίδρασης απέναντι στην παράνομη εξουσία του Αίγισθου και την Κλυταιμίστρας κατέστησαν σαφείς τόσο τις συνέπειες από την ανοχή μιας προβληματικής κατάστασης όσο και τις επιπτώσεις και το κόστος στα ίδια τα άτομα, είτε στην περίπτωση που σιωπούν είτε στην περίπτωση που αντιδρούν.

5.5 Οιδίπους επί Κολωνώ

Στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* σκιαγραφούνται δύο ηγέτες που βρίσκονται στα άκρα της κλίμακας «καλός και κακός ηγέτης». Ο Θησεύς, ο βασιλιάς της Αθήνας, αποτελεί παράδειγμα ιδανικά καλού ηγέτη, ενώ ο Κρέων, ο βασιλιάς της Θήβας, αποτελεί το αντιπαράδειγμά του. Ο Κρέων έρχεται στην Αθήνα με στρατό προκειμένου να πάρει με κάθε τρόπο τον Οιδίποδα, ο οποίος έχει καταφύγει εκεί. Ο Θησεύς, υπερβαίνοντας τον αρχικό δισταγμό του Χορού και τη θέση να μην δεχθούν τον άναγνο Οιδίποδα στην Αθήνα, αποφασίζει ακόμη και να πολεμήσει ενάντια στον Κρέοντα, αν χρειαστεί. Πώς διαμορφώνεται η κατάσταση για τον καθένα από τους δύο ηγέτες και πώς την αντιμετωπίζουν;

Η πόλη της Θήβας βρίσκεται σε αναταραχή για δύο λόγους. Πρώτον, λόγω της διεκδίκησης του θρόνου από τον Ετεοκλή και τον Πολυνείκη και, δεύτερον, λόγω της

---

420 Για την αιγυπτιακή και τραγική μορφή της Ηλέκτρας στο τέλος της τραγωδίας βλ. ενδεικτικά Sheppard (1918)· Woodart (1964)· Segal (1966)· Stevens (1978).

ανάγκης επιστροφής του Οιδίποδα στην πόλη. Ενώ τα δύο αδέρφια, Ετεοκλής και Πολυνείκης είχαν αρχικά παραχωρήσει την εξουσία στον Κρέοντα, τώρα αποφάσισαν να τη διεκδικήσουν ο καθένας για τον εαυτό του (*πρὶν μὲν γὰρ αὐτοῖς ἤρεσεν Κρέοντί τε / θρόνους ἔἴσθαι μηδὲ χραίνεσθαι πόλιν* 367-368 και *εἰσῆλθε τοῖν τρὶς ἀθλίωιν ἔρις κακῆ, / ἀρχῆς λαβέσθαι καὶ κράτους τυραννικοῦ* 372-373). Ο Κρέων, πάλι, που πριν έδιωξε τον Οιδίποδα ατιμάζοντάς τον (*οὕτως ἀτίμως πατρίδος ἐξωθούμενον* 428), όταν πληροφορήθηκε από χρησμό ότι όποιος έχει τον Οιδίποδα στην πόλη του, νεκρό ή ζωντανό, θα κερδίσει την ασφάλειά της (*σὲ τοῖς ἐκεῖ ζητητὸν ἀνθρώποις ποτὲ / θανόντ' ἔσεσθαι ζῶντά τ' εὐσοίας χάριν* 389-390), σπεύδει να τον οδηγήσει πίσω στη Θήβα.

Εκ πρώτης όψεως η επιθυμία του Κρέοντα φαίνεται να μην έχει τίποτε το επιλήψιμο, αφού το ενδιαφέρον του προσανατολίζεται στο καλό της πόλης του. Η Ισμήνη, όμως, που μεταφέρει επί σκηνής όλες τις σχετικές πληροφορίες, ενημερώνει τον Οιδίποδα ότι το σχέδιο του Κρέοντα είναι να τον οδηγήσει κοντά, αλλά όχι μέσα στην πόλη (*ὥς σ' ἄγχι γῆς στήσωσι Καδμείας, ὅπως / κρατῶσι μὲν σοῦ, γῆς δὲ μὴ ἔμβαίνης ὄρων* 399-400). Η υστεροβουλία του Κρέοντα και η αναληψία του μπροστά στα πάθη του Οιδίποδα καθιστούν τον στόχο του ηθικά επιλήψιμο. Ο Κρέων ενεργεί ως ηγέτης, ο οποίος προσανατολίζεται στον στόχο του αδιαφορώντας για τους ανθρώπους. Είναι πραγματιστής και δεν υπολογίζει καθόλου τις ανάγκες και επιθυμίες του Οιδίποδα. Αντιμετωπίζει τον τελευταίο ως στοιχείο το οποίο μπορεί να χρησιμοποιήσει προκειμένου να επιτύχει τον στόχο του, την ασφάλεια της πόλεως.

Ός προς τα μέσα που χρησιμοποιεί, έχει ήδη καταδειχθεί από την ανάλυση του λόγου του προς τους κατοίκους της Αθήνας και τον Οιδίποδα (728-760), ότι αυτά είναι η απάτη και ο δόλος. Πρόκειται για *ποικίλον μηχανήμα* (762) που επικαλείται τη συγγένεια και τη φιλία, αλλά μόνο στα λόγια είναι καλό για τον Οιδίποδα (*λόγω μὲν ἐσθλά, τοῖσι δ' ἔργοισιν κακά* 782). Η πονηριά και η σκληρότητα του Κρέοντα επιβεβαιώνονται, όταν ο ίδιος ομολογεί ότι άρπαξε τη μία από τις θυγατέρες του Οιδίποδα και σε λίγο θα αρπάξει και την άλλη (*παῖδοιν δυοῖν σοι τὴν μὲν ἀρτίως ἐγὼ / ζυναρπάσας ἔπεμψα, τὴν δ' ἄζω τάχα* 818-819). Πρόκειται για μία εκβιαστική ενέργεια του Κρέοντα που πλήττει τον αδύναμο Οιδίποδα σε ένα ιδιαίτερος ευαίσθητο σημείο, τις θυγατέρες του. Όταν ο Χορός επεμβαίνει για να εμποδίσει τον Κρέοντα, ο τελευταίος δεν διστάζει να απειλήσει την Αθήνα με πόλεμο (*πόλει μαχῆ γάρ, εἴ τι πημανεῖς ἐμέ* 837) και ο Χορός καλεί την πόλη να αντιμετωπίσει τον εχθρό (*πόλις ἐναίρεται, πόλις ἐμά, σθένει. προβᾶθ' ὤδέ μοι* 843-844).

Ο Κρέων αποδεικνύεται θρασύς (Χορός: *ὅσον λῆμ' ἔχων ἀφίκου*, ξέν' 878), αδίστακτος και σκληρός, αλλά ταυτοχρόνως και δόλιος. Επιχειρεί με τον απατηλό του λόγο να πετύχει τον στόχο του και ταυτόχρονα προετοιμάζει και την εναλλακτική λύση του πολέμου. Επιθυμεί οπωσδήποτε την επιτυχία της αποστολής του και γι' αυτό εργάζεται σε διπλό επίπεδο. Δεν επιδεικνύει κανένα δείγμα ευθύτητας και ειλικρίνειας, πλήττει τον αντίπαλό του στα ευαίσθητα σημεία του και μετέρχεται κάθε ανήθικο μέσο εν ονόματι της επιτυχίας. Επιχειρεί εκ νέου με δόλιο τρόπο να ξεγελάσει τον Θησεά (939-959)⁴²¹ και διατυπώνει νέες απειλές εναντίον της Αθήνας (Θησεύς: *χωρῶν ἀπειλεί νῦν*· 1038). Ωστόσο, όλες οι προσπάθειες και ενέργειές του αποτυγχάνουν. Ο Θησεύς ελευθερώνει τις θυγατέρες του Οιδίποδα και διώχνει τον Κρέοντα. Ο Κρέων αποδεικνύεται αναποτελεσματικός και ανήθικος ηγέτης. Είναι πλήρως αδιάφορος για τους άλλους στους οποίους προξένησε πόνο, είναι άκαρδος, άπρονος και ραδιούργος. Ο Κρέων συνιστά μία ακραία περίπτωση «κακού ηγέτη».

Ο Θησεύς, απ' την άλλη, αποτελεί το πολιτικό αντίβαρο του Κρέοντα. Είναι ο ηγέτης, που σπεύδει ο ίδιος προσωπικά να ενημερωθεί και να αξιολογήσει το πρόβλημα που προκύπτει στην Αθήνα (549-550). Εκφράζει από την πρώτη στιγμή της συνάντησής του με τον Οιδίποδα τη συμπάθειά του προς τον ταλαιπωρημένο ξένο και τη θυγατέρα του (*δύστηνον κάρα* 555, *σ' οϊκτίσας* 556, *δύσμορ' Οιδίπους* 557, *χή σῆ δύσμορος παραστάτις* 559). Η προσωπική του εμπειρία του εξασφαλίζει μεγάλο βαθμό ενσυναίσθησης. Ο Θησεύς, δηλαδή, επειδή υπήρξε ο ίδιος ξένος (*ὡς οἶδά γ' αὐτὸς ὡς ἐπαιδευθῆν ξένος*, / *ὥσπερ σύ, χῶς εἶς πλεῖστ' ἀνὴρ ἐπὶ ξένης / ἤθλησα κινδυνεύματ' ἐν τῶμῳ κάρα*· 562-564), κατανοεί τη δύσκολη κατάσταση του ικέτη, δείχνει συμπάθεια και εκφράζει την πλήρη συμπαράστασή του (*ὥστε ξένον γ' ἂν οὐδέν' ὄνθ', ὥσπερ σὺ νῦν*, / *ὕπεκτραποίμην μὴ οὐ συνεκσῶζειν*· 565-566). Όπως σημειώνει ο Β. Κνοχ, ο Θησεύς στον *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ* εκφράζει την καλύτερη ηθική ποιότητα του ανθρώπου και μια εικόνα μεγαλείου της ταλαιπωρημένης λόγω του πολέμου Αθήνας που εδώ αναδημιουργεί ο Σοφοκλής. Η γενναιοδωρία και η ενσυναίσθηση που λόγω του πολέμου είχαν εκφυλιστεί, εδώ αναδημιουργούνται.⁴²²

Ο Θησεύς αντιλαμβάνεται το ευμετάβολο του ανθρώπινου βίου, γεγονός που δείχνει τη βαθιά φιλοσοφία της ζωής που έχει ενστερνιστεί (*ἐπεὶ / ἔξοιδ' ἀνὴρ ὦν χῶτι τῆς εἰς αὔριον*

421 Βλ. σχετική ανάλυση στο Κεφάλαιο 4.3.6: *Η ρητορική του ηγέτη – Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῶ*.

422 Κνοχ (1964) 152.

/ οὐδὲν πλέον μοι σοῦ μέτεστιν ἡμέρας 566-568). Δεν διστάζει να προστατεύσει με αυτοθυσία τον τυφλό γέροντα και τις θυγατέρες του που προσφεύγουν κοντά του ως κέετες (*ἦν μὴ θάνω ἄν πρόσθεν, οὐχὶ παύσομαι / πρὶν ἄν σε τῶν σῶν κύριον στήσω τέκνων* 1040-1041), παρόλο που ο Οιδίπους τον έχει προειδοποιήσει για τον κίνδυνο μιας τέτοιας απόφασης (*οὐ σμικρός, οὐχ, ἀγὼν ὄδε* 587). Ο Θησεύς αναλαμβάνει τον κίνδυνο όχι από άγνοια, αλλά ως αποτέλεσμα υπολογισμού και στάθμισης των επιμέρους παραγόντων και μάλιστα δεν περιορίζεται στα λόγια. Υλοποιεί όσα υποσχέθηκε και επεμβαίνει ώστε να ανακόψει τον Κρέοντα και να ελευθερώσει τις θυγατέρες του Οιδίποδα. Παρόλο που η ηπιότητα και η ψυχραιμία είναι συνειδητή επιλογή συμπεριφοράς του Θησεά, αφού όπως λέει στον Οιδίποδα ο θυμός προκαλεί ζημιά (*θυμὸς δ' ἐν κακοῖς οὐ ζύμφορον* 592), όταν πλέον η συμπεριφορά του Κρέοντα έχει ξεπεράσει κάθε όριο ανοχής (άρπαξε τις θυγατέρες του Οιδίποδα και έφυγε), ο Θησεύς οργίζεται και θεωρεί ότι ο Κρέων πρέπει να αντιμετωπιστεί με τη βίαιη συμπεριφορά που επιδεικνύει και ο ίδιος (*εἰ μὲν δι' ὀργῆς ἦκον, ἦς ὄδ' ἄξιος, / ἄτρωτον οὐ μεθῆκ' ἄν ἐξ ἐμῆς χερὸς. / νῦν δ' οὔσπερ αὐτὸς τοὺς νόμους εἰσῆλθ' ἔχων, / τούτοισι κούκ ἄλλοισιν ἀρμοσθήσεται* 905-908).

Ο Θησεύς δείχνει μεγάλη ικανότητα στο να αντιλαμβάνεται τις πραγματικές διαστάσεις των πραγμάτων και να τα χειρίζεται αποτελεσματικά. Αντιλαμβάνεται την πονηριά του Κρέοντα, υποστηρίζει την ευθύτητα στη ζωή του ανθρώπου (*τὰ γὰρ δόλω / τῷ μὴ δικαίῳ κτήματ' οὐχὶ σῶζεται* 1026-1027), και θεωρεί ὕβριν τη συμπεριφορά του Κρέοντα (*ἐς τοσήνδ' ὕβριν / ἦκοντα τόλμης* 1029-1030). Είναι ήπιος και ψύχραιμος εκεί που πρέπει, δείχνει οργή, αποφασιστικότητα και επεμβαίνει ένοπλα και πάλι εκεί που πρέπει. Και αυτό γιατί, εκτός από την υπεράσπιση του Οιδίποδα, ο Θησεύς έχει θέσει ακόμη έναν στόχο: την προάσπιση της Αθήνας και την αποφυγή της ταπεινώσής της από τον Κρέοντα (*μηδὲ τήνδε τὴν πόλιν / ἐνὸς ποῆσαι φωτὸς ἀσθενεστέραν* 1032-1033).⁴²³ Η άσκηση, ωστόσο, της ηγεσίας του λαμβάνει υπόψη και τους ανθρώπους. Οι χειρισμοί του Θησεά καταδεικνύουν έναν ηγέτη που είναι σε θέση να συνδυάζει ισορροπημένα την προσήλωση τόσο στο έργο

423 Ο Θησεύς στον *Οιδίποδα επί Κολωνῶ* παρουσιάζει κοινά στοιχεία με τον Πελασό στις *Ικέτιδες* του Αισχύλου. Όπως παρατηρεῖ ο Stoessl (1945) ο Πελασγός βρίσκεται αντιμέτωπος με τη λήψη μίας πολιτική απόφασης: η προστασία των Δαναΐδων σημαίνει πόλεμο. Ο Πελασγός συναισθάνεται απόλυτα την ευθύνη του αλλά και το γεγονός ότι κρίνεται από τον λαό. Οι βασικές πολιτικές του θέσεις επικεντρώνονται στη φροντίδα για το καλό της πόλης και στον σεβασμό των ηθικών αρχών. Ο Πελασγός είναι ένας δημοκρατικός μονάρχης αφού ζητά τη συνέλευση του λαού. Ενεργεί με πολιτικό τρόπο, όταν εξετάζει την κατάσταση και την παρουσιάζει ενώπιον του λαού, τον οποίο πρέπει να πείσει: ο φόβος του μιάσματος είναι μεγαλύτερος από τον φόβο του πολέμου και κάτω από αυτή την ηθική πίεση ο λαός λαμβάνει την απόφαση. Ο Πελασγός είναι ο ανώτατος άρχοντας της χώρας του. Δρα με στρατό και διαπραγματεύεται με τον απεσταλμένο των Αιγυπτίων. Ο Αισχύλος παρουσιάζει με ποιητικό τρόπο μια πολιτική κατάσταση καθώς επίσης και τους πολιτικούς θεσμούς: την εκκλησία και τον δημοκρατικό βασιλιά ως υπεύθυνο ηγέτη.

όσο και στον άνθρωπο. Χωρίς να παρεκκλίνει από την υπεράσπιση της Αθήνας, υπερασπίζεται και τον Οιδίποδα με τις θυγατέρες του. Λαμβάνει υπόψη το καλό της πόλης του αλλά και το καλό των εμπλεκομένων ανθρώπων. Επιπλέον, οι ενέργειές του βρίσκονται σε απόλυτη αρμονία με την επιθυμία της πόλης, της οποίας την εμπιστοσύνη και τη στήριξη έχει εξασφαλίσει.

Ο Θησεύς συνοψίζει στο πρόσωπό του σειρά χαρακτηριστικών που τελικά τον οδηγούν στην επιτυχή άσκηση της εξουσίας του. Η άκρως θετική του σκιαγράφηση εκφράζεται και από τη χρήση της κατάλληλης ορολογίας του ηγέτη που χρησιμοποιεί ο Σοφοκλής στην περίπτωση του. Όπως ήδη διατυπώθηκε στην παρουσίαση της ορολογίας για τον ηγέτη και την ηγεσία, ειδικά στην περίπτωση του Θησέα ο ποιητής επαναφέρει παλαιότερους ποιητικούς τύπους προσδίδοντάς του μεγαλοπρέπεια, ενώ συνειδητά αποφεύγει τον όρο *τύραννος*, τον οποίο στο ίδιο έργο χρησιμοποιεί για τους Θηβαίους ηγέτες. Ο Θησεύς προασπίζεται τα συμφέροντα της πόλης του και του αδύναμου ικέτη, χειρίζεται με επιδεξιότητα τη δόλια και βίαιη συμπεριφορά του Κρέοντα και κατορθώνει να επιτύχει τους στόχους του: να απομακρύνει από την πόλη τον κίνδυνο του Κρέοντα, να σώσει τις θυγατέρες του Οιδίποδα και τον ίδιο, και, το σημαντικότερο, να εξασφαλίσει ότι ο ηρωοποιημένος από τους θεούς Οιδίπους θα παραμείνει στην Αθήνα προσφέροντας τη σωτηρία της πόλης. Ο Θησεύς αποδεικνύεται ως η ιδανική περίπτωση «καλού ηγέτη».

Ο Κρέων και ο Θησεύς εφαρμόζουν διαφορετική ηγετική τακτική. Ο Κρέων, από τη μια πλευρά, είναι προσανατολισμένος στο έργο ακόμη κι αν αυτό γίνεται εις βάρος των επιθυμιών των ανθρώπων. Δεν υπολογίζει καθόλου ούτε τον Οιδίποδα ούτε τις θυγατέρες του, αρκεί να επιτύχει την επαναφορά του πρώτου στη Θήβα και την εξασφάλιση με αυτό τον τρόπο της διαρκούς ασφάλειάς της. Ο Κρέων ενδιαφέρεται για τη διατήρηση της κατάστασης της πόλης του και ενεργεί καιροσκοπικά. Η προσήλωσή του στον στόχο τον ωθεί στη χρήση ανήθικων μέσων και τον καθιστά βίαιο και αυταρχικό. Αντιθέτως, ο Θησεύς εφαρμόζει αρχές της μετασχηματιστικής ηγεσίας. Έχει τα χαρακτηριστικά του χαρισματικού ηγέτη, ο οποίος έχει κερδίσει την απόλυτη εμπιστοσύνη των αρχομένων, την αποδοχή και τη στήριξή τους. Έχει κατορθώσει να δημιουργήσει υψηλές προσδοκίες για τον επιδιωκόμενο στόχο (το καλό της Αθήνας) και να εξασφαλίσει τη συνέργειά τους σε αυτό. Τα κίνητρα που έχει αναπτύξει στον λαό του είναι εσωτερικά, έτσι που να τον κάνουν πρόθυμο να στηρίζει τον ηγέτη του. Στην τραγωδία αυτή γίνεται φανερή η αλληλεπίδραση του ηγέτη με τους αρχομένους, καθώς οι ανάγκες και το όραμα για την

πόλη έχουν καθοριστεί από κοινού. Η σύμπνοια άρχοντα-αρχομένων γίνεται φανερή από την αρχή του έργου, όταν και οι δύο, Χορός και Θησεύς, βρίσκονται αντιμέτωποι με το αίτημα του ικέτη-Οιδίποδα. Τόσο ο Χορός (παρά την αρχική του επιφύλαξη) όσο και ο Θησεύς κρίνουν ότι το συμφέρον της πόλεως απαιτεί την αποδοχή του αιτήματος και οδηγούνται σε κοινή απόφαση. Ο Θησεύς δεν είναι μόνο οραματιστής αλλά, επιπλέον, έχει και την προσωπική αποφασιστικότητα και την πολιτική βούληση να υλοποιήσει το όραμά του. Εξισορροπώντας όλες τις παραμέτρους στην άσκηση της εξουσίας, ο Θησεύς καθίσταται ένας επιτυχημένος ηγέτης-πρότυπο.

5.6 Οιδίπους Τύραννος

Η περίπτωση του Οιδίποδα στον *Οιδίποδα Τύραννο* είναι πιο σύνθετη από όλες τις προηγούμενες. Ο Οιδίπους αποτελεί μία από τις πλέον συμπαθείς και συγχρόνως αινιγματικές ηγετικές μορφές της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας λόγω του ότι στο πρόσωπό του συγκεντρώνει αντιφατικά χαρακτηριστικά. Έχει αφενός όλα εκείνα τα στοιχεία (προνοητικότητα, έμπρακτο ενδιαφέρον για την πόλη, ευφυΐα κ.λπ.) που τον καθιστούν ιδανικό ηγέτη, και αφετέρου όλα εκείνα (πατροκτόνος, αιμομίκτης, μίασμα) που τον καθιστούν αιτία καταστροφής της πόλης.

Το ερώτημα για το τι είδους ηγέτης, καλός ή κακός, είναι ο Οιδίπους, δεν είναι εύκολο. Στην τραγωδία αυτή, παρατηρεί ο P. Burian, παρακολουθούμε τον Οιδίποδα να ενεργεί ως ηγέτης μέχρι τη στιγμή που το ενδιαφέρον του στρέφεται από τη σωτηρία της πόλης στην προσωπική του υπόθεση.⁴²⁴ Η μεταστροφή αυτή λαμβάνει χώρα πριν ο Οιδίπους ολοκληρώσει τη διερεύνηση του προβλήματος της πόλης. Το γεγονός αυτό δεν μας επιτρέπει, όπως στις άλλες περιπτώσεις των ηγετών, να έχουμε ολοκληρωμένη εικόνα για την πολιτική του συμπεριφορά, για τις αποφάσεις και τους περαιτέρω χειρισμούς που θα προέκυπταν, αν ο Οιδίπους συνέχιζε την έρευνά του επικεντρωμένος στη σωτηρία της πόλης. Επιπλέον, η διπλότητα και αντιφατικότητα που χαρακτηρίζει τον Οιδίποδα (υπήρξε σωτήρας και καταστροφέας της πόλης του, επέδειξε γνώση και άγνοια, βεβαιότητα και αβεβαιότητα, ενδιαφέρον και σκληρότητα)⁴²⁵ είναι στοιχείο που, όπως θα φανεί,

---

424 Burian (2009) 109.

425 Euben (1990) 96-129. Ο Euben εντάσσει το θέμα των αντιφατικών χαρακτηριστικών του Οιδίποδα στον γενικότερο προβληματισμό του έργου που αφορά την αναζήτηση της ταυτότητας. Η ταυτότητα ενός ατόμου σημαίνει ταυτόχρονα διάκρισή του από τους άλλους (διαφοροποίηση από το σύνολο) αλλά και ταύτισή του με τους άλλους (ενσωμάτωση στο σύνολο), ένταξή του σε μία κοινή ιστορία και ζωή. Συνεπώς, η απώλεια της ταυτότητας σημαίνει αφενός ομοιότητα και ομοιομορφία (το άτομο δεν διαφοροποιείται από το σύνολο) και αφετέρου απομόνωση, αποκοπή από την κοινή ιστορία. Ο Οιδίπους

καθορίζει και την ηγετική του φυσιογνωμία.

Ο Οιδίπους είναι ένας ηγέτης του οποίου οι καλές προθέσεις δεν μπορούν να αμφισβητηθούν⁴²⁶ και, ενώ έχει διαπράξει τα μεγαλύτερα λάθη που μπορεί να διαπράξει άνθρωπος (με οδυνηρές, μάλιστα, συνέπειες για την πόλη του), στο τέλος, οδηγείται στην καταστροφή. Ο *Οιδίπους Τύραννος*, περισσότερο από την *Αντιγόνη*, είναι η τραγωδία του ηγέτη, παρατηρεί ο K. Raaflaub, που έγινε βασιλιάς «για να εξασφαλίσει τη σωτηρία της πόλης και, παρά τις άριστες προθέσεις του, καταστρέφεται κυρίως λόγω της αδιαλλαξίας και της αδυναμίας σωστής θεώρησης των πραγμάτων».⁴²⁷ Αυτή η παρατήρηση, ωστόσο, θέτει δύο διαφορετικές παραμέτρους που, σε σχέση με την παρούσα οπτική εξέτασης του θέματος της άσκησης της εξουσίας (αντιμετώπιση κρίσης, λήψη και εφαρμογή αποφάσεων, αποτελεσματικότητα του ηγέτη), μάλλον προκαλούν σύγχυση αν δεν διακριθούν εμφανώς. Η μία παράμετρος αφορά τον Οιδίποδα ως ηγέτη (που είχε ως στόχο τη σωτηρία της πόλης) και η δεύτερη τον Οιδίποδα ως άτομο (που καταστρέφεται). Ο Οιδίπους ως ηγέτης, επισημαίνει ο Raaflaub, αγωνίζεται για την πόλη του, αλλά στο τέλος καταστρέφεται. Όμως εγείρονται πολλά ερωτήματα. Καταστρέφεται ως άτομο; Ως ηγέτης; Τι επιτυγχάνει για την πόλη του; Τη σώζει; Ποιο είναι το μέλλον του και ποιο είναι το μέλλον της πόλης;

Ο Οιδίπους παρουσιάζεται ως σωτήρας της πόλης, πριν ακόμη γίνει βασιλιάς της. Είναι ο άνθρωπος που λύνοντας το αίνιγμα της Σφίγγας ελευθέρωσε την πόλη από τον

ως πατροκτόνος και αιμομίκτης καταστρέφει τις διακρίσεις, καταστρέφει ό,τι θα έπρεπε να διακρίνεται. Είναι ένας εκεί που έπρεπε να είναι πολλοί και πολλοί εκεί που έπρεπε να είναι ένας. Το σημαντικό είναι ότι ο Οιδίπους αναζητά την ταυτότητά του, επειδή δεν μπορεί να παραμείνει στην άγνοια. Η Αθήνα, εν τέλει, αναζητά την ταυτότητά της, η τραγωδία, η πολιτική, η φιλοσοφία τη δική τους. Ο Οιδίπους, τελικά, ανακαλύπτει τον εαυτό του. Συνειδητοποιεί ότι είναι συγχρόνως θαυμαστός, ισχυρός, τέτοιος που να προκαλεί δέος αλλά και φοβερός, απαίσιος, βίαιος. Συνειδητοποιεί ότι είναι πολλά και τίποτα, ότι έχει κοινά τόσο με το θεϊκό όσο και με το θηριώδες στοιχείο. Αυτός ο δυαδισμός, η ύπαρξη αντιθέσεων, δείχνει στον άνθρωπο ότι αν αναζητήσει την ταυτότητά του, θα ανακαλύψει ότι αυτή είναι αινιγματική. Μόνο οι θεοί μπορούν να είναι σίγουροι, και οι θεοί, σύμφωνα με τον Ηράκλειτο, ούτε φανερώνουν ούτε αποκρύπτουν, αλλά «σημαίνουν».

426 Αντίθετη άποψη για τις προθέσεις του Οιδίποδα εκφράζει ο Ahrens Dorf (2004). Ο μελετητής υποστηρίζει ότι ο Οιδίπους έχει εγωιστικά κίνητρα και η προτεραιότητά του δεν είναι το καλό της πόλης ή της οικογένειας. Ο λοιμός αποτελεί τη μεγαλύτερη κρίση της βασιλείας του. Για να γλιτώσει την πόλη από την πλήρη καταστροφή στρέφεται στους θεούς εγκαταλείποντας τη λογική. Μετά τον διάλογο με τον μάντη Τειρεσία αναφέρεται στην πόλη μόνο μία φορά (ενώ πριν δέκα) και από την αναζήτηση του δολοφόνου (έγκλημα κατά της πόλης και αιτία του λοιμού) στρέφεται στη διερεύνηση του αν είναι ένοχος και αιμομίκτης (έγκλημα κατά της οικογένειας) που φαίνεται να είναι άσχετο με τον λοιμό. Ως ηγέτης χαρακτηρίζεται από πολιτικό ορθολογισμό και αφοσίωση στην πόλη, αλλά μετά τη συνάντησή με τον Τειρεσία τα εγκαταλείπει και τα δυο. Όταν έρχεται στη σκηνή ο βοσκός, ο Οιδίπους τον ρωτά για τους γονείς του και όχι για τον δολοφόνο. Η αφοσίωση στη Θήβα συνιστά εγωιστική αφοσίωση στην ευεργεσία των άλλων, η οποία τονίζει το εγώ. Ο Οιδίπους νοιάζεται για τη φήμη και την υστεροφημία του, επιθυμεί την αθανασία.

427 Raaflaub (2012) 483.

δυσβάστακτο φόρο του αίματος. Το βάρος αυτό του «σωτήρα» τον συνοδεύει στη μετέπειτα ζωή του και λειτουργεί ως λυδία λίθος της αποτελεσματικότητάς του ως βασιλιά. Ο Οιδίπους την πρώτη φορά έσωσε την πόλη χάρι στην ευφυΐα του. Τώρα, τη δεύτερη φορά, καλείται να την σώσει με τους κατάλληλους χειρισμούς και την αποτελεσματική άσκηση της εξουσίας του (που δεν αποκλείει, βέβαια, την ευφυΐα). Ποια ακριβώς προβλήματα αντιμετωπίζει ο Οιδίπους ως ηγέτης και πώς τα χειρίζεται;

Η πόλη πλήττεται από τον μεγάλο λοιμό και σύσσωμη τον ικετεύει να ενεργήσει αποτελεσματικά, όπως και στο παρελθόν, προκειμένου να τη σώσει.⁴²⁸ Ο λαός προσφεύγει στον ηγέτη του με απόλυτη εμπιστοσύνη. Η προηγούμενη επιτυχής τακτική του Οιδίποδα τον έχει καταστήσει στη συνείδηση του λαού ως τον χαρισματικό ηγέτη, ο οποίος μπορεί με τους χειρισμούς του να τους υποστηρίξει, να υλοποιήσει τις προσδοκίες τους, να διασφαλίσει το συμφέρον τους. Και πράγματι, ο Οιδίπους, περισσότερο από κάθε άλλον, υποφέρει για την πόλη του και βιώνει προσωπικά τα πάθη της. Συναισθανόμενος απόλυτα τον πόνο των ανθρώπων, προβαίνει σε συγκεκριμένα μέτρα για την ανακούφισή τους.⁴²⁹ Ο Οιδίπους αποδεικνύεται προνοητικός, αφού έχει ήδη ζητήσει χρησμό από το μαντείο. Η απόφαση αυτή λήφθηκε ύστερα από αγρύπνια⁴³⁰ (*οὐχ ὕπνω γ' εὔδοντά μ' ἐξεγείρετε* 65), πολλή σκέψη, προβληματισμό και δάκρυα,⁴³¹ όπως δηλώνει δημόσια ο

---

428 Ο P. Finglass, σε διάλεξή του με τίτλο *Pitying Oedipous* (Πανεπιστήμιο Κύπρου, 8/9/2015), επεσήμανε ότι ενώ στις άλλες τραγωδίες η αποδοχή της ικεσίας σημαίνει πόλεμο, στον *Οιδίποδα Τύραννο* δεν συμβαίνει αυτό. Φαινομενικά πρόκειται για μια εύκολη απόφαση, η οποία λαμβάνεται χωρίς ρίσκο. Ο Οιδίπους εισέρχεται στη σκηνή πριν εκφραστεί η ικεσία. Αυτό δηλώνει ότι είναι γνώστης της κατάστασης και έχει ήδη αναλάβει δράση. Στον *Οιδίποδα Τύραννο* η συμπόνοια κινεί τον βασιλιά στη λήψη αποφάσεων (όπως και τον Θησέα στον *Οιδίποδα επί Κολωνών*). Ο βασιλιάς βάζει τον εαυτό του στη θέση του άλλου, γεγονός που συνιστά προϋπόθεση της λύπης (πρβλ. Αριστοτέλης: λυπούμαστε αυτούς που είναι όμοιοί μας, γιατί θεωρούμε ότι το ίδιο μπορεί να συμβεί και σε εμάς).

429 Η συναισθηματική νοημοσύνη, παρατηρεί ο Τσούκας (2004) 34-38, αποτελεί εν δυνάμει κίνητρο για δράση. Κατανοώ και νιώθω την κατάσταση του άλλου σημαίνει αναζητώ τρόπους να τον βοηθήσω και, συνεπώς, παίρνω αποφάσεις, αναπτύσσω δράση. Τα συναισθήματα από μόνα τους δεν αρκούν, πρέπει να μετουσιωθούν σε δράση για να είναι χρήσιμα.

430 Και ο Ετεοκλής στους *Επτά επί Θήβας* του Αισχύλου συμπεριλαμβάνει στα γνωρίσματα του ιδανικού ηγέτη την αγρύπνια, όταν υποστηρίζει ότι ο ηγέτης της πόλης πρέπει να λείπει τα κατάλληλα (*χρή λέγειν τὰ καιρία* 1) και να κρατά το τιμόνι με άγρυπνο βλέμμα (*βλέφαρα μὴ κοιμῶν ὕπνω* 3).

431 Και ο Αγαμέμνων στην ομώνυμη τραγωδία του Αισχύλου, παρουσιάζεται να μην μπορεί να συγκρατήσει τα δάκρυά του (*δάκρυ μὴ κατασχεῖν* 204) μπροστά στον πόνο που δοκίμασε, όταν κλήθηκε να θυσιάσει την Ιφιγένεια. Ο Αγαμέμνων έρχεται αντιμέτωπος με ένα μεγάλο δίλημμα: από τη μια βρίσκεται η θυσία της θυγατέρας του και από την άλλη ο κίνδυνος αποτυχίας της εκστρατείας και το χρέος του ως ηγέτη (205-217). Το χρέος, βέβαια, που εδώ ταυτίζεται και με την προσωπική φιλοδοξία, αφού μέσω της εκστρατείας ο Αγαμέμνων θα επιβεβαιώσει τη θέση του και την ισχύ του. Το δάκρυ αυτό, για του οποίου την ειλικρίνεια εύλογα μπορεί να αμφιβάλλει κανείς, λειτουργήσε καταλυτικά προς τον λαό, ώστε όχι μόνο να μην θεωρηθεί αδυναμία του αρχιστράτηγου, αλλά να ενισχύσει τη συμπάθεια και εύνοιά του προς το πρόσωπό του, να αποδείξει το μέγεθος του προβλήματος και του φοβερού διλήμματος που αντιμετώπιζε και, τελικά, το μέγεθος της μεγαλοφυΐας και προσωπικής θυσίας στην οποία προέβαινε ο Αγαμέμνων για χάρι του στρατού και του λαού. Το γεγονός ότι ο σκληρός Ατρείδης δακρύζει τη συγκεκριμένη στιγμή, αποδεικνύει ότι έχει επίγνωση της επίδρασης του συμβάντος στον

Οιδίπους (*ἀλλ' ἴστε πολλὰ μὲν με δακρῦσαντα δῆ, / πολλὰς δ' ὁδοὺς ἐλθόντα φροντίδος πλάνοις* 66-67). Σχολιάζοντας τον στίχο 67, ο Dawe⁴³² χαρακτηρίζει τη γλώσσα του Οιδίποδα ως «γλώσσα πολιτικού με ποιητικό ένδυμα. Μετά από ώριμη σκέψη ο έμπειρος πολιτικός καταφεύγει στη βοήθεια της θρησκείας και των χρησμών». Όμως η προσφυγή στη θρησκεία και τους χρησμούς είναι αποτέλεσμα «ώριμης σκέψης» ή λύση έσχατης ανάγκης;

Ο Οιδίπους βασανίζει τη σκέψη του να βρει λύση, επειδή έχει απόλυτη εμπιστοσύνη στη δύναμη της λογικής, επειδή θεωρεί ότι μπορεί να αντιμετωπίσει την κατάσταση, όπως έκανε και στο παρελθόν.⁴³³ Ενώ όμως αγωνιά και θρηνεί για την πόλη, καθυστερεί να ζητήσει τη βοήθεια του θεού. Δεν ζητά καν τη βοήθεια του μάντη Τειρεσία (πράγμα που, αντίθετα, θα κάνει ευθύς μετά τη λήψη χρησμού από τους Δελφούς),⁴³⁴ γιατί κατά βάθος θεωρεί ότι δεν τη χρειάζεται. Αφήνει το κακό να προχωρεί, ο ίδιος οδηγείται τελικά σε πλήρες αδιέξοδο και, δηλώνοντας ότι εξαρτάται απόλυτα από τον μάντη Τειρεσία (*ἐν σοὶ γὰρ ἐσμέν* 314, *πάντες σε προσκυνοῦμεν* 327), αποκαλύπτει την πραγματική του αβεβαιότητα και αδυναμία. Μήπως τελικά ο προνοητικός Οιδίπους άργησε πολύ να χειριστεί αποτελεσματικά την κατάσταση; Ο ίδιος αργότερα, μιλώντας για τον κίνδυνο σφετερισμού του θρόνου, θα αναφερθεί στην ταχύτητα με την οποία πρέπει να ενεργεί ο βασιλιάς και θα τονίσει με έμφαση ότι η αργοπορία οδηγεί σε σφάλμα (*εἰ δ' ἠσυχάζων προσμενῶ, τὰ τοῦδε μὲν / πεπραγμέν' ἔσται, τὰμὰ δ' ἡμαρτημένα* 620-21). Ο Οιδίπους υπερεκτιμά τη γνώση του που στην πραγματικότητα είναι άγνοια. Το λάθος του, εντούτοις, δεν είναι η άγνοια, αλλά το γεγονός ότι συμπεριφέρεται σαν να ξέρει.⁴³⁵ Αξιολογεί (όπως και η Ιοκάστη) τα νέα δεδομένα που του παρουσιάζονται στηριζόμενος στις εμπειρίες του

λαό και εκμεταλλεύεται το δάκρυ ως στοιχείο επικοινωνιακής πολιτικής. Χωρίς να μπορεί να αμφισβητηθεί η ειλικρίνεια του Οιδίποδα στον *Οιδίποδα Τύραννο*, ταυτόχρονα δεν μπορεί ούτε να αγνοηθεί η επίδραση που ασκεί στον λαό η αναφορά του στα πολλά δάκρυα που χύνει λόγω του πόνου που βιώνει για την πόλη. Πρόκειται για μία ισχυρή δήλωση (όπως και η αγρύπνια) που προβάλλει το ήθος του ομιλητή και ενισχύει την αποτελεσματικότητα του λόγου του.

432 Dawe (1991) σχόλ. στ. 67.

433 Η απόλυτη εμπιστοσύνη στον εαυτό του τεκμηριώνεται και από τη συσσώρευση τύπων του α' προσώπου στους στ. 58-77 καθώς αργότερα και στη διατύπωση του διατάγματος, στ. 216-275.

434 Και πάλι, όμως, παρατηρεί ο P. Euben, ο Οιδίπους εξαγγέλλει την κατάρα πριν ακούσει τον Τειρεσία. Όταν ο μάντης εμφανίζεται, ο Οιδίπους τον ικετεύει όπως προηγουμένως οι πολίτες ικέτευσαν τον ίδιο. Ο Τειρεσίας δεν απαντά, επειδή δεν μπορεί να ανταποκριθεί στα αλληλοσυγκρουόμενα αιτήματα «σώσε τον εαυτό σου, την πόλη, εμένα». Βλ. Euben (1990) 114.

435 Θεώρησε ότι μπορεί να διαφύγει από τον θεϊκό χρησμό και πήρε τον δρόμο που οδηγούσε μακριά από την Κόρινθο. Αψήφησε τον χρησμό που έλεγε ότι θα σκοτώσει τον πατέρα του και θα παντρευτεί τη μητέρα του και σκότωσε έναν ηλικιωμένο που θα μπορούσε να είναι ο πατέρας του και παντρεύτηκε μια γυναίκα στην ηλικία της μητέρας του. Βάσισε όλες τις αποφάσεις του στη γνώση που θεωρούσε ότι κατείχε. Βλ. Kane (1975) Carawan (1999).

(τὰ καινὰ τοῖς πάλοι τεκμαίρεται 916). Ὅμως ἡ γνώση του εἶναι ατελής.⁴³⁶ Ἡ ευφυΐα που διαθέτει εἶναι, τελικά, χειρότερη ἀπὸ τὴν πλήρη ἀγνοία.

Ὁ R. Osborne θεωρεῖ ὅτι τὸ κεντρικὸ πολιτικὸ θέμα στὸν *Οιδίποδα Τύραννο* δὲν εἶναι γενικά ὁ ρόλος τοῦ χρησμοῦ, ἀλλὰ πῶς αὐτὸς που κυβερνᾷ τὴν πόλη μπορεῖ νὰ εξασφαλίσῃ ἐκείνη τὴ γνώση στὴν ὁποία θὰ βασίσει τὶς ἀποφάσεις του. Ἡ μοναρχία τὸ κάνει αὐτὸ πιο ἔντονο: πῶς μπορεῖ ἓνας ἄνθρωπος νὰ γνωρίζῃ ἱκανοποιητικά νὰ ὀδηγεῖ τὴν πόλη καὶ ποία εἶναι ἡ σχέση τῆς προσωπικῆς ζωῆς του ἡγέτη με τὴ ζωὴ καὶ τύχη τῆς πόλης;⁴³⁷ Στὸ πρόσωπο τοῦ Οιδίποδα (καὶ τῆς Ἰοκάστης) ἐνισχύεται ἡ πίστη στὴν ἀνθρώπινη λογικὴ, ἐνῶ ἡ θρησκευτικὴ πίστη δέχεται ἓνα μεγάλο πλήγμα. Τὴ σύγκρουση ὀρθολογισμοῦ καὶ θεϊκῆς πίστεως ἐπισημαίνει καὶ ὁ Ahrens Dorf.⁴³⁸ Παρατηρεῖ ὅτι ἡ βασιλεία τοῦ Οιδίποδα εἶναι ἓνα πείραμα πολιτικοῦ ὀρθολογισμοῦ, ὅπου ἡ θρησκεία διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ ἡ λογικὴ επικρατεῖ τελικά στὸν ἡγέτη. Τὸ πείραμα ὁμως ἔχει ἀποτύχει, ἀφοῦ τὸ ἔργο ξεκινᾷ με τὸ αἶτημα τῆς μαντείας ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς. Μπροστὰ στὴν ἀπόλυτη καταστροφὴ λόγω τοῦ λοιμοῦ, ὁ Οιδίπους ἐγκαταλείπει τὸν ὀρθολογισμό καὶ στρέφεται στους θεοὺς. Ἡ ψυχρὴ λογικὴ ὀδηγεῖ στὴν ἀποτυχία. Τὸ ἔργο, λοιπόν, θέτει σοβαρότατο προβληματισμὸ ἀναφορικὰ με τὸν τρόπο ἀντιμετώπισης κρίσιμων (ἢ γενικότερα πολιτικῶν) καταστάσεων. Τί πρέπει νὰ επικρατεῖ, ἡ λογικὴ ἢ ἡ θρησκεία; Ὁ Οιδίπους πίστεψε στὴ λογικὴ ἀλλὰ ἀναγκάστηκε νὰ στραφεῖ στὴ θρησκεία. Ἡ ἐπιτυχία του ἦταν μεγάλη ἀλλὰ πρόσκαιρη καὶ, ὅπως ἀποκαλύφθηκε, μόνο ἐπιφανειακὴ. Στὴν πραγματικότητά τὴν ἐπιτυχία του προκάλεσε τὴ μεγαλύτερη καταστροφὴ. Τελικά, ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ εὐσέβεια εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν πολιτικὴ σταθερότητα τῆς κοινωνίας.

---

436 Τα ὅρια τῆς ἀνθρώπινης γνώσης εἶναι πεπερασμένα καὶ ἡ ἀνθρώπινη διάνοια εὐθραυστη. Ἡ ευφυΐα τοῦ Οιδίποδα μόνο φαινομενικά ἔσωσε τὴν πόλη, ἀφοῦ στὴν πραγματικότητά ὀδήγησε στὸν λοιμό. Τελικά, ἡ ἀγνοία τοῦ Οιδίποδα εἶναι ολέθρια. Ὅταν ἐν τέλει φτάνει στὴ γνώση, τυφλώνεται γιὰ νὰ κλείσει τὰ μάτια, τὰ ὄργανα που ἔδωσαν δίοδο στὴ σφαλερῆ γνώση. Βλ. Winnington-Ingram (1980) 252· Euben (1990) 96-129· Λιαπῆς (2003) 107. Ὁ Helmbold (1951) ἐξετάζει τὴν παράδοξη σχέση τύφλωσης-γνώσης καὶ παρατηρεῖ ὅτι ὁ Οιδίπους με βιασύνῃ ἀπορρίπτει ὅλα τὰ άτομα τοῦ ἔργου που κατονομάζονται, με βιασύνῃ τοὺς κρίνει καὶ τοὺς καταδικάζει, ἀλλὰ πολὺ ἀργὰ συνειδητοποιεῖ τὴν κατάστασή του. Ξεκινᾷ ὡς ἥρωας (βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸν κοινὸ ἄνθρωπο) καὶ καταλήγει τυφλός, ὅπως ὁ Τειρεσίας, ἀλλὰ με σοφία. Κατὰ τὸν Euben (2007a) ὁ Οιδίπους εἶναι ἢ ἀρχίζει νὰ εἶναι ἀψογὸς λύτης προβλημάτων, ἓνας «πρωτο-πολιτικὸς ἀναλυτής». Ἀναλύει τὰ δεδομένα του, ἐντοπίζει τὸ πρόβλημα, εἶναι ἀποφασιστικὸς. Ἐχει τὴν ἐμπειρία ἀπὸ τὸ αἶνιγμα τῆς Σφίγγας, ἀλλὰ τὸ πρόβλημά του εἶναι ὅτι ἔχει ἀγνοία. Δὲν ξέρει ποιος εἶναι καὶ ἀρα οὔτε τὸ νόημα τῆς ζωῆς καὶ τῶν πράξεών του. Τὸ γεγονός ὅτι βασίζεται στὴν προηγούμενη ἐπιτυχία του εἶναι γενικότερο χαρακτηριστικὸ τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν ὅτι ἡ προηγούμενη ἐπιτυχία θὰ τοὺς εξασφαλίσῃ τὴν ἐπόμενη.

437 Osborne (2012) 278.

438 Ahrens Dorf (2004).

Αρχικά ο Οιδίπους εφαρμόζει μία ηγετική πρακτική, η οποία είναι σαφώς προσανατολισμένη τόσο στο έργο όσο και στον άνθρωπο. Εξάλλου, στη συγκεκριμένη περίπτωση οι δύο παράμετροι είναι αλληλένδετες καθώς η κάλυψη των αναγκών των ανθρώπων (που έχουν ήδη εκφραστεί με την ικεσία τους) απαιτεί την επίλυση του προβλήματος που βασανίζει ολόκληρη την πόλη (έργο). Ο Οιδίπους συναισθάνεται πλήρως τις ανάγκες τους, πονά και υποφέρει περισσότερο από τον καθένα, και κατευθύνει τις ενέργειές του στην άμεση ικανοποίησή τους. Για τον σκοπό αυτό έχει ήδη αξιοποιήσει τους ανθρώπινους πόρους που έχει στη διάθεσή του, αφού ανέθεσε στον Κρέοντα την ιδιαίτερος σημαντική αποστολή στο μαντείο. Με την άφιξη του Κρέοντα και την ανακοίνωση του χρησμού, ως συνεπής βασιλιάς που έχει δεσμευθεί να ενεργήσει για το καλό της πόλης, αναλαμβάνει αμέσως δράση. Ξεκινά την έρευνα προκειμένου να εξιχνιάσει το μυστήριο της δολοφονίας του Λαΐου, η οποία, ωστόσο, στην πορεία προσανατολίζεται στον ίδιο και την αναζήτηση της προσωπικής του ταυτότητας. Κατά τη διεξαγωγή των ερευνών ο Οιδίπους παρουσιάζει ένα διαφορετικό ηγετικό προφίλ. Δεν είναι ο ηγέτης που ακούει και κατανοεί τους άλλους, αλλά συγκρούεται με όποιον διαφωνεί μαζί του, δείχνει έλλειψη αυτοσυγκράτησης και υπερβολική πίστη στην ευφυΐα του. Φοβάται ενδεχόμενη απόπειρα ανατροπής του από τον Κρέοντα και προσπαθεί αφενός να τον αποδυναμώσει και αφετέρου να σταθεροποιήσει τη δική του εξουσία. Εγκλωβισμένος στη λογική του ο Οιδίπους αδυνατεί να δει την πραγματική αλήθεια, απαιτεί από τους άλλους υποταγή και εκφράζει απειλητική και βίαιη συμπεριφορά. Στο εξής, το ενδιαφέρον του στρέφεται στο έργο, την διεκπεραίωση των ερευνών, και το μόνο πρόσωπο για το οποίο ενδιαφέρεται είναι ο εαυτός του (η αναζήτηση της ταυτότητάς του).

Ο P. Euben⁴³⁹ παρατηρεί ότι αρχικά ο Οιδίπους κινείται αντίθετα με τους τυράννους (που κρύβονται, μονοπωλούν τη δύναμη, κοιτάζουν πρώτα το δικό τους καλό): βγαίνει έξω να ακούσει τους ικέτες, απορρίπτει την πρόταση του Κρέοντα να μιλήσουν μέσα, ακούει τις συμβουλές άλλων, μοιράζεται την εξουσία με τον γαμπρό και τη γυναίκα του. Αισθάνεται τον πόνο της κοινωνίας, αναλαμβάνει τα βάρη του και έλκει πάνω του σαν σύμβολο συλλογικότητας την αρρώστια που αισθάνεται ο καθένας ξεχωριστά. Σταδιακά όμως γίνεται τύραννος. Από χειριστής των υποθέσεων, γίνεται χειριστής όποιου θεωρεί ότι τον απειλεί ή ότι είναι εμπόδιό του. Όταν δεν παίρνει απάντηση στο ερώτημα «ποιος είμαι;» γίνεται ακόμη πιο σκληρός. Χάνοντας τον έλεγχο γίνεται απόλυτος, αρνείται να δώσει το

---

439 Euben (1990) 96-129.

δικαίωμα λόγου ή να ακούσει τους άλλους και ταυτίζει τον εαυτό του με την πόλη. Η ταχύτητα του μυαλού του γίνεται αυθορμητισμός και ανυπομονησία, η αποφασιστικότητα απερισκεψία, η αίσθηση της κυριαρχίας μη ανοχή της διαφωνίας.

Τα δράμα, ωστόσο, δεν επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τον Οιδίποδα ως ηγέτη μέχρι το τέλος του χειρισμού της υπόθεσης της πόλης.⁴⁴⁰ Ήδη από τη συνομιλία του με τον Τειρεσία η παράμετρος του ηγέτη υποχωρεί μπροστά σε αυτήν του Οιδίποδα ως άτομου. Η συνομιλία και η σύγκρουση μεταξύ των δύο ανδρών οδήγησε στο θέμα της καταγωγής του Οιδίποδα. Από τη στιγμή που ο Οιδίπους ζητά να μάθει ποιοι είναι οι γονείς του (*τίς δέ μ' ἐκφύει βροτῶν;* 437) το ενδιαφέρον και η έρευνά του στρέφονται από την πόλη στην προσωπική του μοίρα. Έχει επισημανθεί και από τον Ch. Segal ότι το τέλος του έργου δημιουργεί αντίθεση με την αρχή. Στο τέλος υπάρχει κυρίως ηρεμία και έμφαση στον οίκτο και τη δύναμη των ανθρώπινων δεσμών μέσα σε καταστάσεις τρόμου. Ο Σοφοκλής περνά από την πολιτική στην οικογενειακή ζωή και τον οίκτο αφήνοντας αναπάντητα ερωτήματα. Ο Οιδίπους έφυγε ή έμεινε στη Θήβα; Αυτές οι δύο εκδοχές υπήρχαν και τον 5^ο αιώνα. Το έργο, επίσης, δεν λέει αν η Θήβα γλίτωσε (το θέμα στράφηκε στον Οιδίποδα και όχι στην πόλη), ενώ το μέλλον του Οιδίποδα μένει αβέβαιο. Ο Οιδίπους άλλαξε: από τον θρήνο για την πόλη πέρασε στον θρήνο για εαυτό του και την οικογένεια.⁴⁴¹ Κατά έναν ιδιαίτερο, ωστόσο, τρόπο, η έρευνα του Οιδίποδα καταλήγει τόσο στην εξακρίβωση της καταγωγής του όσο και στην εξιχνίαση του εγκλήματος. Τόσο, δηλαδή, στη λύση του προσωπικού όσο και στην λύση του πολιτικού προβλήματος που αντιμετώπιζει. Ωστόσο, το ενδιαφέρον του Οιδίποδα παραμένει στραμμένο στο προσωπικό του θέμα. Ο Burian σημειώνει ότι η λέξη *πόλις* εμφανίζεται είκοσι πέντε φορές μέχρι τον στίχο 880 και μετά όχι. Το θέμα του μιάσματος από πολιτικό καταλήγει να γίνει προσωπικό, και γι' αυτό στο τέλος του έργου δεν υπάρχει καμιά αναφορά στην πόλη.⁴⁴²

Παρακολουθούμε την τελευταία πράξη της βασιλείας του Οιδίποδα στο τέλος του δράματος, όταν πλέον η εξουσία έχει περιέλθει στα χέρια του Κρέοντα. Ο Κρέων αναλαμβάνει την εξουσία και παρουσιάζεται την κατάλληλη στιγμή (*ές δέον* 1416) για να αποφασίσει και να ενεργήσει ως ο μοναδικός φύλακας της πόλης, σύμφωνα με τον Χορό,

---

440 Σύμφωνα με τον Schwartz (1986) 205, ο Οιδίπους είναι πολιτικός άνδρας, αφού το κίνητρό του είναι η σωτηρία της πόλης, αλλά ο *Οιδίπους Τύραννος* δεν είναι πολιτικό δράμα, αφού στο τέλος ο σκοπός του Σοφοκλή είναι να δώσει τη σχέση του ήρωα με τους θεούς και όχι με τη Θήβα.

441 Segal (2001) 118.

442 Burian (2009) 110.

όπως στην αρχή του δράματος ο Οιδίπους (*ἀλλ' ὧν ἐπαιτεῖς εἰς δέον πάρεσθ' ὄδε / Κρέων τὸ πράσσειν καὶ τὸ βουλευεῖν, ἐπεὶ / χώρας λέλειπται μούνος ἀντὶ σοῦ φύλαξ* 1416-1418). Παρατηρεῖ, ωστόσο, κανείς ότι αν και ο Κρέων κατέχει το αξίωμα και αναγνωρίζεται από τον Οιδίποδα ως ἄριστος (*ἄριστος ἐλθὼν πρὸς κάκιστον ἄνδρ' ἐμέ* 1433), δεν ασκεί και ουσιαστικά την εξουσία του. Εκείνος που πραγματικά ελέγχει την κατάσταση είναι ακόμα ο Οιδίπους.

Ο Euben επισημαίνει ότι τα διλήμματα του έργου προβληματίζουν τους πολιτικούς επιστήμονες, καθώς τα γνωρίσματα του Οιδίποδα είναι τα πλέον θαυμαστά για τους πολιτικούς ηγέτες: είναι ικανός, υπεύθυνος και αγαθοεργός ηγέτης, ενδιαφέρεται για την οπτική των άλλων, για τον λαό, έχει αυτοπεποίθηση, είναι αποφασιστικός, ευσεβής, οξύς στη λύση των προβλημάτων, φωτισμένος, και υπόσχεται να τα φέρει όλα στο φως. Οι κριτικοί τον χαρακτηρίζουν ως άνθρωπο που «ρωτά – ερευνά – ανακαλύπτει», κάνει δηλαδή υπολογισμούς, ερευνά, εξετάζει, βρίσκει, ανακαλύπτει, διασαφηνίζει, μαθαίνει, διδάσκει. Η διανοητική δύναμη του Οιδίποδα είναι αυτή που τον έκανε βασιλιά. Είδε το όλον με την αφηρημένη, αναλυτική ευφυΐα του στην περίπτωση της Σφίγγας και εκ νέου κλήθηκε να δείξει τις διανοητικές του ικανότητες στην περίπτωση του λοιμού, προκειμένου να διατηρήσει την εξουσία του. Το έργο παρουσίασε απ' τη μια την αναλυτική, εμπειρική γνώση του Οιδίποδα και απ' την άλλη την εμπνευσμένη, προφητική του Τειρεσία, σεβόμενο εξίσου και τις δυο. Στο τέλος του έργου ο Οιδίπους, παρά τη συμφορά, παραμένει ο ίδιος άνθρωπος που ήταν και στην αρχή του έργου. Χρησιμοποιεί μάλιστα το ίδιο ρήμα, *ἐπισκῆπτω*, που χρησιμοποίησε και κατά την εξαγγελία της διαταγής στην αρχή του έργου (*ὕμῖν δὲ ταῦτα πάντ' ἐπισκῆπτω τελεῖν* 252 και *καὶ σοί γ' ἐπισκῆπτω τε καὶ προτρέψομαι* 1446). Αυτή η συμπεριφορά του Οιδίποδα δείχνει όχι απλά ότι ο Οιδίπους αναλαμβάνει την ευθύνη, αλλά ότι οι πράξεις είναι δικές του, όπως σε όλη του τη ζωή.⁴⁴³ Το γεγονός ότι στο τέλος για όλα τα δεινά της πόλης πληρώνει ο ένας, ο ηγέτης,⁴⁴⁴ αποτελεί, κατά τον Στ. Δεληκωστόπουλο, έκφραση της ευθύνης της ηγεσίας για τα

443 Euben (1997) 179-201 και (1990) 122. Στη δεύτερη περίπτωση μαζί με τη διαταγή (*ἐπισκῆπτω*) ο Οιδίπους ικετεύει (*προστρέψομαι*). Είναι ταυτοχρόνως ικέτης και αφέντης, κάτι που θα συνεχιστεί μέχρι το τέλος. Ο Euben παρατηρεῖ ότι οι δυάδες αυτές δείχνουν ότι ο άνθρωπος ζει με αινίγματα, στα οποία δεν μπορεί να απαντήσει πλήρως. Η ευφυΐα φωτίζει τα πιο σκοτεινά μυστικά με το κόστος της συσκοτίσις άλλων, εξίσου σκοτεινών μυστικών.

444 Πρβλ. την ερμηνεία των Vernant και Vidal-Naquet (1988), τόμ. Α', 135-143, για τον «βασιλιά-φαρμακό», οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η απομάκρυνση του Οιδίποδα ισοδυναμεί με την ετήσια αθηναϊκή τελετουργία του «φαρμακού», η απομάκρυνση του οποίου σήμαινε την προσωπική ανάληψη της συλλογικής ευθύνης για τη σωτηρία του συνόλου. Ο Griffith (1993), όμως, θεωρεί ότι η έννοια του αποδιοπομπαίου τράγου προϋποθέτει την αθωότητα αυτού που τελικά επιφορτίζεται με την ευθύνη του κακού, κάτι που στην περίπτωση του Οιδίποδα δεν ισχύει.

γεγονότα και τις εξελίξεις τους. Πρόκειται για αυτό που σήμερα αποκαλούμε «πολιτική ευθύνη».⁴⁴⁵

Στο τέλος του έργου, ο Οιδίπους, ωσάν να είναι ακόμα ο βασιλιάς, εφαρμόζει μία ρυθμιστική πολιτική πρακτική. Αποφασίζει την ποινή που θα του επιβληθεί, την εξορία (*ἀπάγειτ' ἐκτόπιον ὅτι τάχιστα με* 1340), τη στιγμή που ο χρησμός έκανε λόγο για εξορία ή θάνατο (*ἀνδρηλατοῦντας, ἢ φόνω φόνον πάλιν/ λύοντας* 100). Δεν δέχεται συμβουλές από τον Χορό (*μη μ' ἐκδίδασκε, μηδὲ συμβούλευ' ἔτι* 1370), δίνει ο ίδιος οδηγίες για την ποινή του, για την ταφή της Ιοκάστης, την αντιμετώπιση των παιδιών του (1410-1415, 1446 κ.ε.), ζητά υπακοή από τον Κρέοντα (*πιθοῦ τί μοι* 1434), ενώ ο ίδιος δεν υπακούει, όταν δύο φορές ο Κρέων του ζητά να εισέλθει στο ανάκτορο (1429, 1515). Αντ' αυτού, βάζει τους δικούς του όρους (*οἴσθ' ἐφ' οἷς οὖν εἶμι;* 1517) προκειμένου να αποχωρήσει. Μόνο στο τέλος ο Κρέων επεμβαίνει πιο δυναμικά υπενθυμίζοντας στον Οιδίποδα ότι δεν είναι πλέον βασιλιάς και δεν μπορεί να τα θέλει όλα (*πάντα μη βούλου κρατεῖν·/ καὶ γὰρ ἀκράτησας οὖ σοι τῷ βίῳ ζυνέσπετο* 1522-23)· ουσιαστικά εκείνη τη στιγμή λήγει η βασιλεία του Οιδίποδα και αρχίζει αυτή του Κρέοντα.

Η εικόνα του Κρέοντα-βασιλιά, μας βοηθά να συμπληρώσουμε την εικόνα του Οιδίποδα-βασιλιά. Οι αντιθέσεις των δύο χαρακτήρων παραμένουν, παρά τα όσα έχουν συμβεί, όπως και στην πρώτη τους συνάντηση. Ο Οιδίπους από σωτήρας γίνεται ικέτης· ο Κρέων ασκεί την εξουσία του με κοσμιότητα και κάποια ατολμία, ενώ ο Οιδίπους τον είχε κατηγορήσει ως επίδοξο σφετεριστή· ο συναισθηματικός αυθορμητισμός του Οιδίποδα συναντά την προσεκτική ευπρέπεια του Κρέοντα· η ρωμαλεότητα του Οιδίποδα την αυτοσυγκράτηση του Κρέοντα.⁴⁴⁶ Και ο Reinhardt υποστηρίζει ότι ο Κρέων αποτελεί το αντίβαρο του Οιδίποδα, είναι ένας αντι-Οιδίπους. Είναι σαφής, προσεκτικός, ξεκάθαρα ευσεβής, χωρίς «βαθιές ρίζες» ή ανώτερες βλέψεις. Δεν έχει άλλες επιδιώξεις εκτός από εκείνες που μπορεί να ελέγξει συνειδητά και δεν έχει άλλες σχέσεις εκτός από εκείνες που μπορούν να υπολογιστούν και να εξισορροπήσουν σαφώς. Δεν υπάρχει τίποτε τραγικό σε αυτόν, είναι το αντίθετο του Οιδίποδα.⁴⁴⁷

Είναι, τελικά, ο Οιδίπους ένας «καλός ηγέτης»; Κατάφερε να σώσει την πόλη του, ακόμα

445 Δεληκωστόπουλος (1996) 184, υποσημ. 109.

446 Οι συγκρίσεις γίνονται από τον Burgan (2009) 114.

447 Βλ. Euben (1990) 125, σημ. 66, ο οποίος παραπέμπει στον Reinhardt, K. (1959), *Sophocles*, 111.

κι αν αυτό σήμαινε την προσωπική του καταστροφή; Τα ιδιαίτερα γνωρίσματά του, ευφυΐα, έμπρακτο ενδιαφέρον για τον λαό, συμπάθεια, προνοητικότητα κ.λπ., οδήγησαν σε αποτελεσματική ηγεσία; Το δράμα δεν δίνει απαντήσεις. Το τέλος του, επίσης, αφήνει αναπάντητα ερωτήματα, που αφορούν και τις δύο πτυχές, την τύχη του Οιδίποδα και την κατάσταση της πόλης. Εξορίστηκε ο Οιδίπους; Το έργο τελειώνει με την είσοδό του στο ανάκτορο. Σώθηκε η πόλη; Μπορεί να θέλουμε να πιστεύουμε πως ναι, όμως το έργο δεν απαντά στο ερώτημα. Ο Kirkwood σημειώνει ότι ο ποιητής προκειμένου να διατηρήσει τη δραματουργική ισορροπία του έργου του, αφήνει αναπάντητα ερωτήματα, στα οποία εμείς δεν πρέπει να δίνουμε υποθετικές απαντήσεις. Επομένως, δεν πρέπει να αναζητούμε απάντηση σε ερωτήματα που δεν έθεσε ο ίδιος ο Σοφοκλής. «Ό,τι μας λέει ο ποιητής, θέλει να το προσέξουμε, και ό,τι δεν μας λέει (ανεξαρτήτως του πόσο βασικό είναι στον μύθο), θέλει να το αγνοήσουμε».⁴⁴⁸

Ο Burian⁴⁴⁹ καταγράφει τις δύο τάσεις της έρευνας αναφορικά με το τέλος του *Οιδίποδα Τυράννου*. Είτε πρέπει να θεωρήσουμε ότι το δράμα έχει ανοικτό τέλος, είτε να αμφισβητήσουμε την αυθεντικότητά του και να προβούμε σε διορθώσεις. Ο ίδιος υποστηρίζει το πρώτο. Αν ο Σοφοκλής ήθελε να δώσει στο έργο του ένα ξεκάθαρο συμπέρασμα, θα το έκανε. Η άρνηση για εξορία, όμως, είναι άρνηση για οριστικό κλείσιμο του δράματος. Η αβεβαιότητα του μέλλοντος δείχνει ότι η ιστορία δεν τελείωσε. Ο Οιδίπους είναι μοναδικός. Δεν γνωρίζει το μέλλον όπως ο Τειρεσίας, όμως μπορεί να υπομείνει με περηφάνια ό,τι συμβεί (*τάμὰ γὰρ κακὰ / οὐδείς οἶός τε πλὴν ἐμοῦ φέρειν βροτῶν* 1414-1415). Ο Σοφοκλής, παρατηρεί ο Burian, μας προκαλεί να ξανασκεφτούμε τι μπορεί να κάνει το τέλος. Το ανοικτό τέλος αφήνει ένταση και εμπλουτίζει την εμπειρία μας ως αναγνώστες ή θεατές, βλέπει προς το μέλλον με σύνθετο και ενδιαφέροντα τρόπο και καλεί τους θεατές να βρουν το νόημα για τον εαυτό τους. Κατά την A. W. Saxophone, η τραγωδία του Οιδίποδα παρουσιάζει τη δόξα και πτώση της ατομικής προσπάθειας του πολιτικού ηγέτη να υψωθεί πάνω από το απλό σώμα και να κτίσει έναν κόσμο όπου η λογική είναι η μοναδική δύναμη. Ο Οιδίπους δεν είναι ο αβοήθητος, αλάνθαστος ηγέτης που πέφτει, αλλά ο ηγέτης που βάζει τη δύναμη του μυαλού πάνω από τα όρια της φύσης, της βιολογίας του παρελθόντος. Ο *Οιδίπους Τύραννος* είναι μια προειδοποίηση του

---

448 Kirkwood (1994) 68. Ο Kirkwood εξετάζει τέτοιου είδους «αναπάντητα ερωτήματα» σε όλα τα έργα του Σοφοκλή, ό.π. 63-72. Για παράδειγμα, επισημαίνει ότι ο Αίας θεωρεί ότι τον αδίκησαν στην κρίση των όπλων ενώ ο Αγαμέμνων ότι ήταν θέμα κλήρου. Τι από τα δύο συνέβη ο Σοφοκλής δεν το ξεκαθαρίζει, γιατί δεν επικεντρώνεται εκεί. Το βασικό είναι ότι ο Αίας πιστεύει ότι αδικήθηκε.

449 Burian (2009) 99-118.

Σοφοκλή ότι η προσπάθεια αναδιαμόρφωσης του κόσμου χωρίς τα όρια της ιστορίας ή χωρίς ευσέβεια, είναι καταστροφή.⁴⁵⁰

5.7 Αρετές και πάθη του ηγέτη

Έχουν γραφτεί πολλά για τα ιδιαίτερα γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν ή πρέπει να χαρακτηρίζουν τον επιτυχημένο ηγέτη. Πολλοί κατάλογοι περιλαμβάνουν την οξυδέρκεια, την ευθύτητα, την ευφυΐα, την ανιδιοτέλεια, την προσαρμοστικότητα κ.λπ. στα καλύτερα ή/και απαραίτητα γνωρίσματα του ηγέτη. Και η τραγωδία κάνει λόγο για γνωρίσματα όπως η ευσέβεια, η φρόνηση (το δηλώνει η ίδια η Αθηνά στον *Αίαντα*: *τοὺς δὲ σώφρονας / θεοὶ φιλοῦσι καὶ στυγοῦσι τοὺς κακοὺς* 132-133), η γενναιότητα, η ευφυΐα κ.ά. Τα γνωρίσματα, όμως, αυτά εντοπίζονται και σε μη ηγέτες, οπότε δεν μπορούν να μας οδηγήσουν σε ασφαλή συμπεράσματα. Ίσως μάλιστα να μην μπορούν καν να διακρίνουν τον ηγέτη από τον μη ηγέτη. Η σύγχρονη έρευνα δεν εξετάζει απομονωμένα τα ιδιαίτερα γνωρίσματα των ηγετών, επειδή αυτή η προσέγγιση οδηγεί σε απλουστεύσεις και επισφαλές συμπεράσματα. Η πολιτική επιστήμη, όπως έχει αναφερθεί, εξετάζει την ηγεσία ως συνάρτηση σχέσεων μεταξύ τριών παραγόντων: των αρχόντων, των αρχομένων και των συνθηκών εντός των οποίων δρουν. Η μελέτη της συμπεριφοράς του ηγέτη απαιτεί τη συνεξέταση των γνωρισμάτων που αυτός επιδεικνύει σε συγκεκριμένες περιστάσεις και κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, και ταυτόχρονα λαμβάνει υπόψη ότι τα γνωρίσματα αυτά δεν είναι κατ' ανάγκη σταθερά και αμετάβλητα. Αντιθέτως, μεταβάλλονται ανάλογα με τις συνθήκες. Εξετάζει, δηλαδή, πώς ενεργεί ο ηγέτης κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, ποια γνωρίσματά του ενεργοποιεί, και ποια αποτελέσματα επιφέρει αυτή η συμπεριφορά.

Η ανάλυση του τρόπου άσκησης της εξουσίας στα έργα του Σοφοκλή, κατέδειξε ότι η άσκηση της εξουσίας χαρακτηρίζεται από τον προσανατολισμό της στο έργο ή στην εξισορρόπηση μεταξύ έργου και ανθρώπων. Οι ηγέτες που λόγω της κρισιμότητας της κατάστασης επικεντρώνονται αποκλειστικά στο έργο (*Φιλοκτήτης*, *Αντιγόνη*, *Ηλέκτρα*, οι Ατρείδες στον *Αίαντα*, ο Κρέων στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*) αδυνατούν να χειριστούν αποτελεσματικά την κατάσταση, επειδή προσκρούουν στις ανάγκες και επιθυμίες των ανθρώπων. Η αδυναμία τους να σταθμίσουν σωστά τα δεδομένα και να επαναρυθμίσουν τις αποφάσεις τους επιδεικνύοντας ευελιξία, τους καθιστά, εν τέλει, κατώτερους των περιστάσεων. Αντιθέτως, ο Οδυσσεύς στον *Αίαντα* και ο Θησεύς στον *Οιδίποδα επί*

---

450 Saxonhouse (2009) 62.

Κολωνώ, οι οποίοι αντιμετωπίζουν εξίσου κρίσιμες καταστάσεις, κατορθώνουν να εφαρμόσουν εκείνες τις πολιτικές πρακτικές που προσανατολίζονται τόσο στο έργο όσο και στους ανθρώπους. Αυτή η εξισορρόπηση μεταξύ του επιδιωκόμενου στόχου και της ικανοποίησης των βαθύτερων αναγκών των ανθρώπων, τους αναδεικνύει σε μεγάλες ηγετικές μορφές.

Θέτοντας ως κριτήριο την αποτελεσματικότητα της ηγεσίας, μπορούμε να αναφερθούμε σε τρεις κατηγορίες ηγετών. Η πρώτη περιλαμβάνει τους «καλούς», τους ηθικούς και αποτελεσματικούς, δηλαδή, ηγέτες, όπως ο Οδυσσεύς στον *Αίαντα* και ο Θησεύς στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει αυτούς που αποδεικνύονται «κακοί ηγέτες», αναποτελεσματικοί ή/και ανήθικοι, παρόλο που οι προθέσεις τους μπορεί να ήταν καλές. Τέτοιοι είναι ο Κρέων στην *Αντιγόνη*, ο οποίος επιχειρεί να επαναφέρει την ασφάλεια και τη σταθερότητα στην πόλη, οι Ατρείδες στον *Αίαντα* και ο Οδυσσεύς (ως ο εκφραστής της εξουσίας των Ατρείδων) στον *Φιλοκτήτη*, οι οποίοι ενεργούν με γνώμονα την επιτυχή έκβαση της τρωικής εκστρατείας. Οι ηγέτες αυτοί αποδεικνύονται «κακοί» όχι λόγω του στόχου που έθεσαν (δεν επεδίωξαν κάτι άδικο, παράνομο ή αντίθετο προς το κοινό συμφέρον), αλλά λόγω των μέσων που χρησιμοποίησαν για να τον επιτύχουν. Παρά, δηλαδή, τις καλές τους προθέσεις, προέβησαν σε λανθασμένους χειρισμούς και αποδείχθηκαν αναποτελεσματικοί ή/και ανήθικοι. Στην τρίτη, τέλος, κατηγορία ανήκουν οι περιπτώσεις των «κακών ηγετών», οι οποίοι αποδείχθηκαν αποτυχημένοι ή/και ανήθικοι αλλά και οι προθέσεις τους ήταν επίσης μεμπτές. Πρόκειται για τον Κρέοντα στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*⁴⁵¹ και για τους πλέον διεφθαρμένους, σκληρούς και αμετανόητους,

---

451 Ο Peterkin (1929) 263-273, υποστηρίζει ότι ο Κρέων είναι ο ίδιος και στα τρία έργα (*Αντιγόνη*, *Οιδίπους Τύραννος* και *Οιδίπους επί Κολωνώ*). Ο Κρέων αναπτύσσεται ως χαρακτήρας, κάτι που είναι απολύτως δυνατό και ανθρωπίνως πιθανό. Αποκλείεται, υποστηρίζει, να μην είδε ο Σοφοκλής την ανάγκη για σταθερότητα του χαρακτήρα. Στον *Οιδίποδα Τύραννο* ο Κρέων είναι ο πρακτικός άνθρωπος, ο δεύτερος τη τάξει, ο οποίος εκφράζει υπακοή στον βασιλιά. Αρνείται τις υπευθυνότητες προκειμένου να έχει την ελευθερία του και στο τέλος είναι μεν ευγενικός αλλά και ψυχρά πρακτικός απέναντι στον Οιδίποδα. Στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* ο Κρέων είναι ο πολιτικός της σκοπιμότητας, ο οποίος επιδιώκει το αποτέλεσμα ανεξαρτήτως του μέσου που θα χρησιμοποιήσει. Δεν διστάζει να θυσιάσει ένα άτομο προκειμένου να εξυπηρετήσει μια πολιτική πράξη: διώχνει τον Οιδίποδα, αλλά στη συνέχεια θέλει να τον επαναφέρει. Αποφασίζει ψυχρά, είναι απότομος και βίαιος, αποτυχημένος ως διπλωμάτης. Στην *Αντιγόνη* έχει πλέον φθαρεί από την πολυετή τριβή με την εξουσία. Έχει αναπτύξει το «γραφειοκρατικό» στυλ διακυβέρνησης, έπαψε να ενδιαφέρεται για τα άτομα που αποτελούν το κράτος. Είναι ο ίδιος το κράτος και δεν ανέχεται αντίδραση ή κριτική. Από εδώ προκύπτει και η αντίθεσή του στην *Αντιγόνη*. Στο τέλος είναι καταρακωμένος, υπεύθυνος για τον θάνατο του γιου και της γυναίκας του. Αν έμενε δεύτερος, όπως στον *Οιδίποδα Τύραννο*, δεν θα προκαλούσε τόσο κακό. Για τον Κρέοντα ισχύει αυτό που είπε ο Τάκιτος για τον Γάλβα «*Carax imperii nisi imperasset*» (= θα εθεωρείτο ικανός να κυβερνήσει, αν δεν είχε κυβερνήσει). Μπορεί κάποιες επιμέρους παρατηρήσεις του Peterkin για τον Κρέοντα ως ηγέτη να ευσταθούν, ωστόσο η σύνδεση των τραγωδιών με τη συγκεκριμένη σειρά που τις διαβάσει ο μελετητής δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτή. Επίσης, είναι πολύ απίθανο γράφοντας τα τρία έργα ο Σοφοκλής να επεδίωκε την ανάπτυξη του χαρακτήρα του Κρέοντα, τη στιγμή που το κάθε έργο

τον Αίγισθο και την Κλυταιμίστρα στην *Ηλέκτρα*. Οι ηγέτες και των τριών κατηγοριών ανεξαιρέτως, έχουν να αντιμετωπίσουν σοβαρότατα και κρίσιμα ζητήματα, μεταξύ των οποίων και την αμφισβήτηση της εξουσίας τους. Η τραγωδία προσφέρει, συνεπώς, τη δυνατότητα να εξετάσουμε ποια ιδιαίτερα γνωρίσματα επιδεικνύουν οι ηγέτες κάτω από ιδιαίτερα κρίσιμες για την πόλη και τους ίδιους προσωπικά συνθήκες, τα οποία εκ του αποτελέσματος αποδεικνύονται θετικά ή αρνητικά.

Τόσο οι Ατρείδες στον *Αίαντα* όσο και ο Κρέων στην *Αντιγόνη* είχαν κάθε δικαίωμα να απαιτούν την τήρηση των νόμων, την εφαρμογή της τάξης και της πειθαρχίας στο στράτευμα και την πόλη. Αντέδρασαν στην απειθαρχία, επειδή έκριναν ότι διακυβεύεται το κοινό συμφέρον και η ασφάλεια. Η βασική αυτή θέση θα μπορούσε να στηριχθεί με επιχειρήματα, χωρίς οργή, χωρίς υποτίμηση και προσβολή του αντιπάλου, με τρόπο που να ενισχύει το δίκαιο του ηγέτη. Αντ' αυτού, η ακρότητα των αποφάσεων (θανάτωση της Αντιγόνης μπροστά στα μάτια του Αίμονα, θανάτωση και της Ισμήνης, απαγόρευση της ταφής του Αίαντα, τιμωρία του Τεύκρου) και η απαίτηση υποταγής οδήγησαν τους ηγέτες αυτούς στην αποτυχία. Ο Κρέων και οι Ατρείδες κυριαρχούνται από το πείσμα, την ισχυρογνωμοσύνη και την οργή, και διαπράττουν το ίδιο λάθος: δεν ακούνε τον συνομιλητή τους και δεν καταβάλλουν καμιά προσπάθεια να κατανοήσουν τις θέσεις του. Είναι άκαμπτοι και δυσκολεύονται να μετακινηθούν από τις αποφάσεις τους, δεν επιδεικνύουν καμιά ευελιξία και προσαρμοστικότητα. Η πραγματική τους αδυναμία να ελέγξουν την κατάσταση τους οδηγεί σε όλο και πιο ακραία και βίαιη συμπεριφορά. Τη στιγμή της αμφισβήτησης της εξουσίας τους, δεν έχουν τη νηφαλιότητα και την ηρεμία να αξιολογήσουν το πρόβλημα στις πραγματικές του διαστάσεις και αντιδρούν με τρόπο ακραίο και υπερβολικό δείχνοντας αδυναμία διαχείρισης της κατάστασης.

Με όρους της ψυχολογίας, θα λέγαμε ότι ούτε οι Ατρείδες ούτε ο Κρέων χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό *συναισθηματικής νοημοσύνης*. Δεν επιδεικνύουν τον βαθμό αυτογνωσίας που θα τους βοηθούσε να ερμηνεύσουν σωστά τα συναισθήματά τους και να αντιληφθούν ότι εκείνο που πραγματικά υπερίσχυε για τους ίδιους τη δεδομένη στιγμή δεν ήταν το καλό της πόλης, αλλά ο πληγωμένος εγωισμός τους. Δεν μπόρεσαν να ελέγξουν τα

εγείρει άλλα, πολύ πιο καίρια ζητήματα. Και ο Jebb (*Oedipous Coloneus*, Introd., p. xxv) θεωρεί ότι πρόκειται για τρεις διαφορετικούς άνδρες στα τρία έργα του Σοφοκλή. Στον *Οιδίποδα Τύραννο* ο Κρέων έχει ισχυρό αυτοσεβασμό, είναι ευγενής και δεν επιδεικνύεται. Στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* είναι άτεγκτος σε θέματα πειθαρχίας, όπως και στην *Αντιγόνη*, όπου όμως βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο από ό,τι στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*.

συναισθήματά τους (*αυτορρύθμιση*), έγιναν έρμαιο του θυμού που τους τύφλωσε και προδιέγραψε τη μετέπειτα συμπεριφορά τους. Δεν έδειξαν την απαραίτητη κοινωνική ευαισθησία, που θα τους επέτρεπε να μουν στη θέση του άλλου και να νοιαστούν πραγματικά για εκείνον, και, κυρίως, απέτυχαν στη διαχείριση των σχέσεών τους με τους γύρω τους. Έκλεισαν κάθε δίοδο επικοινωνίας, κατέστρεψαν τους προσωπικούς και οικογενειακούς δεσμούς που είχαν και, αντί να επιλύσουν, όξυναν τις διαφορές.

Οι κακοί ηγέτες των τραγωδιών αυτών, παρά τις καλές προθέσεις που πρόβαλαν, απέδειξαν ότι, επί της ουσίας, ενήργησαν προκρίνοντας όχι το κοινό, αλλά το προσωπικό τους όφελος. Ή, για να το θέσουμε διαφορετικά, προωθώντας το κοινό καλό έβλεπαν ότι θα αποκόμιζαν πολύ περισσότερα οφέλη σε προσωπικό επίπεδο (ενίσχυση της εξουσίας τους, αύξηση του κύρους και της δύναμής τους). Στην επιδίωξη του στόχου τους συγκρούστηκαν με όσους διαφώνησαν μαζί τους και επέδειξαν πολύ μεγάλο εγωισμό και πείσμα. Τελικά, η επιδίωξη του κοινού στόχου έφτασε να σημαίνει επιδίωξη του προσωπικού στόχου. Ο Αγαμέμνων δέχθηκε τη δημόσια κριτική του φίλου Οδυσσέα αλλά, ακόμα κι όταν υποχώρησε και επέτρεψε την ταφή του Αίαντα, δήλωνε αμετάπειστος και επέμεινε στην ορθότητα της αρχικής του απόφασης. Αντιθέτως, ο Κρέων που εξελέγηκε σε έναν από τους πλέον σκληρούς και τυραννικούς ηγέτες, αν και αργά, αναγνώρισε το λάθος του και είναι ο μοναδικός ηγέτης στα δράματα του Σοφοκλή, που το ομολόγησε. Ο Κρέων ύστερα από την κριτική που δέχθηκε από τον Φύλακα, τον Χορό, τον Αίμονα και τον Τειρεσία, παραδέχθηκε ότι έσφαλε. Η ίδια η έκβαση των γεγονότων τον οδήγησε στην αργοπορημένη συνειδητοποίηση του λάθους του και, μπροστά στη μεγάλη οικογενειακή καταστροφή που τον βρήκε, συνειδητοποίησε την αποτυχία του.

Ο Αίγισθος και η Κλυταιμήστρα στην *Ηλέκτρα* και ο Κρέων στον *Οιδίποδα επί Κολωνών* είναι τόσο διεφθαρμένοι που δεν διστάζουν μπροστά σε τίποτα. Ο Κρέων δεν δείχνει κανένα οίκτο για τον γέροντα, τυφλό και εξόριστο Οιδίποδα, τον βλέπει μόνο ως μέσο ευημερίας της πόλης του. Χρησιμοποιεί κάθε μέσο (δόλο, απειλή, αρπαγή) προκειμένου να πετύχει τον σκοπό του και σε κανένα σημείο δεν δείχνει να συνειδητοποιεί την ηθική του κατάπτωση. Το ίδιο, και ίσως σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό, συμβαίνει με τον Αίγισθο και την Κλυταιμήστρα. Πρόκειται για πλήρως διεφθαρμένους ηγέτες που πάνω από όλα βάζουν την κατοχή της εξουσίας, ακόμα και με τη θυσία της οικογένειάς τους (η Κλυταιμήστρα). Μέχρι το τέλος τους παραμένουν αμετανόητοι, χωρίς καμιά συναίσθηση του λάθους τους. Η ηγεσία τους συγκεντρώνει όλα τα αρνητικά γνωρίσματα των «κακών

ηγετών» στον ύψιστο βαθμό και, επιπλέον, την εκ προθέσεως κακή ηγετική συμπεριφορά.

Μέσα σε όλες αυτές τις περιπτώσεις αρνητικών παραδειγμάτων ηγετών, στα έργα του Σοφοκλή παρουσιάζονται και δύο ηγέτες-πρότυπα. Ο Οδυσσεύς στον *Αίαντα* και ο Θησεύς στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* ενεργούν κάτω από δύσκολες και κρίσιμες συνθήκες, αλλά κατορθώνουν να είναι αποτελεσματικοί. Και οι δύο έχουν την ικανότητα να υπερβαίνουν την καθιερωμένη θεώρηση των πραγμάτων και να επιδεικνύουν πιο προοδευτική ματιά. Ο Θησεύς βλέπει πέρα από τον «μιαρό και άναγνο» Οιδίποδα, ο Οδυσσεύς βλέπει πέρα από τον εχθρό Αίαντα. Και οι δύο είναι έτοιμοι να υπερβούν την εποχή τους, ακόμη κι αν χρειαστεί να αντιμετωπίσουν τυχόν αντιστάσεις. Ο Θησεύς υπερβαίνει τους αρχικούς ενδοιασμούς του Χορού, τους δόλους και τις απειλές του Κρέοντα, αναλαμβάνει ακόμη και ένοπλο δράση προκειμένου να υπερασπιστεί την απόφασή του. Ο Οδυσσεύς υπερβαίνει την ίδια την Αθηνά που τον καλεί να αντιμετωπίσει τον Αίαντα ως εχθρό, καταφέρνει με διπλωματικό τρόπο να μεταστρέψει την απόφαση του Αγαμέμνονα χωρίς να συγκρουστεί μαζί του και χωρίς να τον εκθέσει στο στράτευμα, καταφέρνει να χειριστεί με κατάλληλο τρόπο και τον Τεύκρο, έτσι ώστε να ικανοποιήσει το περί δικαίου αίσθημά του. Και οι δύο, Οδυσσεύς και Θησεύς, επιδεικνύουν ωριμότητα και ευελιξία. Τολμούν να διαφοροποιηθούν –κυρίως ο Οδυσσεύς– αναλαμβάνοντας και το ρίσκο μιας τέτοιας συμπεριφοράς. Βλέπουν το κοινό καλό και μέσα σε αυτό εντάσσουν το προσωπικό τους όφελος.

Στην περίπτωση του Οδυσσέα –η δυνατότητα σύγκρισης με την τακτική του αναποτελεσματικού Αγαμέμνονα βοηθά αυτή την εξέταση–, βρίσκουν απόλυτη εφαρμογή τόσο τις απόψεις του Goleman για τη *συναισθηματική νοημοσύνη*, όσο και του Sternberg για το συστημικό μοντέλο *σοφία, δημιουργικότητα, ευφυΐα* (WICS). Ο Οδυσσεύς παρουσιάζει υψηλότερο βαθμό αυτογνωσίας. Παρόλο που η Αθηνά του υποδεικνύει ότι θα πρέπει να χαρεί με το πάθημα του εχθρού του, ο Οδυσσεύς διακρίνει και ξεκαθαρίζει τα συναισθήματά του, τα ελέγχει πλήρως (*αυτορρύθμιση*) και εντοπίζει την πηγή προέλευσής του: ο φόβος του θανάτου, το ευμετάβολο της ανθρώπινης κατάστασης, δεν του επιτρέπουν να χαρεί εις βάρος του Αίαντα, ούτε όμως να οργιστεί με τον Τεύκρο (σε αντίθεση με τον Αγαμέμνονα). Έχει την κοινωνική ευαισθησία να μπορεί να μπει στη θέση του άλλου και να τον κατανοήσει (*ενσυναίσθηση*) καθώς επίσης και να δείξει το έμπρακτο ενδιαφέρον του για όσα ο άλλος βιώνει. Έτσι, κατανοεί το δικαίωμα ταφής του Αίαντα που προασπίζεται ο Τεύκρος και τον υποστηρίζει στη διεκδίκησή του. Ανάλογη κοινωνική

ευαισθησία δείχνει και προς τον Αγαμέμνονα, παρόλο που διαφωνεί μαζί του. Κατανοεί τη θέση του αρχιστρατήγου, όταν βρίσκεται εγκλωβισμένος ανάμεσα στη σταθερότητα και ανυπακοή του Τεύκρου από τη μια και στην απόφασή του να τιμωρήσει τον Αίαντα και να ικανοποιήσει το στράτευμα από την άλλη. Αντιλαμβάνεται τον βαθμό δέσμευσης που ανέλαβε ο Αγαμέμνων με την εξαγγελία της απόφασής του καθώς και τον φόβο να μη φανεί δειλός μπροστά στους στρατιώτες του. Ο Οδυσσεύς διαχειρίζεται με τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο τις σχέσεις του με τον Τεύκρο και τον Αγαμέμνονα, έτσι ώστε να είναι σαφής και ξεκάθαρος στις απόψεις του, να κερδίσει την εμπιστοσύνη και των δύο – παρόλο που μεταξύ τους υπάρχει πόλωση–, και με τον πειστικό του λόγο να τους βγάλει από το αδιέξοδο. Ενώ η τακτική του Αγαμέμνονα προκάλεσε ένταση και όξυνε το πρόβλημα, η ευαισθησία, η ευελιξία και οι κατάλληλοι χειρισμοί του Οδυσσέα κατέδειξαν τα γνωρίσματα που απαιτούσε η κρίσιμη αυτή κατάσταση.

Η αποτελεσματικότητα του Οδυσσέα ανταποκρίνεται πλήρως και στο μοντέλο του Sternberg *σοφία, δημιουργικότητα, ευφυΐα* (WICS). Διαθέτει εκείνη τη *δημιουργικότητα* ώστε να εντοπίζει ακριβώς τη φύση και την ουσία του προβλήματος. Αντιλαμβάνεται ότι η σύγκρουση του Αγαμέμνονα έχει και προσωπικά κίνητρα, και η τοποθέτηση του προβλήματος στη σωστή του βάση θα οδηγήσει στην αποδοχή της προτεινόμενης λύσης και από τις δύο πλευρές. Τα κίνητρά του είναι εσωτερικά και συνδέονται με τη φιλοσοφία του για το ευμετάβολο της ανθρώπινης ζωής. Ο Οδυσσεύς αξιοποιεί την προϋπάρχουσα εμπειρία, καθώς βλέπει ότι η συγκρουσιακή τακτική των Ατρείδων μάλλον επιτείνει παρά εκτονώνει το πρόβλημα. Οποσδήποτε η επιλογή του εμπεριέχει υψηλό βαθμό επικινδυνότητας. Τη στιγμή που ο στρατός είναι ταγμένος στο πλευρό του Αγαμέμνονα, η διαφωνία του Οδυσσέα ενέχει ανασφάλεια. Ο Οδυσσεύς, όμως, κατορθώνει, να καταστήσει αποδεκτές από όλους τις απόψεις του, έστω κι αν ο Αγαμέμνων συνεχίζει να διαφωνεί, επειδή αποδεικνύει ότι κατέχει εκείνη την επιτυχή *ευφυΐα*, που περιλαμβάνει το σύνολο των δεξιοτήτων που μπορούν να επιλύσουν τα καθημερινά προβλήματα που αναφύονται. Διαθέτει την ικανότητα ανάλυσης, εκτίμησης και αξιολόγησης των στοιχείων, τη συναισθηματική νοημοσύνη που του επιτρέπει να κατανοήσει και να συναισθανθεί τη θέση των άλλων, έτσι ώστε να κάνει τις κατάλληλες επιλογές. Τέλος, ο Οδυσσεύς επιδεικνύει *σοφία*, όταν αξιοποιεί όλα τα προαναφερθέντα στοιχεία για το κοινό καλό. Η τακτική του εξισορροπεί τα συμφέροντα όλων των εμπλεκομένων, ικανοποιεί και τον Τεύκρο και τον Αγαμέμνονα αλλά και το στράτευμα, και σε τελική ανάλυση συμβάλλει και προωθεί την επίτευξη του κοινού στόχου. Ο Οδυσσεύς, αναδεικνύεται ένας από τους

καλύτερους ηγέτες, ικανότατος και αποτελεσματικός.

Επιμέρους στοιχεία της συναισθηματικής νοημοσύνης διακρίνει κανείς και στην περίπτωση του Θησέα, παρόλο που αυτή δεν παρουσιάζεται τόσο ολοκληρωμένα όσο του Οδυσσέα. Ο Θησεύς ελέγχει πλήρως τα συναισθήματά του και δηλώνει ότι αποποιείται την οργή, την οποία χρησιμοποιεί μόνο ως έσχατη λύση. Είναι ιδιαίτερος σαφής ως προς τον βαθμό *ενσυναίσθησης* που εκφράζει προς τον ξένο Οιδίποδα. Τα προσωπικά του βιώματα τον έχουν εφοδιάσει με τέτοια εμπειρία, ώστε όχι απλά να κατανοεί την κατάσταση του Οιδίποδα, αλλά να συμπάσχει μαζί του και να αναλαμβάνει έμπρακτα να τον στηρίζει. Είναι επίσης ικανότατος στη διαχείριση των σχέσεών του με τους άλλους. Ξέρει πότε και σε ποιο βαθμό θα μιλήσει αυστηρά στον Κρέοντα, πότε η κατάσταση απαιτεί ακόμα και να τον απειλήσει ή και να πολεμήσει εναντίον του. Συγχρόνως, ο Θησεύς έχει την κατάλληλη προσέγγιση προς τον Οιδίποδα και τις θυγατέρες του, έτσι ώστε να τους εμπνέει το αίσθημα της ασφάλειας και της εμπιστοσύνης. Και ο Θησεύς, επίσης, διαγράφεται θετικά ως ένας αποτελεσματικός ηγέτης.

Συζητώντας την περίπτωση του Οιδίποδα στον *Οιδίποδα Τύραννο* στο πλαίσιο της άσκησης της εξουσίας διαπιστώνουμε τη δυσκολία να εντάξουμε τον Οιδίποδα σε κάποια κατηγορία ηγετών, ακριβώς λόγω της ιδιαιτερότητας του έργου και λόγω της πολυπλοκότητας της φύσης του ίδιου του Οιδίποδα. Εντοπίζουμε, ωστόσο, δύο βασικά χαρακτηριστικά που επηρέασαν τον Οιδίποδα στη λήψη αποφάσεων και καθόρισαν, τελικά, τη ζωή του ίδιου και της πόλης του. Ο Οιδίπους στον *Οιδίποδα Τύραννο* χαρακτηρίζεται από εγνωσμένη ευφυΐα. Η ευφυΐα είναι το γνώρισμα που τον οδήγησε στην ανάληψη της εξουσίας, η έκβαση όμως των πραγμάτων καταδεικνύει ότι αυτή δεν ήταν αρκετή ώστε να τον οδηγήσει σε ένα αίσιο τέλος. Επιπλέον, η σύγχρονη πολιτική επιστήμη θεωρεί ότι η ευφυΐα από μόνη της δεν αποτελεί εγγύηση επιτυχούς ηγεσίας. Οι έρευνες δείχνουν ότι ο ευφυέστερος δεν είναι και ο καλύτερος ηγέτης.⁴⁵² Βασικό και καθοριστικό στην πορεία του Οιδίποδα γνώρισμα είναι επίσης ο θυμός. Ο ίδιος αναφέρεται στον θυμό που ένιωσε, όταν στο τρίστρατο συγκρούστηκε με τον άγνωστο γέροντα και τον κτύπησε θανάσιμα (*παίω δι' ὀργῆς* 807). Τον βλέπουμε, επίσης, να οργίζεται και να συγκρούεται με τον Κρέοντα και τον Τειρεσία, να ενεργεί θυμωμένα και απειλητικά απέναντι στον βοσκό.

---

452 Hughes κ.ά. (1993) 145.

Το θέμα του θυμού και η επίδρασή του στην κρίση του ανθρώπου και στη λήψη αποφάσεων έχει παρουσιαστεί από τις Jennifer Lerner και Larissa Tieneds.⁴⁵³ Ο θυμός, υποστηρίζουν, είναι το πιο αξιοπρόσεκτο συναίσθημα για τρεις λόγους. Πρώτον, λόγω της συχνότητάς του, η οποία έχει τεκμηριωθεί και μέσα από τα πορίσματα ερευνών. Δεύτερον, επειδή ο θυμός είναι το συναίσθημα εκείνο που τραβά την προσοχή ακόμη και λόγω των εξωτερικών αλλαγών που παρατηρούνται στον άνθρωπο. Ο θυμός συνδέεται με τη δύναμη, την κυριαρχία και την επιβολή, σε αντίθεση με τη λύπη, η οποία συνδέεται με τη συμπάθεια και την ανάγκη. Τρίτον, λόγω της προσθετικής του δύναμης. Ο θυμός μεταφέρεται από το παρελθόν και ενσταλάζει σε κρίσεις και αποφάσεις που ίσως να μην συνδέονται με τις καταστάσεις του παρελθόντος.

Ο Αριστοτέλης, όπως προαναφέρθηκε, στα *Ηθικά Νικομάχεια* επεσήμανε ότι είναι εύκολο να θυμώσει ο καθένας. Το δύσκολο είναι να θυμώσει με το σωστό πρόσωπο, στον σωστό βαθμό, τη σωστή ώρα, για τον σωστό λόγο και με τον σωστό τρόπο. Αυτό, συμπληρώνουν οι Lerner και Tieneds, μπορούμε να το δούμε σε όλες εκείνες τις περιπτώσεις που εξαιτίας του θυμού, τιμωρείται το λάθος άτομο. Ο θυμός χρωματίζει τις αποφάσεις, τη συμπεριφορά του ατόμου, επηρεάζει τις γνωστικές και κοινωνικές διαδικασίες που διαμορφώνουν τις αποφάσεις του και τη ζωή που ζει. Ο θυμός συνδέεται με την αίσθηση του ανθρώπου ότι ο ίδιος πληγώθηκε προσωπικά, συνδέεται με τη σιγουριά για αυτό που έγινε και την αιτία που το προκάλεσε, την πίστη ότι κάποιος άλλος ήταν υπεύθυνος γι' αυτό και, τέλος, την αίσθηση ότι ο ίδιος μπορεί ακόμα να επηρεάσει και να χειριστεί την κατάσταση. Ο θυμός, σε αντίθεση με άλλα τοξικά συναισθήματα τα οποία οδηγούν στην απαισιοδοξία, καθηλώνουν τον άνθρωπο και αναστέλλουν τη δράση του, ωθεί στην αλλαγή, στη μάχη εναντίον κάποιου και στην επιδίωξη του στόχου. Ο θυμός, καταλήγουν, αποτελεί κινητήρια δύναμη καθώς το άτομο αισθάνεται εμπιστοσύνη στις δυνάμεις του και πίστη ότι μπορεί να ελέγξει το μέλλον.

Αν εξετάσει κανείς τη συμπεριφορά του Οιδίποδα κάτω από αυτό το πρίσμα, θα διαπιστώσει ότι όλα τα πιο πάνω επηρέασαν την κρίση του και καθόρισαν τις αποφάσεις του. Η πληγωμένη του προσωπικότητα τού έδωσε ώθηση να συγκρουστεί και να σκοτώσει, τελικά, τον γέροντα που του έκλεισε τον δρόμο στο τρίστρατο. Ήταν απολύτως βέβαιος ότι είχε δίκαιο, ότι ο άλλος ευθυνόταν για ό,τι έγινε και ότι ο ίδιος μπορούσε να χειριστεί

---

453 Lerner και Tieneds (2006).

και να ελέγξει την κατάσταση. Η ίδια απόλυτη βεβαιότητα –συνδυασμένη και ενισχυμένη από την πίστη στην ευφυΐα του– τον οδήγησε στη θυμωμένη αντίδραση προς τον Τειρεσία και τον Κρέοντα, την απόλυτη βεβαιότητα ότι γνώριζε τι έγινε και την πεποίθηση ότι οι άλλοι είναι αυτοί που ευθύνονται για την κατάσταση. Η κρίση του επηρεάζεται από τον θυμό και οι αποφάσεις του λαμβάνονται υπ' αυτές τις συνθήκες. Καταδικάζει τον Κρέοντα, απειλεί τον Τειρεσία και τον βοσκό, είναι σίγουρος για την υποτιθέμενη εναντίον του σκευωρία. Ο Οιδίπους είναι ιδιαιτέρως δραστήριος, αποφασιστικός και ενεργός καθώς ο θυμός λειτουργεί ως κινητήριο δύναμη.

Εύλογα, λοιπόν, διερωτάται κανείς κατά πόσο οι ηγέτες των τραγωδιών θα μπορούσαν να αποφύγουν τις επερχόμενες καταστροφές. Αναλύοντας το θέμα της πρόβλεψης οι M. D. Watkins και M. H. Bazerman⁴⁵⁴ υποστηρίζουν ότι αυτή είναι μεν δύσκολη αλλά όχι ακατόρθωτη. Για να προβλέψει και να αντιμετωπίσει κανείς σωστά έναν επερχόμενο κίνδυνο θα πρέπει καταρχήν να τον αναγνωρίσει, δεύτερον να θέσει ως προτεραιότητα την αντιμετώπισή του και, τρίτον, να κινητοποιήσει όλα τα κατάλληλα μέσα προς αντιμετώπισή του. Αν ένα από τα τρία αυτά σημεία αποτύχει, ο κίνδυνος δεν αντιμετωπίζεται. Πολλές φορές, όπως εξηγούν, οι λόγοι για τους οποίους επέρχεται η αποτυχία είναι ψυχολογικοί, οργανωτικοί και πολιτικοί. Στους ψυχολογικούς λόγους συγκαταλέγονται η άρνηση του ανθρώπου να δει την πραγματικότητα, η υποτίμηση των ενδείξεων, το γεγονός ότι ο άνθρωπος προτιμά να τρέφει ψευδαισθήσεις, να νιώθει ικανός ότι μπορεί να αντιμετωπίσει το πρόβλημα, να εστιάζει στο παρόν και να μην βλέπει το μέλλον. Οι οργανωτικοί λόγοι αφορούν κυρίως τη διασπορά των πληροφοριών και την αδυναμία συνδυασμού τους, ενώ οι πολιτικοί τα διάφορα συμφέροντα που επηρεάζουν ή/και καθορίζουν τη λήψη αποφάσεων.

Στις τραγωδίες που εξετάστηκαν φαίνεται ότι τα στοιχεία αυτά λειτούργησαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό. Οι ηγέτες υποτίμησαν τον κίνδυνο, όταν φάνηκαν οι πρώτες του ενδείξεις και, ενώ χειρίστηκαν κατά προτεραιότητα το πρόβλημα που δημιουργήθηκε, δεν αξιοποίησαν τα κατάλληλα μέσα. Ο Κρέων στην *Αντιγόνη* υποτίμησε την πράξη της Αντιγόνης και θεώρησε ότι μπροστά στην απειλή της ποινής θα υποχωρούσε τόσο η ίδια όσο και όσοι την υποστήριζαν. Αισθανόταν ικανός να χειριστεί την κατάσταση και δεν μπόρεσε να δει ότι η απειθαρχία επεκτεινόταν σταδιακά από την Αντιγόνη στον Αίμονα

---

454 Watkins και Bazerman (2003).

και σε ολόκληρη την πόλη. Ενώ έλαβε από τον Αίμονα πληροφορίες για την κατάσταση που επικρατούσε στην πόλη, δεν τις αξιοποίησε επαρκώς και, εν τέλει, δεν απέτρεψε τον κίνδυνο. Με παρόμοιο τρόπο ενήργησαν και οι Ατρείδες στον *Αίαντα*. Δεν υπολόγισαν τον κίνδυνο που θα προκαλούσε η πληγωμένη τιμή του ήρωα που στερήθηκε τα όπλα του Αχιλλέα, δεν αξιολόγησαν και δεν εκτίμησαν στον βαθμό που θα έπρεπε την αντίδραση του Τεύκρου και, όταν έπρεπε να χειριστούν την κρίση, αντί να αξιοποιήσουν τα καλύτερα δυνατά μέσα, επιδείνωσαν την κατάσταση με την αυταρχική και συγκρουσιακή συμπεριφορά τους. Το γεγονός ότι οι χειρισμοί τους ήταν λανθασμένοι αποδείχθηκε από την πολύ διαφορετική και αποτελεσματική αντιμετώπιση του Οδυσσέα. Στον *Φιλοκτήτη*, ο εκπρόσωπος των ηγετών Οδυσσεύς έχει καταστρώσει ένα σχέδιο και θεωρεί δεδομένη την επιτυχία του. Δεν υπολογίζει τον κίνδυνο από ενδεχόμενη «αδυναμία» του Νεοπτόλεμου και θεωρεί ότι ο δόλος και η εξαπάτηση είναι ο μοναδικός τρόπος επιτυχίας της αποστολής. Ακόμη και όταν βλέπει τις πρώτες αντιδράσεις του Νεοπτόλεμου, δεν υπολογίζει ότι η επαφή με τον Φιλοκτήτη θα επιφέρει ενδεχόμενη μεταστροφή του νεαρού ήρωα, πράγμα που θα σημαίνει ναυάγιο του σχεδίου. Ο Οδυσσεύς δεν αξιοποιεί, επίσης, το αποτελεσματικότερο για την περίπτωση μέσο: την εξασφάλιση της εμπιστοσύνης του Φιλοκτήτη. Αυτό, δηλαδή, που λειτούργησε στο τέλος με την παρουσία του Ηρακλή. Στην *Ηλέκτρα* οι δύο ηγέτες είναι απόλυτα προσηλωμένοι στο παρόν, αδυνατούν να δουν το μέλλον και τις πραγματικές διαστάσεις της παράνομης βασιλείας τους, βιώνουν τη ψευδαίσθηση της εξουσίας τους και, ενώ φοβούνται τον θρήνο της Ηλέκτρας, δεν εκτιμούν σωστά τον επερχόμενο γι' αυτούς κίνδυνο.

Με εξαίρεση των Θησέα στον *Οιδίποδα επί Κολωνών*, ο οποίος εκτιμά σωστά τον κίνδυνο και τον αντιμετωπίζει με τους κατάλληλους χειρισμούς, οι υπόλοιποι ηγέτες των τραγωδιών αδυνατούν να προβλέψουν και να αντιμετωπίσουν έγκαιρα και αποτελεσματικά τον επερχόμενο κίνδυνο. Η ανασφάλεια της εξουσίας που βιώνουν, οι βεβιασμένες και οργίλες αντιδράσεις τους, η απόλυτη εμπιστοσύνη στις δυνάμεις τους, η αδυναμία να δεχθούν άλλη, διαφορετική άποψη, η αδυναμία να συνεκτιμήσουν επιμέρους στοιχεία και να οδηγηθούν σε ασφαλή συμπεράσματα, τους οδηγούν στην αποτυχία. Ακόμη και όταν θέτουν ως προτεραιότητα την αντιμετώπιση του προβλήματος που έχει προκύψει, τα μέσα που επιστρατεύουν δεν είναι τα κατάλληλα. Σε όλες τις περιπτώσεις φαίνεται ότι μπορεί να ήταν δύσκολο να προβλεφθεί ο επερχόμενος κίνδυνος, δεν ήταν όμως αδύνατο.

5.8 Συμπεράσματα

Όταν εξετάζει κανείς το θέμα της εικόνας του ηγέτη στην τραγωδία, είναι μάλλον εύλογος ο προβληματισμός κατά πόσο η εικόνα αυτή συνιστά μια παγιωμένη και προκαθορισμένη από τον μύθο και τις συμβάσεις μορφή. Όλη η μέχρι τώρα ανάλυση καταδεικνύει, πιστεύουμε, το αντίθετο. Ο Σοφοκλής σκιαγραφεί τους ηγέτες του δυναμικά, ως δρώντα πρόσωπα που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση με το περιβάλλον τους. Όπως επισημαίνει και ο Kirkwood αναφορικά με τους χαρακτήρες και τη δραματική δομή, στα έργα του Σοφοκλή διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο οι σχέσεις μεταξύ των προσώπων, οι οποίες δεν είναι ποτέ απλές, ούτε άσπρο-μαύρο. Ο Σοφοκλής προωθεί τη δραματική δράση και το δραματικό νόημα μέσα από την αλληλεπίδραση των χαρακτήρων, στοιχείο που θεωρήθηκε *ήθικώτατον και βέλτιστον*.⁴⁵⁵ Η αλληλεπίδραση αυτή επισημαίνεται και στην περίπτωση του ηγέτη. Χρειάζεται, βέβαια, προσοχή, όταν χαρακτηρίζει κανείς τους ηγέτες της τραγωδίας, καθώς κάθε περίπτωση ηγέτη είναι μοναδική και έχει τις ιδιαιτερότητές της. Οποιοσδήποτε γενικεύσεις κινδυνεύουν να καταστούν απλουστευτικές κρίσεις και να αποδυναμώσουν την πολυπλοκότητα και τη δυναμική των σχέσεων ηγεσίας που αναπτύσσονται.

Οι ηγέτες του Σοφοκλή άλλοτε επιφέρουν και άλλοτε όχι την επιθυμητή αλλαγή. Κάποτε αλλάζουν και οι ίδιοι. Ο Κρέων στην *Αντιγόνη* παρουσιάζει στην αρχή της βασιλείας του θετικά στοιχεία, στη συνέχεια εξελίσσεται σε τυραννικό ηγέτη, και τέλος, ύστερα από τη συζήτηση με τον Αίμονα και τον Τειρεσία, αλλάζει, μετακινείται από τις απόλυτες θέσεις του και τροποποιεί την απόφασή του, αλλά δεν επιφέρει την επιθυμητή αλλαγή. Προκαλεί μόνο καταστροφή. Οι Ατρείδες στον *Αίαντα* είναι άκαμπτοι, αμετακίνητοι και δεν επιδέχονται καμιά επίδραση από τον Τεύκρο. Αντίθετα, σταδιακά σκληραίνουν περαιτέρω τον λόγο και τη στάση τους. Επηρεάζονται μόνο από τον Οδυσσέα και υποχωρούν στο σκεπτικό του. Όμως, στον *Αίαντα* ο ηγέτης που επιφέρει την αλλαγή και αλληλεπιδρά με τους γύρω του θετικά, ο ηγέτης που ενεργεί με ευελιξία και αποτελεσματικότητα, είναι ο Οδυσσεύς. Το ίδιο ισχύει και για τον Θησέα στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*. Στον *Φιλοκτήτη* και την *Ηλέκτρα* παρακολουθούμε την αποτυχία της ηγεσίας τόσο στο να αφουγκραστεί τις απαιτήσεις της περίπτωσης, όσο και να επιτύχει τον στόχο της. Στον μεν *Φιλοκτήτη* επέρχεται τελικά η επέμβαση του θεού, στη δε *Ηλέκτρα* το βίαιο τέλος των ηγετών.

---

455 Kirkwood (1994) 99.

Παρόλο που οι απόψεις της πολιτικής επιστήμης είναι σχετικά πρόσφατες, διακρίνει κανείς ότι πολλά από αυτά που σήμερα η επιστήμη προσπαθεί να κωδικοποιήσει και να ερμηνεύσει θεωρητικά, ήταν αντιληπτά και βιωματικά αισθητά από τον Σοφοκλή. Το πιο χαρακτηριστικό, ίσως, παράδειγμα, είναι η αλληλεπίδραση του ηγέτη με τους αρχομένους και τις ιδιαίτερες συνθήκες της περίπτωσης. Ο Σοφοκλής παρουσιάζει τύπους ηγετών, οι οποίοι ενεργούν κάτω από διαφορετικές συνθήκες και αντιδρούν σε αυτές διαφορετικά κάθε φορά. Στις δύσκολες καταστάσεις που αντιμετωπίζουν όλοι ανεξαιρέτως οι ηγέτες των τραγωδιών του Σοφοκλή, βλέπουμε να ενεργοποιούνται διαφορετικά γνωρίσματα ή στοιχεία του χαρακτήρα τους προς αντιμετώπιση του προβλήματος.

Άλλοι ηγέτες ασκούν την εξουσία τους τυφλωμένοι από την οργή, με απόλυτη εμπιστοσύνη στην κρίση και την ευφυΐα τους, χωρίς συναίσθηση της θέσης του άλλου και χωρίς διάθεση να ακούσουν διαφορετική από τη δική τους άποψη. Και τα ίδια τα γνωρίσματα, όμως, δεν επενεργούν πάντοτε με τον ίδιο τρόπο. Ενώ, για παράδειγμα, ο θυμός των Ατρείδων στον *Αίαντα* επιτείνει το πρόβλημα και οδηγεί σε αδιέξοδο, ο θυμός του Θησέα στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* δίνει την ώθηση για αποφασιστική παρέμβαση και επίλυση του προβλήματος. Άλλοι, πάλι, ηγέτες αδυνατούν να εντάξουν το συγκεκριμένο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο και να το προσεγγίσουν ολιστικά. Ο Κρέων, για παράδειγμα, στην *Αντιγόνη*, αντιμετωπίζει ως πρόβλημα την ενέργεια της Αντιγόνης (ενέργεια η οποία στην πραγματικότητα συνιστά το σύμπτωμα) και όχι την υπέρβαση των ορίων της εξουσίας από τον ίδιο (γεγονός που συνιστά την ασθένεια).

Βασικό στοιχείο, επίσης, που καθορίζει την ηγετική συμπεριφορά είναι ο προσανατολισμός του ηγέτη στο *έργο* ή στον *άνθρωπο* ή και στα δύο. Μέσα από τις περιπτώσεις που παρουσιάστηκαν φάνηκε ότι, ακόμη και σε ιδιαίτερες κρίσιμες καταστάσεις, η αδιαφορία ή η αδυναμία του ηγέτη να διαγνώσει τις ανάγκες των ανθρώπων επηρέασε αρνητικά την άσκηση της ηγεσίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Κρέων στην *Αντιγόνη* και ο Οδυσσεύς στον *Φιλοκτήτη*. Ηγέτες, όμως, όπως ο Οδυσσεύς στον *Αίαντα* και ο Θησεύς στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, οι οποίοι είχαν την ικανότητα να εστιάσουν στο καθήκον χωρίς να παραβλέψουν τον άνθρωπο, κρίθηκαν επιτυχείς και αποτελεσματικοί.

Στα έργα του Σοφοκλή υπάρχουν ηγέτες, οι οποίοι αποδεικνύονται ευέλικτοι, προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες, διέρχονται με λεπτούς χειρισμούς μέσα από τις

συμπληγάδες και δεν διστάζουν να ριψοκινδυνεύσουν. Έχουν την ικανότητα να ανάγουν τα επιμέρους προβλήματα στο πραγματικό τους πλαίσιο και στις σωστές τους διαστάσεις. Ο Οδυσσεύς, για παράδειγμα, στον *Αίαντα* δεν μένει προσκολλημένος στην απειλητική πράξη του Αίαντα, αλλά ανάγει το πρόβλημα στο ευρύτερο θέμα που αφορά τις σχέσεις φιλίας και έχθρας μεταξύ των ανθρώπων και αντιλαμβάνεται ότι το συμφέρον όλων βρίσκεται στην υπέρβαση της έχθρας. Ο Σοφοκλής, λοιπόν, παρουσιάζει διαφορετικούς τύπους ηγετών και σκιαγραφεί ευκρινώς την πολιτική τους συμπεριφορά σε συνάρτηση με τα ιδιαίτερα γνωρίσματά τους, την κατάσταση και την ανοχή ή αντίσταση του περιβάλλοντός τους.

Ενώ οι ηγέτες ενδιαφέρονται να έχουν με το μέρος τους τη σύμφωνο γνώμη του λαού, ενώ η ηγεσία τους προϋποθέτει την εκούσια υπακοή του λαού και οι ίδιοι με τη ρητορική τους προσπαθούν να πείσουν και να στηρίζουν την εξουσία τους, ο λαός δεν εμφανίζεται να έχει δική του φωνή. Στις περιπτώσεις εκείνες που μεταφέρεται στη σκηνή η άποψη του λαού, δηλώνεται και ο φόβος να εκφραστεί αυτή ανοικτά. Ενώ ο ηγέτης φοβάται την αντίδραση του λαού (τόσο ο Κρέων στην *Αντιγόνη* όσο και η Κλυταιμίστρα στην *Ηλέκτρα*), ο ίδιος ο λαός δεν παρουσιάζεται να αξιοποιεί τη δύναμη που έχει. Οι περιπτώσεις αυτών που αντιδρούν είναι πάντα ατομικές. Πρόκειται για άτομα από τον οικογενειακό περίγυρο του ηγέτη (ο Αίμων και η Αντιγόνη, η Ηλέκτρα), ή άτομα με ιδιαίτερη δύναμη και σχέση με την εξουσία (ο Τεύκρος και ο Οδυσσεύς στον *Αίαντα*). Ακόμη, όμως, και σε αυτές τις περιπτώσεις η επίδραση των ατόμων στον ηγέτη είναι μικρή (εκτός από αυτήν του Οδυσσέα). Σε καμιά από τις σωζόμενες τραγωδίες του Σοφοκλή ο λαός δεν καθορίζει ή δεν επηρεάζει αποφασιστικά τη δράση και τη συμπεριφορά του ηγέτη.

Μικρή διαφοροποίηση και αντίσταση στην εξουσία παρατηρείται σε κάποιες περιπτώσεις από τον Χορό. Στην *Αντιγόνη* και στην *Ηλέκτρα*, όπου ο Χορός διαφωνεί με τον βασιλιά, παρατηρούμε ότι η αντίδρασή του είναι αρχικά συγκρατημένη. Ο Χορός δεν έχει τη δύναμη να εκφράσει ανοικτά τη διαφωνία ή τις ενστάσεις του και μόνο στη συνέχεια, όταν βρίσκει κάποιο έρεισμα και, συνεπώς, αισθάνεται κάποια σιγουριά, γίνεται πιο ενεργός. Στην *Αντιγόνη* το έρεισμα παρέχει ο μάντης Τειρεσίας. Η αδιάψευστη φωνή του μάντη που διατυπώνει απερίφραστα ότι είναι λάθος του βασιλιά να επεμβαίνει στα των θεών, δίνει στον Χορό τη δύναμη να εκφραστεί και ο ίδιος πιο ανοικτά. Στην *Ηλέκτρα*, ο Χορός μιλά για ανελευθερία στη διακυβέρνηση Αίγισθου-Κλυταιμίστρας, μόνο όταν η Κλυταιμίστρα

είναι νεκρή. Και στις δύο περιπτώσεις, ο Χορός, όταν πλέον νιώθει ασφάλεια, αναλαμβάνει και ενεργό δράση προκειμένου να καθοδηγήσει τον Κρέοντα ή να παράσχει βοήθεια στον Ορέστη και την Ηλέκτρα.

Αν ξαναδούμε προσεκτικά τις κατηγορίες πολιτών, όπως τις καθόρισε η Β. Kellerman με κριτήριο τον βαθμό εμπλοκής των αρχομένων στην εξουσία, θα διαπιστώσουμε ότι οι κατηγορίες αυτές που διατυπώθηκαν πρόσφατα και, θεωρητικά, χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες, μπορούν να περιγράψουν και τη σχέση αρχόντων-αρχομένων της σοφοκλείας τραγωδίας. Υπάρχουν οι πολίτες που είναι *αμέτοχοι* και *παθητικοί θεατές*. Αυτοί συνιστούν μία μεγάλη μερίδα πολιτών, οι οποίοι δεν ενδιαφέρονται ή απλά παρακολουθούν αλλά δεν εμπλέκονται σε ό,τι συμβαίνει γύρω τους (εδώ ανήκει όλη η πόλη που δεν αντιδρά στην *Αντιγόνη* και την *Ηλέκτρα*). Υπάρχουν, επίσης, οι *συμμετέχοντες*, όσοι πολίτες εκφράζουν με κάποιο τρόπο συμφωνία ή διαφωνία τους με τον ηγέτη (ο Φύλακας στην *Αντιγόνη* και εν μέρει η Ισμήνη, η οποία από την κατηγορία των *παθητικών θεατών* περνά σε αυτήν των *συμμετεχόντων*), οι *ακτιβιστές*, με έντονη δράση και ισχυρή αντίληψη για ό,τι συμβαίνει (ο Οδυσσεύς στον *Αίαντα*, ο Αίμων στην *Αντιγόνη*) και, τέλος, οι *ασυμβίβαστοι*, οι απόλυτα αφοσιωμένοι στο πρόσωπο ή την ιδέα που υποστηρίζουν (η *Αντιγόνη* στην ομόνυμη τραγωδία). Το έργο του Σοφοκλή, δηλαδή, παρουσιάζει όλο το φάσμα αντιδράσεων των πολιτών και όλους τους βαθμούς εμπλοκής των αρχομένων στα θέματα άσκησης της εξουσίας.

Ενώ, ωστόσο, είναι γεγονός ότι στις τραγωδίες του Σοφοκλή η συμμετοχή του λαού ή μεγάλου αριθμού πολιτών είναι ιδιαιτέρως περιορισμένη, η δύναμη του λαού είναι μεγάλη στο θέμα της νομιμοποίησης της εξουσίας.⁴⁵⁶ Οι τραγωδίες του Σοφοκλή αποκαλύπτουν ότι, πέραν της κληρονομικότητας, η εξουσία πηγάζει από τον λαό (η πόλη εκλέγει και ορίζει τον βασιλιά της) και ότι καθόλη τη διάρκεια άσκησης της κρίνεται και ελέγχεται

---

456 Εξετάζοντας τη σχέση αρχόντων-αρχομένων στην *Ιλιάδα*, ο Hammer (2002) 144 κ.ε., επισημαίνει ότι υπάρχουν αντιθετικά στοιχεία. Ενώ οι ηγέτες επιθυμούν να έχουν την κοινή γνώμη με το μέρος τους, στις συνελεύσεις είτε την αγνοούν είτε την ακολουθούν. Ο λαός ούτε κινεί τη δράση, ούτε όμως σιωπά εντελώς. Ο Hammer βλέπει τη σχέση αυτή ως «δημοψηφισματική πολιτική», με την ευρύτερη έννοια του όρου «δημοψηφισματικός», που σημαίνει ότι οι αποφάσεις των ηγετών αντλούν εν μέρει τη νομιμότητά τους από την αποδοχή του λαού καθώς αυτές λαμβάνονται στον δημόσιο χώρο (ο λαός δεν παίρνει μέρος σε ψηφοφορία). Αμοιβαία ο ηγέτης και ο λαός δίνουν και παίρνουν. Ο λαός δίνει υλικά και συμβολικά δώρα με τη μορφή «υποχρεώσεων», ενώ ο ηγέτης δίνει την ηγεσία και την καθοδήγηση ως «γενναιοδωρία». Δίνοντας, όμως, αντλεί τη δύναμή του και πάντα φοβάται μήπως κάποιος αντίζηλος δώσει περισσότερα. Η εξουσία, λοιπόν, που παρουσιάζεται ως αυθεντία, στηρίζεται στη δημόσια αποδοχή. Ο Luraghi (2013) 132 αναφέρεται, επίσης, στη δημόσια λήψη αποφάσεων λόγω της ανάγκης συναίνεσης.

από αυτόν η αποτελεσματικότητα και, κατά συνέπεια, η νομιμοποίησή της. Φαίνεται, όμως, ότι ο λαός της τραγωδίας δεν έχει συνειδητοποιήσει απόλυτα τον βαθμό της δύναμής του. Ο ποιητής παρουσιάζει τη δύναμη του λαού μάλλον ως δυνατότητα παρά ως εφαρμογή της και μεταφέρει στο κοινό ή τους αναγνώστες τον σχετικό προβληματισμό. Η Κλυταιμίστρα, για παράδειγμα, ήθελε να σταματήσει τον δημόσιο θρήνο της Ηλέκτρας και τις εις βάρος της διαδόσεις στον λαό, ακριβώς επειδή αντιλαμβανόταν τη σημασία της γνώμης και της δύναμης του λαού. Ο λαός, όμως, δεν αντέδρασε. Η δύναμη του λαού είναι τόσο μεγάλη, όσο και οι συνέπειες από την μη αξιοποίησή της. Όσο ο λαός φοβάται, τόσο αυξάνεται η αυθαιρεσία της εξουσίας. Όσο ο λαός συμπεριφέρεται ως «κακός αρχόμενος» τόσο περισσότερο στηρίζει την «κακή ηγεσία».

Η τραγωδία του Σοφοκλή, όμως, καλεί και τον ηγέτη να προβληματιστεί για τα πλεονεκτήματα που αποκτά, αν λαμβάνει υπόψη του τη φωνή του λαού. Η άσκηση της εξουσίας έδειξε ότι, όταν η φωνή του λαού εισακούεται και προσμετράται στη λήψη αποφάσεων, τα αποτελέσματα είναι καλύτερα για την πόλη και τα άτομα. Ο Κρέων δεν έλαβε υπόψη του την άποψη του Φύλακα, ούτε του Χορού, ούτε πολύ περισσότερο της Αντιγόνης και του Αίμονα, και οδηγήθηκε στην καταστροφή. Ο Αγαμέμνων, αν και με επιφυλάξεις, άκουσε τον Οδυσσέα, και διεφύλαξε το στράτευμα και τον κοινό στόχο.

Είναι, ακόμη, χαρακτηριστική η λεπτότητα με την οποία ο ποιητής διακρίνει τα κίνητρα των ηγετών, διαχωρίζοντας τα εσωτερικά από τα εξωτερικά. Όλοι οι ηγέτες προβάλλουν ως κίνητρο των πράξεών τους το κοινό καλό. Όλοι ισχυρίζονται ότι αγωνίζονται για την ασφάλεια και ευημερία των πολιτών τους, για την αύξηση και πρόοδο της πόλης τους. Ωστόσο, διακρίνονται και οι περιπτώσεις εκείνες που στην πραγματικότητα προσβλέπουν στο προσωπικό τους όφελος. Υπάρχουν οι περιπτώσεις των ηγετών που οι αποφάσεις τους λαμβάνονται με γνώμονα την προσωπική φήμη, την εδραίωση της εξουσίας, την εγωιστική επιβολή της άποψής τους, ακόμα κι αν αυτό θέτει σε κίνδυνο τη δημόσια υπόθεση (πρβλ. τα κίνητρα του Αγαμέμνονα στον *Αίαντα*). Υπάρχουν όμως και οι παραδειγματικές μορφές του Θησέα στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* και του Οδυσσέα στον *Αίαντα* που διακινδυνεύουν το προσωπικό τους όφελος και δρουν αποτελεσματικά με γνώμονα το κοινό καλό.

Το έργο του Σοφοκλή εγείρει, επίσης, τον προβληματισμό για το ζήτημα των ορίων της εξουσίας του βασιλιά. Σε δύο περιπτώσεις που το θέμα αφορά την ταφή νεκρών, η κοσμική συγκρούεται με τη θεϊκή εξουσία καθώς η πρώτη διεκδικεί λόγο στη δεύτερη.

Στον *Αίαντα* οι Ατρείδες απαγορεύουν την ταφή του Αίαντα και στην *Αντιγόνη* ο Κρέων απαγορεύει την ταφή και τον θρήνο του Πολυνείκη. Η απόφαση των ηγετών παρουσιάζεται ως νόμος στον οποίο πρέπει όλοι να υπακούσουν. Σε αντίθετη περίπτωση, η ανυπακοή τους εκλαμβάνεται ως αμφισβήτηση της εξουσίας και ως απειθαρχία, η οποία θέτει σε κίνδυνο την ίδια την πόλη. Και στις δύο τραγωδίες οι ηγέτες αντιδρούν οργισμένα και απειλούν με θάνατο τους απείθαρχους, υποστηρίζουν και επιχειρηματολογούν για το δικαίωμά τους να αποφασίζουν για τον νεκρό. Η αντίθετη φωνή ακούγεται στον *μεν Αίαντα* από τον Τεύκρο και τον Οδυσσέα στη δε *Αντιγόνη* πρωτίστως από τον μάντη Τειρεσία, οι οποίοι επιμένουν και είναι κατηγορηματικοί ως προς τον περιορισμό της βασιλικής εξουσίας. Και στα δύο έργα τίθεται με κάθε ευκρίνεια ότι ο βασιλιάς δεν μπορεί να καταπατεί το δίκαιο και να επεμβαίνει στα των θεών.

Οι τραγωδίες του Σοφοκλή θέτουν τον περιορισμό της κοσμικής εξουσίας έναντι της θεϊκής και δείχνουν με δύο διαφορετικούς τρόπους τις συνέπειες από την υπέρβαση των ορίων της. Όσο η εξουσία του βασιλιά αντιστέκεται στην εξουσία των θεών η πόλωση, η σύγκρουση και η απειθαρχία εντός της πόλεως αυξάνονται. Αντίθετα, η υποχώρηση της κοσμικής στη θεϊκή εξουσία εξασφαλίζει τη συνοχή της πόλης. Η υποχώρηση και η τήρηση των ορίων στον *Αίαντα* εκτόνωσε την κατάσταση και αποκατέστησε την τάξη στο στράτευμα. Το ανυποχώρητο του Κρέοντα στην *Αντιγόνη*, όμως, έφερε την καταστροφή του ίδιου και των αγαπημένων του προσώπων.

Σύγκρουση με τη θεϊκή εξουσία εκδηλώνεται και σε δύο ιδιαίτερες για το δράμα περιπτώσεις σύγκρουσης βασιλέων-μάντεων. Ο Κρέων στην *Αντιγόνη* και ο Οιδίπους στον *Οιδίποδα Τύραννο* συγκρούονται με τον μάντη Τειρεσία. Στην περίπτωση της *Αντιγόνης*, όπως προαναφέρθηκε, η σύγκρουση αφορούσε το θέμα της ταφής του νεκρού. Ο Κρέων υποχώρησε τελικά μπροστά στον μάντη, όχι επειδή πείσθηκε από αυτόν, αλλά επειδή τον κατέλαβε ο φόβος από τις επερχόμενες συμφορές. Στον *Οιδίποδα Τύραννο* ο Οιδίπους συγκρούεται με τον μάντη, όταν δεν παίρνει τις πληροφορίες που θέλει. Κατηγορεί τον μάντη και μέχρι το τέλος της συνομιλίας τους δεν υποχωρεί. Η πραγματικότητα καταδεικνύει στη συνέχεια πόσο άδικο είχε ο Οιδίπους και πόσο έσφαλε, όταν περιφρόνησε τη δύναμη της μαντικής. Η υπεροψία και το πείσμα των δύο βασιλέων τους οδήγησε στο να συγκρουστούν ακόμη και με τον εκπρόσωπο του θεού. Η κατάληξη,

ωστόσο, ήταν και για τους δύο βασιλείς οδυνηρή.⁴⁵⁷

Στα έργα του Σοφοκλή παρακολουθούμε την άσκηση της εξουσίας σε συγκεκριμένες, δύσκολες περιστάσεις που αντιμετωπίζει η πόλη και βλέπουμε τόσο την εκδοχή του «κακού» όσο και την εκδοχή του «καλού» ηγέτη. Εφαρμόζονται επιτυχημένα ή αποτυχημένα ποικίλες πολιτικές τακτικές, που βασίζονται στον δόλο, τη βία, τις απειλές ή στη μετριοπάθεια, την κατανόηση, την πειθώ, την υποστήριξη ακόμα και αυτού του εχθρού. «Η σοφόκλεια τραγωδία παρουσιάζει τις πολιτικές επιλογές όπως είναι και όχι όπως θα θέλαμε να είναι», επισημαίνει ο Osborne.⁴⁵⁸ Οι ηγέτες αντιδρούν στις προκλήσεις και τα διλήμματα αξιολογώντας τα δεδομένα της περίπτωσης. Η πολιτική τους δράση, είτε επιτυγχάνει είτε αποτυγχάνει, δεν παύει να αποτελεί μία δυνατότητα ανθρώπινης επιλογής. Επαφίεται σε εμάς να κρίνουμε και να αξιολογήσουμε όλες αυτές τις εκφάνσεις της ηγετικής συμπεριφοράς και τα αποτελέσματά τους. Ο ποιητής με διεισδυτικό τρόπο αναλύει και παρουσιάζει τις καταστάσεις, προβληματίζει και παρέχει τροφή για σκέψη στο κοινό ή τους αναγνώστες του.

---

457 Σύγκρουση με τον μάντη παρατηρούμε και στις *Βάκχες* του Ευριπίδη, όπου ο Πενθείς συγκρούεται όχι μόνο με τον μάντη Τειρεσία, αλλά και με τον ίδιο τον θεό Διόνυσο. Αντιθέτως, στον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου αναφέρεται ρητώς ότι, όταν το στράτευμα βασανιζόταν και εξασθένιζε, ο Αγαμέμνων δεν κατηγορήσε κανέναν μάντη (*μάντιν οὔτινα ψέγων* 186) και υποτάχθηκε στη μοίρα του.

458 Osborne (2012) 271.

Ηγετική συνείδηση

Ο ηγέτης ενσαρκώνει έναν πολύ σημαντικό ρόλο και θα πρέπει να ανταποκρίνεται σε αυτόν με απόλυτη συνείδηση του καθήκοντός του. Εξ ορισμού ο ηγέτης εμπλέκεται με το δημόσιο και οι αποφάσεις του επηρεάζουν με τον πλέον σημαντικό τρόπο το σύνολο της κοινωνίας. Ασκώντας, λοιπόν, το αξίωμά του ο ηγέτης οφείλει να ενεργεί συναισθανόμενος πλήρως τη θέση που αναλαμβάνει καθώς και τα απορρέοντα από αυτήν. Οφείλει να ενεργεί με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον και να ανταποκρίνεται αποτελεσματικά στις προσδοκίες των αρχομένων.

Ο αυθεντικός ηγέτης, παρατηρούν οι George κ.ά.,⁴⁵⁹ δείχνει πάθος για τον στόχο του, εφαρμόζει σταθερά τις αρχές του, καθοδηγεί με την καρδιά και το μυαλό, εδραιώνει μακροχρόνιες και ουσιαστικές σχέσεις, έχει αυτοπειθαρχία και, εν τέλει, ξέρει ποιος είναι. Αναπτύσσοντας τον *Οδηγό Επιβίωσης των Ηγετών*, οι Heifetz και Linsky⁴⁶⁰ σημειώνουν μεταξύ άλλων ότι ο ηγέτης πρέπει να διακρίνει την προσωπική από την επαγγελματική του ζωή, το πρόσωπο από τον ρόλο του. Συχνά οι επιθέσεις γίνονται προς τον ρόλο και όχι προς το πρόσωπο του ηγέτη και ως τέτοιες θα πρέπει να τις εκλαμβάνει. Ο ηγέτης θα πρέπει, επίσης, να χειρίζεται τις επιθυμίες του, ώστε να μην επηρεάζουν τη λογική και τη σοφία του. Οι δύο πιο δυνατές επιθυμίες είναι η επιθυμία για έλεγχο και η επιθυμία για σπουδαιότητα. Η πρώτη μπορεί να επιφέρει τα αντίθετα αποτελέσματα και να καταστήσει, τελικά, τον ηγέτη τρωτό. Η δεύτερη, δημιουργεί σχέσεις εξάρτησης με τους υφισταμένους, οι οποίοι δεν διαφωνούν και δεν εκφράζουν την άποψή τους προς τον ηγέτη, με αποτέλεσμα να υπάρχει μεγάλη πιθανότητα για λάθη. Ο ηγέτης, παρατηρούν ακόμη οι Heifetz και Linsky, ενώ βιώνει μία κατάσταση, πρέπει συγχρόνως να τη βλέπει και αποστασιοποιημένα. Πρέπει να είναι ταυτόχρονα θεατής και μέρος αυτού που συμβαίνει, ώστε να έχει την αίσθηση του όλου. Η δύναμη της ηγεσίας δίνει συχνά την εντύπωση ότι ο ηγέτης είναι άτρωτος, χωρίς αδυναμίες, γεγονός όμως που δεν ισχύει. Οι διανοητικές, φυσικές και συναισθηματικές αλλαγές του ηγέτη είναι πολύ ισχυρές. Αν ο ηγέτης δεν αποστασιοποιηθεί και δεν εκτιμήσει σωστά όσα συμβαίνουν, θα οδηγηθεί στην πτώση.

---

459 George κ.ά. (2011).

460 Heifetz και Linsky (2003).

Στο πλαίσιο της μελέτης αυτής και λαμβάνοντας υπόψη τις πιο πάνω γενικές αρχές, ως ηγετική συνείδηση ορίζεται το επίπεδο συνειδητοποίησης του ρόλου που διαδραματίζει κάποιος ως ηγέτης και ο βαθμός διαχωρισμού του ρόλου αυτού από το προσωπικό του στοιχείο. Όταν αναφερόμαστε σε έναν ηγέτη ο οποίος δεν αντιλαμβάνεται και δεν συνειδητοποιεί επακριβώς τον ρόλο του, τότε θεωρούμε ότι πρόκειται για έναν ηγέτη με μηδενική ηγετική συνείδηση. Πρόκειται για τον ηγέτη ο οποίος δεν διαχωρίζει το πρόσωπο από τον ρόλο του και σε κρίσιμες στιγμές δεν κατορθώνει να υπερβεί την προσωπική και ατομική θεώρηση των πραγμάτων. Δεν είναι σε θέση να διακρίνει ότι μία διαφωνία, για παράδειγμα, αφορά διαφωνία απόψεων σε κάποιο θέμα και όχι επίθεση προς το πρόσωπό του. Ο ηγέτης αυτός ενεργεί εγωιστικά και τα κριτήριά του στη λήψη αποφάσεων είναι προσωπικά. Δεν είναι σε θέση να δει τα λάθη του και παραμένει προσκολλημένος στις θέσεις του. Αδυνατεί να αντιληφθεί μία άλλη, διαφορετική από τη δική του, οπτική των πραγμάτων και θεωρεί προσωπική ήττα οποιαδήποτε ένδειξη ευελιξίας και αλλαγή συμπεριφοράς. Στην πραγματικότητα, καθίσταται ένας ηγέτης που εκμεταλλεύεται τη θέση του για να ικανοποιήσει τις ατομικές του φιλοδοξίες και το προσωπικό του όφελος.

Αντιθέτως, εάν θεωρήσουμε ότι στην κλίμακα μέτρησης της ηγετικής συνείδησης το ιδανικό είναι ο ηγέτης να έχει πλήρη και απόλυτη συνείδηση του ρόλου του, αυτό σημαίνει ότι το άτομο αυτό είναι σε θέση να διαχωρίσει σαφώς το πρόσωπό του, τις επιθυμίες και τις επιδιώξεις του από τον ρόλο του, τις επιθυμίες και τις επιδιώξεις του συνόλου. Ο ηγέτης οφείλει να αποφασίζει στη βάση των αξιών που έχει θέσει και με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον. Οφείλει να διαχωρίζει το ατομικό/προσωπικό από το κοινό/συλλογικό και να προκρίνει το δεύτερο έναντι του πρώτου (κάτι που, ωστόσο, δεν είναι ούτε εύκολο ούτε πάντοτε αυτονόητο). Ενδεχομένως το προσωπικό και το συλλογικό στοιχείο να μην είναι πάντοτε συμβατά ή, πολλές φορές, να είναι και αλληλοσυγκρουόμενα. Ο σωστός ηγέτης υπερβαίνει το προσωπικό στοιχείο και λειτουργεί πάνω και πέρα από προσωπικές σκοπιμότητες. Η απόλυτη και βαθιά κατανόηση του ρόλου του τού υπαγορεύει την αφοσίωσή του στο κοινό καλό χωρίς εμπάθειες και ανασφάλεια. Ο ηγέτης που έχει συνείδηση του ρόλου του βλέπει τα πράγματα στη σωστή τους διάσταση και προοπτική, βλέπει πίσω και πέρα από το προφανές. Είναι σε θέση να εντάξει το μέρος στο όλον, να δει πίσω από το σύμπτωμα την αληθινή αιτία της ασθένειας, να κρίνει και να αποφασίσει ανεξάρτητα από τις προσωπικές του προτιμήσεις και επιδιώξεις. Ο σωστός ηγέτης έχει, εν τέλει, σαφή επίγνωση του εαυτού του, τον οποίο και τοποθετεί σωστά στο πλαίσιο δράσης

του.

Ο ηγέτης με αναπτυγμένη ηγετική συνείδηση είναι, επίσης, σε θέση να αξιολογεί την αποτελεσματικότητά του. Προβαίνει στην αυτοκριτική του και, σε περίπτωση αποτυχίας, καταρχήν αναγνωρίζει το λάθος του και εν συνεχεία αναθεωρεί τις πρακτικές του και αναπροσαρμόζει τις αποφάσεις του. Η Β. Kellerman θεωρεί ότι η αναγνώριση του λάθους και η δημόσια απολογία του ηγέτη, αν και δεν είναι εύκολη, μπορεί να έχει θετικά αποτελέσματα στην άσκηση της εξουσίας. Ως τακτική χρησιμοποιείται από τους ηγέτες προκειμένου να αφήσουν πίσω τα λάθη τους με το μικρότερο δυνατό κόστος, ή κάποτε γίνεται και από πραγματική μεταμέλεια.⁴⁶¹ Ο Δ. Δημητρούλης παρατηρεί ότι υπάρχουν περιπτώσεις, αν και αυτές θα πρέπει να είναι λίγες, που ακόμη και ένας στρατιωτικός ηγέτης θα αναγκαστεί να αναγνωρίσει το λάθος του και να ζητήσει συγγνώμη. Η συγγνώμη του ενός λεπτού, όπως την αποκαλεί, έχει εξαιρετικά αποτελέσματα στην ανάπτυξη και διατήρηση των σχέσεων μεταξύ ηγέτη και υφισταμένων, απαιτεί όμως από τον ηγέτη ηθικό σθένος και ακεραιότητα.⁴⁶²

Η αναγνώριση του λάθους και η δημόσια παραδοχή του απαιτεί, οπωσδήποτε, την ανάπτυξη ιδιαίτερων δεξιοτήτων του ατόμου. Προϋποθέτει ότι ο ηγέτης έχει σαφή επίγνωση του θεσμικού του ρόλου και διαχωρίζει την εξουσία, τα ηγετικά του καθήκοντα και τις όποιες αποφάσεις και ενέργειες, από την προσωπική του φύση. Είναι σε θέση να υπερβεί τον εαυτό του, να αναγνωρίσει και να ομολογήσει το πολιτικό του λάθος, να προβεί στην αυτοαξιολόγησή του και την αναγκαία αναπροσαρμογή, όπου και όταν απαιτείται. Προϋποθέτει ότι ο ηγέτης έχει σαφή επίγνωση του είναι του και έχει εντάξει τον εαυτό του στην υπηρεσία του κοινού καλού, ακόμη κι αν αυτό σημαίνει ότι ο ίδιος σε ατομικό επίπεδο θα υποστεί ζημιά ή θα πρέπει να μετακινηθεί από τις θέσεις του.

Είναι ενδιαφέρον, λοιπόν, να δούμε σε ποιο βαθμό ο ηγέτης των τραγωδιών του Σοφοκλή συνειδητοποιεί τον ηγετικό του ρόλο. Επιδιώκουμε να διερευνήσουμε την αντίληψη που αναπτύσσει ο ίδιος ο ηγέτης για την ηγεσία γενικά και για τον τρόπο άσκησής της από τον ίδιο ειδικότερα. Πώς αντιλαμβάνεται τα καθήκοντα και τις ευθύνες του και ποιες απόψεις εκφράζει σχετικά με αυτά.⁴⁶³ Ποιες αποφάσεις παίρνει και πώς τις υλοποιεί. Πώς, τελικά,

---

461 Kellerman (2006).

462 Δημητρούλης (2015) 189.

463 Η Kellerman (1986) αφιερώνει το τελευταίο κεφάλαιο (Leaders on Leadership) του βιβλίου της

ενεργεί σε στιγμές κρίσης αλλά και πώς αντιλαμβάνεται ο ίδιος αυτές του τις ενέργειες. Τέλος, σε ποιο βαθμό αξιολογεί και επαναρυθμίζει την ηγετική του συμπεριφορά στην περίπτωση που διαπιστώσει ότι έχει ενεργήσει εσφαλμένα. Θα μελετήσουμε, δηλαδή, το θέμα σε σχέση με τρεις άξονες:

- α) τη συνειδητότητα που αναπτύσσει ο ηγέτης αναφορικά με τον ηγετικό του ρόλο και τα απορρέοντα από αυτόν,
- β) τη συνειδητότητα των στόχων και των στρατηγικών που αναπτύσσει,
- γ) τη συνειδητότητα της αυτοκριτικής και αυτορύθμισης της ηγετικής του συμπεριφοράς.

Το πώς αντιλαμβάνεται ο ηγέτης τον θεσμικό του ρόλο καθίσταται σαφές καταρχήν μέσα από τις θεωρητικές απόψεις που διατυπώνει ο ίδιος για τον ηγέτη και τον τρόπο άσκησης της ηγεσίας. Τέτοιες απόψεις διατυπώνονται στις περιπτώσεις εκείνες που οι βασιλείς των τραγωδιών αισθάνονται την ανάγκη να στηρίξουν και να εδραιώσουν τη θέση τους ή/και να δικαιολογήσουν κάποια απόφασή τους. Η μελέτη του λόγου των ηγετών καθιστά σαφή τη θεωρητική τους τοποθέτηση στο θέμα της ηγεσίας. Το δεύτερο κρίσιμο σημείο για τον ηγέτη έγκειται στη συμβατότητα λόγων και έργων. Οι αποφάσεις που λαμβάνουν οι ηγέτες και οι ενέργειες στις οποίες προβαίνουν για την αντιμετώπιση της κρίσης που διέρχεται η πόλη, είναι αυτές που, κατά πολύ, κρίνουν τον βαθμό της ηγετικής τους συνείδησης. Οι αποφάσεις του ηγέτη θα πρέπει να είναι συμβατές με τις θεωρητικές του διακηρύξεις και να λαμβάνονται με γνώμονα το κοινό και όχι το ατομικό καλό.

Οι ηγέτες των τραγωδιών του Σοφοκλή δεν έχουν κανένα ιδιαίτερο λόγο να αναπτύξουν ηγετικές θεωρίες. Η άσκηση, ωστόσο, της εξουσίας τους τους υποχρεώνει σε κάποιες περιπτώσεις να επιχειρηματολογήσουν για αυτήν και να αιτιολογήσουν τον τρόπο δράσης τους. Αυτό δίνει στον μελετητή της τραγωδίας καταρχήν τη δυνατότητα να μελετήσει τις θεωρητικές απόψεις που διατυπώνονται και ακολούθως να τις αντιπαραβάλει με την έμπρακτη άσκηση της εξουσίας και να αξιολογήσει τη συμβατότητα των δύο. Υπάρχουν περιπτώσεις που τα λόγια των ηγετών συνάδουν με τα έργα τους και άλλες, όμως, που παρουσιάζουν μεγάλη απόκλιση. Υπάρχουν ηγέτες που ενεργούν σύμφωνα με όσα

Political Leadership: A Source Book στις απόψεις τεσσάρων ηγετών για την ηγεσία, έτσι όπως αυτές είχαν διατυπωθεί πριν ανέλθουν στην εξουσία. Πρόκειται για τον 28^ο Πρόεδρο των ΗΠΑ W. Wilson και το έργο του *Leaders of Men*, τον Α. Χίτλερ και το έργο του *Mein Kampf*, τον Β. Λένιν και τον Μ. Γκάντι και το σύνολο του έργου και της θεωρίας τους. Δεν προχωρεί, ωστόσο, στην αντιπαραβολή των εκφρασμένων απόψεων σε σχέση με την έμπρακτη άσκηση της εξουσίας των τεσσάρων ηγετών.

διακηρύττουν και ηγέτες που, ενώ υποστήριζαν συγκεκριμένες θέσεις, στην πράξη ενεργούν πολύ διαφορετικά. Η συμβατότητα ή ασυμβατότητα λόγου και πράξης είναι θέμα που μας ενδιαφέρει στο κεφάλαιο αυτό, γιατί καταδεικνύει τον βαθμό ηγετικής συνείδησης των βασιλέων της τραγωδίας.

Η προσέγγιση αυτή βασίζεται και πάλι στο πρωτότυπο κείμενο των τραγωδιών και δεν σκοπεύει να οδηγήσει στη διατύπωση κάποιας ηγετικής θεωρίας. Όπως και σε προηγούμενα κεφάλαια, αυτό που μας ενδιαφέρει είναι να εξετάσουμε τις περιπτώσεις των τραγωδιών του Σοφοκλή, πώς, δηλαδή, οι βασιλείς ενεργούν κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, στο πλαίσιο του συγκεκριμένου τραγικού έργου, και όχι να καταλήξουμε σε γενικές διατυπώσεις περί ηγεσίας, ούτε, βέβαια, να αναζητήσουμε τις πολιτικές απόψεις του Σοφοκλή. Η προσέγγιση που ακολουθείται στο κεφάλαιο αυτό δεν έχει βιβλιογραφική υποστήριξη, καθώς αποτελεί μία εντελώς πρωτότυπη προσέγγιση στον χώρο της μελέτης της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας. Οποσδήποτε αξιοποιούνται ευρύτερες βιβλιογραφικές αναφορές που βοηθούν στην κατανόηση των έργων του Σοφοκλή και γίνεται προσπάθεια να φωτίσουν και την οπτική του κεφαλαίου αυτού. Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζονται τέσσερις τραγωδίες, η *Αντιγόνη*, ο *Αίας*, ο *Οιδίπους Τύραννος* και ο *Οιδίπους επί Κολωνώ*.

6.1 Αντιγόνη

Μία σε αρκετά καλό βαθμό συμπληρωμένη εικόνα για την ηγετική του συνειδητότητα προσφέρει ο Κρέων στην *Αντιγόνη*. Το γεγονός ότι ο Κρέων ανήλθε στην εξουσία ύστερα από την ξαφνική απώλεια των δύο γιων του Οιδίποδα, καθιστά άμεση την ανάγκη του νέου ηγέτη (*νεοχμός* 156) να παρουσιάσει το θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου θα κινηθεί. Ο Κρέων στην προσπάθειά του να εδραιωθεί και να νομιμοποιηθεί ως βασιλιάς, ουσιαστικά διατυπώνει τις απόψεις του για τον ηγέτη και την ηγεσία. Οι απόψεις αυτές είναι καίριας σημασίας δεδομένου ότι αμέσως μετά την εξαγγελία τους εκδηλώνεται η απειθαρχία της Αντιγόνης και ο Κρέων καλείται να προχωρήσει από τα λόγια στην πράξη υλοποιώντας τις θεωρητικές του διακηρύξεις. Πριν την εκδήλωση της απειθαρχίας, ο Κρέων μιλά σε ένα εντελώς θεωρητικό επίπεδο, όταν ως νέος βασιλιάς δεν έχει βρεθεί ακόμη αντιμέτωπος με κανένα σοβαρό ζήτημα της πόλης. Μετά την απειθαρχία, όμως, ο Κρέων βιώνει πλέον τις πραγματικές και πρακτικές διαστάσεις του ηγετικού καθήκοντος, οι οποίες θέτουν υπό έλεγχο τις θεωρητικές του απόψεις.

Πώς, λοιπόν, αντιλαμβάνεται ο Κρέων τον ηγετικό του ρόλο, τα καθήκοντα και τις ευθύνες

που απορρέουν από αυτόν; Στον πρώτο λόγο του Κρέοντα προς τον Χορό (162-210) διατυπώνονται οι θέσεις του για τον ηγέτη και την άσκηση της ηγεσίας.⁴⁶⁴ Στον λόγο του κυριαρχεί η πεποίθηση ότι ο σωστός ηγέτης οφείλει τόσο να αναγνωρίζει και να σέβεται το έργο του προκατόχου του όσο και να αποδίδει την πρέπουσα τιμή στους συνεργάτες εκείνου. Αναγνωρίζει ότι ο ηγέτης δεν μπορεί να ασκήσει επιτυχώς της εξουσία του, αν δεν έχει με το μέρος του αυτούς που αποτελούν την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων, αυτούς που εμπλέκονταν στην προηγούμενη διακυβέρνηση και που αργότερα θα κληθούν να στηρίξουν και τη δική του. Η εξουσία του χρειάζεται ερείσματα και δεν μπορεί να ξεκινήσει εκ του μηδενός. Καλεί, λοιπόν, ξεχωριστά και τιμητικά το συμβούλιο των γερόντων (164-167), θεωρώντας ότι πρέπει να εξασφαλίσει την εύνοια και συνεργασία του. Ευθύς αμέσως το συμβούλιο αυτό θα κληθεί να στηρίξει και τις αποφάσεις του Κρέοντα, όταν ο τελευταίος θέτει τον Χορό υπεύθυνο για την επιτήρηση της εφαρμογής της διαταγής του (*ὡς ἂν σκοποῖ νυν ἦτε τῶν εἰρημένων* 215).

Ειδικότερα στους στίχους 175-190, ο Κρέων ορίζει τα στοιχεία εκείνα που θεωρητικά καταδεικνύουν τις ηγετικές ικανότητες ενός άνδρα. Ο καθένας θα πρέπει πρώτα να δοκιμαστεί και να περάσει από τη λυδία λίθο των αρχών και των νόμων, ώστε να αποδειχθεί η *ψυχή*, το *φρόνημα* και η *γνώμη* του (*ἀμήχανον δὲ παντὸς ἀνδρὸς ἐκμαθεῖν / ψυχὴν τε καὶ φρόνημα καὶ γνώμην, πρὶν ἂν / ἀρχαῖς τε καὶ νόμοισιν ἐντριβῆς φανῆ* 175-177). Ο F. H. M. Blaydes⁴⁶⁵ θεωρεί ότι η συσσώρευση των τριών ουσιαστικών χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον χαρακτήρα συνολικά. Ο R. C. Jebb⁴⁶⁶ σχολιάζοντας πιο αναλυτικά τους συγκεκριμένους στίχους, θεωρεί ότι η *ψυχή* αναφέρεται γενικά στην ηθική φύση του ανθρώπου, ενώ το *φρόνημα* στο «πνεύμα» με το οποίο χειρίζεται τις δημόσιες υποθέσεις. Αν οι επιδιώξεις του είναι υψηλές ή χαμηλές, αναλόγως και η τακτική του θα είναι τολμηρή ή άτολμη. Η *γνώμη* αναφέρεται στη διανοητική πλευρά του ανθρώπου, την ικανότητα και την κρίση του. Με το *ἀρχαῖς* ο Jebb θεωρεί ότι ο ποιητής αναφέρεται στα δημόσια αξιώματα ή τους δικαστές, ενώ το *νόμοισιν* προσλαμβάνει γενική σημασία: ο βασιλεύς συνδέεται με τους νόμους ως *νομοφύλαξ* και ως *νομοθέτης*. Το συγκεκριμένο, ωστόσο, υποστηρίζει ο Jebb, υπαγορεύει ότι ο Κρέων το χρησιμοποιεί με τη σημασία του *νομοθέτη*. Όσον αφορά το νόημα των στίχων, ο Jebb το συνδέει με το γνωμικό που αποδίδεται στον Βίαντα ή σε άλλους σοφούς (τον Χίλωνα, τον Πιττακό, τον Σόλωνα) *ἀρχή*

464 Για τη ρητορική ανάλυση του λόγου βλ. Κεφάλαιο 4.3.3: *Η ρητορική του ηγέτη - Αντιγόνη*.

465 Long (1859), Rev. Blaydes, 475.

466 Jebb (1891) 4.

άνδρα δείξει. Και ο J. C. Kamerbeek⁴⁶⁷ επισημαίνει ότι οι στίχοι αυτοί παραφράζουν το ίδιο αρχαίο γνωμικό. Από το τρίπτυχο *ψυχὴν τε καὶ φρόνημα καὶ γνώμην*, η *ψυχὴ* θεωρεί ότι αναφέρεται στη δύναμη και σταθερότητα ή τα αντίθετά τους, το *φρόνημα* στη γενική ηθική και διανοητική διάθεση, ενώ η *γνώμη* στην εσωτερική θεώρηση και κρίση σε περιπτώσεις που απαιτούν δράση. Ο A. Brown⁴⁶⁸ αποδίδει αυτές τις τρεις έννοιες ως «χαρακτήρα», «διανοητική κατάσταση» και «κρίση» και επισημαίνει ότι στο σύνολό τους καλύπτουν όλες τις διανοητικές και συναισθηματικές καταστάσεις του ανθρώπου. Ο Brown παραπέμπει στον E. R. Dodds,⁴⁶⁹ ο οποίος θεωρεί ότι στο συγκεκριμένο χωρίο ο Σοφοκλής «τοποθετεί τα στοιχεία του χαρακτήρα σε μία κλίμακα που φτάνει από το συναισθηματικό (*ψυχὴ*) στο διανοητικό (*γνώμη*) με έναν ενδιάμεσο όρο, το *φρόνημα*, που, καταχρηστικά, περιέχει και τα δύο». Ο Griffith⁴⁷⁰ σημειώνει ότι οι τρεις όροι δύσκολα διακρίνονται μεταξύ τους και ίσως να μπορούν να αποδοθούν ως «χαρακτήρας, διανοητική αντίληψη και κρίση».

Ο Κρέων πιστεύει, λοιπόν, πως μόνο η έμπρακτη άσκηση της εξουσίας μπορεί να αποδείξει τις διανοητικές και ψυχοπνευματικές ικανότητες ενός ηγέτη. Ζητά, επομένως, πίστωση χρόνου, ώστε, πριν κριθεί, να έχει την ευκαιρία να δοκιμασθεί πρώτα στην άσκηση της εξουσίας. Τεκμηριώνει, μάλιστα, τη θέση του εκθέτοντας τα δύο βασικά κριτήρια που καταδεικνύουν τον άριστο άνδρα. Πρόκειται για το θάρρος που επιδεικνύει κανείς κατά τη λήψη των αποφάσεων και την προτεραιότητα της πατρίδας (179-183). Αν κάποιος από φόβο δεν τολμήσει να πει αυτό που θεωρεί σωστό, τότε είναι *κάκιστος* (181), ενώ αν βάλει τον φίλο πάνω από την πατρίδα, τότε είναι *τιποτένιος* (*τοῦτον οὐδαμοῦ λέγω* 183). Ο Κρέων θεωρεί ότι ο ηγέτης πρέπει να χαρακτηρίζεται από παρρησία, έλλειψη φόβου και απόλυτη αφοσίωση στο καλό της πατρίδας. Ταυτίζει το καλό και το συμφέρον των πολιτών με αυτό της πόλης και θεωρεί ότι οι πολίτες ολοκληρώνονται μόνο εντός της πόλεως (*ἢδ' ἐστὶν ἡ σφῆζουσα καὶ ταύτης ἔπι / πλέοντες ὀρθῆς τοὺς φίλους ποιοῦμεθα* 189-190). Απόλυτα συνεπής σε όσα εξήγγειλε, δεσμεύεται να ενεργήσει σύμφωνα με αυτές τις αρχές, ώστε να εκπληρώσει τον πρώτιστο σκοπό του: την αύξηση και ενίσχυση της πόλης (*τοιοῖσδ' ἐγὼ νόμοισι τήνδ' αὖζω πόλιν* 191).

Οι απόψεις αυτές, έτσι όπως διατυπώνονται, βρίσκουν εύκολα καθολική αποδοχή, δεν

---

467 Kamerbeek (1978) 63-64.

468 Brown (1987) 147.

469 Dodds (1996) 98.

470 Griffith (1999) 157.

αφήνουν περιθώρια διαφωνίας και εξασφαλίζουν τη σύμφωνο γνώμη των πολιτών. Σε μία οργανωμένη οντότητα όπως είναι η πόλη, αναμένεται κατά τρόπο απολύτως αυτονόητο ότι ο ηγέτης θα επιδιώκει την αύξηση και ενδυνάμωσή της και θα θυσιάζει τα πάντα εν ονόματι του κοινού καλού. Κανένας δεν επιθυμεί να κυβερνάται από κάποιον αδύναμο και δειλό στην έκφραση της γνώμης του και στη λήψη αποφάσεων. Αντιθέτως, οι αρχόμενοι επιθυμούν έναν ισχυρό και δυναμικό άρχοντα,⁴⁷¹ ικανό να υλοποιήσει τις συλλογικές προσδοκίες και επιδιώξεις. Ο Χορός, μάλιστα, εκφράζει τη συμφωνία του με τον νέο ηγέτη, όταν συναινεί λέγοντας *σοὶ ταῦτ' ἀρέσκει, παῖ Μενοικέως, ποεῖν* (211).

Στις συνομιλίες του με τον Αίμονα και τον Τειρεσία ο Κρέων έχει την ευκαιρία να αναπτύξει περαιτέρω τις θέσεις του περί ηγεσίας. Θεωρεί ότι είναι απαραίτητη για έναν ηγέτη η σταθερότητα στις απόψεις του, έτσι ώστε να μην αποδειχθεί ψεύτης και, συνεπώς, αναξιόπιστος (*ψευδῆ γ' ἔμαυτὸν οὐ καταστήσω πόλει* 657). Πιστεύει, ακόμη, ότι αυτός που μπορεί να ελέγξει τα του οίκου του, μπορεί να ελέγξει και τα της πόλεως (*ἐν τοῖς γὰρ οἰκείοισιν ὅστις ἔστ' ἀνὴρ / χρηστός, φανεῖται κὰν πόλει δίκαιος ὦν* 661-662). Γι' αυτό και ο ίδιος προσπαθεί να εξασφαλίσει τη σύμφωνο γνώμη του Αίμονα για την απόφαση της θανάτωσης της μνηστής του Αντιγόνης. Μία τέτοια συμφωνία θα αποδείκνυε την ορθότητα της απόφασης του Κρέοντα και θα τον καθιστούσε ικανό άρχοντα του οίκου και της πόλεώς του. Συνομιλώντας με τον Αίμονα διακηρύσσει την ανάγκη υπακοῆς στον νόμιμο άρχοντα (*ὄν πόλις στήσειε, τοῦδε χρῆ κλύειν* 666) και αναλύει εκτενῶς τα θετικά της πειθαρχίας και τα αρνητικά της απειθαρχίας για την πόλη (672-676).

Παρά τις όποιες θεωρητικά αποδεκτές διακηρύξεις του Κρέοντα περί ηγεσίας, η εικόνα του ηγέτη αυτού αλλάζει άρδην κατά την έμπρακτη άσκηση της εξουσίας του. Η πρώτη αντίδραση του Κρέοντα μετά την είδηση του Φύλακα για ταφή του νεκρού εκδηλώνεται προς τον Χορό. Ενώ ο Κρέων δήλωσε λίγο πριν εμφατικά ότι καλεί τον Χορό ξεχωριστά από όλη την πόλη επειδή τον τιμά και βασίζεται στη γνώμη του, στη συνέχεια αυτοαναιρείται. Μόλις ο Χορός διατυπώνει τη σκέψη ότι η ταφή μπορεί να είναι έργο θεόσταλτο, ο Κρέων του στερεί το δικαίωμα λόγου (*παῦσαι* 280), τον χαρακτηρίζει ανόητο (*ἄνους* 281) και δεν ανέχεται την άποψή του (*λέγεις γὰρ οὐκ ἀνεκτά* 282). Η θέση που εκφράζει τώρα ο Κρέων για τον Χορό έρχεται σε πλήρη αναντιστοιχία με αυτήν που διατύπωσε λίγο νωρίτερα (μόλις 120 στίχους πριν) και διαψεύει τη θεωρητική του

---

471 Όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, οι άνθρωποι δεν ανέχονται να υπακούν σε κάποιον που θεωρούν ίσο ή κατώτερό τους. Έχουν την ανάγκη να αισθάνονται ότι ο ηγέτης τους υπερέχει.

τοποθέτηση. Δεν είναι διατεθειμένος να ακούσει άλλη, διαφορετική από τη δική του άποψη, και δεν θα κυβερνήσει λαμβάνοντας υπόψη την, κατά τα άλλα, αναγνωρισμένη υπηρεσία του Χορού προς την πόλη και προς τους προηγούμενους βασιλείς. Ο Κρέων «δεν αναγνωρίζει το δικαίωμα διαφορετικής γνώμης» σημειώνει ο Chr. Meier.⁴⁷² Αναίρει τα λεγόμενά του, συγκρούεται με τις διακηρύξεις του και αρχίζει να κλείνεται στον εαυτό του. Αυτοεγκλωβίζεται στο εγώ του και απορρίπτει ακόμη και τη δυνατότητα να σκεφτεί ένα άλλο ενδεχόμενο. Η αντίδραση αυτή καταδεικνύει ότι ο Κρέων ενεργεί εγωιστικά και ατομικά και όχι όπως αρμόζει σε έναν ηγέτη. Ως ηγέτης, είχε την υποχρέωση να προσμετρήσει τη γνώμη του Χορού.

Από τη στιγμή της εκδήλωσης της απειθαρχίας από την Αντιγόνη, στο σκεπτικό του Κρέοντα υπεισέρχεται η ανασφάλεια και ο φόβος μπροστά στο ενδεχόμενο της συνωμοσίας (289-291). Ο Κρέων βλέπει πίσω από κάθε διαφωνία έναν εχθρό και θεωρεί ότι η σχέση άρχοντα-αρχομένου είναι σχέση υποταγής (*οὐδ' ὑπὸ ζυγῶ / λόφον δικαίως εἶχον* 291-292). Στο εξής ο Κρέων εκλαμβάνει ως προσωπική κάθε διαφωνία που διατυπώνεται και τοποθετεί τον εαυτό του μέσα στο πολιτικό σύστημα της πόλης ως πρόσωπο και όχι ως θεσμό. Δίνει προσωπική διάσταση στην απειθαρχία, τη θεωρεί, δηλαδή, ως αντίδραση προς τον ίδιο προσωπικά, και όχι ως αντίδραση στην απόφαση του βασιλιά. Αυτό υποδηλώνει ότι ο Κρέων δεν έχει αναπτύξει ηγετική συνείδηση. Ενεργεί ως «Κρέων» και όχι ως ηγέτης. Φοβάται τον κίνδυνο που ενδεχομένως διατρέχει ο ίδιος και όχι τα δεινά που θα προκύψουν για την πόλη, αν εκδηλωθεί στάσις. Η άσκηση της ηγεσίας του προσλαμβάνει έντονα προσωπικό χαρακτήρα, είναι μία προσωποπαγής εξουσία επίκεντρο της οποίας είναι, εν τέλει, όχι το καλό της πόλης, αλλά το καλό του βασιλιά.

Ο Κρέων επιδιώκει να επιβληθεί ανεξαρτήτως του συμφέροντος της πόλεως και δεν θέλει καν να ακούσει διαφορετική άποψη. Όταν ζητά από την Αντιγόνη να εξηγήσει την πράξη της με συντομία και χωρίς πολλά λόγια, στην πραγματικότητα ενδιαφέρεται να ακούσει την ομολογία της πράξης της και όχι το σκεπτικό που την οδήγησε σε αυτήν (*σὺ δ' εἶπέ μοι μὴ μῆκος, ἀλλὰ συντόμως* 446). Λόγω της θέσεώς του δηλώνει ότι είναι έτοιμος να κάμψει ακόμη και τον πιο ανθεκτικό σίδηρο ή ακόμα και τον πιο άγριο ίππο, οποιονδήποτε δηλαδή διαφωνεί μαζί του (*τὸν ἐγκρατέστατον / σίδηρον* 474, *τοὺς θυμουμένους / ἵππους* 477). Αργότερα, θα συγκρουστεί έντονα και με τον Αίμονα, επειδή, αντίθετα με ό,τι

---

472 Meier (1997) 232.

υπολόγιζε, διαφωνεί μαζί του και ο Κρέων δεν ανέχεται αυτή τη διαφωνία (*ὄ παγκάκιστε, διὰ δίκης ἰὼν πατρί;* 742). Ο Chr. Meier θεωρεί ότι καταρχήν ο Κρέων είναι ένας δίκαιος βασιλιάς, ο οποίος έχει σώσει την πόλη, αν και δεν ξέρουμε με ποιον τρόπο. Χαρακτηρίζεται από την ευθύτητα της γνώμης του και «αναμφίβολα είναι ένας ηγέτης με συνείδηση της αποστολής του». Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η απόφασή του να μην ταφεί ο Πολυνείκης, αφού θεωρεί ότι πρέπει να κάνει τα πάντα για την πόλη. Το λάθος του, όμως, είναι ότι «ακολουθεί αυτό που εκείνος νομίζει ότι συμφέρει την πόλη, χωρίς να υπολογίζει τα όρια και φτάνοντας ως τα άκρα». Αισθάνεται ανασφάλεια, βλέπει παντού εχθρούς που δεν αναγνωρίζουν την εξουσία του και στον διάλογο με τον Αίμονα φανερώνεται τελικά «ο γνήσιος τύραννος».⁴⁷³

Όταν ο Κρέων ανακοινώνει την απόφασή του να τιμωρήσει τις δύο θυγατέρες της αδελφής του (486-489), υλοποιεί την αρχική του δέσμευση ότι δεν θα φοβηθεί, θα δείξει θάρρος στη λήψη των αποφάσεων και δεν θα βάλει κανένα φίλο πάνω από την πατρίδα. Η συγκεκριμένη, όμως, απόφαση χαρακτηρίζεται από την Αντιγόνη ως αυθαιρεσία της εξουσίας. Η Αντιγόνη υποστηρίζει ότι η τυραννία μπορεί να κάνει και να λέει ό,τι θέλει (*κάξεστιν αὐτῇ δρᾶν λέγειν θ' ἂ βούλεται* 507) και ότι, επιπλέον, υπάρχει διάσταση πόλεως-βασιλιά. Με τον τρόπο αυτό η Αντιγόνη θέτει το βασικότατο για την άσκηση και νομιμοποίηση της εξουσίας στοιχείο, αυτό της συμφωνίας πολιτών-βασιλιά και επισημαίνει ότι οι Θηβαίοι από φόβο δεν εκφράζουν τη διαφωνία τους (509). Η επισήμανση αυτή επιβεβαιώνεται και ενισχύεται στη συνέχεια από τον Αίμονα (690-700). Ενώ, δηλαδή, ο Κρέων θεωρεί ότι ενεργεί για το καλό της πόλης, είναι σαφές ότι έχει επέλθει διάσταση και ο βασιλιάς κινείται πλέον με εγωιστικά και προσωπικά κριτήρια. Το γεγονός αυτό γίνεται ευκρινέστερο κατά τη συνομιλία του με τον Αίμονα, όταν -παρά κάποιες μεμονωμένες αναφορές- ο Κρέων δεν κατορθώνει να διαχωρίσει τον ρόλο του πατέρα από τον ρόλο του βασιλιά. Συμπλέκει τις δύο ιδιότητες και καταλήγει να απαιτήσει από τον Αίμονα την απόλυτη υποταγή που οφείλει ο γιος στον πατέρα και όχι την υπακοή που οφείλει ο αρχόμενος στον άρχοντα. Ο Κρέων ενεργεί κινούμενος από προσωπικά πάθη και εκδηλώνει μηδενική ηγετική συνείδηση.

Φτάνει μάλιστα –σε αντίθεση με τις αρχικές, θεωρητικές του διακηρύξεις– να πει ότι δεν θα του υπαγορεύσει η πόλη τι να κάνει (*πόλις γὰρ ἡμῖν ἀμὲ χρῆ τάσσειν ἐρεῖ;* 734) και ότι η

---

473 Meier (1997) 231-232.

πόλη ανήκει σε εκείνον που την κυβερνά (*οὐ τοῦ κρατοῦντος ἢ πόλις νομίζεται*; 738). Κατά την άσκηση της εξουσίας, ο Κρέων οδηγείται σε πλήρη αντιδιαστολή με τις δικές του θεωρητικές τοποθετήσεις και καταλήγει να υποστηρίζει ότι ο βασιλιάς ταυτίζεται με την πόλη και, συνεπώς, να ομολογήσει ότι υπηρετεί τον εαυτό του και όχι την πόλη. Ο Κρέων αδυνατεί να προσεγγίσει την κατάσταση στις πραγματικές της διαστάσεις, αδυνατεί να αναγνωρίσει την πραγματική αιτία της απειθαρχίας (που είναι η δική του αντίθετη με τον θεϊκό νόμο απόφαση) και μένει προσκολλημένος στη συμπεριφορά της Αντιγόνης, επειδή αυτή τον εκθέτει προσωπικά. Δεν μπορεί να διακρίνει το αληθινό συμφέρον της πόλης, να θέσει το καλό της πόλης και την υπηρεσία του προς αυτήν πέρα και πάνω από το προσωπικό στοιχείο.

Είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι, ακόμη κι όταν ο Κρέων ως ηγέτης εξελίσσεται αρνητικά,⁴⁷⁴ ο ίδιος δεν συνειδητοποιεί την πορεία του, δεν αντιλαμβάνεται τη φύση και τον αντίκτυπο των ενεργειών του. Υποστηρίζει τις αποφάσεις του εντάσσοντάς τες στο θεωρητικό πλαίσιο της άσκησης της ηγεσίας, η οποία –όπως πιστεύει– γίνεται εν ονόματι της πατρίδος. Θεωρεί ότι εμμένοντας στην αρχική του απόφαση, δείχνει σταθερότητα στις αρχές του, αλλά δεν συνειδητοποιεί την πραγματική διάσταση της απόφασής του και ότι, όπως επισημαίνει ο Αΐμων, καταπατεί τους θεϊκούς νόμους (Κρέων: *ἀμαρτάνω γὰρ τὰς ἐμὰς ἀρχὰς σέβων*; / Αΐμων: *οὐ γὰρ σέβεις, τιμὰς γε τὰς θεῶν πατῶν*. 744-745). Όταν ο Κρέων υπερασπίζεται την απόφασή του για θανάτωση της Αντιγόνης, θεωρεί πως ό,τι κάνει το κάνει για το καλό της πόλης. Δεν αντιλαμβάνεται πόσο τυραννικός έγινε, ούτε το γεγονός ότι στην πραγματικότητα έχει αποσυνδεθεί από την πόλη. Δεν βλέπει τη διάσταση που επήλθε με τους πολίτες, αφού αυτοί διαφωνούν μαζί του. Η απόφασή του να θανατώσει την Αντιγόνη μπροστά μάλιστα στα μάτια του Αΐμονα, να θανατώσει ακόμη και την Ισμήνη, αποδείχθηκε λανθασμένη στρατηγική. Τον έφερε σε κατά μέτωπον σύγκρουση με τον Αΐμονα και την πόλη. Η απόφασή του, πάλι, να μην επιτρέψει την ταφή του Πολυνείκη, προκάλεσε τη σύγκρουση τόσο και με τον μάντη Τειρεσία όσο και με τους ίδιους τους θεούς. Παρόλο που ο Κρέων διακήρυξε ότι η υπακοή στον μάντη αποτελεί προϋπόθεση καλής διακυβέρνησης (*οὔκουν πάρος γε σῆς ἀπεστάτων φρενός* 993), τελικά συγκρούεται μαζί του (βλ. ενδεικτικά 1033-1036, 1055) και, επιπλέον, διαταράσσει τη θεϊκή τάξη των πραγμάτων (1070-1073).

---

474 Podlecki (1966b) 359; Ferguson (1975) 45.

Η ηγετική συνείδηση του Κρέοντα (τόσο για τον ηγετικό του ρόλο και τα απορρέοντα από αυτόν, όσο και για τους στόχους και τις στρατηγικές που αναπτύσσει) είναι ελάχιστη έως μηδενική. Ενώ ξεκίνησε ορίζοντας ένα γενικά αποδεκτό θεωρητικό πλαίσιο, στην πράξη παρερμήνευσε τον ηγετικό του ρόλο μετατρέποντάς τον σε τυραννικό, και θεώρησε ότι καθήκον του είναι η πλήρης υποταγή των πολιτών. Οι αποφάσεις που πήρε αντί να οδηγήσουν στην επίλυση του προβλήματος και την αποκατάσταση της τάξης στην πόλη, επέφεραν περαιτέρω ένταση και συγκρούσεις, οδήγησαν στην πόλωση και την αυταρχική επιβολή του βασιλιά. Ο Κρέων εργάστηκε όχι για τη σωτηρία της πόλης και την ευημερία των πολιτών, αλλά για την εξυπηρέτηση του προσωπικού του πείσματος. Εργάστηκε όχι ως ηγέτης, αλλά εγωιστικά ως άτομο. Δεν κατόρθωσε να συλλάβει την ουσία του προβλήματος, να αντιληφθεί το όλον αντί του μέρους, να δει –πέρα από το στιγμιαίο και συγκεκριμένο– πού πραγματικά έγκειται το καλό της πόλης. Συγκρούστηκε με ανθρώπους και θεούς, χωρίς να συνειδητοποιεί ότι με τη συμπεριφορά του οδηγούνταν στην αποκοπή από την πόλη, στη σύγκρουση, την απομόνωση και το αδιέξοδο. Ο Κρέων, όπως αποδείχθηκε τελικά, δεν είχε την κατάλληλη *ψυχήν, φρόνημα* και *γνώμην* για να κυβερνήσει την πόλη. Η πίστωση χρόνου που ζήτησε, κατέδειξε την ανεπάρκειά του στην άσκηση της εξουσίας, ακριβώς γιατί η προσέγγισή του ήταν εγωιστική και αυταρχική. Πώς, όμως, αξιολογεί ο ίδιος την άσκηση της ηγεσίας του και σε ποιες διορθωτικές κινήσεις προβαίνει;

Καταλυτική επί του θέματος είναι η παρουσία του μάντη Τειρεσία. Μπροστά στον φόβο των φοβερών συνεπειών που εξαγγέλλει ο μάντης, ο Κρέων συνειδητοποιεί την κρισιμότητα της κατάστασης και ταράζεται (*ἔγνωκα καὐτὸς καὶ ταράσσομαι φρένας* 1095). Παλεύει ανάμεσα στην ανάγκη να αναιρέσει τις αποφάσεις του και να υποχωρήσει απ' τη μια, και στην ανάγκη να πληρώσει με βαρύ τίμημα την αντίστασή του απ' την άλλη (*τό τ' εἰκαθεῖν γὰρ δεινόν, ἀντιστάντα δὲ / Ἄτης πατάζαι θυμὸν ἐν λίνῳ πάρα* 1096-1097). Φοβάται τις συνέπειες και ζητά από τον Χορό να του υποδείξει τι πρέπει να κάνει (*τί δῆτα χρῆ δρᾶν; φράζε. πείσομαι δ' ἐγώ* 1099). Η ενέργεια αυτή του βασιλιά συνιστά στοιχείο μοναδικό στα σωζόμενα έργα του Σοφοκλή. Δεν υπάρχει άλλη περίπτωση στον Σοφοκλή που ένας βασιλιάς να ρωτά τον Χορό και να παίρνει ακριβείς οδηγίες αναφορικά με το τι πρέπει να κάνει. Αυτό καταδεικνύει το αδιέξοδο στο οποίο έχει περιέλθει ο Κρέων, αλλά και την αδυναμία του να χειριστεί πλέον την κατάσταση, η οποία, όπως αντιλαμβάνεται, έχει ξεφύγει πλήρως από τον έλεγχό του. Ο Κρέων αλλάζει γνώμη, μεταβάλλει την αρχική του απόφαση και, απεγνωσμένα, σπεύδει να προλάβει το κακό. Η προσπάθειά του, όμως,

αποδεικνύεται μάταιη. Το σχόλιο του Αγγέλου είναι ενδεικτικό της οδυνηρής κατάληξης του Κρέοντα: *έχασε τη χαρά της ζωής, έχασε τα πάντα (πλούτει τε γὰρ κατ' οἶκον, εἰ βούλη, μέγα, / καὶ ζῆ τύραννον σχῆμ' ἔχων· ἐὰν δ' ἀπῆ / τούτων τὸ χαίρειν, τᾶλλ' ἐγὼ καπνοῦ σκιᾶς / οὐκ ἂν πριαίμην ἀνδρὶ πρὸς τὴν ἡδονὴν 1168-1171)*. Ο Κρέων αποκτά συνείδηση των λανθασμένων αποφάσεων και ενεργειών του, όταν πλέον τον έχει πλήξει ανεπανόρθωτα η συμφορά (Χορός: *οἴμ' ὡς ἔοικας ὄψε τὴν δίκην ἰδεῖν. / Κρέων: οἴμοι, ἔχω μαθὼν δειλαιοσ· 1270-1271*). Αποδείχθηκε *ὑπεραύχων* (1351) που έμαθε τη φρόνηση στα γεράματα (1353).

Όλες, ωστόσο, οι αναφορές στη συνειδητοποίηση του λάθους του Κρέοντα αφορούν το ηθικό και όχι το πολιτικό επίπεδο. Ο Κρέων συνειδητοποιεί ότι έσφαλε, ότι αποδείχθηκε άφρων και ότι προκάλεσε τον θάνατο του γιου και της γυναίκας του (1339-1344). Η συνειδητοποίηση, όμως, αυτή αφορά την ηθική του συμπεριφορά στο ατομικό και οικογενειακό επίπεδο και είναι αποτέλεσμα του φόβου που βιώνει ύστερα από τις αποκαλύψεις του μάντη Τειρεσία. Στο έργο δεν υπάρχει καμιά αναφορά για το πολιτικό σκέλος των ενεργειών του Κρέοντα. Ο Κρέων δεν μετανοεί για τον θάνατο της Αντιγόνης, η οποία αποδείχθηκε απειθαρχη αφού παραβίασε την απόφαση του βασιλιά, ούτε για τη διάσταση του ηγέτη με την πόλη. Ενώ ο Κρέων έσπευσε και έθαψε τον Πολυνείκη, αναίρεσε, δηλαδή, έμπρακτα την αρχική του απόφαση για μη ταφή του νεκρού, δεν εξέφρασε καμιά μεταμέλεια για το γεγονός ότι η απόφασή του οδήγησε στον θάνατο της Αντιγόνης. Φοβήθηκε τις συνέπειες του μιάσματος και αναίρεσε την απόφαση για μη ταφή του νεκρού, αλλά δεν αναίρεσε την τιμωρία που επέβαλε στην Αντιγόνη λόγω της απειθαρχίας της. Είναι, βέβαια, γεγονός ότι σε κανένα σημείο του έργου και από κανένα πρόσωπο δεν παρέχεται υποστήριξη στην απειθαρχία της Αντιγόνης. Η απειθαρχία είναι καταδικαστέα.⁴⁷⁵ Ο Κρέων, όμως, δεν φαίνεται να κατανοεί τη δική του πολιτική ευθύνη για τις ενέργειες που οδήγησαν αφενός στη διάσταση με την πόλη και αφετέρου στον θάνατο της Αντιγόνης.

Η εξέλιξη του έργου κατέδειξε ότι ο Κρέων ως ηγέτης απέτυχε να χειριστεί σωστά την απειθαρχία και δεν συνειδητοποίησε αυτή του την αποτυχία. Ο Κρέων δεν αντιλήφθηκε ότι αιτία της απειθαρχίας ήταν η δική του άδικη και αντίθετη με τον θεϊκό νόμο απόφαση

---

475 Η απειθαρχία της Αντιγόνης προς την πόλη δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή και ούτε ο Χορός τη δικαιολογεί. Η ίδια η Αντιγόνη θεωρείται αποκομμένη από την πόλιν (*μόνη: 508, 656, 887, 941. ἔρημος: 887, 919. ἄπολις: 370. μέτοικος: 851*) και αδιαφορεί πλήρως γι' αυτήν. Κινείται ανεξάρτητα και αυτόνομα (*αὐτόνομος: 821. αὐτόγνωτος ὄργα: 875*), είναι απόλυτη. Βλ. ενδεικτικά Calder (1968)· Ferguson (1975)· Wiltshire (1976).

απαγόρευσης της ταφής του Πολυνείκη. Δεν συνειδητοποίησε ότι απαιτήσε πειθαρχία σε μία απόφαση που βρισκόταν σε σύγκρουση με τον θεϊκό νόμο, ότι ο ίδιος με την απόφασή του προκάλεσε την ακραία αντίδραση της Αντιγόνης. Δεν διερεύνησε την αιτία της απειθαρχίας και δεν άκουσε όσους του το επεσήμαναν. Δεν δέχθηκε ποτέ ότι μπορεί και ο ίδιος να σφάλει, επειδή η δύναμη της εξουσίας τον κατέστησε απόλυτο και αυταρχικό. Παρερμήνευσε την έννοια της «σταθερότητας του ηγέτη στις αποφάσεις του», επειδή στην πράξη την ταύτισε με την πεισματική εμμονή. Πολύ αργά συνειδητοποίησε ότι κάποτε και ο ηγέτης μπορεί και οφείλει να μεταβάλλει τις αρχικές του αποφάσεις.

Ενεργώντας σύμφωνα με τις θεωρητικές του τοποθετήσεις, ο Κρέων όφειλε κατ' αρχήν να σεβαστεί τη γνώμη του Χορού και να μην εγκλωβιστεί στην ψευδαίσθηση του αλάθητου. Αντ' αυτού, ενήργησε βεβιασμένα και στέρησε από τον εαυτό του την απαιτούμενη πίστωση χρόνου που, ως νέος άρχοντας, θα έπρεπε να έχει προκειμένου να αποδείξει τις ηγετικές του ικανότητες. Αντί να λειτουργήσει ψύχραιμα και νηφάλια προσβλέποντας στο καλό της πόλης, λειτούργησε με πείσμα και θυμό, επειδή μέσα του κυριαρχούσε το προσωπικό και εγωιστικό στοιχείο. Τα επίπεδα της ηγετικής του συνείδησης ήταν πολύ χαμηλά. Δεν κατόρθωσε να διαχωρίσει το προσωπικό από το ηγετικό στοιχείο. Λειτουργώντας με συνείδηση του ηγετικού του καθήκοντος, ο Κρέων θα έπρεπε να αποφύγει τη διάσταση και την αποκοπή του από την πόλη, τη σύγκρουση με τον μάντη Τειρεσία και τους οικείους του, και να πάρει εκείνες τις αποφάσεις που θα λειτουργούσαν αποτρεπτικά για την εκδήλωση απειθαρχίας και συγχρόνως συνεκτικά για τον ίδιο και την πόλη.

6.2 Αίας

Στον *Αίαντα* δεν παρατηρείται ευρεία διατύπωση θεωρητικών θέσεων περί ηγεσίας. Ο Μενέλαος, λόγω της απειθαρχίας του Αίαντα που εκδηλώθηκε με ιδιαίτερα βίαιο τρόπο, αισθάνεται την ανάγκη να αναφερθεί θεωρητικά στην εξουσία, προκειμένου να δικαιολογήσει και να τεκμηριώσει τον τρόπο χειρισμού της υπόθεσης. Σε αυτό το πλαίσιο, υποστηρίζει το δικαίωμα των αρχόντων να ελέγχουν απόλυτα τους αρχομένους. Εάν, λέει, δεν ελέγξαμε τον Αίαντα όσο ζούσε, τώρα που είναι νεκρός θα τον ελέγξουμε (*εί γὰρ βλέποντος μὴ ἄδυνήθημεν κρατεῖν, / πάντως θανόντος γ' ἄρξομεν* 1067-1068). Για τον Μενέλαο, είναι κακοί οι πολίτες που δεν υπακούν στους άρχοντες (1071-1072), ενώ το *δέος*, ο φόβος και η αιδώς αποτελούν βασικές συνιστώσες της ηγεσίας και απαραίτητη προϋπόθεση για την ευημερία της πόλεως. Το *δέος* συγκρατεί τους πολίτες στην τήρηση

των νόμων, ο φόβος και η αιδώς εξασφαλίζουν την υπακοή του στρατού στον αρχηγό του (οὐ γάρ ποτ' οὐτ' ἂν ἐν πόλει νόμοι καλῶς / φέροντ' ἄν, ἔνθα μὴ καθεστήκοι δέος, / οὐτ' ἂν στρατός γε σωφρόνως ἄρχοιτ' ἔτι, / μηδὲν φόβου πρόβλημα μηδ' αἰδοῦς ἔχων 1073-1076).

Για τον Αγαμέμνονα, πάλι, η αποδοχή της κρίσης των δικαστών αποτελεί ύψιστη προϋπόθεση για την ισχύ και εφαρμογή των νόμων. Εάν κάποιος, στην προκειμένη περίπτωση ο Αίας και ο Τεύκρος, δεν αποδέχεται τη δικαστική απόφαση, τότε κανένας νόμος δεν μπορεί να αποτελέσει θεμέλιο, βάσει του οποίου θα διοικηθεί μία πόλη. Υπάρχει απόλυτη ανάγκη για υπακοή και, συνεχίζει ο Αγαμέμνων, εάν κρίνεται αναγκαίο, η υπακοή θα πρέπει να επιτευχθεί ακόμη και με τη χρήση βίας. Αυτοί που επικρατούν παντού δεν είναι οι δυνατοί σωματικά, αλλά οι συνετοί (1246-1252).⁴⁷⁶ Για τον Αγαμέμνονα, η υποταγή αποτελεί ένδειξη σωφροσύνης, επειδή η δύναμη μπορεί να καμφθεί με τη βία. Ακόμη και το δυνατό βόδι, κατά το παράδειγμά του, μπαίνει στον σωστό δρόμο με το μικρό μαστίγιο (1253-1254).

Η βασική αρχή της υπακοής των αρχομένων και της επιβολής των ηγετών ακόμη και με τη βία, χαρακτηρίζει τόσο το θεωρητικό υπόβαθρο όσο και τον τρόπο άσκησης της εξουσίας των Ατρειδών. Εν ονόματι αυτής της βασικής αρχής ο Μενέλαος ζητά την υπακοή του Τεύκρου στην απόφαση απαγόρευσης της ταφής του νεκρού Αίαντα. Ο Χορός επισημαίνει ότι ο Μενέλαος σε θεωρητικό επίπεδο μίλησε σωστά, όταν αναφέρθηκε σε δέος, και ο ίδιος συμφωνεί με αυτό το πλαίσιο διακυβέρνησης. Ωστόσο, τονίζει ότι η συγκεκριμένη απόφαση για απαγόρευση της ταφής του νεκρού καθιστά τον Μενέλαο *ύβριστήν* (*Μενέλαε, μὴ γνώμας ὑποστήσας σοφὰς / εἴτ' αὐτὸς ἐν θανοῦσιν ὑβριστῆς γένη* 1091-1092), αφού συνιστά επέμβαση στα των θεών. Παρά την επισήμανση αυτή, η οποία θα μπορούσε –ή θα έπρεπε– να λειτουργήσει ως σήμα κινδύνου για την εκτροπή του ηγέτη, ο Μενέλαος σκληραίνει τη στάση του. Όσο συναντά την άρνηση του Τεύκρου τόσο πιο απόλυτος γίνεται. Θεωρεί, μάλιστα, ότι η επιμονή του στην απόφαση έκθεσης του νεκρού Αίαντα αποτελεί ένδειξη σεβασμού προς τους θεούς (*θεὸς γὰρ ἐκσώζει με, τῷδε δ' οἴχομαι* 1128) και απορρίπτει τη διαπίστωση του Τεύκρου ότι, δηλαδή, στην πραγματικότητα η απόφαση

---

476 *ἐκ τῶνδε μέντοι τῶν τρόπων οὐκ ἄν ποτε
κατάστασις γένοιτ' ἂν οὐδενὸς νόμου,
εἰ τοὺς δίκη νικῶντας ἐξωθήσομεν
καὶ τοὺς ὀπισθεν εἰς τὸ πρόσθεν ἄζομεν.
ἀλλ' εἰρκτέον τάδ' ἐστίν· οὐ γὰρ οἱ πλατεῖς
οὐδ' εὐρύνοτοι φῶτες ἀσφαλέστατοι,
ἀλλ' οἱ φρονοῦντες εὖ κρατοῦσι πανταχοῦ* (1246-1252).

αυτή συνιστά καταπάτηση του θεϊκού νόμου (Τεύκρος: *μή νυν άτίμα θεούς, θεοῖς σεσωσμένοις.* / Μενέλαος: *έγώ γάρ άν ψέξαιμι δαιμόνων νόμους;* / Τεύκρος: *εί τούς θανόντας ούκ έξς θάπτειν παρών.* 1129-1131). Πρόκειται για τη δεύτερη επισήμανση (μετά την πρώτη του Χορού) για την ασέβεια των βασιλέων, η οποία όμως αγνοείται. Ανάλογη συμπεριφορά με αυτήν του Μενελάου ακολουθεί και ο Αγαμέμνων. Ο Αγαμέμνων θεωρεί ότι η επιμονή στην αρχική απόφαση λειτουργεί για το κοινό καλό, αφού μόνο έτσι εξασφαλίζεται ο σεβασμός στην ειλημμένη δικαστική απόφαση. Θεωρεί ότι η αντίδραση στην εξουσία πρέπει να καταπνίγεται (1250) και εντάσσει τον εαυτό του και τον Μενέλαο στους *φρονοῦντες* που θα νικήσουν (1252), ενώ τους απείθαρχους Αίαντα και Τεύκρο στους δυνατούς σωματικά που, όπως το βόδι θα καθοδηγηθούν στον σωστό δρόμο με το μαστίγιο (1253-1254).

Τόσο ο Μενέλαος όσο και ο Αγαμέμνων φαίνεται να μην συνειδητοποιούν ότι η στρατηγική που εφαρμόζουν οδηγεί στην αποτυχία. Ενώ ο στρατηγικός τους στόχος είναι η επιτυχής έκβαση της εκστρατείας, η απόφασή τους για έκθεση του νεκρού τον τορπιλίζει, επειδή προσβάλλει τους θεϊκούς νόμους. Εκτός από τις δύο σχετικές επισημάνσεις που προηγήθηκαν (η πρώτη του Χορού και η δεύτερη του Τεύκρου) και ο Οδυσσεύς επισημαίνει το ίδιο λάθος στην απόφαση των Ατρείδων (*τούς θεῶν νόμους / φθείροις άν* 1343-1344). Η σύγκρουση των Ατρείδων με τον Τεύκρο στην πραγματικότητα οφείλεται στον πληγωμένο εγωισμό των ηγετών και στην ανάγκη να αποκαταστήσουν το προσωπικό τους γόητρο. Τα κίνητρά τους είναι προσωπικά και όχι πολιτικά. Θεωρούν ότι η τακτική του εκφοβισμού και των απειλών μπορεί να εξασφαλίσει την υπακοή αλλά, τελικά, βρίσκονται εγκλωβισμένοι στο αδιέξοδο που δημιουργεί η επιμονή και η σταθερότητα του Τεύκρου. Ο ίδιος ο Οδυσσεύς επισημαίνει ότι ο Αγαμέμνων δρα επηρεασμένος από το πάθος της οργής που τον κάνει να μισεί τον εχθρό του και να καταπατεί ακόμη και το δίκαιο που, κατά τα άλλα, υπερασπίζεται (*μηδ' ή βία σε μηδαμῶς νικησάτω / τοςόνδε μισεῖν ὄστε τήν δίκην πατεῖν.* 1334-1335). Ο Αγαμέμνων παραδέχεται ότι η ευσέβεια και η εξουσία δύσκολα συνυπάρχουν (*τόν τοι τύραννον εύσεβεῖν ού ράδιον* 1350) και διστάζει να αναιρέσει την απόφασή του, επειδή φοβάται ότι θα θεωρηθεί δειλός (1362).

Και για τους δύο Ατρείδες υπερισχύει το προσωπικό έναντι του δημοσίου συμφέροντος. Και οι δύο ενεργούν κάτω από την πίεση του προσωπικού τους πάθους, λειτουργούν ως άτομα που πληγώθηκε ο εγωισμός τους παρά ως ηγέτες που οφείλουν να βλέπουν την κατάσταση κριτικά και αποστασιοποιημένα. Αδυνατούν να δουν το πρόβλημα της

απειθαρχίας στο ευρύτερό του πλαίσιο και να αναζητήσουν την βαθύτερη αιτία του. Το βλέπουν μόνο σε σχέση με τα πρόσωπά τους, ως απειθαρχία, δηλαδή, που εκδηλώθηκε απέναντι στους ίδιους προσωπικά και όχι ως αντίδραση απέναντι στη λανθασμένη τους απόφαση. Και οι δύο χαρακτηρίζονται από χαμηλή ηγετική συνειδητότητα, επειδή δεν φαίνεται να συνειδητοποιούν ότι ο ρόλος τους απαιτεί αφενός να υπερβαίνουν τα προσωπικά πάθη, τον θυμό και το μίσος, και αφετέρου να λαμβάνουν εκείνες τις αποφάσεις που, παρά το προσωπικό κόστος, θα οδηγήσουν στην επίτευξη του κοινού στόχου.

Η απρόσμενα (για τον Αγαμέμνονα) συναινετική θέση του Οδυσσέα αφήνει εκτεθειμένους τους δύο ηγέτες. Ενώ ανέμεναν την υποστήριξή του, βρέθηκαν αντιμέτωποι με τη διαφωνία του μαζί τους. Μπροστά στη νέα τροπή της υπόθεσης που δημιουργεί η στάση του Οδυσσέα, ο Αγαμέμνων υπαναχωρεί και επιτρέπει την ταφή του Αίαντα. Διαφοροποιεί την αρχική του απόφαση προτάσσοντας και πάλι ένα προσωπικό κριτήριο, τη φιλία με τον Οδυσσέα, και όχι επειδή πείστηκε από τα επιχειρήματά του (1370-1373). Για μια ακόμη φορά ο Αγαμέμνων δεν διαχωρίζει το πρόσωπο από τον θεσμικό του ρόλο και δεν είναι σε θέση να κάνει την υπέρβαση που κάνει ο Οδυσσεύς. Λειτουργεί ως «Αγαμέμνων» και όχι ως ηγέτης, και στην ουσία το κριτήριό του στη λήψη αποφάσεων είναι η διασφάλιση του προσωπικού του κύρους. Ο Chr. Meier παρατηρεί ότι οι δύο Ατρείδες δεν συμπεριφέρονται ως τύραννοι, αλλά είναι φανερό ότι πρόκειται για «αδύναμους αρχηγούς». Γνωρίζουν μόνο από διαταγές και υπακοή και δεν τους ενδιαφέρει το «δίκαιο των θεών» στο οποίο αναφέρεται ο Οδυσσεύς. Είναι γεμάτοι κυρίως από τη «φτηνή επιθυμία για εκδίκηση» και θέλουν «να δοκιμάσουν πάνω στον νεκρό την εξουσία που δεν μπόρεσαν να επιβάλουν στον ζωντανό. Κάθε πολιτική άποψη που εκφράζουν δεν τους εξυπηρετεί παρά μόνον ως όργανο της εκδικητικότητάς τους. Με σωστά εργαλεία προβαίνουν σε λάθος ενέργειες». Ο Meier θεωρεί, επίσης, ότι και η υποχώρηση του Αγαμέμνονα στον Οδυσσέα ήταν «διαίτερα ανεύθυνη», αφού προσφέρει εκδούλευση σε έναν φίλο αρνούμενος αυτό που πριν θεωρούσε απαραίτητο για τον στρατό.⁴⁷⁷

Παρόλο που οι ηγέτες στον *Αίαντα* παρουσιάζονται να επιθυμούν την επιτυχή έκβαση της τρωικής εκστρατείας, κατά την άσκηση της εξουσίας τους και ειδικά μετά την εκδήλωση της κρίσης στο στρατόπεδο, κινούνται από προσωπικά ελατήρια και αδυναμίες και όχι με

---

477 Meier (1997) 214-216.

στρατηγική που θα διασφαλίσει τον απώτερο στόχο τους. Παρόλο που διαπιστώνουν ότι η μέθοδος και τα μέσα που χρησιμοποιούν (απειλές, προσβολές) δεν επιφέρουν το επιθυμητό αποτέλεσμα, δεν έχουν την ευελιξία να αναθεωρήσουν και να τροποποιήσουν τις αποφάσεις τους. Εμμένουν πεισματικά σε αυτές, ακόμη κι αν αυτό θα οδηγήσει την εκστρατεία στην αποτυχία.⁴⁷⁸ Οι Ατρείδες, από τη στιγμή που αφήνουν τα προσωπικά πάθη να κυριαρχούν και να καθορίζουν τις πολιτικές τους αποφάσεις, δεν έχουν αναπτύξει πλήρη συνείδηση του ηγετικού τους ρόλου. Δεν εφαρμόζουν τις κατάλληλες και αποτελεσματικές στρατηγικές, έτσι ώστε να διασφαλίσουν την ηρεμία του στρατεύματος και, κατ' επέκταση, την επιτυχή έκβαση της εκστρατείας, αλλά παραμένουν «εγωκεντρικοί»,⁴⁷⁹ προσκολλημένοι στην εγωιστική υποστήριξη της αρχικής τους θέσης. Η ηγετική τους συνείδηση δεν είναι επαρκώς αναπτυγμένη. Δεν ασκούν αυτοκριτική και σε καμιά περίπτωση δεν προβαίνουν σε τροποποίηση και αυτορρύθμιση της ηγετικής τους συμπεριφοράς. Παρουσιάζονται να καθοδηγούνται στην αρχή από τα πάθη τους και στη συνέχεια από τον πιο ευέλικτο και προσαρμοστικό Οδυσσέα.

Ο Οδυσσεύς, απ' την άλλη, βρίσκεται στον αντίποδα των Ατρείδων και προτείνει μία νέα μορφή διακυβέρνησης. Χάρη στον Οδυσσέα βλέπουμε –ύστερα από την αποτυχημένη– την επιτυχημένη εκδοχή της ηγεσίας. Βλέπουμε αφενός τη διάσταση μεταξύ ελλιπούς και αναπτυγμένης ηγετικής συνείδησης και αφετέρου τις συνέπειες της πολιτικής

---

478 Μία εξαιρετική περίπτωση ηγέτη που, αντί να μείνει προσκολλημένος εγωιστικά στην αρχική του απόφαση, την αναθεωρεί άμεσα προκειμένου να μείνει σταθερός στους θεϊκούς νόμους και να διασφαλίσει το καλό της πόλης, είναι αυτή του Θησεά στις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη. Ο Θησεύς αντιμετωπίζει το δίλημμα να βοηθήσει ή όχι τις ικέτιδες μάνες των επτά Αργείων στρατηγών που πολέμησαν εναντίον της Θήβας. Αρχικά, ο Θησεύς θεωρεί ότι δεν έχει καμιά υποχρέωση να βοηθήσει, επειδή η αιτία του προβλήματος βρίσκεται στην απερισκεψία του Άδραστου. Λειτουργεί με την ψυχρή λογική, σταθμίζει το συμφέρον της πόλης του και δεν θέλει να την εμπλέξει σε έναν κίνδυνο. Στη συνέχεια, όμως, μεταπειθείται από τη μητέρα του Αίθρα, η οποία θέτει το πρόβλημα σε νέα βάση: ακριβώς επειδή πρόκειται για το καλό της πόλης του, ο Θησεύς πρέπει να βοηθήσει τις ικέτιδες. Κατά την Αίθρα το πρόβλημα που καλείται να αντιμετωπίσει ο Θησεύς δεν είναι το λάθος του Άδραστου, αλλά η άρνηση του Κρέοντα να αποδώσει τους νεκρούς και η καταπάτηση των θεϊκών νόμων. Ο Θησεύς, επαναπροσδιορίζει το θέμα, δεν μένει προσκολλημένος στην αρχική του θέση, παρουσιάζεται ευέλικτος και, προκειμένου να αποφύγει το λάθος, μεταβάλλει την απόφασή του και δέχεται να βοηθήσει τις ικέτιδες. Ο Θησεύς αποδεικνύει ότι ο σωστός ηγέτης γνωρίζει τα όριά του, γνωρίζει ποιους θα ακούσει και ποιους θα απορρίψει, τότε θα μείνει ακλόνητος στις αποφάσεις του και τότε θα τις μεταβάλει, προκειμένου να διασφαλίσει το καλό της πόλης. Μία δεύτερη περίπτωση βασιλιά που παραμερίζει το προσωπικό συμφέρον εν ονόματι του δημοσίου, είναι ο Έκτωρ στον *Ρήσο* του Ευριπίδη. Οι Τρώες αναζητούν κάποιον που θα διεισδύσει στο στρατόπεδο των Ελλήνων ως κατάσκοπος. Ο Δόλων αποδέχεται έχοντας πλήρη επίγνωση του σοβαρού κινδύνου που διατρέχει η ζωή του. Ως αντάλλαγμα της πράξης του ζητά να πάρει τα αθάνατα άλογα του Αχιλλέα. Παρόλο που και ο Έκτωρ επιθυμεί τα ίδια λάφυρα, υποχωρεί και τα παραχωρεί, προκρίνοντας το καλό της πόλης (*ἀλλ' οὐ σ' ἐπάρας ψεύσομαι δώσω δέ σοι, / κάλλιστον οἴκοις κτήμ', Αχιλλέως ὄχον* 189-190). Ενδεχόμενη άρνηση του Έκτορα θα οδηγούσε σε διάσταση με τον Δόλωνα και θα φανέρωνε έναν ηγέτη που θέτει το προσωπικό υπέρτατο του δημοσίου συμφέροντος.

479 Ο χαρακτηρισμός ανήκει στον Meier (1997) 216.

συμπεριφοράς, όταν αυτή ασκείται με ή χωρίς ηγετική συνείδηση. Ο Οδυσσεύς τη δεδομένη στιγμή κρίνει και ενεργεί εκτιμώντας ορθά την ευθύνη που επωμίζεται ο ηγέτης. Συνειδητοποιεί ότι οι ενέργειες των Ατρείδων, οι αποφάσεις και ο χειρισμός της κατάστασης είναι λανθασμένα και θα οδηγήσουν σε αδιέξοδο ή ακόμη και σε ζημιά της τρωικής εκστρατείας. Βλέπει ότι αυτός ο χειρισμός δεν αποτελεί ορθή ηγετική συμπεριφορά, αφού δεν λύνει το πρόβλημα, και εκτιμά ότι η κατάσταση απαιτεί τροποποίηση της πολιτικής τακτικής. Ζητά από τον Αγαμέμνονα να υποχωρήσει, γιατί αντιλαμβάνεται ότι αυτό θα εκτονώσει την κατάσταση και θα δώσει τη λύση στο πρόβλημα. Η έκβαση των πραγμάτων τον δικαιώνει. Ο Οδυσσεύς φαίνεται ότι έχει αναπτύξει σε μεγαλύτερο από τους Ατρείδες βαθμό την ηγετική συνειδητότητα που απαιτείται και ότι είναι σε θέση να αξιολογήσει και να χειριστεί καλύτερα την κρίσιμη κατάσταση.

Ο Οδυσσεύς είναι ο τύπος του ηγέτη, ο οποίος έχει κατορθώσει να διακρίνει το προσωπικό στοιχείο από τον θεσμικό ρόλο που εκπροσωπεί. Ενώ το μίσος και η επιθετικότητα του Αίαντα προς το πρόσωπό του του έδιναν κάθε δικαίωμα να εκφράσει αφενός το μίσος και αφετέρου τη χαρά για την κατάντια του εχθρού του (έχει την ενθάρρυνση της ίδιας της Αθηνάς για κάτι τέτοιο. Βλ. ενδεικτικά: *οὔκουν γέλως ἥδιστος εἰς ἐχθροὺς γελᾶν*; 79), ο Οδυσσεύς αποστασιοποιείται. Δεν κινείται από τα προσωπικά του πάθη, ανάγει τα δεδομένα σε θεωρητικό επίπεδο και βλέπει πέρα από τα συγκεκριμένα πρόσωπα και καταστάσεις. Αντιλαμβάνεται το ευμετάβολο και το παροδικό της ανθρώπινης φύσης⁴⁸⁰ και υπερβαίνει τα προσωπικά του πάθη, αναγνωρίζοντας τις πραγματικές διαστάσεις των γεγονότων. Ο Οδυσσεύς αναγνωρίζει ότι, παρόλο που ο Αίας ήταν ο μεγαλύτερός του εχθρός, ήταν και ο μεγαλύτερος μετά τον Αχιλλέα ήρωας. Συνεπώς, του αξίζει η τιμή της ταφής. Κατά τον Οδυσσέα, δεν είναι, επίσης, σωστό εν ονόματι του προσωπικού μίσους να καταπατεί κανείς, ακόμη και ο βασιλιάς, τους νόμους και το δίκαιο των θεών. Λέγοντας αυτό, ο Οδυσσεύς διαχωρίζει το προσωπικό πάθος από το ορθό και το δίκαιο, θέτει τη

---

480 *ἐποικίρω δέ νιν*

δύστηνον ἔμπαρ, καίπερ ὄντα δυσμενῆ,

ὀθούνεκ' ἄτη συγκατέζευκται κακῆ,

οὐδὲν τὸ τούτου μᾶλλον ἢ τοῦμὸν σκοπῶν.

ὄρῳ γὰρ ἡμᾶς οὐδὲν ὄντας ἄλλο πλὴν

εἶδωλ' ὅσοιπερ ζῶμεν ἢ κούφην σκιάν. (121-126)

Ο Meier (1997) 208-209, παρατηρεῖ ότι η βασική αρχή που διέπει εδώ τη σκέψη του Οδυσσέα είναι αυτή της αμοιβαιότητας, «κάποιος κάνει κάτι σε κάποιον, για να κάνουν οι άλλοι το ίδιο στον ίδιο». Χαρακτηρίζει, επίσης τη δράση του Οδυσσέα ως έναν «νέο τρόπο απόρριψης των στενών, προσωπικών συμφερόντων».

σωστή βάση πάνω στην οποία πρέπει να λαμβάνονται οι αποφάσεις των ηγετών, θέτει το πλαίσιο εντός του οποίου οφείλει να κινείται ο ηγέτης.⁴⁸¹

Ο Οδυσσεύς αποτελεί πρότυπο ηγέτη, αφού έμπρακτα δείχνει ότι είναι σε θέση να διακρίνει το άτομο από τον ρόλο που εκπροσωπεί. Αυτό που ενδεχομένως θα τον συνέφερε να πράξει ως «Οδυσσεύς» δεν συνιστά δημόσιο συμφέρον και γι' αυτό το αποποιείται. Ο Οδυσσεύς λειτουργεί ως υπόδειγμα πραγματικού ηγέτη με ανεπτυγμένη την ηγετική συνείδηση.

6.3 Οιδίπους Τύραννος

Από τη στιγμή που η πόλη τού πρόσφερε τον θρόνο, ο Οιδίπους χειρίζεται τις υποθέσεις έτσι ώστε να εξασφαλίζει –όπως πιστεύει– τη σωτηρία της. Ο ίδιος παρουσιάζεται να έχει πλήρη συνείδηση του ρόλου που ανέλαβε και, απευθυνόμενος στον λαό, παρουσιάζει τις αρχές που διέπουν την ηγεσία του. Στον πρόλογο του έργου, όταν ο λαός σύσσωμος ικετεύει για τη βοήθειά του, ο Οιδίπους παρουσιάζεται αυτοπροσώπως ενώπιόν τους επειδή, όπως δηλώνει, θεωρεί σωστή ηγετική πρακτική να ακούει ο ίδιος και όχι μέσω τρίτων τα προβλήματα που απασχολούν τον λαό (*ἀγὼ δικαίων μὴ παρ' ἀγγέλων, τέκνα, / ἄλλων ἀκούειν αὐτὸς ὧδ' ἐλήλυθα* 6-7). Ως ηγέτης σηκώνει όλο το βάρος της συμφοράς που πλήττει την πόλη, γιατί, ενώ ο καθένας υποφέρει για τον εαυτό του, ο Οιδίπους νοσεί και υποφέρει για όλους (60-64). Πρόκειται για τον ηγέτη που έχει αυξημένο βαθμό ενσυναίσθησης καθώς συνειδητά συμμετέχει στο πάθος της πόλης. Η εμπλοκή του εκφράζεται μέσα από την αγρύπνια και τα δάκρυα που χύνει προκειμένου να βρει διέξοδο στο μεγάλο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η πόλη (65-67). Ήδη από τον πρόλογο του έργου, όπως έγινε φανερό, ο Οιδίπους με τα λόγια και τα έργα του έχει διαγράψει το ηγετικό μοντέλο που ακολουθεί: πρόκειται για τον ηγέτη-πατέρα (ενδεικτική η προσφώνηση των αρχομένων ως *τέκνων*), ο οποίος έχει άμεση και προσωπική ενημέρωση για τα προβλήματα του λαού του, συμπάσχει και βιώνει ο ίδιος προσωπικά τον πόνο τους και

---

481 *κάμοι γὰρ ἦν ποθ' οὗτος ἔχθιστος στρατοῦ,
ἐξ οὗ κράτησα τῶν Ἀχιλλείων ὄπλων,
ἀλλ' αὐτὸν ἔμπασι δὲντ' ἐγὼ τοιόνδ' ἐμοὶ
οὐ τᾶν ἀτιμάσαιμι ἄν, ὥστε μὴ λέγειν
ἐν ἄνδρ' ἰδεῖν ἄριστον Ἀργείων, ὅσοι 1340
Τροίαν ἀφικόμεσθα, πλὴν Ἀχιλλέως.
ὥστ' οὐκ ἂν ἐνδίκως γ' ἀτιμάζοιτό σοι
οὐ γάρ τι τοῦτον, ἀλλὰ τοὺς θεῶν νόμους
φθείροις ἄν. ἄνδρα δ' οὐ δίκαιον, εἰ θάνοι,
βλάπτειν τὸν ἐσθλόν, οὐδ' ἐὰν μισῶν κυρῆς. 1345*

είναι αποφασισμένοι να προβεί σε κάθε ενέργεια προκειμένου να σώσει την πόλη από την καταστροφή.

Όταν ο Κρέων επιστρέφει από το μαντείο φέρνοντας τον χρησμό, θέτει στον Οιδίποδα το εξής δίλημμα: να αποκαλύψει τον χρησμό ενώπιον όλων ή κατ' ιδίαν στον βασιλιά; (*εἰ τῶνδε χρήξεις πλησιαζόντων κλύειν, / ἔτοῖμος εἶπεῖν, εἶτε καὶ στείχειν ἔσω* 91-92). Επί της ουσίας, η ερώτηση του Κρέοντα αφορά το μοντέλο άσκησης της εξουσίας.⁴⁸² Ο Κρέων παρουσιάζει τις δύο δυνατότητες: η μία αναφέρεται στην εξουσία που ασκείται με κάθε διαφάνεια ενώπιον των ενδιαφερομένων ενώ η άλλη (την οποία υποδηλώνεται ότι προτιμά ο Κρέων) αναφέρεται στην αντίθετή της, την άσκηση της εξουσίας και τη λήψη αποφάσεων στο εσωτερικό του ανακτόρου, εν τη απουσία του λαού. Σχολιάζοντας τους συγκεκριμένους στίχους ο R. D. Dawe σημειώνει ότι η προτίμηση του Κρέοντα υποδηλώνεται με το *καὶ* του στίχου 92, ενώ «η αποδοκιμασία της ιδέας από τον Οιδίποδα εκφράζει ανάγλυφα το δημοκρατικό του ήθος».⁴⁸³ Ο J. C. Kamerbeek χαρακτηρίζει την στάση του Κρέοντα ως «πολιτική επιφυλακτικότητα» που έρχεται σε αντίθεση με τη συμπεριφορά του Οιδίποδα.⁴⁸⁴ Ο Οιδίπους επιλέγει χωρίς δισταγμό την πρώτη από τις δύο δυνατότητες, επειδή η θλίψη που νιώθει για τον λαό του είναι μεγαλύτερη από ό,τι αν επρόκειτο για τη δική του ζωή (*ἔς πάντας αὐδα· τῶνδε γὰρ πλέον φέρω / τὸ πένθος ἢ καὶ τῆς ἐμῆς ψυχῆς περί* 93-94). Στη συνέχεια, βέβαια, θα αποδειχθεί ότι το πρόβλημα που τους απασχολεί αφορά πράγματι τη δική του ζωή. Ωστόσο, στο παρόν στάδιο, η διακυβέρνησή του χαρακτηρίζεται από ειλικρίνεια και δημοκρατικό ήθος.

Ο Οιδίπους ως ηγέτης έχει απόλυτη συναίσθηση του ηγετικού του ρόλου. Αντιλαμβάνεται πλήρως την ευθύνη που έχει επωμισθεί για τη σωτηρία της πόλης και αναλαμβάνει τα καθήκοντα και τις ευθύνες που απορρέουν από τον ρόλο του. Έχει επιδείξει έμπρακτα το γνήσιο ενδιαφέρον του για την πόλη και έχει ήδη προβεί στις απαραίτητες ενέργειες για τη σωτηρία της επιλέγοντας μάλιστα τη διαφάνεια στην άσκηση της εξουσίας του. Ο Οιδίπους αντιλαμβάνεται τον θεσμικό του ρόλο και λειτουργεί σύμφωνα με αυτόν. Οι ενέργειές του υλοποιούν τις θεωρητικές του θέσεις περί ταύτισης βασιλιά-λαού και είναι απόλυτα συντονισμένες στη σωτηρία της πόλης. Η αγρύπνια, τα δάκρυα, η προσωπική του παρουσία ενώπιον του λαού, η προνοητικότητα να στείλει τον Κρέοντα στο μαντείο πριν

---

482 Βλ. επίσης Κεφάλαιο 3: *Νομιμοποίηση και αμφισβήτηση του ηγέτη*.

483 Dawe (1991).

484 Kamerbeek (1967).

ακόμη του το ζητήσει η πόλη, επιβεβαιώνουν τα λόγια του. Ο Οιδίπους παρουσιάζεται να ασκεί με πλήρη ηγετική συνείδηση τον θεσμικό ρόλο που του εμπιστεύθηκε η πόλη και οι μέχρι τώρα ενέργειές του είναι προσεκτικές και μελετημένες, ώστε να εξυπηρετούν το κοινό καλό. Απέδειξε ότι υλοποιεί τον τύπο του βασιλιά-πατέρα και, επιπλέον, επιβεβαίωσε δημόσια το δημοκρατικό ήθος που τον χαρακτηρίζει.

Η εικόνα, ωστόσο, του ιδανικού βασιλιά (βασιλιά-πατέρα αφενός και βασιλιά με δημοκρατικό ήθος αφετέρου) σταδιακά αρχίζει να μεταβάλλεται. Καθώς η έρευνα του Οιδίποδα για την εξιχνίαση της δολοφονίας του Λαΐου βρίσκεται σε εξέλιξη, η υποψία του για ενδεχόμενο συνωμοσίας εναντίον του Λαΐου αρχικά και του ιδίου εν συνέχεια, αυξάνεται. Ο Οιδίπους παρουσιάζεται να θεωρεί ως δεδομένο το ενδεχόμενο της απόπειρας σφετερισμού, πράγμα που κατ' αρχήν δεν είχε αποκλειστεί ούτε από τον Κρέοντα.⁴⁸⁵ Ύστερα από την άρνηση του Τειρεσία να αποκαλύψει όσα γνωρίζει, η υποψία του Οιδίποδα επικεντρώνεται στα πρόσωπα του Τειρεσία και του Κρέοντα. Ο Οιδίπους διατυπώνει και το σκεπτικό βάσει του οποίου τεκμηριώνει την υποψία της συνωμοσίας. Ο πλούτος, η εξουσία και η τέχνη⁴⁸⁶ που διαθέτει κάποιος, προκαλούν τον φθόνο (*ὃ πλοῦτε καὶ τυραννὶ καὶ τέχνῃ τέχνης / ὑπερφέρουσα τῷ πολυζήλω βίῳ* 380-381) και κατά συνέπεια την προσπάθεια σφετερισμού του θρόνου με κάθε μέσο (*ταύτης Κρέων ὁ πιστός, οὐξ ἀρχῆς φίλος, / λάθρα μ' ὑπελθὼν ἐκβαλεῖν ἰμείρεται, / ὑφεῖς μάγον τοιόνδε μηχανορράφον, / δόλιον ἀγύρτην* 385-388). Για τον Οιδίποδα κάθε βασιλιάς, ακόμη και ο Πόλυβος της Κορίνθου, αντιμετωπίζει τον κίνδυνο να χάσει την εξουσία του αν πέσει θύμα δόλου (Οιδίπους για Πόλυβο: *πότερα δόλοισιν, ἢ νόσου ζυναλλαγῆ;* 960). Απέναντι στο ενδεχόμενο επιβουλής, ο Οιδίπους διατυπώνει και τον ενδεικνυόμενο τρόπο αντίδρασης του βασιλιά. Εκείνο που πρέπει να κάνει ώστε να προλάβει και να αντιμετωπίσει έγκαιρα τη σκευωρία, είναι να αντιδράσει με ταχύτητα (*ὅταν ταχύς τις οὐπιβουλεύων λάθρα / χωρῆ, ταχὺν δεῖ κάμει βουλεύειν πάλιν / εἰ δ' ἡσυχάζων προσμενῶ, τὰ τοῦδε μὲν / πεπραγμέν' ἔσται, τὰμὰ δ' ἡμαρτημένα* 618-621).

Σταδιακά, λοιπόν, ο Οιδίπους, χωρίς να φαίνεται να το συνειδητοποιεί, απομακρύνεται από τις αρχικές θεωρητικές του θέσεις περί ηγέτη και ηγεσίας και χάνει την ταυτότητα του

---

485 Οιδίπους: *πῶς οὖν ὁ ληστής, εἴ τι μὴ ζὼν ἀργύρω / ἐπράσσει' ἐνθένδ', ἐς τόδ' ἂν τόλμης ἔβη;* / Κρέων: *δοκοῦντα ταῦτ' ἦν· Λαΐου δ' ὀλωλότος* (124-126).

Οιδίπους: *ὅστις γὰρ ἦν ἐκεῖνον ὁ κτανὼν τάχ' ἂν / κάμ' ἂν τοιαύτη χειρὶ τιμωρεῖν θέλοι* (139-140).

486 Βλ. επίσης σχετικό σχόλιο στο Κεφάλαιο 3.4.3: *Νομιμοποίηση και αμφισβήτηση του ηγέτη - Οιδίπους Τύραννος.*

βασιλιά–πατέρα. Δυστυχώς για τον Οιδίποδα, η πεποίθηση περί συνωμοσίας εις βάρος του γίνεται βεβαιότητα και ο ευφύεστατος Οιδίπους εγκλωβίζεται σε αυτήν χωρίς να αντιλαμβάνεται το λάθος του. Σίγουρος για τις πνευματικές του ικανότητες και την ευφυΐα του, γίνεται απόλυτος και είναι βέβαιος ότι πρεσβεύει το σωστό. Κλείνεται στον εαυτό του και αδυνατεί να ακούσει τις αντίθετες φωνές και να ενεργήσει για το συλλογικό καλό. Στρέφεται εναντίον του μάντη Τειρεσία του οποίου μάλιστα τη μαντική δύναμη αμφισβητεί (*ὕφεις μάγον τοιόνδε μηχανορράφον, / δόλιον ἀγύρτην, ὅστις ἐν τοῖς κέρδεσιν / μόνον δέδορκε, τὴν τέχνην δ' ἔφω τυφλός. / ἐπεὶ φέρ' εἶπέ, ποῦ σὺ μάντις εἶ σαφής;* 387-390). Κατηγορεῖ τον Κρέοντα ως δολοφόνο του Λαΐου και αποδεδειγμένο σφετεριστή της δικῆς του εξουσίας (*φονεὺς ὧν τοῦδε τάνδρὸς ἐμφανῶς / ληστής τ' ἐναργῆς τῆς ἐμῆς τυραννίδος;* 534-535), ενώ στην πραγματικότητα δεν ἔχει καμιά απόδειξη. Δεν ακούει τον κατηγορούμενο Κρέοντα και δηλώνει ότι δεν υπάρχει περίπτωση να πεισθεῖ για το αντίθετο (*μανθάνειν δ' ἐγὼ κακὸς / σοῦ* 545). Ο Οιδίπους είναι απολύτως βέβαιος για το συμπέρασμά του και δεν προβληματίζεται ούτε και από την ορθολογιστική προσέγγιση του Κρέοντα, ο οποίος επιχειρηματολογεῖ για την απροθυμία του να ανέλθει στην εξουσία (583-615).⁴⁸⁷ Ο Οιδίπους δεν ακούει ούτε τη συμβουλή του Χορού, ο οποίος του συνιστά να μην προβαίνει βιαστικά σε συμπεράσματα (*φρονεῖν γὰρ οἱ ταχεῖς οὐκ ἀσφαλεῖς* 617) και καταλήγει να καταδικάσει σε θάνατο τον Κρέοντα (623).⁴⁸⁸ Φτάνει μάλιστα στο σημείο να ταυτίσει πλήρως τον ρόλο του με την πόλη και να απαιτήσει απόλυτη υπακοή, ενώ ο Κρέων επισημαίνει ότι ο Οιδίπους ἄρχει κακῶς:

Οιδίπους
ἀλλ' ἔφως κακός.

487 Ο Οιδίπους θα ἔπρεπε να δεχθεῖ ως ειλικρινή την απροθυμία του Κρέοντα να ανέλθει στην εξουσία. Η δήλωση του Κρέοντα δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση ἄρνησης της εξουσίας. Και ο Ιππόλυτος στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη αρνείται την εξουσία:

*ἀλλ' ὡς τυραννεῖν ἠδὲ τοῖσι σώφροσιν;
 τῆκιστά γ', εἰ μὴ τὰς φρένας διέφθορον
 θνητῶν ὅσοισιν ἀνδάνει μοναρχία.
 ἐγὼ δ' ἀγῶνας μὲν κρατεῖν Ἑλληνικοῦς
 πρῶτος θέλοισι' ἄν, ἐν πόλει δὲ δεύτερος
 σὺν τοῖς ἀρίστοις εὐτυχεῖν ἀεὶ φίλοις.* (1013-1018)

Η εξουσία, υποστηρίζει ο Ιππόλυτος, δεν είναι γλυκιά για ὅσους ἔχουν σωστό νοῦ, αν δεν τους τον χαλάσουν ὅσοι αγαποῦν να κυβερνοῦν. Ο ἴδιος προτιμᾷ να βγαίνει πρῶτος σε ελληνοκοῦς αγῶνες και να ζεῖ δεύτερος μέσα στην πόλη. Και ο Δόλων, ἐπίσης, στον *Ρήσο* του Ευριπίδη δηλώνει ότι δεν επιθυμεί να γίνει βασιλιάς (*οὐ σῆς ἐράωμεν πολιόχου τυραννίδος* 166). Δεν θέλει ούτε την κόρη του Πριάμου για γυναίκα του, ούτε χρυσάφι. Ο Δόλων, γεωργός με συναίσθηση της κατώτερης θέσης του, εκπρόσωπος μιας νέας τάξης ἀνθρώπων, ἀδιαφορεῖ για την εξουσία, ἀλλὰ θαρραλέα και με τόλμη ζητᾷ το δῶρο που επιθυμεί και ο ἴδιος ο Ἐκτωρ, τα ἄλογα του Αχιλλέα.

488 Η πίστη του Οιδίποδα στην ευφυΐα του σε συνδυασμό με τη βιασύνη που επιδεικνύει, τον οδηγούν σε λάθος συμπεράσματα. Βλ. ἐπίσης Κεφάλαιο 3.4.4: *Νομιμοποίηση και αμφισβήτηση του ηγέτη - Ηλέκτρα*, με παραπομπή στον Helmbold (1951) 299.

Κρέων
εἰ δὲ ξυνίης μηδέν;
Οιδίπους
ἀρκτέον γ' ὄμως.
Κρέων
οὔτοι κακῶς γ' ἄρχοντος.
Οιδίπους
ὦ πόλις πόλις. (627-629)

Ο Οιδίπους μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα ανέτρεψε τις αρχικές του δηλώσεις για πραγματικό ενδιαφέρον για την πόλη, για την προθυμία του να ακούει ο ίδιος προσωπικά όσα απασχολούν τους πολίτες-παιδιά του, να ασκεί την εξουσία του ανοικτά και με διαφάνεια. Στην περίπτωση του Κρέοντα ενήργησε βεβιασμένα, ατεκμηρίωτα και αυταρχικά. Η επίδραση του φόβου της συνωμοσίας και η πίστη στις νοητικές του ικανότητες λειτούργησαν καταλυτικά, ώστε να ανατρέψουν την εικόνα του βασιλιά με πλήρη ηγετική συνείδηση. Τώρα, κινείται από προσωπικά ελατήρια και ενεργεί ως «Οιδίπους» που φοβάται για τον θρόνο του, οργίζεται όταν συναντά αντίσταση και δεν δέχεται καμιά διαφορετική άποψη. Δεν είναι πλέον ο βασιλιάς που κρίνει καθαρά με γνώμονα το κοινό καλό. Η απόφασή του να θανατώσει τον Κρέοντα δεν εξυπηρετεί κανέναν κοινό στόχο ούτε προάγει το καλό της πόλης, όπως πιστεύει ο ίδιος. Αντιθέτως, εξυπηρετεί τον Οιδίποδα προσωπικά, αφού θα απομακρύνει αυτόν που θεωρεί ως απειλή για τον θρόνο του.

Η στροφή του Οιδίποδα στον εαυτό του σημαίνει την ουσιαστική απομάκρυνσή του από την ορθή επιτέλεση του ηγετικού του καθήκοντος. Η στροφή αυτή γίνεται ακόμη πιο έντονη, όταν, ενώ η αναζήτηση της αλήθειας βρίσκεται σε εξέλιξη, ο Οιδίπους αρχίζει να διερευνά την προσωπική του ταυτότητα. Η άσκηση της εξουσίας του παίρνει ακόμη πιο έντονο, προσωπικό χαρακτήρα, όταν στο επίκεντρο της έρευνας τίθεται πλέον ο ίδιος και η καταγωγή του. Ενώ η πόλη έχει φθάσει σε έσχατο κίνδυνο, ο Οιδίπους διακόπτει την έρευνά του για τον δολοφόνο του Λαΐου και αναζητά τις ρίζες του. Η προτεραιότητά του βρίσκεται στο προσωπικό και όχι στο δημόσιο συμφέρον. Επικεντρώνεται στην αναζήτηση της ταυτότητάς του, αφήνοντας κατά μέρος για το υπόλοιπο της τραγωδίας την υπόθεση της πόλης.⁴⁸⁹

---

489 Το θέμα της στροφής του Οιδίποδα από το δημόσιο στο προσωπικό θέμα, έχει σχολιαστεί και στο Κεφάλαιο 2.1: *Η ορολογία για τον ηγέτη*, στο πλαίσιο της ερμηνείας του όρου *τύραννος*.

Οι καταγιγιστικές αποκαλύψεις για την ταυτότητα και τα εγκλήματα του Οιδίποδα επιφέρουν τραγικά αποτελέσματα. Η Ιοκάστη αυτοκτονεί ενώ ο Οιδίπους συνειδητοποιεί την ευθύνη του για το κακό και αυτοτυφλώνεται.⁴⁹⁰ Μπροστά στη συμφορά που άθελά του προκάλεσε, ο Οιδίπους εκτός από την τιμωρία που επέβαλε ο ίδιος στον εαυτό του, ζητά να υποστεί τις συνέπειες που αρχικά είχε ορίσει ο ίδιος για τον δολοφόνο του Λαΐου. Ασκεί την αυτοκριτική του και συνειδητοποιεί το λάθος το οποίο, έστω άθελά του, διέπραξε (*τὰ γὰρ / πάρος πρὸς αὐτὸν πάντ' ἐφεύρημαι κακός* 1420-1421). Ζητά να εξοριστεί ή να θανατωθεί (*ὅπως τάχιστα πρὸς θεῶν ἔξω μέ που / καλύψατ', ἢ φονεύσατ', ἢ θαλάσσιον / ἐκρίψατ'* 1410-1412. Οιδίπους προς τον Κρέοντα: *ρίψόν με γῆς ἐκ τῆσδ' ὅσον τάχισθ'* 1436 και *γῆς μ' ὅπως πέμψεις ἄποικον* 1518) και δηλώνει ότι είναι ο μόνος που μπορεί να σηκώσει ένα τόσο βαρύ φορτίο της μοίρας (*τάμὰ γὰρ κακὰ / οὐδεις οἶός τε πλὴν ἐμοῦ φέρειν βροτῶν* 1414-1415).

Ο Οιδίπους χάνει την παλιά του δόξα και ομολογεί το ύψος της συμφοράς του, αλλά ταυτόχρονα έχει τη δύναμη να την υπομείνει. Παρά τη συντριβή, παραμένει, όπως και σε όλη τη διάρκεια του έργου, ρυθμιστής της κατάστασης στην πόλη. Ο Οιδίπους δεν εκμεταλλεύεται τη βασιλική του θέση για να διαφύγει από οποιαδήποτε ευθύνη. Αντιθέτως, αναλαμβάνει όλη την ευθύνη της συμφοράς και επιβάλλει την τιμωρία που συνεπάγεται αυτή η ευθύνη. Ως ηγέτης παίρνει αποφάσεις και δίνει εντολές, ακόμη κι αν τυπικά τον έχει διαδεχθεί στην εξουσία ο Κρέων (1416-1418). Ο Οιδίπους ζητά την ταφή της Ιοκάστης (*ἐπισκήπτω* 1446), την εξορία του ίδιου (*ἀλλ' ἔα με ναίειν ὄρεσιν* 1451) και τη φροντίδα των θυγατέρων του (*αἶν μοι μέλεσθαι* 1466). Όλα όσα ζητά ρυθμίζουν την κατάσταση του οίκου του και έχουν αντίκτυπο στην πόλη. Η αποκατάσταση της τάξης στον οίκο του Οιδίποδα θα οδηγήσει στην εκτόνωση του προβλήματος και θα επαναφέρει στην πόλη την ομαλότητα. Ο P. Euben παρατηρεί ότι η τύφλωση του Οιδίποδα συνιστά ανάληψη της ευθύνης του και ότι ο ίδιος ο Οιδίπους παραδέχεται πως οι πράξεις του βαραίνουν τον ίδιο αποκλειστικά (*οἶν ἐμοὶ δυοῖν / ἔργ' ἐστὶ κρείσσον' ἀγχόνης εἰργασμένα* 1373-1374). Μετά την αναγνώριση της αλήθειας και παρά την πλήρη ανατροπή των καταστάσεων, το έργο δεν τελειώνει, αλλά απομένουν ακόμη 350 στίχοι. Σε αυτούς, ο Οιδίπους παραμένει ο άνθρωπος που ήταν και στην αρχή. Διατάζει και παρακαλεί τον Κρέοντα να ρυθμίσει τα θέματα των οικείων του, εκδηλώνει προς τις θυγατέρες του την

490 *ἰὸν ἰού· τὰ πάντ' ἂν ἐξήκοι σαφῆ.
ὦ φῶς, τελευταῖόν σε προσβλέψαιμι νῦν,
ὅστις πέφασμαι φύς τ' ἀφ' ὧν οὐ χρῆν, ζῆν οἷς τ'
οὐ χρῆν ὀμιλῶν, οὗς τέ μ' οὐκ ἔδει κτανῶν* (1182-1185).

ίδια τρυφερότητα και ενδιαφέρον που στην αρχή του έργου επέδειξε προς τους πολίτες. Αφού ο Οιδίπους διέταξε τον Κρέοντα να τον εξορίσει, αρνήθηκε να υπακούσει στον νέο βασιλιά να αφήσει τα παιδιά του, ο Κρέων αναγκάζεται να του επισημάνει το τέλος της βασιλείας του: *πάντα μὴ βούλου κρατεῖν / καὶ γὰρ ἀκράτησας οὐ σοὶ τῷ βίῳ ξυνέσπετο* (1522-1523).⁴⁹¹ Σύμφωνα με τον E. R. Dodds ο Οιδίπους είναι σύμβολο της ανθρώπινης ευφυΐας. Είναι σπουδαίος, επειδή έχει την εσωτερική δύναμη τόσο στην αναζήτηση της αλήθειας όσο και στην αποδοχή της. Είναι σπουδαίος, επειδή δέχεται την ευθύνη όλων των πράξεών του.⁴⁹² Μόλις στο τέλος της τραγωδίας γίνεται η πραγματική μεταβίβαση της βασιλείας στον Κρέοντα. Τα λόγια του Κρέοντα εκφράζουν το τέλος της δύναμης και της εξουσίας του Οιδίποδα που οπτικοποιείται με την απομάκρυνση των θυγατέρων του και την είσοδο του ιδίου στο παλάτι.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο βαθμός ηγετικής συνείδησης του Οιδίποδα παρουσίασε διακύμανση. Αρχικά, όταν η πόλη του πρόσφερε τον θρόνο, ο Οιδίπους παρουσιάστηκε ως βασιλιάς, ο οποίος είχε πλήρη συνείδηση του ρόλου που αναλάμβανε. Δόθηκε ολοκληρωτικά στην εξασφάλιση της σωτηρίας και ευημερίας της πόλης και ανέλαβε την προσπάθεια εξιχνίασης του εγκλήματος λειτουργώντας με διαφάνεια, ως πατέρας-βασιλιάς. Στην πορεία, υπό την κυριαρχία της ανασφάλειας, του φόβου και της οργής, ο Οιδίπους απομακρύνθηκε από το ηγετικό πρότυπο που είχε διαμορφώσει. Κινήθηκε με προσωπικά ελατήρια και φάνηκε να μη συνειδητοποιεί αυτή του την απομάκρυνση. Οδηγήθηκε σε ακραία συμπεριφορά απέναντι στον Κρέοντα (είναι χαρακτηριστική η δήλωση του τελευταίου στην Έξοδο ότι δεν ήρθε για να περιγελάσει τη συμφορά που τον βρήκε: *οὐχ ὡς γελαστής, Οιδίπους, ἐλήλυθα* 1422) και το ενδιαφέρον του επικεντρώθηκε στη διάσωση του θρόνου του που, όπως νόμιζε, βρισκόταν σε κίνδυνο. Η σκέψη και οι αποφάσεις του βρίσκονταν σε εντελώς λανθασμένη πορεία, επειδή ο Οιδίπους *τυφλὸς τὸν νοῦν* (371) αδυνατούσε να δει την κατάσταση και να τοποθετηθεί σωστά απέναντι σε αυτήν. Στο επίκεντρο έθεσε τον εαυτό του ως άτομο και όχι ως βασιλιά. Έκρινε και έλαβε αποφάσεις ως «Οιδίπους» και όχι ως ηγέτης, όταν ενήργησε ως απειλούμενο πρόσωπο, όταν έγινε απόλυτος και απειλητικός, και όταν εγκατέλειψε την υπόθεση της πόλης. Στράφηκε στη διερεύνηση της προσωπικής του μοίρας, γεγονός, ωστόσο, που τελικά οδήγησε στην αποκάλυψη των φοβερών εγκλημάτων και την

---

491 Ο Euben (1990) 123, θεωρεί ότι ο Οιδίπους έχει κοινά στοιχεία με το θεϊκό και με το θηριώδες. Αυτός ο δυαδισμός και η ύπαρξη αντιθέσεων δείχνει στον άνθρωπο ότι η ύπαρξή του είναι αινιγματική. Βλ. επίσης Κεφάλαιο 5.6, υποσημείωση 425.

492 Dodds (1966) 27.

τύφλωσή του αλλά και στην εξιχνίαση του φόνου που στάθηκε αιτία του λοιμού. Η ηγετική εικόνα του Οιδίποδα παρουσίασε την ίδια διπλότητα και αντιφατικότητα που παρουσίασε και η προσωπικότητά του γενικότερα.⁴⁹³ Κυβέρνησε ως βασιλιάς-πατέρας και ως βασιλιάς-τύραννος, ως βασιλιάς με πλήρη ηγετική συνείδηση και ως βασιλιάς με ελλιπή ηγετική συνείδηση.

Έχοντας ολοκληρωθεί ο κύκλος των προσωπικών ζητημάτων του Οιδίποδα, ολοκληρώνεται και ο κύκλος των ζητημάτων που αφορούν την πόλη. Η αποκατάσταση της αλήθειας για την ταυτότητα του Οιδίποδα οδηγεί και στην εξιχνίαση του προβλήματος της πόλης. Ο Οιδίπους παρουσιάζεται και πάλι ως ηγέτης, συνεπής στις διακηρύξεις του, που δεν αποφεύγει να υποστεί την ποινή που ο ίδιος είχε ορίσει για τον δολοφόνο του Λαΐου. Ενεργώντας και πάλι με διαφάνεια και εφαρμόζοντας στον εαυτό του όσα είχε διακηρύξει για το μίasma της πόλης, ομολογεί δημόσια τα εγκλήματά του και ζητά να εξοριστεί, εφόσον η σωτηρία της πόλης απαιτεί την εξορία του μιάσματος. Η ανάληψη της προσωπικής ευθύνης από τον ηγέτη αποτελεί ένδειξη υψηλού βαθμού πολιτικής συνείδησης. Ως ηγέτης ο Οιδίπους διασώζει το ήθος και την αξιοπρέπειά του καθώς στέκεται στο ύψος των περιστάσεων, αναλαμβάνει την ευθύνη των πράξεών του και υφίσταται τις συνέπειες.

6.4 Οιδίπους επί Κολωνώ

Ο Θησεύς στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* είναι ο βασιλιάς ο οποίος βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με την πόλη του. Ο ίδιος στον λόγο του εκφράζει τις αρμονικές σχέσεις πόλεως– βασιλιά και πρεσβεύει ένα μοντέλο δημοκρατικής και αποτελεσματικής ηγεσίας. Συναντά προσωπικά τον Οιδίποδα και, όπως ο Οιδίπους στον *Οιδίποδα Τύραννο*, δεν αρκείται σε όσα έχει πληροφορηθεί εξ ακοής, αλλά θέλει να έχει άμεση πληροφόρηση (*πολλῶν ἀκούων* 551, *ἔγνωκά σ', ὃ παῖ Λαΐου, τανῶν θ' ὁδοῖς / ἐν ταῖσδε λεύσσω μᾶλλον ἐξεπίσταμαι* 553-554). Όταν στην πρώτη του συνάντηση με τον Οιδίποδα επισημαίνει ότι εξίσου ο βασιλιάς και η πόλη καλούνται να αντιμετωπίσουν το αίτημα του ικέτη (*τίνα / πόλεως ἐπέστης προστροπήν ἐμοῦ τ' ἔχων* 558), ο Θησεύς προβάλλει το δημοκρατικό στοιχείο διακυβέρνησης που θέλει τον βασιλιά ἴσο με και όχι ανώτερο από την πόλη.

Λόγω των προσωπικών του βιωμάτων (*ἐπαιδεύθην ξένος* 562, *ἤθλησα κινδυνεύματ'* 564) ο

---

493 Euben (1990) 96-129.

Θησεύς έχει αναπτύξει μία εμπειρία που δεν του επιτρέπει να αδιαφορήσει για τον ξένο που έφθασε κοντά του ως ικέτης (*ὥστε ξένον γ' ἂν οὐδέν' ὄνθ', ὥσπερ σὺ νῦν, / ὑπεκτραποίμην μὴ οὐ συνεκσῶζεις* 565-566). Η εμπειρία της ζωής έχει καταδείξει στον Θησέα το ευμετάβολο της ανθρώπινης τύχης και τη ρευστότητα που χαρακτηρίζει τον ανθρώπινο βίο.⁴⁹⁴ Η ίδια η ζωή αποδείχθηκε το καλύτερο σχολείο εκπαίδευσης του ηγέτη, αφού τα βιώματα και οι εμπειρίες τού προσέδωσαν την ωριμότητα και τη σοφία βάσει των οποίων σταθμίζει τα δεδομένα και λαμβάνει αποφάσεις.⁴⁹⁵ Ο Θησεύς ως ηγέτης ενσωματώνει αυτή τη σοφία που απέκτησε από τη ζωή και προσμετρά και συνυπολογίζει όλα τα δεδομένα του ανθρώπινου βίου στη λήψη των πολιτικών του αποφάσεων. Αντιλαμβάνεται την ηγεσία και τον ρόλο του ηγέτη ως σχέσεις αλληλεξάρτησης με τους γύρω του και ως ένα πεδίο στο οποίο η δύναμη του ηγέτη δεν επιβάλλεται στους άλλους, αλλά λειτουργεί ως μέσο υποστήριξης και αντιμετώπισης των προβλημάτων.

Κατά τον Θησέα, ο βασιλιάς οφείλει να διατηρεί το κύρος του και να μην επιτρέπει τον εξευτελισμό και την υποβάθμισή του. Ο Θησεύς θεωρεί ότι η ενέργεια του Κρέοντα να αρπάξει βίαια τις δύο θυγατέρες του Οιδίποδα, συνιστά προσβολή και γελοιοποίησή του (*ὡς μὴ παρέλθωσ' αἱ κόραι, γέλωσ δ' ἐγὼ / ξένω γένωμαι τῶδε, χειρωθεὶς βία*, 902-903). Δηλώνει ότι θα αγωνιστεί ενάντια σε κάθε αδικία και παρανομία που διαπράττεται στη χώρα του, επειδή ο άδικος Κρέων συμπεριφέρθηκε άνομα και ταπεινωτικά θεωρώντας ότι η Αθήνα είναι κενή ανδρών, υποδουλωμένη, και ότι ο βασιλιάς της είναι ένας τιποτένιος (*καί μοι πόλιν κένανδρον ἢ δούλην τινὰ / ἔδοξας εἶναι, κάμ' ἴσον τῷ μηδενί* 917-918). Ο βασιλιάς, κατά τον Θησέα, θα πρέπει να υπερασπίζεται με κάθε μέσο, ακόμη και με τον πόλεμο, την πόλη και τους νόμους της και δεν μπορεί να επιτρέπει την ταπείνωσή της.

Στις σχέσεις του με τις υπόλοιπες πόλεις, οι πολιτικές θέσεις του Θησέα είναι ξεκάθαρες. Εκείνο που προέχει είναι ο σεβασμός της βασιλικής εξουσίας του άλλου και ο περιορισμός του καθενός στα όρια και τις δικαιοδοσίες του. Ακόμη κι αν ο ίδιος είχε απόλυτο δίκαιο,

---

494 Αξίζει να σημειωθεί ότι η ίδια σοφία χαρακτηρίζει και τον Οδυσσέα στον *Αίαντα*, όταν αποποιείται το μίσος απέναντι στον εχθρό και προτείνει τη μετριопάθεια και τη φιλία ως τρόπο άσκησης της εξουσίας, ακριβώς επειδή έχει συνειδητοποιήσει το ευμετάβολο της ανθρώπινης ζωής (*ὄρῳ γὰρ ἡμᾶς οὐδέν ὄντας ἄλλο πλὴν / εἶδωλ' ὅσοιπερ ζῶμεν ἢ κούφην σκιάν. Αἴας* 125-126).

495 Η σημασία της εμπειρίας στην ανάπτυξη του ηγέτη έχει τεκμηριωθεί και μέσα από σχετικές έρευνες. Η ίδια η ζωή βοηθά τον ηγέτη να αναπροσαρμόζεται, να καταλαβαίνει καλύτερα τον εαυτό του, να είναι αυθεντικός και επιτυχημένος, βλ. George et al. (2011). Η σημασία της εμπειρίας έγινε αντιληπτή και από τις σχολές εκπαίδευσης ηγετών, οι οποίες δεν περιορίζονται μόνο στις διαλέξεις θεωρητικού τύπου, αλλά δίνουν έμφαση σε εμπειρικές τεχνικές (υπόδυση ρόλων, εργαστήρια, μελέτη περιπτώσεων κ.ά.), βλ. Bass (1990) 857-878.

ποτέ, ισχυρίζεται, δεν θα επενέβαινε στην εξουσία κάποιου άλλου, ποτέ δεν θα εισέβαλλε στη χώρα άλλου και δεν θα αποσπούσε κάτι από αυτή, αν πρώτα δεν είχε τη σύμφωνο γνώμη του βασιλιά της. Ως ξένος, θα σεβόταν τους πολίτες της άλλης χώρας και θα τηρούσε τους άγραφους νόμους της σωστής συμπεριφοράς (*οὔκουν ἔγωγ' ἂν σῆς ἐπεμβαίνων χθονός, / οὐδ' εἰ τὰ πάντων εἶχον ἐνδικώτατα, / ἄνευ γε τοῦ κραίνοντος, ὅστις ἦν, χθονός / οὔθ' εἶλκον οὔτ' ἂν ἦγον, ἀλλ' ἠπιστάμην / ξένον παρ' ἄστοις ὡς διαιτᾶσθαι χρεῶν* 924-928).

Η διακήρυξη αυτή του Θησέα, προσλαμβάνει τη βαρύτητα κώδικα ηγετικής δεοντολογίας σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Διασαφηνίζει ότι τα όρια της εξουσίας κάθε βασιλιά σταματούν εκεί που αρχίζουν τα όρια της εξουσίας κάποιου άλλου και ζητά τον απόλυτο σεβασμό αυτής της βασικής αρχής. Οι σχέσεις μεταξύ των πόλεων θα πρέπει να διαφυλάσσονται και να προστατεύονται από τους ίδιους τους βασιλείς, καθώς οι ίδιοι πρωτίστως οφείλουν να επιδεικνύουν τον απαραίτητο σεβασμό και αυτοπεριορισμό στα του οίκου τους. Αν παρόλα αυτά προκύψει κάποια διαφορά, αυτή θα πρέπει να λύνεται με διάλογο και με συμφωνία μεταξύ των δύο επηρεαζόμενων βασιλέων. Ο Θησεύς καταδικάζει και απορρίπτει την αντίθετη συμπεριφορά:

*σὺ δ' ἀζίαν οὐκ οὔσαν αἰσχύνεις πόλιν
τὴν αὐτὸς αὐτοῦ, καί σ' ὁ πληθύων χρόνος
γέρονθ' ὁμοῦ τίθησι καὶ τοῦ νοῦ κενόν* (929-931).

Ο Κρέων με τη βίαιη και παράνομη εισβολή του στο έδαφος της Αθήνας καθώς επίσης και με την αρπαγή των θυγατέρων του Οιδίποδα ντρόπιασε την πόλη του, η οποία σίγουρα δεν τον δίδαξε να συμπεριφέρεται με αυτό τον τρόπο. Απέδειξε ότι, παρόλο που είναι γέρος και, θεωρητικά, η ζωή θα έπρεπε να τον έχει διδάξει το σωστό, αυτός αποδείχθηκε άμυαλος.

Ο Θησεύς απορρίπτει, επίσης, τη χρήση του δόλου ως μέσου επίτευξης των επιδιωκόμενων, γιατί αυτό συνιστά αδικία και δεν επιφέρει μόνιμα αποτελέσματα (*τὰ γὰρ δόλω / τῷ μὴ δικαίῳ κτήματ' οὐχὶ σῶζεται* 1026-1027). Πιστεύει, ακόμη, ότι η ζωή των ανθρώπων λαμπρύνεται με έργα και όχι με κενά λόγια. Ο ίδιος το απέδειξε, όταν τήρησε την υπόσχεση να υπερασπιστεί τον αδύναμο Οιδίποδα και απελευθέρωσε και έφερε πίσω σώες τις δύο θυγατέρες του (*οὐ γὰρ λόγοισι τὸν βίον σπουδάζομεν / λαμπρὸν ποιεῖσθαι μᾶλλον ἢ τοῖς δρωμένοις. / δείκνυμι δ'· ὧν γὰρ ὄμοσ' οὐκ ἐψευσάμην / οὐδέν σε, πρέσβυ. τάσδε γὰρ πάρειμ' ἄγων / ζώσας, ἀκραιφνεῖς τῶν κατηπειλημένων* 1143-1147).

Η πολιτική ζωή του Θησέα είναι απολύτως ταυτισμένη με τις θεωρητικές του απόψεις περί ηγεσίας. Σε όλες τις περιπτώσεις ενεργεί με γνώμονα το καλό της Αθήνας και, συγχρόνως, με σεβασμό προς τις άλλες πόλεις. Εξετάζει και αντιμετωπίζει αποτελεσματικά τα προβλήματα που αφορούν την πόλη του καθώς λαμβάνει υπ' όψη του αφενός όλα τα δεδομένα και αφετέρου το συμφέρον της πόλης. Ενεργώντας σε αυτό το πλαίσιο, δεν συμπεριφέρεται εγωιστικά ούτε βάζει το προσωπικό του όφελος πάνω από το δημόσιο. Οι αποφάσεις του να δεχθεί στην Αθήνα τον ικέτη Οιδίποδα, να αντιμετωπίσει τον δόλιο Κρέοντα, να απελευθερώσει τις θυγατέρες του Οιδίποδα διεξάγοντας πόλεμο, λήφθηκαν όλες στη βάση της προάσπισης της Αθήνας και του δημοσίου συμφέροντος.

Ο Θησεύς λειτουργεί ως ηγέτης με τρόπο απολύτως σαφή και αποτελεσματικό. Χειρίζεται τα πράγματα συνδυάζοντας τρία βασικά στοιχεία: τον ορθολογισμό, την εμπειρία της ζωής, τον σεβασμό στο δίκαιο και τους θεϊκούς νόμους. Η προσωπική εμπειρία του επιτρέπει να συναισθάνεται τον άλλο και να μην λειτουργεί ούτε μόνο με την ψυχρή λογική ούτε μόνο με το συναίσθημα και την κυριαρχία των παθών. Η ισοζυγία λογικής και συναίσθηματος σε συνδυασμό με τον σεβασμό των θεών επιτρέπουν στον Θησέα να καταλήγει σε ορθές αποφάσεις. Συνδυάζει και αξιοποιεί όλα εκείνα τα στοιχεία που, εφαρμόζοντάς τα στη συγκεκριμένη περίπτωση, καθιστούν την ηγεσία του επιτυχή. Ο Θησεύς έχει πλήρη συνείδηση του θεσμικού του ρόλου και αποτελεί πρότυπο ηγέτη με υψηλό βαθμό ηγετικής συνείδησης.

6.5 Συμπεράσματα

Στην αρχή του κεφαλαίου αυτού τέθηκαν οι τρεις άξονες διερεύνησης του βαθμού ηγετικής συνείδησης που αναπτύσσουν οι ηγέτες στις τραγωδίες του Σοφοκλή. Πρώτον, πώς αντιλαμβάνεται ο ηγέτης τον ηγετικό του ρόλο, τα καθήκοντα και τις ευθύνες του, δεύτερον, μέσα από ποιες ενέργειες προσπαθεί να ανταποκριθεί σε αυτόν τον ρόλο και πώς αντιλαμβάνεται ο ίδιος την αποτελεσματικότητα των ενεργειών αυτών, και, τρίτον, κατά πόσο αξιολογεί και αναδιαμορφώνει την πολιτική του συμπεριφορά, όταν συνειδητοποιεί ότι δεν επιτυγχάνεται ο επιθυμητός στόχος.

Η μελέτη των τραγωδιών του Σοφοκλή καταδεικνύει ότι στο επίπεδο των θεωρητικών διακηρύξεων, οι απόψεις που διατυπώνονται από όλους τους βασιλείς διαπνέονται από τη διάθεση προσφοράς προς το σύνολο, την ενίσχυση της ασφάλειας και προόδου της πόλεως,

την ευημερία και ευτυχία των πολιτών. Σε όλες τις περιπτώσεις κατά τις οποίες γίνεται λόγος για τον τρόπο άσκησης της εξουσίας, οι ηγέτες αναφέρονται σε αξίες όπως το δέος, η υπακοή, η τήρηση των νόμων από την πλευρά των πολιτών, η παρρησία, η έλλειψη φόβου, η με κάθε τρόπο προάσπιση της σωτηρίας της πόλης από την πλευρά του ηγέτη. Θεωρητικά, οι βασιλείς των τραγωδιών του Σοφοκλή παρουσιάζονται να έχουν πλήρη επίγνωση όσων ο θεσμικός τους ρόλος υπαγορεύει. Αναγνωρίζουν ότι ως ηγέτες οφείλουν να λειτουργούν στη βάση αρχών και αξιών, να δρουν με γνώμονα το κοινό καλό, στο οποίο περιλαμβάνονται η σωτηρία, η ασφάλεια και η ευημερία της πόλης.

Όλοι ανεξαιρέτως οι βασιλείς των τραγωδιών του Σοφοκλή, προβαίνουν σε καθολικά αποδεκτές θεωρητικές τοποθετήσεις. Οι απόψεις που εκφράζουν αξιολογούνται θετικά από τον Χορό ή τους άλλους συνομιλητές τους και βρίσκουν τη στήριξη και αποδοχή των πολιτών. Αναθέτοντας σε κάποιον την εξουσία, η πόλη εύλογα αναμένει ότι αυτός θα εργαστεί αποτελεσματικά για το συμφέρον της παραμερίζοντας το προσωπικό του όφελος. Όπως έχει εξάλλου επισημανθεί και στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, αυτός είναι και ο βασικός λόγος για τον οποίο οι άνθρωποι αποδέχονται κάποιους ως αρχηγούς τους. Οι εξαγγελίες των βασιλέων φαίνεται να ανταποκρίνονται σε αυτές τις ανάγκες και προσδοκίες των πολιτών και γι' αυτό γίνονται αποδεκτές. Όλοι οι ηγέτες παρουσιάζονται να συνειδητοποιούν πλήρως τις απαιτήσεις που συνεπάγεται το βασιλικό αξίωμα και να είναι πρόθυμοι να ανταποκριθούν σε αυτές. Δεν καταγράφεται καμιά περίπτωση που οι βασιλείς να διατυπώνουν αντίθετες απόψεις ή οι πολίτες να διαφωνούν και να μην αποδέχονται τις απόψεις του βασιλιά τους για τον τρόπο άσκησης της εξουσίας. Ακόμη και ηγέτες οι οποίοι στην πορεία εξελίσσονται αρνητικά, όπως οι Ατρείδες στον *Αίαντα*, ο Κρέων στην *Αντιγόνη*, στο επίπεδο των θεωρητικών τοποθετήσεων παρουσιάζονται να εφορμώνται από σωστές αρχές και αγαθά κίνητρα. Η λυδία λίθος, ωστόσο, του ηγέτη είναι η ίδια η άσκηση της εξουσίας, ιδιαίτερος μάλιστα σε περιπτώσεις κρίσεως. Τότε δίνεται στον ηγέτη η ευκαιρία και η δυνατότητα να πραγματώσει όσα θεωρητικά υποστηρίζει ή, αντιθέτως, να δείξει ότι τα λόγια απέχουν πολύ από τα έργα.

Οι τραγωδίες του Σοφοκλή παρουσιάζουν ηγέτες που καλύπτουν και τις δύο αυτές περιπτώσεις. Υπάρχουν οι βασιλείς, οι οποίοι υλοποιούν τις θεωρητικές τους τοποθετήσεις και επιδεικνύουν σταθερότητα στη συνάφεια λόγων και έργων. Θυσιάζουν το προσωπικό συμφέρον και τις προσωπικές προτιμήσεις, όταν κρίνουν ότι αυτό απαιτεί το συλλογικό καλό, και παραμένουν σταθεροί στις αξίες και αρχές τους. Πρόκειται για τους ηγέτες που

έχουν αναπτύξει υψηλό βαθμό ηγετικής συνείδησης. Υπάρχουν, όμως, και οι βασιλείς που μπροστά στη δυσκολία της στιγμής αναιρούν τις θεωρητικές τους τοποθετήσεις και, συνειδητά ή όχι, απομακρύνονται από τις αρχές τους, είτε αλλοιώνοντας είτε διαστρεβλώνοντάς τες. Τυφλωμένοι από τα πάθη και τον εγωισμό, διακινδυνεύουν ακόμη και τη σωτηρία της πόλης προκειμένου να μην θιγούν οι προσωπικές τους σκοπιμότητες. Πρόκειται για την κατηγορία των ηγετών που δρουν με χαμηλή –ή ακόμη και μηδενική– ηγετική συνείδηση.

Οι Ατρείδες στον *Αίαντα* και ο Κρέων στην *Αντιγόνη* ανήκουν σε αυτή τη δεύτερη κατηγορία. Και στις δύο περιπτώσεις, οι ηγέτες ενεργούν όχι σύμφωνα με τις διακηρύξεις τους, αλλά κάτω από την πίεση της προσωπικής επιθυμίας για επιβολή και εξασφάλιση της υποταγής των υπολοίπων. Όταν συναντούν αντίσταση, συγκρούονται με τους διαφωνούντες, επειδή εκλαμβάνουν τη διαφωνία τους ως επίθεση προς το πρόσωπό τους. Στις αποφάσεις τους υπερισχύει όχι το κοινό καλό, αλλά η επιβολή της άποψής τους με οποιοδήποτε κόστος. Η διάσταση θεωρίας και πράξης είναι εμφανής. Ενώ οι βασιλείς αυτοί θεωρητικά αναφέρθηκαν στην ανάγκη υπακοής των πολιτών, στον σεβασμό και στην τήρηση των νόμων, στην πράξη τα εφάρμοσαν ως υποδούλωση στους ίδιους (είναι χαρακτηριστικές οι αναφορές τους σε ατίθασο ίππο και βόδι που υπακούει με το μαστίγιο), υπακοή σε αποφάσεις που ήταν άδικες και αντίθετες με το θεϊκό δίκαιο. Οι ηγέτες αυτοί φαίνεται να μη διαχωρίζουν εύκολα το προσωπικό από το πολιτικό στοιχείο και να μην αναπτύσσουν εκείνη την πολιτική προσέγγιση των πραγμάτων που θα τους επιτρέψει να αποφύγουν τα λάθη και την αποτυχία.

Στον αντίποδα βρίσκονται η μορφή του Θησέα στον *Οιδίποδα επί Κολωνών* και του Οδυσσέα στον *Αίαντα*. Οι ηγέτες αυτοί υλοποιούν τις θεωρητικές τους διακηρύξεις και συνιστούν πρότυπα ηγετικής συμπεριφοράς. Ο Θησεύς, πιστός στις αρχές του και με σεβασμό στον θεϊκό νόμο, δεν διστάζει να υπερασπιστεί τους ανίσχυρους ικέτες και να εξασφαλίσει το συμφέρον της Αθήνας. Η πολιτική του προοπτική είναι σταθερή και συνειδητή καθώς προσβλέπει σταθερά στο καλό της πόλης και των πολιτών. Η περίπτωση, ωστόσο, του Οδυσσέα παρουσιάζει ακόμη πιο καθαρά τι σημαίνει ηγέτης με ανεπτυγμένη ηγετική συνείδηση. Ο Οδυσσεύς, ο οποίος είχε κάθε λόγο να χαρεί με τη συμφορά του εχθρού του και να πάρει εκδίκηση, προβάλλει ένα καθαρό πρότυπο ηγετικού ήθους. Αφήνει κατά μέρος τα προσωπικά πάθη και ενεργεί ως άριστος ηγέτης. Προτάσσει το κοινό καλό, τολμά να αντιταχθεί στην επικρατούσα άποψη και με παρρησία τεκμηριώνει

τη θέση του. Υπερβαίνει το μίσος και διαβλέπει ότι η φιλία συνιστά την ισχυρότερη πολιτική δύναμη, η οποία μπορεί να διασφαλίσει το κοινό καλό. Ο Οδυσσεύς, σε αντίθεση με τους Ατρείδες, ενεργεί έχοντας ηγετική συνείδηση που του επιτρέπει να υπερβεί τα προσωπικά πάθη.

Η διαπίστωση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν αναλογιστεί κανείς ότι αυτός ο τύπος ηγέτη που παρουσιάζεται μέσω του Οδυσσέα στον *Αίαντα*, αποτελεί δημιούργημα του Σοφοκλή.⁴⁹⁶ Ο Οδυσσεύς απομακρύνεται από την ομηρική εκδοχή του πανούργου δολοπλόκου και καθίσταται ένας ηγέτης με απόλυτη συνείδηση του ρόλου του και της σοβαρότητας των αποφάσεων που λαμβάνονται τη δεδομένη στιγμή, παρόλο που τυπικά αρχιστράτηγοι είναι οι Ατρείδες. Είναι ο μόνος που μπορεί να εγκαταλείψει την πρόσκαιρη και προσωπική ικανοποίηση που εξασφαλίζει η ήττα του εχθρού και να κινηθεί προς το ωφέλιμο για το στράτευμα και την ηγεσία. Η μετριοπάθεια, η ευσέβεια και η ανθρωπιά είναι τα στοιχεία που υπό τις περιστάσεις μπορούν να διασφαλίσουν το συλλογικό καλό και την επιτυχία του κοινού σκοπού. Ο Σοφοκλής δημιουργεί ένα ήρωα, ο οποίος δρα πολιτικά και όχι προσωπικά. Βλέπει μακροπρόθεσμα και με όραμα και όχι κοντόφθαλμα και με εμπάθεια. Ασκεί ηγεσία επιδεικνύοντας απόλυτη συναίσθηση του ηγετικού του ρόλου. Ο Οδυσσεύς παρουσιάζεται από τον ποιητή ως ο τύπος του ιδανικού ηγέτη.

Με τον *Αίαντα*, ο Σοφοκλής κατορθώνει να παρουσιάσει σε αντιδιαστολή τις δύο αντίθετες πολιτικές συμπεριφορές. Η αντιδιαστολή αυτή καθιστά εμφανή την αποτυχία της ηγεσίας που δεν έχει αναπτύξει την ηγετική της συνείδηση και καθοδηγείται από τον εγωισμό και τα πάθη. Προκρίνει δε εκείνη την ηγετική συμπεριφορά που εφαρμόζεται με υψηλότατο βαθμό ηγετικής συνείδησης. Η ηγεσία οφείλει να ενεργεί τηρώντας αποστάσεις από τις προσωπικές της επιδιώξεις και προτιμήσεις, οφείλει να αναθεωρεί και να προσαρμόζεται στα δεδομένα με τρόπο αποτελεσματικό, δίκαιο και σύμφωνο με τους θεϊκούς νόμους, να εντάσσει τα τρέχοντα ζητήματα στο ευρύτερο και πραγματικό τους πλαίσιο και όχι στο στενό και προσωπικό, εκεί που όλα αλλοιώνονται πολλές φορές επικίνδυνα. Ο *Αίας* δίνει τη δυνατότητα να δει κανείς τι μπορεί να πετύχει ένας ηγέτης, ο οποίος έχει πλήρη επίγνωση του ρόλου του, ενεργεί διαχωρίζοντας το προσωπικό από το πολιτικό στοιχείο και λαμβάνει εκείνες τις αποφάσεις που δίνουν λύση στο πρόβλημα.

---

496 Βλ. Κεφάλαιο 5.2 *Η άσκηση και η αποτελεσματικότητα της εξουσίας στον Σοφοκλή - Αίας*, υποσημειώσεις 365 και 373.

Στην περίπτωση του Οιδίποδα στον *Οιδίποδα Τύραννο* παρακολουθούμε τον ίδιο ηγέτη να μεταπίπτει από τη μία βαθμίδα της κλίμακας στην άλλη. Ο Οιδίπους αρχικά παρουσιάζεται να διακατέχεται από πλήρη συναίσθηση του ρόλου του και όσων απορρέουν από αυτόν. Στη συνέχεια, όμως, απομακρύνεται από τον υψηλό βαθμό ηγετικής συνείδησης που τον χαρακτηρίζει, όταν το ενδιαφέρον του στρέφεται αποκλειστικά και μόνο στον εαυτό του. Ο *Οιδίπους Τύραννος* καθιστά σαφές ότι τα προσωπικά πάθη (οργή, εγωισμός, τύφλωση του νου) μπορεί να αποπροσανατολίσουν τον ηγέτη και να τον απομακρύνουν από τις βασικές του θέσεις. Ο ηγέτης οφείλει να καταβάλλει συνειδητή προσπάθεια, ώστε να παραμείνει σταθερός και προσηλωμένος στον αρχικό του στόχο, να διαχωρίζει τα προσωπικά από τα πολιτικά θέματα που τον απασχολούν, να ενεργεί ως ηγέτης και όχι ως άτομο. Καθιστά, ακόμη, σαφές, ότι η ηγετική συνείδηση είναι στοιχείο το οποίο, για να επιτευχθεί, απαιτεί την επαγρύπνηση και προσπάθεια του ηγέτη. Εάν δεν προσέξει, ο ηγέτης μπορεί εύκολα να μεταπέσει στην αντίθετη κατάσταση.

Όλοι οι ηγέτες που λειτουργούν χωρίς συνείδηση του ρόλου τους διαπράττουν λάθη και αποτυγχάνουν. Εκδηλώνουν μεγάλη ανασφάλεια και φόβο μπροστά στο ενδεχόμενο της συνωμοσίας (ενώ συγχρόνως δείχνουν μεγάλη εμπιστοσύνη στις διανοητικές τους ικανότητες) και αρνούνται να δεχθούν άλλη άποψη (όπως ο Κρέων στην *Αντιγόνη* και ο Οιδίπους στον *Οιδίποδα Τύραννο*), γίνονται απόλυτοι, τυραννικοί και τελικά αποδεικνύονται αναποτελεσματικοί (όπως ο Κρέων στην *Αντιγόνη* και Ατρείδες στον *Αίαντα*). Η έλλειψη ηγετικής συνείδησης τους οδηγεί στη διάπραξη λαθών κατά την άσκηση της εξουσίας τους, αλλά και στην αδυναμία αναγνώρισης αυτών των λαθών. Ενώ ο Κρέων στην *Αντιγόνη* με τη συμπεριφορά του οξύνει και επιτείνει την αντίδραση της πόλης, στο τέλος σπεύδει να διορθώσει όχι το πολιτικό του λάθος (που σχετίζεται με την *Αντιγόνη*), αλλά την οικογενειακή τραγωδία που προέβλεψε ο μάντης Τειρεσίας. Ο Κρέων θάβει, τελικά, τον Πολυνείκη, όχι επειδή συνειδητοποιεί το λάθος του, αλλά επειδή για μια ακόμη φορά κινείται από το προσωπικό συμφέρον. Φοβούμενος τα επερχόμενα δεινά, ο Κρέων σπεύδει –μάταια όμως– να προλάβει. Οι Ατρείδες, πάλι, μεταβάλλουν την απόφασή τους για ταφή του Αίαντα, όχι επειδή αναγνωρίζουν το λάθος τους και επανατοποθετούνται απέναντι στο πρόβλημα, αλλά επειδή υποχωρούν στον φίλο Οδυσσέα. Ούτε ο Κρέων στην *Αντιγόνη*, ούτε οι Ατρείδες στον *Αίαντα* συνειδητοποιούν τα πολιτικά τους λάθη και, συνεπώς, δεν τα αξιολογούν ως τέτοια και δεν τα διορθώνουν. Ως ηγέτες παραμένουν αμετακίνητοι. Εν τέλει, δεν εξελίσσονται και η κρίση που αντιμετωπίζουν όχι μόνο δεν γίνεται αφορμή να αναπτύξουν την ηγετική τους συνείδηση, αλλά φέρνει στην

επιφάνεια την απόλυτη έλλειψή της.

Αξιολογώντας συνολικά τις περιπτώσεις που παρουσιάστηκαν κατά την εξέταση των τεσσάρων τραγωδιών, θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι μέσα από τις τραγωδίες του Σοφοκλή δίνεται μία αρκετά ικανοποιητική εικόνα για το θέμα της ηγετικής συνείδησης. Υπάρχουν τόσο οι βασιλείς που έχουν υψηλό βαθμό συνείδησης του ηγετικού τους ρόλου (όπως ο Θησεύς στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* και ο Οδυσσεύς στον *Αίαντα*) και οι οποίοι λειτουργούν ως παραδείγματα και πρότυπα ηγετικής συμπεριφοράς, όσο και βασιλείς οι οποίοι ενεργούν χωρίς συνείδηση του ηγετικού τους ρόλου, που κινούνται μάλλον παρορμητικά και εγωιστικά κάτω από την επίδραση των παθών τους (όπως οι Ατρείδες στον *Αίαντα* και ο Κρέων στην *Αντιγόνη*).

Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τη βαθιά κατανόηση της φύσης και της άσκησης της εξουσίας από την πλευρά του ποιητή. Ο Σοφοκλής συνειδητοποιεί απολύτως τις απαιτήσεις του ηγετικού ρόλου και παρουσιάζει το εύρος των ανθρώπινων αντιδράσεων. Έχει λεχθεί επανειλημμένως ότι η τραγωδία δεν δίνει λύση στα προβλήματα, αλλά θέτει η ίδια προβληματισμούς. Θέτει ενώπιον του κοινού (και των αναγνωστών) τα ερωτήματα και τα διλήμματα, παρουσιάζει ένα ευρύ φάσμα αντιδράσεων απέναντι σε αυτά και καλεί, εν τέλει, το κοινό να προβληματιστεί, να κρίνει και να αποφασίσει κάνοντας τις δικές του προεκτάσεις και συνειρμούς. Θεωρούμε ότι το ίδιο ισχύει και στο θέμα του ηγέτη. Ο Σοφοκλής παρουσίασε ηγέτες με ηγετική συνείδηση, ηγέτες χωρίς ηγετική συνείδηση και ηγέτες που είχαν μεταπτώσεις. Η εικόνα τους παρουσιάστηκε ολοκληρωμένα: από τη θεωρητική τοποθέτηση στη λήψη και εφαρμογή αποφάσεων και, τέλος, στην αξιολόγηση ή μη του αποτελέσματος της ηγετικής τους συμπεριφοράς. Εναπόκειται στο κοινό και τους αναγνώστες να προσλάβουν τα μηνύματα της τραγωδίας και να τα αξιοποιήσουν.

Γενικά συμπεράσματα

Η εργασία αυτή επικεντρώθηκε στη μελέτη του φαινομένου της ηγεσίας, όπως αυτό παρουσιάζεται στα σωζόμενα έργα του Σοφοκλή. Έθεσε το βασικό ερώτημα «ποιος είναι και πώς ενεργεί ο ηγέτης στη σοφοκλεία τραγωδία» και, προκειμένου να το απαντήσει, αξιοποίησε μελέτες και συμπεράσματα εργασιών από τον χώρο τόσο της μελέτης της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, και ειδικά της τραγωδίας, όσο και των Πολιτικών Επιστημών και των Επιστημών Διοίκησης. Πρόκειται για μία πρώτη προσπάθεια να εστιάσει κανείς στον ηγέτη του Σοφοκλή και να εξετάσει τους παράγοντες που επηρεάζουν και καθορίζουν την ηγετική του συμπεριφορά.

Η προσέγγιση των τραγωδιών του Σοφοκλή μέσα από μία εντελώς νέα οπτική συνιστούσε ταυτόχρονα πρόκληση και δυσκολία. Πρόκληση, επειδή διερευνούσε ένα παρθένο τοπίο, αλλά και δυσκολία λόγω της πολύ περιορισμένης εξειδικευμένης βιβλιογραφίας. Βασίστηκε αφενός στο πρωτότυπο κείμενο, το οποίο αποτελούσε σημείο αναφοράς για κάθε ερμηνευτική προσπάθεια, και αφετέρου στην ευρύτατη βιβλιογραφία για την τραγωδία γενικά και για το έργο του Σοφοκλή ειδικότερα. Από τη βιβλιογραφία αυτή αξιοποιήθηκαν επιμέρους θέσεις και αναφορές, οι οποίες, αν και διατυπωμένες εντός άλλου πλαισίου, στήριζαν την παρούσα προσέγγιση. Τέλος, η μελέτη αυτή στηρίχθηκε σε βασικές απόψεις και θεωρίες περί ηγεσίας, οι οποίες ήταν καιρίες τόσο στον καθορισμό της οπτικής γωνίας υπό την οποία εξετάστηκαν οι τραγωδίες του Σοφοκλή όσο και στην τεκμηρίωση επιμέρους στοιχείων της προτεινόμενης ερμηνείας.

Αναλύοντας επιμέρους το γενικό ερώτημα «ποιος είναι και πώς ενεργεί ο ηγέτης στον Σοφοκλή», καλύφθηκαν διάφορες πτυχές του φαινομένου της ηγεσίας, ώστε αυτό να φωτιστεί στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό. Στο πρώτο κεφάλαιο προσδιορίστηκαν οι έννοιες *ηγέτης* και *ηγεσία* βάσει των θεωρητικών αρχών σύγχρονων επιστημών που μελετούν το φαινόμενο. Δόθηκαν ορισμοί, οι οποίοι επιχειρούν να εξηγήσουν το φαινόμενο του ηγέτη και της ηγεσίας και παρουσιάστηκαν κάποιες βασικές θεωρίες, οι οποίες επιχειρούν να το ερμηνεύσουν. Ορίστηκαν οι έννοιες *άρχοντες* και *αρχόμενοι*, εξηγήθηκε η μεταξύ τους σχέση και, επίσης, διερευνήθηκε το ερώτημα πότε η ηγεσία θεωρείται αποτελεσματική και τι σημαίνει «καλή» και «κακή» ηγεσία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάστηκε η ορολογία την οποία χρησιμοποιεί ο Σοφοκλής για τον

ηγέτη και την ηγεσία. Καταγράφηκαν οι σχετικές περιπτώσεις (τόσο στα ακέραια σωζόμενα έργα όσο και στα αποσπάσματα έργων του Σοφοκλή) και, όπου η ορολογία προσλάμβανε κάποια ιδιαίτερη σημασία, έγινε προσπάθεια να ερμηνευθεί αυτή στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κάθε φορά έργου. Στο τρίτο κεφάλαιο διερευνήθηκε το θέμα της νομιμοποίησης και της αμφισβήτησης του ηγέτη. Εξετάστηκε το θέμα της βασιλικής εξουσίας έτσι όπως αυτό παρουσιάζεται τόσο στην ιστορική του διάσταση όσο και στη λογοτεχνική, εν προκειμένω στις τραγωδίες του Σοφοκλή. Εστιάζοντας στα έργα του Σοφοκλή, εξετάστηκαν τα χαρακτηριστικά που καθορίζουν τη βασιλική εξουσία και διαδοχή, καθορίστηκαν τα στοιχεία που νομιμοποιούν την εξουσία και αναλύθηκαν οι περιπτώσεις στις οποίες εκδηλώνεται αμφισβήτησή της. Όσον αφορά το τελευταίο σημείο, παρουσιάστηκε κατά τραγωδία η εκδήλωση της αμφισβήτησης (βαθύτερα αίτια και τρόπος εκδήλωσής της) και αναλύθηκε η αντιμετώπισή της από τον ηγέτη.

Ακολούθως, στο τέταρτο κεφάλαιο, εξετάστηκε η ρητορική την οποία ανέπτυξαν οι ηγέτες στα έργα του Σοφοκλή. Αφού καλύφθηκε θεωρητικά το θέμα της ανάπτυξης της ρητορικής και η σημασία της πειθούς, στη συνέχεια αναλύθηκαν δεκατρείς λόγοι βασιλέων, μέσω των οποίων οι ηγέτες επεχείρησαν να στηρίξουν ή και να επιβάλουν τις θέσεις τους. Εξετάστηκε η μορφή και το περιεχόμενο των λόγων σε συνάρτηση με τον επιδιωκόμενο στόχο, αξιολογήθηκε η αποτελεσματικότητά τους και διερευνήθηκε ο ρόλος της ρητορικής ως μέσου άσκησης της εξουσίας. Εν συνέχεια (Κεφάλαιο 5), απαντήθηκε το καίριο ερώτημα «πώς ασκείται η εξουσία από τους βασιλείς των τραγωδιών του Σοφοκλή», μέσα από την ανάλυση όλων των περιπτώσεων των τραγωδιών στις οποίες εκδηλώνεται πολιτική κρίση. Παρουσιάστηκε η φύση του προβλήματος κάθε περίπτωσης, τα κίνητρα και οι αποφάσεις που λήφθηκαν από τον ηγέτη, οι πολιτικές πρακτικές που εφαρμόστηκαν καθώς και τα αποτελέσματα που αυτές επέφεραν. Η ανάλυση αυτή, η οποία βασίστηκε στο θεωρητικό πλαίσιο του πρώτου κεφαλαίου, οδήγησε στη γενικότερη αποτίμηση της αποτελεσματικότητας των ηγετών του Σοφοκλή καθώς και στη διερεύνηση των ηγετικών εκείνων γνωρισμάτων που επηρέασαν ή/και καθόρισαν τη συμπεριφορά του ηγέτη. Τέλος, στο έκτο κεφάλαιο, διερευνήθηκε ο βαθμός ηγετικής συνείδησης κάθε ηγέτη στα έργα του Σοφοκλή. Πώς, δηλαδή, αντιλαμβάνεται ο ίδιος ο ηγέτης τον ρόλο που διαδραματίζει, σε ποιο βαθμό συνειδητοποιεί τον ηγετικό του ρόλο, πώς εκφράζεται για αυτόν και κατά πόσο ο ίδιος ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του ρόλου του.

Κάθε κεφάλαιο κατέληξε σε ειδικά, επιμέρους συμπεράσματα, τα οποία θα μπορούσαν να

κωδικοποιηθούν ως ακολούθως:

- Η ορολογία που χρησιμοποιεί ο Σοφοκλής για να δηλώσει τον ηγέτη και την ηγεσία χαρακτηρίζεται από πολυτυπία. Εκτός από τον τυπικό τίτλο του *βασιλέως* χρησιμοποιούνται και άλλοι όροι, όπως *ἄναξ*, *τύραννος*, *ταγός*, *κοίρανος* κ.λπ. Ωστόσο, οι όροι δεν χρησιμοποιούνται αδιακρίτως και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις (π.χ. για τον Θησέα) παρατηρείται στοχευμένη χρήση συγκεκριμένης ορολογίας.
- Η βασιλική εξουσία στη σοφόκλεια τραγωδία δεν είναι ούτε απόλυτη ούτε ισόβια. Επιπλέον, τα έργα του Σοφοκλή υποστηρίζουν τόσο την κληρονομική μεταβίβασή της όσο και το δικαίωμα της πόλης να ορίζει τον ηγέτη της. Στις περισσότερες, μάλιστα, περιπτώσεις που παρουσιάζονται στο έργο του Σοφοκλή, η εξουσία εκχωρείται από τον λαό και παραμένει διαρκώς υπό την αίρεσή του.
- Η νομιμοποίηση της εξουσίας είναι στοιχείο που ελέγχεται και ανανεώνεται διαρκώς. Βασικό της κριτήριο συνιστά η αποτελεσματικότητα του ηγέτη και η εκούσια υπακοή του λαού. Το έργο του Σοφοκλή παρουσιάζει περιπτώσεις αμφισβήτησης του ηγέτη, οι οποίες προκύπτουν από τον τρόπο άσκησης της εξουσίας του, καθώς και την προσπάθεια του ηγέτη να αντιμετωπίσει την κρίση.
- Οι ηγέτες της σοφόκλειας τραγωδίας χρησιμοποιούν τη ρητορική ως μέσο άσκησης της εξουσίας τους. Διαμορφώνουν τους λόγους τους ως συνάρτηση τριών παραγόντων: του επιδιωκόμενου στόχου, των αρχομένων και της συγκεκριμένης περίπτωσης που αντιμετωπίζουν. Εφαρμόζουν ποικίλες ρητορικές τεχνικές προκειμένου να πείσουν ή να επιβάλουν τη θέση τους. Οι περισσότερες προσπάθειες των ηγετών να πείσουν οδηγούνται –παρά τη ρητορική τους ικανότητα– σε αποτυχία. Υπάρχουν, ωστόσο, και επιτυχείς περιπτώσεις (πρβλ. Ο Οδυσσεύς στον *Αίαντα*) που καταδεικνύουν τη δύναμη της πειθούς, βασικό κριτήριο λειτουργίας της οποίας αποτελεί η εμπιστοσύνη μεταξύ των συνομιλητών.
- Οι ηγέτες των τραγωδιών του Σοφοκλή δεν είναι στατικά πρόσωπα. Αλληλεπιδρούν με τους αρχομένους και το περιβάλλον τους. Οι ηγέτες δρουν αναλόγως των περιστάσεων ενεργοποιώντας διαφορετικά γνωρίσματα κάθε φορά και επιφέροντας ή όχι το επιθυμητό αποτέλεσμα. Παρουσιάζονται περιπτώσεις τόσο «καλών» όσο και «κακών» ηγετών. Ο *Αίας* συνιστά εξαιρετική περίπτωση, επειδή παρουσιάζει την αντιμετώπιση της ίδιας κρίσης από έναν «κακό» και έναν «καλό» ηγέτη (τον Αγαμέμνονα και τον Οδυσσέα αντιστοίχως).

- Υπάρχουν ηγέτες που επικεντρώνονται στο καθήκον (*έργο*), αγνοώντας τους ανθρώπους (π.χ. οι Ατρείδες στον *Αίαντα*, ο Κρέων στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*) και ηγέτες που κατορθώνουν να ισορροπήσουν μεταξύ καθήκοντος και ανθρώπων (π.χ. ο Θησεύς στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, ο Οδυσσεύς στον *Αίαντα*). Όλες οι περιπτώσεις ηγετών που προσανατολίζονται μόνο στο καθήκον είναι περιπτώσεις αναποτελεσματικών ηγετών.
- Ενώ οι ηγέτες υπολογίζουν τη δύναμη του λαού και επιδιώκουν να εξασφαλίζουν την εκούσια υπακοή του, ο λαός ως σύνολο δεν έχει ενεργό συμμετοχή και ο ρόλος του είναι περιορισμένος. Η σοφόκλεια τραγωδία παρουσιάζει όλους τους βαθμούς εμπλοκής των αρχομένων σε θέματα άσκησης της εξουσίας: από την παθητική ανοχή και σιωπή (π.χ. *Αντιγόνη*, *Ηλέκτρα*) μέχρι την ενεργό εμπλοκή που οδηγεί ακόμη και σε σύγκρουση με τον ηγέτη (π.χ. ο Αίμων και η *Αντιγόνη* στην *Αντιγόνη*, ο Τεύκρος στον *Αίαντα*). Όλες, ωστόσο, οι περιπτώσεις ενεργού εμπλοκής ή και αντίστασης των πολιτών είναι πάντοτε μεμονωμένες και ατομικές.
- Γίνεται σαφής διάκριση μεταξύ των εσωτερικών και εξωτερικών κινήτρων των βασιλέων. Ο ποιητής διακρίνει τα ανιδιοτελή από τα εγωιστικά και προσωπικά κίνητρα ακόμη και στις περιπτώσεις που αυτά καλύπτονται κάτω από θεωρητικά αποδεκτές τοποθετήσεις (για παράδειγμα οι Ατρείδες στον *Αίαντα* και ο Κρέων στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, οι οποίοι κινούνται από προσωπικά και ιδιοτελή κίνητρα).
- Η τραγωδία του Σοφοκλή θέτει τα όρια του βασιλιά εντός της πόλης του και δεν του εκχωρεί κανένα δικαίωμα στην εξουσία των θεών (πρβλ. *Αίας*, *Αντιγόνη*).
- Παρά τις ανεξαιρέτως ορθές διακηρύξεις των βασιλέων στις τραγωδίες του Σοφοκλή, η πράξη αποδεικνύει ότι δεν έχουν όλοι σαφή επίγνωση του ηγετικού τους ρόλου. Δεν διακρίνουν πάντοτε το πρόσωπό τους από τον ρόλο τους, παρόλο που θεωρητικά δηλώνουν το αντίθετο. Η έλλειψη ηγετικής συνείδησης οδηγεί τους βασιλείς αυτούς σε αποτυχία (π.χ. ο Κρέων στην *Αντιγόνη* και στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, οι Ατρείδες στον *Αίαντα*). Υπάρχουν, ωστόσο, και τα θετικά παραδείγματα (όπως ο Οδυσσεύς στον *Αίαντα* και ο Θησεύς στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*).

Η ανάλυση που παρουσιάστηκε αντιμετωπίζει τους βασιλείς των τραγωδιών του Σοφοκλή ως ηγέτες που καλούνται να χειριστούν μία πραγματική κατάσταση κρίσεως. Η

προσέγγιση αυτή επεκτείνει και διευρύνει την καθαρά φιλολογική προσέγγιση στη μελέτη των ηρώων των τραγωδιών. Εισάγει στη φιλολογική μελέτη την πολιτική θεώρηση των πραγμάτων, η οποία διερευνά τα δεδομένα της πολιτικής κρίσης, τους παράγοντες που επηρεάζουν και διαμορφώνουν την τοποθέτηση του ηγέτη απέναντι σ' αυτήν, τη λήψη αποφάσεων και την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητάς τους. Βοηθά τον μελετητή προσεγγίσει το τραγικό έργο μέσα από μία νέα οπτική, αυτήν της άσκησης της εξουσίας, και να εξετάσει τον βασιλιά όχι μόνο ως ήρωα της τραγωδίας και ως χαρακτήρα ενός δραματικού έργου, αλλά και ως ηγέτη ο οποίος ασκεί την εξουσία του. Αυτή η οπτική δίνει άλλη διάσταση τόσο στις σχέσεις μεταξύ των προσώπων του έργου όσο και στη φύση του προβλήματος που αντιμετωπίζουν και επεκτείνει τους προβληματισμούς που εγείρει η εκάστοτε τραγωδία.

Μέσα από τη μελέτη αυτή γίνεται φανερό ότι ο ηγέτης των έργων του Σοφοκλή αποτελεί μία μορφή, η οποία αναπτύσσει δυναμική σχέση με το περιβάλλον. Ο βασιλιάς της σοφόκλειας τραγωδίας ενεργεί ως ηγετική μορφή που αλληλεπιδρά τόσο με τους αρχομένους όσο και με την κατάσταση που αντιμετωπίζει. Η ηγετική του συμπεριφορά εξαρτάται από τα ιδιαίτερα στοιχεία του χαρακτήρα του, αλλά και από τους αρχομένους και τα δεδομένα της συγκεκριμένης κατάστασης. Σε καμιά περίπτωση δεν συνιστά μία μονολιθική, παγιωμένη μορφή που υπακούει στις επιταγές του μύθου και στις συμβάσεις της τραγωδίας. Αντιθέτως, ο Σοφοκλής έχει την ικανότητα να αξιοποιεί όλα τα επιμέρους στοιχεία, προκειμένου να προωθήσει την υπόθεση του δράματος, να σκιαγραφήσει τους χαρακτήρες των ηρώων αλλά και να παρουσιάσει διαφορετικές ηγετικές συμπεριφορές.

Η σύγχρονη έρευνα μόλις γύρω στο 1960 έκανε λόγο για την αλληλεπίδραση μεταξύ ηγέτη, αρχομένων και περίπτωσης, κάτι που μέχρι τότε δεν θεωρούνταν δεδομένο. Η σύγχρονη έρευνα αντιμετωπίζει τον ηγέτη ως μία, και όχι τη μοναδική, διάσταση του φαινομένου της ηγεσίας. Εστιάζει στη μελέτη του φαινομένου αντιμετωπίζοντάς το ως ιδιαίτερα σύνθετο και πολύπλοκο. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η προσέγγιση του Σοφοκλή στο θέμα της ηγεσίας εμπειριείχε αυτή τη σύνθετη θεώρηση, παρόλο που δεν είχε αναπτυχθεί το θεωρητικό της πλαίσιο. Οπωσδήποτε δεν μπορούμε να αποδίδουμε στον Σοφοκλή και την εποχή του πολιτικές θεωρίες εκ των υστέρων. Μπορούμε όμως να επισημάνουμε ότι μέσα από τη δημιουργία των τραγικών έργων, ο ποιητής κατόρθωσε να παρουσιάσει με εξαιρετικό τρόπο την πολυπλοκότητα του φαινομένου της ηγεσίας. Ο Σοφοκλής παρουσίασε διαφορετικές ηγετικές προσεγγίσεις, σκιαγράφησε διαφορετικούς ηγετικούς τύπους,

πρότεινε, θα λέγαμε, διαφορετικά ηγετικά μοντέλα όχι ως λύσεις των προβλημάτων που αναφέρονται σε μία οργανωμένη πολιτεία, αλλά ως προτάσεις για σκέψη και προβληματισμό. Η παρούσα μελέτη ανέλυσε τα επιμέρους στοιχεία της ηγεσίας στο έργο του Σοφοκλή και κατέδειξε, πιστεύουμε, αυτή τη διεισδυτική ματιά του Σοφοκλή.

Ο ποιητής μέσα από την αντιδιαστολή και τις αντιθέσεις (π.χ. Κρέων-Θησεύς, Οδυσσεύς-Ατρείδες) κατορθώνει να καταστήσει σαφείς τις διαφορετικές περιπτώσεις και τις διαφορετικές διαβαθμίσεις στοιχείων που αφορούν τους ηγέτες και την ηγεσία. Μέσα από την ευρύτητα των περιπτώσεων και τις ποικίλες αντιδράσεις τόσο των αρχόντων όσο και των αρχομένων, ο Σοφοκλής εγείρει έντονο προβληματισμό και καλεί τον αναγνώστη/θεατή να κρίνει και να αξιολογήσει την κάθε περίπτωση και το κάθε πρόσωπο ξεχωριστά. Καλεί, εν τέλει, τον αναγνώστη/θεατή να διαμορφώσει τη δική του άποψη και να πάρει αποφάσεις για τη δική του ζωή.

Αυτή η προσέγγιση αντιμετωπίζει την πολιτική κρίση κάθε τραγωδίας ως περίπτωση προσομοίωσης πραγματικής πολιτικής κρίσης, για τον χειρισμό της οποίας απαιτείται αφενός η αξιολόγηση διαφόρων παραγόντων (όπως οι συνθήκες της συγκεκριμένης κατάστασης, τα ιδιαίτερα γνωρίσματα και ο στόχος του ηγέτη, η σχέση με τους αρχομένους) και αφετέρου η εφαρμογή συγκεκριμένης διαδικασίας επίλυσης του προβλήματος. Αυτή η θεώρηση των πραγμάτων πιστεύουμε ότι προσφέρει νέα προοπτική στη μελέτη της τραγωδίας, επειδή δίνει τη δυνατότητα να εξεταστούν οι τραγωδίες και ως μοντέλα περιπτώσεων πολιτικής κρίσης.

Κάθε πολιτικό πρόβλημα που εμφανίζεται στην τραγωδία του Σοφοκλή συνιστά μία ολοκληρωμένη περίπτωση κρίσης με αρχή, μέση/κορύφωση και τέλος. Οι αντιδράσεις και οι ενέργειες των ηγετών αποκαλύπτουν τα βαθύτερα αίτια και τα κίνητρα της δράσης τους, ενώ η τελική έκβαση της υπόθεσης επιτρέπει την αξιολόγηση αυτών των επιλογών και ενεργειών του ηγέτη. Η ίδια ανάλυση δεν διαφέρει από την ανάλυση που μπορεί να γίνει και σε πραγματικές περιπτώσεις κρίσεων, οι οποίες απαιτούν τον χειρισμό του ηγέτη και επιφέρουν συγκεκριμένα θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα. Η σοφόκλεια τραγωδία, επομένως, μάς επιτρέπει να προβληματιστούμε για το μοντέλο της πολιτικής διακυβέρνησης και για τις επιπτώσεις του στο άτομο και στην κοινωνία. Μπορεί δυνητικά να φωτίσει και να ερμηνεύσει και την πραγματική πολιτική ζωή. Η μελέτη του ηγέτη της σοφόκλειας τραγωδίας βοηθά, εν τέλει, στην ανάπτυξη πολιτικής οξυδέρκειας, ωθεί τον

μελετητή ή τον θεατή/αναγνώστη σε διαρκή προβληματισμό τόσο για το έργο που εκτυλίσσεται στη σκηνή όσο και για την πραγματικότητα την οποία βιώνει καθημερινά. Αυτή η θεώρηση των πραγμάτων πιστεύουμε ότι καταδεικνύει και καθιστά επίκαιρο τον πολιτικό (τόσο με την ευρύτερη όσο και με τη στενότερη έννοια του όρου) χαρακτήρα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας.

ΚΑΛΙΟΠΗ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΟΥΓΙΟΥΡΟΥ

Βιβλιογραφία

Συντομογραφίες

DELG P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* (Paris, nouvelle edition 2009) [1^η έκδ. 1968-1980].

EDG R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek* (Leiden, Boston 2010).

GEW H. Frisk, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch* (Heidelberg 1973).

LSJ H. G. Liddell, R. Scott, H. S. Jones (rev.), *A Greek-English Lexicon. A new edition*, Oxford 1940.

TrGF *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, τόμ. 1 *Fragmenta tragicorum minorum* (B. Snell εκδ., Göttingen, 1986), τόμ. 4 *Sophocles* (S. Radt εκδ., Göttingen, 1977), τόμ. 5.1 *Euripides* (R. Kannicht εκδ. Göttingen, 2004).

Εκδόσεις αρχαίων ελληνικών κειμένων

Οι τραγωδίες του Σοφοκλέους:

Lloyd-Jones, H. και N. G. Wilson, *Sophoclis fabulae*. Oxford, 1990.

Οι τραγωδίες του Αισχύλου:

M. L. West (εκδ.), *Aeschylus: Agamemnon*. Teubner, 1991

M. L. West (εκδ.), *Aeschylus: Eumenides*. Teubner, 1991

M. L. West (εκδ.), *Aeschylus: Prometheus*. Teubner, 1992

M. L. West (εκδ.), *Aeschylus: Septem contra Thebas*. Teubner, 1992

M. L. West (εκδ.), *Aeschylus: Supplices*. Teubner, 1992

Οι τραγωδίες του Ευριπίδου:

J. Diggle (εκδ.), Oxford, τόμ.: I 1984, II 1981, III 1994

Αποσπάσματα τραγωδιών:

- *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, B. Snell (εκδ.), τόμ. 1 *Fragmenta tragicorum minorum*. Göttingen, 1986.
- *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, S. Radt (εκδ.), τόμ. 4 *Sophocles*. Göttingen, 1977.
- *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, R. Kannicht (εκδ.), τόμ. 5.1 *Euripides*. Göttingen, 2004.

Αριστοτέλης:

W. D. Ross (εκδ.), *Aristotelis: Politica*. Oxford, 1957

R. Kassel (εκδ.), *Aristotelis: Ars Phetorica*. Berlin, 1976

R. Kassel (εκδ.), *Aristotelis: De arte poetica liber*. Oxford, 1965

I. Bywater (εκδ.), *Aristotelis: Ethica Nicomachea*. Oxford, 1991

ΗΣΙΟΔΟΣ, *Θεογονία*

F. Solmsen (εκδ.), *Hesiodi: Theogonia, Opera et Dies, Scutum*. Oxford, 1970

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, *Ιστορίαι*:

H. St. Jones (εκδ.), *Thucydidis: Historiae*. Oxford, τόμ.: I 1902, II 1902

ΞΕΝΟΦΩΝ, *Απομνημονεύματα*

E. C. Marchant (εκδ.), *Xenophontis Opera Omnia, tomus ii*. Oxford, 1901

ΟΜΗΡΟΣ, *Ιλιάς*

M. L. West (εκδ.), *Homerus: Ilias, Vol. I (Rhapsodiae I-XII)*. Teubner, 1998

M. L. West (εκδ.), *Homerus: Ilias, Vol. II (Rhapsodiae XIII-XXIV)*. Teubner, 2000

ΠΛΑΤΩΝ:

Πρωταγόρας: W. R. M. Lamb (εκδ.), *Plato in twelve volumes. Vol. II Laches, Protagoras, Meno, Euthydemus*. The Loeb Classical Library, 1924

Νόμοι: I. Burnet (εκδ.), *Platonis Opera, tomus v*. Oxford, 1907

Πολιτεία: I. Burnet (εκδ.), *Platonis Opera, tomus iv*. Oxford, 1902

Ετυμολογικά λεξικά

Beekes, R. (2010). *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden, Boston: Brill

Chantraine, P. (nouvelle edition 2009). *Dictionnaire Etymologique de la langue grecque*. Paris: Klincksieck. [1^η έκδ. 1968-1980]

Frisk, H. (1973). *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag.

Hofmann, J. B. (1950/2009). *Ετυμολογικόν λεξικόν της αρχαίας ελληνικής*. Εξελληνισθέν υπό Αντωνίου Δ. Παπανικολάου. Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμα (3^η έκδ.). [Πρωτότυπο: Hofmann, J. B. (1950), *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen*, München.]

Ερμηνευτικά λεξικά

Ellendt, F. (1872), *Lexicon Sophocleum*, Berlin: Brotraeger.

Liddell, H. G., R. Scott, H. S. Jones (rev.), *A Greek-English Lexicon. A new edition*. Oxford

1940.

Μεταφράσεις αρχαίων ελληνικών κειμένων στα Νέα Ελληνικά

Αριστοτέλης, *Περὶ ῥητορικῆς*, Η. Φ. Ηλιού μετάφρ., Εκδόσεις Κέδρος, 2002.

Αριστοτέλης, *Ρητορική Α-Β-Γ*. Μετάφραση Δημήτριος Λυπουρλής. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2002-2004

Ησιόδου *Θεογονία*, Σταύρος και Άγγελος Βλάχος, Αρχαίο κείμενο – Εισαγωγή – Μετάφραση. Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας, 1990

Θουκυδίδης, *Ιστορία*. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, *Εισαγωγή – Μετάφραση – Σημειώσεις*. Αθήνα: Πόλις, 2011.

Σόλωνος *Αρχαίον Ελληνικόν Δίκαιον. Φιλοσοφία – Οικονομία*. Συλλογή νομοθετημάτων υπό Σ. Πετίτου (1634), Μετάφρασις-Σχόλια: Νικόλαος Παπαδούκας (1844), Αθήνα: Ιδεοθέατρον, 1999.

Βιβλιογραφία (ξενόγλωσση και ελληνική)

Ahrens Dorf, P. J. (2004), “The Limits of Political Rationalism: Enlightenment and Religion in *Oedipus the Tyrant*”, *Journal of Politics* 66(3), 773-799.

Allen, R. (2006), “Sophocles' Voice: Active, Middle and Passive in the Plays of Sophocles”, στο De Jong και A. Rijksbaron (επιμ.), *Sophocles and the greek language: aspects of diction, syntax and pragmatics*, 111-126, Leiden, Boston: Brill.

Anderson, G. (2005), “Before Turannoi Were Tyrants: Rethinking a Chapter of Early Greek History”, *Classical Antiquity* 24(2), 173-222.

Andrewes, A. (1958/1992), *Η τυραννία στην Αρχαία Ελλάδα* (Μ. Κάσσου μετάφρ.), Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα. [Πρωτότυπο: Andrewes, A. (1958), *The Greek Tyrants*, Hutchinson University Library].

Antonakis, J., Avolio B.J. and Sivasubramaniam, N. (2003), “Context and leadership: an examination of the nine-factor full-range leadership theory using the Multifactor Leadership Questionnaire”, *The Leadership Quarterly* 14, 261- 295.

Arendt, H. (1986), *Η ανθρώπινη κατάσταση* (Στ. Ροζάνης & Γ. Λυκιαρδόπουλος μετάφρ.). Αθήνα: Εκδ. Γνώση (Πρωτότυπο: *The Human Condition*, 1958).

Arendt, H. (1998), *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.

Arnott, W. G. (1981), “Double the Vision: A Reading of Euripides' *Electra*”, *Greece & Rome* 28(2), 179-192.

Avery, H. C. (1965), “Heracles, Philoctetes, Neoptolemus”, *Hermes* 93(3), 279-297.

- Avolio, B. J. και B. M. Bass (1995), "Individual Consideration viewed at multiple levels of analysis: a multi - level framework for examining the diffusion of Transformational Leadership", *Leadership Quarterly* 6(2), 199-218.
- Avolio, B. J. (2007), "Promoting More Integrative Strategies for Leadership Theory-Building", *American Psychologist* 62(1), 25–33.
- Badger, J. (2000), "Friendship and Politics in Sophocles' *Philoctetes*. Interpretation", *A Journal of Political Philosophy* 27(3), 185-204.
- Bain, D. (1981), *Masters, Servants and orders in Greek Tragedy*. Manchester University Press.
- Ball, A. R. και B. G. Peters (2001), *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση: εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη* (Κ. Α. Λάβδας μετάφρ., εισαγωγή, σχόλια), Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Balot, R. K. (2009) (επιμ.), *A Companion to Greek and Roman Political Thought*. Wiley-Blackwell.
- Barceló, P. (1990), "Thukydidēs und die Tyrannis", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 39(4), 401-425.
- Barker, R. A. (1997), "How can we train leaders if we do not know what leadership is?", *Human Relations* 50(4), 343-362.
- Bass, B. M. (1990), *Bass & Stogdill's handbook of leadership: theory, research, and managerial applications*, γ' έκδ., New York: The Free Press.
- Bates, W. N. (1933), "The Dating of the *Oedipous Tyrannus*", *The American Journal of Philology* 54(2), 166-168.
- Bator, R. και R. Cialdini (2000), "The application of persuasion theory to the development of effective proenvironmental public service announcements", *Journal of Social Issues* 56(3), 527–541.
- Battisti, D. G. (1997). *Dionigi di Alicarnasso sull' imitazione. Edizione critica, traduzione e commento*. Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, Pisa, Roma, (Έπιτομή, II), 78.
- Bazerman, M. H. και F. Gino (2012), "Behavioral ethics: Toward a deeper understanding of moral judgment and dishonesty", *Annual Review of Law and Social Science* 8, 85-104.
- Bazerman, M. H. και D. M. Messick (1998), "On the power of a clear definition of rationality", *Business Ethics Quarterly* 8(3), 477-480.
- Bazerman, M. H. και H. S. Farber (1983), *Arbitrator decision making: When are final*

- offers important?* Massachusetts Institute of Technology.
- Bazerman, M. H. και J. D. Greene. (2010), “In favor of clear thinking: Incorporating moral rules into a wise cost-benefit analysis—Commentary on Bennis, Medin, & Bartels (2010)”, *Perspectives on Psychological Science* 5(2), 209-212.
- Bazerman, M. H., Curhan, J. R., Moore, D. A. και K. L. Valley (2000), “Negotiation”, *Annual Review of Psychology* 51, 279-314.
- Bazerman, M. H., Loewenstein, G. και D. A. Moore (2002), “Why good accountants do bad audits”, *Harvard Business Review* 97 (November).
- Beck, H. (2013) (επιμ.), *A Companion to Ancient Greek Government*. Wiley-Blackwell.
- Beer, J. (2012), “*Oedipus Tyrannus*”, στο A. Markantonatos (επιμ.), *Brill's Companion to Sophocles*, 93-110, Leiden, Boston: Brill.
- Bennis, W. (2007), “The challenges of leadership in the modern world: introduction to the special issue”, *American Psychologist* 62(1), 2-5.
- Biancalana, J. (2005), “The Politics and Law of *Philoctetes*”, *Law and Literature* 17(2), 155-182.
- Blaydes, F. H. M. (1859), *Sophocles*, Ed. Long, G. Vol. I, London.
- Blok, J. (2013), “Citizenship, the Citizen Body, and its Assemblies”, στο H. Beck (επιμ.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 161-175, Wiley-Blackwell.
- Blundell, M. W. (1989), *Helping Friends and Harming Enemies. A Study in Sophocles and Greek Ethics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Boedeker, D. και K. A. Raaflaub (1998) (επιμ.), *Democracy, Empire and the Arts in Fifth-Century Athens*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bonnechere, P. (2013), “The Religious Management of the Polis. Oracles and Political Decision-Making”, στο H. Beck (επιμ.). *A Companion to Ancient Greek Government*, 366-381, Wiley-Blackwell.
- Bowman, L. (1997), “Klytaimnestra's Dream: Prophecy in Sophocles' *Electra*”, *Phoenix* 51, 131-151.
- Bowman, L. (1999), “Prophecy and Authority in the *Trachiniai*”, *The American Journal of Philology*. 120(3), 335-350.
- Bowra, C. M. (1970), *Sophoclean Tragedy*, London: Oxford University Press.
- Brown, A. (1987), *Sophocles' Antigone*, England: Aris & Phillips – Warminster.
- Brown, Chr. (2007), “Tragedy, ‘Tragic Choices’ and Contemporary International Political Theory”, *International Relations* 21(1), 5–13.
- Budelmann, F. (2000), *The Language of Sophocles. Communal, Communication, and*

- Involvement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Budelmann, F. και P. Easterling (2010), “Reading minds in Greek tragedy”, *Greece & Rome* 57(2), 289-303.
- Burian, P. (2009), “Inconclusive conclusions: The ending(s) of *OT*”, στο S. Goldhill και E. Hall (επιμ.), *Sophocles and the Greek Tragic Tradition*, 99-118, Cambridge: Cambridge University Press.
- Buxton, R. G. A. (1995), *Sophocles*, Greece & Rome. New Surveys in the Classics No 16. Oxford University Press.
- Buxton, R. G. A. (2010), *Persuasion in Greek Tragedy. A study of peitho*, Cambridge University Press. (α΄ έκδ.: 1982).
- Calder III, W. M. (1959), “The blinding. *Oedipus Tyrannus* 1271-4”, *The American Journal of Philology* 80(3), 301-305.
- Calder III, W. M., (1960), “Sophoclean Apologia: *Philoctetes*”, *Greek Roman and Byzantine Studies* 12, 153-172.
- Calder III, W. M. (1962), “*Oedipus Tyrannus* 1515-30”, *Classical Philology* 57(4), 219-229.
- Calder III, W. M. (1968), “Sophokles' Political Tragedy *Antigone*”, *Greek Roman and Byzantine Studies* 9, 389-407.
- Calder III, W. M. (1971), “The Protagonist of Sophocles' *Antigone*”, *Arethusa* 4, 49-52.
- Calder III, W. M. (1981), “The Anti-Periklean Intent of Aeschylus' *Eumenides*”, στο E. G. Schmidt (επιμ.), *Aischylos und Pindar*, 220-223, Berlin: Akademie-Verlag.
- Carawan, E. (1999), “The Edict of Oedipus (*Oedipus Tyrannus* 223-51)”, *The American Journal of Philology*, 20(2) (Whole Number 478), 187-222.
- Carter D. M. (2004), “Was Attic tragedy democratic?”, *Polis* 21, 1-25.
- Carter, D. M. (2007), *The Politics of Greek Tragedy*, UK: Bristol Phoenix Press.
- Carter, D. M. (2012), “*Antigone*”, στο A. Markantonatos (επιμ.), *Brill's Companion to Sophocles*, 111-128, Leiden, Boston: Brill.
- Cialdini, R. B. (2001), “Harnessing the science of persuasion”, *Harvard Business Review* (October).
- Conacher, D. J. (1987), *Aeschylus' Oresteia A Literary Commentary*, Canada: University of Toronto Press.
- Conacher, D. J. (1997), “Sophocles' *Trachiniae*: Some Observations”, *American Journal of Philology* 118(1) (Whole Number 469), 21-34.

- Connor, W. R. (1992), *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, Indianapolis: Hackett, 1992. (α΄ έκδ.: 1971, Princeton: Princeton University Press).
- Cook, B. J. (1998), “Politics, Political Leadership and Public Management”, *Public Administration Review* 58(3), 225-230.
- Dahl, R. A. (1979), *Σύγχρονη πολιτική ανάλυση* (Γ. Κ. Βλάχος επιμ., Μ. Βλάχος, Π. Καλογεράτος μετάφρ.), Αθήνα: Παπαζήσης.
- Daneš, J. (2012), *Political Aspects of Greek Tragedy*, Pavel Mervart.
- Davie, J. N. (2009), “Theseus the King in Fifth-Century Athens”, *Greece & Rome* 29(1), 25- 34.
- Davison, J. A. (2006), “Sophocles and Homer: Some Issues of Vocabulary”, στο De Jong και A. Rijksbaron (επιμ.), *Sophocles and the greek language: aspects of diction, syntax and pragmatics*, 25-38, Leiden, Boston: Brill.
- Dawe, R. D. (1991), *Σοφοκλέους Οιδίπους Τύραννος. Κριτική και ερμηνευτική έκδοση* (Γ. Α. Χριστοδούλου μετάφρ.), Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- De Jong και A. Rijksbaron (2006) (επιμ.), *Sophocles and the greek language: aspects of diction, syntax and pragmatics*, Leiden, Boston: Brill.
- De Romilly, J. (1988), *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία* (Θ. Χριστοπούλου – Μικρογιαννάκη μετάφρ.), Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- De Romilly, J. (1998), *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας* (Ν. Αγκαβανάκης μετάφρ.), Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Di Leo, D. (2013), “Tragedy against Tyranny”, *The Journal of Politics* 75(1), 254-265.
- Dik, H. (2007), *Word order in Greek tragic dialogue*, Oxford: Oxford University Press.
- Dindorf, W. (1876), *Lexicon Aeschyleum*, Lipsiae: Teubner.
- Dodds, E. R. (1966), “On Misunderstanding the *Oedipus Rex*”, *Greece & Rome*, 2nd Ser., 13(1), 37-49.
- Dodds, E. R. (1996), *Οι Έλληνες και το παράλογο* (Γ. Γιατρομανωλάκης μετάφρ., εισαγωγή), Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Dodds, E. R. (2007), “On Misunderstanding the *Oedipus Rex*”, στο H. Bloom (επιμ.), *Sophocles' Oedipus Rex*, 17- 29, USA: Chelsea House Publishers.
- Donlan, W. (1978), “Social Vocabulary and its relationship to Political Propaganda in Fifth-Century Athens”, *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 27, 95-111.
- Drews, R. (1972), “The First Tyrants in Greece”, *Historia* 21, 129-144.

- Drews, R. (1983), *Basileus: The evidence for kingship in Geometric Greece*, New Haven: Yale University Press.
- Duverger, M. (1985), *Εισαγωγή στην πολιτική* (Στ. Οικονόμου μετάφρ.), Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση (Πρωτότυπο: *Introduction a la Politique*, 1964).
- Dyson, M. (1973), "Oracle, Edict and Curse in *Oedipus Tyrannus*", *The Classical Quarterly, New Series*, 23(2), 202-212.
- Easterling, P. E. (1977), "Character in Sophocles", *Greece & Rome* 24(2), 138-45.
- Easterling, P. E. (1978), "*Philoctetes* and Modern Criticism", *Illinois Classical Studies* 3, 27-39.
- Easterling, P. E. (2012) (επιμ.), *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία από το Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ* (Λ. Ρόζη & Κ. Βαλάκας επιμ.-μετάφρ.), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (Πρωτότυπο: *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, Cambridge University Press 1997).
- Einarsen, S., Aasland, M. S. και A. Skogstad (2007), "Destructive leadership behaviour: A definition and conceptual model", *The Leadership Quarterly* 18(3), 207–216.
- Erbse, H. (1966), "Neoptolemos und Philoktet bei Sophokles", *Hermes* 94, 177-201.
- Euben, J. P. (1986a), "The battle of Salamis and the origins of political theory", *Political Theory* 14, 359-90. [Επανέκδοση στο J. P. Euben (1997), *Corrupting Youth. Political Education, Democratic Culture, and Political Theory*, 64-90, Princeton: Princeton University Press].
- Euben, J. P. (1986b) (επιμ.), *Greek Tragedy and Political Theory*. University of California Press.
- Euben, J. P. (1990). *The Tragedy of Greek Political Theory: The Road not Taken*. Princeton: Princeton University Press.
- Euben, J. P. (1997), *Corrupting Youth: Political Education, Democratic Culture, and Political Theory*, Princeton: Princeton University Press.
- Euben, J. P. (2007a), "The Tragedy of Tragedy", *International Relations* 21(1) 15-22.
- Euben, J. P. (2007b), "The Tragedy of Tragedy", στο T. Erskine και R. N. Lebow (επιμ.), *Tragedy and International Relations*, 86-96, UK: Palgrave Macmillan.
- Fagen, R. R. (1977), *Πολιτική και Επικοινωνία* (Π. Τερλεξής, επιμ.), Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.
- Fagles, R. (1982), *Sophocles. The Three Theban Plays* (Translated by R. Fagles, Introduction and Notes by B. Knox), USA: Penguin Books.

- Ferguson, A. R. (1975), "Politics and Man's Fate in Sophocles' *Antigone*", *The Classical Journal* 70(2), 41-49.
- Ferrario, S. (2012), "Political Tragedy: Sophocles and Athenian History" στο A. Markantonatos (επιμ.), *Brill's Companion to Sophocles*, 447- 470, Leiden, Boston: Brill.
- Fiedler, F. E. (1967), *A Theory of Leadership. Effectiveness*, New York: Mc Graw-Hill.
- Fiedler, F. E. (1978), "The Contingency Model and the Dynamics of the Leadership Process", στο L. Berkowitz (επιμ.), *Advances in Experimental Social Psychology*, New York: Academic Press.
- Finglass, P. J. (2005), "Is there a «polis» in Sophocles' *Electra*?", *The Phoenix* 59(3-4), 199-209.
- Finglass, P. J. (2007), *Sophocles: Electra*. Edited with Introduction and Commentary. Cambridge University Press.
- Finglass, P. J. (2011), *Sophocles: Ajax*. Edited with Introduction, Translation, and Commentary. Cambridge University Press.
- Finglass, P. J. (2012), "*Ajax*", στο A. Markantonatos (επιμ.), *Brill's Companion to Sophocles*, 59-72, Leiden, Boston: Brill.
- Finley, J. H. (1967), "Politics and Early Attic Tragedy", *Harvard Studies in Classical Philology* 71, 1-14.
- Finley, J. M. (1996), *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο* (Σ. Βουτσάκη μετάφρ.), Παν/κές Εκδόσεις Κρήτης (Πρωτότυπο: *Politics in the ancient world*, Cambridge 1983).
- Flavell, J. H. (1979), "Metacognition and Cognitive Monitoring. A New Area of Cognitive—Developmental Inquiry", *American Psychologist* 34(10), 906-911.
- Foley, H. (1993), "The politics of tragic lamentation", στο A. S. Sommerstein, St. Halliwell, J. Henderson και B. Zimmermann (επιμ.), *Tragedy, Comedy and the Polis: Papers from the Greek Drama Conference, Nottingham, 18-20 July 1990*, 101-143, Bari: Levante Editori.
- Forsdyke, S. (2009), "The Uses and Abuses of Tyranny", στο R. K. Balot (επιμ.), *A Companion to Greek and Roman Political Thought*, 231-246, Wiley-Blackwell.
- Francis, E. D. (1992), "Oedipus Achaemenides", *The American Journal of Philology* 113(3), 333-357.
- French, J. R. P. και B. Raven (1959), "The Bases of Social Power", στο Dorwin P. Cartwright (επιμ.) *Studies in Social Power*, 150-167, Ann Arbor, MI: Institute for

- Social Research, University of Michigan.
- Fröhlich, P. (2013), “Government Checks and Balances”, στο H. Beck (επιμ.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 252-266, Wiley-Blackwell.
- Frost, F. J. (1968), “Themistocles’ Place in Athenian Politics”, *California Studies in Classical Antiquity/ Classical Antiquity* 1, 105-124.
- Funke, H. (1966), “ΚΡΕΩΝ ΑΠΟΛΙΣ”, *Antike und Abendland* 12, 29-50.
- Gagarin, M. (2005), “Rational Argument in Early Athenian Oratory”, στο J. Powell (επιμ.), *Logos: Rational Argument in Classical Rhetoric*, 9-18, University of London Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies.
- Gagarin, M. (2008), *Writing Greek Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gagarin, M. (2013), “Laws and legislation in Ancient Greece”, στο H. Beck (επιμ.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 221-234, Wiley-Blackwell.
- Garvie, A. F. (1978), “Aeschylus’ Simple Plots”, στο R. Dawe et al. (επιμ.), *Dionysiaca: Nine Studies in Greek Poetry by Former Pupils Presented to Sir Denys Page on his Seventieth Birthday*, 63-86, Cambridge: Cambridge University Library.
- Garvie, A. F. (1998), *Sophocles Ajax*, England: Aris & Phillips – Warminster.
- Gellie, G. H. (1972), *Sophocles: A reading*, Melbourne: Melbourne University Press.
- George, B., Sims, P., McLean, A. N. και D. Mayer (2011), “Discovering Your Authentic Leadership”, στο P. F. Drucker, D. Goleman και W. W. George (επιμ.), *On Leadership*, 98-107, Σειρά: *HBR’ s 10 Must Reads*, Harvard Business Review Press. [α’ δημοσίευση: *Harvard Business Review* 2007 (September – October)].
- Gibert, J. (2009), “Greek Drama and Political Thought”, στο R. Balot (επιμ.), *A Companion to Greek and Roman Political Thought*, 440- 455, Wiley-Blackwell.
- Goffee, R. και G. Jones (2011), “Why Should Anyone Be Led by You?”, στο P. F. Drucker, D. Goleman και W. W. George (επιμ.), *On Leadership*, 49-59, Σειρά: *HBR’ s 10 Must Reads*, Harvard Business Review Press. [α’ δημοσίευση: *Harvard Business Review* 2000 (September – October)].
- Goheen, R. F. (1951), *The Imagery of Sophocles’ Antigone: a Study of Poetic Language and Structure*, Princeton.
- Goldberg, J. H. και J. S. Lerner (1999), “Rage and reason: The psychology of the intuitive prosecutor”, *European Journal of Social Psychology* 29, 781-795.
- Goldhill, S. (1984), *Language, sexuality, narrative: the Oresteia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldhill, S. (1987), “The Great Dionysia and Civic Ideology”, *Journal of Hellenic Studies*

- 107, 58–76. [Επανεκδοση στο J. J. Winkler και F. Zeitlin (1990) (επιμ.), *Nothing to do with Dionysos? Athenian Drama in its social context*, 97–129, New Jersey: Princeton University Press].
- Goldhill, S. (1988), “Battle Narrative and Politics in Aeschylus' *Persians*”, *Journal of Hellenic Studies* 108, 189-93.
- Goldhill, S. (2012a), «Η γλώσσα της τραγωδίας: ρητορική και επικοινωνία», στο P. E. Easterling (επιμ.), *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία από το Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ* (Λ. Ρόζη & Κ. Βαλάκας μετάφρ.), 189-224, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (έκδοση πρωτοτύπου 1997).
- Goldhill, S. (2012b), «Το κοινό της αθηναϊκής τραγωδίας», στο P. E. Easterling (επιμ.), *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία από το πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ* (Λ. Ρόζη & Κ. Βαλάκας μετάφρ.), 81-101. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (έκδοση πρωτοτύπου 1997).
- Goldhill, S. (2012c), *Sophocles and the language of tragedy*, Oxford/New York: Oxford University Press.
- Goldhill, S. και E. Hall (2009) (επιμ.), *Sophocles and the Greek Tragic Tradition*. Cambridge University Press.
- Goldhurst, R. (1955), “The Non-Professional Classicist”, *The Classical Journal* 51(1), 11-16.
- Goleman, D. (2011), “What makes a leader?”, στο P. F. Drucker, D. Goleman και W. W. George (επιμ.), *On Leadership*, 2-13, Σειρά: *HBR' s 10 Must Reads*, Harvard Business Review Press. [α΄ δημοσίευση: *Harvard Business Review* 2004 (January)].
- Goleman, D., Boyatzis, R. και A. McKee (2001), “Primal leadership: The hidden driver of great performance”, *Harvard Business Review* (December).
- Goleman, D., Boyatzis, R. και A. McKee (2002), *Ο Νέος Ηγέτης. Η δύναμη της συναισθηματικής νοημοσύνης στη διοίκηση οργανισμών* (Χρ. Ξενάκη και Μπ. Κουμπάρελη μετάφρ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Greene, D. και R. Lattimore (1994), *Sophocles. The Theban Plays* (translated by D. Greene, Introduction by Ch. Segal, Notes by J. Hogan), UK: Everyman's Library.
- Griffin, J. (1998), “The social function of attic tragedy”, *Classical Quarterly* 48, 39-61.
- Griffin, J. (1999a) (επιμ.), *Sophocles Revisited*, Oxford University Press.
- Griffin, J. (1999b), “Sophocles and the Democratic City”, στο J. Griffin (επιμ.), *Sophocles Revisited*, 73- 94, Oxford University Press.

- Griffith, M. (1999), *Sophocles: Antigone*. Cambridge University Press.
- Griffith, R. D. (1993), “Oedipus Pharmakos? Alleged Scapegoating in Sophocles' *Oedipus the King*”, *Phoenix* 47(2), 95-114.
- Griffiths, E. M. (2012), “*Electra*”, στο A. Markantonatos (επιμ.), *Brill's Companion to Sophocles*, 73-92, Leiden, Boston: Brill.
- Hackman, J. R. και R. Wageman (2007), “Asking the right questions about leadership: Discussion and conclusions”, *American Psychologist* 62(1), 43-47.
- Hall, E. (2012), «Η κοινωνιολογία της αθηναϊκής τραγωδίας», στο P. E. Easterling (επιμ.), *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία από το Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ* (Λ. Ρόζη & Κ. Βαλάκας επιμ.-μετάφρ.), 137- 188, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (Πρωτότυπο: *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, Cambridge University Press 1997).
- Hall, J. M. (2013), “The Rise of State Action in the Archaic Age”, στο H. Beck (επιμ.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 9-21, Wiley-Blackwell.
- Hamilton, R. (1975), “Neoptolemos' Story in the *Philoctetes*”, *The American Journal of Philology*, 96(2), 131-137.
- Hammer, D. (2002), *The Iliad as politics: the performance of political thought*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Hammer, D. (2005), “Plebiscitary Politics in Archaic Greece”, *Historia* 54, 107–131.
- Hammer, D. (2009), “What is politics in the Ancient World?”, στο R. K. Balot (επιμ.), *A Companion to Greek and Roman Political Thought*, 20- 36, Wiley-Blackwell.
- Harris, E. M. (2012), “Sophocles and Athenian Law”, στο K. Ormand (επιμ.), *A Companion to Sophocles*, 287- 300, Wiley-Blackwell.
- Harrison, Th. (2000), *The Emptiness of Asia*, London: Duckworth.
- Hawthorne, K. (2006), “Political Discourses at the End of Sophocles' *Philoctetes*”, *Classical Antiquity* 25(2), 243-276.
- Heath, M. (1999), “Sophocles' *Philoctetes*: A Problem Play?”, στο J. Griffin (επιμ.), *Sophocles Revisited*, 137- 160, Oxford University Press.
- Heiden, B. (2012), “*Trachiniae*”, στο A. Markantonatos (επιμ.), *Brill's Companion to Sophocles*, 129-148, Leiden, Boston: Brill.
- Heifetz, R. A. (1994), *Leadership without easy answers*, Harvard University Press.
- Heifetz, R. A. και D. L. Laurie (2011) “The Work of Leadership”, στο P. F. Drucker, D. Goleman και W. W. George (επιμ.), *On Leadership*, 35-48, Σειρά: *HBR' s 10 Must*

- Reads*, Harvard Business Review Press. [α' δημοσίευση: *Harvard Business Review* 2001 (December)].
- Heifetz, R. A. και M. Linsky (2002a), "A survival guide for leaders", *Harvard Business Review* (June).
- Heifetz, R. A. και M. Linsky (2002b), *Leadership on the line: Staying alive through the dangers of leading*. USA: Harvard Business School Press.
- Heifetz, R. A. και M. Linsky (2003), "A Survival Guide for Leaders", *Business Credit* 105(3), 44- 52.
- Heifetz, R. A., Grashow, A. και M. Linsky (2009a), "Leadership in a (permanent) crisis", *Harvard Business Review* (July).
- Heifetz, R. A., Sinder, R. M., Jones, A., Hodge, L. M. και K. A. Rowley (1989), "Teaching and assessing leadership courses at the John F. Kennedy School of Government", *Journal of Policy Analysis and Management* 8(3), 536–562.
- Heifetz, R. A., Grashow, A. και M. Linsky (2009b), *The practice of adaptive leadership*. Harvard Business Press.
- Helmbold, W. C. (1951), "The Paradox of the Oedipus", *The American Journal of Philology* 72(3), 293-300.
- Hersey, P. και K. H. Blanchard (1969) (3rd ed.) και (1982) (4th ed.), "Life Cycle Theory of Leadership", *Training and Development Journal* 23, 26- 34.
- Hersey, P. και K. H. Blanchard (1977), *Management of Organizational Behavior: Utilizing Human Resources* (3rd ed. Englewood Cliffs), N. J.: Prentice Hall.
- Hesk, J. (2012), "Oedipus at Colonus", στο A. Markantonatos (επιμ.), *Brill's Companion to Sophocles*, 167-190, Leiden, Boston: Brill.
- Heuner, U. (2006), "Killing Words: Speech Acts and Non-Verbal Actions in Sophocles' Tragedies", στο De Jong και A. Rijksbaron (επιμ.), *Sophocles and the greek language: aspects of diction, syntax and pragmatics*, 201-212, Leiden/ Boston: Brill.
- Heywood, A. (2006), *Εισαγωγή στην Πολιτική* (Γ. Καράμπελας μετάφρ.), Αθήνα: Πόλις.
- Hogan, J. C. (1972), "The protagonists of the *Antigone*", *Arethusa* 5(1), 93-100. <http://id.erudit.org/iderudit/037174ar> (Ανακτήθηκε στις 15/1/2012).
- Hollander, E. P. (1978), *Leadership dynamics: A practical guide to effective relationships*, New York: Free Press.
- Holt, Ph. (1999), "Polis and tragedy in the *Antigone*", *Mnemosyne* 452 (6), 658-690.
- Hughes, R. L., Ginnett, R. C., και G. J. Curphy (1993), *Leadership. Enhancing the Lessons of Experience*, USA Boston.

- Huxley, G. (1967), "Thersites in Sophocles' *Philoctetes* 445", *Greek Roman and Byzantine Studies* 8, 33-34.
- Ierulli, M. (1999), "The politics of pathos: Electra and Antigone in the polis", *South Atlantic Quarterly* 98(3), 477- 500.
- Jameson, M. H. (1956), "Politics and the *Philoctetes*", *Classical Philology* 51(4), 217-227.
- Jameson, M. H. (1971), "Sophocles and the Four Hundred", *Historia* 20, 541-568.
- Jebb, R. C. (1887), *Sophocles: Oedipus Tyrannus*, Cambridge.
- Jebb, R. C. (1889), *Sophocles: The Oedipus Coloneus*, Cambridge.
- Jebb, R. C. (1891), *Sophocles: The Antigone*, Cambridge.
- Jebb, R. C. (1892), *Sophocles: Trachiniae*, Cambridge.
- Jebb, R. C. (1893), *Sophocles: Ajax*, Cambridge.
- Jebb, R. C. (1894), *Sophocles: Electra*, Cambridge.
- Jebb, R. C. (1898), *Sophocles: Philoctetes*, Cambridge.
- Johansen, H. F. (1962), "Sophocles 1939-1959", *Lustrum* 7, 94-342.
- Jones, H. και N. G. Wilson (1990), *Sophoclea. Studies on the Text of Sophocles*. Oxford.
- Juffras, D. M. (1991), "Sophocles' *Electra* 973-985 and tyrannicide", *Transactions of the American Philological Association* 121, 99-108.
- Kamerbeek, J. C. (1967), *The Plays of Sophocles. Commennaries. Part IV The Oedipus Tyrannus*, Leiden: E. J. Brill.
- Kamerbeek, J. C. (1978), *The Plays of Sophocles. Commennaries. Part III The Antigone*, Leiden: E. J. Brill.
- Kane, R. L. (1975), "Prophecy and Perception in the *Oedipus Rex*", *Transactions of the American Philological Association* 105, 189-208.
- Kellerman, B. (1986), *Political leadership: A source book*, University of Pittsburg Press.
- Kellerman, B. (2004), *Bad leadership: What it is, How it happens, Why it matters*. USA.
- Kellerman, B. (2006), "When should a leader apologize and when not?", *Harvard Business Review* 84(4), 72-81.
- Kellerman, B. (2007), "What every leader needs to know about followers", *Harvard Business Review* 85(12), 84-91.
- Kells, J. H. (1973), *Sophocles: Electra*, Cambridge University Press.
- Kennedy, G. (1974), *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Kennedy, G. (2000), *Ιστορία της κλασικής ρητορικής* (N. Νικολούδης μετάφρ.), Αθήνα: Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα.

- Keyt, D. και F. D. Jr. Miller (2004), “Ancient Greek Political Thought”, στο Gaus, G. και Ch. Kukathas (επιμ.), *Handbook of Political Theory*, 303-319, London: SAGE.
- Kirkwood, G. M. (1942), “Two Structural Features of Sophocles' *Electra*”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 73, 86-95.
- Kirkwood, G. M. (1954), “The dramatic role of the chorus in Sophocles”, *Phoenix* 8, 1-22.
- Kirkwood, G. M. (1994), *A Study of Sophoclean Drama*, London: Cornell University Press.
- Kitto, H. D. F. (1989), *Greek Tragedy* (Α. Ζενάκος μετάφρ.), Αθήνα: Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα.
- Knapp, C. J. και S. Olson (1996), “Ethical leadership”, *Journal of Leadership Studies* 3(4).
- Knox, B. M. W. (1954), “Why Is Oedipus Called Tyrannos?”, *The Classical Journal* 50(3), 97-102+130.
- Knox, B. M. W. (1956), “The Date of the Oedipus Tyrannus of Sophocles”, *The American Journal of Philology* 77(2), 133-147.
- Knox, B. M. W. (1961), “The *Ajax* of Sophocles”, *Harvard Studies in Classical Philology* 65, 1-37.
- Knox, B. M. W. (1964), *The Heroic Temper*, USA: University of California Press.
- Knox, B. M. W. (1998), *Oedipous at Thebes: Sophocles' Tragic Hero and His Time*, New York: Yale University Press.
- Konstan, D. (2008), “Sophocles' *Electra* as Political Allegory: a Suggestion”, *Classical Philology* 103(1), 77-80.
- Kotter, J. P. (2003), «Τα πραγματικά καθήκοντα των ηγετών» (Α. Σοκοδήμος μετάφρ.), στο *Harvard Business Review Για Την Ηγεσία*, 43-66. Αθήνα: Κλειδάριθμος.
- Kotter, J. P. (2011), “What Leaders Really Do”, στο P. F. Drucker, D. Goleman και W. W. George (επιμ.), *On Leadership*, 23-34, Σειρά: *HBR' s 10 Must Reads*, Harvard Business Review Press. [α' δημοσίευση: *Harvard Business Review* 2001 (December)].
- Kramer, R. M. (2006), “The great intimidators”, *Harvard Business Review* (February), 1-9.
- Kremmydas, Chr. (2005), “Logical Argumentation in Demosthenes *Against Leptines*”, στο Powell, J. (επιμ.) *Logos : Rational Argument in Classical Rhetoric*, 19-34, University of London Institute of Classical Studies . Institute of Classical Studies.
- Kyriakou, P. (2012), “*Philoctetes*”, στο A. Markantonatos (επιμ.), *Brill's Companion to Sophocles*, 149-166, Leiden, Boston: Brill.
- Laver, M. (1987), *Invitation to Politics*, Basil Blackwell.

- Lebow, R. N. (1996), "Play it Again Pericles: Agents, Structures and the Peloponnesian War", *European Journal of International Relations* 2, 231-258.
- Lebow, R. N. (2003a), *The Tragic Vision of Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lebow, R. N. (2003b), "Tragedy, Politics and Political Science", *International Relations* 19(3), 329-336.
- Lebow, R. N. (2008), *The Ancient Greeks and Modern Realism: Ethics, Persuasion, and Power*, http://www.dartmouth.edu/~nedlebow/anc_gree_mod_real.pdf (Ανακτήθηκε στις 31/7/2015).
- Leftwich, A. (2004a), *What is politics?: the activity and its study*, Oxford: Polity.
- Leftwich, A. (2004b), *The Political Approach to human Behavior: People, Resources and Power*, στο Leftwich, A. (2004a), *What is politics?: the activity and its study*, 100-118. Oxford: Polity.
- Leppin, H. (2013), "Unlike(ly) Twins? Democracy and Oligarchy in Context", στο H. Beck (επιμ.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 146-158, Wiley-Blackwell.
- Lerner, J. S. και L. Z. Tiedens (2006), "Portrait of the angry decision maker: How appraisal tendencies shape anger's influence on cognition", *Journal of Behavioral Decision Making* 19, 115-137.
- Lesky, A. (1989-1990), *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων* (Ν. Χ. Χουρμουζιάδης μετάφρ.), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Lewellen, T. C. (1992), *Political Anthropology. An Introduction*. USA: Bergin & Garvey.
- Lewis J. D. (1971), "Isegoria at Athens: When did it begin?", *Historia* 20, 129-140.
- Lewis, R. G. (1988), "An Alternative Date for Sophocles' *Antigone*", *Greek Roman and Byzantine Studies* 29, 35-50.
- Liapis, V. (2012), "*Oedipus Tyrannus*", στο K. Ormand (επιμ.), *A Companion to Sophocles*, 84-97, Wiley-Blackwell.
- Liddel, P. (2009), "Democracy Ancient and Modern", στο R. K. Balot (επιμ.), *A Companion to Greek and Roman Political Thought*, 133-148, Wiley-Blackwell.
- Lloyd, W. W. (1889), "On the *Electra* and *Antigone* of Sophocles", *The Journal of Hellenic Studies* 10, 134-146.
- Lloyd-Jones, H. (1956), "Sophocles and Pericles by V. Ehrenberg", *Journal of Hellenic Studies* 76, 112-113.
- Lloyd-Jones, H. (1994), *Sophocles*, 2 vols. (= Loeb edition). Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Lloyd-Jones, H. και N. G. Wilson (1990), *Sophoclea. Studies on the Text of Sophocles*, Oxford.
- Long, A. A. (1968), *Language and thought in Sophocles: a study of abstract nouns and poetic technique*, London: Athlone Press.
- Long, G. (1859), *Sophocles*. Rev. Blaydes, F. H. M. Vol. I, London.
- Luraghi, N. (2013), “One-Man Government. The Greeks and Monarchy”, στο H. Beck (επιμ.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 131-145, Wiley-Blackwell.
- MacDowell, D. (1976), “Hybris in Athens”, *Greece & Rome* (Second Series) 23, 14-31.
- Macleod, C. W. (1982), “Politics and the *Oresteia*”, *Journal of Hellenic Studies* 102, 124-144.
- Maitland, J. (1992), “Dynasty and Family in the Athenian City State: A View from Attic Tragedy”, *The Classical Quarterly* 42(1), 26-40.
- Mara, G. (2009), “Thucydides and Political Thought”, στο S. Salkever (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Political Thought*, 96-125, Cambridge: Cambridge University Press.
- March, J. (2001), *Sophocles: Electra. Edited with introduction, translation and commentary*, Warminster – England: Aris & Phillips.
- Markantonatos, A. (2012) (επιμ.), *Brill's Companion to Sophocles*, Leiden, Boston: Brill.
- Matthews, G., Zeidner, M. και R. D. Roberts (2002), *Emotional Intelligence. Science and Myth*. The MIT Press.
- McAuley, A. (2013), “Officials and Office-Holding”. στο Beck, H. (επιμ.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 176-190, Wiley-Blackwell.
- McInerney, J. (2013), “Polis and *koinon*. Federal Government in Greece”, στο H. Beck (επιμ.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 466-479, Wiley-Blackwell.
- McNair, F. (2009), *The Golden Rules for Managers: 119 incredible lessons for leadership success*, Naperville, Illinois: Sourcebooks.
- Meier, Chr. (1997), *Η Πολιτική Τέχνη της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας* (Φ. Μανακίδου μετάφρ.). Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Metcalf, J. και A. P. Shimamura (1994) (επιμ.), *Metacognition. Knowing about Knowing*. Massachusetts Institute of Technology.
- Mondi, R. (1980), “SKHPTOUCOI BASILEIS: An Argument for Divine Kingship in Early Greece”, *Arethusa* 13, 203–16.
- Morgan, K. A. (2003) (επιμ.), *Popular Tyranny: Sovereignty and Its Discontents in Ancient*

- Greece, University of Texas Press.
- Morgan, L. H. (1877), *Η αρχαία κοινωνία* (Γρηγ. Λιόνης μετάφρ., Κ. Μετρινού επιμ.). Εκδόσεις Αναγνωστίδη.
- Morrison, J. S. και A. W. Gomme (1950), “Pericles Monarchos”, *Journal of Hellenic Studies* 70, 76-77.
- Mossé, Cl. (1975), *Η ιστορία των πολιτικών θεωριών στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήναι: Εκδ. Ζαχαρόπουλου.
- Mossé, Cl. (1969/1989), *Οι τύραννοι στην αρχαία Ελλάδα* (Α. Γ. Καλογεροπούλου μετάφρ.), Αθήναι: το άστυ. [Πρωτότυπο: Mossé, Cl. (1969) *La Tyrannie dans la Grèce Antique*, Presses Universitaires de France].
- Mossé, Cl. (1984/1991), *Η αρχαϊκή Ελλάδα. Από τον Όμηρο ως τον Αισχύλο: 8^{ος}-6^{ος} αιώνας π.Χ.* (Στρ. Πασχάλης μετάφρ.), Αθήναι: ΜΙΕΤ. [Πρωτότυπο: Mossé, Cl. (1984), *La Grèce archaïque d' Homere a Eschyle VIIIe-VIe siècles av. J.-C.*, Éd. du Seuil].
- Mossman, J. (2012), “Women's Voices in Sophocles”, στο A. Markantonatos (επιμ.), *Brill's Companion to Sophocles*, 491-506, Leiden, Boston: Brill.
- Muir, J. V. (2001), *Alkidamas. The Works and Fragments*. Edited with Introduction, Translation and Commentary, Bristol Classical Press.
- Newton, R. M. (1975), “Sophokles, *Antigone* 40”, *The American Journal of Philology* 96(2) 128-130.
- Nikolarea, E. (1994), “*Oedipus the King: A Greek Tragedy, Philosophy, Politics and Philology*”, *Traduction, Termonologie, Rédaction*, 7(1), 219- 267
- Nooter, S. H. (2012), “Poetic Speakers in Sophocles”, στο K. Ormand (επιμ.), *A Companion to Sophocles*, 204-219, Wiley-Blackwell.
- Norwood, G. (1948), *Greek Tragedy*, London.
- Nussia-Fantuzzi, M. (2010), *Solon the Athenian, the Poetic Fragments*, Leiden-Boston: Brill.
- O' Neil, J. L. (1986), “The Semantic Usage of *tyrannos* and related Words”, *Antichthon* 20, 26- 40.
- Ober, J. (2003), *Μάζες και Ελίτ στη Δημοκρατική Αθήνα* (Β. Γ. Σιδέρη μετάφρ.), Σειρά: Θεωρία-Ιδέες. Πολύτροπον. [Πρωτότυπο: *Mass and elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the power of the People*, Princeton 1989].
- Ober, J. (2006), “Thucydides and the Invention of Political Science”, στο A. Rengakos και A. Tsakmakis (επιμ.), *Brill's Companion to Thucydides*, 131- 159, Leyden, Boston:

Brill.

- Ober, J. και B. S. Strauss (1990), "Drama, Political Rhetoric, and the Discourse of Athenian Democracy", στο J. J. Winkler και F. Zeitlin (επιμ.), *Nothing to do with Dionysos? Athenian Drama in its social context*, 237-270, New Jersey: Princeton University Press.
- Olshfski, D. (1990), "Politics and Leadership: Political Executives at Work", *Public Productivity & Management Review* 13(3), 225-243.
- Ormand, K. (2012) (επιμ.), *A Companion to Sophocles*, Wiley-Blackwell.
- Osborne, R. (2012), "Sophocles and Contemporary Politics", στο K. Ormand (επιμ.), *A Companion to Sophocles*, 270-287, Wiley-Blackwell.
- Padel, R. (1990), "Making Space Speak", στο J. J. Winkler και F. Zeitlin (επιμ.), *Nothing to do with Dionysos? Athenian Drama in its social context*, 336-365, New Jersey: Princeton University Press.
- Page, D. (1971), *Aeschyli fabulae* (=OCT edition). Oxford: Oxford University Press
- Pantel, P. S. (2013), "State Festivals and Celebrations", στο H. Beck (επιμ.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 432-447, Wiley-Blackwell.
- Parker, V. (1998), "Τύραννος. The Semantics of a Political Concept from Archilochus to Aristotle", *Hermes* 126(2), 145- 172.
- Pearson, L. (1954), "Real and Conventional Personalities in Greek History", *Journal of the History of Ideas* 15, 136-145.
- Pernot, L. (2005a), *Rhetoric in Antiquity* (W. E. Higgins μετάφρ.), The Catholic University of America Press.
- Pernot, L. (2005b), *Η Ρητορική στην αρχαιότητα* (Ξ. Τσελέντη μετάφρ., Β. Σερέτη επιμ.), Αθήνα: Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Plescia, J. (1976), "Sophocles' *Antigone*: Creon or tyranny on trial", *Aevum* 50(1), 129-136.
- Podlecki, A. J. (1966a), "The Power of the word in Sophocles' *Philoctetes*", *Greek Roman and Byzantine Studies* 7, 233-250.
- Podlecki, A. J. (1966b), "Creon and Herodotus", *Transaction of the American Philological Association* 97, 359-371.
- Podlecki, A. J. (1993), "Kat' arches gar philaitios leos: The concept of Leadership in Aeschylus", στο A. S. Sommerstein, St. Halliwell, J. Henderson και B. Zimmermann (επιμ.), *Tragedy, Comedy and the Polis: Papers from the Greek Drama Conference, Nottingham, 18-20 July 1990*, 55-79, Bari: Levante Editori.
- Poe, J. P. (1974), *Heroism and Divine Justice in Sophocles' Philoctetes*, (Σειρά:

- Mnemosyne Bibliotheca Classica Batava, Supplementum 34), Leiden: E. J. Brill
- Pope, M. (1991), "Addressing Oedipus", *Greece & Rome*, 2nd Ser., 38(2), 156- 170.
- Post, L. A. (1950), *The Seven against Thebes* as Political Propaganda for Pericles, *Classical Weekly* 44, 49-52.
- Post, L. A. (1953), "Sophocles, Strategy, and the *Electra*", *The Classical Weekly* 46(10), 150-153.
- Powell, J. (2005), "Introduction: Rhetoric and Rationality", στο J. Powell (επιμ.), *Logos: Rational Argument in Classical Rhetoric*, Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement No. 96, 1-8, University of London: Institute of Classical Studies.
- Protevi, J. (χ.χ.), *Sophocles' Antigone*,
<http://www.protevi.com/john/FH/PDF/Sophocles.pdf> (Ανακτήθηκε στις 5/11/2011).
- Raaflaub, K. A. (1983), "Democracy, Oligarchy, and the Concept of the Free Citizen in Late Fifth-Century Athens", *Political Theory* 11, 517-44.
- Raaflaub, K. A. (2006), "Thucydides on Democracy and Oligarchy", στο A. Rengakos και A. Tsakmakis (επιμ.), *Brill's Companion to Thucydides*, 189-222, Leyden, Boston: Brill.
- Raaflaub, K. A. (2012), "Sophocles and Political Thought", στο A. Markantonatos (επιμ.), *Brill's Companion to Sophocles*, 471-488, Leiden, Boston: Brill.
- Raaflaub, K. A. (2013), "Archaic and Classical Greek Reflections on Politics and Government", στο H. Beck (επιμ.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 73-92, Wiley-Blackwell.
- Rauch, C. F. και O. Behling (1984), "Functionalism: Basis for an alternate approach to the study of leadership", στο J. G. Hunt, D. M. Hosking, C. A. Schriesheim και R. Stewart (επιμ.), *Leaders and managers: International perspectives on managerial behavior and leadership*, 45-62, New York: Pergamon Press.
- Rhodes, P. J. (2003), "Nothing to do with democracy: Athenian drama and the polis", *Journal of Hellenic Studies* 123, 104-119.
- Richard, R. N. (2005), "Tragedy, Politics and Political Science", *International Relations* 9, 329- 336.
- Robinson, A. G. (1939), "The Struggle for Power at Athens", *American Journal of Philology* 60, 232-237.
- Robinson, D. B. (1969), "Topics in Sophocles' *Philoctetes*", *The Classical Quarterly* 19(1), 34-56.
- Roesler, W. (1993), "Die Frage der Echtheit von Sophokles, *Antigone* 904-20 und die

- politische Funktion der attischen Tragedie”, στο A. S. Sommerstein, St. Halliwell, J. Henderson και B. Zimmermann (επιμ.), *Tragedy, Comedy and the Polis: Papers from the Greek Drama Conference, Nottingham, 18-20 July 1990*, 81-99, Bari: Levante Editori.
- Rose, P. W. (1976), “Sophocles' *Philoctetes* and the Teachings of the Sophists”, *Harvard Studies in Classical Philology* 80, 49-105.
- Rosenbloom, D. (2006), *Aeschylus: Persians*, London: Duckworth.
- Rosivach, V. J. (1983), “On Creon, Antigone and not burying the dead”, *Rheinisches Museum*, 126, 193-211.
- Rosivach, V. J. (1988), “The Tyrant in Athenian Democracy”, *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 30(3), 43-57.
- Salkever, S. (2009) (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Political Thought*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Samons, L. J. II (2013), “Forms and Forums of Public Speech”, στο H. Beck (επιμ.). *A Companion to Ancient Greek Government*, 268-283, Wiley-Blackwell.
- Sarachek, B. (1968), “Greek Concepts of Leadership”, *Academy of Management Journal* 11(1), 39-48.
- Savater, F. (1997), *Ας μιλήσουμε για πολιτική* (B. Νικολόπουλος μετάφρ., Μ. Αποστολοπούλου επιμ.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Savater, F. (2007), *Μιλώντας στον γιο μου για την πολιτική και τη δημοκρατία* (Α. Δημητρούκα μετάφρ.), Αθήνα: Εκδ. Πατάκη.
- Saxonhouse, A. W. (2009), “Foundings VS. Constitutions: Ancient Tragedy and the Origins of Political Community” στο S. Salkever (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Political Thought*, 42-64, Cambridge: Cambridge University Press.
- Saïd, S. (1988), “Bibliographie tragique (1900-1988), Quelques orientations”, *Métis* 3, 409-512.
- Saïd, S. (1998), “Tragedy and Politics”, στο D. Boedeker και K. A. Raaflaub (επιμ.), *Democracy, Empire and the Arts in Fifth-Century Athens*, 275-295, Cambridge: Harvard University Press.
- Schein, S. L. (2012), “Sophocles and Homer”, στο K. Ormand (επιμ.), *A Companion to Sophocles*, 424-439, Blackwell Publishing.
- Schein, S. L. (2013), *Sophocles: Philoctetes*. Cambridge University Press.

- Schmidt, E. G. (1981) (επιμ.), *Aischylos und Pindar*, Berlin: Akademie-Verlag.
- Schütrumpf, E. (1991), *Aristoteles «Politik»*. Buch I-VI. Akademie – Verlag Berlin.
- Schwartz, J. D. (1986), “Human Action and Political Action in *Oedipus Tyrannos*”, στο J. P. Euben (επιμ.), *Greek Tragedy and Political Theory*, 183-209, University of California Press.
- Scodel, R. (1982), “Hybris in the Second Stasimon of the *Oedipous Rex*”, *Classical Philology* 77(3), 214-223.
- Seaford, R. (1985), “The Destruction of Limits in Sophocles' *Elektra*”, *Classical Quarterly* 35(2), 315-323.
- Seaford, R. (2000), “The Social Function of Attic Tragedy: A Response to Jasper Griffin”, *Classical Quarterly* 50, 30– 44.
- Segal, Ch. (1964), “Sophocles’ praise of man and the conflicts of the *Antigone*”, *Arion* 3(2), 46-66.
- Segal, Ch. (1966), “The *Electra* of Sophocles”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 97, 473-545.
- Segal, Ch. (1977), “*Philoctetes* and the Imperishable Piety”, *Hermes* 105, 133-158.
- Segal, Ch. (2001a), *Oedipus Tyrannus. Tragic Heroism and the Limits of Knowledge*, Oxford University Press.
- Segal, Ch. (2001b), *Οιδίπους Τύραννος. Τραγικός ηρωισμός και τα όρια της γνώσης* (Ε. Δ. Μακρυγιάννης & Ι.-Θ. Α. Παπαδημητρίου μετάφρ.). Αθήνα: Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία.
- Serrati, J. (2013), “Government and Warfare”, στο H. Beck (επιμ.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 317-321, Wiley-Blackwell.
- Sheppard, J. T. (1918), “The Tragedy of *Electra*, According to Sophocles”, *The Classical Quarterly* 12(2), 80-88.
- Sheppard, J. T. (1927), “*Electra*: A Defence of Sophocles”, *The Classical Review* 41(1), 2-9.
- Shucard, S. C. (1974), “Some Developments in Sophocles' Late Plays of Intrigue”, *The Classical Journal* 69(2), 133-138.
- Silbergh, D. M. (2001), *Doing Dissertations in Politics. A Student Guide*. London and New York.
- Sinclair, T. A. (1969), *Ιστορία της Ελληνικής Πολιτικής σκέψεως* (Γ. Κ. Βλάχος, πρόλογος). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

- Sommerstein, A. H. (2012), "Fragments and Lost Tragedies", στο A. Markantonatos (επιμ.), *Brill's Companion to Sophocles*, 191-210, Leiden, Boston: Brill.
- Sommerstein, A. S., Halliwell, St., Henderson, J. και B. Zimmermann (1993) (επιμ.), *Tragedy, Comedy and the Polis: Papers from the Greek Drama Conference, Nottingham, 18-20 July 1990*. Bari: Levante Editori.
- Stephens J. C. (1995), "The wound of Philoctetes", *Mnemosyne* 48(2), 153-168.
- Sternberg, R. J. (2007), "A Systems Model of Leadership: WICS", *American Psychologist* 62(1), 34-42.
- Stevens, P. T. (1956), "Euripides and the Athenians", *The Journal of Hellenic Studies* 76, 87-94.
- Stevens, P. T. (1978), "Sophocles: *Electra*, Doom or Triumph?", *Greece and Rome* 25, 111-120.
- Stoessl, F. (1945), "Aeschylus as a political thinker", *American Journal of Philology* 73, 113-39.
- Stogdill, R. M. (1950), "Leadership, membership and organization", *Psychological bulletin* 47, 1-14.
- Strauss, B. (2013), "The Classical Greek Polis and its Government", στο H. Beck (επιμ.). *A Companion to Ancient Greek Government*, 22-37, Wiley-Blackwell.
- Taplin, O. (1960), "Significant Actions in Sophocles' *Philoctetes*", *Greek Roman and Byzantine Studies* 12, 25-44.
- Tausiani, A. (2011), "ΟΥ ΜΗ ΠΙΘΗΤΑΙ: Persuasion versus Deception in the Prologue of Sophocles' *Philoctetes*", *Classical Quarterly* 61(2), 426-444.
- Tessitore, A. (2003), "Justice, Politics, and Piety in Sophocles' *Philoctetes*", *The Review of Politics* 65(1), 61-88.
- Thalman, W. G. (1980), "Xerxes' rags: some problems in Aeschylus' *Persians*", *The American Journal of Philology* 101, 260-82.
- Thomson, G. (1973), *Aeschylus and Athens. A study in the social origins of drama*, London.
- Tsakmakis, A. (2006), "Leaders, Crowds, and the Power of the Image. Political Communication in Thucydides" στο A. Rengakos και A. Tsakmakis (επιμ.), *Brill's Companion to Thucydides* 161-187, Leyden, Boston: Brill.
- Van Evera, St. (2005), *Εισαγωγή στη μεθοδολογία της επιστήμης* (Ε. Συλογίδου μετάφρ., Η. Ι. Κουσκουβέλης επιστημονική επιμέλεια, Α. Πλατιάς εισαγωγικό σημείωμα, Π. Ήφαιστος ευρετήριο επιστημονικών όρων και εννοιών), Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα.
- Vellacott, Ph. (1967), "The Chorus in *Oedipus Tyrannus*", *Greece & Rome* 14(2), 109-125.

- Vellacott, Ph. (1971), *Sophocles and Oedipus*, University of Michigan Press.
- Vernant, J.-P. και P. Vidal-Naquet (1988), *Μύθος και Τραγωδία στην Αρχαία Ελλάδα* (Στ. Γεωργούδη μετάφρ. Τόμος Α΄, Α. Τάττη μετάφρ. Τόμος Β΄). Αθήνα: Ι. Ζαχαρόπουλος (α΄ έκδ.: 1973, 1986, στα γαλλικά).
- Vickers M. J. (1987), “Alcibiades on stage: *Philoctetes* and *Cyclops*”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* (2nd Qtr.) 36 (2), 171-197.
- Vroom, V. H. και A. G. Jago (2007), “The Role of the Situation in Leadership”, *American Psychologist* 62(1), 17–24.
- Wallace, R. W. (2013), “Councils in Greek Oligarchies and Democracies”, στο H. Beck (επιμ.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 191-204, Wiley-Blackwell.
- Wallach. H. G. (1988), “Political leadership”, *The Journal of Politics* 50(4), 1091-1095 (Published online: 18 December 2009), Cambridge University Press.
- Watkins, M. D. και M. H. Bazerman (2003), “Predictable surprises: The disasters you should have seen coming”, *Harvard Business Review* (March).
- Weber, M. (1987), *Η Πολιτική ως επάγγελμα* (Μ. Γ. Κυπραίος εισαγωγή, μετάφρ.), Αθήνα: Εκδ. Παπαζήσης. [Πρωτότυπο: Weber, M. (1919), *Politik als Beruf*, Duncker und Humbolt.]
- Webster, T. B. L. (1936), *An Introduction to Sophocles*, Oxford University Press.
- Webster, T. B. L. (1969), *Εισαγωγή στον Σοφοκλή* (Ι. Αχ. Μπάρμπας μετάφρ.), Θεσ/νίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- West, St. (1999), “*Antigone* and the Herodotus Book Three”, στο J. Griffin (επιμ.), *Sophocles Revisited*, 109-136), Oxford University Press.
- Wheeler, G. (2003), “Gender and Transgression in Sophocles' *Electra*”, *The Classical Quarterly* 53(2), 377-388.
- Whicker, M. L. (1996), *Toxic leaders. When Organizations Go Bad*, London, Westport Connecticut: Quorum Books.
- White, M. (1955), “Greek Tyranny”, *Phoenix* 9(1), 1-18.
- Williams, D. F. (2005), *Toxic leadership in the US Army*, U.S. Army War College, Pennsylvania: Carlisle Barracks.
- Wiltshire, S. F. (1976), “Antigone's Disobedience”, *Arethusa* 9, 29-36.
- Winkler, J. J. και F. Zeitlin (1990) (επιμ.), *Nothing to do with Dionysos? Athenian Drama in its social context*, New Jersey: Princeton University Press.

- Winnington-Ingram R. P. (1971), “The Second Stasimon of the *Oedipus Tyrannos*”, *Journal of Hellenic Studies* 91, 119-135. [Επανεκδοση στο Winnington-Ingram (1999), 253κ.ε.]
- Winnington-Ingram, R. P. (1980), *Sophocles: An interpretation*, Cambridge.
- Winnington-Ingram, R. P. (1999), *Σοφοκλής. Ερμηνευτική προσέγγιση* (Ν. Κ. Πετρόπουλος μετάφρ.), Αθήνα: Χ. Π. Φαράκλας.
- Woodard, T. M. (1964), “*Electra* by Sophocles: The Dialectical Design (Part I)”, *Harvard Studies in Classical Philology* 68, 163-205.
- Woodard, T. M. (1965), “*Electra* by Sophocles: The Dialectical Design (Part II)”, *Harvard Studies in Classical Philology* 70, 195-233.
- Worman, N. (2012), “Oedipus, Odysseus, and the Failure of Rhetoric”, στο A. Markantonatos (επιμ.), *Brill's Companion to Sophocles*, 325-347, Leiden, Boston: Brill.
- Yamagata, N. (1997), “ἄναξ and βασιλεύς in Homer”, *Classical Quarterly* 47, 1- 14.
- Yunis, H. (1996), *Taming Democracy. Models of Political Rhetoric in Classical Athens*. Ithaca.
- Zaccaro, St. J. (2007), “Trait-Based Perspectives of Leadership”, *American Psychologist* 62(1) 6–16.
- Zacko-Smith, J. D. (2007), “The leader label: Influencing perceptions, reality and practice”, *Leadership Review* 7, 75-88.
- Zak W. F. (1995), *The polis and the divine order: the Oresteia, Sophocles, and the defence of Democracy*, London: Associated University Presses.
- Zelenak, M. X. (1998), *Gender and Politics in Greek Tragedy*, New York: Peter Lang.
- Zimmermann, P., Wit, A. και R. Gill (2008), “The relative importance of leadership behaviours in virtual and face-to-face communication settings”, *Leadership* 4(3), 321-337.
- Zuntz, G. (1955), *The political plays of Euripides*, Manchester University Press.
- Αλεξιάδης, Γ. Σ. (1989), *Αρχαίον Ελληνικόν Δίκαιον. Θεμελιώδεις έννοιαι, Πρώτοι νομοθεσίαι*, Αθήνα: Αφοί Π. ΣΑΚΚΟΥΛΑ.
- Γεωργακοπούλου, Αλ. και Δ. Γούτσος (1999), *Κείμενο και επικοινωνία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γιούνη, Μ. Σ. (2006), *Νόμος Πόλεως. Δικαιοσύνη και Νομοθεσία στην Αρχαία Ελληνική*

- Πόλιν. Ι. *Οι αρχαϊκοί χρόνοι*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Δεληκωστόπουλος, Στ. Ι. (1996), *Γένεση του Δικαίου και Αρχαιοελληνική Ποίηση*, Αθήνα, Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Σ. Σάκκουλα.
- Δημάκης, Π. Δ. (1986), *Αττικό Δίκαιο. Ι. Το οικογενειακό δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασικούς χρόνους*, Αθήνα, Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα.
- Δημητρούλης, Δ. (αντιστράτηγος ε.α.) (2015), *Στρατιωτικό Ήθος και Ηγεσία*, Αθήνα: Γενικό Επιτελείο Εθνικής Άμυνας.
- Διαμαντόπουλος, Ά. (2012), *Ο Πλατωνικός Ηγέτης*, Αθήνα: Εκδ. Δεσμός.
- Ζαβλανός, Μ. (1998), *Μάνατζμεντ*, Αθήνα: Εκδόσεις Έλλην.
- Ιακώβ, Δ. Ι. (1998), *Η ποιητική της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Κουσκουβέλης, Η. Ι. (1997), *Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη και τη θεωρία της πολιτικής*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λεκατσάς, Π. (χ.χ.), *Δημήτριος: Περί ύφους. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια*, Αθήνα: Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Λιαπής, Β. (2003), *ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΘΕΟΣ. Όρια τής ανθρώπινης γνώσης στους Προσωκρατικούς και στον Οιδίποδα Τύραννο*, Αθήνα: στιγμή.
- Μακιαβέλλι, Ν. (2010), *Ο ηγεμόνας* (Μ. Κασωτάκης μετάφρ.), Αθήνα: Πατάκης.
- Μαρκαντωνάτος, Α. και Χρ. Τσαγγάλης (2008) (επιμ.), *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία. Θεωρία και πράξη*. Αθήνα: Gutenberg (Pelling, Chr. εισαγωγή).
- Μαυρουδής, Γ. (2004), *Η τέχνη της ηγεσίας*, Αθήνα: Leader Books.
- Μπάλας, Α. (1994), *Σοφοκλέους Οιδίπους επί Κολωνώ: Αρχαίο κείμενο – Εισαγωγή – Μετάφραση – Ερμηνευτικά σχόλια*, Αθήνα: Εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1991), *Γλωσσολογία και λογοτεχνία. Από την τεχνική στην τέχνη του λόγου*, Αθήνα: Δέσποινα Μαυρομμάτη.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1998), *Θεωρητική γλωσσολογία. Εισαγωγή στην σύγχρονη γλωσσολογία*, Αθήνα [χ.ε.].
- Ντόκας, Α. (χ.χ.). *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Εστία.
- Παπαλεοντίου-Λουκά, Ε. (2010), *Μεταγνώση. Θεωρία και Πράξη*, Αθήνα: Θυμάρι.
- Πολίτης, Π. (2006), *Γένη και είδη του λόγου. Ο λόγος της πειθούς*, http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/discourse/2_2_3/index.html (Ανακτήθηκε 29/4/2016).
- Ρίσπεν, Ζ. (195?), *Μεγάλη Ελληνική Μυθολογία: εικονογραφημένη* (Κ. Πολίτης & Α. Αλεξάνδρου μετάφρ.), Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος «Αυλός».

- Τσολάκης, Χρ. Λ. κ.ά. (2012), *Έκφραση Έκθεση Γ' Λυκείου*, Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων – Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, ΙΤΥΕ Διόφαντος.
- Τσούκας, Χ. (2004), *Αν ο Αριστοτέλης ήταν διευθύνων σύμβουλος. Δοκίμια για την ηγεσία και τη διοίκηση*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Χανιώτης, Ά. (2003), «Το αναμφισβήτητο της εξουσίας και η αμφισβήτηση του εξουσιαστή στην ελληνική αρχαιότητα» στο *Αμφισβήτηση της εξουσίας*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Έκδοση σειράς διαλέξεων 2002-2003). Προσβάσιμο στα:
- http://www.24grammata.com/wp-content/uploads/2012/01/Amfisvitissi-24grammata.com_.pdf
  - Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης:
<http://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/1772>, (Ανακτήθηκε στις 14/7/2015).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1	
Ορολογία για τον ηγέτη και την ηγεσία ανά τραγωδία	
<i>Αίας</i>	
Ορολογία ηγέτη	Παράθεμα
<i>ἄναξ</i>	Τέκμησσα για Αίαντα: ἄναξ (593) Χορός για Αίαντα: ἄναξ (166, 190, 901) Χορός για Οδυσσέα: ἄναξ Ὀδυσσεῦ (1316) Αγαμέμνων για Οδυσσέα: ἄναξ Ὀδυσσεῦ (1321) Χορός για θεούς: ὦ / θεῶν χοροποι' ἄναξ (698) Χορός για Απόλλωνα: ἄναξ Ἀπόλλων (703)
<i>ἄρχων</i>	Αίας για Ατρείδες: ἄρχοντές εἰσιν (668)
<i>βασιλεύς</i>	Αίας για Ατρείδες: δισσάρχας βασιλῆς (390) Χορός για Ατρείδες: διπλοῖ βασιλῆς (959)
<i>δεσπότης</i>	Τέκμησσα για Αίαντα: δέσποτ' Αἴας (368, 485, 585)
<i>κρατῶ</i>	Χορός για Ατρείδες: δικρατεῖς Ἀτρεΐδαι (251)
<i>ναύαρχος</i>	Αγαμέμνων για άλλους βασιλείς: κοῦτε στρατηγούς οὔτε ναυάρχους μολεῖν (1232)
<i>στρατηγός</i>	Τεύκρος για Μενέλαο: καὶ τὸν στρατηγὸν ἦκε (1116) Τεύκρος για Αγαμέμνονα: ὡς ὁ στρατηγὸς οὐπιβρόντητος (1386) Αθηνά για Ατρείδες: δισσαῖς στρατηγίσιν πύλαις (49) Αγαμέμνων για άλλους βασιλείς: κοῦτε στρατηγούς οὔτε ναυάρχους μολεῖν (1232)
<i>στρατηλάτης</i>	Τεύκρος για Αγαμέμνονα: καὶ μὴν ἰδὸν ἔσπευσα τὸν στρατηλάτην (1223) Αθηνά για άλλους βασιλείς: ὅτ' ἄλλοτ' ἄλλον ἐμπίτων στρατηλατῶν (58)
<i>τύραννος</i>	Αγαμέμνων: τὸν τοι τύραννον εὐσεβεῖν οὐ ῥάδιον (1350)
Ορολογία ηγεσίας	Παράθεμα
<i>κραίνω</i>	Μενέλαος για Αγαμέμνονα: ὃς κραίνει στρατοῦ (1050)
<i>Αντιγόνη</i>	
Ορολογία ηγέτη	Παράθεμα
<i>ἄναξ</i>	<u>Προσφώνηση προς Κρέοντα:</u> Από τον Χορό (278, 724, 766, 1091, 1103, 1257)

	Από τον φύλακα (388, 398) Από την Ισμήνη (563) Από τον Τειρεσία: <i>Θήβης ἄνακτες</i> (988)
βασιλεύς	Χορός για Κρέοντα: <i>βασιλεύς χώρας, / Κρέων ὁ Μεινοικέως, ταγὸς νεοχμὸς</i> (155-156) Χορός για βασιλείς: <i>ἄχθος βασιλέων</i> (1172)
δεσπότης	Ἄγγελος για Κρέοντα: <i>δεσπότης Κρέων</i> (1208) Εξάγγελος προς Κρέοντα: <i>ὦ δέσποτα</i> (1277)
οἱ ἐν τέλει	Από την Ισμήνη για εξουσία Κρέοντα: <i>τοῖς ἐν τέλει βεβῶσι</i> (67)
στρατηγός	Από την Αντιγόνη για εξουσία Κρέοντα (8)
ταγός	Κρέων προς Τειρεσία: <i>ἄρ' οἴσθα ταγοὺς ὄντας οὖς ψέγεις λέγων;</i> (1057)
τύραννος	Τειρεσίας για Κρέοντα: <i>τὸ δ' αὖ τυράννων αἰσχροκέρδειαν φιλεῖ</i> (1056)
Ορολογία ηγεσίας	Παράθεμα
μοναρχία	Ἄγγελος για εξουσία Κρέοντα: <i>χώρας παντελῆ μοναρχίαν</i> (1163)
τύραννος	Ἄγγελος για εξουσία Κρέοντα: <i>καὶ ζῆ τυράννον σχῆμ' ἔχων</i> (1169)
τύραννος-κράτος	Ισμήνη για εξουσία Κρέοντα: <i>ψηφον τυράννων ἢ κράτη</i> (60)
Τραχίνιες	
Ορολογία ηγήτη	Παράθεμα
ἄναξ	Δηιάνειρα για Ηρακλή: <i>ἄναξ...Ἡρακλῆς</i> (155) Χορός για Ηρακλή: <i>συμφοράς ... ἄνακτος</i> (1045) Ἄγγελος για Εὐρυτο: <i>κτείνει τ' ἄνακτα πατέρα τῆσδε</i> (364) Ηρακλῆς για Ἄδη: <i>ὦναξ Αἴδη</i> (1085) Ηρακλῆς για Δία: <i>ὦναξ</i> (1087)
ἄνασσα	Χορός για Δηιάνειρα: <i>σὲ τὰν ἄνασσαν</i> (138) Χορός για Δηιάνειρα: <i>ἄνασσα</i> (291)
δέσποινα	Θεράπαινα για Δηιάνειρα: <i>δέσποινα Δηιάνειρα</i> (49) Ἄγγελος για Δηιάνειρα: <i>δέσποινα Δηιάνειρα</i> (180), <i>δέσποινα</i> (370), <i>δέσποιναν εἶναι τήνδε</i> (408) Λίχας για Δηιάνειρα: <i>φίλη δέσποινα</i> (429, 472), <i>ὦ δέσποιν'</i> (434, 481)

δεσπότης	Λίχας για Δηιάνειρα: <i>δεσπότην τε τὴν ἐμὴν</i> (407)
κρατοῦσα	Λίχας για Δηιάνειρα: <i>πρὸς τὴν κρατοῦσαν Δηιάνειραν</i> (405)
τύραννος	Δηιάνειρα για Εὐρύτο: <i>μὴ τῶν τυράννων; Εὐρύτου σπορά τις ἦν;</i> (316) Χορός για αὐλό (μεταφορικά): <i>τὸν αὐλόν, ὃ τύραννε τὰς ἐμὰς φρενός</i> (217)
Οιδίπους Τύραννος	
Ορολογία ηγέτη	Παράθεμα
ἄναξ	Χορός για Οιδίποδα: <i>ἄναξ</i> (276, 286, 617, 650, 690, 834) Ιοκάστη για Οιδίποδα: <i>ἄναξ</i> (697, 746, 770, 852) Ἄγγελος για Οιδίποδα: <i>ἄναξ</i> (103, 1002) Θεράπων για Οιδίποδα: <i>ἄναξ</i> (1174) Χορός για Οιδίποδα και Κρέοντα: <i>παύσασθ', ἄνακτες</i> (631) Οιδίπους για Κρέοντα: <i>ἄναξ</i> (85, 1468) Κρέων για Φοῖβο: <i>Φοῖβος ἐμφανῶς ἄναξ</i> (96) Χορός για Απόλλωνα: <i>Λύκει' ἄναξ</i> (203), <i>ἄνακτι ... Φοῖβω</i> (284) Χορός για Τειρεσία: <i>ἄνακτ' ... Τειρεσίαν</i> (284) Οιδίπους για Τειρεσία: <i>ἄναξ</i> (304) Ιοκάστη για Χορό: <i>χώρας ἄνακτες</i> (911) Κρέων για Ἡλιο: <i>ἄνακτος Ἡλίου</i> (1426)
ἄρχων	Κρέων για Οιδίποδα: <i>οὔτοι κακῶς γ' ἄρχοντος</i> (629)
βασιλεὺς	Χορός για Οιδίποδα: <i>ἐξ οὗ καὶ βασιλεὺς καλῆ</i> (1202) Οιδίπους για Λάιο: <i>ἀρίστου βασιλέως</i> (257)
δεσπότης	Ιοκάστη για Οιδίποδα: <i>ὃ πρόσπολ', οὐχὶ δεσπότη τάδ' ... λέξεις;</i> (945) Ἄγγελος προς Οιδίποδα: <i>δέσποτ'</i> (1132) Θεράπων προς Οιδίποδα: <i>ὃ φέριστε δεσποτῶν</i> (1149), <i>δέσποτα</i> (1165, 1177)
κρατύνων ἡγεμῶν ἀρχηγέτης θρόνος ἐγκρατής	Ιερεὺς προς Οιδίποδα: <i>ὃ κρατύνων Οιδίπους</i> (14) Κρέων για Λάιο: <i>Λαΐός ποθ' ἡγεμῶν / γῆς τῆσδε</i> (103) Οιδίπους για Λάιο: <i>ἀνὴρ ἀρχηγέτης</i> (751) Οιδίπους για Κρέοντα: <i>θρόνοις Κρεοντίοις</i> (400) Ιοκάστη για Πόλυβο: <i>ὁ πρέσβυς πόλυβος ἐγκρατής</i> ἔτι (941)
κυβερνήτης νεώς	Ιοκάστη για Οιδίποδα: <i>ὡς κυβερνήτην νεώς</i> (923)
τύραννος	Κρέων για Οιδίποδα: <i>τὸν τύραννον Οιδίπουν</i> (514) Ἄγγελος για Οιδίποδα: <i>τυράννου δώματα Οιδίπου</i> (925), <i>τύραννον αὐτὸν οὐπιχώριοι χθονός / τῆς Ἰσθμίας στήσουσιν</i> (939) Χορός για ηγέτες του: <i>τοῖς ἐμοῖς τυράννοις</i> (1095) Οιδίπους για Λάιο: <i>ἐν οἷς / σὺ τὸν τύραννον τοῦτον ὄλλυσθαι λέγεις</i> (799), <i>τοῦ τυράννου τῆσδε γῆς</i> (1042) Χορός, γενικά: <i>ὔβρις φυτεύει τύραννον</i> (873)
Ορολογία ηγεσίας	Παράθεμα
ἀνάσσω	Χορός για εξουσία Οιδίποδα: <i>Θήβαισιν ἀνάσσω</i> (1203)
ἀπευθύνω πόλιν	Κρέων προς Οιδίποδα: <i>πρὶν σὲ τήνδ' ἀπευθύνειν πόλιν</i> (104)
ἀρχὴν ἔχω	Οιδίπους για εξουσία του: <i>ἔχων μὲν ἀρχάς</i> (259)
ἄρχω	Ιερεὺς προς Οιδίποδα: <i>εἴπερ ἄρξεις τῆσδε γῆς, ὥσπερ κρατεῖς</i> (54)

	Κρέων προς Οιδίποδα: <i>ἄρχεις δ' ἐκείνη ταῦτα γῆς ἴσον νέμων;</i> (579) Κρέων για εξουσία γενικά: <i>εἰ δ' αὐτὸς ἦρχον</i> (591)
κράτος / θρόνους νέμω κράτος ἔχω	Οιδίπους για εξουσία του: <i>ἦς ἐγὼ κράτη τε καὶ θρόνους νέμω</i> (237) Κρέων για εξουσία γενικά: <i>εἰ τὰ γ' αὐθ' ἔξει κράτη</i> (586)
κρατῶ	Ιερεύς προς Οιδίποδα: <i>εἴπερ ἄρξεις τῆσδε γῆς, ὥσπερ κρατεῖς</i> (54) Χορός προς Οιδίποδα: <i>ἂ γὰρ δρῶσ', οἱ κρατοῦντες οὐχ ὀρῶ</i> (530)
τυραννίς	Οιδίπους για Λάιο: <i>τυραννίδος / οὕτω πεσοῦσης</i> (128) Οιδίπους για εξουσία του: <i>τῆς ἐμῆς τυραννίδος</i> (535) Οιδίπους για εξουσία γενικά: <i>ὧ̄ πλοῦτε καὶ τυραννί</i> (380), <i>τυραννίδα / θηρᾶν</i> (541), Κρέων για εξουσία γενικά: <i>ἡ τύραννα δρᾶν</i> (588), <i>τυραννίς</i> (592)
τυραννῶ	Τειρεσίας για Οιδίποδα: <i>τυραννεῖς</i> (408)
Ηλέκτρα	
Ορολογία ηγέτη	Παράθεμα
ἄναξ	Χορός για Αγαμέμνονα: <i>Ἑλλάνων ἄναξ</i> (483)
ἄνασσα	Παιδαγωγός προς Κλυταιμῆστρα: <i>ὧ̄ χαῖρ', ἄνασσα</i> (666)
δεσπότης	Ηλέκτρα για Κλυταιμῆστρα: <i>δεσπότην / ἡ μητέρ'</i> (597)
σκήπτρον	Χρυσόθεμις για πέραςμα εξουσίας από Αγαμέμνονα σε Αίγισθο: <i>λαβόντα σκήπτρον οὐφόρει ποτὲ / αὐτός, τανῦν δ' Αἴγισθος</i> (420-421) Κλυταιμῆστρα για Ατρείδες: <i>δόμους Ἀτρειδῶν σκήπτρά</i> (651)
στρατηγῆσας	Παιδαγωγός για Αγαμέμνονα: <i>ὧ̄ τοῦ στρατηγῆσαντος</i> (1)
τύραννος	Παιδαγωγός για Αίγισθο: <i>τοῦ τυράννου δώματ' Αἰγίσθου</i> (661) Παιδαγωγός για Κλυταιμῆστρα: <i>πρέπει γὰρ ὡς τύραννος εἰσορᾶν</i> (664)
Ορολογία ηγεσίας	Παράθεμα
ἄνωγα	Αίγισθος για άσκηση εξουσίας του: <i>σιγᾶν ἄνωγα</i> (1458)
Φιλοκτῆτης	
Ορολογία ηγέτη	Παράθεμα
ἄναξ	Νεοπτόλεμος για Οδυσσέα: <i>ἄναξ Ὀδυσσεῦ</i> (26), <i>ἄναξ</i> (94), <i>χὼ Κεφαλλήνων ἄναξ</i> (264) Χορός για Νεοπτόλεμο: <i>ἄναξ</i> (150, 507, 510, 963) Φιλοκτῆτης για Ὑπνο: <i>ᾠναξ</i> (830)
ἀνάσσω	Οδυσσεύς για Ατρείδες: <i>ταχθεῖς τόδ' ἔρδειν τῶν ἀνασσόντων ὑπο</i> (6)
δεσπότης	Χορός προς Νεοπτόλεμο: <i>δέσποτα</i> (135)
κρατῶν	Οδυσσεύς για Δία: <i>Ζεὺς, ὁ τῆσδε γῆς κρατῶν</i> (989)
ναυκράτωρ	Χορός για Νεοπτόλεμο: <i>ὅδ' ἐστὶν ἡμῶν ναυκράτωρ ὁ παῖς</i> (1072)
οἱ ἐν τέλει	Νεοπτόλεμος για Ατρείδες: <i>τῶν γὰρ ἐν τέλει κλύειν</i> (925)
στρατηγός	Φιλοκτῆτης για Ατρείδες: <i>δισσοὶ στρατηγοὶ</i> (267), <i>τῶν Ἀτρέως / διπλῶν στρατηγῶν</i> (1023-1024)

στρατηλάτης	Φιλοκτήτης για Ατρείδες: ὦ διπλοῖ στρατηλάται (792), ἀγαθοὶ στρατηλάται (873)
Οιδίπους ἐπὶ Κολωνώ	
Ορολογία ηγέτη	Παράθεμα
ἄναξ	Χορός για Θησέα: ἄναξ ὄδ' ἡμῖν (594, 1499), Οιδίπους για Θησέα: ἄναξ (1130, 1173, 1177, 1505), ἄνακτα χώρας τῆσδέ (1476) Αντιγόνη για Θησέα: πῶς εἶπας ἄναξ, κοίραν' Ἀθηνῶν (1764) Ἄγγελος για Θησέα: ἄνακτα Θησέα (1630), ἄνακτα δ' αὐτόν (1650) Χορός για Δία: Ζεῦ ἄνα (1483) Χορός για Ἄδη: ἄναξ (1558) Χορός για ηγέτες Αθήνας: τοὺς δὲ τῆσδε γῆς / ἄνακτας (295)
βασιλεὺς	Ξένος για ηγέτη Αθήνας: ἐκ τοῦ κατ' ἄστν βασιλέως τάδ' ἄρχεται (67)
ἡγεμῶν	Οιδίπους για Θησέα: ὅστις ἐστὶν ἡγεμῶν (289)
κοίρανος	Πολυνείκης για Θησέα: ὁ τῆσδε τῆς γῆς κοίρανος (1287) Αντιγόνη για Θησέα: πῶς εἶπας, ἄναξ, κοίραν' Ἀθηνῶν (1759)
κραίνων	Οιδίπους για ηγέτη Αθήνας: ὁ κραίνων τῆσδε τῆς χώρας (296) Χορός για ηγέτη Αθήνας: ὁ κραίνων τῆσδε γῆς (862) Θησεύς: τοῦ κραίνοντος, ὅστις ἦν, χθονός (926)
κύριος	Οιδίπους για Θησέα: ὅταν δ' ὁ κύριος παρῆ τις (288) Ἄγγελος για Θησέα: ὁ κύριος Θησεύς (1643)
τύραννος	Κρέων για αξιώμά του: καὶ τύραννος ὦν ὁμως (851) Πολυνείκης για Ετεοκλή: ὁ δ' ἐν δόμοις τύραννος (1338)
Ορολογία ηγεσίας	Παράθεμα
ἀρχή	Ισμήνη για εξουσία Θήβας: ἀρχῆς λαβέσθαι καὶ κράτους τυραννικοῦ (373) Οιδίπους για εξουσία Θήβας: ἀρχῆς τῆσδε Καδμείας (451)
ἄρχομαι	Ξένος για ηγέτη Αθήνας: ἐκ τοῦ κατ' ἄστν βασιλέως τάδ' ἄρχεται (65)
ἄρχω	Οιδίπους για πολίτευμα Αθήνας: ἄρχει τις αὐτῶν ἢ 'πὶ τῷ πλήθει λόγος; (65)
θρόνους καὶ σκῆπτρα ἔχω/ κραίνω, θάκημα καὶ θρόνους κρατῶ	Οιδίπους για εξουσία Θήβας: σκῆπτρα καὶ θρόνους ἔχει (425) θρόνους / καὶ σκῆπτρα κραίνειν καὶ τυραννεύειν χθονός (449) σκῆπτρα καὶ θρόνους ἔχων (1354) τὸ σὸν θάκημα καὶ τοὺς σοὺς θρόνους / κρατοῦσιν (1380-1381)
κράτος τυραννικόν	Ισμήνη για εξουσία Θήβας: ἀρχῆς λαβέσθαι καὶ κράτους τυραννικοῦ (373)
κρατῶ	Οιδίπους για πολίτευμα Αθήνας: οὗτος δὲ τίς λόγῳ τε καὶ σθένει κρατεῖ; (68)
πλήθος	Οιδίπους για πολίτευμα Αθήνας: ἄρχει τις αὐτῶν ἢ 'πὶ τῷ πλήθει λόγος; (65)
τυραννεύω	Οιδίπους για εξουσία Θήβας: Θρόνους / καὶ σκῆπτρα κραίνειν καὶ τυραννεύειν χθονός (449)
τυραννίς	Οιδίπους για εξουσία Θήβας: προύθεντο τὴν τυραννίδα; (419)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2 Ορολογία για τον ηγέτη	
ἄναξ	Αίας
	Τέκμησσα για Αίαντα: ὄναξ (593) Χορός για Αίαντα: ἄναξ (166, 190, 901) Χορός για Οδυσσέα: ἄναξ Ὀδυσσεῦ (1316) Αγαμέμνων για Οδυσσέα: ἄναξ Ὀδυσσεῦ (1321) Χορός για θεούς: ὦ θεῶν χοροποι΄ ἄναξ (698) Χορός για Απόλλωνα: ἄναξ Ἀπόλλων (703)
	Αντιγόνη
	<u>Προσφώνηση προς Κρέοντα:</u> Από τον Χορό (278, 724, 766, 1091, 1103, 1257) Από τον φύλακα (388, 398) Από την Ισμήνη (563) Από τον Τειρεσία: Θήβης ἄνακτες (988)
	Τραχίνιες
	Διηάνειρα για Ηρακλή: ἄναξ... Ἡρακλῆς (155) Χορός για Ηρακλή: συμφοράς ... ἄνακτος (1045) Ἄγγελος για Εύρυτο: κτείνει τ΄ ἄνακτα πατέρα τῆσδε (364) Ηρακλής για Ἄδη: ὄναξ Αἴδη (1085) Ηρακλής για Δία: ὄναξ (1087)
	Οιδίπους Τύραννος
	Χορός για Οιδίποδα: ἄναξ (276, 286, 617, 650, 690, 834) Ιοκάστη για Οιδίποδα: ἄναξ (697, 746, 770, 852) Ἄγγελος για Οιδίποδα: ἄναξ (103, 1002) Θεράπων για Οιδίποδα: ἄναξ (1174) Χορός για Οιδίποδα και Κρέοντα: παύσασθ΄, ἄνακτες (631) Οιδίπους για Κρέοντα: ἄναξ (85, 1468) Κρέων για Φοῖβο: Φοῖβος ἐμφανῶς ἄναξ (96) Χορός για Απόλλωνα: Λύκει΄ ἄναξ (203), ἄνακτι ... Φοῖβω (284) Χορός για Τειρεσία: ἄνακτ΄ ... Τειρεσίαν (284) Οιδίπους για Τειρεσία: ὄναξ (304) Ιοκάστη για Χορό: χώρας ἄνακτες (911) Κρέων για Ἡλιο: ἄνακτος Ἡλίου (1426)
	Ηλέκτρα
	Χορός για Αγαμέμνονα: Ἑλλάνων ἄναξ (483)

	Φιλοκτήτης
	Νεοπτόλεμος για Οδυσσέα: <i>ἄναξ Ὀδυσσεῦ</i> (26), <i>ἄναξ</i> (94), <i>χὼ Κεφαλλήνων ἄναξ</i> (264) Χορός για Νεοπτόλεμο: <i>ἄναξ</i> (150, 507, 510, 963) Φιλοκτήτης για Ὑπνο: <i>ᾠναξ</i> (830)
	Οιδίπους επί Κολωνό
	Χορός για Θησέα: <i>ἄναξ ὄδ' ἡμῖν</i> (594, 1499), Οιδίπους για Θησέα: <i>ᾠναξ</i> (1130, 1173, 1177, 1505), <i>ἄνακτα χώρας τῆσδέ</i> (1476) Αντιγόνη για Θησέα: <i>πῶς εἶπας ἄναξ, κοίραν' Ἀθηνῶν</i> (1764) Ἄγγελος για Θησέα: <i>ἄνακτα Θησέα</i> (1630), <i>ἄνακτα δ' αὐτόν</i> (1650) Χορός για Δία: <i>Ζεῦ ἄνα</i> (1483) Χορός για Ἄδη: <i>ἄναξ</i> (1558) Χορός για ηγέτες Αθήνας: <i>τοὺς δὲ τῆσδε γῆς / ἄνακτας</i> (295)
ἄνασσα	Τραχίνιες
	Χορός για Δηϊάνειρα: <i>σὲ τὰν ἄνασσαν</i> (138) Χορός για Δηϊάνειρα: <i>ἄνασσα</i> (291)
	Ηλέκτρα
	Παιδαγωγός για Κλυταιμῆστρα: <i>ᾠ χαῖρ', ἄνασσα</i> (666)
ἀνάσσω	Φιλοκτήτης
	Οδυσσεύς για Ατρείδες: <i>ταχθεῖς τόδ' ἔρδειν τῶν ἀνασσόντων ὑπο</i> (6)
ἀρχηγέτης	Οιδίπους Τύραννος
	Οιδίπους για Λάιο: <i>ἀνὴρ ἀρχηγέτης</i> (751)
ἄρχων	Αἴας
	Αἴας για Ατρείδες: <i>ἄρχοντές εἰσιν</i> (668)
	Οιδίπους Τύραννος
	Κρέων για Οιδίποδα: <i>οὔτοι κακῶς γ' ἄρχοντος</i> (629)
βασιλεύς	Αἴας
	Αἴας για Ατρείδες: <i>δισσάρχας βασιλῆς</i> (390) Χορός για Ατρείδες: <i>διπλοῖ βασιλῆς</i> (959)
	Αντιγόνη
	Χορός για Κρέοντα: <i>βασιλεύς χώρας, / Κρέων ὁ Μενοικέως, ταγὸς νεοχμὸς</i> (155-156) Χορός για βασιλεῖς: <i>ἄχθος βασιλέων</i> (1172)
	Οιδίπους Τύραννος
	Χορός για Οιδίποδα: <i>ἐξ οὔ καὶ βασιλεύς καλῆ</i> (1202)

	Οιδίπους για Λάιο: <i>ἀρίστου βασιλέως</i> (257)
	Οιδίπους επί Κολωνώ
	Ξένος για ηγέτη Αθήνας: <i>ἐκ τοῦ κατ' ἄστυ βασιλέως τάδ' ἄρχεται</i> (67)
δέσποινα	Τραχίνιες
	Θεράπεινα για Δηιάνειρα: <i>δέσποινα Δηιάνειρα</i> (49) Άγγελος για Δηιάνειρα: <i>δέσποινα Δηιάνειρα</i> (180), <i>δέσποινα</i> (370), <i>δέσποιναν εἶναι τήνδε</i> (408) Λίχας για Δηιάνειρα: <i>φίλη δέσποινα</i> (429, 472), <i>ὦ δέσποινα</i> (434, 481)
δεσπότης	Αἴας
	Τέκμησσα για Αἴαντα: <i>δέσποτ' Αἴας</i> (368, 485, 585)
	Αντιγόνη
	Άγγελος προς Κρέοντα: <i>δεσπότης Κρέων</i> (1208) Εξάγγελος προς Κρέοντα: <i>ὦ δέσποτα</i> (1277)
	Οιδίπους Τύραννος
	Ιοκάστη για Οιδίποδα: <i>ὦ πρόσπολ', οὐχὶ δεσπότη τάδ' ... λέξεις;</i> (945) Άγγελος σε Οιδίποδα: <i>δέσποτ'</i> (1132) Θεράπων σε Οιδίποδα: <i>ὦ φέριστε δεσποτῶν</i> (1149), <i>δέσποτα</i> (1165, 1177)
	Φιλοκτήτης
	Χορός για Νεοπτόλεμο: <i>δέσποτα</i> (135)
δεσπότης	Τραχίνιες
	Λίχας για Δηιάνειρα: <i>δεσπότην τε τὴν ἐμήν</i> (407)
	Ηλέκτρα
	Ηλέκτρα για Κλυταιμήστρα: <i>δεσπότην / ἡ μητέρ'</i> (597)
ἐγκρατής	Οιδίπους Τύραννος
	Ιοκάστη για Πόλυβο: <i>ὁ πρέσβυς πόλυβος ἐγκρατής</i> ἔτι (941)
ἡγεμών	Οιδίπους Τύραννος
	Κρέων για Λάιο: <i>Λαῖός ποθ' ἡγεμῶν / γῆς τῆσδε</i> (103)
	Οιδίπους επί Κολωνώ
	Οιδίπους για Θησέα: <i>ὕμῶν ὅστις ἐστὶν ἡγεμῶν</i> (289)
κοίρανος	Οιδίπους επί Κολωνώ
	Πολυνείκης για Θησέα: <i>ὁ τῆσδε τῆς γῆς κοίρανος</i> (1287) Αντιγόνη για Θησέα: <i>πῶς εἶπας ἄναξ, κοίραν' Ἀθηνῶν</i> (1759)
κραίνων	Οιδίπους επί Κολωνώ
	Οιδίπους για ηγέτη Αθήνας: <i>ὁ κραίνων τῆσδε τῆς χώρας</i> (296)

	Χορός για ηγέτη Αθήνας: <i>ὁ κραίνων τῆσδε γῆς</i> (862) Θησεύς: <i>τοῦ κραίνοντος, ὅστις ἦν, χθονός</i> (926)
κρατύνων	Οιδίπους Τύραννος
	Ιερεύς για Οιδίποδα: <i>ὦ κρατύνων Οιδίπους</i> (14)
κρατῶ	Αίας
	Χορός για Ατρείδες: <i>δικρατεῖς Ἀτρεΐδαι</i> (251)
	Τραχίνιες
	Λίχας για Δηιάνειρα: <i>πρὸς τὴν κρατοῦσαν Δηάνειραν</i> (405)
	Φιλοκτήτης
	Οδυσσεύς για Δία: <i>Ζεὺς, ὁ τῆσδε γῆς κρατῶν</i> (989)
κυβερνήτης νεώς	Οιδίπους Τύραννος
	Ιοκάστη για Οιδίποδα: <i>ὡς κυβερνήτην νεώς</i> (923)
κύριος	Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῶ
	Οιδίπους για Θησέα: <i>ὅταν δ' ὁ κύριος παρῆ τις</i> , (288) Ἄγγελος για Θησέα: <i>ὁ κύριος Θησεύς</i> (1643)
ναύαρχος	Αίας
	Αγαμέμνων για άλλους βασιλείς: <i>κοῦτε στρατηγούς οὔτε ναυάρχους μολεῖν</i> (1232)
ναυκράτωρ	Φιλοκτήτης
	Χορός για Νεοπτόλεμο: <i>ὅδ' ἐστὶν ἡμῶν ναυκράτωρ ὁ παῖς</i> (1072)
οἱ ἐν τέλει	Αντιγόνη
	Από την Ισμήνη για εξουσία Κρέοντα: <i>τοῖς ἐν τέλει βεβῶσι</i> (67)
	Φιλοκτήτης
	Νεοπτόλεμος για Ατρείδες: <i>τῶν γὰρ ἐν τέλει κλύειν</i> (925)
στρατηγίσσας	Ηλέκτρα
	Παιδαγωγός για Αγαμέμνονα: <i>ὦ τοῦ στρατηγίσσαντος</i> (1)
στρατηγός	Αίας
	Τεύκρος για Μενέλαο: <i>καὶ τὸν στρατηγὸν ἦκε</i> (1116) Τεύκρος για Αγαμέμνονα: <i>ὡς ὁ στρατηγὸς οὐπιβρόντητος</i> (1386) Αθηνά για Ατρείδες: <i>δισσαῖς στρατηγίσιν πύλαις</i> (49) Αγαμέμνων για άλλους βασιλείς: <i>κοῦτε στρατηγούς οὔτε ναυάρχους μολεῖν</i> (1232)

	Αντιγόνη
	Από την Αντιγόνη για εξουσία Κρέοντα (8)
	Φιλοκτήτης
	Φιλοκτήτης για Ατρείδες: <i>δισσοὶ στρατηγοί</i> (267), <i>τῶν Ἀτρέως / διπλῶν στρατηγῶν</i> (1023-1024)
στρατηλάτης	Αίας
	Τεύκρος για Αγαμέμνονα: <i>καὶ μὴν ἰδὼν ἔσπευσα τὸν στρατηλάτην</i> (1223) Αθηνά για άλλους βασιλείς: <i>ὄτ' ἄλλοτ' ἄλλον ἐμπίτων στρατηλατῶν</i> (58)
	Φιλοκτήτης
	Φιλοκτήτης για Ατρείδες: <i>ὦ διπλοῖ στρατηλάται</i> (792), <i>ἀγαθοὶ στρατηλάται</i> (873)
ταγός	Αντιγόνη
	Κρέων προς Τειρεσία: <i>ἄρ' οἴσθα ταγοὺς ὄντας οὖς ψέγεις λέγων;</i> (1057)
τύραννος	Αίας
	Αγαμέμνων: <i>τόν τοι τύραννον εὐσεβεῖν οὐ ῥάδιον</i> (1350)
	Αντιγόνη
	Από την Ισμήνη για εξουσία Κρέοντα: <i>ψῆφον τυράνων</i> (60) Τειρεσίας προς Κρέοντα: <i>τὸ δ' αὖ τυράνων αἰσχροκέρδειαν φιλεῖ</i> (1056)
	Τραχίνιες
	Διηάνειρα για Εύρυτο: <i>μὴ τῶν τυράνων;</i> <i>Εύρύτου σπορά τις ἦν;</i> (316) Χορός για αυλό (μεταφορικά): <i>τὸν αὐλόν, ὦ τύραννε τᾶς ἐμᾶς φρενός</i> (217)
	Οιδίπους Τύραννος
	Κρέων για Οιδίποδα: <i>τόν τύραννον Οιδίπου</i> (514) Ἄγγελος για Οιδίποδα: <i>τυράννου δώματα Οιδίπου</i> (925), <i>τύραννον αὐτὸν οὐπιχώριοι χθονὸς / τῆς Ἰσθμίας στήσουσιν</i> (939) Χορός για ηγέτες του: <i>τοῖς ἐμοῖς τυράνοις</i> (1095) Οιδίπους για Λάιο: <i>ἐν οἷς / σὺ τὸν τύραννον τοῦτον ὄλλυσθαι λέγεις</i> (799), <i>τοῦ τυράννου τῆσδε γῆς</i> (1042) Χορός, γενικά: <i>ὑβρις φυτεύει τύραννον</i> (873)
	Ηλέκτρα
	Παιδαγωγός για Αίγισθο: <i>τοῦ τυράννου δώματ' Αἰγίσθου</i> (661) Παιδαγωγός για Κλυταιμίστρα: <i>πρέπει γὰρ ὡς τύραννος εἰσορᾶν</i> (664)
	Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῷ
	Κρέων για αξίωμά του: <i>καὶ τύραννος ὦν ὅμως</i> (851) Πολυνείκης για Ετεοκλή: <i>ὁ δ' ἐν δόμοις τύραννος</i> (1338)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3	
Ορολογία για την ηγεσία	
<i>ανάσσω</i>	Οιδίπους Τύραννος
	Χορός για εξουσία Οιδίποδα: <i>Θήβαισιν ἀνάσσων</i> (1203)
<i>ἄνωγα</i>	Ηλέκτρα
	Αίγισθος για άσκηση εξουσίας του: <i>σιγᾶν ἄνωγα</i> (1458)
<i>ἀπευθύνω πόλιν</i>	Οιδίπους Τύραννος
	Κρέων προς Οιδίποδα: <i>πρὶν σὲ τήνδ' ἀπευθύνειν πόλιν</i> (104)
<i>ἀρχή</i>	Οιδίπους Τύραννος
	Οιδίπους για εξουσία του: <i>ἔχων μὲν ἀρχάς</i> (259)
	Οιδίπους ἐπὶ Κολωνώ
	Ισμήνη για εξουσία Θήβας: <i>ἀρχῆς λαβέσθαι καὶ κράτους τυραννικοῦ</i> (373) Οιδίπους για εξουσία Θήβας: <i>ἀρχῆς τῆσδε Καδμείας</i> (451)
<i>ἄρχομαι</i>	Οιδίπους ἐπὶ Κολωνώ
	Ξένος για ηγέτη Αθήνας: <i>ἐκ τοῦ κατ' ἄστρῳ βασιλέως τὰδ' ἄρχεται</i> (65)
<i>ἄρχω</i>	Οιδίπους Τύραννος
	Ιερεὺς σε Οιδίποδα: <i>εἴπερ ἄρξεις τῆσδε γῆς, ὥσπερ κρατεῖς</i> (54) Κρέων σε Οιδίποδα: <i>ἄρχεις δ' ἐκείνη ταῦτὰ γῆς ἴσον νέμων;</i> (579) Κρέων για εξουσία γενικά: <i>εἰ δ' αὐτὸς ἤρχον</i> (591)
	Οιδίπους ἐπὶ Κολωνώ
	Οιδίπους για πολίτευμα Αθήνας: <i>ἄρχει τις αὐτῶν ἢ 'πὶ τῷ πλήθει λόγος;</i> (65)
<i>θρόνος, κράτος, σκῆπτρα</i>	Αντιγόνη
	Από την Ισμήνη για εξουσία Κρέοντα: <i>ψῆφον τυράννων ἢ κράτη</i> (60)
	Οιδίπους Τύραννος
	Οιδίπους για Κρέοντα: <i>θρόνοις Κρεοντίοις</i> (400) Κρέων για εξουσία γενικά: <i>εἰ τὰ γ' αὐθ' ἔξει κράτη</i> (586) Οιδίπους για εξουσία του: <i>ἦς ἐγὼ κράτη τε καὶ θρόνους νέμω</i> (237)
	Ηλέκτρα
	Χρυσόθεμις για εξουσία από Αγαμέμνονα σε Αίγισθο: <i>λαβόντα σκῆπτρον οὐφόρει ποτὲ / αὐτός, τανῶν δ' Αἴγισθος</i> (420-421) Κλυταιμήστρα για Ατρείδες: <i>δόμους Ἀτρειδῶν σκῆπτρά</i> (651)
	Οιδίπους ἐπὶ Κολωνώ
	Ισμήνη για εξουσία Θήβας: <i>ἀρχῆς λαβέσθαι καὶ κράτους τυραννικοῦ</i> (373) Οιδίπους για εξουσία Θήβας: <i>σκῆπτρα καὶ θρόνους ἔχει</i> (425) <i>θρόνους / καὶ σκῆπτρα κραίνειν καὶ τυραννεύειν χθονός</i> (449) <i>σκῆπτρα καὶ θρόνους ἔχων</i> (1354) <i>τὸ σὸν θάκημα καὶ τοὺς σοὺς θρόνους κρατοῦσιν</i> (1380)

κραίνω	Αίας
	Μενέλαος για Αγαμέμνονα: ὄς κραίνει στρατοῦ (1050)
κρατῶ	Οιδίπους Τύραννος
	Ιερεύς σε Οιδίποδα: εἴπερ ἄρξεις τῆσδε γῆς, ὥσπερ κρατεῖς (54) Χορός προς Οιδίποδα: ἄ γὰρ δρῶσ', οἱ κρατοῦντες οὐχ ὀρῶ (530)
	Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῷ
	Οιδίπους για πολίτευμα Αθήνας: οὗτος δὲ τίς λόγῳ τε καὶ σθένει κρατεῖ ; (68)
μοναρχία	Αντιγόνη
	Από τον Άγγελο για εξουσία Κρέοντα: <i>χώρας παντελῆ μοναρχίαν</i> (1163)
πλήθος	Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῷ
	Οιδίπους για πολίτευμα Αθήνας: ἄρχει τις αὐτῶν ἢ 'πὶ τῷ πλήθει λόγος; (65)
τυραννέω, ὦ	Οιδίπους Τύραννος
	Τειρεσίας για Οιδίποδα: <i>τυραννεῖς</i> (408)
τυραννεύω	Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῷ
	Οιδίπους για εξουσία Θήβας: <i>Θρόνους / καὶ σκῆπτρα κραίνειν καὶ τυραννεύειν χθονός</i> (449)
τυραννίς	Οιδίπους Τύραννος
	Οιδίπους για Λάιο: <i>τυραννίδος / οὕτω πεσοῦσης</i> (128) Οιδίπους για εξουσία του: <i>τῆς ἐμῆς τυραννίδος</i> (535) Οιδίπους για εξουσία γενικά: <i>ὦ πλοῦτε καὶ τυραννί</i> (380), <i>τυραννίδα / θηρᾶν</i> (541), Κρέων για εξουσία γενικά: <i>ἡ τύραννα δρᾶν</i> (588), <i>τυραννίς</i> (592)
	Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῷ
	Οιδίπους για εξουσία Θήβας: <i>προύθεντο τὴν τυραννίδα;</i> (419)
τύραννον σχῆμα	Αντιγόνη
	Από τον Άγγελο για εξουσία Κρέοντα: <i>καὶ ζῆ τύραννον σχῆμ' ἔχων</i> (1169)

Παράρτημα 4

Η ρητορική του ηγέτη - Κείμενα

Αίας

<u>Μενέλαος προς τον Τεύκρο (1052-1090)</u>	<u>Η δομή του λόγου</u>
ὄθουνεκ' αὐτὸν ἐλπίσαντες οἴκοθεν ἄγειν Ἀχαιοῖς ξύμμαχόν τε καὶ φίλον, ἐξηύρομεν ξυνάντες ἐχθίῳ Φρυγῶν ὄστις στρατῶ ξύμπαντι βουλευσας φόνον 1055 νύκτωρ ἐπεστράτευσεν, ὡς ἔλοι δορί· κεῖ μὴ θεῶν τις τήνδε πεῖραν ἔσβεσεν, ἡμεῖς μὲν ἂν τῆδ' ἦν ὄδ' εἴληγεν τύχη θανόντες ἂν προυκείμεθ' αἰσχίστῳ μόρῳ, οὗτος δ' ἂν ἔζη. νῦν δ' ἐνήλλαξεν θεὸς 1060 τὴν τοῦδ' ὕβριν πρὸς μῆλα καὶ ποιμένας πεσεῖν. ὦν οὔνεκ' αὐτὸν οὔτις ἔστ' ἀνὴρ σθένων τοσοῦτον ὥστε σῶμα τυμβεῦσαι τάφῳ, ἀλλ' ἀμφὶ χλωρὰν ψάμαθον ἐκβεβλημένος ὄρνισι φορβὴ παραλίῳις γενήσεται. 1065 πρὸς ταῦτα μηδὲν δεινὸν ἐξάρης μένος. εἰ γὰρ βλέποντος μὴ ἴδυνήθημεν κρατεῖν, πάντως θανόντος γ' ἄρξομεν, κἂν μὴ θέλης, χερσὶν παρευθύνοντες· οὐ γὰρ ἔσθ' ὅπου λόγων γ' ἀκοῦσαι ζῶν ποτ' ἠθέλησ' ἐμῶν. 1070 καίτοι κακοῦ πρὸς ἀνδρὸς ὄντα δημότην μηδὲν δικαιοῦν τῶν ἐφεστῶτων κλύειν. οὐ γὰρ ποτ' οὔτ' ἂν ἐν πόλει νόμοι καλῶς φέροντ' ἂν, ἔνθα μὴ καθεστήκοι δέος, οὔτ' ἂν στρατός γε σωφρόνως ἄρχοιτ' ἔτι, 1075 μηδὲν φόβου πρόβλημα μὴδ' αἰδοῦς ἔχων. ἀλλ' ἄνδρα χρή, κἂν σῶμα γεννήσῃ μέγα, δοκεῖν πεσεῖν ἂν κἂν ἀπὸ μικροῦ κακοῦ. δέος γὰρ ᾧ πρόσσεστιν αἰσχύνῃ θ' ὁμοῦ, σωτηρίαν ἔχοντα τόνδ' ἐπίστασο· 1080 ὅπου δ' ὕβριζεν δρᾶν θ' ἂ βούλεται παρῆ, ταύτην νόμιζε τὴν πόλιν χρόνῳ ποτὲ ἐξ οὐρίων δραμοῦσαν εἰς βυθὸν πεσεῖν. ἀλλ' ἐστάτω μοι καὶ δέος τι καίριον, καὶ μὴ δοκῶμεν δρῶντες ἂν ἠδῶμεθα 1085 οὐκ ἀντιτείσειν αὐθις ἂν λυπώμεθα. ἔρπει παραλλάξ ταῦτα. πρόσθεν οὗτος ἦν αἴθων ὕβριστής, νῦν δ' ἐγὼ μέγ' αὖ φρονῶ. καὶ σοι προφονῶ τόνδε μὴ θάπτειν, ὅπως μὴ τόνδε θάπτων αὐτὸς εἰς ταφὰς πέσης. 1090	Προοίμιον (1052-1054): Η αιτία της τιμωρίας του Αίαντα Διήγησις (1055-1065): Ἐκθεση των γεγονότων Πίστις (1066-1088): Απόδειξη θέσεως Επίλογος (1089-1090): Αποτροπή του Τεύκρου από την ταφή, απειλή

<u>Αγαμέμνων προς τον Τεύκρο (1226- 1263)</u>	<u>Η δομή του λόγου</u>
σὲ δὴ τὰ δεινὰ ῥήματ' ἀγγέλλουσί μοι τλῆναι καθ' ἡμῶν ᾧδ' ἀνοιμωκτὶ χανεῖν. σέ τοι, τὸν ἐκ τῆς αἰχμαλωτίδος λέγω, ἧ που τραφεῖς ἂν μητρὸς εὐγενοῦς ἄπο	Α' μέρος (1226-1238): Επίθεση στο ἦθος του αντιπάλου – κυριαρχία συναισθήματος
ὑψηλ' ἐφώνεις κάπ' ἄκρων ὠδοιπόρεις, ὄτ' οὐδὲν ὦν τοῦ μηδὲν ἀντέστης ὕπερ, κοῦτε στρατηγούς οὔτε ναυάρχους μολεῖν ἡμᾶς Ἀχαιῶν οὔτε σοῦ διωμόσω,	
ἄλλ' αὐτὸς ἄρχων, ὡς σὺ φῆς, Αἴας ἔπλει. ταῦτ' οὐκ ἀκούειν μεγάλα πρὸς δούλων κακά; 1235 ποίου κέκραγας ἀνδρὸς ᾧδ' ὑπέρφρονα, ποῦ βάντος ἢ ποῦ στάντος οὔπερ οὐκ ἐγώ;	
οὐκ ἄρ' Ἀχαιοῖς ἄνδρες εἰσὶ πλὴν ὄδε; πικροὺς εἰοίμεν τῶν Ἀχιλλείων ὄπλων ἀγῶνας Ἀργεῖοισι κηρῦξαι τότε, εἰ πανταχοῦ φανούμεθ' ἐκ Τεύκρου κακοί,	Β' μέρος (1239-1258): Ἡ κρίση των ὀπλων του Ἀχιλλέα και ο κίνδυνος της ἀπειθαρχίας - κυριαρχία λογικῆς
κοῦκ ἀρκέσει ποθ' ὑμῖν οὐδ' ἠσσημένοις εἴκειν ἂ τοῖς πολλοῖσιν ἤρεσκεν κριταῖς, ἄλλ' αἰὲν ἡμᾶς ἢ κακοῖς βαλεῖτέ που ἢ σὺν δόλῳ κεντήσεθ' οἱ λελειμμένοι. 1245	
ἐκ τῶνδε μέντοι τῶν τρόπων οὐκ ἂν ποτε κατάστασις γένοιτ' ἂν οὐδενὸς νόμου, εἰ τοὺς δίκη νικῶντας ἐξωθήσομεν καὶ τοὺς ὀπισθεν εἰς τὸ πρόσθεν ἄξομεν.	
ἄλλ' εἰρκτέον τάδ' ἐστίν· οὐ γὰρ οἱ πλατεῖς 1250 οὐδ' εὐρύνωτοι φῶτες ἀσφαλέστατοι, ἄλλ' οἱ φρονοῦντες εὖ κρατοῦσι πανταχοῦ. μέγας δὲ πλευρὰ βοῦς ὑπὸ σμικρᾶς ὄμωσ μάστιγος ὀρθὸς εἰς ὁδὸν πορεύεται.	
καὶ σοὶ προσέρπον τοῦτ' ἐγὼ τὸ φάρμακον 1255 ὀρῶ τάχ', εἰ μὴ νοῦν κατακτῆση τινά· ὄς ἀνδρὸς οὐκέτ' ὄντος, ἄλλ' ἤδη σκιᾶς, θαρσῶν ὑβρίζεις κάξελευθεροστομεῖς. οὐ σωφρονήσεις; οὐ μαθῶν ὄς εἴ φύσιν	
ἄλλον τιν' ἄξεις ἄνδρα δεῦρ' ἐλεύθερον, 1260 ὅστις πρὸς ἡμᾶς ἀντὶ σοῦ λέξει τὰ σά; σοῦ γὰρ λέγοντος οὐκέτ' ἂν μάθοιμ' ἐγώ· τὴν βάρβαρον γὰρ γλῶσσαν οὐκ ἐπαίω.	Γ' μέρος (1259-1263): Νέα επίθεση στο ἦθος του αντιπάλου - κυριαρχία συναισθήματος.

Οιδίπους προς τον Ιερέα και τους ικέτες (216-680)

αἰτεῖς ἃ δ' αἰτεῖς, τὰμ' ἐὰν θέλῃς ἔπι
κλύων δέχεσθαι τῆ νόσω θ' ὑπηρετεῖν,
ἄλκην **λάβοις ἂν** κἀνακούφισιν κακῶν·
ἀγῶ ξένος μὲν τοῦ λόγου τοῦδ' ἐξερῶ,
ξένος δὲ τοῦ πραχθέντος· οὐ γὰρ ἂν μακρὰν 220
ἴχνευον αὐτό, μὴ οὐκ ἔχων τι σύμβολον.
νῦν δ', ὕστερος γὰρ ἀστὸς εἰς ἀστοὺς τελῶ,
ὕμῖν προφωνῶ πᾶσι Καδμείοις τάδε·
ὅστις ποθ' ὑμῶν Λάιον τὸν Λαβδάκου
κάτοιδεν ἀνδρὸς ἐκ τίνος διώλετο, 225
τοῦτον κελεύω πάντα σημαίνειν ἐμοί·
κεῖ μὲν φοβεῖται, τοῦπίκλημ' ὑπεξελών
αὐτὸς κατ' αὐτοῦ· -πείσεται γὰρ ἄλλο μὲν
ἀστεργές οὐδέν, γῆς δ' ἄπεισιν ἀβλαβῆς-
εἰ δ' αὖ τις ἄλλον οἶδεν ἢ ἕξ ἄλλης χθονὸς 230
τὸν αὐτόχειρα, μὴ σιωπάτω· τὸ γὰρ
κέρδος τελῶ ἴγῳ χῆ χάρις προσκείσεται.
εἰ δ' αὖ σιωπήσεσθε, καὶ τις ἢ φίλου
δείσας ἀπάσει τοῦπος ἢ χαυτοῦ τόδε,
ἄκ τῶνδε δράσω, ταῦτα χρῆ κλύειν ἐμοῦ.
τὸν ἄνδρ' ἀπαυδῶ τοῦτον, ὅστις ἐστί, γῆς
τῆσδ', ἧς ἐγὼ κράτη τε καὶ θρόνους νέμω,
μῆτ' ἐσδέχεσθαι μῆτε προσφωνεῖν τινά,
μῆτ' ἐν θεῶν εὐχαῖσι μῆτε θύμασιν
κοινὸν ποεῖσθαι, μῆτε χέρνιβος νέμειν· 240
ὠθεῖν δ' ἀπ' οἴκων πάντας, ὡς μιάσματος
τοῦδ' ἡμῖν ὄντος, ὡς τὸ Πυθικὸν θεοῦ
μαντεῖον ἐξέφηεν ἀρτίως ἐμοί.
ἐγὼ μὲν οὖν τοιόσδε τῷ τε δαίμονι
τῷ τ' ἀνδρὶ τῷ θανόντι σύμμαχος πέλω· 245
κατεύχομαι δὲ τὸν δεδρακὸτ', **εἴτε** τις
εἷς ὢν λέληθεν **εἴτε** πλειόνων μετὰ,
κακὸν κακῶς νιν ἄμορον ἐκτρίψαι βίον·
ἐπεύχομαι δ', οἴκοισιν εἰ ξυνέστιος 250
ἐν τοῖς ἐμοῖς γένοιτ' ἐμοῦ ξυνειδότος,
παθεῖν ἄπερ τοῖσδ' ἀρτίως **ἡρασάμην**.
ὕμῖν δὲ ταῦτα πάντ' ἐπισκίπτω τελεῖν,
ὑπὲρ τ' ἐμαυτοῦ τοῦ θεοῦ **τε**, τῆσδὲ **τε**
γῆς ὧδ' ἀκάρπως κἀθέως ἐφθαρμένης.
οὐδ' εἰ γὰρ ἦν τὸ πρᾶγμα μὴ θεήλατον,
ἀκάθαρτον ὑμᾶς εἰκὸς ἦν οὕτως εἶν,
ἀνδρὸς γ' **ἀρίστου βασιλέως** τ' ὀλωλότος,
ἀλλ' ἐξερευνᾶν· νῦν δ' ἐπεὶ κυρῶ τ' ἐγὼ
ἔχων μὲν ἀρχάς, ὡς ἐκεῖνος εἶχε πρῖν,
ἔχων δὲ λέκτρα καὶ γυναῖχ' ὁμόσπορον, 260
κοινῶν τε παίδων κοῖν' ἂν, εἰ κείνῳ γένος
μὴ ἴδυστύχησεν, ἦν ἂν ἐκπεφυκότα-
νῦν δ' ἐς τὸ κείνου κρᾶτ' ἐνήλαθ' ἢ τύχη·
ἀνθ' ὧν ἐγὼ τάδ', ὡσπερὶ τοῦμοῦ πατρός,
ὑπερμαχοῦμαι κάπῃ πάντ' ἀφίζομαι, 265
ζητῶν τὸν αὐτόχειρα τοῦ φόνου λαβεῖν
τῷ Λαβδακείῳ παιδὶ Πολυδώρου τε καὶ
τοῦ πρόσθε Κάδμου τοῦ πάλαι τ' Ἀγήνορος.
καὶ ταῦτα τοῖς μὴ δρῶσιν εὐχομαι θεοὺς

Ἡ δομὴ τοῦ λόγου

Προοίμιον (216-223):

Διαβεβαίωση για βοήθεια

Α' μέρος (224-251):

Εξαγγελία θέσεων

1. Εκκλήσεις
(224-235)

2. Απαγορεύσεις
(236-245)

3. Κατάρεις (246-251)

Β' μέρος (252-268):

Τεκμηρίωση θέσεων

1. Η υποχρέωση
της πόλεως (252-258)

2. Η υποχρέωση
του Οιδίποδα
(258-268)

Επίλογος (269-276)

μήτ' ἄροτον αὐτοῖς γῆς ἀνιέναι τινὰ μήτ' οὖν γυναικῶν παῖδας, ἀλλὰ τῷ πότμῳ τῷ νῦν φθереῖσθαι κάτι τοῦδ' ἐχθίονι. ὕμῖν δὲ τοῖς ἄλλοισι Καδμείοις, ὅσοις τάδ' ἔστ' ἀρέσκονθ', ἢ τε σύμμαχος Δίκη χοῖ πάντες εὖ ζυνεῖεν εἰσαεὶ θεοί.	270 275	
<u>Οἰδίπους προς Τειρεσία (380-403)</u>		
ὦ πλοῦτε καὶ τυραννὶ καὶ τέχνῃ τέχνης ὑπερφέρουσα τῷ πολυζήλῳ βίῳ, ὅσος παρ' ὑμῖν ὁ φθόνος φυλάσσεται, εἰ τῆσδέ γ' ἀρχῆς οὐνεχ', ἦν ἐμοὶ πόλις δωρητόν, οὐκ αἰτητόν, εἰσεχειρίσεν, ταύτης Κρέων ὁ πιστός, οὐδ' ἀρχῆς φίλος, λάθρα μ' ὑπελθὼν ἐκβαλεῖν ἰμείρεται, ὑφεῖς μάγον τοιόνδε μηχανορράφον, δόλιον ἀγύρτην, ὅστις ἐν τοῖς κέρδεσιν μόνον δέδορκε, τὴν τέχνην δ' ἔφυ τυφλός. ἐπεὶ φέρ' εἶπέ, ποῦ σὺ μάντις εἶ σαφής; πῶς οὐ, ὅθ' ἡ ῥαψωδὸς ἐνθάδ' ἦν κύων, ἠὔδας τι τοῖσδ' ἀστοῖσιν ἐκλυτήριον; καίτοι τό γ' αἶνιγμ' οὐχὶ τοῦπιόντος ἦν ἀνδρὸς διειπεῖν, ἀλλὰ μαντείας ἔδει ἦν οὔτ' ἀπ' οἰωνῶν σὺ προὔφανης ἔχων οὔτ' ἐκ θεῶν του γνωτόν· ἀλλ' ἐγὼ μολῶν, ὁ μηδὲν εἰδὼς Οἰδίπους, ἔπαυσά νιν, γνώμη κυρήσας οὐδ' ἀπ' οἰωνῶν μαθών· ὄν δὴ σὺ πειρᾶς ἐκβαλεῖν, δοκῶν θρόνοις παραστατήσῃν τοῖς Κρεοντείοις πέλας. κλαίων δοκεῖς μοι καὶ σὺ χῶ συνθεῖς τάδε ἀγηλατήσῃν· εἰ δὲ μὴ ἴδοκεις γέρων εἶναι, παθὼν ἔγνωσ' ἂν οἶά περ φρονεῖς.	380 385 390 395 400	

Αντιγόνη

<u>Α΄ λόγος του Κρέοντα προς τον Χορό (162-210)</u>	<u>Η δομή του λόγου</u>
ἄνδρες, τὰ μὲν δὴ πόλεος ἀσφαλῶς θεοὶ πολλῶ σάλω σεΐσαντες ὄρθωσαν πάλιν. ὕμᾱς δ' ἐγὼ πομποῖσιν ἐκ πάντων δίχα	Προοίμιον (162-174)
ἔστειλ' ἰκέσθαι, τοῦτο μὲν τὰ Λαΐου σέβοντας εἰδῶς εὖ θρόνων ἀεὶ κράτη, τοῦτ' αὖθις, ἡνίκ' Οἰδίπους ὄρθου πόλιν, κάπει διώλετ', ἀμφὶ τοὺς κείνων ἔτι παῖδας μένοντας ἐμπέδοις φρονήμασιν.	
ὅτ' οὖν ἐκεῖνοι πρὸς διπλῆς μοίρας μίαν καθ' ἡμέραν ὄλοντο παίσαντές τε καὶ πληγέντες αὐτόχειρι σὺν μιάσματι, ἐγὼ κράτη δὴ πάντα καὶ θρόνους ἔχω γένους κατ' ἀγχιστεῖα τῶν ὀλωλότων.	
ἀμήχανον δὲ παντὸς ἀνδρὸς ἐκμαθεῖν ψυχὴν τε καὶ φρόνημα καὶ γνώμην, πρὶν ἂν ἀρχαῖς τε καὶ νόμοισιν ἐντριβῆς φανῆ.	Πίστις (175-206) I. Γενικές τοποθετήσεις του Κρέοντα (175-190)
ἐμοὶ γὰρ ὅστις πᾶσαν εὐθύνων πόλιν μὴ τῶν ἀρίστων ἄπτεται βουλευμάτων, ἀλλ' ἐκ φόβου του γλῶσσαν ἐγκλήσας ἔχει, κάκιστος εἶναι νῦν τε καὶ πάλαι δοκεῖ καὶ μείζον ὅστις ἀντὶ τῆς αὐτοῦ πάτρας φίλον νομίζει, τοῦτον οὐδαμοῦ λέγω.	α) Οἱ γενικές θέσεις του Κρέοντα για τον ηγέτη (175-177) β) Η τεκμηρίωση των πιο πάνω θέσεων (178-183)
ἐγὼ γάρ, ἴστω Ζεὺς ὁ πάνθ' ὄρων ἀεὶ, οὐτ' ἂν σιωπήσασιν τὴν ἄτην ὄρων στείχουσιν ἀστοῖς ἀντὶ τῆς σωτηρίας, οὐτ' ἂν φίλον ποτ' ἄνδρα δυσμενῆ χθονὸς θεῖμην ἐμαυτῷ, τοῦτο γινώσκων ὅτι ἦδ' ἐστὶν ἡ σώζουσα καὶ ταύτης ἔπι	γ) Η εφαρμογὴ των γενικῶν θέσεων στην περίπτωση του Κρέοντα (184-190)
πλέοντες ὀρθῆς τοὺς φίλους ποιούμεθα.	
τοιιοῖσδ' ἐγὼ νόμοισι τήνδ' αὔξω πόλιν. καὶ νῦν ἀδελφὰ τῶνδε κηρύξας ἔχω ἀστοῖσι παιδῶν τῶν ἀπ' Οἰδίου περὶ Ἐτεοκλέα μὲν, ὃς πόλεως ὑπερμαχῶν ὄλωλε τῆσδε, πάντ' ἀριστεύσας δορί,, τάφω τε κρύψαι καὶ τὰ πάντ' ἐφαγνίσαι ἂ τοῖς ἀρίστοις ἔρχεται κάτω νεκροῖς τὸν δ' αὖ ζύναμιον τοῦδε, Πολυνείκη λέγω,	II. Η ἀπόφαση για τη συγκεκριμένη περίπτωση (191-206) α) Μετάβαση ἀπὸ τις γενικές θέσεις στην περίπτωση των δύο ἀδελφῶν (191-193) β) Απόφαση καὶ τεκμηρίωση για τον Ετεοκλή (194-197)
ὃς γῆν πατρῶαν καὶ θεοὺς τοὺς ἐγγενεῖς φυγὰς κατελθῶν ἠθέλησε μὲν πυρὶ πρήσαι κατ' ἄκρας, ἠθέλησε δ' αἵματος κοινῷ πάσασθαι, τοὺς δὲ δουλώσας ἄγειν, τοῦτον πόλει τῆδ' ἐκκεκήρυκται τάφω μήτε κτερίζειν μήτε κωκυσαί τινα, εἴαν δ' ἄθαπτον καὶ πρὸς οἰωνῶν δέμας καὶ πρὸς κυνῶν ἐδεστὸν αἰκισθὲν τ' ἰδεῖν.	γ) Απόφαση καὶ τεκμηρίωση για τον Πολυνείκη (198-206)
τοιόνδ' ἐμὸν φρόνημα, κοῦποτ' ἔκ γ' ἐμοῦ τιμῆ προέξουσ' οἱ κακοὶ τῶν ἐνδίκων. ἀλλ' ὅστις εὖνους τῆδε τῆ πόλει, θανῶν καὶ ζῶν ὁμοίως ἔκ γ' ἐμοῦ τιμήσεται.	Επίλογος (207-210)

<u>Β' λόγος του Κρέοντα προς τον Χορό (280-314)</u>	<u>Η δομή του λόγου</u>
παῦσαι, πρὶν ὀργῆς καὶ μεστώσαι λέγων, 280 μη̄ φευρεθῆς ἄνους τε καὶ γέρον ἅμα. λέγεις γὰρ οὐκ ἀνεκτὰ δαίμονας λέγων πρόνοιαν ἴσχειν τοῦδε τοῦ νεκροῦ πέρι. <u>πότερον ὑπερτιμῶντες ὡς εὐεργέτην</u> <u>ἐκρυπτον αὐτόν, ὅστις ἀμφικίονας</u> 285 <u>ναοὺς πυρώσων ἤλθε κἀναθήματα</u> <u>καὶ γῆν ἐκείνων καὶ νόμους διασκεδῶν:</u> <u>ἢ τοὺς κακοὺς τιμῶντας εἰσορᾷς θεοῦς:</u> <u>οὐκ ἔστιν.</u> ἀλλὰ ταῦτα καὶ πάλαι πόλεως ἄνδρες μόλις φέροντες ἐρρόθουν ἐμοὶ 290 κρυφῆ κἀρα σείοντες, οὐδ' ὑπὸ ζυγῷ λόφον δικαίως εἶχον, ὡς στέργειν ἐμέ. ἐκ τῶνδε τούτους <u>ἐξέπισταμαι καλῶς</u> <u>παρηγημένους μισθοῖσιν εἰργάσθαι τάδε.</u> <u>οὐδὲν γὰρ ἀνθρώποισιν οἶον ἄργυρος</u> 295 <u>κακὸν νόμισμ' ἔβλαστε. τοῦτο καὶ πόλεις</u> <u>πορθεῖ, τόδ' ἄνδρας ἐξανίστησιν δόμων:</u> <u>τόδ' ἐκδιδάσκει καὶ παραλλάσσει φρένας</u> <u>χρηστάς πρὸς αἰσχροῦ πράγματ' ἴστασθαι βροτῶν:</u> <u>πανουργίας δ' ἔδειξεν ἀνθρώποις ἔχειν</u> 300 <u>καὶ παντὸς ἔργου δυσσέβειαν εἰδέναι.</u> ὅσοι δὲ μισθαρνοῦντες ἦνυσαν τάδε, χρόνω ποτ' ἐξέπραξαν ὡς δοῦναι δίκην. ἀλλ' εἶπερ ἴσχει Ζεὺς ἔτ' ἐξ ἐμοῦ σέβας, εὖ τοῦτ' <u>ἐπίστασ'</u>, ὄρκιος δέ σοι λέγω· 305 εἰ μὴ τὸν αὐτόχειρα τοῦδε τοῦ τάφου εὐρόντες ἐκφανεῖτ' ἐς ὀφθαλμοὺς ἐμοῦς, οὐχ ὑμῖν Ἄιδης μοῦνος ἀρκέσει, πρὶν ἂν ζῶντες κρεμαστοὶ τήνδε δηλώσηθ' ὕβριν, ἴν' εἰδότες τὸ κέρδος ἔνθεν οἰστέον 310 τὸ λοιπὸν ἀρπάζητε, καὶ μάθηθ' ὅτι οὐκ ἐξ ἅπαντος δεῖ τὸ κερδαίνειν φιλεῖν. <u>ἐκ τῶν γὰρ αἰσχροῶν λημμάτων τοὺς πλείονας</u> <u>ἀτωμένους ἴδοις ἂν ἢ σεσωσμένους.</u>	Α' μέρος: Απειλές (280-288) Β' μέρος: Τεκμηρίωση (289-303) Γ' μέρος: Απειλές (304-314)
<u>Λόγος του Κρέοντα προς την Αντιγόνη (στ. 473-496)</u> <u>ἀλλ' ἴσθι τοι τὰ σκληρ' ἄγαν φρονήματα</u> <u>πίπτειν μάλιστα,</u> καὶ τὸν ἐγκρατέστατον 475 <u>σίδηρον</u> ὀπτὸν ἐκ πυρὸς περισκελῆ θραυσθέντα καὶ ῥαγέντα πλεῖστ' ἂν εἰσίδοις. σμικρῷ χαλινῷ δ' οἶδα τοὺς θυμουμένους <u>ἵππους</u> καταρτυθέντας· οὐ γὰρ ἐκπέλει φρονεῖν μέγ' ὅστις δοῦλός ἐστι τῶν πέλας. αὕτη δ' <u>ὑβρίζειν</u> μὲν τότε ἐξηπίστατο, 480 <u>νόμους ὑπερβαίνουσα</u> τοὺς προκειμένους· <u>ὑβρις</u> δ', ἐπεὶ δέδρακεν, ἦδε δευτέρα, τούτοις ἐπαυχεῖν καὶ δεδρακυῖαν γελᾶν. ἦ νῦν ἐγὼ μὲν οὐκ ἀνήρ, αὕτη δ' ἀνήρ, εἰ ταῦτ' ἀνατει τῆδε κείσεται κράτη. 485 ἀλλ' εἴτ' ἀδελφῆς εἶθ' ὀμαιμονεστέρα τοῦ παντὸς ἡμῖν Ζηνὸς ἐρκείου κυρεῖ,	

αὐτὴ τε χῆ ξύναιμος οὐκ ἀλύξετον μόρου κακίστου· καὶ γὰρ οὖν κείνην ἴσον ἐπαιτιῶμαι τοῦδε βουλευῆσαι τάφου. 490 καὶ νιν καλεῖτ'· ἔσω γὰρ εἶδον ἀρτίως λυσσῶσαν αὐτὴν οὐδ' ἐπήβολον φρενῶν. φιλεῖ δ' ὁ θυμὸς πρόσθεν ἠρήσθαι κλοπεύς τῶν μηδὲν ὀρθῶς ἐν σκότῳ τεχνωμένων. 495 μισῶ γε μέντοι χῶταν ἐν κακοῖσί τις άλους ἔπειτα τοῦτο καλλύνειν θέλη.		
<u>Λόγος του Κρέοντα προς τον Αίμονα (639- 680)</u> οὕτω γάρ, ὦ παῖ, χρῆ διὰ στέρνων ἔχειν, γνώμης πατρώας πάντ' ὀπισθεν ἐστάναι. 640 τούτου γὰρ οὐνεκ' ἄνδρες εὐχονται γονὰς κατηκόους φύσαντες ἐν δόμοις ἔχειν, ὡς καὶ τὸν ἐχθρὸν ἀνταμύνονται κακοῖς, καὶ τὸν φίλον τιμῶσιν ἐξ ἴσου πατρί. ὅστις δ' ἀνωφέλητα φιλύει τέκνα, 645 τί τόνδ' ἂν εἴποις ἄλλο πλὴν αὐτῷ πόνους φῦσαι, πολλὴν δὲ τοῖσιν ἐχθροῖσιν γέλων· μή νῦν ποτ' ὦ παῖ, τὰς φρένας γ' ὑφ' ἠδονῆς γυναικὸς οὐνεκ' ἐκβάλης, εἰδὼς ὅτι ψυχρὸν παραγκάλισμα τοῦτο γίνεται, 650 γυνὴ κακῆ ξύνευνος ἐν δόμοις. τί γὰρ γένοιτ' ἂν ἔλκος μεῖζον ἢ φίλος κακός; ἀποπτύσας οὖν ὥστε δυσμενῆ μέθεες τὴν παῖδ' ἐν Ἄιδου τήνδε νυμφεύειν τινί. ἐπεὶ γὰρ αὐτὴν εἶλον ἐμφανῶς ἐγὼ 655 πόλεως ἀπιστήσασαν ἐκ πάσης μόνην, ψευδῆ γ' ἐμαυτὸν οὐ καταστήσω πόλει, ἀλλὰ κτενῶ. πρὸς ταῦτ' ἐφυμνεῖτω Δία ξύναιμον. εἰ γὰρ δὴ τὰ γ' ἐγγενῆ φύσει ἄκοσμα θρέψω, κάρτα τοὺς ἔξω γένους. 660 ἐν τοῖς γὰρ οἰκείοισιν ὅστις ἔστ' ἀνὴρ χρηστός, φανεῖται κὰν πόλει δίκαιος ὢν. ὅστις δ' ὑπερβὰς ἢ νόμους βιάζεται ἢ τοῦπιτάσσειν τοῖς κρατύνουσιν νοεῖ, οὐκ ἔστ' ἐπαίνου τοῦτον ἐξ ἐμοῦ τυχεῖν. 665 ἀλλ' ὄν πόλις στήσειε, τοῦδε χρῆ κλύειν καὶ σμικρὰ καὶ δίκαια καὶ τάναντία. καὶ τοῦτον ἂν τὸν ἄνδρα θαρσοῖην ἐγὼ καλῶς μὲν ἄρχειν, εὖ δ' ἂν ἄρχεσθαι θέλειν, δορὸς τ' ἂν ἐν χειμῶνι προστεταγμένον 670 μένειν δίκαιον κάγαθὸν παραστάτην. ἀναρχίας δὲ μεῖζον οὐκ ἔστιν κακόν. αὕτη πόλεις ὄλλυσιν, ἢ δ' ἀναστάτους οἴκους τίθησιν, ἢ δε συμμάχου δορὸς τροπὰς καταρρήγνυσιν τῶν δ' ὀρθομένων 675 σώζει τὰ πολλὰ σώμαθ' ἢ πειθαρχία. οὕτως ἀμυντέ' ἐστὶ τοῖς κοσμουμένοις, κοῦτοι γυναικὸς οὐδαμῶς ἥσσητέα. κρεῖσσον γάρ, εἴπερ δεῖ, πρὸς ἀνδρὸς ἐκπεσεῖν, κοῦκ ἂν γυναικῶν ἥσσονες καλοῖμεθ' ἂν. 680		<u>Η δομὴ του λόγου</u> A' μέρος: Οἶκος (639-654) Επιμέρους ενότητες: α) Η οφειλόμενη υπακοή των παιδιῶν στους γονεῖς (639-647) β) Η οφειλόμενη υπακοή του Αίμονα στον πατέρα του (648-654) B' μέρος: Πόλις (655-676) Επιμέρους ενότητες: α) Απειθαρχία της Αντιγόνης προς την πόλιν (665-662) β) - Ἄρχοντες και αρχόμενοι (663-671) - Αναρχία και πειθαρχία (672-676) Γ' μέρος: Επίλογος – Υπεράσπιση του νόμου και της τάξης (677-680)

Φιλοκτίτης

<u>Λόγος του Οδυσσέα προς τον Νεοπτόλεμο (54-85)</u>	<u>Η δομή του λόγου</u>
τὴν Φιλοκτίτου σε δεῖ ψυχὴν ὅπως δόλοισιν ἐκκλέψεις λέγων, 55 ὅταν σ' ἐρωτᾷ τίς τε καὶ πόθεν πάρει, λέγειν, Ἀχιλλέως παῖς· τόδ' οὐχὶ κλεπτέον· πλεῖς δ' ὡς πρὸς οἶκον, ἐκλιπῶν τὸ ναυτικὸν στράτευμ' Ἀχαιῶν, ἔχθος ἐχθήρας μέγα, οἱ σ' ἐν λιταῖς στεΐλαντες ἐξ οἴκων μολεῖν, 60 μόνην γ' ἔχοντες τήνδ' ἄλωσιν Ἴλιου, οὐκ ἤξιωσαν τῶν Ἀχιλλείων ὄπλων ἐλθόντι δοῦναι κυρίως αἰτουμένω, ἀλλ' αὐτ' Ὀδυσσεὶ παρέδοσαν· λέγων ὅσ' ἂν θέλης καθ' ἡμῶν ἔσχατ' ἐσχάτων κακά. 65 τούτῳ γὰρ οὐδέν μ' ἀλγυνεῖς· εἰ δ' ἐργάση μὴ ταῦτα, λύπην πᾶσιν Ἀργείοις βαλεῖς. εἰ γὰρ τὰ τοῦδε τόξα μὴ ληφθήσεται, οὐκ ἔστι πέρσαι σοι τὸ Δαρδάνου πέδον. ὡς δ' ἔστ' ἐμοὶ μὲν οὐχί, σοὶ δ' ὀμιλία 70 πρὸς τόνδε πιστὴ καὶ βέβαιος, ἔκμαθε. σὺ μὲν πέπλευκας οὔτ' ἔνορκος οὐδενὶ οὔτ' ἐξ ἀνάγκης οὔτε τοῦ πρώτου στόλου, ἐμοὶ δὲ τούτων οὐδέν ἐστ' ἀρνήσιμον. ὥστ' εἴ με τόξων ἐγκρατὴς αἰσθήσεται, 75 ὄλωλα καὶ σὲ προσδιαφθερῶ ξυνών. ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο δεῖ σοφισθῆναι, κλοπεὺς ὅπως γενήσῃ τῶν ἀνικητῶν ὄπλων. ἔξοιδα, παῖ, φύσει σε μὴ πεφυκότα τοιαῦτα φωνεῖν μηδὲ τεχνᾶσθαι κακά· 80 ἀλλ' ἠδὺ γάρ τι κτήμα τῆς νίκης λαβεῖν, τόλμα· δίκαιοι δ' αὐθις ἐκφανοῦμεθα. νῦν δ' εἰς ἀναιδῆς ἡμέρας μέρος βραχὺ δός μοι σεαυτὸν, κᾶτα τὸν λοιπὸν χρόνον κέκλησο πάντων εὐσεβέστατος βροτῶν. 85	Α' μέρος (54-69): Οδηγίες εξαπάτησης Β' μέρος (70-85): Τεκμηρίωση
<u>Λόγος του Οδυσσέα προς τον Φιλοκτίτη (1047-1062)</u> πόλλ' ἂν λέγειν ἔχοιμι πρὸς τὰ τοῦδ' ἔπη, εἴ μοι παρείκοι· νῦν δ' ἐνὸς κρατῶ λόγου. οὔ γὰρ τοιούτων δεῖ, τοιοῦτός εἰμ' ἐγώ· χῶπου δικαίων κάγαθῶν ἀνδρῶν κρίσις, 1050 οὐκ ἂν λάβοις μου μᾶλλον οὐδέν' εὐσεβῆ. νικᾶν γε μέντοι πανταχοῦ χρήζων ἔφυν, πλὴν εἰς σέ· νῦν, δὲ σοὶ γ' ἐκὼν ἐκστήσομαι. ἄφετε γὰρ αὐτόν, μηδὲ προσψαύσητ' ἔτι. ἔατε μίμνεν. οὐδὲ σοῦ προσχρήζομεν, 1055 τά γ' ὄπλ' ἔχοντες ταῦτ'· ἐπεὶ πάρεστι μὲν Τεῦκρος παρ' ἡμῖν, τήνδ' ἐπιστήμην ἔχων, ἐγὼ θ', ὅς οἶμαι σοῦ κάκιον οὐδὲν ἂν	

τούτων κρατύνειν, μηδ' ἐπιθύνειν χερί. τί δῆτα σοῦ δεῖ; χαῖρε τὴν Λῆμιον πατῶν· ἡμεῖς δ' ἴωμεν. καὶ τάχ' ἂν τὸ σὸν γέρας τιμῆν ἐμοὶ νείμειεν, ἦν σὲ χρῆν ἔχειν.	1060

Ηλέκτρα

<u>Λόγος της Κλυταιμίστρας προς την Ηλέκτρα (516-551)</u>	<u>Η δομή του λόγου</u>
ἀνειμένη μὲν, ὡς ἔοικας, αὖ στρέφη· οὐ γὰρ πάρεστ' Αἴγισθος, ὅς σ' ἐπεῖχ' ἀεὶ μή τοι θυραΐαν γ' οὔσαν αἰσχύνειν φίλους· νῦν δ' ὡς ἄπεστ' ἐκεῖνος, οὐδὲν ἐντρέπη ἐμοῦ γε· καίτοι πολλὰ πρὸς πολλοὺς με δὴ ἐξεΐπας ὡς θρασεῖα καὶ πέρα δίκης ἄρχω , καθυβρίζουσα καὶ σὲ καὶ τὰ σά. ἐγὼ δ' ὕβριν μὲν οὐκ ἔχω, κακῶς δέ σε λέγω κακῶς κλύουσα πρὸς σέθεν θαμά . πατήρ γάρ, οὐδὲν ἄλλο, σοὶ πρόσχημ' ἀεὶ, ὡς ἐξ ἐμοῦ τέθνηκεν. ἐξ ἐμοῦ · καλῶς ἐξοῖδα · τῶνδ' ἄρνησις οὐκ ἔνεστί μοι . ἢ γὰρ Δίκη νιν εἶλεν, οὐκ ἐγὼ μόνη, ἢ χρῆν σ' ἀρήγειν, εἰ φρονοῦς' ἐτύγχανες. ἐπεὶ πατήρ οὗτος σός, ὄν θρηνεῖς ἀεὶ, τὴν σὴν ὄμαιμον μούνος Ἑλλήνων ἔτλη θῦσαι θεοῖσιν, οὐκ ἴσον καμῶν ἐμοὶ λύπης, ὅς ἔσπειρ', ὥσπερ ἢ τίκτους' ἐγώ. εἰέν' δίδαξον δὴ με <τοῦτο> τοῦ χάριν ἔθυσεν αὐτήν; πότερον Ἀργείων ἐρεῖς; ἀλλ' οὐ μετὴν αὐτοῖσι τὴν γ' ἐμὴν κτανεῖν. ἀλλ' ἄντ' ἀδελφοῦ δῆτα Μενέλεω κτανῶν τάμ' οὐκ ἔμελλε τῶνδέ μοι δώσειν δίκην; πότερον ἐκείνω παῖδες οὐκ ἦσαν διπλοῖ, οὓς τῆσδε μᾶλλον εἰκὸς ἦν θνήσκειν, πατρὸς καὶ μητρὸς ὄντας, ἧς ὁ πλοῦς ὄδ' ἦν χάριν; ἢ τῶν ἐμῶν Ἄιδης τιν' ἴμερον τέκνων ἢ τῶν ἐκείνης ἔσχε δαίσασθαι πλέον; ἢ τῶ πανώλει πατρὶ τῶν μὲν ἐξ ἐμοῦ παίδων πόθος παρεῖτο, Μενέλεω δ' ἐνήν; οὐ ταῦτ' ἀβούλου καὶ κακοῦ γνώμην πατρός; δοκῶ μὲν, εἰ καὶ σῆς δίχα γνώμης λέγω. φαίη δ' ἂν ἢ θανοῦσά γ', εἰ φωνὴν λάβοι. ἐγὼ μὲν οὖν οὐκ εἰμὶ τοῖς πεπραγμένοις δύσθυμος· εἰ δὲ σοὶ δοκῶ φρονεῖν κακῶς, γνώμην δικαίαν σχοῦσα τοὺς πέλας ψέγε.	Προοίμιον (516-529): Παρουσίαση του προβλήματος - Παραδοχή της δολοφονίας Πίστις (530-548): Δικαιολόγηση της πράξης της Επίλογος (549-551): Συνόψιση θέσεων - Ἐκκλιση στην Ηλέκτρα για αυτοέλεγχο
520	
525	
530	
535	
540	
545	
550	

Οιδίπους επί Κολωνώ

<u>Λόγος του Κρέοντα προς τον λαό της Αθήνας και τον Οιδίποδα (728-760)</u>	<u>Η δομή του λόγου</u>
ἄνδρες χθονὸς τῆσδ' εὐγενεῖς οἰκήτορες, ὄρω τιν' ὑμᾶς ὀμμάτων εἰληφότας φόβον νεώρη τῆς ἐμῆς ἐπεισόδου· ὄν μῆτ' ὀκνεῖτε μῆτ' ἀφήτ' ἔπος κακόν. ἦκω γὰρ οὐχ ὡς δρᾶν τι βουλευθεῖς, ἐπεὶ γέρον μὲν εἰμι, πρὸς πόλιν δ' ἐπίσταμαι σθένουσαν ἦκων, εἴ τιν' Ἑλλάδος, μέγα . ἀλλ' ἄνδρα τόνδε τηλικόσδ' ἀπεστάλην πέισων ἔπεσθαι πρὸς τὸ Καδμείων πέδον, οὐκ ἐξ ἑνὸς στείλαντος, ἀλλ' ἀστῶν ὑπὸ πάντων κελευσθεῖς , οὐνεχ' ἦκέ μοι γένει τὰ τοῦδε πενθεῖν πῆματ' εἰς πλεῖστον πόλεως. ἀλλ' ὦ ταλαίπωρ' Οιδίπους , κλυὼν ἐμοῦ ἰκοῦ πρὸς οἶκου. πᾶς σε Καδμείων λεῶς καλεῖ δικαίως, ἐκ δὲ τῶν μάλιστ' ἐγώ, ὄσφπερ, εἰ μὴ πλεῖστον ἀνθρώπων ἔφυν μάλιστα δ' ἀλγῶ τοῖσι σοῖς κακοῖς, γέρον, ὄρων σε τὸν δύστηνον ὄντα μὲν ξένον , ἀεὶ δ' ἀλήτην κάπι προσπόλου μιᾶς βιοστερῆ χωροῦντα, τὴν ἐγὼ τάλας οὐκ ἄν ποτ' ἐς τοσοῦτον αἰκίας πεσεῖν ἔδοξ', ὅσον πέπτωκεν ἦδε δύσμορος, ἀεὶ σε κηδεύουσα καὶ τὸ σὸν κᾶρα πτωχῶ διαίτη, τηλικούτος, οὐ γάμων ἔμπειρος, ἀλλὰ τοῦπιόντος ἀρπάσαι. ἄρ' ἄθλιον τοῦνειδος, ὦ τάλας ἐγώ, ὠνειδισ' ἐς σὲ κἀμὲ καὶ τὸ πᾶν γένος; ἀλλ' οὐ γὰρ ἔστι τὰμφανῆ κρύπτειν, σύ νῦν πρὸς θεῶν πατρώων, Οιδίπους, πεισθεῖς ἐμοὶ †κρύψων† θελήσας ἄστου καὶ δόμους μολεῖν τοὺς σοὺς πατρώους, τήνδε τὴν πόλιν φίλωσ εἰπών· ἐπαξία γάρ· ἢ δ' οἴκοι πλέον δίκη σέβειτ' ἄν, οὔσα σὴ πάλαι τροφός. 730 735 740 745 750 755 760	Προοίμιον (728-739): Ο σκοπὸς τῆς ἀφίξης τοῦ Κρέοντα στὴν Αθήνα – διασκέδαση φόβων Πίστις (740-754): Τεκμηρίωση τῆς ἀνάγκης ἐπιστροφῆς τοῦ Οιδίποδα στὴ Θήβα Επίλογος (755-760): Νέα ἐκκλήση πρὸς τὸν Οιδίποδα
<u>Λόγος του Κρέοντα προς τον Θησέα (939-959)</u>	<u>Η δομή του λόγου</u>
ἐγὼ οὔτ' ἀνανδρον τήνδε τὴν πόλιν λέγω, ὦ τέκνον Αἰγέως, οὔτ' ἄβουλον, ὡς σὺ φῆς, τοῦργον τόδ' ἐξέπραξα, γιγνώσκων δ' ὅτι οὐδεὶς ποτ' αὐτοῖς τῶν ἐμῶν ἂν ἐμπέσοι ζῆλος ξυναίμων, ὥστ' ἐμοῦ τρέφειν βία. ἦδη δ' ὀθοῦνεκ' ἄνδρα καὶ πατροκτόνον κᾶναγνον οὐ δεξοῖατ', οὐδ' ὄτω γάμοι ξυνόντες ἠυρέθησαν ἀνοσιώτατοι. τοιούτων αὐτοῖς Ἄρεος εὐβουλον πάγον ἐγὼ ξυνηδὴ χθόνιον ὄνθ', ὅς οὐκ ἐᾷ τοιούσδ' ἀλήτας τῆσδ' ὀμοῦ ναίειν πόλει· ὧ πίστιν ἴσχων τήνδ' ἐχειρούμην ἄγραν. καὶ ταῦτ' ἂν οὐκ ἔπρασσον, εἰ μὴ μοι πικρὰς αὐτῶ τ' ἀρὰς ἠρᾶτο καὶ τῶμῶ γένει· 940 945 950	Α' μέρος (939-943): Αποκατάσταση τῆς σχέσης μετὰ τὴν Αθήνα Β' μέρος (944-950): Παράδοξο: Ἡ δίκαιη Αθήνα δέχεται τὸν ἀναγνο Οιδίποδα Γ' μέρος (951-959):

ἀνθ' ὧν πεπονθῶς ἠξίουν τάδ' ἀντιδρᾶν.
θυμοῦ γὰρ οὐδὲν γῆράς ἐστιν ἄλλο πλὴν
θανεῖν· θανόντων δ' οὐδὲν ἄλγος ἄπτεται.
πρὸς ταῦτα πράξεις οἷον ἂν θέλῃς· ἐπεὶ
ἐρημία με, κεῖ δίκαι' ὅμως λέγω,
σμικρὸν τίθησι· πρὸς δὲ τὰς πράξεις ἔτι,
καὶ τηλικόσδ' ὧν, ἀντιδρᾶν πειράσομαι.

955

Δικαιολόγηση της
συμπεριφοράς του Κρέοντα

ΚΑΛΙΟΠΗ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΟΥΓΙΟΥΡΟΥ